R-68

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

HISTORIA RERUM RUSTICARUM

XXXVII. ÉVFOLYAM 1995. 1–4. SZÁM

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

HISTORIA RERUM RUSTICARUM

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
AGRÁRTÖRTÉNETI ÉS FALUSZOCIOLÓGIAI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

Szerkesztőség: Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 1367 Budapest 5. Pf. 129.
Városliget, Vajdahunyad vár

Szerkesztőbizottság:
Andorka Rudolf (elnök), Elek Sándor (szerkesztő), Enyedi György, Erdmann Gyula, Fekete György, Gunst Péter, Gyenei Márta, Hofer Tamás (szerkesztő), Hoffmann Tamás, Juhász János, Karasszon Dénes, Kiss Tiborné Pávelcsák Ágnes, Kulcsár László, Lökös László, Orbán Sándor, Orosz István (szerkesztő), Oroszi Sándor, Papp Imre (szerkesztő), Romány Pál, Sárkány Pál, Szakács Sándor (felelős szerkesztő), Urbán László, Varga János

A szerkesztőség munkatársa: Regdonné Bagi Mária

TARTALOM

A Magyar Tudományos Akadémia Agrártörténeti és Faluszociológiai Bizottsága tudományos ülésszaka az 1945. évi földreform 50. évfordulója alkalmából – Debrecen, 1995. március 20.

Pölöskei Ferenc: Az 1945. évi földosztás előfutárai 3
Korom Mihály: A magyar és a lengyel 1944–45-ös földreform alapelveinek hasonlósága 11
Tóth István: Az 1945. évi földreformrendelet megszületése 23
Fehér István: Földreform, telepítések és nemzetiségpolitika Magyarországon 1945–1948 között 42
Romány Pál: Földreform és agrárstruktúra 50
Orbán Sándor: A régió országaiban lezajlott földreformok mérlegéhez 62
Szakács Sándor: A japán és kínai agrárátalakulás a második világháború után 69

A tartalom folytatása a borító 3. oldalon

Agrártörténeti Szemle is indexed in Current Contents

A kötet a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága és a Földművelésügyi Minisztérium anyagi támogatásával készült

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

Agrártörténeti és Faluszociológiai Bizottsága tudományos ülésszaka az 1945. évi földreform 50. évfordulója alkalmából

Debrecen, 1995. március 20.

PÖLÖSKEI FERENC

AZ 1945. ÉVI FÖLDOSZTÁS ELŐFUTÁRAI

Az 1945. évi, hosszú ideig késett radikális földreformról és előzményeiről számos, gyakran egymástól gyökeresen eltérő tartalmú és indulatú könyv, tanulmány látott már napvilágot. Az 50. évforduló adta lehetőséggel élve, ezúttal a földreform előfutárainak számító-számítható irányzatokat és vezető politikusainak portréit villanthatom csak fel. A teljes kifejtésre természetesen ebben a csekély időkeretben eleve nem vállalkozhatom.

Elöljáróban annyit mindjárt megjegyzek, hogy a földosztás úttörőinek körét idáig túlságosan is szűkre szabtuk, jószerivel az agrárszocialista mozgalmakra, a falukutató szociográfiai irodalomra és a belőle sarjadt politikai irányzatokra korlátoztuk. Pedig nem hagyhatjuk figyelmen kívül a birtokos parasztság egyesületeinek, pártjainak egyéb tevékenységét, az 1918-as polgári demokratikus forradalmat, az 1930-as években jelentkező irányzatokat, vagy az 1943. évi szárszói konferenciát.

Aligha tévedünk, amikor múltbéli és részben jelenlegi gazdasági bajaink egyik történelmileg kialakult és hosszú ideje meghatározónak bizonyuló gyökerét agrárviszonyaink és ezzel együtt sajátos gazdasági-társadalmi fejlődésünkben keressük. Amíg ugyanis a nyugat-európai polgári forradalmak az avítt abszolutista centralizációkkal együtt átalakították, demokratizálták a földbirtokeloszlást is s ezáltal nemcsak a hatalommegosztásra és a politikai szabadságjogokra épülő modern alkotmányosságot teremtették meg, hanem ezzel együtt széttörték a feudális eredetű nagybirtokrendszert is és megteremtették a paraszti polgárosodás lehetőségét, addig nálunk a feudalizmus radikális felszámolása elmaradt, s ez a körülmény polgári fejlődésünket eleve torzóvá tette. Mindez természetesen nem csökkentheti 1848 korszakalkotó jelentőségét, hiszen a szentesítést is elnyerő 31 törvénye létrehozta a polgári állam alappilléreit és felszámolta a feudalizmust. Bőven maradt persze ekkor még tennivaló a feudalizmus épületének teljes lebontása, sőt a modern polgári államiság kiépítése terén is. Utalhatunk itt a korszerű jogintézmények, pl. a polgári perrendtartás, a közigazgatás és a helyi önkormány-

zatok törvényi rendezésének hiányaira, továbbá a vitás földek, illetve a tagosítások és a legelő elkülönzések során a paraszti érdekek jobb és teljesebb figyelembevételén túl az aránytalanul nagy hitbizományi világi és egyházi birtoktestek arányosabb elosztására is.

A jobbágyfelszabadítás során ugyanis csak az úrbéres jobbágyok jutottak földtulajdonhoz, a maradvány- és irtásföldek sorsa azonban akkor még függőben maradt, miként a századvégig elmaradt a majorsági zsellérkérdés rendezése és 1868-ig fennmaradt a szőlődézsma is.

A kiegyezést követő korszak feltűnő ellentmondásosságát kétségtelenül abban lelhetjük fel, hogy egyfelől tovább épült a polgári jogállamiság, ugyanakkor a nagybirtok arányosabb eloszlása elmaradt, sőt a modern mezőgazdasági művelés szempontjából fontos tagosítások is a nagybirtok érdekeit helyezték előtérbe. Mindennek nyomán a kiegyezés utáni jelentős gazdasági-társadalmi fejlődés rendkívül ellentmondásossá vált. Majdnemhogy a nagybirtokra, illetve a modern gyáriparra épülő két társadalom létezett, élt egymás mellett, mégha köztük léteztek is szűk, homályos és nehezen járható közlekedési folyosók. Mindezek következtében hosszú ideig megmaradt a paraszti lakosság döntő túlsúlya a népesség összetételében, csak 1941-re esett 50% alá. Mindezen belül is rendkívül szűk maradt a piacra termelő birtokos parasztság aránya. Ráadásul a paraszti földek a falvak, városok határában szétszórva helyezkedtek el és ez a körülmény is nehezítette a gépek, eszközök, a modern termelési eljárások bevezetését. Az alföldi tanyavilág kivételnek számított ugyan, de az egy tagban létező gazdaságok gyakran az elemi infrastruktúrával sem rendelkeztek (utak, vasút, később a villany, gépek stb.).

A peremvidékeken — kivéve a Székelyföldet —, továbbá az alföldi óriásfalvakban pedig már hagyományosan nagytömegű földnélküli szegényparasztság halmozódott fel. S amikor a századvégi Európára kiterjeszkedő nagy agrárválság idején megnehezültek a mezőgazdaság értékesítési nehézségei, csökkentek a munkalehetőségek, a belső feszültségek villamossággal telítették fel e tájak világát.

104 esztendővel ezelőtt Orosházán és Békéscsabán lobbantak lángra azok a szegényparasztmozgalmak, amelyeknek fény- és tűzcsóvái egyszeriben véget vetettek nemcsak Békés megye, hanem az egész magyarországi agrárvilág korábbi nyugalmi periódusának is. Bár jócskán akadtak eszmei és szervezeti előnyei, mégis oly elementáris erővel törtek fel, hogy szinte valamennyi politikai erő, társadalmi csoportosulás figyelmének a középpontjába kerültek. A tanulmányok, monográfiák egész sora látott szinte azon nyomban napvilágot. Szerzőik: közgazdászok, politikusok, történészek keresték, kutatták a különös jelenség okait, egymást váltó hullámainak, ám több-kevesebb szállal akkor mégis egységes egésznek tűnő vonulatait. Azt kérdezgették például, hogy vajon milyen titokzatos erők, rejtélyes eszmék táplálták a különös hevességű tüzet? Voltak, akik mindenekelőtt a bajok orvoslásában, a sérelmek reparálásában látták a megoldás kulcsát, mások inkább a

drasztikus ellenerők, a csendőrség és a karhatalom akcióitól várták a csodát. Magát a mozgalmat sokféleképpen nevezték, így például falusi munkásmozgalomnak vagy szocializmusnak — parasztszocializmusnak, Zlinszky István agrárszocializmusnak. A későbbiekben ez a megnevezés vált általánossá a történeti irodalomban.

A mozgalmakban részt vevők az általuk felvázolt, illetőleg a Magyarországi Szociáldemokrata Párt által kitűzött célok valóra váltását vallották, ám többnyire csak akkor hivatkoztak szocialista mivoltukra, ha erről valamely hatóság faggatta őket. S ha a mozgalmak egyező és eltérő céljait, jellemző vonásait vesszük szemügyre, túlsúlyban találjuk benne a demokratikus jegyeket, míg eszmei, politikai arculatuk meglehetősen eklektikusnak tűnik ugyan, mégis a korabeli európai és a magyarországi szocializmus vonásai a meghatározóak bennük, mégha olyan demokratikus követelésekről esik is szó, mint a progresszív adózás, a politikai szabadságjogok biztosítása és kiterjesztése vagy a feudalizmus maradványainak felszámolása, mert a legmarkánsabban ezeket is a szociáldemokrata párt fogalmazta meg.

Az agrárszocialista mozgalmak mindenesetre új, megkülönböztetett korszakot jelentenek a magyarországi agrármozgalmak történetében. A forradalom és szabadságharc után, illetőleg a kiegyezést követő években kibontakozó agrármozgalmak ugyanis — Szabó István szavaival élve — a jobbágyfelszabadításhoz kapcsolódva, „a jobbágykor utótörténetébe" tartoznak. Ugyanakkor a századfordulót követő, főként az 1910-es évektől kezdve jelentkező paraszti politikai pártok olyan új jegyeket hordoznak, amelyek már inkább a polgári irányzatok körébe vonhatók. S megint más jellegűek az 1930-as, 40-es évekbeli parasztpártok, érdekképviseletek, hiszen más, új társadalmi, politikai viszonyok közepette működtek.

A történelem későbbi menetében, a századforduló szocializmusának egyes erei búvópatakok módjára más forrásvizekkel, folyamatokkal gazdagodva, eredeti színeiket változtatva ugyan, de egyben gazdagodva, bővülve utat törtek a maguk számára.

Történetírásunk egyébként jórészt feltárta a századforduló agrármozgalmainak, irányzatainak a korabeli szocialista eszmekörhöz és politikai mozgalomhoz több szálon kötődő szervezett útkeresését. Reflektorfénybe helyezte Szántó Kovács, Várkonyi István, Áchim L. András alakját.

Eközben azonban feltűnő módon homályban maradt a birtokos parasztság gazdasági, társadalmi helyzete, tudati állapota, alakulásának rajza. Holott a falvakban különös súlyuk volt, a közigazgatásban és a helyi önkormányzatokban is. Hiányzik tehát annak a fontos folyamatnak a bemutatása, amelynek során a birtokos parasztság a kiegyezést követő polgárosodásban hogyan, miként vett részt, mikor és milyen módon hatott a parasztgazdaságokra a különben nagyarányú gazdasági növekedés, a bankok, takarékpénztárak működése, a vasútépítések, a gazdasági

növekedés volumene, illetve a közigazgatás polgári átalakítása a kiegyezést követő évtizedekben. Az utóbbi kapcsán kézenfekvő a kérdés: az 1871. évi községi törvény adta lehetőségekkel, az önkormányzatokban megnyíló lehetőségeivel miként élt, élhetett az adott viszonyok között. Mindenesetre a paraszti gazdaságok fejlődése elmaradt az országos gazdasági növekedéstől, nem mérhető a nagybirtokok fejlődési üteméhez sem, a lemaradás tehát nyilvánvaló. Ennek a jelenségnek sok oka van. Közülük megemlíthetjük a tőkehiányt, a beruházások elmaradását, az alacsony technikai-technológiai színvonalat, a gazdálkodás jórészt megmaradó külterjes jellegét, a modernizáció lassúságát, a kulturális elmaradottság viszonylagos konzerválódását, az öntevékeny érdekvédelmi, gazdasági-művelődési társulások, továbbá a civil társadalmi szféra kialakulásának hiányos voltát stb. Ám ide sorolható az az anomália is, ami az állampolgári jogegyenlőség elve és gyakorlata között feszült. A helyi nagybirtok gazdasági és tradicionális hatalma ugyanis nagymértékben fékezte a parasztgazdaságok fejlődését és a parasztság önálló politikai szerepének kibontakozását.

Az ország déli, vegyes nemzetiségű területein, Temes, Torontál. Bács-Bodrog, Krassó-Szörény, Arad megyékben a Parasztszövetség — miként Farkas József kimutatta — már 1900-ban 126 helyi szervezetet tartott nyilván és közel 10 000 tagot számlált. A szövetség lapokat adott ki és széles körű szövetkezeti jellegű tevékenységet folytatott.

A Nyugat-Magyarországi Földművelők Gazdasági Egyesülete 1906. március 4-én alakult meg Szombathelyen, mintegy 1400 résztvevővel.

Szentes országgyűlési képviselője — függetlenségi színekben — az általános választójogot, a progresszív adózást, a latifundiumok parcellázását követelte a századfordulón.

1908 májusában Tolna, Baranya és Somogy megyében alakult meg a Szabad Gazdák Egyesülete, amelyben 30–40 község birtokos gazdái vettek részt. Makkai Zsigmond községi bíróból lett országgyűlési képviselő.

Az erdőcsokonyai községi képviselőtestületben különösen tevékeny, a magasabb közgazdasági összefüggéseket is gyorsan felismerő Szabó István már 1904-től kezdve felhívta magára a figyelmet. 1908 januárjában megalakította a Somogy megyei Kisgazdák Egyesületét, majd 1909. november 29-én a már létező egyesületekből életre hívták az Országos Függetlenségi és 48-as Gazdapártot.

A kisgazdapárt eredeti, szentgáli programja többek között az alábbiakat tartalmazza: általános, egyenlő, titkos választójog, a feudális maradványok megszüntetése, a latifundiumok állami megváltása és kiosztása, progresszív adózás stb.

A földosztás előfutárai közül különös hely illeti meg az 1918. évi őszirózsás forradalom nyomán hatalomra került polgári demokratikus kormányzatot, amely a Károlyi Mihály által vezetett demokratikus függetlenségieket, a Nagy György-féle Köztársasági Pártot, a polgári radikálisokat és a szociáldemokratákat foglalta

magában. Bevallom, rejtély számomra, hogy annyi hányattatás után miért nem találhatja meg ez a kormányzat az őt megillető méltó helyét a magyar történelem progresszív vonulataiban? Talán csak nem ezért, mert a jogállamiság szinte teljes kritériumaival rendelkezett, vagy radikális földreform rendelete csípi ma is egyes politikusok, érdekcsoportok szemét? Mert hiszen a Buza Barna földművelésügyi miniszter nevéhez kötődő földreform a világi birtokoknál az 500 holdas, míg az egyháziaknál a 200 holdas maximumhatárt állapította meg, az ezen felüli birtoktesteket pedig kiosztásra ítélte. Vagy talán csak nem a mindenféle külső beavatkozástól mentes alkotmányos jogállam okozza a megítélés dilemmáját?

Az 1919-es Tanácsköztársaság nem csinált titkot abból, hogy az ortodox szociáldemokratákkal egyetemben a nagyüzemi gazdálkodást tartja csak elfogadhatónak a jövőben, mégha akkor még csak a közép- és a nagybirtok szocializálását deklarálta is.

A magát ellenforradalminak nevező rendszer pedig nem tűrte a nagybirtok elleni nyílt vagy burkolt paraszti rohamokat sem. Tiltotta a demokratikus és liberális egyesületek, szervezetek puszta létét is. Ebben a helyzetben a jobb sorsra érdemes Nagyatádi Szabó István mozgástere összeszűkült, majd a csalogatás, csábítás, továbbá a megfélemlítés és a zsarolás valamennyi formáját jól ismerő és remekül alkalmazó Bethlen István miniszterelnök valósággal összeroppantotta a kisgazdapártot. Miközben a szomszédos országokban a jelentős földreformok megtörték a nagybirtok korábbi nagy hatalmát, hiszen a 100–500 hektár feletti földbirtoktesteket felosztották, addig Magyarországon 1920-ban csak feltűnően szűk körű reform született. Ez a Nagyatádi Szabóról elnevezett földreform nem bolygatta meg az örökölt birtokstruktúrákat. Javarészt ugyanis csak 1–2 holdas házhelyeket és kisparcellákat osztottak, magas térítési feltételek mellett.

Az 1920-as években jószerivel csak a Magyarországi Szocialista Munkáspárt 1925. évi április 14-én közzétett agrárprogramja érdemel figyelmet. Második pontja a parasztság földhözjuttatását követelte, állami kárpótlás útján. A pártot azonban rövidesen betiltották, vezetőit börtönbüntetéssel sújtották.

A változás csak a gazdasági válság alatt következett be, amikor Bethlen helyzete is megrendült. 1930 decemberében megalakult a kisgazdapárt és újra követelni kezdte a földbirtok arányosabb elosztását. Ezt tette Bajcsy Zsilinszky Endre is, Nemzeti Radikális Pártjában, lapjában és Előőrsben, majd a kisgazdapártban.

A Szociáldemokrata Párt pedig — hasonlóan több európai testvérpártjához — 1930-ban valóságos és radikális földreformprogramot alkotott. Megjelent a nagyhatású faluszociográfiai irodalom is, amelyből azután politikai irányzatok, pártok születtek, így a Márciusi Front vagy a Nemzeti Parasztpárt. Közgazdasági szempontból kiemelkedett Kerék Mihály ez irányú tevékenysége.

Az 1930 szeptemberében született szociáldemokrata agrárprogram új földreformot hirdetett:

1. Követeljük a földbirtokok hitbizományi jellegének és minden egyéb kötöttségének megszűntetését.
2. Követeljük minden hitbizományi és egyházi birtoknak teljes kisajátítását.
3. Követeljük minden magántulajdonban lévő egyéb nagybirtok 200 holdat meghaladó részének kártérítés ellenében való kisajátítását.

A program a továbbiakban — többek között — részletezte a földhözjuttatás feltételeit, módját, a mezőgazdaság fejlesztésének irányait, az értékesítés, a hitel formáit, a szociális támogatás elveit. Mindez újnak számított a szociáldemokrata párt agrárpolitikájában. Még akkor is, ha mindezek után — „A szocializmusé a jövő" c. fejezetben visszaidézi régi, hagyományos koncepciójának egyik alappillérét a nagyüzemi gazdálkodás fölényéről. Ezt a gondolatmenetet így zárja: „Elérkezett az ideje annak, hogy a feudális rendszer maradványait teljesen leromboljuk! Elérkezett az ideje annak, hogy a föld népe is rohamra induljon a szocializmusért!"

A Bajcsy-Zsilinszky Endre által, 1930 októberében alakított Nemzeti Radikális Párt 315 pontból álló programját 1931 januárjában tették közzé.

A Bajcsy-Zsilinszky Endre Nemzeti Radikalizmusa terjedelmes, nagyigényű, az államra, a gazdaságra, a társadalomra, a kül- és a belpolitikára, a szociális kérdésekre s a szellemi élet, a kultúra egészére kiterjeszkedő írása meglehetősen eklektikus ugyan, ám éppen a földkérdésben és a szegényparasztság sorsának jobbításában sok új előremutató elemet tartalmaz. Az agrárpolitika c. fejezetben olvashatjuk: „A csonkahazai birtokmegoszlás mai aránytalan és igazságtalan volta, a családtagokkal kétmilliónyi földműves nincstelen és majdnem feleannyi törpebirtokos nehéz sora, munkanélkülisége, a kivándorlás növekvő vágya és kényszere, de a kötelesség is szaporodó népességünk létének biztosítására: együtt elodázhatatlanná teszik az átfogó és gyökeres birtokreformot." E reform alapformájának a telepítést tekinti, amely a nincsteleneket és a törpebirtokosokat juttatná megfelelő, családjuk eltartásához szükséges földhöz. Ezt a földet a hitbizományok teljes megszüntetése, valamint az ezer kat. holdon felüli birtoktestek igénybevétele útján megváltással biztosítanák. A megváltáshoz szükséges forrásokat az állam kölcsönök formájában biztosítaná.

Idáig feltűnően kevés méltánylást kapott történetírásunkban az 1931-ben alakult Országos Függetlenségi Kossuth Párt — és elődjeinek — programja és szervező tevékenysége. Ez a párt ugyanis jelentős előzményekre épített. A Függetlenségi 48-as Kossuth Párt például — kevés sikerrel ugyan, de — indult az 1922. évi második nemzetgyűlési választásokon. Vezetői között találhatjuk kezdetben Károlyi Mihály itthon maradt híveit, így Batthyány Tihamért vagy P. Ábrahám Dezsőt. Később hozzájuk csatlakozott Nagy Vince és Rupert Dezső, akik kitűntek szociális érzékenységükkel s a jogállamiságot ért sérelmek reparálásának igényével. Ez a párt 1924 márciusában Országos Kossuth Pártra változtatta a nevét, de ellenzéki

liberális jellegét megőrizte. 1931 júniusában ismét új, a már jelzett nevet vette fel, de politikai követelései radikálisabbá és határozottabbá váltak. Az államforma kérdésében Kossuth 1851 és 1859 közötti megfogalmazásához tért vissza. Első programpontja ugyanis az államforma végleges rendezését a nemzeti akarat szabad megnyilvánulására bízta. A földkérdésben azonban jelentősen túllépett Kossuth elképzeléseinél. Programjának negyedik pontjában olvashatjuk: „Új, széles körű földreform, amely a hitbizományok megszüntetésével földhöz juttatja a földműves tömegeket, a kisgazdáknak és a törpebirtokosoknak lehetővé teszi a további földszerzést és az újonnan földhöz jutottaknak földjeik megművelésére állami segítséggel módot nyújt...". A továbbiakban is a nagyszabású földreform teljes keresztülvitelét vallja. Emellett a program számos demokratikus reform megvalósítását is tartalmazza. Így a progresszív adórendszer bevezetését, olcsó közigazgatás bevezetését, munkaalkalmak létesítését, a külpolitikában pedig a nyugati jogállamokkal való kapcsolatok elmélyítését. Igaz, a párt jórészt a kormányzat ellene irányuló támadásai miatt nem tudott tömegpárttá válni, de hittel képviselt demokratikus elképzelései így is figyelemre méltóak.

Jelentősebb visszhangot váltott ki a falukutató szociográfiai irodalom. Az 1930-as években kibontakozó sajátos magyar népi mozgalom színvonalát, színeit és erejét tekintve egyedülállónak tekinthető a korabeli Európában. Az elmúlt évtizedek vele szembeni hivatalos közömbössége vagy inkább kiközösítő szándéka csak erősítette az oly elemi erővel izzó és vulkánként nemcsak tüzet, hanem salakot is szóró irányzatot. Több megértést és figyelmet érdemel ezért, hiszen még ma is olvashatunk vele kapcsolatban a parlagiasságról, a népiek helyett a népiesekről, a népiség helyett a népiességről, talmi anakronizmusról.

A népi irodalom és mozgalom kialakulásában jelentős szerepet vállalt az irodalom, a népművészet s a költői, szépírói ihletettségű társadalomtudomány, elsősorban a néprajz, a szociológia, a szociográfia, Illyés Gyula, Kovács Imre, Szabó Zoltán, Erdei Ferenc, Veres Péter, Féja Géza, Kodolányi János és mások feltárták a különböző paraszti rétegek korabeli életviszonyait, reménytelen, kiuttalannak tűnő helyzetét. Kodolányi János írta Illyés Gyula Puszták népe című könyvéről a Válasz 1936. évi 7–8-as számában: „Illyés oly teljes képét rajzolja meg a nagybirtok természetének és a cselédnép életének, hogy maga az egész, maga a rendszer válik tűrhetetlenné könyve elolvasása után, még annak a szemében is, aki felsőbb hatalmak bölcs törvényeiből származtatja ezt a fajta magyar államiságot és ezt a fajta keresztény kultúrát."

A népi írók kezdeményezése nyomán alakult meg a Márciusi front, majd a Nemzeti Parasztpárt. Az 1937. március 15-én életre hívott Márciusi Front 12 pontja az ország demokratikus átalakításának programját vázolta fel. Ötödik pontja az 500 kat. holdon felüli birtokok kisajátítását tartalmazta. A Nemzeti Parasztpárt 1939 júliusi programjának hatodik pontjában a célkitűzések között az alábbiakat

olvashatjuk: „A feudalizmus teljes lebontását: a kötött birtokok felszabadítását, az ötszáz katasztrális holdon felüli nagybirtokok kisajátítását ...".

Végül szólni szeretnék a két világháború közötti Magyarországon különös eseménynek számító 1943. évi augusztusi szárszói konferencia fényeiről és egyes árnyairól is. A kitűnő elmeélű írók, tudósok egyéni karakterük, stílusuk húrjain szólaltak meg, s még eltérő gondolataik sem kérdőjelezték meg azt az összhangot, amivel a végveszélyre figyelmeztettek, s felelősen keresték a háborús vereségből, a politikai, társadalmi katarzisból való kiutakat s a társadalom alatti állapotban élő néprétegek felemelésének a lehetőségét.

A szárszói konferencia a nemzet második világháború előtti utolsó nagy szíve dobbanása volt. De mi is a helye a népi mozgalom folyamatában? Milyen az egész és a rész viszonya? Szárszó ugyanis több is és kevesebb is egyben az egész nagy szellemi, politikai vonulatnál. Egyfelől ugyanis összegzi korábbi eredményeit, sőt számos ponton túlhaladja. Ugyanakkor ezen a pillanatfelvételen nem látszik az egész, sőt rajta homályos pontokat is láthatunk. Ilyen a földkérdés ügye is. Nyilvánvaló ugyanis a Kerék Mihály máig érthetetlen távolmaradásával keletkezett űr az agrárkérdés tárgyalása során. Erdei Ferenc és Veres Péter rögtönzött hozzászólásai semmiképpen nem tudták ezt betölteni. Holott a népi mozgalom legerősebb elemét kétségtelenül a mezőgazdasági szegénység, a falu elmaradottságának kifejtésében és feltárásában lelhetjük fel. (Jócsik Lajos előadását pedig mintha érdeménél kevesebbet idéznék fel.)

Homályos foltot láthatunk a nemzetiségi kérdés terén is. Magyarország ugyanis az 1938–39–40–41-es területgyarapítások nyomán félreérthetetlenül soknemzetiségű országgá vált. Hiszen a nem magyarok aránya az ország lakosságának 6%-áról mintegy 20%-ára növekedett. Erre a körülményre akkor kevesen utaltak, főképpen nem az ehhez kapcsolódó tennivalókra. Elsősorban Balogh Edgár és Bözödi György utalt rá. Balogh Edgár írta: „A nemzetiségi kérdésről akartam köztetek felszólalni, annál is inkább, mert ez a kérdés munkatervetekben nem szerepel. Két kisebbségi sors: felvidéki és erdélyi tapasztalatok árán vallom, hogy a magyar jövő legszebb biztosítéka az egymásra utalt dunavölgyi magyarok, szlávok és románok igazságos kiegyezése és szövetkezése. Ez a dunavölgyi béke éppen olyan elemi feltétele a boldogabb magyar életnek, mint a szociális haladás." Bözödi pedig ezt mondta: „Mi itt végighallgattunk egy sereg kitűnő előadást, ezek azonban annyira általánosságokban, annyira eszmei síkon mozogtak, hogy a mi gyakorlati erdélyi kérdéseinkre alig találhattunk bennük feleletet. Nem is akarok most ezekről beszélni. De szólanom kell egy másik kérdésről, a jelenlevő erdélyi barátaim egyenes megbízásából és ez a nemzetiségi kérdés. A táborozás alatt egyik erdélyi felszólaló egy ízben már szóvá tette ezt, de sajnálatosan továbbra is kikapcsolódott a megbeszélésekből."

Az új hatalmi berendezkedés körüli viták 1944 végén lobbantak fel, azok kifejtése azonban már mások feladata.

KOROM MIHÁLY

A MAGYAR ÉS A LENGYEL 1944–45-ÖS FÖLDREFORM ALAPELVEINEK HASONLÓSÁGA

A Kommunisták Magyarországi Pártja — később Magyar Kommunista Párt (MKP) — Szovjetunió-beli emigrációba szorult vezető részlege ugyan úgy készült a háború utáni hazai teendők programszerű kimunkálására, mint más kelet–közép-európai ország hasonlóan ott lévő emigráns kommunista vezető csoportja is. E munkák összefogója 1943 közepéig az ekkor feloszlatott Komintern, majd ezek után ennek G. M. Dimitrov és D. Z. Manuilszkij vezette utód szervezete volt. Már ez maga is lehetőséget, keretet adott e régió országai számára a kitűzendő célok és feltételek összehasonlító vizsgálatára. Moszkvában Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Nagy Imre, Révai József és Farkas Mihály alkotta — a Komintern utód szervezete által kijelölt és jóváhagyott — Külföldi Bizottság (KB) 1944 nyarán-őszén hozzákezdett az addig csak általánosságban megfogalmazott és jórészt csak propaganda célú 1942-es és 1943-as követeléseinek a részletekbe menő kidolgozásához, s annak a vesztett háború folytán várható magyar viszonyokra történő alkalmazásához. Ezek során Révai J. „A KMP akcióprogramja" címen több részletből álló vitaanyag készítésére és a megbeszélések utáni teljes program összeállítására, Gerő E. „A magyar demokrácia és a kommunista párt" témáinak[1] és az évtizedekig homályba tartottan az „egy radikális földreform irányelveit" tartalmazó vitaanyag kidolgozására Nagy I. kapott megbízást.[2]

Erről a megbízásról maga Nagy I. többször is nyilatkozott. Legutoljára a vele való leszámolást célzó koncepciós per tárgyalása során, 1958. június 9-én: „... a magyar párt Központi Vezetősége külföldi részlegeként — Rákosi M., Gerő E., Révai J., Farkas M. és én már Moszkvában hozzákezdtünk a majdani magyarországi teendők kidolgozásához. Rám az agrárfeladatok jutottak. Kidolgoztam (egy) agrár-

[1] A moszkvai magyar kommunista emigráció 1944 őszi megbeszélései a programkészítésről. (Közli: *Korom M.*) Múltunk, 1993/1. sz. 114–134. o. Továbbá: *Korom M.:* Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormánya és a fegyverszünet. Bp. 1981. 233–259. o.

[2] Uo. 133. o. és Irodalmi Újság (London), 1988/2. sz. 12. o.

reform tervezetet, amelyet Moszkvában el is fogadtak. Ez volt az alapja itthon, Magyarországon a végrehajtott földreformnak."[3] Ez a megbízatás nem volt véletlen. Ugyanis Nagy I. élete nagy részét, egyrészt a baloldali földmunkás és szegényparaszt mozgalmak politikai megszervezésének és a földreformhoz kapcsolódó gazdasági és szociális céljaik kimunkálásának, másrészt pedig, ezen kérdések tudományos feltárásának s elemzésének szentelte. Utóbbi tevékenysége során a magyar agrárstruktúra vizsgálata mellett Kelet-Közép-Európa birtokviszonyainak összehasonlításával is foglalkozott. Ebben is gyökerezik a magyar 1945-ös földreform-koncepciónak és végrehajtási gyakorlatának igen sok hasonlósága a lengyel 1944–45-ös földreformmal! A magyar és a lengyel földosztási alapelvek hasonlóságához azonban a leglényegesebb okot s körülményt a földreformjaik kidolgozása során az agrárstruktúrájuk szintén nagymértékű hasonlósága szolgáltatta.

Közvetlenül a második világháborút megelőző években, az 1935. évi birtokstatisztikai adatok szerint, Magyarországon a földbirtokviszonyok a következők voltak:[4]

A birtoknagyság csoport	A birtokok			
	száma	%	területe kat. hold	%
0–1 kat. holdig	628 431	38,45	236 417	1,47
1–5 kat. holdig	556 252	34,04	1 394 829	8,69
5–10 kat. holdig	204 471	12,51	1 477 365	9,18
10–20 kat. holdig	144 186	8,82	2 025 945	12,59
20–100 kat. holdig	88 903	5,44	3 208 462	19,95
100–200 kat. holdig	5 792	0,35	805 164	5,01
200–1000 kat. holdig	5 202	0,32	2 124 801	13,21
1000–10 000 kat. holdig	986	0,06	2 382 059	14,81
10 000 felül	84	0,01	2 426 790	15,09
Összesen	1 634 407	100,00	16 081 844	100,00

A táblázatból szembetűnően megállapítható az a nagyarányú ellentét, amely az egyes birtokos csoportok létszáma és a tulajdonukban lévő földterület nagysága között fennállt. Amíg a mintegy 1,2 millió 0–5 kat. holdig terjedő földdel rendelkezők tulajdonában — akik az összes birtokosok 72,49%-át tették ki — az ország összes földterületének csak 10,16%-a volt, addig a 200 holdon felüli közép- és nagybirtokos — az összbirtokosok számának mindössze 0,39%-a — uralta az egész földterület 43,11%-át![5] Még kirívóbb az ellentét, ha figyelembe vesszük azt is,

[3] *Nagy Imre:* Egy magyar miniszterelnök. Szerk.: *dr. Dér Ferenc.* Pécs, 1993. 22. o.

[4] Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 102. köt. Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben. Bp. 1937. 19. o.

[5] *Korom M.:* A fasizmus bukása Magyarországon. Bp. 1961. 9–10. o.

hogy a háború előtt Magyarországon közel 800 000 mezőgazdasági munkásnak és cselédnek egyáltalán nem volt földje.[6] Ezzel szemben 1070–1,000 holdon felüli — nagybirtokosnak az egész földterület kereken 30%-a volt a tulajdonában. A feudális eredetű földtulajdon-monopólium néhány ezer közép- és nagybirtokos kezében az egyik oldalon és a több milliót kitevő földnélküli és kevés földű paraszt kényszerhelyzete a nagybirtokkal szemben a másik oldalon — lehetővé tette, hogy a földbirtokosok a burzsoá-földesúri állam segítségével alkalmazzák még a két világháború között is Magyarországon a kizsákmányolás félfeudális módszereit is, a ledolgozást, a részesbérletet, a részmunkákat stb. Ezen a téren csak Lengyelországban volt térségünkben hasonlóan elmaradott a helyzet. Ott is, tíz és százezer holdak egyes földesurak kezén s a nincstelenség, a népnyomor és jogfosztottság a mezőgazdasági dolgozók sok milliója számára dokumentálta a feudális maradványok továbbélését Közép- és Délkelet Európa térségében.

Bár az adatfelvételek nem fedik teljesen egymást, mégis érdekes képet mutat, ha az alábbiakban — a különbségek feltüntetésével — összehasonlítjuk Magyarország és Lengyelország háború előtti földbirtokviszonyait Délkelet-Európa néhány még mindig agrár országával.[7]

		Kisparaszti gazdaság		Közép- és nagybirtokos	
Ország	A birtoknagyság-csoport hektárban	az össz-gazdaság %-a	az össz-terület %-a	az össz-gazdaság %-a	az össz-terület %-a
Bulgária	0–4-(!)	63,3	20,3		
	40 és afelett			0,2	2,1
Jugoszlávia	1–5-(!)	67,8	28,0		
	50 és afelett			0,4	9,7
Románia	0–5	80,5	43,4		
	50 és afelett			0,3	17,7
Lengyelország	0–5	63,6	14,8		
	50 és afelett			0,9	47,3
Magyarország	0–5,7 (!)	85,0	19,34		
	57,5 és afelett			0,74	48,1

Ezek a számok azt mutatják, hogy Közép- és Délkelet-Európában az 1944–45-ös földreformok előtt Magyarországon és Lengyelországban voltak a legantidemokratikusabbak a földbirtokviszonyok. A két utóbbi ország közül pedig Magyarország valamivel még Lengyelország mögé is került, de mindkettő Spanyolországgal, Törökországgal és Olaszországgal együtt egész Európában a földbirtokviszonyok terén a legelmaradottabb országok csoportját alkották.

[6] Közgazdasági Szemle, II. évf. 1945. febr. 21. 8. o.

[7] Konjukturnüj bjuletyeny zsurnalu „Mirovoje Hozjajtsztvo i Mirovaja Pilityika". 1947. N. 1.

A lengyel földbirtokviszonyok nemcsak legjobban hasonlítottak a magyarországihoz, hanem egyben — miután Lengyelországban az antifasiszta koalícióhoz, a győztesekhez való tartozás következtében is a politikai viszonyok érettebbek voltak és a katonai felszabadítás is a hitlerista megszállás alól előrehaladottabb volt — az ott a Komintern utód szervezeteivel és a szovjet kormánnyal is egyeztetve már korábban elkészült újjáépítési program is a földreform-koncepció s a kiadott rendelete is például szolgálhatott és szolgált is Magyarország számára!

A Vörös Hadsereg 1944. évi nyári offenzívája során július 20-án a szovjet csapatok elérték a Bug folyót és Lengyelország mai határait nézve, területére léptek. Pár nap múlva, 22-én már elfoglalták az első jelentősebb helységet, Chelm városát, amelyben e napon meghirdették a szovjet rádió után lengyel területen is a Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottság (LNFB) programadó kiáltványát. E szervezetet a Lengyelország területén tevékenykedő, demokratikus, baloldali szocialista, kommunista, radikális paraszti és polgári erők, illetve pártok által 1944 januárjában létrehozott Országos Nemzeti Tanács (ONT) Moszkvába ment küldöttei és a szovjet emigrációban lévő lengyel kommunisták és katonai vezetők hozták létre ez év július 20-án a szovjet fővárosban, mint az újjáalakuló lengyel állam ideiglenes központi végrehajtó szervezetét. A LNFB tagjai július 27-én Chelmbe érkezve, majd pár nap múlva Lublinba települve kezdett munkába. Az ONT ezt követően, mint ideiglenes törvényhozó testület működött szintén az utóbbi városban egészen Varsó felszabadításáig.[8]

Már a lengyel újjáépítési program-kiáltványban is szerepelt „a nagyarányú földreform végrehajtásának" a terve. Ez ugyan tartalmazta a birtokosoknak meghagyható 50, illetve 100 hektárra való utalást, de csak igen általánosan jellemezte az agrárreform tervét.[9] Viszont részletesen kimunkált és a második világháború befejező szakasza belpolitikai általános és németellenes, nemzeti s gazdasági, valamint a nemzetközi követelményeknek is — elsősorban a Szovjetunióénak megfelelő volt a már 1944. szeptember 6-án kiadott lengyel földreform rendelet.[10] Ezen lengyel dokumentumok előkészítő munkálatai magukon viselték azt a sajátosságot — mint a többi közép- és délkelet-európai szovjet szférába került országok hasonló dokumentumai is —, hogy a kommunisták, szocialisták és velük más baloldali forradalmi erők által készített program-jellegű anyagokat a Komintern vagy utód szervezete, majd a közvetlen állami jellegű dokumentumokkal együtt a szovjet kormány szervei is megvitatták és észrevételezték. E téren alig volt formai különbség abban, hogy a győztesekhez tartozó országokról, mint Lengyelország

[8] Lásd részletesen: *Szokolay Katalin:* A népi demokratikus forradalom kibontakozásának néhány sajátos vonásáról Lengyelországban. Megjelent: Tanulmányok a népi demokratikus forradalmakról. Bp. 1980. 85–101. o. Továbbá: *Tadeusz Zenczykovsky:* Dwa Komitety, 1920. 1944. Polska w planach Lenina is Stalina. Spotkania (Párizs, 1983.) 51. és a köv. oldalak.

[9] Igaz Szó, 1944. augusztus 1. 4. o.

[10] Ocserki isztorii narodnoj Polsii. Izd. „Nauka", Moszkva 1965. 143–151. o.

vagy Csehszlovákia, vagy vesztesekről volt szó, mint Magyarország, Románia vagy Bulgária stb. Tartalmi vonatkozásban — elsősorban az államok közötti viszonyt érintő dokumentumokban — viszont természetesen lényeges különbségek voltak.[11] Ennek a kialakult gyakorlatnak megfelelően a lengyel földreform-koncepciót is már 1943-as feloszlatásáig a Komintern is vitatta és utód szervezetével együtt annak radikalizmusát tompítani és az antifasiszta függetlenségi harcnak alávetni igyekezett.[12] Így már a lengyel földreform-koncepció és az azon alapult s *elsőnek* megjelent 1944. évi szeptember 6-i földreform rendelet magában is orientáló volt a többi — különösen, mint Magyarország — nagybirtokkal rendelkező ország számára.

***

Nagy I. 1944 szeptemberében dolgozta ki a magyar viszonyokra elképzelt „radikális földreform irányelvének" tervezetét,[13] amelyet fontossága és hazai ismeretlensége miatt az alábbiakban teljes terjedelemben közöljük:

„A MKP a falusi *földműves nép földhözjuttatása* és életképes kisgazdaságok létesítése érdekében követeli:

1. a 100 holdon felüli kötöttforgalmi és magánkézben lévő nagybirtok földterületének, élő és holt felszerelésének, továbbá vetőmag, gabona és takarmánykészletének teljes igénybevételét, földreform céljaira:

a, a hazaárulók, háborús bűnösök, a Volksbund tagjai és a német véderőben szolgált egyének birtokainak teljes kisajátítását, kártérítés nélkül;

b, 150 kat. holdig mentesítendők a földreform céljaira való igénybevétel alól a parasztgazdaságok;

c, méltányos esetekben, hazafias érdemek elismeréséül a birtokok 200 kat. holdig mentesíthetők az igénybevétel alól.

2. Földhöz juttatandók:

a, életképes kisgazdaságok teremtése céljából a mezőgazdasági munkások és uradalmi cselédek, továbbá birtokuk kiegészítése céljából a 10 kat. holdon aluli törpe- és kisbirtokosok;

b, mindazok, akik fegyverrel a kézben harcoltak a szabadságért a németek és magyar bérenceik ellen, valamint azok, akik hazafias cselekedeteik jutalmául arra érdemesnek bizonyultak.

3. A föld a juttatottak telekkönyvileg bejegyzett magántulajdonába megy át.

[11] Múltunk, i. m. és *Korom M.:* Magyarország Ideiglenes ... i. m.

[12] *Szokolay K.* és *Tadeusz Zenczykovski* i. m.

[13] Irodalmi Újság (London), 1988/2. sz. 12. o.

4. Az igénybevett birtokok volt tulajdonosai, függetlenül az igénybevett földterület nagyságától az állam teherbíró képességéhez mérten kártalanítás fejében évjáradékot kapnak, amely azonban nem haladja meg ... (az összeg később állapítandó meg).

5. Az igényjogosultak a földért az államnak megváltást fizetnek, amely nem haladhatja meg a kisajátított föld kataszteri tiszta jövedelmének húszszorosát. A vételár fizetése a birtokbahelyezéstől számított 5 év letelte után kezdődik és 20 éven át egyenlő részletekben történik.

6. A földhöz juttatott új tulajdonosokat *gazdasági talpraállásukban* és megerősödésükben az állam élő és holt felszereléssel, adókedvezménnyel, *hosszúlejáratú kamatmentes kölcsönnel* a legmesszebbmenően támogatja.

7. A földreform keretében kislakás építkezés szempontjából nagyarányú házhely akció hajtandó végre.

8. A földreform végrehajtása állami feladat. Az igénybeveendő birtokok összeírására és az igénylők jogosultságának megállapítására az igénylők sorából községenként földigénylő bizottságok alakítandók, melyeknek javaslata alapján az állami földreform szervek döntenek a birtokkisajátításról és az új tulajdonosok birtokbahelyezéséről."

A jövendő magyar földosztásnak már ez az első tervezete is tartalmazta mindazokat az új és fő elvi, politikai és gyakorlati szempontokat, amelyek később a földreform rendeletet és végrehajtását is jellemezték. Kiinduló alapelve — mint a lengyel földreformnak is — az volt, hogy a feudális eredetű nagybirtokrendszer egy viszonylag radikális földreformmal felszámolja és földhöz juttassa a több milliónyi nincstelen és kevés földű szegényparasztságot, de ugyanakkor szolgálja a magyar nemzet antifasiszta, demokratikus függetlenségi harcát is. Ezért szükségszerűen több vonatkozásban lényegesen eltért a korábbi magyar földreform elképzelésektől Nagy I. tervezete, amelyet a KB még Moszkvában 1944 októberében megvitatott és két kisebb módosítással jóvá is hagyott. A módosítás az antifasiszta nemzeti egységfront erősítését és szélesítését kívánta még erőteljesebben szolgálni egyrészt azzal, hogy a mentesülő parasztbirtok felső határát 200 kat. holdra, másrészt pedig, az ellenállási érdemeikért mentesíthető birtokterület szintén felső határát 300 holdra emelte.[14]

A korábbi földreform tervektől a legfontosabb eltérések közül az első lényegesebb és a lengyel példához is közelítő a termelő eszközökkel együtt kisajátítandó birtokterület alsó, 100 kat. holdban megjelölt általános határa volt. Az illegális magyar kommunista pártvezetés 1944 októberi programjavaslata csak 200 holdon felül kívánta igénybe venni az összes birtokot.[15] Az Szdp 1930-as, de még 1944–

[14] Uo. 12. o.

[15] A MKP és a Szdp határozatai, 1944–1948. Bp. 1967. 27. o.

45. fordulóján is érvényesnek tekintette programja a hitbizományi és az egyházi birtokok kivételével szintén valamennyi magántulajdonú birtok 200 hold feletti részére tartott igényt. Viszont a hitbizományi és egyházi birtokokat „teljes egészében" tervezte kisajátítani.[16] E kérdésben azonban a legnagyobb eltérés a KB korábbi, 1942-es és 1943-as saját 300 holdat meghagyó elgondolása és a fenti 100 holdas határ között van. E nagyarányú különbségnek a magyarázata részben a korábbi magyar viszonyokkal s azok megváltozásával, részben pedig szintén a lengyel példával magyarázható, amelyeket Gerő Ernő egyik, 1944. szeptember 28-i előadásából értelmezhetünk.[17] Eszerint a korábbi 300 hold meghagyásával, egyrészt, elő akarták segíteni, hogy a magyar uralkodó körök bátrabban lépjenek és lehetőleg elsőnek a Hitlerrel történő szakítás útjára. Másrészt, akkor még egy sikeres magyar átállás eredményeként lényegesen nagyobb területű ország reménye állt fenn s így a felosztható föld is arányaiban sokkal kedvezőbb lehetett volna. 1944 szeptember végére — fejtette ki Gerő — ezekkel már nem lehetett számolni, mint ahogy a földbirtokosok zömére sem, csak egyes egyedeire! Ezért a 300 holdas mentesítési határt nem volt indokolt fenntartani. De nem volt indokolt különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy így az igénylők jelentős hányadának nem jutott volna föld, ami a másik oldalról különösen nagymértékben szűkíthette, gyengíthette volna a demokratikus nemzeti összefogás társadalmi bázisát.

Lengyelországban is hasonló volt a helyzet a nincstelenek és a kevésföldűek kérdésében is. Ott a Nagy I. földreform-tervezetéhez is például szolgálóan az 1944. szeptember 6-i rendelet ezt a kérdést úgy oldotta meg, hogy a korábbi lengyel területeken 50 hektárban, azaz kereken 87 kat. holdban határozta meg a meghagyható birtokmaximumot. A nyugati területeken — az újonnan Lengyelországhoz csatolt területeken, ahol a lengyel földtulajdonosok zöme megszenvedte a német uralmat és részt vett az ellenállási mozgalomban — 100 hektárban, azaz 174 holdban.[18] Erre a megoldásra is hivatkozott Gerő, amikor a fenti előadásában a korábbi 300 hold meghagyható földet 100-ra leszállító magyar elképzelésről beszélt: A korábbi indokokon túl „annál is inkább le kell szállítani (a 300 holdas határt — K. M.) — folytatta az előadó —, mert van rá példa más országban is, hogy alacsonyabb határt vettek alapul. Ha Lengyelországban a LFB abból indulhatott ki, hogy általában a felső határ 100 hold legyen (valójában az 50 hektárnak megfelelő 87 holdat kerekítette Gerő 100-ra, hogy érthetőbb legyen (K. M.) és csak a németek által Németországhoz kapcsolt területeken, ahol a földbirtokosoktól a németek általában elvették a földjüket, ahol sok földbirtokost legyilkoltak, ahol a földbirtokosok nagy része éppen, mert a németek kisajátították őket, a németek ellen har-

[16] Népszava, 1930. szept. 10. és 12. sz.

[17] *Gerő E.:* A magyar demokrácia mint Magyarország újjászületésének útja. Előadás a juzsai (talicini) hadifogolytábor magyar szekciója előtt 1944. szeptember 28-án. (Gyorsírással írta és áttette Kornis Pál. Egy másolat a szerző birtokában.)

[18] Ocserki isztorii narodnoj Polsii. Izd. „Nauka", Moszkva 1965. 143–151. o.

colt — hagynak meg 200 holdat (valóban 174 hold! — K. M.), akkor nekünk, akiknek kevesebb föld fog rendelkezésünkre állni, mint a lengyeleknek, nincs okunk rá, hogy magasabb határt állapítsunk meg, mint a lengyelek."[19]

Mindezek hatására alakult ki az az elég radikális álláspont Nagy I. földreform-koncepciójában, hogy a paraszti gazdaságokat és az ellenálló földbirtokosokat kivéve minden más 100 holdon felüli birtokot igénybe kell venni a földreform céljaira. Felfelé kivételt csak az ellenállási mozgalomban résztvevő birtokosokkal lehet tenni. Nekik 300 kat. holdat lehet meghagyni. (Ekkor még az a csak 1945 februárjában megfogalmazott álláspont nem merült fel, hogy az 1000 hold feletti nagybirtokokat kell az utolsó holdig kisajátítani!)

Ez az ellenállásban résztvevők kivételes elbírálását célzó irányelv, ugyanúgy, mint az, hogy a háborús bűnösök, hazaárulók stb. minden tulajdonát kártérítés nélkül el kell kobozni — természetesen a lengyel rendelethez hasonlón, csak ebben, a háború alatt készült tervezetben kaphattak helyet. Meg kell azonban jegyezni, hogy az *a későbbi,* a magyar rendeletbe belefoglalt álláspont, hogy *a háborút megelőző időre* is vonatkoztatható „népellenes bűnösök" birtokait is el kell kobozni, ugyanúgy mint az 1000 holdon felüli birtokok teljes igénybevétele — a hazai népi baloldali, szegényparaszti álláspontként került megfogalmazásra. A nem saját művelésű közép- és nagybirtokok *úri birtokkénti* későbbi megnevezése is ehhez a politikai áramlathoz kapcsolódott! Erdei F. tervezeteiből került az országos rendeletbe.

Nagy I. tervezetének következő lényeges eltérése a korábbi agrárreformok többségétől a földbirtokok igénybevételének módjában volt. Ugyanis a háborús bűnösök és hazaárulók elkobzandó tulajdonain kívül valamennyi igénybe veendő birtok tulajdonosának az állam vállalt bizonyos kártalanítást juttatni. Mégpedig, azt az állam „teherbíró képességéhez mérten" évjáradék formájában adná, amelynek mértékét később kívánták megállapítani. Ez azonban nem érintette a földhöz juttatottakat. Hasonló gyakorlat volt a lengyel földreformban is, azzal a különbséggel, hogy ott a volt tulajdonosnak havi járadékszerű ellátmányt terveztek nyújtani.[20] Az MKP-nak mind a KB-a, mind pedig az illegális vezetősége a háború alatti földreform terveiben kártalanítás nélkül szándékoztak igénybe venni a földet.[21] Az Szdp érvényesnek tekintett programja — mint már láttuk —, a hitbizományi és egyházi földeket szintén kártalanítás nélkül, a többi magánbirtokot pedig kártalanítással tervezte igénybe venni. Csak a kisgazdapárti elképzelések tartalmazták a jelentős, lehetőleg piaci forgalmi áron történő kártérítést a juttatottak részéről, amely a később elkészült programukban is megfogalmazódott.[22]

[19] *Gerő E.:* 1944. IX. 28-i előadása. Jel. hely. 6. o.

[20] Ocserki isztorii ... i. m.

[21] Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből, 1935–1945. Bp. 1964. 384–385. és 392–398., valamint 553–557. o.

[22] Agrártörténeti Szemle, IV. évf. 1962/1–2. sz. 283–289. o. Megjelent még: Párttörténeti Közl. 1970/3. sz. 190–197. o.

A földhöz jutottak *államnak fizetendő* nem túl nagy megváltási díja is követte a hasonló lengyel gyakorlatot. Vagyis hogy a birtokba vételt követő 5 év után 20 év alatt a kapott föld kataszteri tiszta jövedelmének húszszorosát tartoznak egyenlő részletekben fizetni. A korábbi magyar programok e kérdéssel alig foglalkoztak, de *azok is* tartalmazták az újgazdák sokoldalú és kamatmentes támogatását! „A lengyel földreform tervezetében a fizetség, amit megállapítanak a kapott föld egy évi hozadéka, hosszú, sok évi részletre elosztva. — Magyarázta Gerő a magyar terv e részét. — Nem lehetetlen, hogy a magyar földreform tervezet is ezen a vonalon fog haladni. Minden esetre egy szerény, a birtok teherbíróképességét nem túlhaladó fizetségről lehet csak szó."[23] A magyar gyakorlat valóban ezt követte!

A legjelentősebb, szinte forradalmi célzatú és keretű, s a reform eredményes végrehajtásának legfőbb biztosítéka Nagy I. téziseinek az az alapelve és követelménye volt, miszerint az egyes helységekben a kisajátítandó földek indoklását tartalmazó összeírást, az igényjogosultak megállapítását és köztük a földek kiosztási tervének elkészítését a teljes egészében az *igénylőkből alakított helyi bizottságokra ruházta.* Javaslataikat az állami közép- és felső fokú, de a szakértők bevonása mellett többségében igénylőkből álló szervek hagyták jóvá, ami után a helyi bizottságok végre is hajthatták a földek kiosztását! Hasonló volt az illegális kommunista vezetés irányelve is a reform végrehajtását illetően. Ugyanis, annak „keresztül vitelét a földmunkásság, szegény-, törpe- és kisparasztság tömegei által vidékenként és helyenként demokratikus úton megválasztott bizottságainak hatáskörébe utalja".[24] Közeli volt ezekhez az Szdp álláspontja is, bár a „radikális földreformot" a „földnélküli munkások és más földigénylők megbízottainak *bevonásával*" kívánta megvalósítani, nem pedig teljesen rájuk bízva.[25] Érdekes, hogy ebben a kérdésben az agrármozgalom balszárnyának, a NPP-nak az elképzelése nem volt radikális. Erdei F. 1944 végén összeállított javaslata külön, független szakintézményre tervezte bízni a földreform végrehajtását. Bár ezekbe az intézményekbe ő is be kívánta vonni a földigénylők képviselőit is.[26] A Független Kisgazdapárt (FKgP) vegyes, szakértők által vezetett bizottságokra kívánta bízni a reform végrehajtását, amelyek nem az egyes községek bizottságai lettek volna, hanem azoktól független, „pártatlan" járási és megyei szervek. Bennük az igénylők és szakértők mellett fele részben a reform által nem érintett minden paraszti réteg is helyet kapott volna.[27] Vagyis a kisgazdapárt a földreformot a tulajdonos parasztság és a korábbi szakbürokrácia érdekeinek megfelelően kívánta végre-

[23] *Gerő E.* 1944. IX. 28-i előadása. Jel. hely.

[24] A MKP és a Szdp határozatai, i. m. 17. o.

[25] Népszava, 1930. IX. 10. sz., és *Strassenreiter Erzsébet:* A Szociáldemokrata Párt és az 1945-ös földreform. Agrártörténeti Szemle, 1987/1–2. sz. 77. o.

[26] PIL 247. f. 13/30 ő. e. (Részletesen ismerteti: *Strassenreiter E.:* A Szociáldemokrata Párt ... i. m., 84–87. o.)

[27] Agrártörténeti Szemle, IV. évf. i. m. 283–289. o.

hajtani. Ez az elképzelés azonban a FKgP reformtervének késői elkészülése miatt már nem került megvitatásra sem 1945 tavaszán.

***

Nagy I., illetve a KB jóváhagyása után már a magyar kommunista emigráció földreform-irányelveinek moszkvai kimunkálása a fentiekkel még nem ért véget. Azokat a Moszkvában megfordult, náciellenes küzdelemre jelentkezett volt magyar hadifoglyok és partizánok több csoportjával is megbeszélték. Továbbá, a kialakult gyakorlatnak megfelelően a magyar irányelveket is egyeztetni kellett — mint a lengyelt — a Komintern utód intézeteivel. Ez a G. M. Dimitrov vezette intézmény, majd rövidesen a legfelsőbb szovjet vezetés is, teljesen egyetértve azzal — mégis óvatosságra intette a magyar kommunistákat a földreform tervezett adatainak a propagálását és abban a kommunisták túlzott előtérbe állítását illetően. Ezt Magyarországnak az ellenséges táborból történő átállításához szükséges minél szélesebb nemzeti összefogás és új hatalmi koalíció érdeke még szigorúbban megkövetelte, mint a szövetséges Lengyelország esetében. A magyarok közötti viták után pontosított tervezetet, „a végleges szöveget eljuttattuk Dimitrov elvtársnak — tájékoztatta a szerzőt Gerő E. visszaemlékező válaszában —, aki (ezt utólag tudtuk meg) továbbította azt Sztálinnak és Molotovnak is. Dimitrov elvtárs a dokumentummal egyetértett, de volt néhány kisebb részletmegjegyzése. Ezekre konkrétan már nem emlékszem. Csupán arra emlékszem vissza, hogy Dimitrov tréfásan megjegyezte: jó maguknak, van nagybirtok, tehát van mit felosztani, Bulgáriában nincsen."[28]

Az 1944. december eleji, az ideiglenes magyar kormány megteremtését előkészítő magyar–szovjet megbeszéléseken maga Sztálin is kitért a magyar földreform kérdéseire is. Gerő E. akkori feljegyzései szerint Sztálin a következő megfontolásokat ajánlotta: „Nem kell ijesztgetéseknek lenni a megfogalmazásokban. A megfogalmazásokat a magántulajdonról közelebb vinni lengyelekhez. ... A földkérdésben rugalmasabban. A mennyiségről nem beszélni. Szintén felhasználni a lengyel kiáltványt."[29]

Ezekből következett, hogy szintén még Moszkvában elkészített és a fenti módon egyeztetett, majd 1944. november 30-án Debrecenben már meg is jelentetett *„Magyarország demokratikus újjáépítésének és felemelkedésének programja"* című MKP javaslat, majd az *INgy Szózata* és az *INK Nyilatkozata* sem tartalmazta a földosztásra vonatkozó részletes irányelveket és adatokat. Ennek azért van jelentősége témánk szempontjából is, mert egyrészt, ezt követően a magyar kommunisták idehaza is egy ideig tartózkodtak attól, hogy a részletes és elég radikális agrárprog-

[28] PIL H-g-127. *Gerő E.* írásbeli válasza 1972. VI. 22-én a szerző kérdéseire.

[29] PIL 174-7/8. *Gerő E.* 1944. XII. 5-i feljegyzése.

ramjukat kiadják. Azt áttételesen, Erdei F.-cel együttdolgozva a NPP égisze alatt tették meg 1945. január közepén. Erdei F. 1944 decemberének utolsó napjaira Debrecenben a Nagy I. által készített kommunista irányelveket szinte teljes egészében elfogadta és azzal együtt, hogy kérte a felvételét a MKP-ba — vállalta a most már közös nézeteik alapján egy tervezet szerkesztését és a NPP földreform-program javaslatkénti nyilvánosságra hozását. Ehhez a megállapodásuk szerint az MKP csatlakozni fog és a többi demokratikus pártot is hasonló lépésre sarkallja.[30]

Erdei F.-nek ez a lépése, a titokban tartott MKP-ba jelentkezése nem volt egyedülálló és meglepő! Hiszen a háború után a romokban heverő ország megmentésére, újjáépítésére és demokratikus átalakítására a MKP-nak volt — ellentétben a többi demokratikus párttal — részletesen kidolgozott programja, amely reálisnak és az össznemzeti érdekeket legjobban megjelenítőnek bizonyult. Azt valamennyi haladó párt és a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front (MNFF) is elfogadta. Olyanok is elég sokan csatlakoztak akkor a MKP-hoz, a demokratikus többpártrendszeres, építő programjához, akik később eltávolodtak — mint Erdei F. is — attól, és vannak akik közülük ma a jobboldalon, sőt a szélsőjobboldalon politizálnak!

Fontos az MKP-nak ez az óvatos és háttérben maradó földreform-politikája számunkra azért is, mert az abból fakadó körülmények is hozzájárultak ahhoz, hogy később Nagy I. tevékenységét jobban el lehessen hallgatni. Ezért nem vált ismeretté a moszkvai előkészítő munka és ezért nem hozták nyilvánosságra akkor Nagy I. készítette irányelveket és a saját körükben, illetve a szovjet szervekkel azokról lefolytatott viták és jóváhagyások anyagait, dokumentumait. Mindez Nagy I. előkészítő tevékenységének is a szándékos elhallgatása következtében *később sem* történhetett meg. Ez eredményezte azt is, hogy nemcsak a párt tagjai és a politikai közvélemény vezettetett félre, hanem még a tudományos kutatás is. Ugyanis, mindeddig a témával foglalkozó tudományos munkák nemcsak, hogy nem ismerték és így nem foglalkoztak Nagy I. és mások földreformot előkészítő, irányelveit kidolgozó moszkvai és hazai tevékenységével, hanem több közülük még kétségbe is vonhatta, hogy egyáltalán volt-e a felszabadult területeken dolgozó kommunistáknak kimunkált, alapos földreform-koncepciója.

A fentiekre való figyelemfelhívás fontos azért is. mert azok kihatottak a magyar–lengyel hasonlóságok és más itteni országok reformjainak vizsgálatára is. Kihatottak azzal, hogy nem kerülhetett teljes vizsgálat alá a háború utáni földreformok koncepcióinak nagyobb régióra kiterjedő elemzése. Pedig ez a vizsgálat, mint ahogyan Orbán Sándor itteni előadásában is elhangzott, több jelentős összegző megállapításra is alkalmat nyújthatna. Mindenekelőtt, hogy jelentős eltérés van a közép- és délkelet-európai földreformok között azok mértékét, a volt nagybir-

[30] Uo. 274-7/13. *Gerő E.* 1944. XII. 28-i levele Rákosi M.-nak Moszkvába.

tokrendszer kiterjedtségét és végrehajtásuk módját, időigényességét stb. illetően. Ezek között éppen a magyar és a lengyel agrárviszonyok, földreform-koncepciók és a végrehajtásuk módja hasonlított legjobban egymásra. Az összehasonlítások, mint a vesztes országú magyar és a győztes lengyel is bizonyítják, hogy e térség földreformjai nem a győztesek büntetése volt, hanem a történelmileg régen megért gazdasági és társadalmi feladat. Még szélesebb térségű, Európa más területeinek földreformjaival történő egybevetés tanúsítja még azt is, hogy a háború utáni földreformok nemcsak a szovjet zóna sajátosságai, hanem mindenhol belső igényt és törekvést elégítettek ki mindenekelőtt. Ezt erősíti az is, hogy régiónkban is mindenhol magántulajdonba adták a földreformok által kiosztott földeket, nem pedig társadalmi tulajdonba, mint ahogyan a Szovjetunióban volt.

Mindazonáltal rendelkeznek e földreformok olyan közös jellemzőkkel is, amelyek pozitívan vagy negatívan, de kötődnek a kor leglényegesebb történéseihez is. Ilyen az, hogy úgy zajlottak le, hogy segítették az antifasiszta háborúellenes küzdelmet, a felszabadító harcokat. Továbbá, erősítették országaik más területű demokratikus átalakításait, az azokért harcoló nem paraszti demokratikus politikai erőket is. S végül negatív irányban is van néhány közös irányú jellemzőjük is. Így az, hogy nem mentesek a kor kollektív büntetésének elvétől és gyakorlatától sem, és igen sok országban nacionalista célokat követtek a nemzeti kisebbségek, elsősorban németek és magyarok ellen. Esetenként a pánszláv érdekek — területi terjeszkedés vagy szláv többségűvé tevés — szolgálatába is állítódott a földreform!

Mindezek ellenére a kutató végkövetkeztetése az, hogy a Közép- és Délkelet-Európában végrehajtott földreformok — benne a legjobban a magyar és a lengyel — elsősorban az illető nemzetek érdekeit szolgálták. Felszámolták a feudális eredetű nagybirtokrendszert, segítették leverni a fasizmust, és hozzájárultak a demokratikus átalakításhoz s a népjólét általános emelkedéséhez is.

TÓTH ISTVÁN

AZ 1945. ÉVI FÖLDREFORMRENDELET MEGSZÜLETÉSE

A második világháború befejezését megelőző másfél évtizednek, s ezen belül a Horthy-rendszer demokratikus ellenzékének kiemelkedő szerepe volt abban, hogy a rendszer bukásának időszakára a földkérdés demokratikus megoldásának jogossága és szükségessége az érintettek és a közvélemény szemében is elfogadottá és elodázhatatlan feladattá vált. A földkérdés megoldására vonatkozóan azonban nem a konkrét részletekig kidolgozott programok ütköztek. A háború konkrét befejezése egyébként is olyan szituációt eredményezett, amelyet előre teljesen senki nem tételezett. Egy teljes hatalmi váltással konkrétan és reálisan a háború végéig egyetlen javaslat sem számolhatott. Az új forgatókönyv elkészítésének az ideje tehát csak 1944. október végén következett be. Ezzel új esély és új fejezet kezdődött az óhajtott évszázados magyar földreform-álom történetében is. A tanulmányban azt kívánjuk nyomon követni, hogy a hatalomba került négy koalíciós párt 1944. novembere és 1945. március 17. közötti előkészítő szakaszban a hazai terepen milyen szerepet vállalt a földreformrendelet megszületésében, s hogyan tudta, vagy éppen nem tudta érvényesíteni politikai akaratát az adott belső és nemzetközi feltételek között.

A kialakult hatalmi vákuumba a földreform ügyében már korábban elkötelezett pártok nyomultak be, s ezzel megelőzően el sem képzelt lehetőség birtokába jutottak. A kivételesen gyors cselekvés lehetőségét és szükségességét nem minden érdekelt politikai tényező érzékelte és ismerte fel. Közismert, hogy ez alól leginkább az MKP és NPP már korán előkerült vezetői voltak a kivételek, akik a Tiszántúl és Dél-Magyarország front mögötti területein kezdtek hozzá az új politikai élet megszervezéséhez. Ebben még a történelmi véletlen is szerepet játszott. Az ti., hogy október végén Szegedre érkezett az a népi írókat munkásságuk alapján jól ismerő Révai József, aki a harmincas évek végén monográfiát írt a népi mozgalomról (A marxizmus és a népiesség címen). November elején pedig Erdei Ferenc személyében Makóról Szegedre került a mozgalomnak az a baloldali, egyébként már

akkor földreform- és szövetkezet-szakértőnek számító reprezentánsa, aki a nyilas hatalomátvétel után a szerveződő parasztpárti vezetés megbízásából ment át a fronton. Erdeinek a következő hónapokban meghatározó szerep jutott a földreformrendelet koncepciójának kialakításában. A teoretikus Révai és a hazai agrárviszonyokat belülről kiválóan ismerő tudós Erdei között szükség is volt az együttműködésre. Ugyanis megállapítható, hogy a legális színrelépéskor a kommunista pártvezetés nem rendelkezett a hazai viszonyokra épülő kiérlelt, koherens és részletes, nyilvánosan ismertetett földreform-koncepcióval. Jellemző, hogy a feltehetően 1944 őszéről a hazai kommunista vezetéstől származó: „A KMP akcióprogramja" c. három oldalas, nyilvánosságra már nem került tervezetben minden politikai teendőről szó esik, de a földkérdésről még csak említés sem történik.[1]

Egy árnyalattal már jobb a helyzet egy Moszkvában készült és Révaihoz irányított programtervezet esetében, mert benne önálló témaként a 3. pont foglalkozik — egyébként meglehetősen ellentmondásosan — az agrártársadalom kérdéseivel. Ez a program is még csak indirekt módon szólt a földreformról a következőképpen: „A földmunkások és szegényparasztok földhözjuttatása a nagybirtok rovására, oly módon, hogy minden magyar paraszt nem kevesebb mint tíz hold földet bírjon." De azon túl, hogy valamiféle egyenlősítő földosztást irányozott elő, konkrétan nem szólt a kisajátítandó nagybirtokok kategóriáiról és az esetleg meghagyható birtokhatárról sem. És továbbra is számolt a nagybirtok létével, mert egyébként meghirdette a kisgazdák állami védelmét „a nagybirtok és a bankok káros beavatkozásával szemben". S a hangsúlyt a továbbiakban is a kisparasztság gazdasági érdekvédelmére helyezte.[2]

Nem lehet véletlen, hogy kezdetben — a földkérdést szemérmesen kezelő kommunista vezetők szónoklataival szembesülve — a népgyűlések vagy kommunista taggyűlések résztvevői elégedetlenségüknek adtak hangot. Jellemző példa lehet erre a szegedi kommunista pártszervezet taggyűlése, ahol Révai az MKP programjáról tartott bevezető előadást, amelyet vita követett. Itt az egyik hozzászóló (Krajkó András) nemcsak azt ítélte el, hogy a hódmezővásárhelyi lapban olyat lehet olvasni, hogy kolhozok lesznek, de a Révai vázolta programhoz meg az a megjegyzése volt, hogy „a kisparasztságnak konkrét formában kell feltenni a földkérdést és a föld azé legyen, aki azt megműveli, ebben az esetben a nép mint egy ember fog a párt mögé állni". Egy másik hozzászóló (Székely László) pedig egyenesen azt javasolta: „Utasíttassék a párt vezetősége egy földreformprogram kidolgozására..." Az e felvetések után felszólaló Farkas Mihály tért ki aztán a földkérdésre. „A mi pártunk programja az — mondotta —, hogy 100 holdon felül fel

[1] Politikatörténeti Intézet Levéltár (a továbbiakban: PIL) 274. f. 7/1. ő. e. A KMP akcióprogramja. Dátum és aláírás nélkül.

[2] PIL 274. f. 7/2. ő. e. A Szovjetunióban készült programtervezet. A moszkvai rádió magyar szerkesztőségének papírján készült. Dátum és aláírás nélkül. A bal felső sarokban ceruzával írva, hogy „Révai elvtársnak".

kell osztani a földet és a parasztnak kell adni." Hangsúlyozta, hogy ez nemcsak az MKP-tól függ, hanem az erőviszonyoktól és a szövetségesektől is, akikkel számolni kell és szövetséget kötni.[3]

Az emigrációból hazatért kommunista vezetők a földreform valóságos jelentőségét és súlyát valójában csak itthon tudták beémerni. Az itthoni szocializációs folyamatban a hazai alföldi kommunista közeg mellett jelentős szerepet játszhatott a szerveződő parasztpártiakkal, mindenekelőtt Erdei Ferenccel való megismerkedésük is. A szegedi napokra visszaemlékező Erdei arról szólt, hogy ott már „az első találkozás alkalmával élénk konzultálásba, sőt vitába kerültünk" Révai Józseffel és „a többiekkel (Gerő, Nagy Imre, Farkas Mihály — T. I.) a földreform kérdését illetően. Szinte minden nap vitatkoztunk rajta november elejétől kezdve". Így formálódott, érlelődött ki benne, hogy „az adott viszonyok között" milyen javaslatot lenne a legcélszerűbb tenni a földreformra, amelyben felhasználná „a korábbi földreform-elképzeléseket" is, de „azokat módosítva az adott történelmi helyzethez". Ennek szellemében már „Szegeden egy vázlatot készítettem — olvasható —, amit különösen Révai Józseffel vitattunk meg részletesen, de a szegedi parasztokkal is, és ezt vittem magammal Debrecenbe, ott tovább folyt a vita".[4] Erdei tehát tudatosan vállalta a korábbi hazai földreform-elképzelések integrálását, beépítését saját javaslatába. Más helyütt Erdei konkrétan is hivatkozott a falukutató korszakban napvilágot látott tervek közül a „legismertebbek" közé tartozó Kerék Mihály és Matolcsi Mátyás tervezeteire.[5] Ez nem azt jelenti, hogy Erdei nem is ismerte a szociáldemokraták 1930-as agrárpolitikáját, ha ezt itt nem is nyomatékosította, de nyilván a frissebb falukutató vonulat állt hozzá közelebb.

Erdeinek már szerepe volt a készülő kommunista pártprogram részét képező agrárpolitikai fejezet kialakításában is. Sajnos, az első variációnak tekinthető Erdei által is említett novemberi gondolkodás stádiumát tükröző vázlat még nem került elő. Így nem állapítható meg, hogy ez mennyiben fedte le az MKP 1944. november 30-án nyilvánosságra hozott Magyarország demokratikus újjáépítésének és felemelkedésének programja. Az MKP javaslata II. fejezetének mondanivalóját, amely most már eléggé komplex módon három pontban foglalkozott az agrárpolitikával, s azon belül kettő egészében a földreformmal.[6] Valószínűsítenünk kell,

[3] PIL 274. f. 8/2. ő. e. A szegedi pártszervezet taggyűlésének jegyzőkönyve. Révai ismertette a párt programját. 1944. nov. 19.

[4] PIL 867. f. 1/e. – 36. Erdei Ferenc I.

[5] Uo., továbbá *Dr. Erdei Ferenc:* A földreform történetéhez. In: A szabadság hajnalán. Bp, 1965. 129. o. Emlékeztetnék, hogy például Kerék Mihálynak éppen a közvetlenül megelőző években e témakörben két munkája is megjelent: A magyar földkérdés. Bp. 1939.; valamint a Földreform útja. Bp. 1942.

[6] Magyarország demokratikus újjáépítésének és felemelkedésének programja. Az MKP javaslata c. dokumentum. In: A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai. 1944–1948. Bp. 1967. 39. o.

hogy részben igen, mert például Erdei néhány nappal korábban a Délmagyarországban „A földreform történelmi szüksége" címen megjelent írásának néhány terminológiáját, szófűzését viszontlátjuk a Révai fogalmazta program említett fejezetében.[7] E fejezet pontjaiban fogalmazódott meg először a földhözjuttatandók köre, és a földreform céljaira igénybe veendő föld, de még a hazaárulók, a háborús bűnösök, a Volksbund-tagok és a német hadseregben szolgáltak birtokaira leszűkített formában. Az itt megfogalmazott, később sokszor idézett sorok kerültek be az öt párt által elfogadott Magyar Nemzeti Függetlenségi Front programjába, és majd később ezen alapultak az Ideiglenes Nemzetgyűlés Szózatának és az Ideiglenes Nemzeti Kormány Nyilatkozatának megfelelő passzusai. Ezen dokumentumok által elvileg mind az öt (ti. a PDP is!) demokratikus párt elkötelezte magát a földreform mellett, de egyébként még a sajtóban is elég nagy volt a csend a földreform körül.[8] Nem véletlen, hogy Rákosi — akivel az itthoni vezetők rendszeres levélváltásban voltak és akit elláttak az itthoni sajtótermékekkel is — a „moszkvai toronyból" figyelve a hazai terepet, szóvá is tette, hogy: „A földkérdés valahogy háttérbe szorult a sajtóban".[9]

A földreform ügye november–december fordulója után a nemzetgyűlés ülésének napjaiban került ismét az érdeklődés előterébe, de továbbra is még valóban csak a kommunista (Révai, Gerő, Keresztes Mihály) és parasztpárti felszólalásokban (S. Szabó Ferenc, Hegyesi János, Erdei). De fontosabbnak kell ennél tekintenünk, hogy az elfogadott dokumentumok elismerték és deklarálták a földreform jogosságát, s ezáltal az meghirdetett kormányprogrammá vált, amire alapozva a következő hetekben a politikai egyeztetéseket fel lehetett gyorsítani, a Földművelésügyi Minisztériumban pedig a kodifikációs munkára elő lehetett készülni.

Érdekes egyébként, hogy a Gerő-féle hagyatékban megtalálható az Ideiglenes Nemzeti Kormány Nyilatkozatának még egy nem végleges szövegtervezete, amelyből kitűnik, hogy a földreformról szóló bekezdésben eredetileg már szerepelt volna a későbbről jól ismertté vált kommunista kezdeményezésre beerőltetett birtokhatár kategóriák szerinti megkülönböztetése is, amelyre eredetileg egyetlen itthoni pártvezetés sem gondolt. E tervezet most már ténylegesen kiterjesztette volna a kisajátítandó földbirtokok körét, de a később elfogadottnál a maximumot akkor még alacsonyabban kívánta megállapítani. Ez ugyanis már kimondotta volna, hogy az ún. háborús bűnös földtulajdonos kategóriákon túlmenően „a földhöz

[7] PIL 274. f. 7/5. 8. e. Magyarország demokratikus ... tervezetei, kézirata. 1944. november – Révai javításaival.

[8] Ahogy a Délmagyarországban novemberben a földreformtémában az első és egyedüli cikk Erdeitől származott, úgy decemberben ugyanott csak a szintén parasztpárti Somogyi Imre tollából látott napvilágot „Földreform és nemzeti felemelkedés" címen (1944. december 17.) egy írás. Erdei említett cikkét pedig decemberben a Néplap (dec. 8.) is leközölte.

[9] PIL 274. f. 7/13. ő. e. Rákosi Mátyás levele Moszkvából Gerőnek Debrecenbe. 1944. december 25.

juttatás céljaira a szükséghez képest igénybe veszi a 100 holdat meghaladó nagybirtokokat, melyek tulajdonosainak az állam teherbíró képességéhez mérten kártalanítást biztosít". A parasztbirtokok és az ellenállásban érdemeket szerzettek pedig egyaránt 150 holdig mentesültek volna az igénybevétel alól.[10] Emlékeztetnék arra, hogy ezek a birtokhatárok nagyon közel állnak a Farkas Mihály által Szegeden említett 100 holdas határhoz, hiszen akörül differenciálódnak. Ez a paszszus a Nyilatkozat hivatalossá lett szövegébe végül is nem került be. Nyilvánvaló, hogy ettől már vagy megelőzően eltekintettek, vagy időközben álltak el a birtokhatárok rögzítésétől, mert a nemzetgyűlés közhangulatát nem ítélték még olyannak, hogy ezeket a kényes számokat nagyobb kockázat nélkül elő lehetett volna terjeszteni. Éppen Gerő állapította meg, hogy „A kisgazdapárti felszólalók mélyen hallgattak a földreformról, bár ez a kérdés a németek elleni fegyveres szabadságharc mellett az Ideiglenes Nemzetgyűlés vitája középpontjában állott".[11] Egyébként egészen december végéig a birtokhatár mértékét nemcsak a pártvezetők, de a korabeli SZEB cenzúra alatt álló sajtó is tabuként kezelte. S egyáltalán a számokkal való első példálózások is más kelet-európai (lengyel, román) földreformokról szóló hírekben, írásokban vetődtek fel.[12]

Ma már egyértelműen megállapíthatjuk, hogy a földreform előkészítésében a döntő fordulatot az MKP Központi Vezetőségének 1945. január 5-én tartott ülése hozta, amelyen gyakorlatilag jórészt kialakult az egész akció ütemterve.[13] Ennek végiggondolásában nyilván meghatározó szerepet játszott Rákosi már említett levele, amelyben Révainak egy korábbi beszámolójára reflektálva helyeselte, hogy „kezdődik a harc a szövetségesek előrekergetéséért és a program megvalósításáért, s hogy ennek fő módja a fasiszták elleni harc felvetése. Ez helyes — írta Rákosi —, de feltétlenül egybe kell kapcsolni a földkérdéssel, ahol ugyancsak hamar ki fog bújni a szög a zsákból."[14]

A KV ülésén Gerő elsőként — szóba hozva a földreformot — még csak azt vetette fel a szociáldemokratákkal összefüggésben, hogy: „puhatolózni kell náluk a földreform dolgában elfoglalt álláspontjukról..." Farkas Mihály viszont már a földreform érdekében is népmozgalom megindítását kezdeményezte. Révai egyet-

[10] PIL 274. f. 9/1. ő. e. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány Nyilatkozata, még nem végleges szövegtervezet.

[11] PIL 274. f. 7/13. ő. e. Gerő Ernő levele Rákosihoz Moszkvába. 1944. december 28.

[12] Lásd a Néplap 1944. december 23-i számában Julian Dembinszky aláírású beszámolót a lengyel földreformról; majd ugyanott december 28-án Sóskúti névaláírással a „Földreform mértékéről" címen a lengyel és román földreformról.

[13] Elsőként a KV határozatát tartalmazó jegyzőkönyv ismeretében Donáth Ferenc jutott hasonló következtetésre a Független Kisgazdapárt földreformtervezetéhez írott bevezetőjében. Agrártörténeti Szemle, 1962. 1–2. sz. 280. o.

[14] PIL 274. f. 7/13. ő. e. Rákosi Mátyás Moszkvából írott levele Gerő Ernőnek Debrecenbe. 1944. december 25.

értett az alulról-felülről nyomást gyakorlás elvével, hogy a kormányt a gyakorlati cselekvés irányába nyomják. Ezen túlmenően ő azonban már az egész alábbi akciótervet felvázolta: „A földreform kérdésében meg kell szervezni a mozgalmat. A parasztpártnak a programjával január 14-én nyilvánosságra kell lépni, s az MKP-nek az állásfoglalását január 21-én közzé kell tenni. Nagy Imrének el kell kezdenie és záros határidőn belül be kell fejeznie a földreformtörvény kidolgozását, ha azt akarják, hogy a nemzetgyűlés februári ülésszakán keresztül menjen." Révai még azt is javasolta, hogy a hadsereg kérdését is a földkérdéssel kell összekötni. Az önként jelentkező igényjogosultaknak azonnal előleget kell adni földben. Az MKP KV ülésének idején Révai Rákosit tájékoztatva már tényként, mint kiforrott kész politikai dokumentummal számolt az NPP javaslatával, melynek szerinte a leglényegesebb pontja a 100 holdas birtokhatár és az a követelés, hogy 1945. október 1-ig birtokba kell iktatni a juttatottakat.[15] Az ülésről kiadott kommuniké egyébként még csak említést sem tett arról, hogy a KV ülésén a földkérdés is téma volt.

Két érdemi kérdés is megválaszolásra vár a földreform kommunista ütemtervvel kapcsolatban. Az egyik kérdés az, hogy 1945. január elején volt-e már az NPP-nek kiforrott átfogó javaslata, amire Révai hivatkozhatott; a másik pedig az, hogy az MKP miért engedte át a kezdeményezést az NPP-nek?

Az első kérdésre úgy vélem, hogy egyértelmű igennel válaszolhatunk. Nemcsak azért, mert a kommunista vezetők az ekkori legbelsőbb és legfelsőbb szintű anyagaikban (KV-ülés jegyzőkönyveiben, s az első számú vezetők nem nyilvánosságnak szánt levelezésében) is mindig egyértelműen és következetesen parasztpárti javaslatokról beszéltek, hanem mert Erdei és Révai, valamint más kommunista vezetők között ez ügyben már Szegeden permanens munkakapcsolat alakult ki. A már említett földreformjavaslat vázlatról a vita Debrecenben is tovább folytatódott, mind a kommunistákkal, mind a debreceni parasztpárti szervezetben. E viták tapasztalatai alapján fogalmazhatta meg Erdei azt a következő változatot, amelyről visszaemlékezésében szintén említést tett olyképpen, hogy azt már „az akkor működő nemzeti parasztpárti vezető szerv elé terjesztettem, s ott megvitattuk...". S az így kialakult egyetértés alapján készülhetett el az NPP javaslatának az a végleges szövege, amely majd mind a Néplap, mind pedig a Délmagyarország január 14-i számában egyidejűleg került publikálásra.[16]

A decemberben készített közbülső variáció már „A földreform megvalósítása. A Nemzeti Parasztpárt javaslata" címet viselte, s ugyan dátum és aláírás nélküli, de biztosra vehetően az Erdeitől származó változat fogalmazványa került elő Molnár

[15] PIL 274. f. 2/7. ő. e. Központi Vezetőség ülése, Jegyzőkönyv. 1945. I. 5.; továbbá a határozat megjelent a már idézett MKP–SZDP dokumentum-kötetben. 39. o....; PIL 274. 7/13. ő. e. Révai József levele Rákosihoz Moszkvába, Gerő ellenjegyzésével, 1945. január 7.

[16] PIL 867. f. 1/e. 36. Erdei Ferenc I.

Erik egykori ideiglenes nemzeti Kormánybeli népjóléti miniszternek a hagyatékából.[17] Érdemes szemügyre venni a még utolsó fázisban — az Erdei által említett viták és a Révaiékkal való egyeztetés eredményeként — bekövetkező tartalmi változtatásokat. Az egyik változtatás az volt, hogy kikerült a tervezetből az önkéntes alapon szerveződő termelőszövetkezet engedélyezésére vonatkozó passzus. De a népiek háború előtti gondolkodásában is fontos szerepet játszó szövetkezeti eszme majd szűkített szerepkörben mégis átmentődött a későbbi hivatalos javaslatba, illetve a földreformrendeletbe is. Ide kívánkozik az a megjegyzés is, hogy a Szociáldemokrata Párt Országos Vezetőségének ülésén Takács Ferenc, amikor javasolta a párt programjának elkészítését, akkor ő is külön kiemelte, hogy: „Hangsúlyozni kell a szövetkezetek létrejöttének fontosságát, éspedig önkéntes alapon."[18] De a gyakorlati programban, vagy az újból megjelentetett 1930-as agrárprogramban is szerepel a földművesek szövetkezésének elősegítése. Egyébként meg kell jegyezni, hogy a háborús pusztítás után sokan vélekedtek úgy, hogy a szövetkezeteknek átmenetileg szerepük lehet az eszközhiánnyal küzdő mezőgazdaság talpraállításában. A sajtóban is hangot kaptak a szövetkezetalakítást bátorító vélemények, melyekkel szemben eléggé sommásan, mint provokáció ellen léptek fel az MKP vezetői, félve az 1919-es tavaszi helyzet megismétlődésétől. Úgy vélték, hogy a földreform halogatói csupán mint időhúzást szolgáló érvbe ebbe is belekapaszkodhatnak. Egyébként, hogy viszont saját soraikban is, még nemzetgyűlési képviselőik között is, többen szimpatizáltak a szövetkezettel és hogy volt szektás veszély is, azt maga Gerő személyesen is érzékelhette december 23-án, amikor a nemzetgyűlés kommunista képviselőinek értekezletén a vita során szembesült a különböző véleményekkel.[19]

[17] PIL 274. f. 13/30. ő. e. A tervezet közbülső voltára annak készültségi állapotából is következtethetünk, összevetve a január 14-i publikált végleges szöveggel. Az Erdeitől való származását pedig egyértelműen bizonyítják a gépelt fogalmazvány szövegében Erdei jellegzetes kézírásával és ceruzával eszközölt javítások. Az is közismert, hogy a falukutató Erdei és a különböző nevek alatt széles körű tudományos és közírói publikációs tevékenységet kifejtő Kecskeméten ügyvédeskedő Molnár Erik már a háború előtt is jól ismerték egymást, s feltételezhetően bizalommal voltak egymás iránt.

Ez a javaslat-variáció alakilag és szerkezetileg már megegyezett a majd január 14-én nyilvánosságra hozott hivatalos változattal, s bár az utóbbi stílusa még javult, gördülékenyebb és politikusan összefogottabb lett; s néhány alpont még összevonásra került, a végrehajtást végző bizottságok elnevezése és hierarchiája áttekinthetőbb lett. Tartalmilag már csak néhány ponton történt változás, de annál figyelemre méltóbb volt.

[18] PIL 283. f. 3/2. ő. e. SZDP Országos Vezetőségi ülés (Debrecen) jegyzőkönyv. 1945. január 11.

[19] Az értekezleten a Gerő által készített kézírásos feljegyzés arról tanúskodik, hogy a földreform ügye eléggé az érdeklődés előterében állott és vele összefüggésben olyan megjegyzések hangzottak el, hogy a „Föld elaprózása káros"; hogy „telekkönyvileg megy-e a szövetkezet"; „Mi tette indokolttá, hogy a Központi Vezetőség a földet saját tulajdonba akarja adni?" stb. – PIL 274. f. 9/2. ő. e. Gerő Ernő kézírásos jegyzetei. 1944. XII. 23-án.

A még bekövetkező másik változtatás pedig az volt, hogy a végleges szövegből szintén kimaradt az a pont, amely lehetővé tette volna a földreform végrehajtásával egyidejűleg helyi közkívánságra lebonyolítható tagosítást, mert Erdei belátta, hogy a tagosítás bekapcsolása a földreform-folyamatba túlságosan elnyújtaná a végrehajtás menetét.[20] Márpedig a gyors végrehajtás a kibontakozó politikai harcnak mindinkább az egyik központi kérdése lett. S éppen ezzel függött össze a szövegben még eszközölt harmadik fontosabb változtatás, mégpedig az, hogy új elemként bekerült a tervezetbe az addig általában megkerült kérdés és a későbbi hetekben is még az egyik legtöbb vitát kiváltó passzus: a földreform az évi végrehajtására vonatkozó 1945. október 1-i határidő, amelyről láttuk, hogy az ütemterv tételeinek felsorolásakor ezt Révaiék a reform sarkpontjának tekintették. Ezen változtatások eredményeként január közepétől gyakorlatilag teljesen egybeolvadt az MKP és NPP álláspontja. Ennek alapvető oka, hogy a két párt számára a közös platform végül is adott volt, mert döntően a népi mozgalom szélesen vett baloldalából szerveződött parasztpárt vezetői egyöntetűen a radikális földreform alapján álltak. Sőt közismert, hogy a hazai paraszti rétegződési viszonyokat belülről érzékelve kezdetben éppen ők érthetetlenül álltak a birtokhatár ügyében a szélesebb nemzeti egységre tekintettel felfelé differenciáló kommunista állásponttal szemben, amely különbséget tett az ún. úri és parasztbirtok között. A kommunista különbségtétellel a meghagyható birtokhatár kérdésében a helyzetből következően legelőször Erdei azonosult, s majd már ő fogadtatta el a később Debrecenbe érkező Darvassal, Veres Péterrel és Kovács Imrével. Közismert a történeti irodalomból, hogy egyébként a földreform végrehajtásakor az ország nagy hányadán alulról spontán módon korrigálták az országra kommunista javaslatra egységesen kialakított és keresztül erőszakolt birtokhatárokat, amely alól egyedül a főváros környéke lett kivételesen alacsonyabb az utolsó egyeztetések alkalmával a két pártelnök, Veres Péter és Tildy Zoltán korábbi sajtó felvetésére.

A másik megválaszolandó kérdésünk az, hogy az MKP miért engedte át a kezdeményezést a nagy politikai presztízst eredményező kérdésben egy másik pártnak, és hogy miért éppen a fiatal NPP-nek. Ebben a minden jel szerint Debrecenben született döntésnek a meghozatalában megítélésem szerint az a történelmi véletlen játszotta a döntő szerepet, hogy az NPP megtestesítőjének tekintett Erdei korán Szegedre került és kezdettől fogva tényleges szerzőként aktív részt vállalhatott az új helyzetben formálásra váró, és valóban formálódásnak induló földreform-koncepció kidolgozásában, s január elején már evidencia számba ment az MKP vezetői körében, hogy a kezdeményezést, a javaslattételt átengedjék az NPP-nek.

Az nem állapítható meg egyértelműen, hogy az MKP vezetőit a kezdeményezés átengedésében mennyire motiválta a bolsevik pártnak az a példája, hogy a bolse-

[20] PIL 867. f. 1/e. 36. Erdei Ferenc

vikok elfogadták a döntően paraszti bázisú eszerpárt földosztást is tartalmazó agrárprogramját és azt mindjárt a forradalom másnapján a földről szóló dekrétumként (már mint sajátjukat) kihirdették. De hogy több tekintetben is motiváló tényező lehetett az bizonyos, mert más vonatkozásban azokban a hetekben a földreform kapcsán ismételten történt nyomatékosító hivatkozás a bolsevik példára. Így az olyan fontos alapelvek szem előtt tartása, mint a nagybirtokrendszer feltétlenül a kisbirtokrendszerre történő átmenet megoldása egy földreform által, s ennek során az ún. nagyparaszti birtokok kímélő megkülönböztetése, és végül annak hangsúlyozása, hogy a földreformnak a demokrácia első érdemi ténykedése egyikének kell lennie, mint ahogyan az volt Oroszországban is közvetlenül a forradalom győzelme után.[21]

A Nemzeti Parasztpárt földreformjavaslatának nyilvánosságra hozatala és ehhez az MKP egy héttel történő csatlakozása még inkább megnövelte és nyilvánvalóvá tette a kontrasztot a másik két pártnak a földreform ügyéhez való hozzáállásában és aktivitásában. De mielőtt álláspontjukat szemügyre vennénk, szögezzük le, hogy a rendelkezésre álló újabb dokumentumok alapján is egyértelműnek tűnik, hogy az MKP a földreformban érdemben soha nem is számolt sem a kisgazdapárt, sem az SZDP kezdeményező és érdemi részvételével. Ez jutott kifejezésre már abban is, hogy saját nyilatkozatában külön-külön programok helyett egyszerűen csak csatlakozásra szólította fel a habozó partnereket. Megítélésem szerint a földreform előkészítése idején az MKP csupán e pártok politikai jóváhagyását kívánta megszerezni, de arra feltétlenül igényt tartott, s kezdetben végeredményben az összes politikai akciója csupán erre összpontosult. Az MKP e törekvésének realizálásában közrejátszott a szociáldemokrata- és kisgazdapárt kezdeti bénultsága, és az, hogy kezdetben előtérbe került politikusaik nem voltak képesek teljes mértékben érzékelni a soron kívül adódott lehetőséget az egyébként mindkét pártban még a háború előtt általánosan és programszinten elfogadott és hirdetett földreform-elv gyakorlati végrehajtására, pedig a riválisi politikai erők számára a földreform előkészítése és végrehajtása kínálkozott a demokrácia első igazán nagy versenyszínterének, s az ezen való szereplésnek hosszú távú kihatásai bizonnyal voltak.

[21] PIL 274. f. 8/5. ő. e. Horváth Márton előadása a pártaktíva előtt. Magyar földkérdés. Sokszorosított. 1945. március 15.; PIL 274. f. 13/23. ő. e. Rákosi Mátyás előadása a földreformról (1945. április lehet). Horváth Márton például azzal érvelt a földosztás mellett, hogy „... megállapítottuk, hogy a politikai célkitűzés a döntő. Ne kövessünk el még egyszer hasonló hibát, mint '19-ben... Beigazolódott, hogy a magyar paraszt épp úgy, mint a cári Oroszország parasztja, elsősorban a magántulajdon formájában akar földet kapni." Rákosi pedig tavasszal a Tiszántúlon a kevés felosztható föld miatt felerősödött birtokhatár-leszállítási követelésekre reflektálva azzal érvelt a gazdagparaszti birtok földreform céljára történő igénybevétele ellen, hogy ő tanult Lenintől és Sztálintól, s hogy 1920-ban „az orosz köztársaság, a győzelmes forradalom harmadik évében Lenin óva intett bennünket attól, hogy a kulák földjét elvegyük. Semmi körülmények között nem lehet a győztes proletariátusnak az a feladata, hogy a zsíros paraszt földjét elvegye."

A kisgazdapárt földreform előkészítésében tanúsított magatartásának vizsgálata során figyelembe kell venni, hogy az MKP vezetők az FKgP-re már ekkor úgy tekintettek, mint a falusi gazdagparaszti és városi köztisztségviselői réteg vezette polgári pártra, amely később bizonyosan differenciálódni fog, de most a jobboldal vezetése alatt áll. Ezzel hozták összefüggésbe, hogy a kisgazda politikusok Debrecenben az Ideiglenes Nemzetgyűlésben „hallgattak" a földreformról. S valóban úgy tűnik, hogy az FKgP az új helyzetben, amikor a háború egyébként azt a három fő érdekcsoportot (nagybirtok, felsőpapság, finánctőke) sodorta félre a hatalomból, amelyeket az 1939-ben újra megjelentetett és Nagy Ferenc megfogalmazásában átdolgozott programjában a földreform révén gondolt a hatalomból kiiktatni és az utat a népi reformok számára szabaddá tenni.[22] De miután mint tényleges és számottevő polgári párt az FKgP egyedül maradt a politikai színtéren, a tájékozódásban úgy ítélhette meg, hogy nem a földreform gyors és radikális végrehajtása, hanem egyre inkább a középosztály vált számára központi kérdéssé. Megítélésem szerint már ez a történelmi léptékű dilemma tükröződött a kisgazda-képviselők debreceni nemzetgyűlési ülésszak alatti magatartásában. Ezzel magyarázható, hogy a három hozzászóló kisgazda képviselő közül egyedül B. Szabó István érintette egyáltalán a földreformot, de ő is inkább csak valamiféle kívülállóként, mint olyanról szólva, amely nem az ő ügyük. De még csak említést sem tett a földreformról a kisgazdapárti vezérszónok Erőss János, vagy még meglepőbb, hogy a kormányprogram vitájában felszólaló Kovács Béla nem tartotta szükségesnek, hogy a földreform ügyében megnyilatkozzon. Ugyanakkor hosszasan foglalkozott a középosztály problémájával, amelyet egyébként már Erőss is megtett.[23] Tehát nyilvánvaló, hogy a kisgazda vezetők a hatalomváltás utáni politikai közegben a társadalomban elfoglalt új helyzetüknek megfelelően kezdték újra fogalmazni a társadalom előtt megoldásra váró kérdésekhez való viszonyukat és azokat újra rangsorolták. Végső soron természetesen nem lehet elítélni a pártot és el kell fogadni, hogy a párt új szerepének megfelelően kezdett el politizálni.

Az MKP itthon lévő vezetői viszont már az Ideiglenes Nemzetgyűlést követő napokban azt a következtetést vonták le, hogy a kisgazdapártban máris kialakulóban van egy jobb- és egy balszárny, s hogy a differenciálódás három kérdésben lesz: a földreform, a németek elleni fegyveres harc és a Szovjetunióhoz való viszonyban.[24] Az egy héttel később kidolgozott földreform-ütemtervben meghirdetett „alulról kezdeményezett" és január közepétől kibontakoztatott mozgalom részben már a kisgazdapártra gyakorolt politikai nyomás eszköze is volt.

[22] Uo.

[23] Az Ideiglenes Nemzetgyűlés 1. ülése ... 13. o.
Az Ideiglenes Nemzetgyűlés 2. ülése ...

[24] PIL 274. f. 7/13. ő. e. Minden bizonnyal Gerő Ernő levele Rákosinak Moszkvába. 1944. december 28.

Bár időközben Nagy Ferenc is Debrecenbe került, az FKgP helykeresése jó ideig még a következő hetekben is folytatódott, ebben annak volt meghatározó szerepe, hogy a kisgazdapárt ugyan régóta vallotta a földreform szükségességét, de ódzkodott egy radikális reformtól. S hogy nagyobb súlyt helyezett volna a már meglévő kisparaszti birtokok kiegészítésére, életképessé tételére és ugyanilyenek létrehozására, s mindezt időben elhúzva képzelte el. E nézeteket a kisgazdapárton belül készült átfogó programtervezet is alátámasztotta, ahogyan azt már a Donáth Ferenc által publikált dokumentum óta tudjuk. Egyértelműen eme program létezését és belső használatát támasztják alá Nagy Ferenc emlékiratának a földreform előkészítésére vonatkozó utalásai is. Ugyanakkor a mind fokozódóbb nyomás és a szovjet nagykövet hangsúlyos érdeklődésének hatására a program kidolgozása során magáévá tette az általa „szélsőbaloldali"-nak minősített sajtó támasztotta birtokhatárokra vonatkozó követeléseket, köztük a 100, illetve 200 holdas birtokhatárt. Nagy Ferenc a Puskin szovjet nagykövettel folytatott beszélgetést idézve — egybehangzóan a Donáth közölte programmal — arról is említést tett, hogy „Véleményem szerint — mondotta Nagy Ferenc — gondosan kellene kiválasztani azokat, akiknek földet adunk, nagy figyelemmel kellene lenni a föld kimérésénél arra, hogy az új gazdák házai idővel megfelelő közművekkel legyenek elláthatók, és főleg gondoskodni kellene arról, hogy állami kezelésben minél több középbirtok maradjon meg nemesített állatok tenyésztésére és vetőmag-nemesítésre." Nagy Ferenc többek között még az utolsó pártközi egyeztetésen is hangot adott annak a véleményének — eredménytelenül —, hogy mindenkinek meg kell hagyni 100 hold földet, bármilyen nagy volt is birtoka a múltban, továbbá hogy a meghagyandó földnagyságnál tekintettel kell lenni a földbirtokosok gyermekeinek számára is.[25]

A fenti következtetést megerősítik Tildy Zoltánnak más vonatkozásban már sokszor hivatkozott február végi cikkekben történt megnyilatkozásai. A kisgazdapárt vezetője ekkor írt cikkeiben a parasztpárti és kommunista párt által javasolt birtokhatárokat elfogadta, miközben azon meditált és közelítette az álláspontokat, hogy mindegy a 200 kat. hold (régi szoc.dem.), a 300 kat. hold ellenálló (kom.) vagy a 400–500 kat. hold középbirtok, amit szakemberek emlegetnek legalább járásonként.[26] Az SZDP források alapján Nagy Ferenc egyébként a Marosán kérdésre adott bizalmas válaszában a végrehajtásra eredetileg öt évet tartott volna elegendőnek.[27] S itt teszek említést Erdei Ferencnek arról a benyomásáról, amely éppen Nagy Ferencnek egy nála tett látogatása alkalmával megnyilvánuló földreformellenes kirohanásakor keletkezett. „Az volt az érzésem pontosan

[25] *Nagy Ferenc:* Küzdelem a vasfüggöny mögött. 1. Európa-História, 1990. 143–144. o.

[26] Néplap, 1945. február 25. *Tildy Zoltán:* A földreform kérdése.

[27] PIL 283. f. 10/41. ő. e. Marosán beszámolója Nagy Ferenc Debrecenben nála tett látogatásáról.

— olvasható Erdei visszaemlékezésében —, hogy a kisgazdapártnak a földreform, a szociáldemokrata pártnak pedig a rendőrség volt a stratégiai kérdés. Tehát mind a két részről ebben nyilvánult meg a legdühösebb támadás."[28] Ez volt a benyomása a személyében mindkét témával egyszerre érintett és a tűzvonalban vagy éppen a két tűz között levő Erdeinek.

A kisgazdapárt a földreform előkészítésének idején tanúsított kezdeti nyilvános passzív magatartásával korán alkalmat adott arra, hogy az MKP diktálja és jórészt kisajátítsa előbb a földreform előkészítését, majd később a végrehajtását. Ez volt a helyzet a földreformhoz való hozzáállásban a hagyományosan továbbra is legnagyobb paraszti bázissal rendelkező kisgazdapártban. S nagyjából hasonló jelenséggel találkozunk az SZDP esetében is, mert nem kevésbé ellentmondásosan alakult a Szociáldemokrata Párt földreformhoz való viszonya sem, bár a párt úgy érkezett el 1944/45 fordulójához, hogy a pártok közül egyedüliként másfél évtizede a legradikálisabb és legkonkrétabb földreformkoncepcióval rendelkezett, hiszen agrárprogramjában minden hitbizományi és egyházi birtok kártérítés nélküli kisajátítását, s ő is bizonyos közhasznú birtokok kivételétől eltekintve minden egyéb nagybirtok 200 holdat meghaladó részének pedig kártérítés ellenében történő kisajátítását hirdette meg, de a kártérítést állami feladattá nyilvánította. Az, hogy 200 kat. hold fölött *mindenkinek* hagyjanak meg földet, közös elem volt a kisgazdák eredeti álláspontjával. Ebből a programból az SZDP azonban lassúsága, késlekedő magatartása miatt gyakorlatilag szinte képtelennek bizonyult bármit is profitálni. Tegyük hozzá, hogy ez csak részben múlott az SZDP-n, mert ebben az volt a meghatározó, hogy az MKP milyen szerepet szánt neki az agrárpolitikában. Márpedig az egyértelműnek tűnik, hogy az MKP vezetése az SZDP-re, mint agrárpártra nem kívánt támaszkodni, s ezért nem számított érdemi részvételére már a földreform előkészítésében sem. Ha az MKP igazi partnernak kívánta volna tekinteni az SZDP-t is a földreform előkészítésében, akkor a közös nyelvet az 1930-as agrárprogram sarktételeiben nagyon könnyen ki lehetett volna alakítani, de az MKP vezetőit az 1930-as program az egész időszakban érdemben nem érdekelte. Jellemző, hogy a tavasz folyamán csupán Horváth Márton egyik előadásában találunk utalást a programra, akkor is csak a magyarországi agrárkérdés történetének áttekintésekor, mint radikális polgári földreformra történt hivatkozás.[29] Rákosi pedig szintén ez időben egy földreformról tartott előadásában szólt az SZDP helyéről és szerepéről, mint olyan pártról, amely a kommunistákkal azonos bázisról építkezik és akivel együtt kell haladniuk, amint az NPP-vel is, és így hárman alapvetően lefedik a nemzet érdekeit, de ezen túlmenően az NPP-nek az MKP számára azért

[28] PIL 867. f. 1/e – 36. ő. e. Erdei Ferenc. III.

[29] PIL 274. f. 5. ő. e. Horváth Márton előadása a pártaktíva előtt. A magyar földkérdés. Sokszorosított. 1945. március 15.

lett „...óriási fontossága, mert a Parasztpárton keresztül — mondotta Rákosi — tudjuk fogni a Kisgazdapártot".[30]

Az MKP tudatosan és a felső vezetés szintjén bevallottan a riválisszövetséges másik munkáspárttal szemben alkalmazott kiszorítósdis politikát nemcsak a sajtó és a nemzeti bizottságok területén érvényesítette, de azt a földreform előkészítésének egész időszakában is nyomon lehet követni. A kommunista taktika érvényesülését az viszont megkönnyítette, hogy az SZDP is képtelennek bizonyult felmérni a földreform végrehajtása számára előállott új szituációból adódó lehetőségeket, s így nem tudott időben és kezdeményezően fellépni az MKP taktikával szemben. A közvélemény és saját párttagságuk felé is hónapokon át csak az 1930-as programmal példálóztak, amikor a parasztpárti javaslat január 14-i nyilvános vitára bocsátásával nemcsak kiszélesítették, de mederbe is terelték és irányt szabtak a földreformról való gondolkodásnak. A propaganda ezt követően, részben az NPP, de különösen az MKP részéről rendkívüli módon kiszélesedett, a kommunista elhatározásnak megfelelően a petíciózás, küldöttségjárás valóban tömegmozgalom jelleget öltött.[31]

Eközben az SZDP országos vezetőségének január 11-ei ülésén Takács Ferenc javaslatára elfogadták, hogy egy terjedelmesebb kiadványt fognak készíteni a párt programjáról, törekvéseiről, amelyben „határozottan kihangsúlyozandónak" nyilvánították a földkérdésben elfoglalt szociáldemokrata álláspontot, ti. hogy a párt „már 1930-ban foglalt állást a magánföld tulajdon mellett".[32] S majd még egy hónappal később, február 25-én pedig a Budapesten az újra megjelenő Népszava első számának mellékleteként leközölték az 1930-as agrárprogramot. Ennek a programnak és annak az 1942/43 fordulóján készült gyakorlati programfejezetnek is, amely ezt rövidítve tartalmazta („A mezőgazdasági népességért" címen),[33] érdeme volt az átfogó jelleg. Ez azonban évtizedekre szóló program lett volna még az időközben bekövetkezett háborús pusztítások nélkül is, ezért 1945 telén a kialakult konkrét politikai viszonyok között egy gyors szelekcióra lett volna szükség, mert ebből a csomagból a riválisok, mint alapvetőt elsőnek már kiemelték a földreformot (földosztást), s akkor már ettől visszhangzott az ország. Ezt az SZDP vezetők részéről nem kellőképpen érzékelni legalábbis alapvető politikai hiba volt.

[30] PIL 274. f. 13/23. ő. e. Rákosi Mátyás előadása a földreformról. (1945. április lehet).

[31] A földreform érdekében kibontakoztatott népmozgalmakkal nem kívánok foglalkozni, miután a történeti irodalom eléggé feltárta a témát. Vö.: *Donáth Ferenc:* Demokratikus földreform Magyarországon. 1945–1947. Bp. 1969.; *M. Somlyai Magda:* Az 1945-ös földreform. Tanulmány és dokumentum gyűjtemény. Bp. 1965.; *Tóth István:* A Nemzeti Parasztpárt története, 1944–1948. Bp. 1972. c. munkáikban foglalkoztak részletesen az előkészítés időszakának mozgalmaival.

[32] PIL 283. f. 3/2. ő. e. Az SZDP Országos Vezetőségi ülése. (Debrecen) Jegyzőkönyv. 1945. január 11. E helyütt jegyzem meg, hogy ez időből az SZDP vezetőségének üléseiről készült jegyzőkönyv földreformra vonatkozó passzusai közül korábban Strassenreiter Erzsébet idézett tanulmányában már szintén többet hasznosított. Az ismételt hivatkozásoktól eltekintek.

[33] PIL 283. f. 10/24. ő. e. A Szociáldemokrata Párt gyakorlati programja (tervezet). d. n.

Az SZDP az MKP csatlakozása után sem gyorsított a földreformügyben, nemcsak hogy nem állt szándékában a kezdeményezést átvenni, de még a tömeges felzárkózásra sem vett irányt, hanem valamiféle halogató taktikát követett. Az SZDP részéről február derekáig a megnyilatkozások alapján ítélve Takács Ferenc miniszter számított a földreform ügyben a legmérvadóbb személyiségnek. Február második hetétől kibővült az SZDP politikai színpada, egyfelől fokozatosan javult a kontaktus a Debrecenben létrejött ülésező országos vezetőség és a Budapesten tevékenykedő Intéző Bizottság között, másfelől pedig a két munkáspárt között létrehozott összekötő bizottság tevékenysége következtében javult a kommunikáció az MKP és SZDP között. Úgy tűnik, hogy az MKP vezetői a gyorsítást az SZDP-nél február 6-án kezdték el, Marosán, Száva és Takács Ferenc Rákosinál tett látogatása alkalmával. Ekkor Rákosi javasolta, hogy „az új vezetőség a lehető legrövidebb idő alatt adjon ki egy nyilatkozatot, amely lényegében a Parasztpárt és a Kommunista Párt földreform tervével azonos". Rákosi beszámolója szerint erről kezdetben hallani sem akartak, de hosszú vita után azzal váltak el, hogy a nyilatkozatot a budapesti pártvezetőség hozzájárulása után kiadják.[34] Rákosi ekkor még valószínűleg nem sejtette, hogy ez azért továbbra is hetekig tartó procedúra lesz.

Az SZDP földreformjavaslathoz való hozzájárulásának az ügye azonban még továbbra is tempósan haladt az SZDP döntési mechanizmusának berkeiben és csak a február 20-án tartott összekötő bizottsági ülésen született meg a döntés, hogy: „A Szociáldemokrata Párt vezetősége a földreform ügyében *együtthalad* a földbirtokjavaslatban foglalt határidő és birtokmaximum kérdésében a Magyar Kommunista Párttal."[35] E megállapodásról Bán Antal a Debrecenben tartózkodó Marosánnak szóló beszámolójában azonban megjegyezte, hogy ezt hozta a pesti Népszava.[36] „Más deklarálást még nem tartunk szükségesnek és igyekszünk a törvénybe mentől többet belevinni agrárprogramunkból." Az éppen február 25-én készülő beszámoló említést tett az aznapi Népszavában mellékletként leközölt agrárprogramról is, azzal a megjegyzéssel, hogy „ez állásfoglalást jelent".[37] A tájékoztatóból az is kiderül, hogy a létrejött megállapodás körülményeire való tekintettel a Népszava nem közli le Takács Ferenc földreformjavaslat kritikának számító írását.[38] Az SZDP országos vezetősége az előzőekre tekintettel már nem tárgyalta meg aztán a

[34] PIL 274. f. 24. ő. e. Rákosi Mátyás írja Gerőnek Budapestre. 1945. február 7.

[35] PIL 283. f. 10/159. ő. e. Marosánnak Debrecenbe küldött levél másolata, a főtitkárhelyettes szignálásával. 1945. február 25.

[36] Népszava, 1945. február 23.

[37] PIL 283. f. 10/41. ő. e. Debrecenbe Marosánnak szóló levél másolata a főtitkárhelyettes szignójával ellátva.

[38] Takács Ferenc már az I.B. február 13-i ülésén szóvá tette, hogy a Szabadság c. lap a földreform kritikáját nem adta le. – PIL 283. f. 3/3. ő. e. I.B. ülés jegyzőkönyv. 1945. február 12–13.

Takács Ferenc földreformhoz készített módosító javaslatát sem.[39] Mindezek alátámasztják Erdeinek azt a meglátását is, hogy a háttérben valóban Takács Ferenc volt az SZDP részéről a parasztpárti javaslat legaktívabb kritikusa.

Itt jegyezzük meg, hogy a szociáldemokraták agrárpolitikájuk egyik legnagyobb presztízsvereségének tekintették az NPP „kijátszását" az SZDP-vel szemben, amelyet az MKP-tól szenvedtek el a földreformtervezet nyilvánosságra hozásának átengedésével. A másik korai sérelem pedig az volt, hogy a kommunista vezetés alá került FM-ben az SZDP — ellentétben az FKgP-vel és még az NPP-vel is — ott többszöri interveniálásra történő ígéret ellenére sem kapott államtitkárságot. E sérelmek az egész tél és tavasz folyamán motiválták az SZDP vezetők álláspontját. Jellemző példa erre, hogy amikor az SZDP Intéző Bizottság Bán Antal beszámolója alapján az MKP kérésének megfelelően döntött agrárprogramjuk megváltoztatásáról, és hozzájárult a 100, illetve a 200 kat. holdas birtokhatárhoz, akkor ehhez hozzátéve jegyzőkönyvileg is megörökítették; „Kifogásolja, hogy a Parasztpárt hozza a programot. A D.(ebreceni) Népszava hangsúlyozza elsőségünket."[40]

S az előző sérelmekhez jött majd még a földreform megkezdésekor, ami az SZDP-vel szembeni szinte a megalázásig vitt kiszorítósdival van összefüggésben, hogy a szociáldemokratákat az MKP még később sem, a végrehajtás legfelső szervében — az Országos Földbirtokrendező Tanácsban — sem juttatta vezető tisztséghez.[41]

Arról már szóltunk, hogy az MKP milyen motivációk alapján engedte át a hivatalos kezdeményezés jogát a fiatal partner NPP-nek a földreformjavaslat nyilvánosságra hozatalára. De ezen túlmenően a földreform szinte egész végrehajtásának az érdemét erkölcsileg és politikailag azonban már a maga javára akarta kamatoztatni. Az SZDP-t a fentiekben jelzett módon szorította háttérbe, s a továbbiakban ezért semmit sem bízott a véletlenre. A politikai egyetértés alapján készülő törvényjavaslat kidolgozásának feladata már hivatalból is a kommunista szakminiszter Nagy Imre vezetése alatt álló Földművelődésügyi Minisztériumra hárult. A párt-

[39] PIL 283. f. 3/5. ő. e. SZDP Pártvezetőségi ülés. Jegyzőkönyv (kézzel, ceruzával). 1945. február 26.

[40] PIL 283. f. 3/3. ő. e. Az SZDP Intéző Bizottság ülésének jegyzőkönyve (Bp.) kézzel, ceruzával írott. 1945. február 12–13.

[41] PIL 274. f. 7/24. ő. e. Rákosi levele Debrecenből Budapestre Gerő Ernőnek. 1945. március 23. Rákosi e levélben az OFT összetételének javaslatáról a következőképpen tájékoztatta Gerőt: Az OFT elnökéül Nagy Imre Veres Pétert fogja jelölni, alelnökül Nagy Ferenc kisgazdaképviselőt, főtitkárul Donáth Ferencet, tagul Takács Józsefet, a szociáldemokrata földmunkást, Kerék Mihályt, valakit a földmunkás-szakszervezettől (kommunistát) és azonkívül valami kultúrmérnököt." S írta, hogy erre vonatkozólag igyekszik Tildy Zoltánnal megállapodni. Rákosi postafordultával kérte a személyi javaslatokat. Jellemző, hogy Kossától, a Szaktanács elnökétől nemcsak a szakszervezeti tagot kérte, hanem még Takács Józsefet is szintén általa kérte felterjeszteni és nem az SZDP vezetés részéről. S az volt a kérése, hogy a kultúrmérnök is kommunista legyen, vagy legalább baloldali.

vezetés már a január 5-i ülésen Nagy Imrének tett ígéretének megfelelően gondoskodott is a törvényelőkészítő bizottság személyi megerősítéséről. A politikai döntés jogi formába öntéséhez, a kodifikációs munkához való segítségnyújtásra, erre a Debrecenbe irányított Donáth Ferenc, valamint Kovács Kálmán igazságügyi államtitkár és mások személyében sor is került.

Az idő előrehaladtával egyre kisebb volt a realitása az időhúzásra játszó kisgazda vagy szociáldemokrata észrevételek törvénybe történő adaptálásának. Nagy Imre, aki a törvényelőkészítő stábjával január elejétől kezdve dolgozott a földreformjavaslat jogi formába öntésén, éppen az NPP-nek 1945. február 25-én Debrecenben az Aranybikában tartott nagygyűlését használta fel arra, hogy bejelentse a törvényjavaslat elkészültét, hozzátéve, hogy „A földreform a NPP és a MKP javaslata alapján készült el"[42] és hogy még a héten a minisztertanács elé kerül.

Szólni kell arról is, hogy a kormány hogyan viszonyult a földreformhoz, annál is inkább, mert a végső menetben ez meghatározónak bizonyult. Meg kell állapítani, hogy a miniszterelnök Dálnoki Miklós Béla álláspontja a földreform ügyében a tél folyamán eltökélt volt. December végétől bárhol megfordult — gyakran Nagy Imre földművelődésügyi miniszter is a társaságában volt — és ha népgyűlésen fellépett, akkor mindig megnyilatkozott a földreformügyben is, amelyre úgy tekintett, mint ami a fegyverszüneti egyezmény után a kormány első igazán nagy történelmi tette lesz. Ismeretes, a Szegeden tartott nagygyűlésen már február második felében bejelentette, hogy „a földreform végrehajtása minden más kormányintézkedést megelőz, a honvédelemmel együtt az élen áll, mert a földreform egyenlő a honfoglalással". S itt a miniszterelnök azt is jelezte, hogy a földművelődésügyi kormányzat a demokratikus pártoknak a földreform kérdésében többé-kevésbé egységes állásfoglalását figyelembe véve már el is készítette a rendelettervezetet és rövidesen a minisztertanács elé kerül, és *mint kormányrendelet* fog megjelenni. A pártvezetők körében is meglepetést keltő utóbbi bejelentést azzal indokolta, hogy: „Az ügy sürgőssége miatt a kormány nem kívánja megvárni az Ideiglenes Nemzetgyűlés összehívását, hogy a rendelet törvényerőre emelkedjék, hanem már előzőleg intézkedéseket tesz végrehajtására nézve. A végrehajtást a földigénylők bevonásával tervezi a kormány.[43] Egyelőre nem állapítható meg pontosan, hogy az egyébként februárra tervezett törvény helyett kormányrendelet ötletet a magyar miniszterelnök racionális, pragmatikus katonai gondolkodása szülte-e, vagy pedig a szintén katona szovjet Vorosilov SZEB elnöktől származott, de egy hónappal később március közepén végül is, majd e szerint került pont a földreform előkészítési szakaszának a végére.

Az MKP február utolsó harmadában a rendkívül erős politikai nyomás hatására — az NPP után több mint egy hónappal — végül maga mögött tudhatta mind az

[42] Néplap, 1945. február 27.
[43] Néplap, 1945. február 21.

FgKP, mind pedig az SZDP egyetértését is a főbb kérdésekben. Ezzel gyakorlatilag mind a kisgazdák, mind a szociáldemokraták feladták eredeti álláspontjukat. A következő napokban az e pártok vezetői is nagy aktivitással kapcsolódtak be a sajtóban a földreform melletti propagandába. A gyakorlatilag február végére készen lett törvénytervezeten március első napjaiban az utolsó egyeztetéseket végezték el. Révaiék Budapestre küldték a tervezetet, hogy azt az MKP KV (Gerő március 6-ra hívta össze) és az SZDP vezetés is véleményezze, Révai sürgős visszajelzést várt, de miután ez nem történt meg, s hogy az ügy azért ne szenvedjen halasztást, Nagy Imréék a törvényjavaslatot még az észrevételek megérkezése előtt benyújtották a minisztertanácsnak, azzal hogy a Budapestről jövő esetleges észrevételeket majd az MT-ülésen fogják figyelembe venni.[44] Március elején Révaiék a kész törvényjavaslat birtokában, valamint a koalíciós partnerek egyetértését bírva az MKP egy újabb, végeredményben az előkészítés gyorsításának ütemtervét dolgozta ki március hónapra.[45]

Valószínűnek kell tartanunk, hogy a törvény helyett rendeletet cserében Dálnoki Miklós Béla és Zsedényi Béla elhatározásában és ezen álláspontjuk melletti kiállásban szerepet játszhatott az, amit ők, mint legfőbb közjogi személyiségek már februárban is tudhattak, de amit még a „csak" pártvezető Rákosi és Révai sem tudtak, ti. hogy addig sem a kormány, sem az Ideiglenes Nemzetgyűlés nem költözhet Budapestre, amíg oda a SZEB fel nem megy, s ez viszont nem rajtuk múlik. Egyértelműen ezt a feltételezést támasztja alá a Révai és Zsedényi Béla között március 9-én lezajlott levélváltás.[46]

[44] PIL 274. f. 7/24. ő. e. Révai levele Gerőnek Budapestre. 1945. március 6.; PIL 274. 7/24. ő. e. Gerő levele Rákosinak Debrecenbe. 1945. március 6. Gerőék a március 5-én tartott összekötő bizottság ülésén megismerték az SZDP véleményét, mely szerint „nincs kifogás a törvényjavaslattal szemben".

[45] PIL 274. f. 7/24. ő. e. Rákosi levele Gerőnek Budapestre. 1945. március 3. Révai erről a következőképpen tájékoztatja Gerőt: „Ami a földreformot illeti, mi úgy döntöttünk – tehát szemben Dálnoki álláspontjával –, hogy ne rendelet, hanem törvényjavaslat legyen. Legkésőbb március 20-ra össze akarjuk hívatni Budapestre 3–4 napos ülésre a Nemzetgyűlést, kibővítve Budapest képviselőivel. Nagyot utasítottuk, hogy legkésőbb (március) 10-re készítse el a végrehajtási utasítást, készítse elő a földbirtokrendező tanácsok személyi állományát és március 25-re készítse elő a földmérőket. Április elseje körül meg akarjuk kezdeni a földreform végrehajtását."

[46] PIL 274. f. 9/4. ő. e. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés elnökével és a Nemzetgyűlés Politikai és más bizottságaival folytatott levelezés. 1945. január–november 24. Zsedényi Béla március 5-én március 12-re összehívta az Ideiglenes Nemzetgyűlés Politikai Bizottságának ülését, amelynek napirendjei között azonban nem szerepelt az MKP által javasolt és igen várt két téma: a nemzetgyűlés összehívása a földreformról szóló javaslat letárgyalására és törvényerőre emelésére, továbbá a nagybudapesti nemzetgyűlési képviselői választások megejtése, már pedig láttuk, hogy Révaiék erre még a március elején kidolgozott újabb gyorsítási ütemben is biztosan számítottak. A földreformnak a törvény erejével kívánták a maximális legitimitást biztosítani. Ezért Révai ugyan a politikai bizottság kommunista tagjainak nevében kérte a fenti két téma utólagos napirendre tűzését az ülésre, de a március 9-én datált levelet a nyomaték kedvéért az MKP KV nevében írta alá. Zsedényi a

A közbülső helyzetben, szinte már a célegyenesben, az ütemterv és az interveniálás tudatában Nagy Imre a március 11-i nyíregyházai kommunista nagygyűlésen még abban a hiszemben nyilatkozott, hogy az előző héten szétküldött törvényjavaslatot a kormány megtárgyalja és még abban a hónapban összehívandó nemzetgyűlés elé terjeszti, hogy azt törvényerőre emelje.[47]

Az eltervezett menetrend variációk közül végül is nem az MKP álláspontja, hanem a Dálnoki Miklós Béláé realizálódott, mert a Nemzetgyűlés Politikai Bizottsága március 12-én Révaiék kikényszerítésére ugyan olyan határozatot hozott, hogy az elnök a Nemzetgyűlést legkésőbben április hó első napjaira hívja „össze", de erre nem került sor.[48] Ugyanis a rendelet-e vagy törvény vitát március idusához közeledve — ahogyan régóta tudjuk — Vorosilov SZEB elnök döntötte el, amire Szakasits Árpád vezette SZDP-delegáció útja és ennek során a SZEB-nél tett látogatása adott alkalmat. Vorosilovval elsősorban a földreformról beszéltek, aki „kifogásolta, hogy lassan megy. Segítséget kért legalább ilyen módon a vöröshadseregnek. A fegyverben álló katonaságban bomlást okozna, ha meghallja, hogy otthon osztják a földet. Ez (előtt) az érv előtt meg kellett hajolni" — olvasható a jegyzőkönyvben. Szakasitsék beleegyeztek, hogy „a pártközi bizottság még a hét folyamán" elvégezze a földreform rendelet véglegesítését,[49] amire március 15-én került sor. Ezek után Dálnoki Miklós Béla a március 17-i rendkívüli minisztertanácsi ülésen előterjesztő beszédében nem is alap nélkül állította, hogy „... e javaslat a pártok *egyhangú lelkesedésével* találkozott". Indoklásában Nagy Imre is arra hivatkozott, a Vorosilov kérésére összehívott utolsó pártközi egyeztetésre lakonikusan emlékeztetve, hogy a beterjesztett rendelettervezetet „a kormányban helyet foglaló négy demokratikus párt vezetői egy minap megtartott pártértekezleten egyhangúlag magukévá tették". Természetesen már szó sem lehetett esetleges további kisgazda vagy szociáldemokrata észrevételek beépítésére. Nagy Imre javasolta, hogy a minisztertanács vita nélkül egyhangú határozattal fogadja el a rendeletet. Ez így is történt. A MKP nevében Molnár Erik, a FKgP részéről Gyöngyösi János, az SZDP nevében Valentiny és az NPP képviseletében Erdei Ferenc nyilat-

kérésnek eleget tett. De Zsedényi – amint a levélből kitűnik a Révaival történt szóbeli tájékoztatás és telefonbeszélgetés után – még írásban is szükségesnek tartotta leszögezni, hogy Debrecenbe a nemzetgyűlést már nem lehet összehívni, mert a képviselők beszállítását, elhelyezését és étkeztetését ott már nem tudják megoldani. A Budapestre történő összehívást pedig akadályozhatja a parlament állapota és az is kérdéses, hogy az Ellenőrző Bizottság mikor kíván Budapestre költözni, mert „ettől függ a kormány és a Nemzetgyűlés székhelye is".

[47] Néplap, 1945. március 14.

[48] PIL 274 f. 9/4. ő. e. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés. Zsedényi Béla március 26-án írott újabb levele Révainak.

[49] PIL 283. f. 3/8. ő. e. Referátum a debreceni útról. A pártvezetőség ülésének jegyzőkönyve. 1945. március 19. Kézzel, ceruzával.

kozott az elfogadásról.[50] Így földreformrendelet a tavasz folyamán már nem is került a Nemzetgyűlés elé, hanem majd csak szeptember 11-én, de ez nem akadályozta a földreform azonnali megkezdését.

Megállapítható, hogy a MKP vezetői, főleg december vége és március közepe között valósággal operatívan diktálták a földreform előkészítése idején a szokatlan gyors tempót, de márciusra így valóban elkészült az eredetileg törvénytervezetnek szánt, s időközben a legvégső menetben minisztertanácsivá átminősített rendelettervezet. Gerő a KV ülésén a földreformrendelet „gyors tető alá hozásának" fő okát abban látta, hogy „sikerült az országban olyan hangulatot teremteni, hogy senki nem vállalkozott arra, hogy nyíltan szembe szálljon".[51] Ebben részben igaza is volt, de arról nem szólt, hogy ebben nem elhanyagolható szerepe volt annak is, hogy minden presztízs-szempontot félretéve el kellett volna ismernie, hogy a reform alapkérdései zömében a koalíciós pártok álláspontját eleve nem szakadékok választották el egymástól, s azok eleve is közel álltak egymáshoz. Ez a megállapítás, amint láttuk végső esetben teljes mértékben áll a kommunista, parasztpárti és szociáldemokrata platformra, de kis megszorítással még a kisgazdapárté is ide sorolható. Ez a közelítés és elfogadás számára végül is jó, de legalábbis megfelelő alapul szolgálhatott volna egy toleránsabb kommunista magatartás esetén is. Gerő a márciusi KV ülésen nem gyakorolt önkritikát Révainak ezért a januári feltételezéséért, hogy „ez a kormány, így ahogy van, a földreform-kérdést nem éli túl".[52]

[50] Néplap, 1945. március 18.

[51] PIL 274. f. 2/19. ő. e. KV. Jegyzőkönyv, 1945. március 22.

[52] PIL 274. f. 7/13. ő. e. Révai levele Debrecenből Rákosinak Moszkvába, Gerő által is szignálva. 1945. január 7.

FEHÉR ISTVÁN

FÖLDREFORM, TELEPÍTÉSEK ÉS NEMZETISÉGPOLITIKA MAGYARORSZÁGON 1945–1948 KÖZÖTT

A második világháborút követő nemzetiségi kérdés megoldására irányuló törekvések, a telepítéspolitika és a földreform végrehajtása között igen szoros okokozati összefüggések vannak. Kelet- és Közép-Kelet-Európában napirendre került a nemzeti államok létrehozásának nemcsak az elmélete, hanem a gyakorlata is. A cél az volt, hogy megszabaduljanak a nemzetiségektől, amelyek az összetűzések, a nemzetközi konfliktusok állandó okai voltak. Ez a telepítések végrehajtását követelte meg, amelyekhez területek, földek, telepítésre alkalmas birtokok kellettek.

Beneš csehszlovák elnök és a londoni csehszlovák emigráns kormány már 1942 végén megfogalmazták a szlovákiai magyar lakosság kitelepítésének konkrét követelését, mivel nemzeti államot kívántak létrehozni. Az ott élő német és magyar lakosságot tették felelőssé Csehszlovákia tragédiájáért. De a több mint fél milliós szlovákiai magyarság áttelepítése csak úgy volt reális, ha kitelepítik a magyarországi németeket s a németek vagyonába kerülnek a szlovákiai magyarok. A százezres létszámú magyarországi szlovákság és a 600 000 szlovákiai magyarság lakosságcseréje irreális volt.

A bukovinai csángók, székelyek letelepítése a Dunántúlon, elsősorban Bonyhád környékén szoros részét képezte a földreform folyamatának, hiszen a székely telepesek a földreform-törvényben megfogalmazott elkobzott Volksbund vagyonokba kerültek.

A földreform során hazánk nemzetiségei közül a szerbek, a horvátok, a szlovének és a románok szegényparaszt tömegei a magyarokhoz hasonlóan kaptak földet bizonyos sajátosságokkal. Az akkor még nem nemzetiségnek tekintett cigányság nem volt érett a földreformra. A fenti problémákról szeretnék szinopszis-szerűen felvázolni néhány gondolatot, néhány összefüggést.

Amíg 1942 végén, 1943 elején a szövetséges hatalmak nem voltak hajlandóak elfogadni Benešék kitelepítési terveit, 1944- és 1945-ben már nem volt ilyen akadály. Bár születtek elgondolások a népcseréről, de a nagy számbeli különbség

miatt a szlovákiai magyarság kitelepítése csakis a magyarországi németek eltávolításával vált reálissá. Ezért a hivatalos fórumok minden lehetőt elkövettek a magyarországi németek kitelepítése érdekében. E cél megvalósításában a Magyar Kommunista Pártban és a Nemzeti Parasztpártban jó partnerre találtak.

Hazánkban 1945 áprilisáig hivatalos fórumokon fel sem merült a németek kitelepítése. Amikor 1945. április 5-én a kassai program rendelkezett a szlovákiai magyarság döntő többségének kollektív megbüntetéséről, alig néhány napra rá, április 10-én jelent meg a Nemzeti Parasztpárt jelszava, elsőként a pártok közül: Ki az országból a sváb hazaárulókkal! Ez a Szövetséges Ellenőrző Bizottság hangja volt, amelyben győztes állam képviselőiként ott ültek a csehszlovákok is. Molotov 1945. január 15-én a jugoszláv és a csehszlovák nagykövetnek címzett levelében biztosította a két kormányt, hogy a SZEB-ben delegált képviselőik fordulhatnak a bizottsághoz oly kérdésekkel, amelyekhez kormányaiknak érdeke fűződik. S a csehszlovák kormánynak komoly érdeke volt a magyarországi németek kitelepítése.

Ezen összefüggések figyelembevétele alapján 1945 május közepén megbeszélés zajlott le a SZEB és az ideiglenes magyar kormány képviselői között a németek kitelepítéséről. Ennek hatására az ideiglenes magyar kormány május 26-án jegyzékben kérte a Szovjetunió kormányát, hogy a Volksbund-tagság alapján járuljanak hozzá 300 000 magyarországi német kitelepítéséhez. Mivel a csehszlovákoknak 500 000-es létszámra volt szükségük, a potsdami értekezlet után a szövetséges hatalmak fél millió magyarországi német kitelepítéséről rendelkeztek. S bár a nagyhatalmak döntése nem határozat, hanem ajánlás volt, a SZEB mégis kötelező jelleggel rendelte el a kitelepítést.

De a földreform megindulásának idején még nem merült fel a németek kitelepítésének az ügye. A földreform rendelet azt mondta ki, hogy teljes egészében és nagyságra való tekintet nélkül el kell kobozni a hazaárulók, a nyilas, nemzetiszocialista és egyéb fasiszta vezetők, a Volksbund-tagok földbirtokait. Tehát a németek esetében a Volksbund-tagok birtokát kobozták el. Az nyilvánvaló, hogy 1945-ben nem volt idő és lehetőség differenciálni a Volksbund-tagság között, de az elmúlt 25 évben világossá vált, hogy a Volksbund-tagok politikai tevékenységét nem lehet egységesen megítélni. Ma már köztudott, hogy a Volksbundnak sok olyan szegényparaszt tagja volt, akiket megtévesztéssel léptettek be a szervezetekbe, akik nagyon ritkán vettek részt megmozdulásokon, szinte semmi közük nem volt a birodalmi politikához. A szervezők különböző trükköket alkalmaztak: üres papírokat írattak alá, amelyekkel olcsó rézgálicot ígértek, vagy a tejszövetkezetbe való belépést helyezték kilátásba s később rágépelték a Volksbundba történő felvétel kérvényének szövegét. De 1945-ben olyan németellenes hangulat volt Magyarországon, amely nem tette lehetővé a németek differenciált megítélését. Közvetlenül a háború befejezése után a német szó majdnem mindenütt csak a Volksbundot, a

nagy német hódítókat, a fasizmust, a háború szenvedéseit juttatta az emberek eszébe. A németekkel szemben erős előítélet, elfogultság élt, igen gyakori volt velük kapcsolatban a hátrányos megbélyegzéssel járó általánosítás. Elsősorban a korabeli sajtóban, de másutt is nagyon általános fogalommá vált a volksbundista, a Volksbund-támogató, a fasiszta német, a sváb hazaáruló stb. kifejezés. A német fasizmus kiszolgálóival szemben érzett felháborodás a széles néptömegek szemében általános németellenességben jutott kifejezésre, amely magában foglalta a jogos antifasizmust éppúgy, mint az újból erőre kapó magyar nacionalizmust.

A magyar vezetés a nyilas és egyéb fasiszta pártok egyszerű tagjait 1945-ben másképpen ítélte meg. Erdei Ferenc belügyminiszter azt mondta ezekről: ... a megtévesztett elemeket, akiknek nincs más vétkük, mint tagjai voltak valamely szélsőjobboldali pártnak, de soha semmiféle tisztséget nem viseltek, semmiben nem vettek részt, meg fogjuk tartani munkájukban és meg akarjuk nyerni őket a demokrácia számára. Az úgynevezett kisnyilasok még a Magyar Kommunista Pártba is beléphettek. De a Volksbund egyszerű tagjainak vagyonát elkobozták, majd kitelepítették őket. A földreformról szóló magyar szakirodalomban eddig nem nagyon vizsgálták ezt a szervezeti bűnösséget, amely kollektív büntetés volt.

E szervezeti bűnösségnek, a kollektív büntetésnek a fő célja az volt, hogy minél több bűnöst állapítsanak meg. A nürnbergi per előzményeként már 1943-ban a moszkvai deklarációban a Szovjetunió, Nagy-Britannia, az Egyesült Államok és Kína megegyeztek abban, hogy a háború kirobbanásáért felelős személyeket és szervezeteket felelősségre vonják. Ezekhez később csatlakozott Franciaország is. A szervezetek bűnösségének deklarálása a kollektív felelősségre vonást tette szükségessé. Nem azért, hogy büntetést szabjanak ki a szervezetekre, hiszen azok már addig fel voltak oszlatva. A cél az volt, hogy az ítélet minél több személy büntethetőségére teremtsen jogalapot, közvetve tettestársnak minősítve háborús bűntettekben és az emberiség elleni bűncselekményekben azokat, akik pusztán tagjai voltak egy bűnös szervezetnek. Differenciálás nélkül mindenkit megbüntettek a szervezeti bűnösség, a kollektív felelősség alapján. Ez teljesen ellentétes a büntetőjogban és eljárásban egyébként érvényes személyes felelősség elvével. Minél több Volksbund-tagot mutattak ki, annál több német vagyont kobozhattak el.

A rendelkezésre álló adatok alapján Magyarországon 38 838 volksbundista vagyonát kiáltották ki elkobozhatónak 204 116 kat. hold területtel. Mivel a volksbundisták zöme a szegényebb németek közül került ki — ezekre hatott leginkább a demagóg nagynémet propaganda —, az elkobzott gazdaságok átlagterülete a 4 kat.holdat sem érte el. Ezek a gazdaságok nem voltak alkalmasak a jómódú szlovákiai magyarság fogadására, ezért 1947 tavaszától a telepítés és a földelkobzás fő szempontja az lett, melyik németnek volt telepítésre alkalmas birtoka. Ennek során a Volksbundba be nem lépett, sőt az ellen harcoló német nemzetiségű hűségmozgalmistákat költöztették össze, házukat, földjüket, vagyonukat a szlovákiai magyaroknak adták.

Kik is voltak ezek a hűségmozgalmisták? Azok a magyarországi németek, akik 1942-ben Bonyhádon megalakították a Hűséggel a Hazához náciellenes, Volksbund-ellenes szervezetüket, majd még ez évben és 1943-ban behálózták az egész Dunántúlt, sőt még Békés megyében is hoztak létre antifasiszta csoportokat. Jelvénnyel és tagsági könyvvel rendelkeztek. A Volksbund ellen sokrétű, igen kiterjedt harcot folytattak: agitáltak az önkéntes SS-toborzások ellen, Hitler-ellenes nótákat, röpcédulákat terjesztettek, küzdöttek a Volksbund iskolapolitikája ellen, Volksbund rendezvényeket, felvonulásokat zavartak meg, 1944-ben tömegesen menekültek el a kényszer SS-sorozások elől. A német megszállás után Sztójay Döme miniszterelnök elsőként szüntette meg a hűségmozgalmi szervezeteket. A mozgalom tagjai mintegy 28–30 000-en voltak a 170 000-es Volksbunddal szemben. A magyar vezetés és a Szövetséges Ellenőrző Bizottság azzal az indokkal csökkentette, kisebbítette jelentőségüket, ellenálló szerepüket, hogy közülük többen korábban a Volksbund tagjai voltak. Ez pedig valóság volt. A sztálingrádi vereség után sokat kiléptek a Volksbundból s beléptek a hűségmozgalomba. De a Volksbund budapesti vezetősége senkit nem törölt a tagok névsorából, a Volksbundba csak belépni lehetett, kilépni nem.

Több alkalommal előfordult, hogy a hűségmozgalmistát 1944 folyamán, a német megszállás után Volksbund-ellenes magatartása miatt a Gestapó letartóztatta, deportálta, hazatérve 1945-ben földet kapott, majd később elkobozták vagyonát telepítési célokra.

A csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezmény hosszú politikai harcok után 1947 tavaszán realizálódott. A magyarországi szlovákok döntő többsége 1945-ben földet kapott, közülük többen még telepesek is lettek. A csehszlovák propaganda azonban jobb anyagi körülményeket ígért s ennek hatására 73 000 szlovák települt ki Szlovákiába, míg a szlovákiai magyarok közül 105–110 000 érkezett hozzánk. A kitelepített és a háború folyamán elmenekült németek száma meghaladja a 200 000-et. A ki- és áttelepítésekkel tehát nem volt elégedett senki.

Sajátosan ment végbe a bukovinai, moldvai székelyek letelepítése a Dunántúlon, Bonyhád környékén. A második világháború folyamán mintegy 13 000 székelyt telepítettek le a Bácskába úgy, hogy elüldözték az ottani nem magyar lakosság egy részét. Az 1944-es fegyveres harcok folyamán e telepes lakosság kénytelen volt elmenekülni s ideiglenesen Baranyában, Tolnában, Fejér megyében és Baja környékén nyert elhelyezést. A földreform alkalmat adott végleges letelepedésükre. Sajnálatosnak mondható, hogy a fiatal magyar demokratikus állam nem is keresett más alternatívát.

Bodor György a Nemzeti Parasztpárt politikáját ültette át a gyakorlatba és „forradalmi törvényességgel" oldotta meg a feladatot. Bodor György kormánybiztos 1945 áprilisától júniusáig 4400 német nemzetiségű család gazdaságát kobozta el mintegy 30 000 kat. hold földdel. A telepítések idejére minden német községben

feloszlatták a földigénylő bizottságokat, azok döntéseit megsemmisítették. Még Darvas József is felháborodott, mert a német községekben németek ültek a földigénylő bizottságokban s a német szegényparasztoknak földet adtak. Pedig ez még a földreform törvénnyel sem ellenkezett, hiszen az csak a volksbundisták vagyonelkobzásáról rendelkezett. Magyarországon a 470 000 németből mintegy 170 000 volt tagja a Volksbundnak, tehát 300 000 nem, ők miért nem kaphattak volna földet.

Bodorék a „forradalmi törvényesség" szellemében úgy hajtották végre a székelyek letelepítését, hogy a politikai rendőrség segítségével elkészítették a Volksbund-listákat, zömmel szóbeli információk alapján, hiszen ezek nagy részét a németek megsemmisítették. Megalakították a székelyekből álló földigénylő bizottságokat, amelyek kimondták az elkobzás tényét és már költöztek is a volksbundistának minősített német házába. A német persze még ott lakott. Bodorék rátelepítettek a németekre. Később „humánusabb" eljárást követtek, a németeket internálták a közeli Lengyel községben működő internáló táborba s utána történt a beköltözés. Bodorék és a politikai rendőrség előtt egyetlen cél lebegett: minél több volksbundistát kimutatni, annál több vagyont lehet elkobozni. A letelepítés befejezésével kiengedték a németeket az internáló táborból, az új lakó több helyen befogadta őket, az épület hátsó helyiségeiben szállást adott nekik.

A székelyek letelepítésének alapja a földreform törvény volt, amely maga is a kollektív büntetést alkalmazta, a szervezeti bűnösséget vette alapul.

A földreformmal összefüggő településpolitikát nagy mértékben motiválta a telepítésre alkalmas föld minősége. Ahol gyenge volt a termőföld, körülményes annak megművelése, ott a politikai felelősségre vonás is jóval enyhébb volt. Az illetékes hatóságok 1946 folyamán összeültek, hogy döntsenek Ófalu sorságról, amely Tolna és Baranya határán fekszik. Megállapították, hogy a falu 95%-ban német volt, 1941-ben a népszámlálás idején német anyanyelvet és nemzetiséget vallottak, a faluban igen aktívan működött a Volksbund, szinte az egész falu tagja volt a szervezetnek, több önkéntes SS jelentkező volt, tehát a falu lakosságának zöme a kitelepítési listán szerepelhetne. De Ófalu telepítésre teljesen alkalmatlan volt, a földek helybeli megélhetést nem nyújtottak, megművelését csak olyan emberek voltak képesek elvégezni, akik ebben a szörnyű igénytelenségben nőttek fel. Telepítés esetén a határ pár év múlva csak dudvát és gazt teremne — mondották a vezetők. A faluból nem is volt kitelepítés, ezért nem volt betelepítés sem, de még a politikai felelősségre vonás is igen enyhe volt. Ugyanebben az időben más területekre vonatkozóan azt javasolta az alispán, hogy a telepítésre alkalmas birtokkal rendelkező németeket szállítsák az Alföldre, mezőgazdasági munkára, tekintet nélkül arra, hogy korábban milyen politikai magatartást tanúsítottak.

A hazánkban élő szerbek, horvátok és szlovének aktívan vettek részt a földreformban. Szinte kivétel nélkül földet kaptak. Néhány községben külön szerb, hor-

vát vagy szlovén földigénylő bizottság alakult, amelyek a vegyes lakosságú községekben a volksbundisták vagyonából is osztottak földet, de természetesen a nagybirtokokból is. Az egyik horvát újgazda 1945 áprilisában a következő levelet küldte nyugatra menekült földesurához: Örömmel értesítem a Méltóságos Urat, hogy a földosztás Méltóságod földjén is befejeződött. Hogy idegen kézre ne kerüljön, a kertet tisztelettel én igényeltem.

Már a földosztás idején felelevenedett a szerbek és a horvátok között, de még az ötezres szlovének körében is a Jugoszláviához való csatlakozás gondolata. Az 1918–1919-es évek annexiós tervei Szeged és Pécs környékén voltak a legerősebbek. Deszken, Szőregen, Ó- és Újszentiványon az újonnan földhöz juttatott szerb parasztok kijelentették, hogy Jugoszláviához kívánnak tartozni. De a Duna partján fekvő mohácsszigeti újbirtokosok is hangoztatták, hogy jövőjüket a jugoszláv állam keretén belül tudják elképzelni. A szerb soviniszták erős agitációt fejtettek ki. A magyarországi szerb, horvát és szlovén parasztokat éppenúgy sújtotta a jóvátétellel járó beszolgáltatás, mint a magyarokat. Az annexiós agitáció azzal érvelt, hogy Dél-Magyarországon megszűnne a jóvátétel, ha a terület Jugoszláviához tartozna. Ez elég hathatós érv volt s még 1947-ben is beszéltek az annexióról, noha a Szövetséges Ellenőrző Bizottság Baranya megyei és Szeged környéki képviselői nem támogatták a terveket.

Az alig 25 000-es magyarországi románság zöme agrárproletár és törpebirtokos volt, de földéhségét nem tudták maradéktalanul kielégíteni, mert Körösszakálon, Bedőn, Mezőpeterden, Körösszegapátiban, Vekerden, Zsákán, Pusztaottlakán, Darvason nem állt rendelkezésre megfelelő nagyságú felosztható föld. Ezért néhány román család a Dunántúlra költözött telepesnek. Az említett helyeken zömmel románok vettek részt a földigénylő bizottságokban. Még a görögkeleti román papok is segítették a földosztást. A konzisztórium — a papi tanács — a földreform mellett foglalt állást. A földigénylő bizottságok községi iratai között román nyelvű jegyzőkönyveket is lehet találni, de a kétnyelvű jegyzőkönyv sem ritka. A magyarországi románok gazdasági, politikai és kulturális érdekeiket messzemenően tudták érvényesíteni ebben az időben, éppenúgy, mint az Erdélyben élő magyarság. A románok által lakott községek vezetésébe románok kerültek. A magyar földreform végrehajtása idején Háromszék, Udvarhely és Csík megyében magyar főispán és alispán volt, Maros-Torda megyében is magyar alispán tevékenykedett és az erdélyi magyar városokban magyar polgármester és magyar közigazgatás működött.

A cigányok 1945-ben még nem nemzetiségként, csak etnikai csoportként szerepeltek. Számuk 200–220 000 volt. A cigányságnak az 1945-ös fordulat semmiféle változást nem hozott. Elméletben, kinyilatkoztatásokban a cigányok egyenrangú állampolgárok lettek, de a gyakorlatban semmi nem történt. A cigányok döntő többsége kimaradt a földreformból, alapvetően azért, mert nem jelentkeztek igénylőként. Kaptak volna földet, de nagy részük nem akart a kitartó munkát

igénylő földműveléssel foglalkozni, nem is értettek hozzá, úgy vélték, hogy továbbra is megélnek rendszeres munka nélkül. A cigányság politikailag, erkölcsileg, gazdaságilag nem volt felkészítve a földreformra, egyedül, önmaga pedig nem volt képes élni az alkalommal. Nagyon kevés cigány vált becsületes, szorgalmas paraszttá. Egy részük később az iparban helyezkedett el.

A földreform időszakában, az azzal párhuzamosan végbement telepítéspolitika megváltoztatta hazánk nemzetiségi arculatának számszerű mutatóit. Amíg 1941-ben a hazai nemzetiségek száma 660 276 volt, ez a szám 1949-ben 128 758-ra esett vissza. Legnagyobb veszteség a németeket és a szlovákokat érte. A nemzeti államok kialakításának Sztálin által is támogatott terve a német kitelepítések és a csehszlovák–magyar lakosságcsere egyezmény végrehajtása idején tovább élt. Vélhetően a SZEB tanácsadásának hatására a Magyar Kommunista Párt Központi Titkársága 1946. június 23-án Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Kádár János, Révai József és mások jelenlétében tárgyalt a magyar–jugoszláv lakosságcsere egyezményről is. Egyelőre azért nem került sor részletkérdések megbeszélésére, mert a német kitelepítés és a szlovákiai magyarság lakosságcsere útján történő áttelepítése lekötötte az energiákat. A magyar–jugoszláv lakosságcsere elgondolása mellett a béketárgyalásokra való felkészülés idején a különböző tervezetekben felmerült egy esetleges magyar–román lakosságcsere is. Még rágondolni is rossz, hogy az ekkor 70–80 000-es magyarországi szerbeket, horvátokat és szlovéneket hogyan cseréltük volna ki a jugoszláviai 500 000-es magyarsággal, hiszen a százezres szlovákságot sem tudtuk kicserélni a 600 000-es szlovákiai magyarsággal. Azt meg még elképzelni sem lehet, hogy a 25 000-es románság helyébe hogyan fogadhattuk volna a két milliós erdélyi magyarságot. Durva kalandor és felelőtlen tervek voltak ezek. A nemzetiségi kérdésnek ez a radikális, adminisztratív eszközökkel történő megoldása persze felszámolta volna a nemzetiségi konfliktusok okait is. De van ennél egy kulturáltabb, humánusabb, műveltebb megoldás is: baráti, testvéri közösségben együtt élni az önrendelkezéssel, önkormányzattal és egyenjogúságban fejlődő nemzetiségekkel.

Magyarországnak, az 1945–1948 közötti magyar kormánynak valójában nem volt nemzetiségi politikája, lényegében e területen is a SZEB álláspontja volt az irányadó, amelyet legradikálisabban a Magyar Kommunista Párt és a Nemzeti Parasztpárt követett. A volt német vagyonokba került telepesek 80%-a e két párt tagja volt. Az áttelepített szlovákiai magyarok nagy többsége ebben az időben nem tartozott pártokhoz.

A földreform idején és közvetlenül utána sokkal egyszerűbb és áttekinthetőbb volt azoknak a községeknek a politikai arculata, ahol nem éltek nagy számban nemzetiségek. Nem így a nemzetiséglakta községekben, falvakban. Lehetne példát hozni az ország bármely megyéjéből. Nézzük Máriakémén képét 1946 júniusában. A községben négy csoport élt. Egymásnak még nem is köszöntek. 1. Az itthonma-

radt volksbundisták. Szétszórva, rokoni támogatásból, alkalmi munkából tengették életüket. Elkeseredetten nézték azokat, akik az ősi portán helyettük tevékenykedtek. Érthetően elégedetlenek voltak. 2. A magyarhű németek. Életük kockáztatásával tartották távol magukat a Volksbund-mozgalomtól. Vagyonukat mégis elvették, itthonmaradásuk sem volt biztos, aggódtak, éjszakáik álmatlanok voltak. 3. A telepes. Sok volt közöttük a hozzáértő, szorgalmas földműves ember, de akadt közöttük kontár is. Sokan visszaéltek a helyzettel, többen többször is települtek, sorra élték ki a német házakat. 4. A szlovákiai magyarok. A legtöbbjük a selejtet, a maradékot kapta. A jó földet csak ígérgették nekik. Gazdasági felszerelésük az udvaron rozsdásodott, ők minden ingó vagyonukat elhozhatták. A községben nem volt béke, nem volt nyugalom. Pártoskodás, széthúzás, egymás birtokára, földjére való acsarkodás, irigykedés. Sok sebet kell még begyógyítani — olvasható egy korabeli jelentésben.

A földreform, a telepítések nagyon sok irányú, sokoldalú hatást gyakoroltak nemzetiségeinkre, amelyeket még 1995-ben a második, harmadik generációban sem felejtenek el. A tudományos igazságszolgáltatás mellett a politikai, anyagi jóvátétel is szükségessé vált.

IRODALOM

Az Országos Levéltár, a Politikatörténeti Intézet Archívuma, a megyei levéltárak, megyei pártarchívumok iratai

Arató Endre 1977. Tanulmányok a szlovákiai magyarság történetéből 1918–1975. Bp.

Balogh Sándor 1982. A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945–1947. Bp.

Csabai Lászlóné – Tarján G. Gábor 1988. A Magyarországi Románok Kultúrszövetségének rövid története. Bp.

Fehér István 1983. A bonyhádi hűségmozgalom történetéhez. Bp.

– – 1988. A magyarországi németek kitelepítése 1945–1950. Bp.

– – 1993. Az utolsó percben. Magyarország nemzetiségei 1945–1990. Bp.

Gyivicsán Anna 1985. Fejezetek a magyarországi szlovákok történetéből. Bp.

Janics Kálmán 1948. A hontalanság évei. A szlovákiai magyar kisebbség a második világháború után 1945–1948. München.

Korom Mihály 1987. A magyar fegyverszünet 1945. Bp.

Kozák Istvánné 1986. Útmutató a cigányság lakóhelyi beilleszkedésének segítéséhez. Bp.

Mezey Barna (szerkesztő) 1986. A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1985. Bp.

Orbán Sándor 1972. Két agrárforradalom Magyarországon. Bp.

Tilkovszky Lóránt 1978. Ez volt a Volksbund. A német népcsoport-politika és Magyarország 1938–1945. Bp.

Tóth Ágnes 1993. Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. Kecskemét.

Urosevics Daniló 1969. A magyarországi délszlávok története. Bp.

ROMÁNY PÁL

FÖLDREFORM ÉS AGRÁRSTRUKTÚRA

„A hagyományos dán parasztudvart
négy oldalról épület veszi körül:
az egyik oldalon a lakóépület,
a másik három oldalon gazdasági
épületek."

Poul Strömstad

Egybevetéssel — a mottóra utalva — kell kezdenem. *Dániában 1788-ban* iktatták törvénybe a szabad költözködés jogát, majd *szétmérték a falvak határát is.* Azóta épül a „hagyományos dán parasztudvar", amihez már jó ideje hozzátartozik a közmű, a szilárd út, a villany és a telefon, valamint a szövetkezet.

Európa eme tájain, *az Alpoktól keletre* más volt a menetrend. Szabad költözködés helyett kitelepítéseket, kiátkozásokat találunk ezeken a kényszerpályákon, katonák, papok, dervisek és politikusok asszisztálása mellett. Kísérhették ezt agrárforradalmak és félreformok is, de *anyagi és szellemi javak pusztulása volt az obligát utitárs.* A parasztudvarok így nem válhattak itt családi majorságokká, miniatűr várakká, legföljebb kis szigetek lehettek a történelem hullámverésében. Errefelé akkor, 1788-ban, éppen a II. József által tett progresszív lépések elgáncsolása volt napirenden. Sajnos, nem kevés sikerrel.

Az 1945. évi földreformunk — Móricz Zsigmond történeti víziója szerint számolva — már a *tizedik* volt a Magyar Királyságban.[1] Azon lehet vitatkozni, hogy helyes-e a móriczi kronológia, ám az aligha vonható kétségbe, hogy *ez a* — sokadik — *földosztás volt az első, amely alapvető jellemzőiben módosította a társadalom évszázados szerkezetét, új agrárstruktúrát adott az országnak, s megváltoztatta* a falu helyzetét, az agrárjavak előállításának rendjét, *az agrárnépesség egész életét.*

Hasonló célok korábban is megfogalmazódtak — többször is talán a kelleténél, minderről Pölöskei Ferenc akadémikus részletesen szólt — ám a célok elérésével

[1] *Móricz Zsigmond:* A földtörvény kis kátéja. Néplap, 1919. március

adós maradt az idő. A latifundium (s vele a feudalizmus) 1945-ben vált ténylegesen befejezett múlttá Magyarországon. *Dánia* után 157 évvel...

Indokoltnak látszik rövid utalást tenni — a megjárt út keservei miatt is — az egyik előző hazai földreformra. Arra a kivételes esetre, amikor az államfő a saját birtokán kezdi meg a földosztást. Károlyi Mihály emlékirataiban olvashatjuk: „Az egykori magyar földbirtokosok, akik elkeseredett dühvel szegültek szembe ezzel a reformmal, és évtizedeken át gyűlöltek engem is miatta, ma már jól tudják ..., hogy *számukra is üdvös lett volna, ha azt annak idején időben végrehajtjuk.*"[2]

A földosztó gróf az ellenforradalmi időszakban megkapta a „démoni dilettáns" jelzőt — Herczeg Ferenctől —, távollétében elítélik, majd a magyar parlamentnél szobrot kap, amit később, ismét mások méltatlannak, sőt lebontandónak ítélnek. Fátum, kelet-európai sors? A szobor még áll... Bízzunk, hogy továbbra is.

A földosztás folytatása elmaradt. Talán ezzel dőlt el a *hazai arisztokrácia* sorsa, *önmagát kizárva* egy új agrárstruktúra, egy részvételével véghezvitt, társadalmi átalakulás megvalósításából. Beteljesült gróf Majláth József századelőn adott próféciája: „A magyar birtokos osztály jövőjét azon a politikai szemponton látom megfordulni — mondta —, hogy a birtokpolitikai reformot ki csinálja meg."[3]

Hogy kik, és miként, arra csak 1945-ben kapott választ az ország. Ám *máig könnyű eltévedni a földreform és a kisüzemi gazdálkodás éveinek agrárpolitikai kulisszái között,* az ideológiák és az illúziók sűrűjében, a politikai szenvedélyek útvesztőiben. Szolgáljon ez az előadó és okfejtése mentségére is. Szüksége van erre, mert *még vázlatosan sem említheti azokat a folyamatokat,* nézeteket, amelyek sokasága a földreform utáni állapotokat, a *teljes agrárstruktúrát formálta.* A nemzetközi hatások keretében pl. Bucharintól és Csajánovtól kezdve Sztálin és Dimitrov szerepén át, Kardelj és Tító fellépéséről kellene szólnia. (És ekkor nem említettük a *Nyugat* hatását, továbbá *Kínát,* amelyről majd Szakács S. szól.)

A hazai összefüggések feltárása is tartogat még meglepetéseket. Néhányat ezen a konferencián is megismertünk. Egy tavalyi tudományos tanácskozáson pedig — többek között — szerepelt, hogy a földosztás után három évvel már a termőföld államosítása, a nacionalizálás is szóba került, mint a „kollektív földművelési rendszer" alapja.[4]

A korszakról már kiváló művek sora született. Sokat feltártak, de még nem minden fontosat. És *van,* amit *ismét mérlegre kell tenni,* mert a korábbi „mérlegről" kitudódott, hogy nem volt hitelesítve, vagy a hitelesítés után belenyúltak a mérlegbe...

[2] *Károlyi Mihály:* Hit, illúziók nélkül. Bp. 1982. 508. o.
[3] *Kerék Mihály:* A magyar földkérdés. Bp. 1939. 513. o.
[4] *Sípos Levente:* Földreform, tulajdonviszonyok. Előadás 1994. február 16. Kézirat.

A következőkben tekintsük át:

1. Az 1945. évi, a megkésett földreform, miféle agrárterepen, milyen országban ment végbe, *mi volt a hagyaték,* amivel indult, új életet kezdeni lehetett?

2. *Mi volt a reform utáni agrárstratégia* — ma úgy mondanánk: jövőkép-, s volt-e egyáltalán?

3. *Mit oldott meg a földreform?* Valójában: *a tulajdonviszonyok* forradalmi átalakítására, vagy *az agrárviszonyok* egészének megváltoztatására is vállalkozott a reform?

A témakör egyébként — s úgy vélem, ebben benne van a lehetséges válasz — azt a címet is kaphatta volna, hogy *a torzóban maradt földreform.* Torzóban, mert nem bontakozhattak ki társadalmi *következményei,* részlegesek maradtak gazdasági hatásai. Az elaprózott birtokstruktúra elfoglalta ugyan a leváltott régi helyét, de nem teremtette meg — nem csupán idő hiányában — az új, a jövő alakzatait. A potenciális lehetőségek kitöltése, az elvárható „befejezés" új nemzedékekre maradt. A paraszti polgárosodásnak is, a paraszti összefogásnak is mutatkoztak a csírái, de elfagytak a zord klíma alatt.

Az tény, hogy az új struktúrájú mezőgazdaság megmentette az országot egy súlyos éhínségtől, de *nem indította el akkor,* a minden tekintetben *elavult magyar agrártermelés modernizációját.* Más kérdés, hogy milyen konstellációban állt elő ez az állapot.

Ezt az időt a következőképpen idézte vissza Erdei Ferenc: „Olyan kisüzemek létesültek — fogalmazta egykori írásában —, amelyek a kézi munkát családi üzemben külön-külön végzik el. Az ilyen munkára nézve tehát semmi értelme a szövetkezésnek, sőt valamilyen szervezet erőltetése csak csökkentené a munkateljesítményt. Ezt a kézi munkát a legjobban és a leggazdaságosabban minden család külön tudja elvégezni."[5] Láthatjuk: gépi technikáról, korszerűsítésről még nincs szó. Előbb az elhagyott haditechnikát kellett eltakarítani a földekről. És persze *tisztázni azt a bizonyos jövőképet.*

Készült egyébként *a Mezőgazdaságpolitikai Intézetben* egy bizalmas jelzésű, sorszámozott tanulmány,[6] amelyben a 25–50 holdas szántóval rendelkező parasztgazdaságok árutermelési értékeit emelik ki. Az 50–100 kat. holdas kategóriánál megjegyzik, hogy az állandó alkalmazott munkaerő már túlhaladja — az 1938-ban ismert műszaki feltételek között — a családi munkaerőt. Az e csoportba tartozó, azaz 50–100 holdas (28–58 hektár közötti) összes (szabad- és kötött forgalmú) *birtok mindössze 15 000 volt,* a félmillió, 5 kat. holdnál nagyobb gazdaság-

[5] A földreform történelmi jelentősége. Előadások az Országos Földreform-emlékünnepségen Békéscsabán 1970. március hó 15–16-án. Szerk.: *Lázár Vilmos.* Bp. 1972. Mezőgazdaságtörténeti tanulmányok 5.

[6] A parasztgazdaságok részletes nagyságcsoportjainak egyes termelési és üzemi adatai. Bp., 1948. Felelős Kiadó: *Dr. Ihrig Károly.*

ból, a vizsgált időszakban. És ezekben a sávokban alig változott a földreform utáni birtokstatisztika. Inkább szűkült, hiszen a 8,7 hektár (15 kat. hold), vagy annál nagyobb juttatott területtel összesen csak 1825 gazdaság dicsekedhetett az országban. (A százholdasok között viszont nem volt ritka az elkobzás.)

ad. 1. A kiindulási helyzet *legjellemzőbb* ismérve, hogy az ötven évvel ezelőtti földreform *egy nagy agrárnépsűrűségű országban* ment végbe.

a) A km²-ként — kerek számban — 100 fős népesség fele mezőgazdasági keresőnek számított, jóllehet szó szerint is *kereső* volt nagyobb része, azaz ritka volt, hogy *talált* is rendszeres munkát, megélhetést. Ebből eredt, hogy a 642 000 földhözjuttatott csaknem *60%-a, vagyis 371 000 kedvezményezett a nincstelenek köréből került ki,* gazdasági cseléd és mezőgazdasági munkás volt.[7] Minden igényjogosult nem kapott földet. Egyébként: az őstermelő lakosság teljes számát tekintve alig több, mint *egy hektár szántó jutott akkor az agrárnépesség egy-egy tagjára.*[8]

b) A hazai agrárterep másik jellemzőjének a vidék, még inkább *a falu infrastruktúrájának évszázados elmaradottsága* mondható.

A mezőgazdasági *települések nagy többségében nem lehetett beszélni* közművekről, közvilágításról, egyáltalán: *a XX. századról.* A hivatalos országos összeírás 408 ezer házon zsúpszalmát vagy nádfödelet talált. Az ország lakóházainak *28%-a tartozott* ebbe a kategóriába, a falusi házaknak, uradalmi cselédlakásoknak helyenként fele, kétharmada. Az *iskolai oktatás* segítése csak a m. kir. ménesbirtokokon, s néhány rangos uradalomban volt szokásos.

c) A termelési színvonalat és *az agrárcivilizáció* szűkebb körét is említeni kell, hiszen a reform utáni lehetséges változásoknak a meghatározója éppen ez volt. A téma szakirodalmi (sőt: szociográfiai, szépirodalmi) feldolgozása is gazdag, ezért az utalás is elégségesnek látszik. Csupán két kérdésre indokolt külön is rámutatni. Egyrészt a szinte *mérhetetlen különbségekre,* amelyek e témakörben az ország vidékei, különböző falvai, népcsoportjai között megtalálhatók voltak. Feltűnő különbségnek elegendő szembeállítani a Festetics-uradalom Sopronban épített, emeletes, ma is lakásnak használt XVIII. századi cselédházát és az *alföldi gyalogbéres* konvenciós, a XX. század közepéig általánosan jellemző, közös konyhás, döngölt föld „padozatú" egyszobáját.

A háborús konjunktúra tovább növelte a regionális és a helyi különbségeket a hazai agrárvilágban. Az ún. *irányított gazdálkodás* nemcsak a beadási rendszert, a dézsma-zsírt, a fejadagot jelentette, hanem az ipari növények termesztésének előírását is. Előbb csak a *napraforgó,* az *olajlen* és a *ricinus* szerepelt az előírásokban, de egy, a közelmúltban előkerült FM Termelési terv *szerint*[9] az előbbie-

[7] Politikatörténeti Intézet levéltára 274/13/20. Az Országos Földbirtokrendező Tanács adatai az Agrárpolitikai Bizottság Titkárságának 1948. május 18-án.

[8] *Romány Pál:* Forradalmak és félreformok a hazai agrárvilágban. Gazdálkodás, 1995. 1.

[9] Magyar királyi Földmívelésügyi Minisztérium: Termelési Terv az 1942–1943. évre.

ken túlmenően már a szójababot, a cukorrépát és a dohányt is „kötelező termesztésbe bevonandók" listájára tették. *„Az 1941. évi december 9–13-ig megtartott német–magyar tárgyalások* jegyzőkönyve szerint *kötelezettséget vállaltunk arra,* — írják a terv készítői —, hogy 1942 évtől kezdődően a 75 ezer hektárt meghaladó vetésterületről *Németország olajban és olajpogácsában a termés 50%-át kapja meg:* a 150 ezer hektáron felüli területből pedig az *egész termést* Németország kapja, még pedig a termés 50%-át magban, 50%-át pedig olajban." (A növényolajipari növények magterméséről van szó. — Kiemelés: R. P.)

Meglepő, hogy ebben a dokumentumban már olvashatunk a később kétes hírnévre szert tett gumipitypangról, a *kok-sagys-ról,* amelynek holdankénti nyersgumi termését 70 kg-ban jelölik. S „minthogy Magyarország nyersgumi szükségletét mintegy 30 ezer q-ra" becsülik, azzal számolnak, „hogy a szükséges 43 ezer kat. hold kok-sagyst az 1945. évre" el lehet érni ... Jutalmak kitűzésével, külön miniszteri biztos kinevezésével is szolgálni kívánták a „beláthatatlan jelentőségű növény" termesztésbe vonását.

d) Mezőgazdaságunk *technikai elmaradottsága* sem szűnt meg a földosztással. A műszaki-technikai színvonalat talán jellemzi, hogy még *5865 gőzcséplőgépet* és 1370 járgányos cséplőt tartottak számon az *összesen 18 ezer cséplőgép* között. *A traktorok* száma nem érte el a cséplőgépekét, így előfordult, hogy a cséplőket jármos ökrökkel húzatták egyik állásból a másikba.

A munkaeszközök eme hiányát, illetve színvonalát is csupán a földhözjuttatottak élniakarása kompenzálhatta a földosztás után.

e) A reform fogadtatásának témaköréből ezért sem hagyható ki az *identitás* kérdése, az érintett *agrárnépesség* bizalmának, az új hatalommal való kapcsolatának az ügye. Nincsenek, nem lehetnek egzakt adataink erről, annál több a megélt és a megírt történet (esetenként anekdota is). Ezektől eltekintve is utalni szükséges a földosztás háborús körülményeire, a szűk emberöltőnél sem régebbi forradalmak következményeire, a félreformok adta csalódásokra, a katonaviseltek — enyhén szólva vegyes — élményeire. Utalhatunk továbbá a gazdatisztek, a számtartók és a m. kir. közigazgatás, valamint a „puszták népe" Illyés Gyula és mások által megírt, felhőtlennek éppen nem nevezhető kontaktusaira. A menekülteket, a potsdami döntést követő lakosságcserét nem is sorolva.[10]

Legrövidebben kifejezve: *tartózkodás,* bizalmatlanság is volt még a földosztáskor, nem csak *„igazságtevés",* nem csak az *„ezer éves juss"* igénybevétele.

Hűen tükrözi ezt a községi földigénylő bizottságokhoz intézett, 1945 májusában keltezett felhívás, amit Gyenes Antal megyei miniszteri biztos adott ki: „Egyes helyeken reakciós egyének, másutt a birtokukhoz az utolsó pillanatig ragaszkodó volt birtokosok, vagy azok alkalmazottai azt a hírt terjesztik, hogy a *földreform csak ideiglenes,* vagy hogy csak október 1-től érvényes a földosztás.

[10] *Erdmann Gyula:* A beszolgáltatási rendszer Magyarországon 1945–1948. In: Új Magyar Központi Levéltár Közleményei, Bp. 1985.

A bizottság a legnagyobb eréllyel lépjen fel ezekkel a híresztelésekkel szemben és nyomatékosan magyarázzák meg az igénylőknek, hogy *a földbirtokreform nem ideiglenes.* Az új birtokosok azonnal birtokbalépnek, *a régi uradalom,* mint egység és szervezet *azonnal megszűnik.*" *Nagy Imre* miniszter egyébként az egész országra érvényes megbízást ad Gyenesnek 1945. július 25-én — melléklet —, „hogy a legrövidebb időn belül teremtse meg a telekkönyvi tulajdonbaadás műszaki munkálatainak előfeltételeit".[11]

Az agrárjövőt illetően nem oszlott el a bizonytalanság, élt *fenntartás,* létezett *megosztottság,* esetenként *gyanakvás* az agrárpolitika alakítói, s az *értelmiség* különböző csoportjai körében.

ad. 2. Az előzőekre, a megosztottságra, a háború okozta és a háború nélküli szegénységünkre, ipari-gazdasági elmaradottságunkra nem lehet nem figyelemmel lenni, ha a *földreform utáni stratégia* kérdéseivel foglalkozunk. *Miféle jövő, milyen agrárstruktúra formálódott tehát a negyvenes évek középső harmadában?*

Ismerkedjünk meg két, egyáltalán nem evidens — főleg nem akkori képviselőiktől — állásponttal.

A markáns parasztpárti politikus Kovács Imre írja egyik, földreformot előkészítő könyvében: „Az orosz agrárpolitika a feudális agrárberendezkedés helyébe modernebb kereteket állított, s ha nem is mondjuk, hogy megteremtette az új paraszti életformát: az új mezőgazdasági üzem fejlődését mégis megindította ... Az új keretekbe tömörült parasztok egymáshoz való viszonya, a munka értékelése, a jövedelem elosztása mind-mind olyan izgató kérdés, melyek az emberi együttélés új feltételeinek a megállapításakor döntőek lesznek."

Ennek az álláspontnak nem a megítélése a fontos most, nem is az, hogy forradalmi romantika volt-e, vagy sem, csupán annyi: *volt ilyen nézet,* sőt következtetés! Nézzük a folytatást: „E tekintetben még forrong az orosz nép és nehezen szokja meg a közösségi élet bürokratikus ellenőrzését: idővel talán megteremti azt az ideális formát, melyet utánozni lehet."[12] Nem titkos előterjesztésben, hanem könyvben, Cserépfalvi kiadásában fogalmazta ezt így a szerző.

A másik álláspont Horváth Mártoné, a kommunista párt egyik ideológusáé és éppen 1945. március 15-én, *Debrecenben* hangzott el a pártaktíva előtt: „Individuális birtokokat osszunk-e, vagy termelés-technikai szempontok és szociális cél szem előtt tartásával, gyakorlatilag nagybirtokszerű, szövetkezeti rendszerbe fogjuk össze a termelőerőket. Helytelen volna a földkérdés rendezésének kezdetekor bármiféle kényszer szövetkezeti mozgalom erőszakolása ... Ne kövessünk el még egyszer hasonló hibát, mint 19-ben ... Akkor annak az illúziónak adtuk át magunkat, hogy a magyar parasztság fejlettebb, mint a cári Oroszország muzsik-

[11] *Gyenes Antal:* A községi Földigénylő Bizottságnak! FM Miniszter 32337/1945. Megbízás (magyarul és oroszul) Szövetkezeti Kutató Intézet Könyvtár és Dokumentáció.

[12] *Kovács Imre:* Szovjet–Oroszország agrárpolitikája. Bp. 1940. 107. o.

jai és nálunk a földosztás kerülője nélkül megoldható a nagyüzemi, szocialista gazdálkodás."

Az előbbiekből eredően *kevés figyelmet fordít Horváth a szövetkezésre.* Leszögezi: „Nálunk nagyon lejáratták a szövetkezeteket. A különböző hitel-, termelési- és főleg fogyasztási szövetkezetek nem voltak egyebek, mint álcázott kapitalista vállalatok, amelyek behálózták az egész országot. Ezzel kapcsolatos teendőink világosak, erre nem kell sok szót vesztegetni."[13]

A reálállapot mind az egyik, mind a másik állásponttól — akkor még — függetlenül a következőképpen alakult:

A mezőgazdasági keresők és a szántóföld megoszlása

	Földreform előtt		Földreform utáni	
	keresők	szántó	keresők	szántó
	százalékos		megoszlása	
Mezőgazdasági munkások és 5 kat. hold (2,9 ha-on) aluli törpebirtokosok	71,4	12,3	47,2	19,4
ebből: földnélküliek	35,7	–	12,9	–
Kis- és középparasztok	23,8	34,2	49,4	68,8
Gazdagparasztok és földbirtokosok	4,8	53,5	3,4	11,8
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Fazekas Béla[14]

A döntő változás kettő: a kis- és középparaszti csoport súlya, valamint a birtokolt szántóterülete a reform előttinek a *kétszeresére* emelkedett, *elérte az agrárlakosság felét.* A földnélküli agrárkeresők aránya pedig az összes mezőgazdasági keresőn belül, a reform előtti *36%-ról 13%-ra esett.* Csökkent a *gazdagparasztok és földbirtokosok* aránya is, de ez a réteg *1945 előtt sem számarányával,* hanem tulajdonának méreteivel volt jelentős. Ez utóbbi 12% alá csökkent, számarányuk pedig *3,4%-ot* tett ki. A paraszti polgárosodáshoz ez mindenképpen kevésnek tartható, ám politikai céltáblának — a későbbi években — sajnos elégségesnek bizonyult.

A földosztás során nem sikerült megőrizni a *parasztság egységét.* Nem volt teljesíthető ama elv — inkább: jelszó — sem, hogy „a föld azé, aki megműveli".

[13] *Horváth Márton:* A magyar földkérdés. Sokszorosítás. 1945. Szövetkezeti Dokumentációs Könyvtár.

[14] *Fazekas Béla:* Földreform 1945–1947. Kézirat. 1994. Ötven éves a földreform címmel – *Oros Iván* gondozásában – részleteket közöl a Statisztikai Szemle 1995. márciusi száma a kéziratból.

a) Az 1945. előtti *kincstári birtokok* — Mezőhegyes, Bábolna és Gödöllő — után már az év második felében szerveződnek az új nagygazdaságok. Felállítják 1945 augusztusában, az FM-en belül a XIII. főosztályt, az *Állami Gazdaságok Főigazgatóságát,* birtokigazgatási, valamint birtokkezelési ügyosztályra tagolva. Kialakítanak nyolc állami jószágigazgatóságot a 71 gazdaság (az 1946/47-es gazdasági évben) irányítására.[15] Megkezdik a ménesbirtokok külföldre hurcolt javainak felderítését. Hazahozzák Németország amerikai megszállási övezetéből az arab és a nóniusz ménes maradványait. Létrejön, illetve kibővül az *állami erdőgazdaságok* szervezete és földalapja, mintegy 1,4 millió (0,8 millió ha) erdő juttatásával. Több mint 1/2 millió kat. hold (290 ezer ha) jórészt közlegelőt alakítottak ki, segítendő a parasztgazdaságok állattartását.

b) Az állami és közbirtokossági alakzatok mellett a másik nagy, nem privát szervezetnek a *földművesszövetkezetek* létrehozása tekinthető. Az 1945 szeptemberében kiadott FM rendelet megjelenése előtt alakultak már „népi szövetkezetek",[16] de az említett jogszabályi előírás tette kötelezővé a megalakulásukat minden olyan településen, ahol a kiosztott terület a 300 kat. holdat meghaladta. Ezek a szövetkezetek vették át a mezőgazdasági ipartelepeket (olajütőket, szeszfőzdéket stb.), mentve a még menthetőt.

c) *Az agrárágazat sorsa,* sőt akkor nem kis mértékben az ország sorsa, a háborús jóvátételek fizetése, az újgazdákon, ahogyan mondták: a dolgozó parasztságon, az *új agrárstruktúrán* múlott. A földművelési miniszternek a megbízottak részére 1945. április 4-én kiadott irányelvei már tartalmazzák: „A megbízottak ügyeljenek arra, hogy a földreform végrehajtása ne zavarja a termelés folytonosságát."[17] Az új struktúrát azonban jószerivel csak *a remény,* valamint az emberi és az állati izomerő tartotta fenn. Akárcsak a 70 ezer új tanyát, ami sebtében felépült. A termeléshez szükséges alapvető feltételek hiányáról, az infláció bénító hatásáról fölösleges volna adatokat sorolni. Több, kiváló feldolgozásban megtalálhatók.

Nem lehet viszont nem említeni annak *az „agrotaktiká"-nak a kedvezőtlen következményeit,* amely nem csak a pártharcok eszköze volt, hanem a falu bizonytalanságának és nyugtalanságának is az okozója. A fokozatosan növekvő egyoldalú — keleti — orientációról van szó. A bűntudatba szorított agrárértelmiség egy része is a propaganda szolgálatába szegődött, majd — néhány év múlva — az ágasbúza, a jarovizáció, a füves vetésforgó, a pótbeporzás és más anomália kritikátlan terjesztője lett.

Az agrárstruktúra központi láncszemévé a *gépállomások* léptek elő. Termelési szolgáltatásaik mellett — a túlbuzgók esetében szinte: helyett — politikai fela-

[15] *Molnár István – Szabóné Dr. Medgyesi Éva:* Az állami gazdaságok Magyarországon. Bp. 1987. 416. o.

[16] *Pál József:* A földreform előkészítésében... Gazdálkodás XXXIX. évf. 1995. 1.

[17] Magyar Földművelésügyi Miniszter: Irányelvek. Sokszorosítva 33.035/1945. FM sz. Debrecen, 1945. 7. o.

dataik teljesítését, a szövetkezeti átszervezés, a kollektivizálás előkészítését várták el tőlük.

A *Kereskedelem és Szövetkezetügyi Minisztérium* 1946. évi márciusi megalakulása még nem okoz riadalmat a parasztság körében, de a következő év nyarán szervezett *Országos Szövetkezeti Konferencia,* még inkább az 1948. júliusi, ugyanebben a témában, már hullámokat ver. Mindez már *túlhaladja* mostani vizsgálódásunk időhorizontját. Annyi azonban még megjegyezhető, hogy az első, már felülről szervezett termelőszövetkezeti csoportok milyen fogadtatásban részesültek. Donáth Ferenc szerint: „Úgyszólván az egész falu közönnyel, helyenként nem is rejtett ellenszenvvel nézett rájuk s nem egy helyen ezeket a csoportokat a falu csúfságának tartották."[18] Nem akárhol fogalmaz így Donáth, hanem az *MDP Politikai Akadémiáján,* 1950-ben.

A háború utáni első években persze még *a gazdasági állapotok, a háborús károk játszották a főszerepet. A teljesítmények alakulásában* azonban a termelési kedv, az életöröm is *nagy erővel hatott.* A háború előtti színvonal elérésére ennek ellenére még több évet kellett várni.

A mezőgazdaság összes termelésének alakulása a háború előtt és 1945–1948 között

	1938/39	1946/47	1947/48	1945/46	1946/47	1947/48
	millió (1947. januári) Ft			1938/39 =100		
Termelés bruttó értéke	10434	5942	7391	–	56,9	70,8
Összes anyagfelhasználás és amortizáció	3614	1978	2331	–	54,7	64,5
Nettó termelés (nemzeti jövedelem)	6820	3964	5060	50,0	58,1	74,2

Forrás: Jelentés a hároméves terv első évéről (OT)[19]
Varga István: A nemzeti jövedelem alakulása (A Közgazdaság Évkönyve 1947.)

Az elkerülhetetlenül végrehajtott földreform, amit a gazdasági ráció alig, tőke és a folyamathoz szükséges türelmi idő pedig sehogyan sem kísért — erre, 75%-ra volt képes. Kulisszák mögötti stratégia, sőt gyakorta ütköző politikai taktika mellett, leromlott országban mindez nem kevés. *Inkább: hatalmas tett volt.* A közvetlen érdekeltség felhajtó ereje pedig sokat, többet ígért a jövőre.

ad. 3. Mit oldott meg végül is a földreform? Nagy Imre válasza, első félreállítása után, az agrárpolitika egyetemi tanáraként lakonikus volt. Így hangzott: „ A földreform szétzúzta a feudális nagybirtokrendszert ... ledöntötte a régi rendszer hatal-

[18] *Donáth Ferenc:* Termelőszövetkezeti mozgalmunkról. 1950. március 16-án tartott előadás. Bp. 1950. 7. o.

[19] *Fazekas Béla:* uo.

mának egyik legerősebb pillérét, a nagybirtokos-mágnás osztályt."[20] Tény, hogy lendületet, új erőt hordozott a nagy átalakulás. Szinte jelképes, hogy újra felkarolják a Duna–Tisza csatorna megépítését. Nagy Ferenc miniszterelnök pedig — az USA-ban a Tenesse-völgy 22 vízlépcsőjét látva — megbízza a *Teleki Intézetet,* hogy dolgozza ki a Duna vízgyűjtőjének hasonló hasznosítását. A szabályozott, áramot termelő Duna, Dráva vízióját — vízlépcsőkkel, Dévénytől a Vaskapuig — lelkendezve közlik 1946 őszén a lapok.

Donáth Ferenc válasza a negyvenes évek végére jellemzővé váló pártvéleményt tükrözi, amikor kijelenti: „A földreform nem jelenthetett a falu dolgozói számára teljes megoldást. A földreformot olyan átalakulás kell, hogy kövesse, amely nemcsak a földesúri elnyomástól..., nem csak a nagybirtok nyűgétől és a kizsákmányolás urasági formáitól, hanem az uzsora és a kizsákmányolás minden formájától véglegesen megszabadítja a paraszti dolgozókat."[21]

Ilyen várakozást kelteni, amikor már a fényes szellők is kifulladóban voltak, *bizonyára túlzás volt.* Nem indokolta az agrárpolitika megváltoztatását a külgazdasági helyzet sem. Elegendő arra utalni, hogy 1938-ban az ország agrárkivitelének 80%-a két országba — Német- és Olaszországba — irányult. Ezek az országok a Marshall-terv kedvezményezettjei (az USA piacai) már 1948-tól. A paraszti kisüzemek fejlesztési tartalékai még egyébként is jelentősek voltak.

A paraszti gazdálkodás kibontakozását a *rövid idő* nem hozhatta meg, de *a társulási, szövetkezeti megoldások helyes felismerését sem.* „A juttatottakat *tanítással* kell rávezetni arra — írták jóhiszemű szakértők még 1946-ban —, hogy a szövetkezés milyen nagy előnyökkel jár és *a szövetkezeteket alulról kell felépíteni.*"[22]

Illúziók, álmok? — kérdezhetnénk ötven év után. Akár egy *másik álláspont,* amely a földreform hibájának tekintette, hogy „elmulasztotta egységes középbirtok kialakítását, járásonként legalább egy, magánkézben lévő kb. 500 holdat kitevő, már eddig is példásan kezelt birtok meghagyását."[23] Mintagazdaságnak, azaz a mezőgazdaság modernizálásának szolgálatára, ahol a szakemberek, de a jegyző, a lelkész, a tanító is vállalja a „földműves nép" haladásának önzetlen segítését — szerepel egy korabeli javaslatban. Mondhatnánk: mint a protestáns Skandináviában, egykor...

Együtt kérdezhetjük: *álom volt?* Dániát álmodtak a Kárpát-medencébe? Vagy egyszerűen *tévedés,* hogy a földosztás megoldást ad, hogy három hektárból megélhet egy család?

[20] *Nagy Imre:* Agrárpolitikai tanulmányok. Bp. 1950. 268. o.
[21] *Donáth Ferenc:* uo. 4. o.
[22] *Szemző Béla:* A magyar mezőgazdaság újjáépítése. Bp. 1946. 73. o.
[23] Uo.

Erdei vallomása ad talán eligazítást? Egy évvel halála előtt, a földreform 25 éves évfordulóján mondta: „A felszabadulás után az első nagy történelmi lecke sokunk számára a földreform, és az azzal kapcsolatban felmerülő kérdések olyan megítélése, ami az adott történeti körülményeknek megfelelt, s ami sok esetben lényegesen eltért korábbi elképzeléseinktől. Akkor tanulhattuk meg azt, hogy egy-egy történeti lehetőség megvalósulása idején az összes szakmai kérdéseket alá kell rendelni a történelmileg aktuális politikai követelményeknek és szükségleteknek."[24] Valóban alá kell rendelni? A politika mindig az elsődleges? És mi a jó politika? Magyarországon 1945-ben az volt, amit Debrecenben Vorosilov marshall képviselt?

Politika és gazdaság, hatalom és szakma nem 1945-ben konfrontált először. Megoldást kell mindig találni. Keressük tovább a legjobb válaszokat.[25]

[24] A földreform történelmi jelentősége... Bp. 1972.

[25] A tanulmány sokat merített a következő forrásokból: *Borbándi Gyula:* A magyar népi mozgalom. New York, 1983.; *Orbán Sándor:* Két agrárforradalom Magyarországon. Bp. 1972.; *Simon Péter:* A magyar parasztság sorsfordulója. Bp. 1984.; *Szakács Sándor:* Gazdaságpolitika, gazdaság és társadalom Magyarországon a második világháború után. Bp. 1988. Kézirat, valamint az FM és a Központi Statisztikai Hivatal kiadványaiból.

FÖLDMÍVELÉSÜGYI MINISZTER

C 8017

M e g b í z ó l e v é l

A földreform gyors és sikeres végrehajtása a demokratikus Magyarország felépítésének első feltétele. Ennek ellenére az ország egyes részein a földreformnak befejezése késedelmet szenvedett, sőt ezen a téren még ma is a legnagyobb bizonytalanság uralkodik.

A munka felülvizsgálatára és haladéktalan befejezése érdekében utasítom G y e n e s A n t a l urat, hogy mint miniszteri megbizott a szükséges intézkedéseket megtegye és a legrövidebb időn belül teremtse meg a telekkönyvi tulajdonbaadás müszaki munkálatainak előfeltételeit. Felhatalmazása az ország egész területére szól.–.– Gondoskodjon a megbízott arról, hogy a Megyei Földbirtokrendező Tanács a legrövidebb időn belül vizsgálja felül és hagyja jóvá a községi Földigénylő Bizottságok juttatási tervezeteit, hogy a birtokleveleket kioszthassák.

Ha a megyei miniszteri megbízott a Megyei Földbirtokrendező Tanácsot alkalmatlannak találná a feladat megoldására, felhatalmazom, hogy a Tanácsot feloszlassa és a három, általam kinevezett tag helyett a nevemben újakat nevezzen ki. A Nemzeti Bizottságtól és a Földmunkás Szakszervezettől pedig új tagok kiküldését kérje. Amennyiben azt tapasztalja, hogy a Megyei Földhivatal a földreform végrehajtását akadályozza, a Földhivatal vezetőit elmozdíthatja, esetleg a hivatal működését felfüggesztheti.

A községi Földigénylő Bizottságokat ugyanigy ellenőrzi, szükség esetén feloszlatja és helyére új bizottságot választ.

Utasítom az összes közigazgatási hatóságokat és önkormányzati testületeket, hogy a miniszteri megbízott működését mindenben támogassák, megkereséseit soron kívül intézzék el. Kívánságára élelemmel, fogattal és lakással lássák el.

Kérem az orosz katonai hatóságokat, hogy a miniszteri megbízott mozgási szabadságát ne korlátozzák és működésében támogassák.

Budapest, 1945. július 25.

Nagy Imre s.k.
Földmívelésügyi miniszter.

ORBÁN SÁNDOR

A RÉGIÓ ORSZÁGAIBAN LEZAJLOTT FÖLDREFORMOK MÉRLEGÉHEZ

Rövid áttekintésem bevezetése, bár pusztán a cím magyarázatának látszatát keltheti, valójában azonban több kíván lenni annál, amennyiben mondandóm lényegéhez is elvezetni segít. Mert különben mire való is lenne *régió* meghatározással illetni egy olyan, etnikai szempontból is összetett térséget, amelyben a századokat átívelő agrárfejlődésnek vagy még tágabban: az államhatárokkal keretezett gazdaságfejlődésnek legalább három változatát lehet nyomon követni? Első hallásra egyszerűsítőnek hangzana a válasz, ha csak azzal felelnénk, hogy végtére is itt egy olyan földreformról, vagy inkább földreformok soráról esik szó, amelyeknek (az 1944. évi lengyelországi kezdetektől, az 1946 tavaszi bolgárig), elsődlegesen népmozgalmi és csak részben igazgatási úton való végrehajtása és strukturális következménye sok tekintetben hasonló volt.

Ettől persze még változatlanul igaz, hogy Németország e témába vont keleti zónája egy magasabb szintű európai gazdaság részét képezte, és struktúráját, technikáját, hozamát tekintve fejlettebb agrárágazattal, viszonylag polgárosultabb parasztsággal, s nem utolsósorban oly előzményekkel rendelkezett, amelyek a földtulajdonlásban, akár a juttatások, akár az örökösödés terén (telepítés, törzsöröklés stb.) külön tradíciókat tartogattak és eljárásokat kínáltak a XX. sz. derekára is. Ismét más kategóriába sorolható az erősebb feudális és patriarchális maradványokkal, s az előbbihez képest kevésbé fejlett gazdasággal és agrárágazattal rendelkező Lengyelország, Magyarország, valamint részben Csehszlovákia is. Azért csak részben, mert annak cseh, szudéta és morva területei, az említett szempontok alapján sokban a németországi modellhez voltak hasonlatosak. Persze mindez elmondható Lengyelország sziléziai, Odera-vidéki és tengermelléki területeinek jó részére is, hiszen a korábbi adottságok talán még mélyebb nyomokat hagytak ezeken, mint az első világháborút követő viszonylag (a magyarországihoz képest mindenképpen!) jelentősebb földreformok. S végül, harmadikként említhető az a balkáni terület (főleg Bulgária és Jugoszlávia), ahol részben a XIX. sz-ig tartó

török uralom, részben pedig az első világháborút követő leginkább radikális földreformok (pl. Romániában) nemcsak a feudális eredetű úri birtok még előforduló maradványait, de azokat az elmaradott paraszti földbirtoklási és földhasználati formákat is felszámolták, amelyek akadályozói voltak a népesség igen nagy hányadát képező falusi lakosság önálló boldogulásának.

E fejlődésbeli hármasság, s mindennek a különböző politikai, szellemi kifejeződése, ha kérdésessé teszi is, hogy valamiféle egységes közép-kelet-európai régióról lehessen beszélni, annak az állításnak azért nem mond ellent, hogy ezekben az országcsoportokban, bár különböző mértékben és jelleggel, egyként felszínre tört az agrárkérdés. Ugyanakkor egyes bal- vagy jobboldali mozgalmak, munkás- és parasztpártok programmá is fogalmazták annak megoldását.

A földreformok imént említett időbeli és motivációs hasonlóságai azonban még külön is egyfajta földrajzi keretezést nyertek azzal, hogy azok a náci Németország legyőzéséért folyó háború során újabb értelmet, jelentőséget is kaptak. Nem véletlen, hogy a szovjet hadsereg megjelenése, a nagyhatalmak ún. zóna-politikája egyfelől, másfelől a földreformok hasonlósága évtizedeken át gazdag asszociációkra adtak alkalmat a történeti publicisztika és irodalom különböző oldalakon álló művelőinek. Csakhogy amennyire tényként kell elfogadni, hogy e hatalmak háború alatt kialakult és mindenekelőtt Jaltában kinyilvánított szándéka a térség valamennyi érintett országára nézve egyként a demokratizálást célozta — s ez láthatólag vonatkozott a földkérdés megoldásának miként jére is —, úgy akkor nem helytálló arról sem beszélni, hogy a földreform a szovjet győztes afféle büntetése lett volna a legyőzötteken. Elég erre nézve akár Ausztria évtizedet megért szovjet zónájában lezajlott, ugyancsak enyhe reformokra, vagy azokra az országokra utalni, amelyekben a saját nemzeti erőknek, s nem a szovjet hadseregnek volt nagyobb szerepe a felszabadításban.

Az már aztán egy további kérdés, hogy az egyes országokban miféle összefüggés volt a földreformok, a földhözjuttatások végrehajtása, valamint a kommunista pártok azon törekvése között, hogy politikai-hatalmi céljaikhoz megnyerjék a parasztság tömegeinek támogatását. Nem kétséges, 1917 tanulságai (így a baloldali eszerek földprogramjának elfogadása másnapján azok kisöprése a hatalomból), vagy a magyarországi 1919 paraszti parcellaellenes, nagyüzemközpontú agrárpolitikájának kudarca arra intették az egyes pártokat, hogy — ha átmenetileg is — parasztkézbe adják a földreform során igénybe vett birtokokat. Ennek az óvatosságra figyelmeztető intelemnek szinte expressis verbis központi (sztálini) hangsúlyozása külön is feltűnt Lengyelország és Magyarország esetében. Hogy aztán ezt az intelmet, illetve politikai szándékot mennyire igazolta vissza az egyes országokban a politikai erőviszonyok alakulása, tehát hogy volt-e okozati összefüggés a földreform méretei és e viszonyok alakulása között, arra meglehetősen nehéz egyöntetű választ adni. Hiszen a jugoszláviai 1945. őszi, vagy Bulgária és

Románia egy esztendővel későbbi népfrontos baloldali blokkjának 70–90%-os, Csehszlovákiában pedig a KP és az SZDP 50%-os választási eredményei annak ellenére következtek be, hogy a földreformok ezekben az országokban (1947-ig Csehszlovákiában is!) kevesebb juttatással jártak, mint akár Magyarországon, vagy különösen Lengyelországban, amelyekben csak a később (1947-ben) tartott választásokon juthattak többségre e baloldali párttömörülések. Németország keleti zónájáról még ezt sem lehet elmondani, mert bár a Német Szocialista Egységpárt már 1945 áprilisában megalakult és két hónapra rá a „junkerbirtokot parasztkézbe!" jelszóval földreform-programját is meghirdette, de annak végrehajtása csupán szeptemberben és a tartományi mozgalmak, igazgatás kereteiben ment végbe. Az NDK — mint ismeretes — csupán négy évvel később, 1949 októberében alakult meg.

A náci Németország leveréséért folyó háború térségünkben bekövetkezett fejleményeivel összefüggésben azonban kirajzolódik egy olyan határozottabb vonása is ezeknek az alapvetően feudális maradványokat felszámoló és egy szociálisan igazságosabb birtokmegosztást célzó földreformoknak, amely szinte valamennyi érintett országban (Bulgáriában és Albániában, igaz később) rendező elvvé válik. Követeléseik sorrendjében, e földreformok mindegyikében első helyre a fasizmus leverése, megsemmisítése jut. Lengyelországban, a Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottság, a győzelmet elősegítendő, már 1944-ben „széleskörű földreformhoz" kezdett, döntően a német birtokok felosztására. De még inkább és kizárólag ilyen szempontokat hangoztatott az új csehszlovák kormány az ország területén még folyó harcok befejezését elősegítő programjában. Sőt, a nyugatmagyarországi náci erők gyengítésének szándéka munkált a hazai földreform-rendelet 1945. márciusi külső és belső siettetésében is. A felsoroltakon túl is, valamennyi földreformban külön is megcélozták a náci Németországgal kollaboráló háborús felelősök birtokait. Ugyanakkor megkülönböztetett figyelemben részesítették azokat, akik tevőlegesen is részt vettek az antifasiszta, Hitler-ellenes harcban (bizonyos birtokrész visszahagyása, vagy nagyobb juttatás biztosítása). A junker-birtokosok kollaborációját még Németország keleti zónájában is elkobzási oknak tekintették. Romániában viszont a Hitler-barát Antonescut megbuktató király, illetve a koronabirtok, sőt az egyházi is (közel 3/4 millió ha-val) 1948-ig megmaradt. Az aktív antifasizmus kiemelkedő érdemként való betudása és az átlagnál nagyobb juttatott területtel való honorálása, a lehetőségeken belül szinte valamennyi érintett országban megvalósult.

A térség földreformjainak ez a sajátossága, illetve ennek elsőként való hangsúlyozása azonban könnyen önkényes értelmezésekre vezethetett, miért is óhatatlanul felszínre kerülhettek olyan problémák is, amelyek valójában idegenek voltak a földreform lényegétől. Mindezek részben annak folytán váltak láthatóvá és húsbavágóan érzékelhetővé, hogy a náci Németországgal való kollaboráció, a háborús

felelősség miatt elmaraszttaltak és elkobzással sújtottak óriási (sokmilliós) tömege a parasztság soraiból rekrutálódott. Méghozzá, kevés kivétellel a német államhatárokon kívül található „volksdeutsch" szervezetek (Magyarországon: a Volksbund) tagjaként, vagy csupán a német nyelvet beszélő etnikumhoz tartozó lakosként. A bevezetőben már említett lengyelországi területek (a Kőnigsberg, később Kalinyingrád székhelyű Kelet-Poroszországról itt nem is szólva) mintegy 10 milliónyi, a csehszlovákiai Szudéta-vidék több mint 3 milliós, Jugoszlávia, Magyarország, Románia (különösen az erdélyi szászok elhurcolását is figyelembe véve) egyenként is több százezres nagyságrendű ilyen kitelepített németekből adódott. A területi arányok szemléltetésére ismét érdemes megemlíteni Lengyelországot, ahol mind a földreform céljára igénybe vett, mind a juttatott földek 2/3 része ilyen alapon állott rendelkezésre. Jugoszláviában még felényire sem, Magyarországon pedig csak néhány (3–4) %-ra tehető ez az arány. Más kérdés viszont, hogy abban nagyban különbözött a magyar helyzet, pontosabban: a telepítések mértéke, hogy az így megürült porták közel 40 ezres (lakóinak kb. négyszer ennyi) számának mintegy kétszerese volt azoké a magyaroké, akiket Csehszlovákiából kitelepítettek, vagy akik Romániából, Jugoszláviából (köztük Bácskán át: a csángók) Magyarországra áttelepültek.

Mindezért persze — mint arra Bibó István, önmagát sem kímélő felelősséggel rámutatott — dőreség lenne csak Jaltát, Potsdamot, vagy más nagyhatalmi megegyezéseket hibáztatni, mint ahogyan azok az eszmék sem állíthatók egyszerűen a történelem ítélőszéke elé, amelyek így vagy úgy, de kivétel nélkül megfogalmazódtak a valamennyi környező szláv nép összetartozását, összefogását és antifasiszta harcát hirdető egyidejű felszabadítási programokban. Tény azonban, hogy a gyakorlatban az etnikai szempontok, mint pl. a több szakaszos csehszlovákiai földreform első lépésében, szinte kizárólagosan, máskor meg, mint Magyarország esetében kölcsönösen, de mindenképpen nagyobb mértékben érvényesülhettek, mint akár az első világháborút követő földreformokban, amikor ezek által az új államalakulatok létrejöttét és megerősítését kívánták elősegíteni, biztosítani.

Nem maradhat azonban kutatói figyelmen kívül a térség félszázada lezajlott földreformjait érintő, netán kipótló, ugyanakkor kicsorbító etnikai szempont szerepe azért sem, mert az a szorosan vett agrárviszonyokban is más-más következményekkel járt az egyes országokban. Jól látható ez egyfelől Lengyelországban és Csehszlovákiában, másfelől a menekülteket vagy a kitelepítetteket befogadó (korábban e folyamatot inkább az expanzió oldaláról megtapasztaló) Németországban, ide értve annak keleti zónáját is. Előbbieket illusztrálja a háborúban és az új határok közötti amúgy is egyharmadával megfogyatkozott lengyel lakosság, valamint az oderai és más részek betelepítésének gondja és az az ellentmondás, hogy bár több mint 1,2 milliónyi juttatottat a térségben a legbővebben látták el területtel (új országrészeken átlagosan közel 8 ha-val, régi Lengyelországban 5,4 ha-val)

mégis a termelésnek, a háború más terhes következményei mellett, nem kis részben a munkák folytonosságának hiánya miatt, csak hosszú évek után sikerült elérni a békebeli szintet. Még később következett ez be Csehszlovákiában, ahol — mint ismeretes — a mezőgazdaságban szintén hasonló problémák gátolták a helyreállítás folyamatát. Nem véletlen, hogy legelőször a háborús rombolásoktól alig szenvedett és 1950-ig az etnikai telepítésekben nem érintett bolgár mezőgazdasági termelés állt helyre. Németország keleti zónájában a magyarországihoz hasonlóan, sőt a juttatások területnagyságát illetően kedvezőbben alakult a földreform (559 089 juttatott 2 189 999 ha juttatott földdel), jóllehet azt már 1945-ben külön is sürgette a keletről 100 ezres számban telepítettek befogadása. Mégis az aratás betakarításával és a városkörnyéki nem paraszti elemek juttatásban részesítésével eleinte sikerült bizonyos termelési és ellátási érdekeket érvényesíteni. Ám a helyreállítás üteme és az egy agrárkeresőre jutó ágazati termelési érték egynegyeddel elmaradt az egyesített nyugati zónákétól. Persze így is még mindig az NDK maradt élen a térségben, amelyet aztán Csehszlovákia és Magyarország követett és a sort Jugoszlávia, Románia, legvégül pedig Albánia zárta.

Arra a kérdésre felelve most már, hogy mindezek és egyáltalán a földreformok után, lehet-e beszélni a bevezetésben osztályozott országcsoportok agrárviszonyaiban korábban tapasztalt különbségek valamiféle felszámolásáról, vagy akár csak enyhüléséről, korántsem egyszerű a válasz. Ám mégsem szabad megelégedni e földreformok időkörének, belső és külső motívumai hasonlóságnak emlegetésével akkor, amikor regionális sajátosságokról szólunk. Mert bizony akár a megváltást ígérve (mint pl. Lengyelországban vagy Magyarországon), de be nem tartva, akár elkobzással, mint ez országok többségében, a földreformmal egyként felszámolták a nagybirtokot és földhöz juttatták az agrárszegénység jelentős részét. Nemcsak a nagybirtokot, de valamennyit figyelembe véve mintegy 25 millió ha körül alakult az így nyert földterület, amelyből több mint 14 millió ha-t juttattak 4 millió családnak. Mindez jó másfélszerese az első világháború utáni földreformokkal megmozgatott területnek.

Más kérdés, s ez részben már megválaszolásra került, hogy e juttatás nagysága milyen mértékben és főleg mely okból (a korábbi földreformok vagy az újabb és tömegesebb telepítések okán?) különbözött az egyes országokban. Nos ugyanez okokból magyarázható az is, hogy míg a térség tőlünk északra eső országaiban (Németország keleti zónájában is) több mint felényire, Lengyelországban kétharmadnyira nőtt az összesből azoknak az 5–20 ha nagyságú gazdaságoknak a területi részesedése, amelyek az önellátáson túl, elvben már olyan árumennyiséggel rendelkeznek, hogy abból a piacra is jut, addig Magyarországon e területi növekedés eredménye még a 40%-ot sem érte el. S ez a növekedés is inkább az 5 ha nagyság körüli gazdaságoknál volt jelentős. A balkáni országokban pedig 1/3-dal, vagy

mint Albániában, még ennyivel sem lehet számolni. E sorrendhez képest fordítottan nőtt vagy maradt az agrárszegény-réteg, benne a nincstelenek aránya.

Mindebben kifejeződik, hogy még a legradikálisabb, úgymond: forradalmi földreformok, amelyek akár — mint a balkáni országokban — egy korábbi hasonló után, akár — mint Magyarországon és tőle északra — a feudális eredetű nagybirtokok felszámolása céljából, s ugyanakkor tömeges telepítésekhez kapcsolódóan következtek be, nem oldhatták meg önmagukban az agrárkérdést sem szociális, sem termelési szempontból. Nemcsak azért, mert az érintett országok többségében nem tüntették el az agrárszegény-rétegben lecsapódó túlnépesedés problémáját, hanem azért sem, mert a még inkább apróra parcellázott földdel együtt juttatott élő és holt inventár elégtelensége és a háború utáni iparcentrikus újjáépítéssel megnőtt terhek, a szélesre nyílt agrárolló folytán, képtelenek voltak a háború előtti termelési (de messze nem árutermelési) szint megcélzásán túl újabb eredményeket felmutatni. Folytatni lehetne még a sort az előbbiekkel összefüggő jelentéktelen hiteltámogatástól egészen a paraszti érdekvédelmet megjelenítő szervezetek és paraszti pártok elsorvasztásáig. Ugyanakkor nem lehetett a segítés hathatós és főleg meggyőző eszköze a Bulgáriában vagy Jugoszláviában szerveződő szövetkezés, vagy nálunk az eleinte csak a szükség, a *nincs* kényszeréből eredő termelői összefogás sem. Az említett országokban juttatásban részesített szövetkezetek, csakúgy mint a jó 10 millió ha területtel kibővült állami tulajdonú birtokok, gazdaságok szintén nem az agrárproduktivitás letéteményesei, hanem inkább bizonyos jövőkép sejtetői maradtak még éveket keresztül.

Aligha teljes, de okkal helyesnek tűnik a föltett kérdésre az az összegzésül megkísérelhető válasz, hogy a változások, így mindenekelőtt a demokratizálás bizonyos akadályainak eltávolítása és az agrárstruktúra átalakítása, abban a paraszti birtoklás szinte kizárólagos uralkodóvá válása, önmagukban csak meglehetősen korlátozottan jelenthették a térség agrárviszonyaiban örökölt különbségek felszámolását vagy enyhítését. Utóbbiak nem annyira az új alapokon induló organikus fejlődés folytán, hanem eleinte a háború következményeinek kényszerű viselése, majd egyre inkább az azonos indíttatású és célú politikai vezetés visszafogó rendszabályainak érvényesítése nyomán, bizonyos uniformalizáltságban váltak valóvá. Így nemcsak az organikus adottságok, de a koncentrációt akadályozó földmozgás, a kifutás időbeli korlátjai miatt sem volt igazán lehetőség az eltorzult vagy hiányzó paraszti polgárosodás kipótlására, folytatására, s netán — ami már önmagában is abszurd — a farmszerű gazdálkodást vállaló réteg kiválására.

Furcsa fintora a történelemnek, hogy e folyamatok falun, csak miután egy szocialista jellegű átalakulás is lezajlott, annak keretében és ellenében kezdtek bontakozni. Magyarországon talán feltűnőbben, mint Csehszlovákiában vagy az NDK-ban. Ám változatlanul alig, illetve egyáltalán nem Romániában, Bulgáriában és

Albániában. Ismét másként ez újabb átalakulásban megtorpant Jugoszláviában és Lengyelországban. Mindezzel egyúttal új keletű különbségek is keletkeztek a térség országainak agrárviszonyaiban. Hogy aztán a továbbiakban e parasztságot mindenképpen érintő folyamat, annak ellenében, azon kívül, vagy belül, vagy egyáltalán kiteljesedhet-e, azt majd eldönti a folyó történelem.

SZAKÁCS SÁNDOR

A JAPÁN ÉS A KÍNAI AGRÁRÁTALAKULÁS A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN

Azt szokták mondani, hogy Japánban földreform zajlott le, Kínában pedig valaminő agrárforradalom. A két példa valójában két szélső eset.

Az egyik: Távol-Kelet legfejlettebb ipari hatalma volt már a háború előtt. A másik: évtizedes polgárháborúkban szétvert agrárország. Japán, mint vesztes ország, amerikai megszállás alá került. Kína formailag a győztesek sorába emelkedett.

Mindkettő alá volt vetve ugyan a háború utáni világpolitikai operációknak, de nem egészen azonos módon. A második világháború után a nagyterek globalizációs terveiben újraalakultak a távolságok és némileg áthelyeződtek az „égtájak". Japánra Amerikából Nyugat felé, a Szovjetunióból Kínára Délre-Dél-Keletre, egészében azonban Kelet felé nyílt kilátás.

Mindennek szerepe volt abban, hogy a két szomszédos ország egyike a fejlett Nyugat részévé vált, a másik pedig, legalábbis egy hosszabb átmenetre egy másik égtáj fele igazította át magát.

Belpolitikájuk a nagytérpolitikai küzdelmek számos következményét és hatását tükrözte, sőt vissza is hatott ezekre. Mindenesetre legalább kezdetben ügyelniük kellett *párt*-fogóikra, főleg pedig arra a nagyhatalmi katonai szövetségre, ami már a háború alatt az eljövendő igazgatás térpolitikai nagykérdéseiben rivalizált.

Ha majd nem kell fegyver, jobb a béke. Amerika tette a magáét. De a szovjet vezetés is tudatában volt annak, hogy a nyugatiakkal kötött „nagy szövetség" nem a hatalompolitikai elvek közössége, hanem a közös ellenség léte folytán állt elő.[1]

[1] Sztálin eredetileg azt a diplomácia koncepciót érvényesítette, hogy az erők olyan egyensúlyát kell érvényesíteni a nemzetközi politikában, amelyik tekintettel van a nyugati érdekekre és garantálja a „szocializmus" biztonságát „egy országban". (A Komintern feloszlatása azt is kifejezésre kívánta juttatni, hogy a Szovjetunió méltányolja nyugati partnerei érdekeit mind szférálisan, mind rendszerszerűen. A nyugati pártok az átmenet szakaszában azt a feladatot kapták, hogy országaikban járuljanak hozzá a politikai stabilitás megteremtéséhez s a tőkés gazdaság rekonstrukciójához.)

Emellett azonban folytonosnak tekintette a küzdelmet a sztálini birodalom és az angolszász kapitalizmus között a világ még nem megegyezés tárgyává tett minden pontján a befolyási övezetekért, katonai pozíciókért, erőforrásokért, piacokért, illetve egyes országok s ezek erőforrásai feletti jövőbeli rendelkezésért. Az angolszász partner viszont hozzájárulását adta egy biztonsági zóna létesítéséhez a Szovjetunió nyugati határai mentén, míg Sztálin méltányolta Nyugat tőkés biztonságát.[2]

A pozíciókért folyó taktikai együttműködésben Japán[3] lett az első ország, amelynek „pacifikálásban" az Egyesült Államok sikerrel hárította el a szovjet részvételt. Szeptember 6-i deklarációjában kifejezésre juttatta, hogy Japánban nem lesznek megszállási zónák, azaz, hogy Japán átállítását maga intézi. A Szovjetunió, alkupozíciói javításával más téren, tudomásul vette ezt az adottságot.

Japán pacifikálását az amerikai vezetés így Douglas MacArthurra, a skót származású tábornokra, a távolkeleti erők amerikai főparancsnokára bízta. A politikai főirányt („szabadság", „szabadságjogok", „demokrácia", reform, felelősségrevonás stb.) meglehetősen szuverén módon érvényesítette. Feladatát küldetésnek tekintette. Úgy vélekedett, hogy a „keleti pszichológiát" s a helyzetet, Japánt és a Fülöp-szigeteket ő ismeri (itt élt, itt szolgált, apja a Fülöp-szigetek kormányzója volt, ő maga 1937 óta nem volt Amerikában). Úgy látta, Washington, miközben Németországgal bajlódik, az annál sokkal nagyobb fontosságú Csendes óceáni térségnek nem tulajdonít kellő jelentőséget. Nem szólva arról, hogy — szerinte — az egyesített főparancsnokság, a külügyminisztérium, „sőt még a Fehér Ház is" a „kommunisták és a brit imperialisták uralma alatt" áll. Az Amerikával háborús Japánt ellenségnek tekintette (nem is használt olyan kifejezéseket, mint az „amerikaiak és japánok", hanem egyszerűen csak azt, hogy „az ellenség és én"). A japán népről viszont úgy vélekedett, hogy az „útmutatásra és kezdeményezésre szomjas" — és persze jó kormányzatra.[4]

Mindennek megfelelően a kommunista vezetőket (nehogy idő előtt vészemet kapjanak) a kapituláció [aug. 14.] után még közel két hónapig börtönben hagyta [csak október 10-én engedte szabadon őket]. Elindította azt a „denacionalizálási"

[2] Ugyanez jutott kifejezésre a háború utáni Németország feletti pozícióelosztás első fázisában, amikor is — mint ismert — a nyugati zónákban Anglia „kapta az ipart, Franciaország a mezőgazdaságot", az Egyesült Államok pedig „a színteret".

[3] Területe a második világháború előtt 382, a háború után közel 370 ezer négyzetkilométerre rúgott. Lakossága a harmincas évek közepén mintegy 69 millió volt, 1960-ban megközelítette a 94 milliót. Buddhizmus, sintoizmus (ős- és császárkultusz) tarkította világát. A lakosság foglalkozás szerinti megoszlása 1954-ben: ipar: 23,4, mezőgazdaság: 43,1. Az ország területének csak 16 százalékát tette ki a szántó, 4 százalékát legelő, 61 százalék erdő. A déli részeken (mint Kína alkalmas területein) két, esetleg három termést is betakarítanak.

[4] Később Geoge Kennan-nak, sajátja mellett, példaként Caesar galliai „katonai okkupációjára" hivatkozott. A személyi politikai arcképvázlatok körébe tartozik, hogy feljegyezték, Truman – osztva Roosevelt véleményét – MacArthurt úgy említette, mint „a két legveszélyesebb emberek egyikét Amerikában".

folyamatot, ami a megszállt országok esetében egyeztetett szövetségi szempont volt. Hozzálátott mindazon intézmények és szervezetek megtisztításához vagy szétzúzásához, amik kapcsolatba voltak hozhatók japán háborús térhódító politikájával. Így Japánban is betiltották az összes nacionalistának minősített szervezetet. Tagjaiktól megtisztították a fontosabb államigazgatási, politikai, kulturális stb. posztokat. Ugyanez vonatkozott azokra, akik aktív szerepet játszottak háborús, katonai, hadi, illetve hadigazdasági szervezetben, intézményben. Végrehajtották a háborús bűnösök felelősségre vonását.[5] Feloszlatták a belügyminisztériumot, az oktatásügyi minisztériumot pedig megfosztották attól, hogy „kontrollálja a kötelező nevelést".

Alkotmányreformot hajtottak végre. De nem fogadták el az együttműködő japán bizottság erre vonatkozó elgondolásait, hanem ezzel szemben MacArthur (szakértői által formába öntött) elgondolásait iktatták bele — eljárás-technikailag majdnem kifogástalan módon — a háború utáni japán jogalkotásába. (Az együttműködési készségét viszonylag időben felismerő császár ugyanis a módosított változatot elfogadta s ez az akkori fegyveres demokráciában belpolitikailag is a jogszerűség kétségtelen jelének bizonyult.) Hozzá kell tenni azonban, hogy az új alkotmány, amely az 1889-ben elfogadott (természetesen porosz mintára készült) előzőt váltotta fel, mint MacArthur számos más alkotása, jól működött. Annak ellenére, hogy a szükségesnél jobban megdolgozott amerikai „közvélemény" — az erre hivatott felmérések szerint — háromnegyede a tenno felelősségrevonását (elítélését) követelte, a császárt, mint a japán egység nemzeti szimbólumát, meghagyták („isteni" attribútumától természetesen megfosztva), elismerték. Ez is, mint annyi más, messze hatóan érdemes döntésnek bizonyult.

Minden arra mutat, hogy a „főparancsnok", *eléggé „katonásan"* ugyan, de (ami akkoriban is ritkaságszámba ment) közös (amerikai–japán) haszonra oldott meg — nagyrészt említett hivatás-tudata alapján — feladatát. Eredményesebben is annál, mint amit a vele szemben egyre kritikusabb nagypolitika-„csinálók" és „tanácsadóik" neki utasításba adni kívántak. Helyismerete és valóságérzéke folytán nem kívánt a „kollektív bűnös"-ség ellenség teremtő zsákutcájába belemenetelni (amire különben ösztönözték). Katonaként látott ellenséget és népet egyszerre. De tudott különböztetni.

Mint a megszálló hatalom képviselője, MacArthur a földreform kérdésében is hasonlóképpen járt el, mint azt az alkotmányreform esetében tette. A földreformra vonatkozó, különben általa engedélyezett, japán kormány-előterjesztést ugyancsak nem fogadta el. Így 1946 tavaszán az általa kézbesített változat ment át a japán törvényhozás retortáin, s emelkedett törvényerőre 1946 októberében.

[5] Az erre a célra létesített nemzetközi bíróság ennek keretében hét katonai vezetőt halálra, tizenhatot életfogytiglanra ítélt, további kettőt rövidebb időre.

A törvény arról intézkedett, hogy milyen területek, kiknek a részvételével vehetők igénybe s milyen formában, kiknek a kezére adhatók. Valójában a földreformoknál szokásos rendelkezésekről döntött. Magyarán arról, ami a lényeg volt, hogy tudniillik mit kell szolgálnia majd az egész földreformnak. Azaz a döntést nem, csak annak szentesítését bízta az akkori japán politikára, és természetesen a végrehajtást a megjelölt adminisztrációra. A többi működési területet viszont ráhagyta a rendelkezés által szabott demokráciára.

Nem lehet mondani, hogy a japán földreform — döntéshozás tekintetében — demokratikus lett volna. Ez alapjában, MacArthur pacifikációs földreformja volt, ami — a részletekre, eljárástechnikákra vonatkozóan — határozottan a szakértők hozzáértésére, az érintetteket illetően pedig kétségbevonhatatlanul az ő közreműködésükre épült.[6]

Előnyére szolgált viszont, hogy nem képviselt egyoldalú csoportérdeket. Tudatos törekvést mutatott arra, hogy minimalizálja az agráralkotmány átalakításával szükségképpen járó társadalmi feszültségeket, indulatokat, különösképpen pusztító erőket.

A reformot hozzáértők úgy tervezték, hogy az kellően illeszkedjék az ország adottságaihoz, akkori (viszonylagosan nagyon magas) műveltségi és ipari szintjéhez, arányaihoz. Számításba vették az ország természeti és népesedési viszonyait. Számba vették, hogy a Meidzsi-reform formálisan felszámolta ugyan a régi (ott is feudálisnak nevezett) birtokviszonyokat s deklarálta a föld paraszti kézre adását, időközben azonban a falusi viszonyok — más lévén itt is a jog és a tényleges érdekérvényesítő képesség — sokban visszájára fordultak.

Az idők során — a „gazdagok és a pénzkölcsönzők uzurpációi" révén — az egyik oldalon örökös „bérlő", a másikon jobbára „abszentista" földtulajdonos „osztály" alakult ki, került szembe egymással. Ennek következtében 1943-ban már a „föld" 66 százalékát bérlők művelték természetben fizetett bérleti díj ellenében, ami a bérlő-„farmerek" átlagtermelésének (terményben) kereket 48 százalékát emésztette fel.

[6] MacArthur küldetésének tekintette, hogy Japánt nem úgy pacifikálja, hogy az csak a győztesek céljait fedezze. Az „ellenség és én" formula neki azt jelentette, hogy nem bízza a japán pacifikációt (és az általa elgondolt s formálni neki adott japán demokráciát) a japán múlt még ható adottságaira. Tudta: belülről más az ország mint kívülről, s hogy kívül sem lehet többet hosszabb távra tenni, mint belülről, ha a belső érdek nem hozható összhangba a külsővel. Tudta, hogy a feltétel nélküli kapituláció szükségképpen olyan adottsággá válhat, ami nem feltétlenül szolgál, sőt feltétlenül nem szolgál valós megbékélést. Okkal vélhette, ha a politikusok a háborút politikájuk „más eszközökkel" való érvényesítésére indították, vagyis hogy képtelenné váltak saját eszközeik érvényesítésére, akkor a katonának a pacifikációs műveletet, ami persze nem megy minden kényszer nélkül, úgy kell végrehajtania, hogy a háborút hozó politikai impotenciát, a békére való átmenetben legalább a maga körében korrigálja politikai intelligenciával.

A társadalmi szerkezet falun a „bérlethez" kötődött, aminek piramidális csúcsát természetesen a tulajdonos ülte meg.

A háború utáni helyzetet élelmiszerhiány és más területeken is az összeomlás, úgyszintén az említett „abszentista" tulajdonosok földhöz való visszatérése uralta. Nem véletlen, hogy mint feljegyezték, a reformhoz, a nyomorúságos helyzetben élő bérlőkön kívül, mindenekelőtt a „megszálló hadsereg" ragaszkodott. Enélkül ugyanis sem a társadalom demokratizálásában, sem a gazdaság talpra állításában, azaz a fegyveres ténykedés utáni úgynevezett pacifikációs műveletekben nem tudott volna hathatósan közreműködni.

Az 1946. évi földreform-törvény maximálta a magán földek felső határát. Intézkedett a kisajátítandó területek igénybevételéről. Biztosította, hogy a falusi- és elöljárósági földbizottságokat bérlők, farmer-tulajdonosok és földbirtokosok együttes részvételével alakítsák (válasszák) meg. Gondoskodott arról, hogy az igénybe vett területek a bérlők kezére jussanak.

Ennek megfelelően vették igénybe a 3–12 hektár feletti birtokokat (legelő és erdő kivételével), s adták termelői kézre. Az igénybe vett földekért készpénzben s harminc éven belül törlesztendő kötvényekkel fizettek. Azok bérlet-fizetési kötelezettségét, akik továbbra is bérelt földön gazdálkodtak termésük 25 százalékában (vagyis a korábbi átlag közel felében) maximálták. A kiosztott földeket elidegeníthetetlennek minősítették (jóllehet négy évvel később ezt a szigorítást mérsékelték). Az egész földprogramot összekapcsolták az értékesítő és hitelszövetkezeti fejlesztéssel. Ugyancsak fontos kiegészítő intézkedésként szolgált az 1947-ben elfogadott helyi önkormányzati törvény, amely a hatalmi szerkezet decentralizálását szolgálta s falvak ügyeinek intézését az érintett falusi közösségekre bízta.

Az intézkedések nyomán két éven belül a bérleti viszony több mint nyolcvan százalékkal csökkent. A reform megkezdése után négy évvel a művelés alá vont területeken a tulajdonviszonyok kétharmadának reform szellemében történt megváltozását regisztrálták. A reform sikere s az új tulajdonosok és régi bérlők érdekeit szem előtt tartva módosították az adóterheket, hasonló célú árintézkedéseket foganatosítottak. Mindez az új tulajdonosok többségét képessé tette kötelezettségeinek teljesítésére s gazdasága stabilizálására. A bérletek és bérleti díjak ellenőrzése és a földek újraosztása elősegítette a jövedelmek korábbi különbözőségeinek mérséklését s helyreállította, gyakorlatilag hosszabb távra biztosította a japán parasztság társadalompolitikai helyzetét.

Kína történelmileg és nagyságrendek tekintetében is más eset. Sokszor változó területén[7] vagy százegynéhány mai Magyarország férhetett volna el (a történelmi

[7] A korabeli felvételek (The Statesman's Year-Book, 1936., Almanach de Gotha, 1934., a kínai belügyminisztérium, 1935., illetve az Á. T. I. Kisatlasz [kiadta a Magyar királyi Állami Térképészeti Intézet, Bp. é. n.]) a korabalei Kína területét négymillió alá, illetve ötmillió négyzetkilométer fölé tették. Népességét – kerekítve – 453, illetve 459 millió közé.

Magyarországból is vagy 39). Az 1935–36. évi Kínai Évkönyv alapján a *„teljes kínai birodalom"* kiterjedése a mainál is némileg nagyobb volt: meghaladta a 11 millió négyzetkilométert, vagyis az akkor statisztikus Európa egészét és Ázsia negyedét. A harmincas évek közepén (1912 óta a *„min-kuo"* — a *„köztársaság"* idején) területe — egykorú adatok szerint — elérte vagy talán túllépte az 5 millió négyzetkilométert, népessége pedig a 392 milliót. (Diaszpórája is már ekkor nagyobb volt, mint mai országunk egész lélekszáma.) Az első nagy „agrárcivilizációk" közé tartozott. A föld-újraosztás — tárgyunkat képező — újabb világában is, az ősi hagyományvilág (a „pogányság") mellett buddhisták, konfuciánusok, mohamedánok („szunniták"), sintó-vallásúak, római katolikusok, görögkeletiek rajzolták fel a maguk által remélt élet képét.

Kínában a „parasztkérdés" (ami itt semmikor sem volt európai értelemben vett „paraszt"-kérdés) a húszas–harmincas évektől a polgárháborús erők párharcával párosult, s inkább ennek alakulása, erőviszonyai és kimenetele szabták meg a rendezési kísérletek módját, egészen 1949–1950-ig, amikor is a „földreform" döntő ütközeteire sor került. Kínában végül is — több nekilendülés a visszavonulás után — a kommunisták győzelmét követően hajtottak végre agrárforradalmat. A párt azonban hatalomra jutását döntően a polgárháborút győzelemre segítő, vivő parasztseregnek köszönhette.

Előzményként a kínai párt történetéből is legalább annyit meg kell említeni, hogy vezetése a Komintern „baloldali" fordulata nyomán — az 1927. évi kínai párt-„tisztogatás" után — fordult a legszámosabb szegénység, a „parasztság felé". Ennek jegyében fogalmazta meg: *„A kommunista párt a szegények politikai pártja. Proletár az, aki olyan szegény, hogy nincs semmije. Minden szegény ember kap egy darab földet és ez lesz a kommunizmus."*

Ez volt az egész, vagy inkább a „politika" egésze. De további több mint két évtized megpróbáltatásai, nyomorúsága, hely és kényszer szabta kísérletei, politikai cikkcakkjai vezettek el, 1950-ben a földreformhoz.

A harmincas–negyvenes években a kínai falusi családok több mint kétharmada volt „szegény" vagy teljesen föld nélküli. Tulajdonjogilag a földek több mint felét a lakosság tizede tartotta kézben.

A földhasználat jellegzetes formája egy keleti típusú adógazdaságba szervezett bérleti alakzat volt, amelyen belül rendkívül változatos, de nagyon nyomasztó viszonyok érvényesültek. Volt, amikor a földhasználat előfeltételeként különböző „letéteket", előzetes „szolgáltatásokat" követeltek, vagy évekre „előre a bérleti díjat". Elég általánosnak minősült, hogy a bérleti teher gyakran elérte vagy meghaladta a termény felét. Aki nem tudott az előzetes kikötéseknek, „letétek"-nek, a bérleti teher előzetes lerovásának eleget tenni, az nem jutott földhöz. Aki már „bérlő" volt s nem volt képes kötelezettségeit teljesíteni, azt „kivetették". A bérleti kötelezettségek mellett az említett keleti adógazdaság terhei sújtották a lakos-

ságot. Adóztatott a mindenkori kormányzat, a helyi igazgatás, és természetesen a mindenkori „haduraság". Helyi uralkodók erőszakosan szedtek adót évekre — volt amikor „ötven évre" — előre.

Bandák raboltak, fosztogattak. Hadseregek „élelmezték magukat". Kívánt állapotnak minősült, ha jó termésű évben, fosztogatások és különadók nélkül, a termény fele megmaradt. Gyakran még ez sem volt elég a túlélésre és az új vezetésre. Sok híradás szólt arról is, hogy milyen gyakori volt az egykori Kínában a gyermekek — főleg lányok — szegénység szabta eladása-vétele. Mindvégig és jószerint mindenütt virágzott az uzsorakölcsön, ami — szükség és lehetőség szerint, minden relatív persze: — „csillagászati" összegekre rúgott. A harmincas években — becslés szerint — a falusi családok közel fele nyögte az adósi kötelezettségek súlyos igáját. Összességében bérleti „díj", rablás, fosztogatás, külön című, címtelen, jogtalan egyéb „igénybevétel" nyomorította a lakosságot — eltekintve a természeti csapásoktól, éhínségtől, járványoktól, de ideértve a polgárháborút s a háborút, a megszálló vagy felszabadító hadműveletekkel járó megpróbáltatásokat. Helyzetjelentésként — noha kíméletlen, de feljegyezték —, hogy az egykori Kínában „kiútként" az öngyilkosság „nem neurotikus, hanem ésszerű választás" volt.

Bizony súlyos méltánytalanság rejlik abban a felületi, de azért nem egészen képtelen összehasonlításban, hogy a japán szegény, a falunak ott is legszámosabb eleme, több fokozattal kisebb megpróbáltatásoknak volt szenvedője, mint a kínai. De hát Kínában mást mutatott a „történelmi idő", mint Japánban, különösen pedig ahhoz képest, amit lefedett Európában. Ott létforma lett, ami máshol talán csak eseti nyomorúság volt.

Igaz, az örökölt viszonyok első átfogó felszámolására csak a Köztársaságból a Népköztársaságba való átmenet után került sor. Közvetlen előzményei azonban a polgárháború időszakához kötődtek, s bizonyos értelemben e cikkcakkos — mondhatjuk — kísérleti szakaszok a kommunisták számára nem kevés tanulságokkal szolgáltak. Szerepük lett abban, hogy a kínai agráralkotmány háború utáni első generális (és átmeneti) átszerkesztése olyan lett, amilyen végül is az ötvenes évek elején megvalósult.

1927-ben, az ismert fordulat folytán a Kínai Kommunista Párt feladata a Koumintanggal való együttműködés politikáját, s kibocsátotta a „tanácshatalom" (a „vörös" területek) kiépítésének jelszavát.[8] Ennek megfelelően a *teljes* földkisajátítás, az *egyenlősítő* földosztás „mellett" foglalt „állást". Mao Ce-tung, aki ekkoriban (későbbi pályaalakulására is kiható) eseti tanulmányokat végzett a társadalom-szerkezetre és a helyi parasztmozgalmak „természetére" vonatkozóan, úgy látta viszont, hogy a forradalom reális célja a „feudalizmus megdöntése". Ennek

[8] A Sztálini recipe szerint a „jelszó" (a „párt jelszava") – kommunistának, internacionalistának *törvény* volt. Békeként „jelszót" nem adott ki. Helyette „klasszikussá" tette a formulát: „Lobogónk a béke lobogója!"

érdekében a legkielégítőbb kompromisszumnak a bérleti díj megszűntetését, a *bérletek tulajdonná* átváltoztatását tekintette, persze: 'egy csapásra'. 1926-ban, amikor megformálta a korabeli kínai társadalom osztályszerkezetéről alkotott (kissé nyugatias) képét — tekintetbe véve az akkori fő célkitűzést, a nemzeti, antiimperialista küzdelmet az ország újraegyesítéséért — két osztályt zárt ki a párt szövetségeseinek köréből, a földbirtokosokat és a komprádor burzsoáziát. Mindenki mást — ideértve a nemzeti burzsoáziát, saját földjét művelő tulajdonosparasztot (akit a kisburzsoáziához sorolt), kisiparost, kiskereskedőt és a „szegény" értelmiségeket — potenciális szövetségesnek tekintett.

Az 1928-ban létesített első tanács-adminisztráció kezdetben jellegzetesen doktriner módon látott hozzá a földkérdés rendezéséhez: általános földkisajátítást és fejenkénti egyenlő juttatást érvényesített. Noha a doktrinerek egy ideig még a városok elleni általános támadást erőltették, egyidejűleg hódított tért — a pártmunka súlypontjának kényszerűen vidéki körzetekre való áthelyezésével — az ismert „a falvak bekerítik a városokat" taktika, s kezdett érvényesülni a Mao Ce-tung által kidolgozott s tanácsigazgatásra alkalmazott paraszt- és földpolitika, ami részben „szövetségi", részben katonai, részben pedig ellátási szempontokat érvényesített. Méltányolta nemcsak a birtokos paraszti, hanem a tulajdon tekintetében módosabb paraszti érdeket is. Nem kívánta szétzúzni a körzet jellegzetes művelési formáit. Az átlagnál nagyobb úgynevezett középparaszti birtokon is garantálta a tulajdonbiztonságot, sőt a gazdagparasztoknak minősítettek birtokállományából is csak bérletbe adott területeket vette igénybe.

1929-től fokozatosan ez a politika érvényesült, s 1933-ban[9] a kommunista vezetésű Csiangszi tanácsterületen, illetve katonai körzetben jogérvényre emelték (ezeket, vagyis) azokat az elveket, amelyek mind politikailag, mind gyakorlatilag Mao Ce-tung 1927-ben kialakított nézetrendszerét tükrözték.

A következő fázis 1946 közepén a polgárháború újabb szakaszával kezdődött, amikor is a pártvezetés ismét az „agrárforradalom" mellett „döntött". Ösztönözte (bátorította) a parasztot: sajátítsa ki a földbirtokosok földjét. Azt várta újabb radikális kurzusától, hogy ezzel meggyengíti a kormány (az ellenfél) falusi bázisát s megerősíti sajátját a föld népe között. Döntő támadást hirdetett az „idejétmúlt" falusi társadalomszervezet ellen. Azzal számolt, ha szabadjára engedi a gyűlöletet az „elnyomókkal" szemben, elmúlik a parasztok uraiktól való félelme, s legyőzik a tulajdon (Kínában is erős kötelék) iránti elfogódottságukat. Pártutasításra „aktivisták" (falujárók) csoportjai járták a vidéket. A paraszti keserűség kinyilvánítására gyűléseket szerveztek a földesurak, a Koumintang támogatói (minden támogató-

[9] 1931 novemberében Zsujcsinben (Dél-Kelet Kína, Csiangszi [kommunisták felügyelte] körzet) összehívott első tanácskongresszus Mao Ce-tungot választotta meg a tanácskormány elnökévé. 1933-ban (sanghaji illegalitásból) a párt központi bizottsága is e „központi bázisterület"-re költözött. A Csiangszi szovjet 1934 októberében elbukott.

ja) ellen, hogy „megbüntessék" (gyakran megöljék) őket, birtokba vegyék földjeiket és más vagyontárgyaikat. Megpróbálták ellenőrzés alá vonni a falun elindított újabb osztályháborút, nehogy elidegenítsen széles rétegeket a parasztság körében. Az elindított „agrárforradalom" azonban ment a maga útján, a terror pedig szerte-át a kínai vidéken. (Benne lehetett a számításban, hogy aki e folyam során szerzett vagy kapott, annak nem volt — nem lehetett már — visszaút...)

A nagy, a *végső* rendezés (amire napjainkig még legalább kettő-három hasonló következett) mindehhez békés 'menetelésnek' számított. Az ok az volt, hogy megint „szövetségi" politikára volt szükség — a „koreai" háború miatt.

A Kínai Népköztársaság[10] megalakulásával deklarálták: az 'új demokráciában'[11] a „nép" a „munkásosztályt", a „parasztságot", a „kispolgárságot" és a „nemzeti burzsoáziát" jelenti.

Az említetteknek megfelelően újrarendezték az agrárforradalmat és a földosztást (nagyjából Mao Ce-tung Csiangszi szovjetben érvényesített elgondolásai szerint). 450 millió ember által lakott területen, a szántóterület mintegy felén, 47 millió hektáron osztottak földet — valahol 300 millió „földnélküli vagy kevés földdel rendelkező paraszt között". Nem akarták bontani a művelési módot. Elengedték viszont — mintegy 30 millió gabonaértékben — a korábban végre nem hajtott bérleti díjakat.

Együtt a japán és a kínai agrárátalakulás a második világháború után sokszorta nagyobb volt, mint az egész európai vagy közép-európai térségé.

Japánban a földosztás messze időtállóbbnak bizonyult, kevesebb megrázkódtatással járt és jobban sikerült mint a — koreai háborúval nagyjában egy időben zajló — kínai agrárforradalom. Hosszabb időre is viszonylag stabil agráralkotmányt hozott létre. Az iparosítás szédítő folyamába itt a falu a bedolgozói szervezet részeként illeszkedett. Stratégiai okokból és nemzeti ügyként is kapott méltánylást, támogatást. Így a jobbik múltját hasoníthatta át az új Japánba.

Kínában pedig alighogy lezajlott az egyik, már készülőben volt a másik „agrárforradalom". Csak arra várt, hogy ügyében ismét döntési helyzetbe kerüljön „a Párt".

[10] „Mivel ez a szó a 'nép demokratikus diktatúráját' fejezi ki, szükségtelen a 'demokratikus' szó megismétlése." (Kozmosz Könyvek, 1988.)

[11] Eredetileg 'sztálini' lelemény. – 1949. október elsején (Peking főterén) államelnökké választották Mao Ce-tungot, aki felvonta az 'ország zászlaját'.

TANULMÁNYOK

SZAKÁCS SÁNDOR

A FÖLDREFORM ÉS A KISÜZEMŰ MEZŐGAZDASÁG (1945–1948)

I. A földosztás

1. Tervek, elgondolások a háború előtt és alatt

A földosztás kérdése élő és égető kérdés volt a háború előtt is. Nem volt szinte radikális mozgalom, amely ne került volna valamilyen módon szembe vele. A nem pártmozgalmat képviselő népi írók táborában ekkor már nemcsak az a felismerés vált általánossá, hogy földreform nélkül nincs, nem lehet társadalmi, illetve nemzeti megújulás, hanem programmá fogalmazódott az a nézet is, hogy egyáltalán a földreformnak is csak akkor lesz értelme, ha az kiinduló pontját és alapját képezi a társadalom és a gazdaság szövetkezeti megszervezésének, vagyis egy új társadalomgazdasági rendnek: a „szövetkezeti" társadalomnak, a „szövetkezeti" szocializmusnak, vagy mint a kommunista Révai József is idézte törekvéseiket, a „magyar szocializmusnak".

Az 1944 végén koalícióra lépő demokratikus pártok közül a Szociáldemokrata Párt 1930-tól (az ekkor elfogadott agrárprogramjának megfelelően) a hitbizományi és egyházi földek teljes kisajátítását, s a nagybirtok kétszáz holdon felüli részének állami kártalanítással történő igénybevételét tűzte zászlajára. A Kisgazdapárt a harmincas évek végén mintegy 3 millió hold föld igénybevételét és paraszti kézre adását tartotta szükségesnek. Radikális földreform s az ország demokratikus átalakításának jegyében követelte az 1937-ben életre hívott Márciusi Front is az 500 holdon felüli birtokok kisajátítását, paraszti kézre juttatását, vele „a gazdasági élet általános szövetkezeti megszervezését". Lényegében ugyancsak ebben az időben változott meg a kommunista álláspont a földkérdésben. Míg eddig (a hazai és nemzetközi realitásoktól elszakadva) a proletárforradalomnak alárendelt agrárforradalom elvét hirdette, a harmincas évek második felében áttért a földreform-gondolat támogatására. Mint Révai József interpretálta az illegális párt külföldi vezetésének akkori felfogását: „...a marxisták minden erővel támo-

gatják azokat, akik minél messzebb menő agrárreformért küzdenek és *eközben* számolnak azzal a másik lehetőséggel *is*, hogy e fáradozások nem sikerülnek és az agrárkérdés csomóját mégis az agrárforradalom kardjával kell majd kettévágni."

1944 végén két kommunista konceptus készült. Az MKP Moszkvai Csoportjának szeptember végén megvitatott akcióprogramjának 2. pontja elvként rögzítette: „... taktikánk: szem előtt tartva a célt; feudalizmus plusz német szövetség szétzúzása, csökkenti ellenségeink számát." Ezt a módszert kell alkalmazni a földkérdésnél is. „Eredetileg úgy gondoltuk — ez van az 1942-es programban is —, hogy 300 hold maradhat meg, de az 1938 előtti határok előrelátható visszaállítása folytán ez tarthatatlannak látszik. Le kellene szállítani 100 holdra, de ezzel a kulákságot és az általa vezetett középrétegeket szembeállíthatjuk magunkkal. Ugyanígy a partizánokat támogató földbirtokosoktól sem vehetünk el mindent. Ebből következik, hogy akcióprogramunknak rugalmasnak kell lenni(e), úgy kell fogalmazni és a feladatokat megszabni, hogy bizonyos rétegek ne kerüljenek szembe velünk."

Az 1944. október 2-i keltezésű akcióprogram (melyet Kállai Gyula és Rajk László készített) 6. pontja foglalkozott a parasztság helyzetével és a földkérdéssel. Eszerint az egyik legfontosabb feladat a parasztság helyzetének megjavítása. Ennek érdekében el kell törölni „a parasztság mindennemű, a parasztság súlyos gazdasági helyzetéből és az előző kormányok reakciós politikájából származó (adó, bankadósság, eladósodás uradalmaknak stb.)" adósságait; ki kell sajátítani, és kártalanítás nélkül szét kell osztani valamennyi 200 holdon felüli egyházi és világi birtokot. A földreform végrehajtását a földigénylők választott bizottságaira kell bízni, a földhözjuttatottaknak messzemenő állami támogatást kell biztosítani.

Részben nemzetközileg is egyeztetett elveket rögzített az a javaslat, melyet már a felszabadított területen adott ki az MKP, s amelyet később a koalíciós kormányzat is alapként fogadott el („Magyarország demokratikus újjáépítésének és felemelkedésének programja"). Ennek második részében a földosztást már az új helyzetnek megfelelő átfogóbb agrár-, illetve társadalompolitikai keretbe illesztették. Három kardinális pontban foglalták össze a legfőbb tennivalókat.

„1. A mezőgazdasági munkások és cselédek, a törpe- és kisbirtokosok, a magyar nép legszámosabb és legszegényebb rétegének felemelésére, a magyar demokrácia alapjainak megszilárdítására a legrövidebb időn belül a földigénylők közreműködésével széles körű földreformot kell végrehajtani, amely sokszázezer földnélküli és szegényparasztot tesz életképes kisgazdaság tulajdonosává.

2. A földreform céljaira igénybe kell venni a hazaárulók, háborús bűnösök, a Volksbund-tagok, a német hadseregben szolgáltak birtokait és teljes egészükben, minden felszereléssel együtt el kell kobozni.

3. El kell törölni a parasztságot kiszipolyozó Jurcsek-féle tervet, és fokozatosan szabaddá kell tenni a mezőgazdasági termékek piaci forgalmát. Olyan állat-

és terményárakat kell biztosítani, amelyek jövedelmezővé teszik a mezőgazdasági termelést és előmozdítják a kisbirtokosok gazdasági megerősödését."

Némileg már a belpolitikai egyezés távlataiba helyezte a földreformot az Ideiglenes Nemzetgyűlés szózata a magyar néphez („Földreformot akarunk! Földhöz juttatni sokszázezer földnélküli és szegényparasztot, hogy gyarapítsuk a magyar nemzeti erőt és évszázadokra megszilárdítsuk a demokratikus magyar államrendet"), s Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormányának nyilatkozata („Az ország gazdasági talpraállítására az Ideiglenes Nemzeti Kormány haladéktalanul földreformot hajt végre, amely sokszázezer földnélkülit és kisparasztot tesz életképes gazdaság tulajdonosává"...).

Az elgondolások, mint látszik, egy irányba vittek. Az eredmény, még inkább a távlat fogalmazása terén azonban mutatkoztak nem merőben stiláris mérlegelési különbségek.

2. *A rendelet*

A földreform szükségessége, mint a fentiekből is következik, a háború utáni koalíció szintjén nem képezte vita tárgyát. Annak módja s várható következményei azonban igen. A kommunista párt olyan azonnali, radikális, lényegében forradalmi átalakítást akart, amely egyszerre felel meg az antifasiszta népfrontpolitika egység-, illetve a párt osztályszempontjainak, s tömegméretben szélesíti a párt társadalmi bázisát az új demokratikus szakaszra. Aggodalmak más oldalról olyan kérdésekre vonatkoztak, hogy mindez — a gyorsaság, a radikalizmus, egy nyilvánvalóan alapvető változás — kellő előkészítés, előfeltétel, illetve garanciák híján nem jár-e beláthatatlan következményekkel, részben politikai befolyásuk, részben a kialakuló új rend jellegét, részben pedig gazdasági racionalitását illetően. Felvetődött, hogy egy az agrárviszonyokat alapjaiban megváltoztató intézkedés eshet-e egyáltalán egy ideiglenes adminisztráció kompetenciájába, jogosult-e az Ideiglenes Nemzetgyűlés alkotmányjogba vágó intézkedések meghozatalára stb. Nézetkülönbségek a pártok között kifejezetten inkább csak a végrehajtás (idő és hogyan) kérdésében jelentkeztek.

Új momentumot jelentett, hogy a Nemzeti Parasztpárt baloldali vezetése 1945. január 14-én a debreceni Néplapban kiadta (a kommunista vezetőkkel egyeztetett) részletes földreformrendelet-tervezetét. Mind a kommunista, mind a parasztpárt sürgette a többi koalíciós partner állásfoglalását. A Szociáldemokrata Párt válaszul közölte 1930-as agrárprogramját azzal, hogy vitára bocsátja és az esetleges változtatásokat majd soron levő kongresszusa fogadja el. Kisgazda körökből is közel egyidejűleg láttak napvilágot észrevételek, melyek főleg a „szakszerű

előkészítés" fontosságát hangsúlyozták. Bonyolította a helyzetet, hogy az Ideiglenes Nemzetgyűlés 1944 végén szétszéledt, s a Nemzetgyűlés politikai bizottságában pedig az az álláspont győzött, hogy a földreform ügyének rendezésére nem elegendő kormányrendelet, hanem törvényre van szükség, vagyis e tárgykörben a nemzetgyűlésnek kell döntenie. A visszaemlékezések szerint e „holtponton" a politikát a katonai helyzet (a balatoni fronthelyzetre, illetve annak esetleges súlyos következményeire hivatkozva, Vorosilov marsall, a SzEB elnökének, személyes ösztönzése) segítette át. Így még a Nemzetgyűlés (április elsejére tervezett) összehívása előtt 1945. március 18-án kormányrendeletként jelent meg a földreformról intézkedő alapvető jogszabály.

Kiadását részben spontán, nagyobb részt azonban szervezett vagy legalább határozottan ösztönzött mozgalom is elősegítette. 1945 elején a kommunista párt úgy határozott, hogy népmozgalmat kezdeményez a földreform azonnali megindítására. A hónap közepétől (a parasztpárt által közzétett rendelettervezet megjelenése után) ezzel összhangban a felszabadult részeken demonstrációk kezdődtek, sorra jelentek meg a felszabadult országrész falvainak agrárproletárjai az illetékes fórumok előtt, sürgetve a földkérdés, a földreform ügyének mielőbbi rendezését. A mozgalom fő szervezője pedig, a kommunista párt, mintegy kívülről is alátámasztást adott: „Mind általánosabb a hangulat, hogy a szavakra tetteknek kell következniök ... Vonatkozik ez elsősorban a földkérdésre. Nem elég általánosságban azt mondani, hogy a »föld azé lesz, aki megműveli« ... Várni tovább ... nem lehet. Nem szabad, hogy a föld népe megint azt higgye, a földreform ügye azért húzódik, mert húzzák." Február vége felé pedig kiadta a jelszót: *„...meg kell alakítani azonnal, minden késedelem nélkül* a földigénylők bizottságait." S egyben rámutatott a jelszó érvényesítésének gyakorlati módjára is: A földigénylők bizottságainak megalakításával „nem kell várni se felső utasításra, se hatósági jóváhagyásra".

Az 1945. március 18-án közzétett rendelet (600/1945. ME sz. r.), amely a korábbi megnyilatkozásokra, illetve a parasztpárt nevében közreadott tervezetre épült, bevezetőben a fő célokat hangsúlyozta: a nagybirtokrendszer megszűntetése „biztosítja az ország demokratikus átalakulását és jövő fejlődését", „a földesúri birtok paraszt kézre adása" pedig megnyitja az évszázadok óta elnyomott parasztság előtt „a politikai, társadalmi, gazdasági és szellemi felemelkedés útját". Kiemelte, hogy a földreform végrehajtása „életbevágó nemzeti érdek és gazdasági szükségesség". Jelezte egyúttal a mezőgazdaság struktúrájában beálló alapirányt is: „A nagybirtokrendszer megszüntetése után Magyarország mezőgazdasága erős, egészséges és termelőképes kisbirtokon fog nyugodni, melyek a kisbirtokosok telekkönyvileg bejegyzett magántulajdonát képezik."

A továbbiakban szabályozta az igénybevétel és felosztás módozatait.

Földhözjuttatás céljára állami földalap létesítését mondta ki, mely elkobzott,

kisajátított (tehát a kártalanítás kilátásba helyezésével igénybe vett), továbbá „az államkincstár tulajdonát képező földbirtokokból" állt. A végrehajtást a földművelésügyi miniszter irányítása és vezetése alatt az Országos Földbirtokrendező Tanács (OFT) a megyei földbirtokrendező tanácsokra és a községi földigénylő bizottságokra bízta.

A rendelkezés szerint: „Teljes egészében és nagyságra való tekintet nélkül el kell kobozni a hazaárulók, a nyilas, a nemzeti szocialista és egyéb fasiszta vezetők, a Volksbund-tagok, továbbá a háborús és népellenes bűnösök földbirtokait." Megváltás ellenében igénybe kellett venni általában a 100 kat. holdon felüli — Budapest határától számított 30 km-es körzetben az 50 holdon felüli — birtokokat. Az 1000 holdon felüli mezőgazdasági földbirtokoknak teljes egészében történő kisajátítását írta elő a rendelet. A 100–1000 holdig terjedő birtoknál 100 hold mentes volt a kisajátítás alól, abban az esetben azonban, ha valamely községben az igényjogosultak számához képest nem volt elegendő felosztható föld, az Országos Földbirtokrendező Tanács elrendelhette az egész birtok kisajátítását, az ország más részén juttatott 100 hold azonos minőségű föld ellenében. Ugyancsak gondoskodott a rendelet az 5 holdon felüli háborús szerzeményű (1939. szeptember 1. után adásvételi ügylet útján szerzett) birtokok igénybevételéről, amennyiben a gazdálkodás az illető tulajdonosnak nem volt élethivatása, vagy ingatlanszerzése nem közvetlen létfenntartását szolgálta.

Teljes kisajátításra ítélte a rendelet (11. §.) az ipari és pénzügyi érdekeltségek, tőkés vállalatok földbirtokait, és általában kiemelte, hogy a rendelkezés hatálya alá eső birtokok igénybevételét nem akadályozhatja a birtokra betáblázott semmiféle teher vagy egyéb kötöttséget jelentő jogi ügylet. Ugyanakkor a telekkönyvi hitelezők kielégítését az állam hatáskörébe utalta (39. §.).

A rendelet — az antifasiszta egységfront szempontjának megfelelően — bizonyos esetekben a kisajátítási mentességet a 100 holdon felüli birtokoknál is elismerte: 200 holdig a kisajátítás alól mentesnek tekintette annak a földműves családból származó földtulajdonosnak a birtokát, aki a mezőgazdasági termelést élethivatásszerűen űzte; ugyancsak igénybevételi mentességet ismert el a rendelet 300 kat. holdig azon személyek birtokaira is, akik a fasisztaellenes nemzeti ellenállási küzdelemben kimagasló érdemeket szereztek.

Mentesek voltak általában az igénybevétel alól a községi, közbirtokossági és társulati legelők, illetőleg az igénybe vett legelőterületeket általában községi tulajdonba kellett adni.

Igénybevétel alá került minden 10 holdnál nagyobb erdőterület. A 10–100 holdig terjedő erdők állami ellenőrzés mellett községi, a 100 kat. holdon felüliek pedig állami tulajdonba mentek át.

Mindezeken kívül igénybe kellett venni az elkobzott vagy bármilyen jogcímen kisajátított ingatlanhoz tartozó élő- és holtfelszerelést, gazdasági épületeket, gépeket

stb. Az igénybevétel alól csak annyi gazdasági felszerelést lehetett mentesíteni, amennyi a kisajátított ingatlanból megmaradt terület megműveléséhez szükségesnek minősült.

Az igénybe vett élő- és holtfelszerelést a földhözjuttatottak tulajdonába kellett átadni, de amennyiben azok szétosztása nem felelt meg a termelés érdekeinek, a földhözjuttatottakból alakítandó földművesszövetkezetek tulajdonába kellett juttatni. Ugyancsak községi, állami vagy szövetkezeti tulajdonba való átadását írta elő a rendelet az igénybe vett területeken levő mezőgazdasági ipari üzemeknek (malmok, szeszfőzdék stb.).

A rendelet intézkedett az igénybe vett területek felhasználásáról is. Kimondta — mint ezt már jeleztük —, hogy a juttatott föld az igényjogosult telekkönyvileg bekebelezett, tehermentes tulajdonát képezi, de addig is, amíg a telekkönyvi bekebelezés megtörténik, a birtokbahelyezéssel egyidejűleg a juttatottak a birtokbahelyezésről okiratot kapnak.

A rendelet értelmében elsősorban a gazdasági cselédek és mezőgazdasági munkások, birtokuk kiegészítése céljából pedig azon törpebirtokosok és nagycsaládú földművelők nős fiúgyermekei voltak földhöz juttatandók, akiknek örökrésze egyenként nem haladta meg az 5 kat. hold szántóterületet. A rendelkezés előnyben részesítette — a nemzeti ellenállásban résztvevőkön kívül — azokat, akik földjüket 1945-ben példaadóan művelték, valamint a 3 vagy ennél több gyermekes családokat.

A juttatott föld nagyságát illetően azt az (szovjet földdekrétum vonatkozó kitételére emlékeztető) elvi megállapítást tette, hogy egy igényjogosultnak adható föld nem lehet nagyobb azon birtokegységnél, amelyet egy földműves család meg tud művelni. Gyakorlatilag tehát egy igényjogosultnak juttatott szántó és rét együttvéve 15, a kert és szőlő pedig (ezeket a szántóhoz képest 5-szörös értékűnek ítélve) együttvéve a 3 holdat nem haladhatta meg. (A nemzeti ellenállásban tevékenyen részt vett személyek legfeljebb 25 kat. hold szántót, illetve 5 kat. hold kert vagy szőlőterületet kaphattak.)

Azokról az igényjogosultakról, akiknek lakóhelyükön nem jutott föld, úgy intézkedett a rendelet, hogy földhözjuttatásukat az ország más részén, lehetőleg csoportosan, úgynevezett telepes községek formájában kell megvalósítani.

A jogszabály körvonalazta a földhözjuttatási eljárás legfontosabb mozzanatait is. Kimondta, hogy a községi földigénylő bizottságok nyomban megalakulásuk után írják össze az elkobzandó és kisajátítandó ingatlanokat s ezzel együtt a község földigénylőit. Ennek megtörténte után az érdekeltek meghallgatásával kötelesek elkészíteni és a Megyei Földbirtokrendező Tanácshoz jóváhagyás végett felterjeszteni a felosztási tervet. Külön felhívta a rendelet a figyelmet arra, hogy a felosztási tervezet jóváhagyása után a felosztást azonnal foganatosítani kell. A községi föld-

igénylő bizottságok határozata ellen a megyei földbirtokrendező tanácsokhoz, ezek határozata ellen pedig az Országos Földbirtokrendező Tanácshoz lehetett fordulni.

A rendelet deklarálta a nem elkobzottnak minősült igénybevétel után a kártalanítás elvét. A juttatottaknak pedig személyes megváltást írt elő a kiosztott föld után. A végrehajtással járó kiadások fedezésére ún. földbirtokrendező alap létrehozását határozta el. A juttatottakat a föld megváltási ára fejében a kataszteri tisztajövedelem húszszoros összegének terményben vagy pénzben történő fizetésére kötelezte. A gazdasági eszközökkel és felszerelésekkel kapcsolatban úgy rendelkezett, hogy azok értékét (az 1938-as árakat véve alapul) hivatalos becsléssel kell megállapítani. A törlesztést a törpe- és kisbirtokosoknál 10, a gazdasági cselédeknél és mezőgazdasági munkásoknál 20 évi egyenlő részletben szabta meg azzal a kiegészítéssel, hogy az előbbiek a megváltási ár 10%-át azonnal kötelesek kifizetni, az utóbbiak számára azonban az első részlet befizetésére 3 évi haladék adható. Egyidejűleg a kiosztott földekre 10 évig elidegenítési és megterhelési korlátozást rendelt el.

3. A földosztás első rohama

A felszabadult területeken — mint érintettük — a kommunista párt felhívására már februártól kezdtek megalakulni a földigénylő bizottságok, s egyes területeken még a rendelet megjelenése előtt hozzáfogtak a földek kiosztásához is. Így ebben a vonatkozásban a rendelet tulajdonképpen a — persze korántsem általános — forradalmi gyakorlatot kodifikálta. Természetesen a rendelet megjelenése nagy lendületet adott a földigénylő bizottságok megalakulásának. Hiszen kétségtelen, hogy számos nincstelen és szegényparaszt (különösen a dunántúli vidékeken) elsősorban törvényes formában és keretek között szerette volna kielégíteni földszerzési vágyát, s óvakodott a törvény hiányában bizonytalannak vélt eredmény érdekében esetleges, keserves történelmi emlékeket idéző kockázatot vállalni. A rendelet hatására, hírére azonban szinte órákon és napokon belül jöttek létre a felszabadult országrészen a földigénylő bizottságok, s fogtak hozzá a munkához, a kisajátítandó földek kijelöléséhez, a földigénylők összeírásához és a legtöbb vidéken a földosztáshoz. Pedig ekkor még igen sok helyen nem is ismerték részleteiben a rendeletet. Legtöbbször szóbeli utasítás alapján végezték munkájukat. Kommunista munkások, szervezők, megbízottak, diákok stb. vitték szóban a hírt, falragaszok, röplapok, különféle sajtótermékek adták tudtul a legfontosabb teendőket. A földosztók munkáját segítették a különböző demokratikus pártok és népi szervek. Különösen nagy támogatást kaptak a kommunista párttól, amely nagy számban küldte kádereit a falvakba. Sajtóban és röplapok útján hívta fel a földigénylők figyelmét a

fontosabb teendőkre. „A községi Földigénylő Bizottságok 1. megállapítják, hogy kinek a birtokát kell elkobozni, 2. összeírják a megváltásra kerülő földeket, 3. számbaveszik az igényjogosultakat, 4. elkészítik a föld felosztási tervét, 5. felosztják a földet. Letörik az ellenállást, leszámolnak a szabotálókkal, mozgósítják a földműves népet a földreform végrehajtására, a földesúri reakció szétzúzására" — tudatosította pl. a kommunista párt egy röplapja. A párt sajtóorgánuma is rendszeresen közölte a legfontosabb tudni- és tennivalókat. A Szabad Nép március 27-i számában pl. szó szerint idézte a földosztó rendelet 4. §-át, mely a hazaárulók és népellenes bűnösök birtokainak elkobzásáról intézkedett, s értelmezéséhez imigyen adott útmutatást: „Nem bíróság, nem igazoló bizottság, hanem maga a Községi Földigénylő Bizottság dönti el, hogy ki a hazaáruló, ki a háborús és népellenes bűnös. Ne kíméljétek a hazaárulókat! Ők se kímélték az országot!"

A rendelet végrehajtásának idején az ország demokratikus közvéleménye a földreform mellett állt. A városok munkássága, ifjúsága, demokratikus közvéleménye a legkülönbözőbb megnyilvánulások formájában fejezte ki együttérzését a földosztó parasztokkal. A kormányrendelet végrehajtását segítette, sürgette — a Vörös Hadsereg is.

Március végére — két nappal a földigénylő bizottságok létrehozásáról konkréten intézkedő végrehajtási rendelet megjelenése után — már arról adott hírt a sajtó, hogy a földigénylő bizottságok Borsod, Abaúj, Zemplén, Szabolcs, Szatmár, Jásznagykún-Szolnok, Hajdú és Heves megyékben, a Viharsarok megyéiben, de már hovatovább Tolnában és Somogyban is megkezdték munkájukat, sőt 366 községben már el is végezték a földek szétosztását.

A földosztás munkájában is — éppúgy, mint a földért folytatott küzdelem korábbi szakaszaiban — a Viharsarok járt az élen. Békés megyében pl. március 30-ra 67 500 kat. holdat osztottak ki, de Abaújtornában is mintegy 24 000 hold, Borsodban pedig 15 800 hold felosztását végezték el. Április közepére a Duna–Tisza közén és a Tiszántúlon a földosztást lényegében már be is fejezték, s ahogy a földosztás ütemét illusztrálandó a Szabad Nép írta: „... mintegy 18 000 főnyi földigénylő három nap alatt szinte rohammal foglalta el a nagyurak 120 000 holdját." Április 13-ig az ország 19 megyéjében mintegy 2 800 000 kat. hold felosztásra kerülő földet írtak össze, s ebből 1 690 000 holdat fel is osztottak. Az addig összeírt 497 000 földigénylő közül — 272 000 újbirtokos már tulajdonába vette a földet. Április végén 2 892 földigénylő bizottság működött. A földreform egész végrehajtása során mintegy 3 200 községben alakultak meg a bizottságok, 1947-es adatok szerint a földreform összesen 3 262 községet, illetve várost érintett. Ugyancsak április végére a földosztó bizottságok már körülbelül 3 362 000 kat. holdat vettek igénybe a földosztás céljaira s ebből mintegy 2 700 000 kat. hold felosztását be is fejezték, földet juttatva 682 000 addig jelentkezett földigénylő közül 524 000 igényjogosultnak.

4. A reform zárószakasza

A földosztás első nagy rohamával, amely kb. 1945. májusáig tartott, lényegében már be is fejeződött annak a spontán törekvéseket tudatosan ösztönző, nekik szabad utat biztosító forradalmas gyakorlatnak széles sodrása, amely (különösen a keleti országrészben) a földosztás gyors ütemét biztosította. Az európai háború befejezésével, az intézményes konszolidációs folyamatok előrehaladásával, ennek keretében a földreform közép- és felsőfokú szerveinek kiépülésével belpolitikai és nemzetközi megfontolások egyaránt arra intettek, hogy a spontán, helyenként felügyelhetetlen kivitelezést a földreform (rendelet- és végrehajtási utasításai) jogszabályi kereteihez igazítsák.

A kialakuló földosztó hivatalszervezetet az országnak főleg keleti részeiben sok esetben már kész tények fogadták. A Békés megyei földhivatalhoz kirendelt műszaki vezető 1945. május 11-én kelt jelentése szerint „majdnem minden községben általános és részletes felosztási terv benyújtása nélkül" történt a földek felosztása. Szaporodtak a nézetkülönbségek és az összeütközések a földigénylő (földosztó) bizottságok és a földosztás hivatali szervezete (megyei tanácsok, illetve az Országos Tanács) között. A földigénylők, juttatottak nemegyszer megtagadták a földbirtokrendezés felsőbb szerveinek számukra kedvezőtlennek ítélt döntéseit. A tiszántúli Endrőd földosztó bizottságának replikája a felsőbb verdiktre, hogy túllépte a törvényes kereteket, pl. így szólt: „Bizottságunk a 600/1945. ME sz. rendelet határvonalait nem lépte túl azért, mert még akkor nem ismerte a fenti rendeletet, szóbelileg kapott utasítások szerint járt el, az akkori rohamutasítások szerint 9 nap alatt végre kellett hajtani kb. 40 km-es körzetben szétszórtan lakó földigénylők összeírását ... bizottságunk elhárít magáról minden felelősséget — annál is inkább, mert mi már embereinktől még géppisztollyal sem tudjuk elvenni a földet, ezt a szerepet szívesen átengedjük akár a megyei, akár az Országos Tanácsnak. Egyébként sem vettük el a földet senki olyantól, aki maga munkálta földjét vagy megélhetése az illető birtokra lett volna alapítva ... — A 100 holdon aluli birtokokat is az akkor kapott utasítások alapján vettük igénybe, tulajdonosaik mind intellektuelek, minden igénybe vett birtok tulajdonosa távol volt annak idején, sőt — felerészben még ma sem tudunk róluk semmit — akik jelentkeztek, azok is jó későn, a már végrehajtott földosztás után jelentkeztek ... az akkori utasítások, a rövidre szabott végrehajtási határidő, főispánunk és az orosz ellenőrző tiszt ismételt sürgetése nem hagyott paragrafus-dekázásra, szőrszálhasogatásra — mindarra, amit most kívánnak tőlünk — időt."

Főként a később felszabadult, s a tőlük keletebbre fekvőektől sokban eltérő politikai hagyományú nyugati részeken már inkább a reform (a rendeleti értelmezés) keretei közt folyt az újraosztás. S ez élezte az ellentmondást a különböző érdekű és módú eljárások között. Indulatok és elvek ütköztek országszerte, annak megfelelően, amiként alakultak az érdekérvényesítés tényleges feltételei.

Egy 1945 nyarán tett Somogy megyei jelentés szerint például a Somogy megyei földbirtokrendező tanács bőkezűen osztotta a nagybirtokból megmaradó 100 holdakat. Lábod község határában — írták — 3–4 olyan 1000 holdon felüli birtok van, ahol a 600/1945. ME sz. rendelet vonatkozó intézkedéseivel ellentétben — meghagyták a 100–100 holdat. A Zala megyei Pusztamogyoródon a földbirtokos 520 holdjából a kiosztandó 420 hold helyett csak 320 hold jutott az újbirtokosoknak, mert a tulajdonos „dzsentriből hirtelen gazdálkodó parasztbirtokossá vedlett". A dunántúli Szakonyban fordult elő, hogy az uradalom 700 holdjából 400-at kiosztottak, 300-at pedig (lévén a tulajdonos nyugaton) bérbe adtak a — gazdatisztjének. 1945 júniusában Veres Péternek, az Országos Földbirtokrendező Tanács elnökének panaszolták a vácrátótiak, hogy a megyei földbirtokrendező tanács dr. D. S.-nek, „aki most jelentkezett a termelési év közepén", a már szétosztott birtokából visszaadott 50 hold földet, 10 hold parkot és a kastélyt, visszaadta az újonnan földhözjuttatottak által bevetett földeket is. Móron az uraság a földreform végrehajtása során még májusban mentességet kért földjére, s a döntés előtti négy hónap épp elegendő volt ahhoz, hogy a régi tulajdonos cselédeivel learattassa magának a gabonát. Sok bajuk volt a földigénylőknek a nagybérlőkkel is, akik nem nyugodtak bele bérletük elvesztésébe. De — főleg, ahol sok volt az igénylő s kevés (vagy nem elég a kívánt minőségű) föld — egymásnak feszültek a falusi szegénység külön érdekei is.

Dokumentumok és feldolgozások tárják fel a tényállást: a földosztó roham és a rendeleti jogértelmezés főleg az európai háború befejezése után (a közvetlen hadiállapot elmúlásával, és a direkt katonapolitikai indoklás elesésével) szükségképpen sokban ütközött.

„Minden olyan birtokot igénybe veszünk — írták a nádudvari földigénylők 1945 áprilisában, utalva rendeletileg mentesülő 100–200 holdas birtokokra —, amelynek birtokosa egyszer sem bukott fel a barázdában ... Az ilyen birtokot mi úri birtoknak tekintjük." Rakamazon is úgy vélekedtek, „inkább a kevés módos gazda települjön át a Dunántúlra, mint a sok földigénylő". A Kisgazdapárt Csanád megyei szervezetének földművelésügyi miniszterhez intézett levele viszont így érvelt: „A földbirtokrendező bizottságok munkája vármegyénkben több helyen — szerintünk — teljesen a törvénytől eltérő irányba téved, ugyanis a kiosztható birtokok kiosztása után egyre-másra szorgalmas, munkás, becsületes kisgazdák birtokaira tesznek elkobzási javaslatokat — különösen, ha azok pártunk tagjai, ezt már az Országos Földbirtokrendező Tanács is megállapította...".

Főleg 1945 nyarától, különösképpen pedig 1945 végén felszaporodtak a „túlkapások", „törvénytelenségek" elleni jogorvoslati kérelmek, fellebbezések, melyeket az új birtokukban veszélyeztetett agrárproletárok és szegényparasztok — egybehangzóan a kommunisták álláspontjával — a földreform elleni támadásnak minősítettek. Valójában — némileg polarizálva az álláspontokat — két felfo-

gás ütközött egymással. Az egyik szerint a megvalósult földreformot a „népi jogérzék"-nek (lényegében a tényleges helyzetnek) megfelelően kell szentesíteni; a másik pedig jogszabály szerinti revíziót követelt. Bármelyik érvényesítése függvénye volt az adott hatalmi konstrukciónak, végeredményben azonban egy — lényegileg ugyancsak ettől meghatározott — kompromisszumnak: egy pontig az eredeti rendeleti határokon túlmenő tényleges helyzet szentesítésével, azon túl pedig a tételes revíziónak. Az 1946. IX. tc. megerősítette a juttatottakat birtokolt földjük tulajdonjogában. Általában megtiltotta az 1946. január elseje előtt kiosztott földek visszavételét. Kivételt tett viszont az 50 kat. hold alatt igénybe vett parasztbirtokkal. Egyidejűleg törvénybe foglalta, hogy az 50–100 kat. hold feletti tulajdonosok is, ha jogszabályi rendelkezések ellenére vették el földjüket, csereingatlanra vagy teljes becsértékű kártalanításra tarthatnak igényt.

5. *A földosztás eredményei*

a) *Igénybevétel és juttatás*

A végrehajtás során mintegy 3200 községben alakultak meg — kb. 30 000 igényjogosult paraszt részvételével — a földigénylő bizottságok, melyek országos szinten összesen 730 425 földigénylőt írtak össze s ezek közül 663 359 személy minősült földjuttatásra igényjogosultnak. Házhelyet 352 210-en igényeltek, tekintve azonban, hogy közülük sokan földhözjuttatásban is részesültek, számuk az igénylők teljes számát csak mintegy 150 000-rel növelte.

Az igényjogosultak társadalmi helyzete
(az összes igényjogosult %-ában)

mezőgazdasági munkás	40,6
mezőgazdasági cseléd	17,0
törpebirtokos	33,0
kisbirtokos	5,4
egyéb	4,0

Az igényjogosultak több mint 90%-a volt — mint a táblázat is mutatja — mezőgazdasági munkás, mezőgazdasági cseléd és törpebirtokos, s az összes igényjogosultaknak csak kb. 4%-a volt egyéb foglalkozású.

A földreform céljaira mintegy 75 és félezer földbirtokot használtak fel, közel 5,6 millió kat. hold terjedelemben. A földosztás így az ország összterületének 34,6%-át mozgatta meg.

Az igénybevétel mértéke tájegységenként nagyjából arányban állt az illető országrész területével, illetve ezen belül a nagybirtok súlyával. Az igénybevétel a

Dunántúlon volt a legnagyobb, ahol a nagybirtok már eleve jelentősebb szerepet játszott, mint az ország más vidékein. Ezzel szemben az igénybe vett birtokok átlagterülete mégsem az Alföld vagy Észak vidékein volt a legkisebb — ahogy az alábbiakból ez következni látszanék —, hanem éppen a Dunántúlon. Ez főleg abból eredt, hogy az igen kis átlagterületű elkobzások zöme is a Dunántúlra esett.

A földosztás során igénybe vett birtokok

Országrész	Száma	Területe		Az igénybe vett birtokok átlagterülete kat. hold
		kat. hold	%	
Dunántúl	40 615	2 581 425	46,1	63,5
Alföld	27 799	2 148 714	38,4	77,2
Észak	7 091	869 506	15,5	122,7
Összesen	75 505	5 599 645	100,0	87,8

Az igénybe vett birtokok számát tekintve, 57% elkobzás útján, s csak mintegy 43% került kártalanítás kilátásba helyezésével kisajátításra. Ennek ellenére az összes igénybe vett földterületnek csak alig több mint 10%-a származott elkobzásból. (Erről tájegységenként a mellékelt táblázat tájékoztat.)

A földosztás során igénybe vett terület jogcímek szerint

Országrész	Az elkobzott birtokok			
	száma	területe		átlagterülete
		kat. hold	%	
Dunántúl	29 726	262 822	48,8	8,8
Alföld	13 040	254 551	47,2	19,5
Észak	479	21 798	4,0	45,5
Összesen	43 245	549 171	100,0	12,4
A megváltás kilátásba helyezésével igénybe vett birtokok				
Dunántúl	10 889	2 318 603	45,8	212,9
Alföld	14 759	1 894 163	37,4	128,3
Észak	6 612	847 708	16,8	128,2
Összesen	32 260	5 060 474	100,0	156,8

Az igénybevétel gazdasági jelentősége és értéke azon fordult meg, hogy a kisajátított területeknek művelés, használhatóság szempontjából milyen értékük volt.

Az igénybe vett terület művelési ágankénti megoszlása

Művelési ág	A földbirtokok összes területe (kat. hold)	A földreform során igénybe vett terület (kat. hold)	Igénybe vett terület az összes terület %-ában	Az igénybe vett terület művelési ágak szerinti megoszlása (%)
Szántó	9 762 974	2 879 112	29,5	51,4
Kert	219 083	42 056	19,2	0,8
Rét	1 104 306	345 133	31,3	6,1
Szőlő	355 127	46 045	13,0	0,9
Legelő	1 700 632	550 060	32,5	9,8
Erdő	1 922 458	1 406 210	73,1	25,1
Nádas	49 924	29 008	58,1	0,5
Terméketlen	967 340	302 021	31,2	5,4
Összesen	16 081 844	5 599 645	34,8	100,0

A kisajátított területek művelési ágak szerinti megoszlása is azt mutatja, hogy az igénybevétel a nagybirtokra jellemző művelési ágakban volt a legszámottevőbb. Így az összes szántóterületek közel 30%-át, a legelők, rétek több mint 30–30%-át, a nádasok 58,1, az erdők több mint 73%-át mozgatta meg a földreform. Abszolút értékben természetesen — az ország összterületének több mint felét kitevő szántó kisajátítása volt a legnagyobb mértékű. Szántó, legelő, rét és erdő tette ki az igénybe vett terület több mint 92%-át, s mindössze csak 1,7%-a eredt olyan munkaigényes ágakból, mint a kertészet vagy a szőlészet. A kisajátítás azoknál a munkaigényes ágaknál volt tehát a legkisebb, melyekben a parasztgazdaságok előnyei (felszabadulás előtti kategóriákról lévén szó) az extenzíven gazdálkodó nagybirtokkal szemben már korábban megmutatkoztak. A kert- és szőlőterületek viszonylagosan kisebb részesedése tehát egyrészt abból eredt, hogy a viszonylag kis területen aránylag nagy értéket képviselő kert- és szőlőterületekből a nagybirtok sem rendelkezett a többi művelési ágnak megfelelő nagy területtel, másrészt abból, hogy e nagy gondosságot és sok munkát igénylő kultúrákból a kisebb üzemkategóriák is jelentős mértékben részesedtek.

A földreform során összesen igénybe vett 5 599 645 kat. hold földterület — ha a házhelynek juttatott területeket is beszámítjuk — több mint 60%-a igényjogosult személyek (gazdasági cselédek, mezőgazdasági munkások, törpe- és kisbirtokosok stb.) tulajdonába ment át. Az igényjogosultaknak közvetlenül kiosztott, művelési célokat szolgáló területek is megközelítették az összes igénybe vett terület 60%-át. A közvetlen földigények, valamint a telepítési és házhelyjuttatási — tehát egyéni — szükségletek kielégítésén kívül az igénybe vett területek figyelemre méltó része vált közületi tulajdonná: részben községi, szövetkezeti (a közlegelők, az erdőterületek kisebb hányada), részben állami tulajdon formájában (állami tó-

A földreform juttatásai

Rendeltetés	A juttatott terület	
	kat. holdban	megoszlása %-ban
Igényjogosult személyeknek	3 258 738	58,2
Telepítési célokra	91 809	1,6
Házhelyjuttatás céljára	110 387	2,0
Közlegelők alakítására, illetve kiegészítésére	422 496	7,6
Községi és állami erdők	1 460 167	26,1
Minta-, tan- és kísérleti gazdaságok	51 079	0,9
Állami tógazdaságok és nádüzemek céljára	46 542	0,8
Egyéb közcélokra	26 152	0,4
Egyházi célokra juttatva	119 739	0,4
Hazatérő katonáknak fenntartott és ki nem osztható (terméketlen terület)	112 536	2,0
Összesen	5 599 645	100,0

gazdaságok és nádüzemek, minta-, tan- és kísérleti gazdaságok, valamint a kisajátított erdő nagy része). Az egyéni, illetve közületi tulajdonba átadott területeken kívül a juttatott terület 0,4%-át tartalékolták, vagy egyéb közcélokra adták, ugyancsak 0,4%-át egyházi célokra utalták ki. Végül kb. 2%-ra tehető azon terület aránya, mely hazatérő katonák juttatására vagy ki nem osztható terméketlen területként maradt fenn.

Az igényjogosultaknak kiosztott terület nagyobb részét tehát szántóföld, kert, rét, szőlő, kisebb részét pedig legelő tette ki, míg az erdők, legelők, nádasok döntően közületi tulajdonba mentek át. Ezek tehát a tulajdonviszonyokban végbement nagy jelentőségű változás után üzemszervezési szempontból lényegében továbbra is egy egységes egészet képeztek, szemben az egyéni juttatásokkal, melyeknél a tulajdonjogi változás — a nagybirtok kisgazdaságokra való felosztása következtében — birtokszerkezeti változásokkal és így új üzemszervezési problémákkal járt együtt.

A földreform során közel 110 ezer gazdasági cseléd, több mint 260 ezer mezőgazdasági munkás, majdnem 214 ezer törpebirtokos és 33 ezer kisbirtokos, valamint több mint 24 és félezer egyéb igényjogosult kapott átlagosan 5,1 kat. hold terjedelmű földet, vagyis az 1941. évi állapothoz viszonyítva az összes mezőgazdasági munkásnak mintegy 48,5, a cselédek 53, a törpebirtokosok 55,8, a kisbirtokosok 20,3%-a. A földreform jellegére, osztálytartalmára éppen az mutat rá mindennél világosabban, hogy a 642 342 földhözjuttatott közül közel 585 ezer (a földhözjuttatottak 90 százaléka!) volt cseléd, mezőgazdasági munkás és törpebirtokos, akiknek a juttatás céljaira szolgáló több mint három és negyedmillió hold területből 3 040 195 kat. hold jutott.

A juttatottak több mint egyharmada (38,4%-a) azonban — kisebb-nagyobb területen — már korábban is gazdálkodott, s így a földreform során számukra juttatott föld régi gazdaságuk megerősítésére szolgált. A megerősödés mértékét, bizonyos fenntartásokkal ugyan, lényegében azonban jól világítja meg az a tény, hogy 1935-ben a törpebirtok átlagterülete 1,4, a kisbirtoké pedig 7,2 kat. hold volt. A földosztás során e birtokkategóriák területe átlag 3,9, illetve 4,4 kat. holddal egészült ki, vagyis a törpebirtok átlagterülete 1,4 holdról 5,3 holdra, a kisbirtok átlagterülete pedig 7,2 holdról 11,6 kat. holdra növekedett. Az 1941. évi — bázisként csak viszonylagos értékű — adatok alapján a törpe- és kisbirtokosoknak 44,2, illetve 79,7 százaléka nem részesült földjuttatásban. Helytelen volna azonban ebből arra következtetni, hogy a földosztásból kimaradt törpe- és kisbirtokok átlagterülete azonos maradt az összes törpe és kisbirtok felszabadulás előtti átlagterületével. A földreform idején ugyanis azok a törpebirtokosok kaptak elsősorban földet, akiknek már eredetileg is a legkisebb földjük vagy pl. a legnagyobb családjuk volt. A juttatásból kimaradt törpe- és kisbirtokosok tehát már eredetileg is az átlagosnál nagyobb, vagy éppen jobb minőségű, értékesebb földdel vagy kisebb családdal rendelkeztek. A földreform tehát ebben a vonatkozásban nem egyszerűen csak a juttatásban részesültek gazdaságának megerősítését, hanem általában a kisparaszti gazdaságok megerősödését szolgálta.

A juttatásban részesült igényjogosultak foglalkozás szerinti megoszlása

Társadalmi réteg	A juttatásban részesültek		A kiosztott terület (kat. hold)	Egy főre jutó terület (kat. hold)
	száma	%-os megoszlása		
Gazdasági cseléd	109 875	17,1	922 255	8,4
Mezőgazdasági munkás	261 088	40,6	1 288 463	4,9
Törpebirtokos	213 930	33,3	829 477	3,9
Kisbirtokos	32 865	5,1	143 131	4,4
Szegődményes iparos, kisiparos	22 164	3,5	53 866	2,4
Okleveles gazda	1 256	0,2	14 548	11,6
Erdészeti alkalmazott	1 164	0,2	6 998	6,0
Összesen	642 342	100,0	3 258 738	41,6

A földreform során nemcsak a föld igénybevételére került sor, hanem a nagybirtok élő- és holtfelszerelésének, az épületek, sőt a fellelhető készletek: a vetőmag, a takarmány igénybevételére is. Az ország 25 megyéjében több mint 1500 kastély és kúria, s csaknem 8000 kat. hold területtel került állami tulajdonba, melyeket iskolák, kórházak, üdülők, gyermekotthonok stb. céljaira használtak fel. Mindezek mellett igénybevételre került mintegy 65–70 millió légköbméternyi épület, melyet igényjogosultak vagy éppen a földreform-rendeletek által létrehozott —

szövetkezetek és közületek kaptak meg. Szövetkezeti kezelésbe került 160 szeszgyár, 228 malom, 210 egyéb mezőgazdasági ipari üzem, 175 különböző kisüzemet pedig (szikvízgyár, bognár- és kovácsműhely) szövetkezeteknek, illetve közületeknek juttattak. Szövetkezeti kézbe került a fentieken kívül 6950 traktor és gőzeke, s mintegy 6000 cséplőgép is. Átadtak továbbá, túlnyomóan az új birtokosoknak 160 000 kisebb talajművelő eszközt és gépet, valamint 250 000 egyéb különféle kisgépet is. A Földhivatal számításai szerint az így juttatott értékek (épületek, gépek, eszközök stb.) 18–20 millió mázsa búza értékével tekinthetők egyenlőnek, vagyis átlagosan minden egyes földhözjuttatott a földbirtokán kívül közvetlenül vagy közvetve még kb. 35 mázsa búza értékének megfelelő juttatásban részesült.

b) *Birtokviszonyok*

A földreform eredményeként mélyrehatóan megváltozott a földbirtokkategóriák egymáshoz való viszonya, szám szerinti és területi megoszlása.

Országos szinten a földosztás előtti állapothoz képest a 0–20 holdig terjedő birtokok száma kivétel nélkül emelkedett, a 20 kat. holdon felüli birtokoké pedig — ugyancsak kivétel nélkül — csökkent. Az összes birtokok száma a háború előttihez viszonyítva több mint 430 ezerrel növekedett. Ebből következően az egyes birtokkategóriák háború előtti és utáni százalékos megoszlása között lényegében csak kisebb eltérés mutatkozott. Ugyanakkor az egyes kategóriák területi részesedésében nem 20, hanem 100 holdig bezárólag következett be általánosan gyarapodás. Így amíg a földosztás előtt a 100 holdig terjedő birtokok területe az ország összterületének csak alig felét haladta meg, a földosztás eredményeként csaknem elérte a 80%-ot. A földosztás előtti és utáni földbirtokkategóriák adatainak egymás mellé állítása azonban — jóllehet magában foglalja — mégsem szemlélteti sem a birtokok számában, sem területében beállt változások valóságos mértékét. A százalékos adatok pedig csak a birtokok számának és területének megoszlását mutatják s elrejtik az egyes kategóriákon belüli változások értékét. E belső változásokról alábbi számításaink adnak bizonyos szemléltetést.

A földbirtokok megoszlása Magyarországon

Birtoknagyság csoport (kat. hold)	A birtokok				
	száma	%	területe (kat. hold)	%	átlag területe (kat. hold)
A földreform előtt					
0–5	1 184 783	72,5	1 631 246	10,1	1,38
5–10	204 471	12,5	1 477 376	9,2	7,23
10–20	144 186	8,8	1 025 946	12,6	14,05
20–50	73 663	4,5	2 172 300	13,5	29,49
50–100	15 240	0,9	1 036 162	6,5	67,99
100–200	5 792	0,3	805 164	5,0	139,01
200–1000	5 202	0,3	2 124 801	13,2	408,46
1000–3000	768	0,1	1 250 599	7,8	1 628,38
3000 kat. holdon felül	302	0,1	3 558 250	22,1	11 782,28
Összesen	1 634 407	100,0	16 081 844	100,0	9,84
A földreform után					
0–5	1 406 325	68,1	2 871 958	17,9	2,04
5–10	388 179	18,8	3 388 857	21,1	8,73
10–20	175 428	8,5	2 789 353	17,3	15,90
20–50	71 164	3,4	2 359 004	14,7	33,15
50–100	14 864	0,7	1 295 506	8,1	87,16
100–200	5 525	0,3	714 512	4,4	129,32
200–1000	4 034	0,2	1 352 728	8,4	335,33
1000–3000	504	0,0	796 007	4,9	1 579,38
3000 kat. holdon felül	91	0,0	513 919	3,2	5 647,46
Összesen	2 066 114	100,0	16 081 844	100,0	7,78

A birtok számának és területének változása a földosztás eredményeként

Birtokcsoportok (kat. hold)	A birtokok			
	számának növekedése (+) vagy csökkenése (–)	számának változása %-ban	területének változása	területének változása %-ban
0–5	+221 542	+18,7	+1 240 712	+ 76,0
5–10	+183 708	+84,9	+1 911 481	+122,6
10–20	+ 31 242	+21,6	+ 763 407	+ 37,6
20–50	– 2 499	– 3,3	+ 186 704	+ 8,6
50–100	– 376	– 2,4	+ 259 344	+ 25,0
100–200	– 267	– 4,6	– 90 652	– 11,2
200–1000	– 1 168	–22,4	– 772 073	– 36,3
1000–3000	– 264	–34,3	– 454 592	– 36,3
3000–	– 211	–69,8	–3 044 331	– 88,3
Összesen	+431 707	+26,4	–	–

Mint a táblázat adataiból kitetszik, a földreform után a birtokok száma több mint negyedével nőtt. Kitűnik az is, hogy ezen újonnan létrejött birtokoknak több mint fele (51,3%-a) a 0–5, 42,2%-a pedig az 5–10 holdig terjedő birtokkategóriába tartozott, s az utolsó, számban még növekvő (10–20 holdas) birtokcsoportra az emelkedések alig több mint 6%-a esett. Az egyes birtokcsoportokon belül mégis az 5–10 holdas birtokok száma növekedett a legnagyobb mértékben. A 0–20 holdig terjedő birtokok számának emelkedése kizárólag a 20 holdon felüli birtokok rovására történt.

A birtokok számában a törpe- és kisgazdaságok javára lezajlott eltolódás a földreform végrehajtása révén létrehozott új birtokstruktúra egyik összetevőjét mutatja csak. Az így kapott kép kiegészítésére az egyes birtokcsoportok területében beállt változás vizsgálata ad módot. Utaltunk már arra, hogy a 100 holdon aluli birtokok területe kivétel nélkül emelkedett (összesen közel 4362 ezer holddal), s az összterületből való részesedésük, a felszabadulás előtti 59,1%-ról 79,1%-ra növekedett. A legnagyobb, több mint 122%-os területgyarapodás az 5–10 holdas csoportban következett be. Figyelemre méltó jelenség, hogy az egyes kategóriák birtokainak számszerű növekedésénél területi gyarapodásuk aránya kivétel nélkül nagyobb volt. E tendencia még olyan birtokcsoportoknál is érvényesül, mint a 20–50 és 50–100 holdas birtokok, melyeknél számbeli csökkenés ellenére is területgyarapodás volt tapasztalható. E jelenség önmagában is mutatja, hogy a területnövekedés nemcsak a birtokok számának gyarapodásából állt elő, hanem akkor is bekövetkezhetett, amikor éppenséggel nem nőtt, hanem csökkent az egyes kategóriákon belül a birtokok száma. Ugyanígy a jelzett birtokok számának növekedésével együtt, vagy éppen csökkenésük hatására, fokozottabb mértékben gyarapodott át-

lagterületük is, jelezve egyszersmind azt a fordulatot, mely szerint a magyar mezőgazdaság fejlődésének szinte kizárólagos alapja a kisbirtok lett. Így a kisbirtok nemcsak számszerű növekedése, hanem területi megerősödése révén is meghatározójává vált a kialakult új birtokstruktúrának.

c) *Tulajdonviszonyok*

Eddig vizsgálódásaink kizárólag a birtokszerkezetben bekövetkezett változásra irányultak, tekintet nélkül a tulajdoni megoszlásra. A továbbiak során elsősorban erre, különösképpen a paraszti tulajdonban beállott nagy jelentőségű változásokra irányítjuk a tekintetünket.

Az ország földterületének tulajdonjogi megoszlása nagyjából a következőképpen alakult: a földbirtokok 16 081 ezer kat. hold területéből közel 300 ezer (295 667) kat. hold volt állami, 3027 ezer kat. hold közületi és mintegy 12 758 ezer kat. hold magántulajdonban.

Míg a birtokszerkezetben a földreform igen nagy változást eredményezett, a köztulajdonban levő földek területi arányában mindössze 1,1%-os csökkenést hozott. Az erdők, legelők, nádasok mintegy 3,6 millió kat. holdra terjedő területéből — mint jeleztük — csak töredékek maradtak magántulajdonban s valószínű az is, hogy az állami és egyéb közületi tulajdonban levő területeknek csak igen kis része volt szántó, kert, rét és szőlő. A földosztás következtében gyökeresen megváltozott a földtulajdon szerkezete: teljesen megszűnt a 100 holdnál nagyobb úri és földesúri birtok és a 200 holdnál nagyobb kulákbirtok. Azt mondhatjuk, hogy a 200 holdon felüli birtokok szinte kizárólagosan köztulajdonba kerültek. (A 200 holdon felüli birtokok számának 99,5, területének 99,6%-a.) A 100 holdnál nagyobb birtokok területe egészében véve az egyéni birtokok területének 2,9%-ára zsugorodott. Közületi tulajdonba került a 100–200 holdas gazdaságok számának 34, területének pedig majdnem fele, 48,5%-a. Ezzel párhuzamosan viszont a 100 holdon aluli állami és egyéb közületi birtokok területe minden csoportban csökkent, átlagosan 4%-ról 2,5%-ra.

A földreform a legdöntőbb változást a magánföldbirtoklás területén hozta. Világosan jelzik ezt az alábbi százalékos adatok:

	Magánbirtokok			
	számának		területének	
	megoszlása			
	1935	1945	1935	1945
0–5 kat. holdig	73,0	68,5	12,9	22,5
5–10 kat. holdig	12,6	18,9	11,7	26,5
10 holdon alul	85,6	87,4	24,6	49,0
10–50 holdig	13,2	11,8	32,4	39,5
50 holdon alul	98,8	99,2	57,0	88,5
50–100 holdig	0,8	0,6	6,7	8,6
100 holdon alul	99,6	99,8	63,7	97,1
100 holdon felül	0,4	0,2	36,3	2,9

Az arányeltolódás ez esetben is — hasonlóan a birtokstruktúrában bekövetkezett változáshoz — igen jelentős volt. A statisztika a 100 holdon felüli magántulajdonú területek rendkívül nagy mértékű összezsugorodását, ez alatt növekedését jelzi.

A nagybirtok felosztása közel félmillióval szaporította a magántulajdonként hasznosított gazdaságok számát. Az egyes csoportokon belül — 1935 és 1945 viszonylatában — lezajlott változások arányát az alábbi összeállítás érzékelteti:

A gazdaságok számának változása 1935–1945., birtokcsoportonként

	A birtokok	
	számának	területének
	növekedése (+),v. csökkenése (–) az egyes csoportokban, %-ban	
0–5 kat. hold	+ 19	+ 76
5–10 kat. hold	+ 90	+ 130
10–50 kat. hold	+ 14	+ 23
50–100 kat. hold	– 2	+ 32
100 kat. holdon felül	– 61	– 92

A fenti táblázat adataiból a következő négy tény válik világossá: 1. a 0–50 holdig terjedő kategóriákban mind a birtokok száma, mind területe megnövekedett; 2. a legnagyobb szám- és területarány növekedés nem a 0–5, hanem az 5–10 kat. holdig terjedő birtokcsoportokban mutatkozott; 3. az 50–100 holdig terjedő

birtokok számának 2%-os csökkenésével szemben területük részaránya majdnem 1/3-ával nőtt; 4. különösen nagyarányú csökkenés volt tapasztalható a 100 hold feletti magánbirtokok számának és területének arányában.

d) *A falusi társadalom átrétegződése*

A földreform alapjaiban formálta át a magyar agrárstruktúrát. Nemcsak a nagybirtokok, hanem — az ipari, bank-, kereskedelmi tőke, úgyszintén az egyházak birtokainak igénybevételével egyidejűleg — valójában a hagyományos (200 hold feletti) középbirtokot is felszámolta. Egy jellegzetesen nagy- és középbirtok súlypontú agrárszerkezetet változtatott át tehát jellegzetesen kistermelői rendszerré. Ennek megfelelően széles körben tagozódott át a földtulajdonhoz kapcsolt társadalmi pozíció.

A hagyományos társadalmi piramisnak mind csúcsán, mind talpazatán sorsdöntőnek tetsző változások történtek.

A mezőgazdasági népesség rétegezettsége a földreform előtt és után

	1941			1949		
	Kereső	Eltartott	Együtt	Kereső	Eltartott	Együtt
	ezer fő			ezer fő		
I. Agrárproletárok:						
Mezőgazdasági munkások*	780,6	1010,2	1790,8	284,3	315,8	600,1
0–1 holdas földművelők	137,6	161,6	299,2	85,2	79,0	164,2
Összesen	918,2	1171,8	2090,0	369,5	394,8	764,3
II. Kistermelők:						
1–5 holdas földművelők	502,1	524,6	1026,9	667,4	709,0	1376,4
5–10 holdas földművelők	317,0	306,6	623,6	674,8	746,3	1421,1
10–25 holdas földművelők	257,3	246,3	503,6	409,1	406,9	816,0
Összesen	1076,6	1077,5	2154,1	1751,3	1862,2	3613,5
III. 25 holdnál nagyobb területen gazdálkodók						
25–100 holdas földművelők	153,5	148,8	302,3	65,7	58,0	123,7
100 holdas és nagyobb területen gazdálkodók	9,6	11,0	20,6	1,7	1,9	3,6
Összesen	163,1	159,8	322,9	67,4	59,9	127,3
Mindösszesen	2157,9	2409,1	4567,0	2188,2	2316,9	4505,1

* Napszámosok és állandó mezőgazdasági munkások együtt

A nagy- és középbirtokok kisajátításával a nagy- és középbirtokos osztály mint osztály megszűnt létezni. Mint ilyen elvesztette tulajdoni jogon bírt korábbi jövedelemforrásait, elvesztette korábbi társadalomgazdasági és politikai pozícióit, s végeredményben kiesett abból az uralmi csoportból, amely az országban a hatalmat — ipari, bank- és kereskedelmi tőkés partnercserével együtt — korábban birtokolta, illetve egymás közt osztotta meg.

A másik oldalon sokszázezerrel, családtagjaikkal együtt több millióval nőtt a földtulajdonhoz való viszonyuk alapján kisegzisztenciának tekinthető társadalmi rétegek száma és társadalompolitikai jelentősége. (A mezőgazdasági népesség földreform előtti és utáni rétegezettségére vonatkozó táblázat adatai irányszámszerűen jelzik a tendenciát.)

Az agrárproletariátushoz tartozó népesség száma a földosztás következtében több mint 63%-kal, a 25 holdon felüli gazdálkodók, valamint segítő és eltartott családtagjaik száma pedig mintegy 60%-kal csökkent. Ezzel szemben a kisárutermelők (1–25 holdas földművesek) osztálya a földreform előttihez képest 67–68%-kal növekedett. Míg a földosztás előtt a mezőgazdasági népesség 45,8%-a volt agrárproletár, 47,2%-a kisárutermelő, s 70%-a a gazdagparaszt, illetve tőkés, addig a földosztás után az agrárproletariátus részaránya csak 17,0, a 25 hold feletti gazdálkodóké 2,8, a kisárutermelőké pedig 80,2 százalékot tett ki.

A nagy- és középbirtokok paraszti kézre juttatásával tehát alapjaiban új falusi társadalom született, amelyen belül a kistermelők, illetve kisárutermelők abszolút túlsúlyra jutottak társadalompolitikai szempontból, azt mondhatnánk meghatározó tényezővé váltak.

A változások horderejét jelzi, hogy a földtulajdon részleges újraosztásának következményei a társadalmi szerkezet egészére is jelentős hatást gyakoroltak. A nagy- és középbirtokos osztályok felszámolása mellett a legmarkánsabb változást a kis(áru)termelők számának és társadalmi súlyának nagyarányú növekedése jelentette. Míg 1941-ben az összes népességen belül arányuk nem érte el a 27%-ot, a földreform után az összes népességnek több mint 43%-át tette ki. Ha az egy hold alatti földterülettel rendelkezőket, 1–3 alkalmazottal dolgozó kisiparosokat, kereskedőket, fuvarosokat is ideszámítjuk, akkor részarányuk megközelíti az 50%-ot. Ugyancsak a földreformmal járó társadalmi átrendeződésből eredt a bérből-élők számának és társadalmi súlyának csökkenése is. A munkások, alkalmazottak, mezőgazdasági munkások, háztartási alkalmazottak, nyugdíjasok (keresők és családtagok) lélekszáma 1941-ben az össznépességnek több mint 57%-át tette ki, az 1949. évi felvétel szerint pedig alig 47%-át. Egyedül a mezőgazdasági munkások száma félmillióval csökkent, ami eltartottaikkal együtt több mint 1,1 millió fő társadalmi helyzetének minőségi változását jelentette. 1941-hez képest — ismét jórészt a földreform hatására — megnőtt a népesség közvetlen mezőgazdaságból élő hányada, s aránya 1949-ben megközelítette az összes népesség 50%-át.

Végeredményben a reform egésze alatt korábban szinte elképzelhetetlen radikális változások zajlottak le. A földtulajdont úgy demokratizálták, hogy általa kezdték meg a régi társadalom-gazdasági rendszer átalakítását s egy újnak az alapozását. A nagy- és középbirtokos osztály felszámolása nagy hagyományú és évszázados kormányzati rutinnal bíró osztályokat választott le a régi hatalmi (nagybirtokos-tőkés) elitről, helyesebben ily címen ki is iktatott a politikaformálás erőinek a köréből. A földben fekvő nemzeti vagyon igen számottevő részének újraosztásával, a földtulajdon demokratizálásával a közvetlen földművelők számára minden korábbinál társadalmibbá tették az élelemtermelés legfőbb termelőeszköze, a föld tulajdonlásából eredő megélhetés jogát s ezzel megteremtették a kiinduló feltételét annak, hogy gazdaságilag önálló egyénekként, vagyis egzisztenciálisan más tulajdonától, s ebből folyó hatalmától nem függő, szabad egyénként vehessenek részt a politikában. A földdel és tartozékaival tehát itt is az egyik oldalon hatalmi képességeket csökkentettek, a másikon megélhetési lehetőségeket és potenciális politikai képességet osztottak újra.

II. A mezőgazdasági termelés feltételei és eredményei

1. A háborús károk és következményeik

A háborút követően, a rendkívül súlyos emberáldozat mellett, a mezőgazdaság minden területére hatalmas méretű pusztulás nehezedett. Az országban sok helyütt a termelés megindításának elemi feltételei is hiányoztak. A második világháborúban elszenvedett mintegy 22 milliárd pengős (a nemzeti vagyon negyven százalékára rúgó) háborús veszteségből mintegy 3,7 milliárd sújtotta a mezőgazdaságot. Ez az összes károk 16,8%-át tette ki. Ennek súlyát jól szemlélteti, hogy a szorosabban értelmezett termelés (gyáripar, mezőgazdaság, kohászat, bányászat, kisipar) összes kárainak több mint fele (mintegy 55%-a) esett közvetlen a mezőgazdaságra.

A termelő munka megindítására különösen kedvezőtlenül hatott, hogy a háború a legkatasztrofálisabban éppen az állattenyésztést érintette: az összes mezőgazdasági károknak több mint 2/5-e (kb. 1,5 milliárd pengő veszteség) származott az állatállomány pusztulásából. Ez megfelelt az 1933-as év egész szántóföldi termelési értékének. A háborús romlás következtében a szarvasmarha-állománynak több mint fele, a lóállomány 59%-a, a sertésállomány 46,4%-a, a juhállomány 62,7%-a, s mintegy 18,3 millió baromfi semmisült meg.

E veszteség — nem említve a közellátás, ipar és külkereskedelem szükségleteit — a termelés vonatkozásában egyrészt az igaerő-állomány, másrészt a trágyatermelés súlyos hiányait eredményezte. Az Országos Mezőgazdasági Üzemi Intézet

számításai szerint az állatállomány csökkenése több mint 64%-kal növelte az igaerőhiányt. Ez azt jelentette, hogy — még a rendelkezésre álló tehén-, tinó- és csikóállomány igázásra való növekvő bevonása esetén is — egy pár lófogatnak megfelelő igaerőre átlag mintegy 53 kat. hold szántóterület esett, szemben a háború előtti 15 holdas átlaggal.

A rendkívül súlyos állati igaerőhiány nem volt ellensúlyozható gépi erővel sem, mivel a felszabadulás előtti mezőgazdasági gépparknak majdnem 30%-a pusztult el teljesen. Ugyanakkor a megmaradt gépállomány számottevő része sem volt használható állapotban. A korábbi alig több mint 10 500 db traktorból mintegy 9100 átvészelte ugyan a harcokat, ezek közül azonban csak 5000 vagyis a háború előttinek nem egészen 48%-a — más adatok szerint csak 1/3-a — volt üzemképes. Mindehhez hozzá kell számítanunk az iga- és gépierő aránytalan területi megoszlását, melyet ugyancsak jelentős mértékben befolyásolt a háborús pusztítás.

Az állatállomány veszteségei, melyek az egész szántóföldi termelésben éreztették hatásukat, nagymértékben akadályozták a talajerőpótlást is.

Talajaink termelőerejére már a háború előtt sem fordítottak elég gondot, a háború alatt pedig különösen sok helyen elmaradt a termőföldek trágyázása. Így a kiuzsorázott talaj termékenységének fokozása az új helyzetben még a szokásosnál is nagyobb fontosságú lett volna. Az állatállomány rendkívüli veszteségei következtében azonban erre nem volt lehetőség. A trágyatermelés elégtelenségének súlyos voltát jól szemlélteti az a korabeli számítás, amely szerint az 1945/46-os állatállomány alapján — számos — állatonként 100 q trágyahozamot tételezve fel, s holdanként 160 q istállótrágya szükségletet számítva — a művelés alatt álló szántóterület 1–1 kat. holdját csak minden 17. esztendőben lehetett volna a szükséges trágyával ellátni. Fokozta a nehézségeket, hogy egyrészt az ipari termelőkapacitás leromlott állapota, másrészt a külkereskedelem bénultsága következtében az istállótrágya hiányát hosszú ideig nem lehetett műtrágyával ellensúlyozni.

A Földművelésügyi Minisztérium 1945/1946. évi termelési terve szerint az 1945. évi állatállomány alapján a várható trágyahozam mintegy 50 millió q-ra volt becsülhető. Ez a legnagyobb takarékosság mellett (150 helyett 125 mázsás holdankénti felhasználással) is legfeljebb 400 ezer kat. hold trágyázására lett volna elegendő — azaz az elengedhetetlenül trágyázásra szorult területnek jóval több mint háromnegyedén eleve lehetetlen volt a talajerőpótlás. Ugyancsak a Minisztérium adatai szerint az 1945/46-ban trágya nélkül maradó 1 800 000 kat. hold terület műtrágyával való ellátására 2 700 000 q foszfor, 1 800 000 q nitrogén, 900 000 q káli műtrágyára lett volna szükség. Ezzel szemben az 1944. évi műtrágyakészletekből a gyárak és kereskedők raktáraiban 1818 q nitrogén, 860 q foszfor, 120 000 q káli műtrágya maradt vissza. Mindezen adatokhoz hozzá kell számítanunk a szállítási, valamint a műtrágyákhoz szükséges alapanyagok beszerzését akadályozó külkereskedelmi nehézségeket, azt hogy egyetlen nitrogéngyárunk üzembehelyezése

legjobb esetben is legfeljebb 1946 tavaszára volt várható. (A szuperfoszfát alapanyagát, a nyersfoszfátot a háború előtt is külföldről kellett beszerezni.)

Súlyos veszteségek érték a mezőgazdasági termékkészletet is: gabonafélékből (búza, rozs, árpa, zab, köles) legalább 30 millió q, kukoricából 10–12 millió q semmisült meg. Ez nemcsak a közellátásra hatott ki végzetesen, hanem sok esetben lehetetlenné tette a vetőmag biztosítását, s így közvetlen hatásában vált akadályává a termelés megindításának és folyamatosságának. A terménykárok 1320 millió pengős értékükkel megközelítették az állatállomány pusztulásának mértékét (1507,1 millió pengő), ami ismét mintegy 7 millió kat. hold szántóterület (összes szántóterületünk több mint 70%-a) egy évi hozamának felelt meg.

Az állatállományban és terményekben elszenvedettek mellett (melyek az összes mezőgazdasági károknak együttesen több mint 3/4-ét tették ki) 654,8 millió pengőre rúgott a gépek, eszközök, épületek stb. pusztulásából származó veszteség. (Ebben az összegben nem szerepelnek az erdőgazdasági veszteségek. Teljesen el kell tekintenünk attól, hogy pl. a mezőgazdaság szempontjából igen nagy fontosságú közlekedés, szállítás háború utáni helyzetének mezőgazdasági következményeit részletezzük.)

A mezőgazdaság háborús kárainak értékszerű és értékszerűen ki nem mutatható adatai, minden korlátozottságuk ellenére is jelzik a mezőgazdaság termelőerői katasztrofális pusztulásának mértékét, melynek következtében a mezőgazdasági termelés indulási bázisa hihetetlenül alacsonnyá vált. Fokozta a nehézségeket, hogy nemcsak a mezőgazdaság, hanem az egész nemzetgazdaság regenerálódásának is rendkívüli veszteségek és terhek állták útját, s a rekonstrukció gondjai a nemzetgazdaság különböző ágai és ágazatai kölcsönhatásaként is halmozódtak. Nyilvánvaló, hogy az ipar károsodása a mezőgazdasági veszteségeket is súlyosabbá tette és viszont, mivel a mezőgazdasági termelőkapacitás helyreállítása éppen úgy feltételezte az (ekkor hiányzó) ipari termékeket (gépek, eszközök, műtrágya, villany stb.), mint ahogy az ipari termelés megindításához is nélkülözhetetlen volt az élelem, a mezőgazdasági eredetű nyersanyag.

A mezőgazdaságot ért háborús károk tényleges jelentőségét tehát csak a nemzetgazdaság egészével összefüggésben lehet reálisan értékelni. Kétségtelen viszont, hogy a mezőgazdasági termelést meghatározó tényezők közül a legnagyobb visszahúzó erőknek a háborús pusztulásból eredő hatást kell tekintenünk.

2. *A földbirtokreform hatása*

A földosztásnak közvetlen a termelő munkára gyakorolt hatását sok esetben rendkívül nehéz pontos számadatokkal illusztrálni. Elsősorban azért, mert ez sohasem tisztán és önállóan jelentkezett, hanem számos más természeti, gazdasági,

politikai tényezővel együtt. Alá volt vetve mindenekelőtt a háborús romlás visszaható következményeinek, az időjárásnak, a kormányzati politikának és még sok más tényezőnek.

Bizonyos, hogy a földek (és a hozzájuk tartozó gazdasági eszközök) tulajdonjogi átruházása a legösztönzőbb módon tette érdekeltté a juttatottakat minden talpalatnyi föld megművelésében. Vonatkozott ez a földhözjuttatott nincstelenekre, a törpe- és kisbirtokos parasztságra egyaránt, de a régi földművelőkre is. (Ez utóbbiak számára a juttatott föld tulajdonosi átruházása a legkézzelfoghatóbb bizonyítékát szolgálta annak, hogy mind a nemzetközi, mind a hazai politikai tervezés továbbra is a magánföldre alapozza a mezőgazdasági termelést.)

A törpe- és kisbirtokos gazdaságok jelentős hányadának megerősödése nemcsak életképessé tett számos gazdaságot, hanem egyben az emberi munkaerő és a már meglevő gazdasági felszerelések (állatok, épületek, szerszámok, esetleg kisebb gépek stb.) teljesebb és gazdaságosabb kihasználásához is hozzájárult.

A földosztás pozitív hatását a legkézzelfoghatóbban a vetésterületi adatokon lehet bemutatni. 1945–46-ban, amikor a földek felosztása lényegében már befejeződött, s így a birtokszerkezeti változás már teljes egészében éreztette hatását, a bevetett területek az 1935–38. évek átlagának 95%-át tették ki. S ha a gabonaneműek és hüvelyesek aránya ennél valamivel alacsonyabb volt is (80, illetve 74%), a szálastakarmányok teljes egészében elérték, a kapások, a főzelék- és zöldségfélék, a kereskedelmi és ipari növények 5, 54, illetve 250%-kal meghaladták 1935–38. évi vetésterületüket.

Az 1935–38. és 1945/46. évek között előállt mintegy 5%-os csökkenés értékelésénél természetesen figyelembe kell venni a termelés tárgyi feltételeiben időközben bekövetkezett rendkívül kedvezőtlen változásokat is (igaerő-, vetőmaghiány stb.). Ugyanakkor, tudjuk, hogy a rendelkezésre álló szántóterület felhasználása a háború előtt is legfeljebb a 97,5%-ot érte el. Mindezeket figyelembe véve megállapíthatjuk: a földosztással bekövetkezett tulajdonjogi változás végeredményben nemcsak hogy nem vetette vissza a termelő munkát, ellenkezőleg — a rendkívül kedvezőtlen tárgyi feltételek ellenére — felszabadította a parasztság termelési kedvét. A maguk földjén, abban a reményben, hogy maguknak dolgoznak, ma már hihetetlen áldozatokat vállalva fogtak hozzá a termeléshez, az újjáépítéshez. Nemegyszer fordult elő, hogy igaerő híján az újonnan juttatottak magukat fogták igába. Általában jellemző volt, hogy családi, fogyasztási szükségletük rovására biztosították a vetőmagot, s műveltek meg akkora területet, amennyi az adott viszonyok között egyáltalán megművelhető volt.

Annak ellenére, hogy a birtokreform a termelés s a társadalom-gazdasági újjáépítés elindításában kiemelkedő szerepet játszott, számos közgazdasági, gazdaságszervezési, illetve szervezeti gondot is rejtett. A nagybirtokrendszerről a jellegzetesen kisüzemi rendszerre való áttérés a termelési tényezők egyes elemeinek viszo-

nyát is újjárendezte. A föld és az immár tulajdonosi érdekeltségű munkaerő értéktermelő kölcsönhatása ugyan ugrásszerűen javult; különösen az új birtok esetében azonban ez nagyon sokszor nem párosult a hatékony gazdálkodás egyéb fontos tárgyi feltételeivel. 1945-ben nemcsak a nagybirtokot osztották szét, hanem bizonyos értelemben az eszköz- és tőkehiányt is. Birtokkiegészítés esetén (a közvetlen háborús hatásoktól eltekintve) relatíve kisebb üzemszervezési, illetve működtetési gondok adódtak, mivel egy már felszereléssel többé-kevésbé rendelkező üzem területe bővült, s önálló gazdálkodói tapasztalatokkal rendelkező tulajdonosra hárult az új és a régi földeket egységes üzemmé szervező, vállalkozói munka. A juttatásban részesülteknek azonban 57–58%-a önálló gazdálkodói tapasztalatokkal nem vagy alig rendelkező gazdasági cseléd, illetve mezőgazdasági munkás volt, s nekik jutott az összes kiosztott föld 67–68%-a. E több mint 370 ezer juttatottnak rendkívüli feltételek között kellett a nekik kiosztott mintegy 2,2 millió kat. hold földön 5–8 holdas önálló gazdaságokat szervezniük és vezetniük: nyomasztó tőke és egyéb eszközhiány közepette, amikor a nagybirtokra szabott gép-, épület-állomány, részben egyéb felszerelés is jobb esetben csak közösként osztva, vagyis az önálló üzem zavartalan működtetéséhez alkalmatlan módon volt hasznosítható.

Közgazdasági konzekvenciáit tekintve is számolni kellett azzal, hogy a zömmel önellátó 5 hold alatti gazdaságok területe több mint 56%-kal bővült. A történetileg adott agrotechnikától függő potenciálisan árutermelő üzem alsó határát egykorúlag 10 kat. hold körül vonták meg. Eszerint 1935-höz képest 75%-ról 51-re csökkent az új üzemszervezetben a döntően árutermelő birtokok területe.

3. Tőke- és eszközfeltételek

Részben a háború utáni adottságokkal, részben az ezekkel gazdálkodó koalíciós politikával függött össze, hogy az új birtokrendszer megszilárdulásának folyamata lassan és viszontagságosan haladt előre, s a paraszti termelési kedv felszabaduló tartalékai sem érvényesülhettek kellően.

A mezőgazdaság a háború után súlyos tőkehiánnyal küszködött.

A koalíciós pártok ugyan jóformán nem adtak ki ezekben az években nyilatkozatot vagy programot anélkül, hogy ne sürgették volna a mezőgazdaság hitelellátását, állami támogatását, ezek azonban alig jelentettek többet írott malasztnál. A kormányzat is tett kísérleteket, ezek azonban még a legégetőbb hiányokat sem ellensúlyozták. 1945-ben több alkalommal, illetve több megyének folyósítottak néhány millió pengőre rúgó gyorssegélyt. Az újbirtokosok megsegítése céljából felmerült egy másfél milliárdos hitelakció terve is. 1945 júliusában egy 4 milliárd pengős, 1945 végéig lebonyolítandó, nagyszabású hitelakció kidolgozására került sor, sőt szeptember elejére kb. 2300 milliót e célra a bankok rendelkezésre

is bocsátottak. Azt a célt azonban, melyet ezek az intézkedések el akartak érni (tudniillik, hogy hathatós segítséget nyújtsanak a legjobban rászorult gazdáknak, elsősorban újbirtokosoknak) még részben is alig lehetett megvalósítani, hiszen az infláció gyorsuló üteme folytán 1945 őszétől kezdve a pengőnek már alig volt valami értéke, az üzleti életben az őszi hónapoktól kezdve egyre inkább az aranyat és a dollárt használták a forgalom lebonyolítására, vidéken pedig a közvetlen termékcsere, vagy a só, cukor, zsír pénzként való használata kezdődött meg.

Kedvezőtlenül alakult a mezőgazdaság hitelellátása a stabilizáció után is. A stabilizációtól 1946 végéig a mezőgazdaságnak folyósított hitelek mindössze 68,35 millió Ft-ot tettek ki s 1947 elejétől július végéig is csak 365,35 millió forintra rúgtak, vagyis az egész 1946/47-es gazdasági évben a mezőgazdaságnak összesen 434 millió Ft közvetlenül folyósított hitelösszeg jutott. Ez az összeg messze elmaradt az iparnak folyósított hitelek mögött: az ipar pl. egyedül 1947. július havában 505,44 millió forint hitellel rendelkezett, ami messze túlhaladta a mezőgazdaság számára az egész gazdasági évben folyósított közvetlen hitelek összegét. Míg az ipar 1946. augusztus és 1947. július közt 2654,89 millió Ft hitelt kapott, a mezőgazdaság számára ugyanezen idő alatt csak 433,89 millió Ft, vagyis az ipari hiteleknek alig több mint 16%-a jutott. 1946. második felében még ennél is kedvezőtlenebb volt az arány (12,4%) s 1947 első hét hónapjában is csupán 17%-át kapta a mezőgazdaság az ipari hitelösszegnek.

Figyelembe kell azonban azt is venni, hogy a fenti összegek nagy hányadát terményfelvásárlási (és egyéb) hitelek tették ki, amelyek tehát nem teljes egészében jutottak el a mezőgazdasághoz, sőt szorosabb értelemben mezőgazdasági hiteleknek nem is voltak tekinthetők, mivel belőlük a mezőgazdaságnak ténylegesen jutó összegek — hogy ezúttal csak a felvásárlási hitelekre utaljunk — a leadott (eladott) termények ellenértékeként szolgáltak.

Ezt mutatja, hogy például a Gazdasági Főtanács által 1946. október hónapra véleményezett (engedélyezett) 25 millió Ft ún. mezőgazdasági hitelkeretből 6 millió volt szántási hitel, 6 millió szolgált borvásárlásra, 1,5 millió faforgalomra, 1 milllió paprikavásárlásra 2,5 millió magféleségekre és egyéb mezőgazdasági termékekre, 5,5 millió Ft jutott vidéki hitelszövetkezeteknek, 3 millió pedig — ugyancsak a Gazdasági Főtanács megjelölése szerint — vegyes hitelre. (Összehasonlításként: az ipari véleményezés 100 millióra, a közellátásé 93,3 millióra, a külkereskedelemé 25 millió Ft-ra, a Vörös Hadsereg októberi pénzellátása 11,9 millió Ft-ra rúgott.)

A mezőgazdaságnak közvetlenül folyósított 1947. évi hitelekről a mellékelt táblázat ad áttekintést.

Eszerint 1947 folyamán 243 120 hitelnyújtás történt, 84 845 237 forint összegben. Azt jelentette ez, hogy az év folyamán az újgazdáknak is csak kisebb része jutott hitelhez, nem is szólva a sokszor ugyancsak szükséget szenvedő régi törpebirtokosok százezreiről.

Közvetlenül folyósított mezőgazdasági hitelek, 1947.

A hitel megnevezése	A hitelnyújtások		A hitelösszegből az újgazdáknak jutott (%-ban)
	száma	összege	
Állatfelvásárlási hitel	4 910	2 377 083	100
UFOSz-kölcsön	82 017	17 005 000	100
Ínséges vetőmag	2 403	1 003 000	41
Pajzstetű-kölcsön	517	206 000	41
1947-es traktorjavítás	2 306	1 198 000	17
Zöldhitel	31 020	9 960 000	49
Szántási hitel	86 055	17 190 000	67
Mezőgazdasági fejlesztési hitel	33 892	35 906 154	36
Összesen	243 120	84 845 237	58

A hitelvolumen alacsonysága és a hitelnyújtások száma mutatja, hogy ebben az esetben is tulajdonképpen csak gyorssegély jellegű hitelezésről volt szó, azaz a legégetőbb hiányok valamelyes enyhítéséről. A kereken 85 milliós hitelösszeg ugyanis azt jelentette, hogy az egy hitelnyújtásra eső átlag mindössze 348,98 forint volt. Ezen belül az UFOSz-kölcsön és a szántási hitelek átlag 200 Ft körül a legmagasabbak, mint a traktorjavítási és a fejlesztési hitel 500, illetve 100 Ft körül mozogtak. Értékviszonyításként említjük csupán: 1947-ben egy fejőstehén 2000–3600 Ft-ba került, 1 db (egyvasú) eke 335–342 Ft-ba, 1 q rézgálic 376 Ft-ba, 1 q műtrágya 64 Ft-ba (szuperfoszfát), 100 Ft-ba (pétisó), 1 db kasza: 12 Ft, vetőgép: kb. 2500 Ft, szecskavágó: 411 Ft stb.

1948. december 31-én a Nemzeti Bank 4575 millió Ft összegű kihelyezéséből 31% (körülbelül 1418 millió forint) jutott a mezőgazdaságnak (ide számítva természetesen a 18%-kal szereplő terményvásárlási hiteleket is), 41% a bányászatnak és az iparnak, 22% a kereskedelemnek, a fennmaradó hányad pedig egyéb célokat szolgált. Így, ha eltekintünk az összes hitelek 18%-át kitevő terményvásárlási hitelmennyiségtől, amely nyilvánvalóan a beszolgáltatás és ehhez kapcsolódó egyéb közélelmezési kiadások fedezésére szolgált (éppen ezért, mint említettük, mezőgazdasági hitelnek szorosabb értelemben véve egyáltalán nem is volt tekinthető), a mezőgazdaságnak legkülönfélébb címeken, nagyjából azonban közvetlenül juttatott hitel kb. 594 millió Ft-ot tett ki. Igaz, ez az előzőekhez képest, komoly növekedést jelentett. Ennek ellenére az előző esztendők mérhetetlen hiányainak csak elenyészően kis hányadát ellensúlyozhatta.

Időnként változó mértékben, lényegében azonban 1948-ig jószerint minden évben gondok jelentkeztek a vetőmagellátásban.

1945 szeptemberében pl. a kormány csak mintegy 100 000 q nemesített vetőmaggal rendelkezett, jóllehet az 1945–46-os gazdasági évben az ország

vetőmagszükséglete egyedül búzában meghaladta a 2300 ezer q-át. A helyzet súlyosságát bizonyítja, hogy az említett 4 milliárdos hitelkeretnek kereken negyedét kívánták vetőmag beszerzésre fordítani, míg pl. tenyész- és igásállatok beszerzésére, noha e téren is veszteségek érték az országot, mindössze 400 milliót, vagyis a tervezett összhitelnek egytizedét.

A hiány különösen kenyérvetőmagvakból volt általános, s a legnagyobb mértékben az alföldi és északi megyékben (Békés, Bihar, Hajdú, Jász–Nagykún–Szolnok, Borsod–Gömör, Heves és Nógrád–Hont) jelentkezett. 1945 októberében az ország 13 megyéjéből 2180 vagon vetőmaghiányt jelentettek. Megfelelő központi készletek nélkül a hiányokat egyrészt a vetőmagkészletek zárolása révén, másrészt a közellátás rovására lehetett részben pótolni. A legnagyobb vetőmaghiánnyal küszködő megyékben (mint az előbb említett Szolnok, Hajdú, Heves, Nógrád és Bihar) az addig beszolgáltatott összes gabonát, máshol, ahol a hiány nem volt ilyen rendkívüli méretű (pl. Pest és Fejér megyében) a beszolgáltatott készletek 15%-át stb. tartották vissza, vonták el a közellátástól. A szükségmegoldások ellenére is: a minimális 2180 vagon szükséglettel szemben, a közellátási készletek rovására is, csak 1543 vagon búzát tudtak biztosítani.

1946 őszén 4500 vagon vetőmaghiány mutatkozott, s ebből október közepéig csak 1600 vagon állt a mezőgazdaság rendelkezésére, a többit elsősorban a gazdaságok elszámoltatása révén kívánták biztosítani. Hasonlóképpen súlyos volt a helyzet 1947 tavaszán. Ekkor mintegy 800 vagon árpát, 500 vagon zabot, 30 vagon kölest, 150 vagon tengerit és 100 vagon napraforgómagot kellett a közellátástól elvonni. Az ezen felül még hiányzó árpavetőmagot Dániából, a cukorrépamagot pedig teljes egészében Amerikából kellett behozni. A közellátási készletek igénybevétele és a vetőmagbehozatal ellenére 1947 tavaszán zabból mintegy 30%-os, árpából 17%-os, tengeriből 15%-os, burgonyából pedig 12%-os vetőmaghiánnyal kellett számolni. Az 1947-es katasztrofális termés (aszály) után pedig még tovább fokozódtak a nehézségek. 1947 szeptember elején minden erőfeszítés ellenére még csak 375 vagon vetőmag, a szükségesnek kevesebb mint tizedrésze állt a központi szervek rendelkezésére. A közellátási készletekből viszont alig lehetett remény a hiányok fedezésére. Szabolcsban, a nyírbaktai járásban például, ahol évtizedek óta nem tapasztaltak olyan rossz termést, mint 1947-ben, a hároméves terv célkitűzéseinek megfelelő 5000 holdra szükséges búzavetőmag helyett a Földművelésügyi Minisztérium által kiutalt vetőmag mindössze 600 holdra volt elegendő. A vetőmagellátás kérdését tehát a felszabadulás utáni esztendőkben nem sikerült megnyugtatóan megoldani.

A vetőmagot elsősorban a parasztságnak kellett volna saját terméséből biztosítani. Erre azonban igen sok gazdaság nem volt képes. Különösen nehéz helyzetben voltak a vetőmagszükséglet kielégítése szempontjából is az újgazdák, akiknek nagy része már az induláskor, 1945-ben sem számíthatott korábbi tartalékai-

ra, s örült, ha bármilyen formában kölcsönhöz jutott. De az újgazdák nemcsak az első esztendőben, hanem többé-kevésbé a következő rossz termésű években is állandóan szorongatott helyzetben voltak.

A kormányzat már az első időktől arra törekedett, hogy a lehetőségekhez képest kölcsön formájában vetőmagot juttasson az arra legjobban rászorult gazdáknak.

A szükségletek kielégítése azonban igen sokszor szinte áthidalhatatlan nehézségekbe ütközött. Az igényelt mennyiség belső készletekből, mint láttuk, még a közellátási szükségletek rovására sem volt biztosítható. A második világháború után Európa-szerte, sőt, a nagy tengerentúli exportáló országok (USA, Kanada, Új-Zéland stb.) kivételével, szinte általánosan fellépő élelmezési válság, a kereskedelmi kapcsolatok kialakulatlansága, a fizetési eszközök elégtelensége stb. a külföldről való behozatalt is rendkívül nehézzé, körülményessé, s nemegyszer teljesen lehetetlenné tette.

Ugyancsak sok nehézséggel járt a meglevő vetőmagkészletek hitelszerű elosztása, amely számos esetben ismét a legjobban rászorult gazdáknak, köztük az újbirtokosok százezreinek okozott nagy terheket, illetve hátrányokat.

A gondok közül az egyik legsúlyosabbikra utalnak az 1946 őszi vetőmagakció feltételei. Ez akció során a vetőmagkölcsön terhei — a Gazdasági Főtanács és a Közellátásügyi Minisztérium rendelkezése szerint — a következőképpen alakultak: a kölcsönre igényt tartó földműves 1 q búzavetőmag átvételekor a búzaár (mázsánként 40 Ft) 25%-át tartozott azonnal lefizetni. A kölcsön ki nem fizetett részét (75 kg-ot) pedig az 1947. évi termésből 20% többlettel (vagyis 90 kg-ot) volt köteles visszafizetni. Mindehhez azonban még egyéb költségek is járultak: 1. a búza átvételekor a MSZK-nak jutalék címén 4,50 Ft; 2. a gyűjtőkereskedőnek 2 Ft; 3. az ún. „árlépcső"-re 80 fillér; 4. minőségi felár címén további 2 Ft lefizetése volt mázsánként kötelező. (E költségek tehát már majdnem megduplázták az átvételkor fizetendő készpénz összegét.) E költségek azonban csak a helyi készletekből történő kölcsön esetén állottak fenn; ha az igényelt vetőmagot pl. más megyéből kellett beszerezni (s ez gyakori eset volt), fuvar, kirakás és kiosztás címén további 3–3,50 Ft költségtöbblet jelentkezett. Így 1 q búza átvételkor a gazda összesen mintegy 22,80 Ft-ot (57 kg búza árát) volt kénytelen készpénzben lefizetni. Azt jelentette ez, hogy — mindehhez hozzászámítva még az 1947-ben mázsánként lefizetendő 90 kg búzát — a kölcsönvetőmagot igénybe vevő gazda 1 q búzavetőmagért összesen 147 kg búzának megfelelő érték ellenszolgáltatására kényszerült.

A hitel- és vetőmagellátás elégtelensége mellett súlyos nehézségekkel kellett megküzdeni a mezőgazdaság iparcikkellátása területén is, ami legtöbbször szintén a mezőgazdasági munkálatok közvetlen előfeltételeként jelentkezett. Ezen a téren is több próbálkozás történt ugyan (1945–46 folyamán állami és magán árucsereakciók keretében igyekeztek segíteni a legégetőbb hiányokon), de az adott gaz-

dasági helyzetben, amikor egyaránt súlyos hiányok mutatkoztak élelmiszerekben és iparcikkekben, ezek az intézkedések csak részben járultak hozzá a mezőgazdasági népesség iparcikkellátásának, a mezőgazdaság eszközfelszerelésének javításához.

A háborús károk hatásának vizsgálatánál rámutattunk a pusztulás mértékére és következményeire, de eltekintettünk a termelés számára közvetlen rendelkezésre álló eszközök mennyiségi és minőségi felmérésétől. A mezőgazdaságot sújtó veszteségek felmérése azonban e tekintetben is tájékoztatást nyújtott az 1945-ös helyzetről. Így kitűnt, hogy igaerőállományunk pótlása hosszú, nagy erőfeszítéseket követelő feladat lesz.

A vonóerőhiány mértékét jelzi, hogy a háború előtti 485 ezer lófogategységnek mindössze 41%-a, mintegy 200 ezer egység állhatott 1945-ben a termelés rendelkezésére. Más számítások még ennél is kedvezőtlenebb képet mutattak. Ezek szerint az 1942. évi 439 ezer kettős ökör- és lófogattal szemben a felszabadulás után csak 166 ezerrel lehetett számolni. Ez pedig azt jelentette, hogy a felszabadulás előtti 23 holdról 66 és fél holdra nőtt átlagosan a kettős fogatra eső szántó, kert és szőlő területe. Ebből következik, hogy a rendelkezésre álló igaerővel a megszokott körülmények között a kultúrterületek egy részén valójában még külterjes gazdálkodás sem volt eredményesen folytatható.

A későbbiekben, elsősorban a paraszti áldozatvállalás eredményeképpen viszonylag gyorsan javult a helyzet. Az igaerőkészlet 1947 őszére az 1945. évihez képest 120 ezer redukált lófogat-egyenértékkel növekedett. Mivel ugyanez idő alatt számottevően emelkedett a szántóképes traktorok száma, s így az őszi munkálatok megindulásakor rendelkezésre álló 320 ezer redukált lófogat és 8500 szántóképes traktor (átlag 20, illetve 150 holdas) kötelező szántási munkateljesítményét több mint 7 és félmillió holdra becsülték. Az őszi idényben a terv szerint azonban 8 millió holdat kellett volna felszántani. Ezzel szemben 1947. december 31-ig csak 6,8 millió holdat szántottak fel, ami ugyan 8%-kal több volt mint 1946-ban, mégis messze elmaradt a várakozástól. Némileg még nehezebb körülmények között folytak a vetési munkálatok. (Szeptember–október hónapokban különösen a szárazság hátráltatta az idénymunkákat. Október végéig pl. negyedével kevesebbet szántottak fel, mint 1946 azonos időszakáig. A bevetett terület búzánál 48, rozsnál 40%-kal volt kisebb a megelőző évben azonos időben bevetett területné. Jóllehet a szántási-vetési munkálatok november–december hónapokban kedvező időjárás folytán az előző hónapokhoz képest jól haladtak, így is az összes bevetett terület 1,6%-kal lett kisebb mint 1946-ban, a tervezetthez képest búzából mintegy 300 ezer, rozsból 100 ezer kat. hold vetés maradt el 1947-ben.)

A szükségletekhez képest mindvégig elégtelen volt a mezőgazdasági eszközállomány. Az 1947. évi májusi adatgyűjtés szerint a traktorok száma ugyan már mintegy ötödével meghaladta az 1942. évit, az összeírt több mint 12 és félezer

Az üzem- és szántóképes traktorok száma (1938–1948)

Év	Üzemképes traktorok száma	Ebből szántóképes
1938	10 500	7 300
1945	3 400	3 400
1946	6 500	6 500
1947	8 900	8 900
1948	9 200	9 200

traktor jó része azonban még javításra szorult. A mellékelt táblázat jelzi, hogy noha az üzemképes traktorok száma még 1948-ra sem érte el a háború előttit, a szántóképes erőgépeké már meghaladta azt. Így 1945/1946-ban egy traktorra 814 kat. hold gabona- és takarmánynövénnyel bevetett terület esett, 1947-ben (az üzemképes és javítás után helyrehozható állomány alapján), a korabeli becslés szerint 621. A hazai szintet a fejlett országokhoz képest jelzi: 1944/45-ös gazdasági évben egy traktorra Új-Zélandban 25, Nagy-Britanniában 38, az USA-ban 71, Svájcban 78, Norvégiában 107, Svédországban 130, Hollandiában 141, Kanadában 168 kat. hold gabona és kapásnövénnyel bevetett terület esett.

Más eszközféleségben még nagyobb hiányok mutatkoztak. 1946-ban a szükséges fogatos ekének csak mintegy 39%-a, a boronának alig 44, a vetőgépnek valamivel több mint 30%-a, a kézi répavágónak, lókapának és kézi kukoricamorzsolónak 23–24–25%-a stb. állt a mezőgazdaság rendelkezésére. E vonatkozásban tehát a parasztságnak, különösen az újonnan földhözjuttatottaknak még hosszú időn keresztül fokozott nehézségekkel kellett megküzdeniök. (Az ország gépállományáról és gépszükségletéről — egykorú felvétel alapján — az alábbi táblázat tájékoztat.)

Magyarország mezőgazdasági gépállománya és a gépszükséglet

	Gépállomány			Szükséglet	Hiány	Az 1945/46. évi gépállomány évenkénti felújítási szükséglete
	1935[1]	1942[1]	1945/46[2]			
	1000 darabban					
Traktor						
nagy típusú	7,0	10,5	12,0	12,0	–	1,8
közepes típusú	–	–	–	18,1	18,1	–
kis típusú	–	–	–	49,5	49,5	–
Traktoreke	7,2	7,4	10,7	83,6	72,9	1,1
Fogatos eke	663,9	501,8[4]	311,1	791,1	480,0	24,9
Fogasborona	620,4[3]	502,1	351,5	801,5	450,0	17,6
Fogatos simahenger	187,0	163,7	122,8	182,8	60,0	4,9
Fogatos sorbavetőgép	90,5	112,2	81,9	267,9	186,0	4,9

	Gépállomány			Szükséglet	Hiány	Az 1945/46. évi gépállomány évenkénti felújítási szükséglete
	1935[1]	1942[1]	1945/46[2]			
	1000 darabban					
Fogatos kapálógép	219,0	187,3	157,9	657,9	500,0	12,6
Cséplőszekrény	16,7	19,0	15,4	18,0	2,6	0,8
Kézihajtású magtisztító	74,0	98,9	55,5	79,5	24,0	2,8
Motoros magtisztító	–	0,6	–	4,0	4,0	–
Kézi kukoricamorzsoló	56,1	91,0	61,9	241,9	180,0	5,0
Motoros kukoricamorzsoló	2,7	2,5	–	6,0	6,0	–
Kézi daráló	41,4	108,4	73,7	298,7	225,0	5,9
Motoros daráló	3,8	5,5	–	9,0	9,0	–
Kézi répavágó	167,5	235,9	165,2	715,2	550,0	13,2
Motoros répavágó	3,4	2,3	–	25,0	25,0	–
Kézi szecskavágó	230,7	256,2	174,2	244,2	70,0	13,9
Motoros szecskavágó	4,2	4,5	–	28,0	28,0	–
Kézi permetező	270,6	351,6	239,1	749,1	510,0	23,9

[1]A gépösszeírás eredményei. [2]Becslés. [3]Tüskésboronával együtt. [4]Az összeírás szerint kimutatott 139 ezer faeke nélkül.

A legsürgetőbb hiányok enyhítése céljából hozták létre 1947-ben az Állami mezőgazdasági Gépszolgálatot, illetve a hároméves terv keretében a gépállomásokat (az elsőt 1947 novemberében Kisújszálláson adták át), érdemleges előrelépést azonban még nem jelentettek. (A gépállomások munkája az 1947/48. évben még meglehetősen alkalomszerű és tervszerűtlen volt. Előfordult pl., hogy előző este nem tudták, hova mennek másnap reggel szántani. Igen nagy volt a vontatás aránya a ténylegesen végzett munkához képest. Nádudvaron pl. 53 kat. hold felszántásához 396 km-t vontattak. Többször fordult elő, hogy üzemanyag hiányában napokig nem tudtak üzemelni. Több helyen pedig az erő- és munkagépek aránytalansága akadályozta a munkát. Nagymágócs pl. 10 traktorhoz összesen 5 ekével rendelkezett. Voltak gépállomások (Fegyvernek, Pusztakengyel), amelyekben a gépek felhasználása évi átlagban 45%, a dolgozók foglalkoztatottsága pedig 55% körül mozgott). Az egész időszakban hiány volt istálló- és műtrágyában egyaránt. A szántóterületre szükséges mintegy 37–46 millió, a szőlő-, gyümölcs- és kertterületre szükséges 3–4, összesen tehát 40–50 millió tonna trágyaszükséglet fedezésére még 1946/47-ben is csak 15–16 millió tonna állt a mezőgazdaság rendelkezésére. (Megjegyzendő, hogy a háború előtt sem használtak fel évente 22–25 millió tonnánál többet.) Így — a háború előtt és alatt elmaradt trágyázástól eltekintve — a feltétlen és rendszeresen trágyázásra szoruló 1/4 résznyi terület helyett az ország szántóterületének csak 1/10–1/12 részére lehetett trágyát biz-

tosítani. A műtrágyaellátás pedig még kedvezőtlenebbül alakult. A nitrogénfogyasztás pl. 1946/47-ben csak mintegy 500 vagon volt, vagyis az 1938/39. évi fogyasztásnak mindössze 28%-a, a foszfáttrágyázás 200 vagonra rúgó mennyiséggel pedig az 1938/39. évinek csak 3,5%-át érte el. Kálitrágyázásra egyáltalán nem kerülhetett sor.

Rendkívül kedvezőtlenül, sőt — különösen 1947-ben — katasztrofálisan alakultak a mezőgazdasági termelés természeti feltételei. 1945, 1946, 1947 (különösen az utóbbi) aszályos év volt. A csapadékhiány és hőguta mellett helyenként a víz, jég, fagy stb. is komoly károkat okozott a veteményekben. Máskor az aszály következtében, védőszerek hiányában elszaporodott rágcsálók tették többé-kevésbé eredménytelenné a parasztság erőfeszítéseit.

4. Agrárpolitika, állami befolyásolás; terhek és jövedelmek

Közvetlenül a háború után az agrárpolitika és a mezőgazdasági igazgatás szükségképpen a földreform ügyére, illetve a szervezés napi feladataira összpontosított. Mivel a rendkívüli helyzetben a hathatós szervezés anyagi feltételei hiányoztak, a kormányzat, főleg az első időben főként jogszabályi eszközökkel, valójában rendeleti kormányzás révén kísérelte meg vállalt feladatainak ellátását.

1945 februárjában előbb ideiglenes jelleggel (30300/1945. FM sz. rendelet), majd augusztusban átfogóbb igénnyel (25500. FM sz. rendelet) szabályozta az év első felében országszerte a termelők és pártok képviselőiből megalakított mezőgazdasági termelési bizottságok munkáját.

Ugyancsak első intézkedései közé tartozott az emberi munkaerő, az állati és gépi igaerő, a mezőgazdasági eszközök, felszerelések, készletek felhasználásának szabályozása. Az emberi munkaerő megfelelő felhasználása érdekében *munkakötelezettséget* rendelt el, s több rendeletben szabályozta, hogy minden mezőgazdasági üzem fenntartója, akinek a mezőgazdasági termelés fő foglalkozása, a mezőgazdasági munkákat elsősorban a maga és családja munkaerejével köteles elvégezni, s csak ennek elégtelensége után fogadhat munkavállalót. Ugyanakkor, amennyiben saját üzeme egész munkaerejét nem venné igénybe, köteles az illető más mezőgazdasági üzemben munkát vállalni.

Rendszeresen szabályozta az állati munkaerő felhasználásának módját. Részletesen előírta, hogy minden kettes ló-, ökör-, illetőleg tehénfogattal mekkora területet kell megművelni. Kötelezte az egyes állattal rendelkező gazdákat állatuk más hasonló helyzetben levő gazda állatával való párbafogására, az állattal nem rendelkező gazdák (elsősorban újbirtokosok) ellenszolgáltatás ellenében (legtöbbször kézinapszám ellenében) fogattal történő kisegítésére stb. Az 1946. és 1947. évekre elrendelte, hogy minden kettős ló- vagy ökörfogattal legalább 20 és minden kettős

tehénfogattal szántási időszakonként legalább 10 kat. holdat kell vetés alá előkészíteni. A csak egy igavonó állattal rendelkező gazdákat ismét kötelezte, hogy állatát hasonló igaerővel rendelkező gazda állatával fogja párba. A rendeletek értelmében a kellően ki nem használt igaerőt térítés ellenében igénybe lehetett venni, ez alól általában csak a törzskönyvezett állatok, illetve azon gazdálkodó állatai voltak kivételek, vagy azok, akiknek szántóterülete meghaladta a szántási kötelezettségük kétszeresét. Az igénybevételért járó térítést megegyezés szerint készpénzzel, kézi munkával vagy terménnyel lehetett rendeletileg megszabott mértékben és arányban kiegyenlíteni.

Hasonlóan szabályozta a traktorok s egyéb fontosabb mezőgazdasági gépek, felszerelések kölcsönös segítségen alapuló felhasználásának módozatait. Eszerint: a Földművelésügyi Minisztérium által meghatározott mezőgazdasági főidényben (a tavaszi és őszi mezőgazdasági munkák idején) a mezőgazdasági traktorokat és igásállatokat mezőgazdaságon kívüli munkára nem lehetett igénybe venni. Szigorúan szabályozták, hogy a mezőgazdasági főidényben közúti vontatót is csak mezőgazdasági munkára lehet felhasználni. 1945 őszén elrendelték, hogy a szántási idényben minden traktorral 300 kat. holdat kell felszántani, s ennek megtörténtéig traktor más jellegű munka elvégzésére nem használható. Kimondották, hogy amennyiben a tulajdonos fenti kötelezettségének nem tesz eleget, a traktorokat a községi termelési bizottság igénybe veheti (ideiglenesen és térítés ellenében), a tulajdonost pedig szükség esetén rendőrhatósági őrizet alá lehet helyezni; bércséplés végzésére is csak azt a traktort engedélyezték, amelyet megfelelő mértékben hasznosítottak az egyéb mezőgazdasági (elsősorban szántási) munkában. A traktorok művelési kötelezettségéről részletesen 1946 őszén hoztak intézkedést (55 160/1946. FM-MK október 11.), mely kisebb módosításokkal (pl. 1947 szeptemberében a traktorok szántási kötelezettségét átlag 20 holddal felemelték) a későbbiekben is érvényben maradt. Eszerint minden 3 lóerőnél kisebb mezőgazdasági traktorral 90, 30–50 lóerőig 120, 50 vagy ennél nagyobb lóerejű traktorral legalább 150 kat. holdat kellett minden szántási idényben középmélyen megszántani, vagyis a legfelső kategóriában is csak az előző évben előírtnak kb. felét. Részletesen megszabták azt is, hogy pl. a kultivátorozás vagy a cukorrépa alá történő szántás stb. milyen mértékben számítható be a szántási kötelezettségbe stb. A traktorok igénybevételét illetően 1947. októbertől jelentős változás állt be. Egy 1947. október 23-án megjelent rendelet szerint ui. a nem mezőgazdasági munkára alkalmazott traktort véglegesen és térítés nélkül is igénybe lehetett venni. Különböző rendeletek a vetőgépek vetési kötelezettségét általában 40–100 holdig szabták meg.

Amikor az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakult, az ország nagyobb részén még háború folyt, így a mezőgazdasági termelés egységes irányítása az adott helyzetben lehetetlen volt. A földművelési kormányzat ekkor arra törekedett, hogy a mezőgazdasági termelés decentralizált szerveinek munkáját segítse elő. Az egyedüli

az volt, hogy minél kisebb egységek a saját maguk erejéből a rendelkezésre álló erők kihasználása mellett és saját szükségleteiknek szem előtt tartásával önmaguk oldják meg a problémáikat. Ez vezette a kormányzatot arra is, hogy általánosan életre hívja, az említett, sok helyen már öntevékenyen megalakult termelési bizottságokat. A mezőgazdasági termelés helyi irányító szerveinek szerepe a későbbiek során is megmaradt bizonyos formában, de korábbi irányító tevékenységük lassan és fokozatosan háttérbe szorult, s az állami irányítás végrehajtó szerveivé váltak. Az 1945/46-os gazdasági évtől kezdve ugyanis széles értelemben kezdett kibontakozni az állam közvetlen termelést irányító szerepe, ami formailag nem jelentett újat, hiszen hasonló eszközöket alkalmaztak már 1945 előtt is. Az 1945/1946. gazdasági évtől államilag szabályozták a termelési folyamat legfontosabb mozzanatait. Állami rendeletek írták elő a szántóterületek művelésének, hasznosításának módozatait. Mezőgazdasági idényenként megszabták, hogy a rendelkezésre álló szántóterület milyen hányadát kell ősszel vagy tavasszal felszántani s abból mennyit kell kenyérgabonával bevetni. Így egy 1945 őszén kelt földművelési miniszteri rendelet értelmében az őszi szántási idényben minden mezőgazdasági művelésre alkalmas területnek legalább felét kellett felszántani, egyharmadát pedig őszi gabonával bevetni. Rendelet intézkedett arról, hogy ha valaki kézi-, igaerő vagy vetőmag hiánya miatt kötelezettségének eleget tenni nem tud, köteles ezt a községi termelési bizottságnak azonnal bejelenteni, hogy az ilyen területek megműveléséről a községi, esetleg járási és vármegyei bizottság gondoskodni tudjon. Előírták, hogy amennyiben a gazdálkodó kötelezettségének hanyagságból, gondatlanságból vagy „rosszindulatból" nem tesz eleget, rendőrségi őrizet alá kell helyezni, ingatlana megművelését pedig a termelési bizottság veszi át, s a terméshozam gazdálkodóra eső részét közellátási célokra kell átadni.

A főterményekre vonatkozó állami irányításnál jóval részletesebb és alaposabb irányító tevékenységet tapasztalunk az ipari növények termesztése terén. A közellátási helyzet javítása, az ipari újjáépítés elősegítése, illetve a nemzetközi kötelezettség teljesítése érdekében a kormányzat már 1945 elején a termelési bizottságok megalakulását szorgalmazó rendeletében felhívta a bizottságok figyelmét egyes különösen fontos ipari növények (elsősorban napraforgó, kender, len) termesztésének fokozott szorgalmazására, hogy lehetőleg még az 1944/45-ös gazdasági évben csökkenteni tudja az e területen mutatkozó rendkívül súlyos hiányokat.

A legfontosabb ipari növények (cukorrépa, napraforgó, olajlen, rostlen és kender) termesztésének részletes szabályozására azonban csak az 1945/46-os gazdasági év elejétől kezdve került sor. E kérdést részletesen szabályozó, 1945. október végén megjelenő rendelet az összes szántóterület 8%-ára írta elő az ipari növények kötelező termesztését, de birtoknagyság szerint is részletesen megszabta a kötelező termesztés arányát. A 4 kat. holdnál kisebb szántóterülettel rendelkező gazdaságokat területük 6%-ában, a 25 holdnál nagyobb szántóföldel rendelkező

tulajdonosokat az országos átlagnál nagyobb, de legfeljebb területük 10%-ának erejéig kötelezte ipari növények termesztésére. Részletesen előírta, hogy az ipari növények közül az egyes törvényhatóságok, járások, megyék és városok területén milyen ipari növényeket és mekkora területen kell termeszteni, ugyanakkor a járásokon aluli bontást az illetékes termelési bizottságok hatáskörébe utalta. A rendelet az ország 9 770 300 kat. hold szántóterületéből összesen 723 100 kat. holdra írt elő kötelező ipari növénytermelést (az 1934–38. évek átlagában mindössze csak 172 400 kat. hold volt az ipari növények vetésterülete), ezen belül cukorrépából 100 300 (az 1934–38-as évek átlagában 81 999) kat. holdat, napraforgóból 549 700 (48 600); olajlenből 40 700 (15 100); rostlenből 10 100 (5 800) és kenderből 22 300 (21 900) kat. holdat.

Mindazon gazdálkodókat cukorrépa termesztésére kötelezték, akiknek a gazdaságához tartozó területen az 1944. évben cukorrépát termesztettek, vagy akiknek a háborús jogszabályok értelmében cukorrépát kellett volna termeszteniük. A szükséges vetőmagot a termelőknek saját készletükből kellett biztosítaniuk, s csak ha erre képtelenek voltak, igényelhettek kölcsönvetőmagot.

Ösztönzésként az a gazdálkodó, aki a rendeletileg megállapított termelési kötelezettségének valamely termeltető vállalattal kötött szerződés alapján tett eleget, igényt tarthatott műtrágyának és erőtakarmánynak hatósági áron történő kiszolgálására, valamint termelési előlegre. Aki szerződés alapján kendert vagy lent termelt, a rendeletben meghatározott arány szerint kender- vagy lenárut igényelhetett. A szerződés alapján cukorrépát termelő gazda pedig, ugyancsak a rendeletben részletezett mértékben, cukorjuttatásra tarthatott igényt (katasztrális holdanként legfeljebb 70 q cukorrépát) átadó termelő pl. minden 100 q cukorrépa után 60 kg cukorra (ebből 5 kg-ot ingyen, 55 kg-ot pedig gyári áron). Holdanként 70 q-t meghaladó répaátadás után a 100 mázsánként járó cukormennyiség fokozatosan növekedett úgy, hogy pl. 100 q-nál nagyobb átadott mennyiség esetén minden 100 q cukorrépa után 100 kg cukor járt ugyancsak 5 kg-nyi térítés nélküli cukorjuttatás mellett.

Hasonlóképpen mint a háború alatt a készletgyűjtés révén erőteljes termelésszabályozó szerepet játszott a kötelező beszolgáltatás újjászervezett rendszere is.

1945 májusában formálisan is hatályon kívül helyezték az 1943-ban bevezetett Jurcsek-féle beszolgáltatási pontrendszert, majd az új körülményekhez igazítva rendeletről rendeletre építették ki az új beszolgáltatási szisztémát.

A Jurcsek-féle pontrendszer alapján a kataszteri tisztajövedelem minden aranykorona-értéke után meghatározott mennyiségű kenyérgabonát, zsírt, húsféléket, s egyéb terményt kellett beszolgáltatni. E szisztéma politikailag a hozzákapcsolódó nyomasztó gyakorlat, más oldalról pedig az új helyzet (birtokreform, a nyilvántartások hiánya, az új szükségleti struktúra) miatt eleve nem volt működtethető. Ezért az új kormányzat által sorozatosan kiadott rendelkezések kezdetben a

termelői készletek, majd némileg szabályozott formában a bevetett terület, végül, progresszív módon, a szántóterület alapján szabták meg a beszolgáltatásra kötelezett termékek mennyiségét és körét.

Az 1945. május 4-én közreadott első beszolgáltatási (11 850/1945. KM sz.) rendelet, amely a Jurcsek-féle rendszert is hatályon kívül helyezte, kimondotta például, hogy a gazdálkodók a hónap végéig kötelesek az ugyancsak rendeletileg szabott gazdasági és háztartási szükségletre fordítható mennyiségen felüli összes búza-, rozs-, árpa-, zab-, kukorica-, bab-, borsó-, lencse- és burgonyakészletüket a kormány által szabott áron a beszolgáltatási szervezetnek átengedni. Az 1945/1946. gazdasági évre a *bevetett terület* alapján vetették ki a beszolgáltatást. A stabilizációig (1946. augusztus 1.) lényegében ad hoc módszereket érvényesítettek. A rendszer tényleges kiépítése *szántóterület* és növekvő progresszivitás (növekvően korlátozó teherelosztás) alapján, a stabilizációt követő restriktív gazdaságpolitika jegyében, lényegileg az után épült ki.

A tényleges teherbíróképesség részleges méltánylása miatt, főleg azonban belpolitikai okokból, az 1946/1947. évre földadójuk terményben való lerovása mellett, az 5 kat. holdnál kisebb szántóterületen gazdálkodókat mentesítették a beszolgáltatások alól. Már (az 1947. évi országgyűlési) választás szempontjai is érvényesültek, hogy az 1947/1948. évre először a 8, majd a 15 holdnál kisebb szántóval rendelkezők számára is hasonló eljárást helyeztek kilátásba. Az elégtelen termelésre, illetve a vele arányban nem álló szükségletekre hivatkozva azonban ezt az ígéretet a választások után végül is semmisnek tekintették.

A kötelező beszolgáltatás termelésszabályozó hatása abban nyilvánult meg, hogy egyes növények (így az említett ipari növények) termesztését kötelezővé tették, a földadót búzában vetették ki, s a gazdálkodást, a gazdálkodók szükségleti mérlegelését jövedelemelvonó (tulajdonképpen terményadó jellegű) kötelező beszolgáltatással terhelték. Az előírásokkal, földadóval, beszolgáltatással, egyéb közterhekkel a gazdálkodóknak előre számolnia kellett. Így amikor a gazda szükségleteit és törekvéseit tervbe fogta, velük együtt kellett prognosztizálnia a szükséget és a kényszert.

A mezőgazdaság fejlődésfeltételeinek s a parasztság jövedelmi viszonyainak alakulása szempontjából az eddig említettek mellett, különösen fontos szerepet játszott a rendszeresített formában, különösen a stabilizáció után érvényesített állami ár-, adó- és jövedelempolitika.

A stabilizációs árrendszer gyakorlatilag leértékelte a mezőgazdasági munkát. A kormányzat abból indult ki, hogy mivel a mezőgazdasági termelés feltételei lényegében függetlenek a világpiactól, az alacsony mezőgazdasági árak bizonyos határok között döntés jellegűen alakíthatók; ugyanakkor az iparban a világpiacinál lényegesen alacsonyabb árakkal nem lehet élni, mivel e népgazdasági ág — mint tudott — jelentős részben külföldi nyersanyag, félkészáru és gép felhasználására

kényszerül. Más megfontolások is a relatíve magas ipari és a nemcsak viszonylag alacsony mezőgazdasági árszint mellett szóltak. Az intézkedések nyomán, különböző számítások szerint 40–50% közötti agrárolló alakult ki, ami később számottevően mérséklődött, de (ha csökkenő mértékben is) az egész korszakban érvényesült.

A mezőgazdasági munka leértékelésének gyakorlati következményét érzékelteti az alábbi táblázat.

Az iparcikkek ára búzában 1933-ban, 1939-ben és 1946-ban

Az iparcikk megnevezése	Az iparcikk ára búzában			Bázisindex (%)	
	1933	1939	1946	1933	1939
	q			q	
Traktor (HSCS 28–30/35)	880,76	745	1065	121	143
Eke, taligával	10,00	4,93	12,08	121	245
Rézgálic, q	5,63	2,93	7,38	131	252
Kapa, 1000 db	8,97	3,25	10,00	111	308
Szecskavágó	9,13	4,99	12,83	141	257
Répavágó (DF)	6,09	2,96	7,23	119	244
Szőlősajtoló (1. sz.)	10,87	7,34	36,75	338	501
Gépszíj kg	0,51	0,31	0,79	155	255

Ebből kitűnik, hogy a búza iparcikkben kifejezett értéke nemcsak 1939-hez képest csökkent igen számottevően, hanem még az agrárollót a nagy válság alatt legszélesebbre nyitó 1933. évhez képest is. Azt jelentette ez, hogy a mezőgazdaság az új árviszonyok következtében terményeiért sokszor csak a fele-, nemegyszer harmadannyi iparcikket tudott vásárolni, mint a háború előtt. A búza termelői ára a stabilizációkor 42, a kukoricáé 61%-kal volt alacsonyabb, mint 1939 júliusában. Az „ideálisnak" tekintett összehasonlításhoz, 1913-hoz képest az eltérés még ennél is nagyobb volt.

1946 végétől, főleg 1947 elejétől módosultak az árarányok. De részben az alacsony (névleges áron) teljesített beszolgáltatási kötelezettségek miatt, részben mert a mezőgazdasági termelés színvonala ekkor még mintegy 40%-kal, a piacra vitt termékmennyiség pedig 55%-kal elmaradt az 1938/39. évitől, a kedvezőbb szabadpiaci árakat a mezőgazdaság csak meglehetősen korlátozott mértékben tudta kihasználni.

A háború utáni összvolumenében gyenge termelési eredmények, a hátrányos árviszonyok, az alacsony áron kötelező terménybeszolgáltatás s egyéb okok következtében a mezőgazdaság pénzbevételei a békeidőkhöz képest zuhanásszerűen estek vissza, illetve az egész korszakban igen alacsony szinten mozogtak. E népgazdasági ág változatlan árakon számított pénzbevétele nemcsak a különben jó

termésű 1938/1939. gazdasági évéhez képest esett igen nagy mértékben vissza, hanem az 1925 és 1944 között legrosszabb bevételi lehetőségekkel szolgáló 1932/1933. évi eredménynek is csak mintegy 47%-át tette ki.

A Gazdaságkutató Intézet adatai szerint 1947-ben a mezőgazdasági népesség összes jövedelmének színvonala alig haladta meg az 1938/39. évi 60%-át, pénzjövedelmének pedig 40%-át. Ezzel szemben viszont a saját fogyasztás értéke a békebelinek mintegy 88%-át érte el, ami az általános jövedelemszint csökkenésén túlmenően egyrészt a naturális jövedelmek nagy szilárdságát, másrészt pedig a pénzbevételek rendkívül kis terjedelmét, ezzel egyidejűleg ez utóbbiak szerepének szembeszökő hanyatlását mutatja.

A mezőgazdaság pénzbevételeinek alakulása 1945 előtt és után

Év	Névleges érték	Volumen 1938/39. évi árakon
	millió pengő	
1924–25.	1280,0	812,9
1925–26.	1431,6	1072,5
1926–27.	1434,9	1019,3
1927–28.	1460,4	950,2
1929–30.	1465,6	1181,0
1930–31.	1091,2	1056,3
1931–32.	810,0	968,4
1932–33.	667,2	908,5
1933–34.	656,2	1035,1
1934–35.	674,2	892,2
1935–36.	745,9	906,9
1936–37.	916,8	1155,5
1937–38.	915,1	1026,9
1938–39.	1220,0	1220,0
1939–40.	1344,6	1202,1
1940–41.	1500,0	900,0
1941–42.	1739,0	970,0
1942–43.	1758,0	843,0
1943–44.	3028,0	946,8
1944–45.	–	–
1945–46.	–	380,0
1946–47.	1045,0	430,0

A jövedelemstruktúra átalakulását még szemléletesebben mutatja, hogy 1946/47-ben az összes jövedelemnek kereken 60%-át tették ki a naturáliák, szemben ezek 1938/39. évi mintegy 40%-os részesedésével. Ugyanakkor a pénzbevételek aránya az 1938/39. évi 60%-ról 37%-ra csökkent. Más szóval a mezőgazdaság összes jövedelmén belül az egyik oldalon a saját felhasználás, a másik oldalon a termékek piaci realizálásának szerepköre, hogy úgy mondjuk, megcserélődött.

Az össztermékvolumen összeszűkülése s a korántsem nagy saját fogyasztás viszonylag szilárd és csak kevéssé változtatható terjedelme alapján kétségtelenül arra következtethetnénk, hogy a mezőgazdaság belső felhalmozási lehetőségei a jövedelmekkel nagyjában arányosan csökkentek. A valóságban azonban nem egészen így történt. Legalábbis erre utal az a tény, hogy a rendkívül kedvezőtlen jövedelmi viszonyokat megtestesítő 1946/1947-es esztendő beruházás jellegű ráfordításai (naturális tőkeképzés és a pénzbevételből eszközölt beruházások) abszolút értékben is meghaladták az 1938/39. évit. Ez kedvezőtlen körülmények ellenére jelezte a kisbirtokos földművelők gazdaságfejlesztő elszántságát.

A mezőgazdasági népesség jövedelmének megoszlása felhasználás szerint

Megnevezés	1938/39.			1946/47.		1938/39. = 100
	Millió pengő	Millió forint	%	Millió forint	%	
Összes jövedelmek	1887	8014,1	100,0	4836	100,0	60,3
Saját fogyasztási szükséglet	709	3048,7	37,6	2686	55,5	88,1
Naturális tőkeképződés	38	163,4	2,0	206	4,3	126,1
A lakáshasználat értéke	104	447,2	5,5	149	3,1	33,3
Pénzbevétel	1036	4454,8	54,9	1795	37,1	40,3
A pénzbevétel felhasználása			100,0		100,0	
Egyenes adóteher, szociális biztosítás és kölcsönhasználat	411	1767,3	39,7	462	25,7	27,7
Fogyasztási iparcikkek	385	1655,5	37,1	915	51,0	55,3
Beruházások	10	43,0	1,0	20	1,1	46,5
Egyéb szükségletek	90	387,0	8,7	168	9,4	43,4
Megtakarítások	140	602,0	13,5	230	12,8	38,2

Ugyanakkor az értékesíthető készletek — különösen kisebb területű gazdaságoknál — igen szűkösek voltak. Egykorú számítások szerint az 5 holdon aluli üzemek kenyérgabona felesleggel például egyáltalán nem rendelkeztek — ti. a család és a gazdaság „norma" szerinti szükségletei alapján (más kérdés, hogy a „norma" rovására is értékesítettek). A probléma súlyát mutatja, hogy e csoport az összes magántulajdonban lévő birtokok számának majdnem 67, területének közel 23%-át képviselte. 1948 eleji felmérés adatai alapján (lásd a következő táblázatot) egy átlagos 5 kat. hold terjedelmű üzem, ha nem szorította meg magát, növénytermesztésből 470, állattenyésztésből is 504 Ft termékfelesleggel rendelkezett, sőt adóját se tudta természetben kifizetni (a földadót búzában vetették ki!), így ezt csak készpénz bevételei rovására tudta teljesíteni.

A 15 holdas típusgazgaságoknál ehhez viszonyítva kétségtelenül összehasonlíthatatlanul jobbak voltak a feltételek. 6,30 q búzaadó-kötelezettségének természetben is eleget tudott tenni, sőt — mint a táblázatból kitűnik — ezen kívül kenyérgabonából valami még értékesítésre is maradt. A mintegy 6700 Ft-nyi pénzbevétele

azonban önmagában véve meglehetősen alacsonynak volt tekinthető, különösen ha figyelembe vesszük, hogy 1947 októberében egy rend férfi szövetruha 450, egy rend fiúruha 330, egy pár marhabox férfi félcipő 110 Ft-ba került, vagy hogy 1000 db tégláért 225, egy m^3 épületfáért 319 Ft-ot kellett kifizetni. Az 5 holdas gazdaság pedig ehhez képest legalább négyszer rosszabb helyzetben volt.

A háború utáni években a mezőgazdaság sokmilliárdos ár- és egyéb, köztük gazdaságpolitikai veszteségeket szenvedett el. A 3 éves tervtárgyalások során csupán a Vörös Hadsereg ellátásával kapcsolatosakat 1947 májusáig egy–két milliárd forintra becsülték. Fokozta a gondokat, hogy a rendkívül kedvezőtlen időjárási viszonyok következtében — a Közellátási Minisztérium egy 1947 végi jelentése szerint — 1945-ben a hét főterménynél 1158, 1946-ban 1953, 1947-ben pedig 1659 millió Ft kár keletkezett, azaz a három éven keresztül ismétlődő és több mint fél évszázada példa nélkül álló szárazság csaknem 5 milliárd Ft-tal károsította meg a mezőgazdaságot és az országot.

Eladható termény- és termékféleségek
5 és 15 kat. holdas – országos átlagot képviselő – gazdaságban

Megnevezés	Mennyiség mértékegysége	Egységár (Ft)	Az eladható felesleg pénzértéke (Ft)	Az eladható felesleg megoszlása érték szerint, %-ban
	5 kat. holdas gazdaságban			
		Növénytermelés		
Burgonya	0,80 q	60,00	48,00	4,90
Cukorrépa	4,00 q	25,50	102,00	10,46
Szántóföldi zöldség	1,40 q	50,00	70,00	7,18
Szántóföldi szálastakarmány	1,00 q	60,00	60,00	6,15
Réti széna	1,00 q	50,00	50,00	5,13
Kerti termény, szőlő	1,20 q	100,00	120,00	12,30
Tökmag	0,10 q	200,00	20,00	2,50
Összesen			470,00	48,19
		Állattenyésztés		
Borjú (0,32 db)	26 kg	4,20	109,20	11,20
Tej	18 l	0,90	16,20	1,66
Választási malac	10 kg	10,00	100,00	10,25
Baromfi	28 kg	8,00	224,00	22,96
Tojás	7 kg	8,00	56,00	5,74
Összesen			504,40	51,81
Növénytermelés és állattenyésztés együtt			975,40	100,00

Megnevezés	Mennyiség mértékegysége	Egységár (Ft)	Az eladható felesleg pénzértéke (Ft)	Az eladható felesleg megoszlása érték szerint, %-ban
	15 kat. holdas gazdaságban			
		Növénytermelés		
Burgonya	9,60 q	60,00	576,00	8,58
Búza	1,04 q	80,00	83,20	1,24
Cukorrépa	12,00 q	25,50	306,00	4,56
Kenderkóró	1,05 q	32,00	33,60	0,50
Napraforgó	2,20 q	80,00	176,00	2,62
Borsó	0,35 q	100,00	35,00	0,52
Szántóföldi zöldség	8,40 q	50,00	420,00	6,26
Bab	0,20 q	120,00	24,00	0,36
Tökmag	0,30 q	2000,00	60,00	0,89
Mák	0,02 q	2000,00	40,00	0,60
Kerti termés (vegyes)	10,00 q	100,00	1000,00	14,90
Összesen			2753,80	41,03
		Állattenyésztés		
Borjú	80 kg	4,20	336,00	5,01
Tej	1593 l	0,90	1433,70	21,36
Választási malac	31 kg	10,00	300,00	4,47
Süldő	40 kg	9,00	360,00	5,36
Hízósertés	120 kg	8,00	960,00	14,30
Baromfi (élő)	40 kg	8,00	320,00	4,77
Tojás	31 kg	8,00	248,00	3,70
Összesen			3957,70	58,97
Növénytermelés és állattenyésztés együtt			6711,50	100,00

A nagyságrendek és nehézségek horderejének érzékeltetésére említhetjük: 1947 elején a mezőgazdaság tőkeszükségletét 2–2,5 milliárd 1937. évi értékű pengőre becsülték, ami — durván számítva — mintegy 8–10 milliárd Ft-nak felelt meg. Ezzel szemben a mezőgazdasági népesség összes jövedelme (azaz az önfogyasztás, naturális tőkeképződés, lakáshasználat és pénzbevétel együttes értéke) 1946/47-ben jóval alatta maradt az 5 milliárd Ft-nak, nem szólva arról, hogy ennek túlnyomó része (tekintettel a relatíve nagy saját fogyasztásra) nem szolgálhatta a mezőgazdasági termelés fejlesztésének közvetlen szükségleteit.

Az eddig említettek mellett, illetve ellenére a háború előttihez képest is nőttek a parasztság adó terhei. 1948-ban minden üzemtípusra több ilyen terhet raktak, mint 1938-ban (l. a különböző birtoktípusok adóterhének alakulása c. táblázatot.) Egy három holdas üzem földértékmutató alapján 17–53 százalékkal, egy 80 hol-

das 86–106 százalékkal viselt nagyobb adóterhet. A régi adórendszer regresszivitása annak következtében csökkent, hogy a nagyobb földterületű üzemek terhei általában nagyobb mértékben emelkedtek.

Különböző birtoktípusok adóterhének alakulása (Országos átlag)*

Év	Adóteher	Üzemtípus					
		3 kat. hold	10 kat. hold	15 kat. hold	25 kat. hold	50 kat. hold	80 kat. hold
	Átlag 11 aranykorona/hold kataszteri tiszta jövedelmű üzemek						
	összesen	64	142	200	373	745	1 232
1938.	egy kat. holdra P-ben	21	14	14	15	15	15
	egy kat. holdra búzában	105	67	71	76	75	77
	összesen	301	788	1 210	2 091	5 073	9 400
1948.	egy kat. holdra Ft-ban	99	79	81	84	102	117
	egy kat. holdra búzában	123	98	101	105	127	146
				%			
	1938	100	63,8	67,6	72,4	71,4	73,3
	1948	100	79,7	82,1	85,4	103,3	118,7
	1938 = 100	117,1	131,3	142,3	138,2	167,1	189,6
	Átlag 16 aranykorona/hold kataszteri tiszta jövedelmű üzemek						
	összesen	72	187	274	454	1 006	1 737
1938.	egy kat. holdra P-ben	24	19	18	18	20	20
	egy kat. holdra búzában	118	95	91	91	100	110
	összesen	370	1 047	1 609	2 863	7 629	13 417
1948.	egy kat. holdra Ft-ban	123	105	107	114	151	163
	egy kat. holdra búzában	153	131	133	138	168	205
				%			
	1938	100	80,5	77,1	77,1	84,7	93,2
	1948	100	85,6	86,9	90,2	109,8	133,9
	1938 = 100	129,7	137,9	146,2	151,6	168,0	186,4
	Átlag 20 aranykorona/hold kataszteri tiszta jövedelmű üzemek						
	összesen	77	210	2 041	4 035	11 374	18 526
1938.	egy kat. holdra P-ben	26	21	137	165	226	230
	egy kat. holdra búzában	128	105	112	118	113	139
	összesen	367	1 192	3 543	4 413	25 227	47 008
1948.	egy kat. holdra Ft-ban	122	119	236	356	497	584
	egy kat. holdra búzában	153	148	170	209	282	287
				%			
	1938	100	82,0	87,5	92,2	88,3	108,6
	1948	100	96,7	111,1	136,6	184,3	187,6
	1938 = 100	119,5	140,9	151,8	177,1	249,6	206,5

* A százalékos adatok búzában számolva

Egy átlag 11 aranykorona tisztajövedelmű 3 kat. holdas üzem például holdanként még mindig mintegy 25, 22, 17%-kal fizetett többet, mint az azonos értékcsoportba tartozó 10, 15, illetőleg 25 holdas birtokok. A közepes minőségű (16 aranykoronás) földeken a különbség 16,8; 15; 10,8%, a jó minőségű (20 aranykoronás) földeken pedig 3,4; –10, –20,8% volt.

Egykorú adatok szerint a mezőgazdaság tiszta hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez 1946/47-ben, annak ellenére, hogy a mezőgazdaság árszínvonalai, mint láttuk rendkívül kedvezőtlenek voltak, abszolút értékben is nagyobb volt, mint a gyáripar és energiatermelésé együtt. Sőt a nemzeti jövedelem összes forrásai közül is ez a termelési ág szolgáltatta a legnagyobb értéket. 1947/48-ra változott ugyan a helyzet, mégis annak ellenére, hogy a nemzeti jövedelemnek ekkor már legnagyobb hányadát szolgáltató gyáripar és energiatermelés hozzájárulásának értékéhez képest közel 20%-kal elmaradt, a háború előtti hozzájárulásának mintegy 74%-át adta — tehát így is igen számottevő hányadot. (Ekkor egyébként még az ipar hozzájárulása — kb. 96% — is alatta maradt a háború előtti szintnek.)

Az eddigiekhez képest aligha mond újat, ha megemlítjük, hogy a mezőgazdaság hozzájárulása területén mutatkozó mintegy 20%-os lemaradás, nemcsak 20%-kal kisebb állami hitel- és egyéb támogatást rejtett. A stabilizációt követő 1946/47. gazdasági évben a lakosság több mint felét kitevő mezőgazdasági népesség az egyéni jövedelmek negyedéért vitte előre a mezőgazdasági regenerációt.

5. *Termelési eredmények*

a) *A szántóföldi termelésű*

1944 végén 1945 elején még közvetlen a háborús események gátolták a szántási-vetési munkálatokat. Különösen súlyosak voltak a termelő tevékenység újraindításának feltételei a keleti országrészben, mely 1944 végén hadműveleti területté vált. (Szolnok megyében pl. 1944-ben az előző évi őszi vetésnek is csak kb. 13%-át tudták elvetni búzából, mintegy 10%-át árpából.) De nagyon vontatottan haladtak előre a mezőgazdasági munkák az ekkor még megszállt területeken is. E körülményekből következett, hogy az 1944/45-ös gazdasági évben elsősorban az őszi vetésű növényeket nem lehetett a szükséges időben és terjedelemben elvetni.

A háborús események főként a Dunántúlon, még a tavaszi munkákat is számottevően akadályozták. A termelés megindítását — mint a korábbiakból is következik — rendkívüli mértékben gátolta az emberi, állati, gépi munkaerő, s a vetőmag hiánya. Így a háborús pusztulásból, gazdasági leromlottságból adódó gátló körülmények következtében az 1944/45-ös gazdasági évben a szántóföldeknek közel 14%-a (13,9%), 1,3 millió kat. hold föld maradt ugaron. (A vetésterületre

vonatkozó táblázatból kitűnik, hogy az ugar a szántóterületnek az 1931–1940. évek átlagában mintegy 2,5%-át, 1941–1944 között 4,5, 1921 és 1930 között pedig 5,4%-át tette ki.)

Még nagyobb arányú változás volt tapasztalható a gabonaneműek vetésterületében. Ez ugyanis — jelzett viszonyok következtében — mintegy 1,7 millió holddal volt kevesebb az 1931–41. évek átlagánál. A gabonaneműek vetésterületének részaránya így az előző évi 52,6%-ról 34,8%-ra csökkent.

Az ugarterületek kiugró megnövekedésével és a gabonaneműek vetésterületének katasztrofális összezsugorodásával párhuzamosan — 1945-ben jelentkeztek a szántóföldi művelés akadályaiból és a közszükséglet elemi igényeiből fakadó vetésszerkezeti változások is. A háború előtti évekhez viszonyítva a gabonafélék rendkívül nagyarányú területveszteségével szemben kivétel nélkül megnövekedett a többi növénycsoportok (hüvelyesek, kapások, kereskedelmi és ipari növények, szálastakarmányok, főzelék- és zöldségfélék stb.) vetésterülete. Az 1935–38-as évek átlagához képest pl. 1,1-ről 1,3%-ra nőtt a hüvelyesek, 30,7-ről 37,3-ra a kapások, 1%-ról 3,6%-ra a kereskedelmi és ipari növények, 12,3-ról 15,5-re a szálastakarmányok, 0,5-ről 0,8-ra a főzelék- és zöldségfélék, 0,6%-ról 1,1%-ra az egyéb terméynek vetésterülete. Ugyanakkor a tavasszal ültethető tengeri és burgonya termése 1945-ben már az 1930–39. évek átlagának csaknem 90%-át érte el. Az ipari növények közül a napraforgótermés (elsősorban a rendkívül súlyos zsírhiány enyhítése céljából) megötszöröződött, míg a túlnyomórészt őszi vetést és alapos talajelőkészítést igénylő gabonatermés az 1930–39. évek átlagának mindössze 32%-át érte el.

A vetésterület strukturális változása 1945-ben tehát egyrészt gabona-vetésterület összezsugorodásában, ezzel párhuzamosan az ugarterület igen számottevő megnövekedésében, másrészt a többi fontos növények vetésterületének a háború előttihez viszonyított kiterjedésében jutott kifejezésre.

A vetésszerkezet jelzett belső változása s egyben a változás méretei is 1945-ben voltak a legszembetűnőbbek. Az 1945/46. gazdasági évtől kezdve (ahogy mérséklődött a háborús szükségletek közvetlen befolyásoló szerepe) lényegében már az eddigiekkel ellentétes tendencia jelentkezett. A vetésszerkezetnek az 1945 utáni változásait ugyanis (szemben a háború alatti tendenciával) döntően az emberi táplálkozásra és szükségletre közvetlenül alkalmas növények területének növelésére irányuló törekvés jellemezte. Az 1945/46-os gazdasági évtől kezdve már újra a régi (háború előtti) vetésszerkezet irányában történt bizonyos változás; jelentősen kiterjedt ismét a gabonaneműek vetésterülete (mint a táblázat mutatja az 1945-ös 34,7%-ról 1946-ra 42,7; 1947-re 47,4%-ra emelkedett), jóllehet továbbra is messze elmaradt a háború előtti évek átlagától. Közel felére csökkent a hüvelyesek területi részesedése, de tovább növekedett a kapásnövények, kereskedelmi-ipari növények, főzelék- és zöldségfélék területének részaránya. A gabonaneműek

A legfontosabb mezőgazdasági termények területe növénycsoportok szerint

Évcsoport év	Gabona-neműek	Hüvelyesek	Kapásnövények	Kereskedelmi növények	Szálastakarmányok	Főzelék- és zöldségfélék	Egyéb termények	Ugar
				ezer kat. hold				
1921–30.	5 063	33	2 600	103	1 182	29	45	521
1931–40.	5 119	71	2 906	123	1 173	55	52	244
1941–44.	4 715	170	2 753	275	1 249	73	78	434,7
1945.	3 365	114	3 105	307	1 290	68	86	1 347
1946.	4 119	63	3 074	408	1 204	79	112	588
1947.	4 558	59	3 236	325	1 045	81	49	269
				a szántóföld százalékában				
1921–30.	52,9	0,3	27,2	1,1	12,3	0,3	0,5	5,4
1931–40.	52,6	0,7	29,8	1,3	12,0	0,6	0,5	2,5
1941–44.	48,4	1,8	28,2	2,8	12,8	0,7	0,8	4,5
1945.	34,7	1,2	32,1	3,2	13,3	0,7	0,9	13,9
1946.	42,7	0,6	31,9	4,2	12,5	0,8	1,2	6,1
1947.	47,4	0,6	33,6	3,4	10,9	0,8	0,5	2,8

vetésterületének növekedése (az említett néhány más növényféleségével együtt) egyrészt az ugarterület, másrészt a hüvelyesek, szálastakarmányok és egyéb növények területének rovására valósult meg.

A vetésterületek strukturális változását tehát az 1944/45. gazdasági évben döntően még a háborús hatások szabták meg. A háborús szükségletek megszűntével, a béketermelésre való átállás szükségességével egyidejűleg 1945/46-tól kezdve a háborús pusztulás meghatározó szerepe lassanként háttérbe szorult, s egyre inkább előtérbe került a birtokstruktúrában bekövetkezett változás, valamint a fokozódó állami beavatkozás hatása.

A háború utáni évek vetésszerkezeti változásainak fontos jellemzője volt a takarmánynövények (takarmányrépa, vöröshere, lucerna stb.) vetésterületének, s ezzel összefüggésben terméseredményeinek számottevő csökkenése is.

Míg a vetésszerkezet és az egyes növényféleségek vetésterületének arányát elsősorban a korábban jelzett tényezők szabták meg, addig a terméseredmények alakulásában már nagyon fontos szerepet játszottak az időjárási viszonyok (melyek a háborút követő három gazdasági évben rendkívül kedvezőtlenek voltak), továbbá a talajerő állapota, a növényi kártevők pusztítása, a vetőmag minősége stb.

A legfontosabb mezőgazdasági termények kat. holdankénti átlagtermése

Termény	1931–35.	1936–40.	1941–43.	1945.	1946.	1947.	1948.
	évek átlagában q			évben q			
Búza	7,5	8,5	7,9	5,2	5,9	5,0	6,7
Rozs	6,6	6,6	6,2	4,7	5,4	5,1	7,3
Árpa	7,7	8,1	8,2	4,9	5,5	5,5	9,2
Zab	7,0	7,5	7,8	4,7	5,6	4,8	8,9
Kukorica	9,4	12,4	8,2	8,8	6,8	8,2	12,4
Burgonya	33,3	46,6	41,8	32,2	25,6	22,9	44,0
Cukorrépa	110,5	128,2	92,9	67,2	55,2	72,2	91,0
Takarmányrépa	115,9	141,8	102,6	80,6	64,1	64,0	97,0
Dohány	8,1	7,6	6,7	5,6	5,4	6,3	7,6
Repce	4,6	5,5	4,8	3,6	3,3	3,4	–
Napraforgó	4,9	6,0	5,3	4,3	4,4	4,8	5,7
Lucerna	19,6	26,7	21,8	18,6	16,8	14,7	21,7
Vöröshere	16,1	21,8	18,0	15,0	12,4	11,9	19,3
Bíborhere	13,3	15,9	15,0	12,0	10,4	11,0	15,2
Baltacím	13,9	17,5	16,7	12,5	13,5	21,1	17,2
Zabosbükköny	13,4	17,3	17,1	12,8	12,9	12,5	17,1
Muhar	14,2	17,2	14,3	12,9	13,9	11,6	17,4
Csalamádé	124,5	157,5	126,1	86,0	99,0	74,3	124,5
Borsó, magnak	6,2	7,4	7,2	3,6	4,2	4,2	5,7
Bab, magnak	4,8	5,5	5,5	4,2	3,9	4,4	5,8
Lencse	3,5	3,6	4,3	3,3	3,4	3,3	4,8

A legfontosabb mezőgazdasági termények átlageredményeinek csökkenése általában jelentkezett már a háború alatt is, s 1945-re érte el mélypontját — a kukorica kivételével szinte általánosan. A búza átlaghozama pl. 1945-re majdnem 39%-kal, a rozs több mint 28%-kal, az árpa majdnem 40%-kal, a burgonya 30–31%-kal, a kukorica 29%-kal esett vissza az 1936–40-es évek átlagához képest. 1946-ban a kedvezőtlen (elsősorban aszályos) időjárás ellenére is néhány termény főként a búza, rozs, árpa, napraforgó és egyes takarmánytermény valamelyes növekedése volt tapasztalható, sok más fontosabb termény (kukorica, burgonya, takarmány és cukorrépa, bab, repce, dohány stb.) átlageredménye azonban tovább csökkent. Egészében véve a táblázatban szereplő 21 fontosabb mezőgazdasági termény közül tizenegynél további visszaesés következett be 1946-ban. A rendkívül aszályos 1947-es év termésátlagai pedig még az eddigieknél is kedvezőtlenebbül alakultak: a szóban forgó 21 termény közül mindössze hétnél volt — a nagyon rossz 1946-os átlagaihoz viszonyítva — valamelyes emelkedés, a legtöbb terménynél azonban (így többek között a búzánál, rozsnál, burgonyánál stb.) tovább csökkentek a termésátlagok. Kedvező változással járt viszont az 1947/48-as esztendő, mely a háború utáni évek legjobb eredményeit hozta. Ez évben az egy kat.

holdra eső termés nem egy esetben meghaladta (rozs, árpa, zab, lencse, bab), máskor elérte vagy jelentősen megközelítette a felszabadulás előtti, illetve békebeli átlagokat. (Nagyobb elmaradás ekkor már csak a búza, a répa és a csalamádé terméshozamában mutatkozott.)

Hasonló a kép az összterméseredményekre vonatkozóan is. 1945-ben a 21 fontosabb termény közül mindössze a kukoricánál és a napraforgónál volt tapasztalható emelkedés, a többi terménynél kivétel nélkül csökkenés mutatkozott, még a háborús évek eredményeihez viszonyítva is. A dolgozó parasztság erőfeszítései ugyan néhány terménynél (így pl. a tavasszal vethető kukoricánál, burgonyánál és napraforgónál) világosan megmutatkoztak, de az ősszel elmaradt vetéseket semmiképpen sem lehetett teljes mértékben pótolni. Így 1945-ben a búzatermés az 1941–43. évek átlagának 34%-át sem érte el, s még jobban elmaradt a háború előtti átlagától. A kukorica és a napraforgó kivételével (melyek eredménye 1941–43-hoz viszonyítva mintegy 25%-kal, illetve 134%-kal növekedett) rendkívül kedvezőtlenül alakultak egyéb fontos növények (az említett búzán kívül: a rozs, árpa, zab, burgonya, cukor- és takarmányrépa, szálastakarmányok stb.) terméseredményei is.

A legfontosabb mezőgazdasági termények terméseredménye (ezer mázsában)

Termény	1931–35.	1936–40.	1941–43.	1945.	1946.	1947.	1948.
	évek átlaga			év			
Búza	20 816	23 098	19 557	6 578	11 267	11 515	15 831
Rozs	7 247	6 989	5 808	3 036	4 242	4 891	7 857
Árpa	6 274	6 285	6 065	4 422	4 413	3 986	6 917
Zab	2 745	2 966	3 234	1 709	1 980	1 673	3 308
Kukorica	18 551	25 148	14 988	18 711	13 635	17 806	28 617
Burgonya	16 765	23 097	19 149	16 908	11 432	10 611	21 169
Cukorrépa	8 901	10 385	7 900	1 175	5 159	11 588	17 709
Takarmányrépa	25 721	34 702	24 733	16 372	13 585	12 437	17 657
Dohány	280	177	160	80	129	179	270
Repce	93	73	76	25	5	5	–
Napraforgó	34	80	426	995	1 353	1 088	1 559
Lucerna	6 307	10 296	7 248	7 181	5 526	5 533	8 819
Vöröshere	3 530	4 375	4 847	4 386	2 373	921	1 443
Bíborhere	661	935	643	395	351	244	184
Baltacím	792	1 030	917	715	638	397	477
Zabosbükköny	3 159	3 851	4 323	2 980	3 079	2 885	3 568
Muhar	655	784	785	487	521	695	949
Csalamádé	15 853	20 501	14 625	8 844	12 534	8 746	14 972
Borsó, magnak	185	393	780	284	174	140	222
Bab, magnak	45	38	55	54	41	48	78
Lencse	71	70	26	12	10	17	33

1946-ban és 1947-ben elsősorban a gabonatermelés eredményei mutattak bizonyos további javulást, aminek ebben az időben különösen nagy jelentősége volt. Ennek ellenére sem a búza, sem a rozs termelése nem érte el a háború alatti, illetve a háború előtti évek eredményét. A fontosabb termények közül csak a kukorica, dohány, cukorrépa, napraforgó hozama haladta meg a háborús évek, sőt a két utóbbi, a háború előtti évek átlagát is. Lényeges változást csak az 1947–48-as gazdasági év hozott, amikor — amint ezt a táblázat is mutatja — a terméseredmények javulása általánosnak volt tekinthető.

Az eredmények végső soron azt mutatják, hogy a dolgozó parasztság minden erőfeszítése ellenére, a mezőgazdaság produktivitása az első három esztendőben igen viszontagságosan alakult. 1945-höz viszonyítva megnőtt ugyan a két legfontosabb kenyérnövény (búza, rozs) terméseredménye, de a szükségletekhez viszonyítva korántsem megfelelő mértékben. (A búzáé 1947-ben a háború előtti öt év átlagának a felét sem érte el, a rozsé is 30%-kal volt alacsonyabb.) 1948-ban viszont, amikor az időjárás végre kedvezőbbnek mutatkozott, a búza átlagtermése 34, a rozs több mint 43, az árpa 67, a zab több mint 85, a kukorica 51, a burgonya pedig több mint 92%-kal haladta meg az 1947. évit. 1948-ban 20 fontosabb mezőgazdasági termény közül már 16-nak az átlaghozama elérte, nem egy esetben meghaladta a háború előttit. Ugyancsak jelentős előretörést bizonyítanak a mezőgazdasági termelés összeredményei. Ezt igazolja, hogy a háború utáni első három év legjobb eredményeit véve alapul 1948-ban a búza termelése 40,5, a rozs 60,6, az árpa 56,4%-kal, a zab mintegy kétharmadával, a kukorica 53%-kal, a burgonya pedig több mint negyedével növekedett. 1948-ban a rozs, az árpa, a zab, kukorica, burgonya, cukorrépa, bab, borsó, lucerna stb. termése már lényegében békeszínvonalon volt, egyes esetekben pedig afölé emelkedett. Ennek ellenére az 1948-as eredmények a békebeli maximumoktól még általában elmaradtak, s a mezőgazdaság termelési értéke — mely 1946/47-hez képest 24%-kal emelkedett — az utolsó békeév (1938/39) bruttó értékétől mintegy 28–29%-kal elmaradt. A lemaradás tehát még mindig igen számottevő volt. Ezt megállapítva azonban nem szabad arról sem megfeledkeznünk, hogy a termelés technikai feltételei sem voltak még a háború előtti szinten. Az 1948. (az első, időjárás szempontjából kedvezőbb) év valóságos sikere mindazonáltal először jelezte azokat a fejlődési tartalékokat, amelyek a kisüzemi rendszerben rejlettek.

b) *Állattenyésztés*

Tudjuk, hogy a mezőgazdaságot ért károk közül elsősorban az állatállomány veszteségei emelkedtek ki. Állatállományunk nemcsak számban fogyatkozott meg rendkívüli módon, hanem minőségi állapota is nagyon leromlott. Míg az állomány csökkenése — mint említettük — többek között a közellátási és igaerőszükségletek

kielégítésében okozott átmenetileg szinte megoldhatatlan nehézségeket, a minőségi összetételben bekövetkezett egészségtelen eltolódás az állattenyésztés továbbfejlesztésének lett egyik igen súlyos akadálya. Ugyancsak az állattenyésztés helyzetét súlyosbította a takarmánynövények vetésterületének jelentős összeszűkülése, terméseredményeinek kedvezőtlen alakulása, melynek következtében egészen 1948 tavaszáig szinte általánosnak mondható takarmányhiánnyal kellett megküzdeni. Más oldalról világit rá és súlyosbította a problémát az, hogy a háború utáni gazdasági helyzetben, a nehézségek megoldására nem voltak biztatóak az importlehetőségek sem.

Mindennek ellenére állatállományunk mennyiségi fejlődése a felszabadulás után igen figyelemre méltó volt. Ha a rendelkezésre álló statisztikai adatok pontosságához sok kétség fér is, annyi mindenesetre világosan kitűnik, hogy jelentékeny fejlődés következett be az állattenyésztésnek jószerint minden területén, jóllehet a növekedés — a szántóföldi termeléshez hasonlóan — nem érte el a felszabadulás előtti szintet és csak részben fedezte az ország szükségleteit.

1945 és 1948 között több mint 320 ezerrel növekedett lóállományunk. Ugyanezen idő alatt az ország szarvasmarha-állománya 923 ezer darabbal, sertésállománya több mint másfél millióval, juhállománya pedig mintegy negyed millióval gyarapodott. A szarvasmarha-tenyésztés ezzel 1948-ra számszerűleg elérte a békeszínvonalat, sőt kis mértékben meg is haladta azt. Ezzel szemben a lovak, sertések és juhok száma még ekkor is mintegy 20–60%-kal volt kisebb, mint 1938-ban.

Az állatállomány számszerű változásaival párhuzamosan jelentős — legtöbbször éppen nem kedvező — változások zajlottak le annak faj, kor és nem szerinti összetételében. E változások oka a háború és a felszabadulás utáni rendkívül súlyos gazdasági helyzet volt. Az állattenyésztés alapjában véve nélkülözte a tervszerű beavatkozást, s így az állatállomány összetételében bekövetkezett változások óhatatlanul a spontán fejlődés irányait tükrözték.

Állatállomány (1000 db)

Év*	Ló	Szarvasmarha	Sertés	Juh
1935.	886	1 911	4 674	1 450
1938.	814	1 882	5 224	1 629
1942.	900	2 365	4 670	1 708
1945.	329	1 070	1 114	328
1946.	399	1 100	1 327	370
1947.	575	1 841	2 792	570
1948.	651	1 993	2 771	579

* Tavaszi állatszámlálási adatok.

A lóállomány a háború után viszonylag gyorsan fejlődött, bár az 1942. évi csúcslétszámtól még 1948 tavaszán is közel negyedmilliós elmaradás mutatkozott és a békebeli létszámnak is mintegy 1/5-e hiányzott. Ez a kisebb lóállomány azonban a felszabadulás előttinél jóval arányosabban oszlott meg. Míg pl. 1948 elején az állomány még alig haladta meg az 1942. évi 70%-át, a lovat tartó gazdaságok száma viszont — egyes számítások, illetve becslések szerint — csak 6,2%-kal volt kisebb az 1942. évinél. Igaz, hogy a felszabadulás után nagyon sok gazdaság legfeljebb csak egy lovat tartott, s a lovat nem tartó gazdaságok száma fokozatosan csökkent. Ugyanakkor még 1948-ban is lófogatainknak több mint fele (50,4%-a) egyes lófogat volt, szemben az 1942. évi 23,4%-kal. 1942. február végén egy lótartó gazdaságra átlagosan 2,6 állat esett, 1948-ban mindössze 1,7.

Lóállományunk nemek szerinti megoszlásában súlyosabb eltolódás nem mutatkozott. Hiány csak apaállatban jelentkezett. A mének és bizonyos mértékig a kancák rovására a heréltek száma növekedett. Előretörésük a hidegvérű, erősebb, de lassúbb mozgású fajta csekély visszaszorulásának, illetőleg a melegvérű, gyors, de kisebb teherbírású fajta 1%-os növekedésének ellensúlyozásaként állt elő.

A szarvasmarha-állomány a felszabadulást követő három esztendőben mintegy 86%-kal növekedett. Számszerű gyarapodása — érthetően — meghaladta a lóállományét. E fejlődés azonban korántsem volt arányos. Figyelemre méltó volt, hogy a jelzett növekedés mintegy 40–50%-a a növendékmarhák számának emelkedéséből eredt. A szarvasmarha-állomány kor és nem szerinti vizsgálata megmutatja, hogy a felszabadulás utáni évek szarvasmarha-állományának igen számottevő növekedése mellett a fejlesztés belső tartalékai bizonyos vonatkozásban kedvezőtlenül alakultak. Az 1947 októberi képviseleti összeírás szerint pl. még igen nagy (78,5%-os) hiány mutatkozott 2 évesnél idősebb üszőkben és tinókban. Tenyészbika-állományunk 1947 végén lényegében az 1945-ös színvonalon mozgott, felét sem érte el az 1942. évinek.

Jelentős változások mutatkoztak a szarvasmarha-állomány összetételében egyéb vonatkozásban is. Így pl. a tehénállomány 1947 végére az egész szarvasmarha-állománynak valamivel több mint felét tette ki az 1942. évi, nem egészen 43%-kal szemben. E fejlődési irány okai kétségtelenül a birtokstruktúra felszabadulás utáni változásaiban és a tehénállomány felhasználhatóságának (igaerő, tej, szaporítás, hús) előnyeiben keresendők.

Fontos — több vonatkozásban ugyancsak kedvezőtlen — eltolódás mutatkozott a szarvasmarha-állomány fajta szerinti összetételében is. A jól tejelő szimentáli és hazai pirostarka szarvasmarhák arányrészesedése 82,9%-ról 75,4%-ra, a főleg kiválóan munkabíró ökrei miatt tenyésztett magyar alföldi fajta aránya pedig 9,4%-ról 7,6%-ra csökkent. Ezzel szemben a hazánkban nem is legjobb változatában tenyésztett borzderes szarvasmarhák száma több mint másfélszeresére, a fajtajelleg nélkülieké pedig mintegy háromnegyed résszel emelkedett. A fajta szerinti

összetétel kedvezőtlen alakulását mutatják a következő adatok: a magyar-tarka állomány 1942-höz viszonyítva több mint 38%-kal csökkent, a jóval kisebb értékű és hozamú borzderes és egyéb kevertfajta állatok száma viszont 76, illetőleg 55%-kal nőtt. Míg a magyar-tarka és szimentáli állomány részesedése az összállományban 7,5%-kal csökkent, a borzderes és egyéb fajta részaránya 9,6%-kal növekedett.

A közellátás szempontjából első pillantásra megnyugtatónak tűnik a tehénlétszám viszonylag nagy részaránya. Kétségtelen, hogy a tehenek számának növekedése a tejtermelés bizonyos emelkedését eredményezte, de az átlagos tejhozam korántsem volt kielégítő. 1947. május végén a napi tejhozam fejt tehenenként átlagosan mindössze 4 liter volt, szemben az 1930-as május végi 6,1 literes átlaggal. A tejhozamnak ez a több mint egyharmados visszaesése szorosan összefüggött azzal, hogy a tehenek igázása még 1947-ben is — az igaerőhiány miatt — több mint 30%-kal volt nagyobb mérvű, mint a háború idején. 1942-ben a tehénállománynak csak mintegy 14,2%-át, 1947-ben pedig 44,4%-át kellett rendszeresen igába fogni.

Tartást, tenyésztést egyaránt terhelt az 1945–48 közötti években mindvégig jelentkező takarmányhiány. 1946-ban és 1947-ben együttesen számítva mintegy harmadrésszel volt kisebb a fontosabb (tartósítva is fogyasztott) tejszaporító takarmányok (takarmányrépa, csalamádé és leveles cukorrépafej) termelése, mint 1930 körül — majdnem azonos nagyságú tehénállomány mellett. Részben a nem kielégítő takarmányozás, részben az erőteljesebb igázás következményét kell látnunk abban is, hogy október közepén a fejt tehenenkénti napi átlagos tejhozam már csak 2,8 litert tett ki. Természetes tehát, hogy a rosszabb tartás, a nagyobb mérvű kihasználás miatt a tehenek kondíciója szükségszerűen romlott. A tejhozam csökkenése természetszerűleg szorosan összefüggött az állatállomány összetételének — fentebb jelzett — minőségi módosulásával is, azzal, hogy csökkent a tisztavérű, jól tejelő állomány aránya s növekedett a gyengébben tejelő kevertfajú állomány.

A vártnál kisebb mértékben fejlődött a sertésállomány. Bár a sertések száma 1948-ra az 1945. évinek közel két és félszeresére emelkedett, az 1942. évi állománynak (mely ez esetben kisebb volt, mint az 1938. évi) mégis csupán 60%-át érte el. A fejlődés kedvezőbb körülmények között kétségtelenül nagyobb is lehetett volna, hiszen a sertés közismerten jóval szaporább állat, mint a szarvasmarha vagy a ló. Ez esetben is kedvezőtlenül hatott viszont a felszabadulás utáni évekre oly jellemző takarmány- és tőkehiány.

Míg a sertésállomány kor szerinti összetétele különösebb módosulást nem mutatott, fajta szerinti összetétele változott. Jelentős mértékben megnövekedett a hússertések aránya a zsírsertések rovására. A hússertések térhódítása a felszabadulás előtt a Dunántúl nyugati szélétől kiindulva fokozatosan terjedt kelet felé,

korábban főleg a kereslet változását követve, később elsősorban azért, mert a hússertés a zsírfajtához viszonyítva jóval szaporábbnak mutatkozott.

A háború előtt a szántóföldde l rendelkező gazdaságok közül minden másfél üzemre jutott sertéstartás, 1948-ban minden másodikra. Ugyanezen idő alatt az állattartónkénti sertéslétszám 5,6 db-ról 2,7 db-ra csökkent.

A háború alatti 1708 ezres juhállományból a háború és az azt követő időszak mostoha körülményei következtében mindössze 328 ezer maradt meg. A veszteség mintegy 1380 ezerre rúgott. Emellett a kisbirtokra épülő agrárszervezet keretei között a felszabadulás után megfelelő feltételek sem voltak a juhtenyésztés fejlesztéséhez. A nagybirtokrendszer megszűnése, a parasztgazdaságok uralkodóvá válása és a felszabadulás utáni takarmányhiány ugyanis a korábban főleg a nagy- és középbirtokon tenyésztett juhállomány fejlesztését nagymértékben hátráltatta. Így az 1948-ban nyilvántartott összállomány a háború alattinak kb. 1/3-át tette ki csupán.

A baromfit nem számítva, állatfajtáink közül egyedül a („szegény ember tehené"-nek becézett) kecskeállomány haladta meg jelentősen a felszabadulás előtti színvonalat. Számszerű gyarapodásának mértékére igen jellemző, hogy az 1945. május végi 58 ezret el nem érő állomány ugyanezen év novemberére mintegy 64 ezerre, egy év múlva 94 ezerre, 1947 májusára pedig több mint 102 ezerre növekedett, vagyis az összállomány 1942. évi rekorderedményéhez képest is 44,3%-kal nőtt.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy a jelzett néhány esztendőben mind a szántóföldi termelés, mind az állattenyésztés terén számottevő fejlődés indult meg. Jóllehet az eredmények általában jelentősen elmaradtak a háború előtti évekéitől, elsősorban a parasztság áldozatos erőfeszítésének eredményeként, így is igen fontos előzményét jelentették annak a küzdelemnek, mely a háború utáni években a békeszint eléréséért folyt.

III. A mezőgazdasági munkaszervezet

A földosztás után a munkaszervezet, bár a tulajdon demokratizálása (a földmagántulajdon társadalmibbá tétele) révén jelentősen egységesült, messzemenően nem képezett homogén rendszert. Mint bemutattuk, nagy mértékben csökkent, de nem szűnt meg a földművelő társadalom belső tagozódása. Különböző rétegei között a történelem nemcsak a régi mezsgyéket szabta át, de újakat is húzott, birtokkategóriákként, tulajdonosi jogcímként, a birtokolt termelőeszközök működtetésének képessége és haszna, összességében a társadalmi munkaszervezet új rendjében elfoglalt hely szerint, mint tehetősebb gazda vagy szegényparaszt, újbirtokos, telepes vagy éppen agrárproletár.

Mind a termelésben, mind a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulásban a kisüzemű rendszerű magángazdaság dominanciája érvényesült, de a többszektorúság egyfajta jeleként jól-rosszul az új munkaszervezethez illeszkedtek a meghagyott vagy újonnan létesített állami üzemek, közületi (községi) birtokok, sőt a szövetkezeti gazdaság régi és új elemei is.

1. A magángazdaság

Statisztikailag az összes birtoknak majdnem 99%-a, az összterület mintegy 78%-a tartozott ide, világos bizonyítékaként annak, hogy a mezőgazdasági termelés alapját a földreform után is szinte kizárólagosan a magángazdaság képezte. Ebben a vonatkozásban tehát, amint ezt a birtokviszonyok vizsgálatánál említettük, az 1945. évi agrárátalakulás alig hozott változást.

Arra is utaltunk azonban, hogy a magántulajdon belső struktúrája alapvető átalakuláson esett át. Az új tulajdoni struktúra uralkodó tényezője a saját munkaerőre épülő, azaz nem tőkés paraszti üzem lett, ezzel egyidejűleg a többé kevésbé rendszeres bérmunkát igénylő árutermelő (paraszti, illetőleg úri) birtokok területi részesedése igen nagy mértékben csökkent, nem is szólva arról, hogy ez utóbbiak (100 holdon felül kizárólag, kisebb mértékben ez alatt is) maradványbirtokok lévén, semmilyen téren sem állták a versenyt a régi nagybirtokkal és egyéb úri, ugyancsak tőkés üzemekkel.

a) *Az árutermelő jellegű üzemek*

A változás mértékét már az a megközelítő összehasonlítás is jól mutatja, hogy a háború előtt a 100 holdon felüli régi közép- és nagybirtok területe a magánbirtok terület 36,3%-át tette ki, a földreform után pedig a magánkézen lévő földnek (még ha eltekintünk is attól, hogy a 20 hold alatti magánüzemek terjedelme egészében valamelyest nőtt) mindössze csak 2,9%-ára rúgott, azaz a földreform előttinek alig több mint 8%-ára. Igaz, a 100 holdon aluli birtokok közt is sok akadt, amelyen a bérmunka alkalmazása rendszeresnek volt tekinthető.

Ha most e problémát az alsó határérték segítségével is meg akarjuk közelíteni, az adatok ez esetben is a piacra orientált üzemek szerepének nagy arányú csökkentését mutatják.

A földmagántulajdon megoszlása birtoknagyság szerint

Birtok-csoportok kat. hold	Birtokok a földreform előtt				Birtokok a földreform után			
	szám	%	terület	%	szám	%	terület	%
0–5	1 179 466	73,0	1 623 493	12,9	1 403 515	68,5	2 866 215	22,5
5–10	203 397	12,6	1 469 421	11,7	387 312	18,9	3 382 019	26,5
10–20	142 811	8,8	2 005 506	15,9	174 205	8,5	2 769 647	21,7
20–50	70 730	4,4	2 071 336	16,5	68 385	3,3	2 261 748	17,8
50–100	12 466	0,8	838 310	6,7	12 212	0,6	1 104 791	8,6
100–200	3 779	0,2	520 144	4,1	2 986	0,2	368 180	2,9
200–1000	3 117	0,2	1 289 284	10,2	21	0,0	5 670	0,0
1000–3000	553	0,0	898 566	7,2	–	–	–	–
3000–	203	0,0	1 859 912	14,8	–	–	–	–
Összesen	1 616 522	100,0	12 575 972	100,0	2 048 636	100,0	12 758 270	100,0

A szakirodalomban és a gyakorlatban egy időben általánosan elfogadott 25 holdas birtoknagyságot, mint az árutermelő jellegű a (gazdagparaszti, tőkés) birtok alsó határát véve is alapul, teljes egyértelműséggel világlik ki, hogy a földosztás utáni több mint 2 millió magánbirtokból csak mintegy 56 ezernek(a magánbirtokok 2,7%-ának) a területe haladta meg a 25 holdat, s számításaink szerint ezek összterülete nem érte el a magánbirtokok területének negyedét sem. (A háború előtt ez az arány meghaladta az 50%-ot.) Nem szólva arról, hogy a 25–100, még inkább a 25–50 holdas csoportban sok volt az olyan gazdaság, amely csak részben, időszakosan alkalmazott bérmunkást, mert — különösen ahol extenzív gazdálkodás folyt — műveléshez jórészt elegendőnek bizonyult a családi munkaerő is.

Tekintetbe kell venni azt is, hogy az árutermelő paraszti, úgyszintén a legfeljebb 1000 hold összterületből meghagyott úri birtokok felszerelés-állományát sem hagyták érintetlenül az 1944 végétől induló változások. (Az előbbiek esetében mindenekelőtt a háború hagyott maradandó nyomokat, az utóbbiak egy részénél pedig ezt követően még a földosztás is.)

De ez is csak az érem egyik oldala. Mert való igaz, hogy a földreform után megmaradt árutermelő, illetve tőkés birtokok a felszabadulás előttinek csak halovány árnyékai voltak, való igaz, hogy a háború, majd a földreform következtében őket is súlyos megrázkódtatások érték; sőt még az is valóság, hogy számszerűleg szinte teljességgel elvesztek a dolgozó paraszti üzemek milliós tengerében, azonban még így is igen komoly gazdasági potenciállal, s tulajdonosaik jó ideig még semmiképpen el nem hanyagolható politikai befolyással rendelkeztek.

Gazdasági erejüket eléggé világosan példázza, hogy a földreform után — a 25 holdon felüli birtokok adatait véve alapul — magánbirtok 12,8 millió holdas összes

területéből 3,1 millió hold tartozott hozzájuk. De géppel, állattal való ellátottságuk is számottevően jobb volt, mint a kisgazdaságoké. 1948 végi adatok szerint az ő kezükön volt még a traktorok nagy része, a tenyészmének 36,4, a tenyészkanok 53,6, a tenyészbikák 64,8%-a. Ezzel szemben a 20 (más adat szerint 25) holdon felüli gazdaságok a kétévesnél idősebb lovaknak már csak 19,6, a kétévesnél idősebb szarvasmarháknak pedig csak mindössze 11,4%-át mondhatták magukénak, nyilvánvalóvá téve e téren is a kisgazdaságok túlsúlyát.

Az árutermelő (ún. gazdagparaszti, megmaradt tőkés, úri) gazdaságoknak az 1945 utáni agrárfejlődésben betöltött szerepe egykor s némileg később is meglehetősen sok vitát váltott ki. A földreform utáni ún. tőkés veszélynek mind eltúlzása, mind alábecsülése ma már inkább csak időszerűséget vesztett koncepciók újbóli felmelegítését eredményezhetné, semmint a valós helyzet megfontolt áttekintését.

Két évesnél idősebb lovak és szarvasmarhák birtokcsoportok szerint (1948. november)

Birtokcsoport	2 évesnél idősebb	
	ló	szarvasmarha
	darab	
5 kat. hold alatt	92 000	450 000
5–10 kat. hold	140 000	400 000
10–20 kat. hold	82 000	260 000
20–50 kat. hold	64 000	100 000
50 kat. hold felett	13 000	43 000
Összesen	391 000	1 253 000

A tőkés birtok ugyanis — amennyiben meghagyta — szintén a földreform „terméke" volt — s tegyük hozzá: a földmagántulajdon és magántermelés rendszerében nemzetgazdasági szempontból is szükségszerű terméke. Mivel a birtokreform kifejezett célja — a szegényparaszti gazdaságok megerősítése mellett — a nincstelen falusi szegénység földhöz juttatása volt, éppen nemzetgazdasági érdekeket szem előtt tartva, aligha lehetett figyelmen kívül hagyni, hogy a régi árutermelő nagybirtokból létrehozott új üzemek (legalábbis az agrárproletár-juttatottak esetében, kellő felszerelés és egyéni gazdálkodási tapasztalat híján) egy ideig semmiképpen sem tudják majd piacravitel tekintetében a régi nagyüzem produkcióját megismételni, ahogy ez egyébként az újbirtok egy részénél be is bizonyosodott. Éppen ezért a fejlődés adott szintjén legfeljebb arra lehetett törekedni, hogy a földosztással együtt járó, esetleges gazdasági megrázkódtatás a lehető legkisebb maradjon. S ebben a vonatkozásban az ismert kisajátítási határok érvényesítése — döntően vagy jelentős mértékben magánkisbirtokra épülő agrártermelést

tételezve fel — a kitűzött feladat megoldásának egyben azt a módját is jelentette, amely egyrészt lehetővé tette ugyan az alapvető politikai és szociális szempontok érvényesítését, másrészt viszont nem csökkentette az árutermelő birtokok területét a beláthatatlan kockázattal járó szint alá.

Tény, hogy a régi árutermelő birtokok egy része fennmaradt, s a változó feltételek mellett vagy ellenére hagyományos üzemvitelt folytatott, beleértve a bérmunka alkalmázását. Más oldalról az utóbbit igényelte is az a földosztásból kimaradt bérmunkássereg, amelyik — mivel máshol nemigen vagy egyáltalán nem tudott kenyérhez jutni — munkaerejének továbbra is a mezőgazdaságban történő értékesítésére kényszerült. Számuk már a földosztás idején is elég jelentős volt, később — jórészt a hadifogságból hazatérőkével növekedve — még tovább emelkedett.

A földreform idején a 663 359 törvény szerint jogosult (és jelentkezett) földigénylőből ugyan csak mintegy 21 ezer nem jutott földhöz, a juttatásból ténylegesen kimaradt és a földre valóban rászorulók számát már ekkor is legalább 105, illetve — a földbirtokkal egyáltalán nem rendelkező mezőgazdasági munkások számát — 150 ezerre becsülték. 1948 végén viszont a mezőgazdasági munkásság keresőinek (napszámosok, állandó mezőgazdasági munkások, 0–1 kat. holdas földművesek, illetőleg ez utóbbiaknál a segítő családtagok) száma közel 370 ezerre rúgott; nem is szólva arról, hogy az 1–5 kat. holdas földművesek között is számosan voltak olyanok, akik a bérmunkavállalásra ugyancsak rákényszerültek.

Így a többé-kevésbé rendszeresen mezőgazdasági bérmunkát vállalók száma legóvatosabb becslés szerint is legalább 300–400 ezer főre volt tehető. A helyzetet súlyosbította, hogy a mezőgazdasági munkavállalók száma kisebb mértékben csökkent, mint a nagyjából rendszeres bérmunkát alkalmazó birtokok területe. 1948-ban pl. a mezőgazdasági munkás keresők száma a háború előttinek mintegy 40%-át tette ki, míg a többé-kevésbé rendszeres bérmunkát alkalmazó 50 holdon felüli magánbirtokok területe a földosztás előttinek alig több mint 27%-át. Így a munkaalkalom és a munkaerőkínálat között viszonylag még nagyobb, de legalábbis akkora volt a feszültség, mint a háború előtti években, ami hamarosan munkanélküliségben is jelentkezett. A feszültségekre utal többek közt az is, hogy az 1947. évi vetésterv alapján készült munkaerőmérleg szerint az egész mezőgazdasági termelői tevékenység ellátására 338 millió munkanapra lett volna szükség ugyanakkor, amikor (évi 200 munkanap teljesítőképességgel számolva) a mezőgazdasági termelő népesség 440 millió nyári férfi munkanap teljesítésére volt képes. Az így mutatkozó 102 millió munkaerőfelesleg a rendelkezésre álló munkaerő több mint 23%-ának, azaz elméletileg 510 ezer mezőgazdasági főfoglalkozású dolgozó teljes teljesítményével volt egyenértékű, ami kb. az 1938-as értéknek felelt meg. 1947 nyarán a munkanélküliség közel 12%-os volt, azaz ez is nagyjából a háború előtti szinten mozgott.

Mezőgazdasági munkabérek 1939-ben és 1947-ben

Megnevezés	Munkabérek	
	1939. évi átlag	1947. április 19-től
I. osztályú napszámos munkás átlagos órabére élelmezés nélkül, pengő, illetve forint	0,20*	0,97**
I. osztályú idénymunkás (sommás, hónapos) átlagos havi bére (élelmezés nélkül, március és november között)		
a) kenyérgabona járandóság, kg	300	250
b) készpénzjárandóság, pengő, illetve forint	19,19	87,50***
I. osztályú egészbéres gazdasági cseléd átlagos havi készpénzjárandósága, pengő, illetve forint	5,75	32,50****
Aratás, hordás, asztagolás (élelmezés mellett aratópáronként, tarlóról, jobb földön) részes bére, %	4,0	5,5
Részesbérek burgonyánál (jobb földön), százalék	27,0	33,0
Részesbérek kukoricánál (jobb földön), százalék	27,0	33,0
Részesbérek cukorrépánál, százalék	28,0	40,0

* 2,21 pengős napibérből 11 órás munkaidővel számolva
** 1947. augusztus 15-től 1,12 forint/óra
*** 1947. augusztus 15-től 91,97 forint/hónap
**** 1947. augusztus 15-től 34,12 forint/hónap

Mégis a munkáltató számára az értéktöbbletnek jóval kisebb hányada maradt meg, mint a háború előtt, ami részben a nyomott mezőgazdasági árakból következett (a stabilizáció idején a fontosabb termékek termelői ára a háború előttihez reálértékben 20–70%-os eltérést mutatott), másrészt abból, hogy a mezőgazdasági üzemanyagárakkal egyidejűleg a mezőgazdasági munkabérek is többszörösére emelkedtek.

Így míg a mezőgazdaság által vásárolt iparcikkek ára 5,6-szeresre, a pengő- és forintbérek közti eltérés 4,6–5,7-szeresre, addig a napszámbérek a háború előttinek mintegy 7-szeresére növekedtek.

Ez természetesen nem okvetlen járt együtt minden esetben a bérek reálértékének növekedésével. A készpénzjárandóság reálértéke például 1947 első felében 90% volt. Ugyanakkor azonban a részesmunkabérek kivétel nélkül emelkedtek. Az aratási és cséplési rész 37%-kal, a burgonya és kukorica megmunkálásáért járó hányad 18–22%-kal, a cukorrépa utáni járandóság pedig 43%-kal nőtt a háború előttihez képest.

A hivatalos munkabéreket ugyan — a nagy munkaerőkínálat következtében — számos helyen nem tartották be, ennek ellenére a bér nagyságát 1945 után sokkal kevésbé a munkaerőkínálat és -kereslet játéka szabta meg, mint a háborút

megelőző békeévekben. Az állam ugyanis különböző intézkedések formájában, az illetékes népi szervek pedig a munkaközvetítés és ellenőrzés révén igyekeztek a mezőgazdasági munkásság érdekeinek érvényt szerezni. Ez intézkedésekhez sorolható az a rendelkezés is, amelyek szerint 1947-ben megtiltották az aratógéppel történő aratást annak érdekében, hogy a növekvő munkanélküliséget ezáltal is csökkentsék, s kenyérgabonához juttassák az eddig munkaalkalmon kívül rekedt mezőgazdasági munkást is.

Kétségtelen, hogy ezek az intézkedések már a kizsákmányolás bizonyos mértékű korlátok közé szorítását célozták. Objektíve ebben az irányban hatott természetesen a mezőgazdasági ár- és terményforgalmi politika, a beszolgáltatás már 1945-től érvényesülő, s főleg 1948-tól erőteljesebbé váló progresszivitása, melyekről a korábbiakban részben már szólottunk.

De ide kell sorolnunk egyéb tőkekorlátozó intézkedéseket is, mint például a szabad földforgalom korlátozását, a traktorvásárlási tilalmat, melyek különösképpen 1948-tól éreztették hatásukat. Vitathatatlan, hogy hosszú időn keresztül a legfőbb korlátozó tényezőt az ár- és forgalmi politika képezte, mivel ennek negatív hatásait elsősorban és mindenekelőtt az értékesítő, árutermelő gazdaságok érezték.

Nyilvánvaló, hogy e birtokok jövedelmének csökkenése — jövedelemelvonó intézkedések egész rendszere következtében — összehasonlíthatatlanul nagyobb volt, mint termelési eredményeik háborút követő visszaesése. E nagy mértékben lecsökkent jövedelem egy részét is az üzem helyreállítására kellett először fordítani, s csak ez után kerülhetett sor az adott körülmények között meglehetősen szűk volumenű felhalmozásra.

Mindezek alapján aligha tekinthetjük indokolatlannak a megállapítást, hogy 1945 után — a háborús pusztulás, a földreform, az állami beavatkozás s a legkülönfélébb nyílt és burkolt jövedelemelvonó intézkedések következtében — a földosztást még túlélő birtokok tőkés lendülete is megtört.

Mégis, a kisparaszti, különösen pedig az újonnan létrejött üzemekhez képest az árutermelő (tőkés) jellegű gazdaságok több vonatkozásban feltétlenül előnyösebb helyzetben voltak, főként a háborút követő első időszakban, amikor átgondolt gazdaságpolitikai cselekvésre — az ország közgazdasági, úgyszintén ezzel kölcsönhatásban levő egyéb feltételeinek rendkívül mostohasága miatt — szinte egyáltalán nem nyílt lehetőség.

Míg az állami élet újra helyre nem állt, illetőleg míg az államgépezet újra ki nem épült, addig természetesen tervszerű közellátási politikát sem lehetett folytatni. Így közvetlen a felszabadulás után hatóságilag szabályozott forgalom még nem alakult ki, s ennek következtében az 1945/46-os esztendő még kenyérgabonából is szabad forgalommal indult. Mivel nem volt országos jegyrendszer, s a lakosság egy része a hatósági ellátásból egyszerűen kívül rekedt, a nagy élelemhiány követ-

keztében rendkívül nagy volt a kereslet a mezőgazdasági termékek iránt. Az így kialakuló konjunktúrát természetesen csak azok a gazdaságok tudták kihasználni, amelyek megfelelő feleslegekkel rendelkeztek.

Igaz, a teljesen szabályozatlan terményforgalom időszaka rövid volt, mégis ennek konjunkturális hasznát az árutermelő gazdaságok és — talán a legnagyobb mértékben — a feketekereskedők siserehada fölözte le.

Kétségtelen azonban, hogy ezen a téren ekkor a megmaradt agrártőkének is meglehetősen szabad mozgása volt, s jelentős többletjövedelemre tett szert, szemben az árufeleslegekkel egyáltalán nem vagy csak elenyésző mértékben rendelkező kisbirtokos parasztsággal. (Az újonnan földhözjuttatottak nagyobb része ebből az abnormis konjunktúrából teljesen kiesett, sőt esetenként annak éppen szenvedő alanya volt azon egyszerű oknál fogva, hogy ők az agrártermékek piacán is inkább csak vásárlóként lehettek jelen s nem mint eladók.)

A kötött terményforgalom bevezetésével természetesen a jövedelemszerzésnek ez a módja lezárult, illetőleg nagymértékben leszűkült, az értékesítésnek azonban ennek ellenére mindvégig fennmaradtak bizonyos illegális-félillegális lehetőségei is, jóllehet a kihasználásukkal járó kockázat mind nagyobb lett.

b) *A kistermelő üzemek*

Ha az 5–25 holdas gazdaságokat soroljuk ide — a korabeli statisztikai csoportosítás miatt nincs lehetőség a főleg ötvenes években használt 8–25 kat. holdas középparaszti üzemcsoport elkülönítésére —, akkor mintegy kettő és félmillió ember (keresők és eltartottak egyaránt) megélhetését biztosította.

Közgazdasági jelentősége ennél természetesen jóval nagyobb volt. Ide tartozott a magánbirtokok számának körülbelül 28, területének 53%-a, közel 589 ezer üzem, s több mint 6,8 millió kat. hold.

Árutermelés tekintetében ugyan nem vehette fel a versenyt minden téren a nálánál nagyobb birtokokkal, mégis nagy területi részesedése s viszonylag kiegyensúlyozott gazdasági viszonyai következtében összességében nézve innen eredt a legtöbb termék. Az Országos Mezőgazdasági Üzemi és Termelési Költségvizsgáló Intézet (OMÜTKI) számításai szerint 1947-ben a saját termelésű és saját fogyasztáson felüli összes kenyérgabona (búza, rozs) mintegy 87–90%-a, a természetben kiadott bérek után, vagyis újraosztott kibocsátó képesség szerint pedig — miként ezt a gabonafelhasználásra, illetve az összes értékesíthető gabonamennyiségre vonatkozó, mellékelt táblázat jelzi — kb. 67–70%-a ebből a birtokkategóriából folyt a közellátás csatornáiba.

E csoport gazdasági erejét mutatja, hogy — csak az 5–20 holdas gazdaságok adatait véve alapul — a lóállomány mintegy 57, a szarvasmarha és bivalyállomány

53, a sertésállomány 45, a baromfiállomány 43 és a juhállomány majdnem 40%-a tartozott hozzájuk.

Ugyancsak itt találjuk az igásállatok, kocsik, s feltehetőleg egyéb kisgazdasági felszerelés nagyobb hányadát is. Erre utal, hogy az összes igásállatnak és a szekereknek mintegy 56, a jó állapotban levő lószerszámoknak pedig több mint 57%-a volt tulajdonukban.

Gabonafelhasználás birtokcsoportok szerint

Birtoknagyság		Gazdasági szükséglet		Háztartási szükséglet	Eladható felesleg
		vetőmag	munkabér		
		1000 métermázsa			
		Az 1934–1938. évek átlagában			
0–5 kat. hold	búza	665	461	3 489	–
	rozs	205	140	1 059	–
5–20 kat. hold	búza	1 639	1 138	2 743	5 861
	rozs	561	385	1 211	1 688
20 kat. hold felett	búza	662	1 292	702	1 877
	rozs	203	579	316	274
Összesen	búza	2 996	2 891	6 934	7 738
	rozs	696	1 104	2 586	1 962
Mindösszesen		3 935	3 995	9 520	9 700
		Az 1947. évben			
0–5 kat. hold	búza	519	251	1 739	–
	rozs	161	96	708	–
5–20 kat. hold	búza	1 287	585	2 129	1 884
	rozs	439	249	942	862
20 kat. hold felett	búza	515	869	497	377
	rozs	168	371	236	66
Összesen	búza	2 321	1 705	4 365	2 225
	rozs	768	716	1 886	928
Mindösszesen		3 089	2 421	6 251	3 153

A fenti néhány adatból is többé-kevésbé kivehető viszonylagos kiegyensúlyozottsága ellenére ez az üzemkategória sem volt semmilyen vonatkozásban sem egységesnek tekinthető. Illetőleg egy rendkívül fontos kérdésben talán igen, éspedig abban, hogy a bérmunka rendszeres alkalmazása, rájuk jellemző nem volt. Ámbár a széleken (5, illetve 25 hold) itt is közelítés történt a szomszéd kategóriák

viszonyaihoz. Helyenként nagy eltérések mutatkoztak e csoporthoz tartozó üzemek helyzete, illetőleg helyzetének alakulása között, éppúgy ahogy a kellően nem differenciálható gazdaságpolitikai intézkedések hatása és következménye is eltérően jelentkezett az ide sorolható, jobb vagy kevésbé kielégítő feltételek közt működő üzemek esetében.

A saját fogyasztáson felüli (értékesíthető) kenyérgabona birtokcsoportonként, 1947-ben
(A természetben kiadott bérjövedelmek tekintetbe vételével)*

Törpebirtokok és munkások	búzából:	620	rozsból:	267	összesen:	887
5–20 kat. holdas üzemek	búzából:	1 848	rozsból:	862	összesen:	2 710
20 kat. hold feletti üzemek	búzából:	377	rozsból:	66	összesen:	443
Összesen:	búzából:	2 845	rozsból:	1 195	összesen:	4 040

* A számításokat a hivatalos 206 kilogrammos kenyérfejadag helyett a tényleges fogyasztást átlagban jobban tükröző 173 kg-os átlaggal végezték.

Egy részük — különböző mértékben — ugyancsak az árutermelés (viszonylagos) haszonélvezőjének volt tekinthető — fejlődésfeltételeik lényeges különbsége az önellátó gazdaságokhoz képest többek közt éppen ebben jutott kifejezésre. Ugyanakkor az árpolitikai hatások már sokkal nagyobb mértékben sújtották őket, mint a náluk nagyobb árutermelő üzemeket. Jóllehet a stabilizációs árpolitika jövedelemcsökkentő hatása ez utóbbiaknál is igen számottevő volt, bevételeik azonban általában mégis magasabb szinten mozogtak, különösen addig, míg a beszolgáltatás progresszivitásában még nem mutatkoztak olyan nagy különbségek, mint később.

Éppen ezért a kisárutermelő üzemek nagy részénél a mezőgazdaságon kívüli üzemi és személyi szükségletek kielégítése, úgyszintén a regeneráció egész folyamata — azonos ágak mellett —, mint még látjuk, jóval nagyobb nehézségekbe ütközött.

A kiterjedtebb árutermelő gazdaságokhoz képest kétségtelenül kisebbek voltak konjunkturális lehetőségeik is, sőt közülük sokan még az 1947 eleji árfelszabadítások előnyeit sem nagyon élvezhették, mivel tavaszra nagyobb értékesíthető terménymennyiség e gazdaságok nagyobb hányadánál már alig állhatott rendelkezésre. (Nyilvánvaló: az 5 vagy 20–25 holdas paraszt helyzetét illetően ebben a vonatkozásban is lényegesek voltak a különbségek.)

Jövedelmi viszonyaik azonban 1947 második felében, különösképpen pedig 1948-ban lényeges javulást mutattak, ami számos természeti, közgazdasági és nem utolsósorban politikai tényező pozitív kölcsönhatásának következménye volt.

c) *A szegényparaszti üzem*

A 0–5 hold közötti magánbirtokok (régi és új együtt) a magánkézen levő összes üzemek számának 68,5, területének 22,5 százalékát tették ki.

A földosztás hatását mutatja, hogy számuk a háború előttihez képest mintegy 224 ezerrel, területük pedig majdnem 1 millió 243 ezer katasztrális holddal gyarapodott. (Ennek a következménye volt, hogy átlagterületük a reform előttihez képest 1,37 kat. holdról 2,04 kat. holdra nőtt.)

Jelentőségük főleg az önellátásra korlátozódott. Az árutermelés rendszeréhez azonban mégis szoros kapcsolat fűzte őket, éspedig nemcsak passzív formában (hogy tudniillik mivel földjük terjedelme — különösen 3–4 hold alatt — a család mezőgazdasági szükségletét még a legszükségesebb mértékben sem elégíthette ki, éppen ezért tulajdonosaik, ha az iparban tevékenykedtek, az agrárpiacon vásárlóként is felléptek, ha pedig más birtokon is dolgoztak, akkor mint bérmunkások kapcsolódtak bele az árutermelés rendszerébe), hanem részben eladóként is. (Vö.: A saját fogyasztáson felüli (értékesíthető) kenyérgabona mennyiségre vonatkozó táblázat megfelelő címével.)

Figyelembe kell venni, hogy az egynéhány holdas üzemek egy része, a család megélhetése szempontjából legtöbbször ugyan létfontosságú, mégis alapjában véve részjövedelmi forrásnak bizonyult, s mivel benne a család szükségletei szerinti termelés a legkülönbözőbb okok következtében nemcsak keresztülvihetetlen, de sok szempontból teljesen értelmetlen is volt, egyes termékekből (mint például a tej, tojás, baromfi, néhány gyümölcs- és zöldségféle) — nemegyszer szükségből, hogy egyéb, nem naturális szükségleteit legalább részben kielégíthesse — eladni is kényszerült.

Állattal való ellátottságuk a háború előttinél lényegesen kedvezőtlenebbé vált. Az összálománynak azonban területüknél még így is általában nagyobb hányadát tartották kezükben. 1947 májusában a szarvasmarha-állománynak majdnem 34 (a fejőstehenek 38,4%-a), a sertésállománynak közel 39, a tyúkféléknek 44,7, a liba- és kacsaállománynak pedig mintegy 40–40%-át mondhatták magukénak.

A fontosabb állatfajták közül csak az általuk tartott lovak aránya (21,6%) volt kisebb területi részesedésüknél, éspedig annak ellenére, hogy ezek száma abszolút értelemben 1947-ben valamelyest (mintegy 7%-kal) meghaladta az 1935-ös szintet, közben azonban az 5 hold alatti birtokok száma körülbelül 20%-kal, területe pedig 76%-kal nőtt. Részesedésük a juhállományból kb. 25, pulykából 19, a szamár-, öszvér-, illetve kecskeállományból 38, 31, illetve 59 százalék volt.

Helyzetükből következett, hogy az átlagnál nagyobb mértékben szenvedték meg a háború után különösen súlyossá váló igaerőhiányból folyó hátrányokat.

Kizárólag az állattartó gazdaságokat véve alapul (eltekintve tehát attól, hogy az 5 holdon aluli gazdaságoknak legalább 8–10%-a baromfin kívül nagyobb állatot egyáltalán nem tartott), a kettős lófogatnak mindössze csak 16%-a tartozott hozzájuk, s többé-kevésbé hasonló volt a helyzet az egyéb kettes fogatok esetben is. Így a kettes csikófogatok 16,3%-át, a kettes bivaly- és ökörfogat 13,5, illetve 19,8%-át alkalmazták ezekben az üzemekben.

Kivételt ezen a téren — jól mutatván a probléma különleges súlyát — csupán a kettes öszvér- (32,7%), szamár- (37,8%), tinó- (37,7%) és tehénfogatok (40,9%) felhasználásának arányai mutattak.

Alig mond újat, hogy az összes igázott teheneknek 42,8%-a tartozott az 5 holdon aluli gazdaságokhoz, s hogy — a pár nélküli ökrön kívül — a legtöbb egyes tinót és öszvért is itt fogták igába.

Az adatok értékeléséhez tekintetbe kell venni, hogy — az 1949-es népszámlálás adatai szerint — 0–1, 1–3, 3–5 kat. holdas gazdasággal rendelkezőknek 64,1, 34,5, illetve 17,3%-a nem őstermelő foglalkozású volt, így ezek a szegényparaszti gazdaság fogalomkörébe semmiképpen sem voltak vonhatók.

Ezek gazdasági feltételei teljességgel eltértek a hasonló nagyságrendű agrárproletár vagy szegényparaszti birtokokétól. Tulajdonosaik (legkülönbözőbb alkalmazottak, kisiparosok, kiskereskedők, fuvarosok stb.) számára a birtok főként csak más forrásból eredő jövedelmük földbe való befektetését jelentette.

Más vonatkozásban viszont: ezek a töredéküzemek a gazdaságpolitika hatásszféráján tulajdonképpen kívül estek, rájuk a kormány ár-, adó-, beszolgáltatási, forgalmi és hitelpolitikája különösebb hatással nem volt.

Nem így a hasonló nagyságrendű őstermelő parcellák esetében, melyek tulajdonosainak mezőgazdaságon kívüli jövedelemforrás (beleértve természetesen az idegen birtokon végzett bérmunkát is) nem állt rendelkezésére. Ennek következtében életfeltételeik alakulásában az agrárpolitikai gyakorlatnak meghatározó szerep jutott. Gazdálkodási és életfeltételeik alakulása — a természeti feltételeken kívül — nagyrészt az utóbbiaktól függött.

Ha a befolyásoló tényezők összességét vesszük, nyilvánvaló hogy az 5 holdon aluli szegényparaszti gazdaságok helyzete, főleg 1945-ben, 1946-ban rendkívül viszontagságosan alakult.

Árpolitikai veszteségeik sokkal, de sokkal kisebbek voltak, mint a nagyobb részben árutermelő üzemekéi.

Invesztícióra szinte kizárólagosan csak naturáliákban nyílt (már amelyiküknek egyáltalán nyílt) lehetőségük, sőt a rossz termés, s — mint látni fogjuk — gazdasági helyzetükhöz képest általában rendkívül súlyos közterheik, igen sok esetben ezek is nagyon valószínűtlenné tették.

Hitelhez rendkívül nehezen jutottak, de sok esetben féltek is tőle, mivel bizonytalan helyzetük folytán annak törlesztésére alig láttak reményt.

Beszolgáltatás kvótájuk ugyan (amíg a beadást nekik is kötelességükké tették) — említettük — valamivel alacsonyabb volt, mint a nagyobb birtokokon, de az ennek akkor tartozékaként szereplő, úgynevezett dézsma már éppúgy érvényes volt rájuk, mint az 50 vagy 100 holdas birtokosra.

Ez utóbbi súlyosságát világosan mutatja, hogy a rendelkezéseknek megfelelően — az önellátói igazolványok mindegyikén megtalálható „Figyelmeztetés"-t idézzük — „Őrlésre, darálásra, hántolásra és olajütésre csak az kaphat engedélyt — és csak a rendeletben megállapított fejadag erejéig —, aki a dézsmát előzetesen a megbízott gyűjtőkereskedőnek 'D' jelű vételi jegyre átadta." Ennek megtörténte után: „Vámőrlésre jogosult részére őrlés és hántolás esetén a dézsma mennyiségének négyszeresére, olajütés esetén a dézsma mennyiségének háromszorosára" ... kell az engedélyt megadni. Darálásra pedig egységesen a dézsma mennyiségének tízszeresét engedélyezték.

Ez a (maga nemében kétségtelenül tüneményes) megfogalmazás azt jelentette, hogy ha valaki — miután megkapta az önellátói igazolványt — pl. 100 kilogramm kenyérgabonát akart őrletni, akkor a rendelkezéseknek megfelelően előbb 25 kg-ot a megbízott gyűjtőkereskedőnek volt köteles átadni. Más szóval a dézsma itt, a feldolgozásra átvett terményben kifejezve, kenyérgabonánál negyedet, olajütésnél harmadot, az árpa, kukorica darálásánál pedig valóban (a beszolgáltatási kötelezettségbe ugyan beszámítható, attól azonban szolgáltatásszerűen mégis elkülönített) tizedet jelentett. A szegényparaszt tehát, hogy négy fejadagot megőröltessen, előbb még egy ötödiket a gyűjtőkereskedőhöz vitt: 8 mázsa kenyérgabona helyett 10-et rakhatott fel (többnyire több részletben) a szekérre.

Ezt tette ugyan a közép- és a gazdagparaszt is, aligha lehet azonban kérdéses, hogy az egyazon teher kinek a vállára nehezedett a legelviselhetetlenebbül. Ezért mindenekelőtt a szegényparasztság számára jelentett lényeges könnyítést, amikor a vámőrléssel kapcsolatos beszolgáltatást csökkentették: 1947/48-ban 40%-kal, 1946/47-ben — 1945/46-hoz képest — pedig egyharmaddal. (A dézsmát a hivatalos anyagokban egyébként 1945/46-ban 30, 1946/47-ben 20, 1947/48-ban pedig 12%-kal számolták. A számítás alapját a dézsma és az őrlésre engedélyezett gabona együttes mennyisége képezte. A termelő azonban az őrlési dézsmában nem vámőrlési díjat, hanem külön zaklatással járó adót látott. Így történt, hogy a közellátás — az őrlésre és a dézsmára együttesen bevitt — minden 100 kilogramm gabonából valóban csak 20%-ot vagy 1945/46-ban 30%-ot szabott ki, ezzel szemben a termelő viszont minden mázsa kenyérgabona őrlésének engedélyezéséért 1945/46-ban 43, 1946/47-ben 25, 1947/48-ban pedig 14%-os természetbeni külön terhet viselt.)

Egy hat tagú család őrlési lapjának adatai
1946. második félév

Időpont	A termény megnevezése	Mennyisége kg	Dézsma kg
1946. VII. 10.	búza	80	20
VII. 30.	búza	80	20
VIII. 13.	búza	156	39
VIII. 13.	árpa	40	4
VIII. 30.	búza	80	20
VIII. 30.	rozs	44	11
X. 16.	árpa	50	5
X. 16.	árpa	50	5
X. 28.	búza	160	40
X. 28.	rozs	88	22
XI. 23.	árpa	50	5
XI. 23.	tengeri	50	5

d) *Az újbirtok*

Az 1945. évi földreform során keletkezett — főként az utóbb jellemzett két üzemcsoportba tömörülő — új gazdaságokról tulajdonképpen nagyon keveset tudunk, annak ellenére, hogy helyzetükkel már az első néhány esztendőben is számtalan írás foglalkozott. Az összes újonnan létrejött birtokra vonatkozó átfogó gazdasági körkép megrajzolása annál is nagyobb nehézségekbe ütközik, mert a rájuk vonatkozó elemzésre alkalmas adatközlések igen hiányosak, az egykorú publicisztikát pedig egy általánosító összkép igényeihez képest meglehetős (főleg aktuálpolitikai) egyoldalúságok terhelték.

Így, ami a statisztikai anyagot illeti, az 1945. évi földreform úgynevezett előzetes eredményei (más felvétel és szempontok szerint az 1949. évi népszámlálás során) kimutatták ugyan az igénybe vett területek nagyságát, művelési ág szerinti megoszlását, a juttatásban részesültek számát, hovatartozását, a juttatás mértékét stb., de nem adtak megnyugtató útmutatást arra nézve, hogy milyen volt az eredetileg juttatott föld gazdaságcsoportonkénti, ezen belül művelési ág szerinti megoszlása. Ugyancsak nem adtak megbízható tájékoztatást arra nézve sem, hogy a juttatottak közül ki mekkora és milyen minőségű, megoszlású földdel rendelkezett már korábban is, mégkevésbé arról, hogy a földön kívül miként alakultak a juttatottak helyzetének, üzemvitelének egyéb gazdasági feltételei (mint az állat-, épület és egyéb felszerelés-állomány) stb.

A — főleg politikai indítású — publikációk pedig általában — legtöbbször joggal — nagy drámai erővel festették meg az újbirtokosok rendkívüli erőfeszítéseit és nehézségeit, esetenként teljesen vigasztalannak tűnő helyzetét, belőlük azonban vagy a kellő adatszerűség, vagy a kiegyensúlyozott országos (máskor legalább

regionális) áttekintés igénye hiányzott, minthogy ennek feltételei az átfogó adatgyűjtés elmaradása miatt sem voltak meg.

Mindennek ellenére bizonyosnak látszik, hogy az újbirtokos társadalom olyan egységes kezelése, ahogy ez a korabeli publicisztikában és politikai irodalomban szerepelt, ma már sem politikai, sem gazdasági szempontok alapján nem látszik kellően indokoltnak. Az 1949-es népszámlálási felvétel adatai ugyanis arra engednek következtetni, hogy a juttatottaknak minimálisan 40–45%-a — csupán földbirtokának nagysága alapján is — szegényparaszt maradt, s birtokuk az újonnan kapott föld birtokbavétele után sem haladta meg a 8 holdat.

Ugyanakkor a juttatottak közül mintegy 4–5 ezernek a birtokterülete átlépte a 25, 50, illetőleg 100 holdas birtokhatárt.

Az újbirtokosok nagy része tehát a földosztás után középparaszti nagyságrendű üzemterülettel rendelkezett, ami persze korántsem jelentette, hogy életük, gazdálkodásuk ténylegesen középparaszti színvonalú volt.

A juttatottak mintegy fele, lehet, hogy 2/3-a, nagyjából az átlagos szegényparaszti színvonalon élt, példátlan nehézségekkel, sőt nélkülözéssel küszködött.

Nem így a juttatottaknak az a mintegy felső harmada-negyede, amelyik nemcsak megfelelő földterülettel, de nagyjából az akkori középparaszti átlagnak megfelelő, az *adott körülmények között* nagyjából kielégítőnek tekinthető felszerelésállománnyal rendelkezett, részben előző gazdasági helyzete, részben új juttatás révén.

Az újbirtokosoknak a földreform során létrejött földterület szerinti tagozódása mutatja, hogy az újbirtokos társadalom valóban nem volt egységes, noha az egyes csoportok érintkezési felületén a határok náluk sokkal elmosódottabbak voltak, mint a régi birtokosok esetében.

Jó ideig majdnem teljesen vigasztalan volt az újbirtokos társadalom alsóbb régióinak élete. Az idetartozó újgazdák elsősorban a birtok megtartásáért folytattak nélkülözésekkel teli küzdelmet. Az újgazdák reménytelen helyzetét festő politikai, szociológiai, publicisztikai irodalom drámai ereje mindenekelőtt e réteg életének valóságából táplálkozott.

A másik póluson viszont — következett ez az idetartozók már eleve kedvezőbb indulási feltételeiből — 1947/48-ra a gyarapodásnak nyilvánvaló jegyeivel is találkozunk.

A két szélsőség között az újgazdák számszerűen legnagyobb középső rétegeinél az említett — egyébként jellemző területükön sem kizárólagos — tendenciák találkozásának lehetünk tanúi, jóllehet az első időben itt is inkább a nehézségek domináltak. Megerősödésük mégis inkább csak idő (jó termés és nem utolsósorban persze méltányos gazdaságpolitika), leginkább pedig az úgynevezett „nagypolitika" alakulásának kérdése volt, illetve lett.

Az újbirtokosok helyzete kétségtelenül közvetlen a földosztás után volt a leg-

súlyosabb, amikor sokszor felszerelés, tartalék, sőt nemegyszer valóban megfelelő gazdálkodási tapasztalat nélkül földjeik munkálásához láttak, miközben a földosztás szította tűz parazsa is még fehéren izzott.

„Az újgazdák — jellemzi körülményeiket egy 1945 végi helyzetjelentés — mint előrelátható volt, még mindig igen rossz helyzetben vannak. Az adminisztráció tájékozatlansága és huzavonája miatt a tulajdoni viszonyok még igen sok helyen rendezetlenek, az újgazdák minden segítő eszköz nélkül, igaerő-, vetőmaghiánnyal küzdenek, gazdasági felszerelésük is igen gyenge." Majd alább: „A földhözjuttatottak legnagyobb része gazdaságilag igen gyenge és elesett, magán segíteni alig tud, és az a kevés segítség, amit eddig az egyes községektől itt-ott kapott, alig számbavehető."

1946: „Az újonnan földhözjuttatottak anyagi helyzete súlyossá vált a gyenge termés miatt, sok helyen a tavalyi kölcsönvetőmagot sem tudják visszaadni, mert a termésből a család fejadagjára sem telik, vetőmaggal sem rendelkeznek, és adót sem igen tudnak fizetni. A mezőgazdasági és az ipari árak közötti aránytalanság a gazdaközönséget rendkívül súlyosan érinti, és emiatt általános elégedetlenség tapasztalható. Ugyanígy a normális terméseredmények mellett is erős megterhelést jelentő beszolgáltatási s adózási kötelezettségek a rossz termés miatt sokhelyütt elviselhetetlen terhet jelentenek."

1947-ben Erdei Ferenc írta: „A földhözjuttatottak igen nagy részének tavaszra már nem lesz kenyere, és mint ellátatlan, kenyérjegyre szorul." Azért is nagyon fontos, hogy jövőre nagyobb kedvezményeket kapjanak — folytatta —, „mert különben talpraállásuk és termelésük folytatása kerül igen komoly veszélybe" ... „Az igaerőhiány olyan mértékű a földhözjuttatottaknál, hogy földjük megmunkálását csak legnagyobb kínok közt és mindig elkésve tudják biztosítani" ... S a summázat: „A földhözjuttatott parasztok nemcsak tőkeszegények, hanem egyenesen teljes ellátatlanságban és nyomorúságban élnek."

Így villantotta fel a politikai jelentés, az újságcikk, a kommunista publicisztika 1945-ben, 1946-ban és 1947-ben az újbirtokos parasztság helyzetének egy-egy mozzanatát.

1946 elején az új földre települő szegénység szájáról azonban még élesebben hangzott a panasz: „A kormányzat az iparvállalatok tulajdonosait súlyos milliárdokkal segélyezi. Miért maradnak ki az újbirtokosok a megsegítésből?" — tették fel a kérdést a szabolcsi újgazdák. „Szabolcs vármegye eddig egyetlen fillér segítséget sem kapott" — vetették panaszosan a demokratikus gazdasági kormányzat szemére.

Néhány hónappal korábban a ceglédi földigénylők népgyűlésén a mezőgazdasági hitelekkel kapcsolatban hangzott fel: „Holdanként 30 000 pengőt adnak kölcsönképpen, de ebből csak egy pár pulykát vehetünk. Kérjük, hogy kapát, kaszát, ekét, felszerelést adjanak pénz helyett." Stb.

S hogy a nehézségek, panaszok, kérelmek végtelen áradatának folytatása helyett az eddigi töredékes és jelzésszerű körképet a legvállalkozóbb szellemű — talán legelesettebb — újbirtokosok, a *telepesek* egészen speciális problémáinak felvillantásával egészítsük ki, álljon itt végül egy, a Társadalmi Szemlében közreadott, az akkori idők gondjait (és elfogultságait is) élesen idéző helyzetidézés: „A telepesek helyzete tarthatatlan. Nincsen meg a nyugodt élet, mert a svábsággal napirenden az összetűzés. A vagyonbiztonság a telepítő szervek huzavonája miatt a mai napig sem született meg. A svábság háromszoros többségben van. A házaikból kirakott svábok vad dühvel és mély gyűlölettel törnek a telepesek ellen. Emellett a közigazgatási szerveknél nagy a befolyásuk. Inkább hisznek nekik, mint a sokat gyalázott, egyszer sem dicsért telepesnek. Tanult emberük is sokkal több van, melléjük áll még a pap és a tanító is. A környék és a környezet közvéleménye, az anyagi és erkölcsi nyomor óriási erővel nehezedik a szegény telepesekre. Ez teszi őket csalódott, csüggeteg emberekké, akiknek minden mindegy: ha a sváb holnap kiveri a házából, megy tovább mint a vándorcigány, csak arra vár, hogy elvetett kis terményét learathassa. Sokan emlegetik, ha aratásig nem dől el a sorsuk, elcsépelnek és eltűnnek erről a vidékről. Az ígéretek nem tudják már ezt a népet felrázni. Tények kellenének."

A fenti néhány eltérő hangvételű (de szociálisan nem lényegileg eltérő ítéletű) állásfoglalás és helyzetrajztöredék mindenesetre annyit sejtetni enged, hogy a földhözjuttatott parasztság túlnyomó többségének helyzete a földosztást követő első két-három esztendőben rendkívül viszontagságos volt. Ez sok tényezőre vezethető vissza. Tárgyi kiindulópontját az képezte, hogy a juttatottak mindenekelőtt csak földet kaptak, termelőeszközöket az új üzemi szükségletekhez képest teljesen elenyésző mértékben.

Nehezítette körülményeiket, hogy az ipar, amelyre a mezőgazdaság termelőeszközökkel való ellátása hárult volna, maga is nagy háborús veszteségeket szenvedett, így az első időszakban emiatt nem volt képes a háború és a földreform következtében egyaránt megnövekedett falusi szükségletek kielégítésére. Később viszont — különböző belső és külső okok következtében — az ipari újjáépítés súlypontja a mezőgazdaság termelőeszköz szükségleteitől nagyrészt függetlenül vagy azok ellenére alakult. Ez jórészt abból származott, hogy már a felszabadulással egyidejűleg a németellenes háború katonai szükségletei rögtön ezt követően pedig mind az újjáépítés, mind a nemzetközi kötelezettségeink, mindenekelőtt a nehézipari kapacitás helyreállítására, sőt felkarolására, illetve e célú siettetésére adtak ösztönzést. Így az ipari helyreállítás és fejlődés gyakorlati iránya nem adta meg az ipar és a mezőgazdaság kölcsönös feltételezettségen alapuló, immár a földreform szülte új agrárviszonyok által is szükségszerűen megkövetelt összhangjának megteremtését. Emiatt a két nagy termelési ág már ebben a periódusban is külön utakon járt. És mivel az újjáépítés államilag forszírozott legfőbb területévé — éppen

az előbb jelzett okok következtében — az ipar, ezen belül is a nehézipar vált, ez szükségszerűen elhatározó jelentőségű döntések meghozatalához vezetett a hitel- és árpolitika vonatkozásában is.

Az árpolitikai hatások — egykorú adottságként — az újbirtokos parasztságot is súlyosan terhelték. Következménye volt, hogy gazdasági talpraállásuk saját erőből az ő esetükben is főleg csak naturális forrásokból volt lehetséges. A hitelélet terén pedig valóban hathatós segítséget csak az államtól várhattak volna, nemcsak azért, mert a hitelpolitika igen hamar átfogó állami irányítás alá került, hanem azért is, mert a bankok az újbirtok hitelellátásában — tekintettel az újbirtokosok helyzetére, a változó, de tendenciáiban nagyon világosan változó politikai, gazdaságpolitikai viszonyokra — a juttatott birtokok hitelellátásában nem láttak üzletet. Erre ösztönözték őket korábbi és megmaradt ipari érdekeltségeik, s hogy az agrárfronton elszenvedett (nagybirtokos-nagytőkés) vereségéért, amíg lehet, a még megmaradt ipar- és bankpozíciók révén kárpótolják magukat.

Az újbirtok gazdasági feltételei mindezek miatt éppen olyan kedvezőtlenek vagy még rosszabbak voltak, mint a hasonló nagyságrendű szegény- vagy középparaszti üzemé. Az adó-, a beszolgáltatás, a dézsma, az új ár- és hitelpolitika hatása őket legalább olyan mértékben sújtotta, mint a régi birtokostársakat. S ha közterheiket könnyítették, az őket elsősorban csak az általános rendezés keretei közt érintette. Sőt, amikor 1946 végén egy adóelengedési terv merült fel, immár kifejezetten az újgazdákra vonatkoztatva, a Gazdasági Főtanácsban, mely az ilyen jellegű kérdések eldöntésében illetékes volt, „megegyezés történt, hogy — a jegyzőkönyv szavait idézzük — ezt a rendeletet halasszuk el az új költségvetési évre". (Valójában végleg „elhalasztották".)

Mindezek mellett az újgazdák feje felett lebegett a megváltási teher is.

A szakirodalomban többször találunk utalást arra, hogy a kormányzat az újbirtokosok ezzel kapcsolatos kötelezettségét egészében véve igen méltányosan kezelte. Az újabban feltárt adatok azonban ennek ellentmondanak.

1947 decemberében a MKP Hajdú megyei bizottsága által rendezett parasztkonferencián a tiszacsegei újbirtokosok, többek közt, azt panaszolták, hogy — az ülésről felvett jegyzőkönyv szavait idézzük — a „földosztás műszaki munkálataiért egy mázsa búzát kell fizetni", s ezzel egyidejűleg — helyzetükre tekintettel — kérték ennek „csökkentését". Ugyanő panaszolta fel azt is, hogy a földreform során a földhözjuttatottakhoz került „épületanyagokért olyan összeget kérnek, amit képtelenség megfizetni". 1946-ban — mondotta — az elosztásnál 160 Ft-ban állapították meg az anyag árát, 1947 végén pedig 40 mázsa búzát (hivatalos áron is több mint 3200 forintot) vetettek ki ugyanazon címen.

Tegyük ehhez hozzá: a kérdésben (formailag) illetékesnek elismert szerv, az országos Földbirtokrendező Tanács (OFT) 1945. november 9-én tárgyalta a juttatottak megváltási kötelezettségét, s megállapította, hogy a juttatottak a kérdést

eddig szabályozó rendeleteknek megfelelően kötelezettségeiknek eleget tenni nem tudtak. Az addigi rendelkezések (az 1945. évi VI. törvénycikkbe iktatott 600/1945. FM sz. rendelet 42. §-a és az 5600/1946. FM sz. rendelet 39. §-a) értelmében birtokbahelyezéskor a törpe- és kisbirtokosok a megváltási ár 10%-át, a földnélküli gazdasági cselédek és mezőgazdasági munkások — ha haladékot nem kaptak — 5%-át voltak kötelesek befizetni pénzben vagy mindenkori tőzsdei középárfolyamnak megfelelően búzában. Annak oka, hogy az újbirtokosok kötelezettségeiket nem tudták teljesíteni, az OFT szerint az volt, hogy a Megyei Földbirtokrendező Tanácsok a „műszaki munkaerészek" hiánya miatt a megváltási árat kiszámítani nem tudták, s nem volt megállapítható a „tőzsdei árfolyam" sem. Ezért szükségessé vált, hogy a birtokba helyezettek és birtoklevéllel ellátott juttatottak (kivéve, akik haladékot kaptak) kötelezettségeiknek előzetesen a következő elvek szerint tegyenek eleget: átmenetileg minden ingatlant 10 koronával kell számításba venni, és (az egyszerűsítés kedvéért) 1 korona 20 pengőnek felel meg. Eszerint 1 kat. hold ingatlan megváltási ára (10x20=) 200 P. Ez 40 pengős búzaár mellett 5 q búzának felel meg. Ennek a 10, illetve 5%-át, azaz 50, illetve 25 kg búzát (vagy a hivatalos értékarányoknak megfelelően egyéb terményt) köteles a juttatott kat. holdanként fizetni. Pengőben való fizetésnél 1 q búzát 1945 novemberében 6000 pengős hatósági áron kell átszámítani. A 800 □-ön aluli juttatást 1/2, a 800 □-ön felülit 1 kat. holdnak kell tekinteni, de — tette hozzá az OFT — az eddig befizetett előlegekre a fentiek nem vonatkoznak. Az átszámítási árat pedig — ha ezt közben kormányrendelet nem szabályozná — az OFT havonként állapítja meg. De hangsúlyozta, hogy mindez a kérdés végleges vagy átfogóbb rendezéséig csak átmeneti jellegű intézkedés. Kimondta: a megváltási ár, 10%-ánál nagyobb törlesztést „ez idő szerint" pengőben fizetni nem lehet. Kiegészítésül: e rendelkezés nem vonatkozik az élő- és holtfelszerelés, épületek, ipari üzemek megváltási árának fizetésére.

Az inflációs periódus végén kialakult egy törlesztési hullám. Egy SzDP-anyag szerint: az érvényben lévő rendelkezések alapján ekkor egy 10 holdas, átlagosan 10 aranykoronás juttatást 58 q búzával lehetett megváltani, s ha ezt 400 P/q-ban fizették, az összes tartozás 23 200 P-re rúgott, napi áron 5 q csöves tengerinek felelt meg. E kimódolt számítás alapján fogalmazták, hegyezték túl, íróasztal mellett, a tiltakozást: „A juttatottak ezen lehetőséget bőven ki is használják, és ezzel az ország legnagyobb vagyonát fecséreljük el, úgyszólván ajándékba adva egy társadalmi rétegnek néhány százmilliós aranyvagyont az ország többi lakosának rovására, mert kétségtelen, hogy a rendelkezésre álló 3–4 millió föld biztos alapját képezhetné egy nagy külföldi kölcsönnek." Javasolták, hogy törlesztést csak búzában lehessen teljesíteni.

1946 januárjában, az inflációs „roham"-ra tekintettel a befizetéseket kormányzatilag leállították. Pár hét múlva (ugyancsak januárban) — a központi termékkész-

let gyarapítására — felajánlják: minden újbirtokos, aki az 1946. évi aratásig 2,5 q kenyérgabonát törlesztésként lead (tekintet nélkül a juttatott föld kat. tiszta-jövedelmére), egy-egy hold megváltási árát kiegyenlítettnek tekintheti.

1947-ben új helyzet állt elő. Ősszel már súlyos panaszokról hallunk. A hajdúnánásiak így fogalmaztak: „A most követelt kártalanítást halassza el a kormány. Tekintettel arra, hogy három éven keresztül óriási aszálykár pusztította termésünket úgyannyira, hogy egy 7–8 holdas újbirtokos a családja részére még a szükséges kenyeret sem tudta biztosítani. Továbbá az adófizetés kötelezettsége nagy terhet ró reánk úgyannyira, hogy szinte ruha és lábbeli nélkül kell maradnunk, hogy csak részben is eleget tudjunk tenni ennek a kötelezettségnek. Mi tudatában vagyunk annak, hogy adót fizetni kell, mert a Demokratikus Állam fenntartása arra kötelez bennünket. Azonban a demokrácia által kapott földek után kivetett kártalanítás összege teljesen csődbe juttatja az így is nagy nyomorúságban élő újbirtokos réteget. Majd ha a termés megengedi és életszínvonalunk magasabb lesz, akkor felvetődhet a kérdés ilyen irányban."

Év végére pedig határozottá formálódott a később évtizedekre jellemző hivatalnoki szemlélet. December 22-én a gazdasági és pénzügyi bizottság jegyzőkönyvezte: „Minthogy a juttatott földek megváltási árának megfizetése vontatottan és vidékenként egyenlőtlenül folyik: a) a megváltási árat adóvonalon kell behajtani, az erre való felhatalmazást a költségvetési törvénybe kell beépíteni. b) Január 15-től kezdve a hátralékosokkal szemben a végrehajtási eljárás első lépését (megintést) kell foganatosítani olyan járásokban, ahol a földhözjuttatottak jelentős része fizetőképes, de a megváltási árat mégsem fizette be. c) Elő kell készíteni a földalap megszüntetését."

Csak az 1947. augusztus–1948. március közötti befizetésekről áll rendelkezésre összefüggő statisztika. Eszerint nyolc hónap alatt az újgazdák — megváltási árelőleg és műszaki költség címén — 22 millió Ft-ot fizettek be. A juttatottak támogatására ebből, a Földbirtokrendező Alap kimutatása szerint nem egészen 1,4 millió Ft-ot fordítottak közvetlenül.

Az újgazdák hitelellátása 1947-ben

A hitel megnevezése	Összege, Ft
Állatfelvásárlási hitel	2 377 083
UFOSZ-kölcsön	17 005 000
Ínséges vetőmag	411 230
Pajzstetű-kölcsön	84 460
1947-es traktorjavítás	203 660
Zöldhitel	4 880 400
Szántási hitel	11 517 300
Mezőgazdasági fejlesztési hitel	12 926 216
Összesen	49 405 349

A számítások azt mutatják, hogy 1947-ben az újgazdáknak folyósított hitel a mezőgazdaságnak nyújtott összes kihelyezés mintegy 58 százalékát tette ki, alig több mint 49 millió Ft értékben. Hozzávetőlegesen 160–180 ezer újbirtokos kapott átlagosan 270–310 Ft-nyi kölcsönt, vagyis a 642 ezer újgazdából, a segítségre leginkább rászoruló 400 ezernek is csak kisebb hányada. A hitelben részesült újgazdáknak is legfeljebb tizede kapott átlagosan 500–1000 Ft között mozgó ténylegesen beruházás jellegűnek tekinthető (ún. állatfelvásárlási, illetve mezőgazdaságfejlesztési) hitelt. Állatvásárlási hitelben alig több mint 4900 újgazda részesülhetett, mezőgazdaság fejlesztési hitelben pedig kb. 12 200. (Számításszerű becslésként mellékeljük a hitelcímenként a hitelben részesült újgazdák számát.)

Hitelben részesült újgazdák hitelcímenként, 1947.

A hitel címe	Száma
Állatfelvásárlási hitel	4 910
UFOSZ-kölcsön	82 017
Ínséges vetőmag	985
Pajzstetű-kölcsön	212
Traktorjavítás	392
Zöldhitel	15 200
Szántási hitel	57 657
Mezőgazdasági fejlesztési hitel	12 201
Együtt	173 574

Ezzel szemben 642 ezer földhöz juttatott közül mintegy 400 ezerre volt tehető azoknak a száma, akik a legszükségesebb gazdasági felszereléseknek is híján voltak. Varjú Ákos adatai szerint a 400 ezer újbirtokosnak kb. csak egyharmada rendelkezett a szükséges állatállománnyal, illetőleg olyan anyagi erővel, hogy földjét pénzért vagy más módon meg tudta munkáltatni, 2/3-a viszont feltétlenül rászorult arra, hogy lovat vagy szarvasmarhát kapjon.

Az újbirtokosok állattal való ellátottságát illetően hasonló kép bontakozik ki az 1947. évi állatösszeírás adatai alapján is. E szerint 314 ezer szarvasmarha, 70 ezer ló, 449 ezer sertés és 93 ezer juh volt az újonnan földhözjuttatottak birtokában, azaz az akkori szarvasmarha-, ló-, sertés- és juhállomány 22, 15, 21, illetve 19%-a.

1945-ben és 1946-ban a helyzet még rosszabb volt. Az az újbirtokos, akinek igavonó állata volt, a többiekhez képest maga is majdnem hogy nagygazdának érezhette magát.

A visszaemlékezésekből kitűnik, hogy a két igavonó állattal rendelkező újbirtokos valósággal csodaszámba ment. De az is boldog volt, akinek legalább egy jutott. Sok helyen nagy volt tehát a szűke az igaerőnek.

Másutt az újbirtokosok jobb feltételek közé kerültek. Ilyen szempontból szerencsések voltak pl. a göllei (Somogy megye) újgazdák, akik a felosztott egyházi

uradalom állatállományának mintegy 60%-át birtokba vehették, vagy az újbirtokosok ott, ahol a régi birtokról megmaradt egy-egy rossz traktor vagy különböző földművelő eszköz, s azokat igénybe véve, kijavítva láthattak hozzá a munkához.

Az indulási feltételek szinte minden esetben döntő szerepet játszottak. Ezen a téren ugyan sokszor számottevő különbségek adódtak, az újgazdák általános ellátottsága azonban meglehetősen szomorú képet mutatott.

Ez nemcsak a korabeli uradalom, a későbbi visszaemlékezések s feldolgozások igazolják, hanem egy — Orbán Sándor által — közreadott szociáldemokrata felmérés is.

Eszerint 1946-ban az ország 1010 helységéből (a földosztás által érintett községek közel egyharmadából) csak 38 volt olyan, ahol az újgazdák komolyabb gondokkal nem küszködtek, 529, ahol a szükség átfogó vagy kevésbé kiterjedt formában bizony mindennapos vendég volt. További 480 község újbirtokossága a tűrhető, hiányos vagy gyenge ellátottság szintjén élt.

Bármennyire viszonylagosnak tekinthetjük is e megjelölések értékét, vitathatatlannak kell tartanunk, hogy a földhözjuttatottak nagy többsége igen nehéz viszonyok között élt. Termelési feltételeik közül, főleg az első időkben, mindenekelőtt az igaerő és a vetőmag hiányzott. Támogatásuk az első években teljességgel elégtelennek bizonyult. Csak 1947 végétől mutatkoztak némileg eltérő tünetek, rövid átmenetre. Az 1947. évi november elsejei állapotok szerint a 25 holdon aluli gazdálkodók a hitelek több mint 77%-át kapták. Egy év múlva a kihelyezett agrárhitelek 88%-a került hozzájuk. 1947 és 1948 novembere között a 10 holdon aluli gazdák hitelrészesedése 28-ról 51%-ra emelkedett. Közben a mezőgazdasági hitelvolumen is mintegy 100 millió Ft-tal (jó duplájára) emelkedett.

Előrehaladás történt az állattenyésztés fejlesztésének elősegítését, bizonyos támogatását illetően is: az első tervév folyamán, különféle akciók során 1 100 darab sertést, 1 439 juhot, több mint 5 ezer szarvasmarhát és egyéb állatot juttattak kedvezményes áron túlnyomórészt (90%-ban) újgazdáknak.

Egyértelműnek látszik, hogy az újgazdák megsegítésére hatékonyabb lépések csak az első hároméves terv első esztendejében estek. 1948 második felében azonban már eléggé határozott formában merül fel az újgazda-támogatás csökkentésének gondolata is. Jól érzékelteti ezt egy 1948 novemberi jegyzőkönyvi bejegyzés, miszerint: „Rákosi elvtársnak az volt a véleménye, hogy nem kell olyan mértékben támogatni idén a földhözjuttatottakat, mint tavaly."

Viszontagságos indulásuk ellenére az újgazdák kisebb-nagyobb részénél a gyarapodás határozott iránya is kimutatható. Nyilván így kell értelmezni egy pártközi értekezleten elejtett kitételt 1947 májusában: „Az új földhözjuttatott gazdák saját erejükből több mint 10 000 házat építettek fel tilalom ellenére már az elmúlt esztendőben." (Valószínűnek kell természetesen tartanunk, hogy az építkezések ekkor zömmel még a régi nagybirtokról vagy egyéb helyekről származó bontási

anyagokból, azaz ilyen értelemben talán legtöbbször az újbirtokos gazdaságán kívüli forrásokból folytak.)

Az újgazdaságok megszilárdulására utal az a Csongrád megyei jelentés is, amely szó szerint a következőket mondja: „Az újgazdák gazdaságilag is erősödnek, 12 000 földhözjuttatottból 25 százalékának tanyája vagy háza van, melyet most épített." De hogy a megerősödés folyamata korántsem volt az összes újbirtokosra egyként jellemző, világosan mutatja ugyanennek a jelentésnek a következő kitétele: „Előreláthatólag az új gazdák 60 százalékának lábasjószága van, akiknek nem volt, azoknak is." (Más szóval a csongrádi újbirtokosok negyven százalékának tehát még nem volt lábasjószága — jóllehet közülük sem kezdte mind gazdálkodói tevékenységét teljesen előlről.)

Ezek s más tények is azt mutatják tehát, hogy az újgazdák helyzetének alakulása egészében rendkívül változatos volt: a megszilárdulás helyenként gyorsabb, máshol lassúbb tendenciája mellett, legalábbis az első jó termésű évig, 1948-ig, az újbirtokos társadalom esetenként talán nem is jelentéktelen rétegeinél bizonyos stagnációval is számolnunk kell. Sőt, ismeretesek példák arra nézve is, hogy kisebb számú kilátástalan helyzetbe került újbirtokos juttatott földjéről is kénytelen volt — átmeneti vagy végleges jelleggel — lemondani.

Az újbirtokosok túlnyomó többsége, a jó ideig rendkívül kedvezőtlen közgazdasági feltételek ellenére, bizakodva a jövőben, állta a próbát, fenntartotta, megszilárdította, sőt tovább fejlesztette gazdaságát. Az, hogy így történt, mindenekelőtt saját szívósságukon, kitartásukon múlott.

2. *Az állami gazdaság*

Az állam tulajdonában, illetőleg kezelésében levő üzemek sem a múltban, sem 1945–1948 között nem gyakoroltak számottevő hatást az agrárfejlődés általános menetére. Ebben szerepet játszott az is, hogy az állami üzemek területileg szinte teljességgel elvesztek a magánbirtok tengerében. Ennek ellenére a minőségi termelésnek és a mezőgazdasági kísérletügy egyes területeinek már a felszabadulás előtt is fontos központjai voltak. Egyes területeken pedig — közismert — Európaszerte ismert sikereket értek el.

A régi birtokrendszer szétzúzásának napirendre kerülésével, osztozva a magánnagybirtok sorsában, az ő történetük is fordulóponthoz ért. A „nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földmíves nép földhöz juttatásáról" intézkedő (600/1945. ME számú) rendelet 2. §-a ugyanis a földhözjuttatás céljára létrehozott úgynevezett állami földalapba sorolta — a rendelet alapján elkobzott, kisajátított (vagyis a kártalanítás kilátásba helyezésével igénybe vett) magánbirtok mellett — az „államkincstár tulajdonát képező" földbirtokokat is. Kimondotta ezzel, hogy a földosztás céljaira a régi állami mezőgazdasági üzemek is felhasználhatók.

A Magyar Állami Mezőgazdasági birtokok területe, 1948. július
(Művelési ágak szerint)

Megnevezés	Összesen		Jószágigazgatóságok: bábolnai		budapesti		egri		mezőhegyesi		nyíregyházi		pécsi		soproni		székesfehérvári	
	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
A gazdaságok száma																		
Összesen és jószágigazgatóságonként	99	–	15	–	12	–	12	–	18	–	11	–	10	–	11	–	10	–
A gazdaságok területe, kat. hold																		
Szántó	43 470	100	8 289	19,1	4 775	11,0	2 749	6,3	10 845	24,9	3 125	7,2	5 982	13,8	3 024	6,9	4 681	10,8
Rét és legelő	11 786	100	2 421	20,6	1 348	11,4	869	7,4	848	7,2	2 184	18,5	1 439	12,2	1 110	9,4	1 567	13,3
Kert, szőlő, gyümölcsös	1 370	100	156	11,4	212	15,5	283	20,6	431	31,5	12	0,9	106	7,7	81	5,0	89	6,5
Erdő	6 049	100	4 183	69,1	133	2,2	106	1,8	1 330	22,0	61	1,0	98	1,6	43	0,7	95	1,6
Egyéb*	8 257	100	676	8,2	358	4,3	346	4,2	1 611	19,5	443	5,4	512	6,2	526	6,4	3 785	45,8
Összesen	70 932	100	15 725	22,2	6 826	9,6	4 353	6,1	15 065	21,2	5 825	8,2	8 137	11,5	4 784	6,8	10 217	14,4
Az összesből egy gazdára jutó terület																		
Szántó	439,1	61,3	552,6	52,7	397,9	69,9	229,1	63,2	602,5	72,0	284,1	53,7	598,2	73,5	274,9	63,2	468,1	45,8
Rét és legelő	119,1	16,6	161,4	15,4	112,3	19,7	72,4	20,0	47,1	5,6	198,5	37,5	143,9	17,7	100,9	23,2	156,7	15,3
Kert, szőlő, gyümölcsös	13,8	1,9	10,4	1,0	17,7	3,1	23,6	6,5	23,9	2,7	1,1	0,2	10,6	1,3	7,4	1,7	8,9	0,9
Erdő	61,1	8,5	278,9	26,6	11,1	2,1	8,8	2,4	73,9	8,8	5,5	1,0	9,8	1,2	3,9	0,9	9,5	0,9
Egyéb	83,4	11,7	45,1	4,3	29,8	5,2	23,8	7,9	89,5	10,7	40,3	7,6	51,2	6,3	47,8	11,0	378,5	37,1
Együtt	716,5	100,0	1048,4	100,0	568,8	100,0	362,7	100,0	836,9	100,0	529,5	100,0	813,7	100,0	434,9	100,0	1021,7	100,0

* Halastó, vízmeder, faiskola, nádas, terméketlen stb.

A földosztó gyakorlat élt is ezzel a lehetőséggel. Így történt, hogy a földreform után a régi állami mezőgazdasági birtokok mintegy 68 600 kat. holdas birtokállományából csak mintegy 21 ezer hold maradt továbbra is állami tulajdonban.

Az új kormányzat azonban nemcsak a régi állami mezőgazdasági üzemek igénybevételének lehetőségét mondotta ki, de egyben nyilvánvaló törekvést mutatott arra is, hogy a felosztott régi birtokok helyett, most már az új üzemi struktúra termelési érdekeit érvényre juttató állami gazdasági rendszert alakítson ki. Ennek következtében 1948 közepéig az új állami gazdaságok területe elérte, sőt valamelyest meghaladta a földosztás előttiekét.

A korszerű mezőgazdasági termelésnek és állattenyésztésnek mindenkor egyik alapvető feltétele volt, hogy a termelés és a tenyésztés számára megfelelő mennyiségben és minőségben álljon rendelkezésre a minőség újratermelésének és fokozásának, ha nem is kizárólagos, de igen fontos két eszköze: a nemesített vetőmag és a fajtiszta, a szaporítás céljainak megfelelő tenyészállatanyag.

Ezen eszközök előteremtését a régi Magyarországon részben az állami birtokok vállalták magukra, részben pedig az állam által befolyásolt vagy — még gyakrabban — egyszerűen engedélyezés formájában tudomásul vett magánvállalkozások. (A földreform előtt 7 állami és 36 magántelepen folyt kiterjedt nemesítő tevékenység.)

A nemesítésnek és példaadásnak ez a rendje a földreform viharában felbomlott. Néhány esetben nemesítő célokra magánkézben maradtak (esetleg bérletként) bizonyos területek. Így került pl. (bérletként) a sopronhorpácsi birtok egy időre Sedlmayer Kurt kezére.

Az új állami gazdaságoknak a földművelésügyi miniszter 90 770/1945. FM számú rendeletén alapuló szolgálati rendtartása kimondta, hogy az új állami üzemek feladata: a korszerűség követelményeinek megfelelően a mezőgazdaság összes ágazataiban olyan szaktevékenység kifejtése, amely mind a minőség, mind a mennyiség tekintetében mintául szolgál a magángazdaságoknak, mindenekelőtt a kisparaszti gazdaságoknak.

A földreform után az állami üzemek nagy részének képe — a méretbeli különbségek ellenére — külsőleg az újbirtokhoz hasonlított. Az első időszakban aligha lehetett is ez másként, hiszen az új állami birtok a földreform melléktermékeként jött létre, jórészt a felosztott nagybirtok maradványaiból, többnyire ott, ahol a földigénylők érdekeinek figyelembevétele után erre még egyáltalán lehetőség nyílt, vagyis általában a gyengébb minőségű, lakott helytől, községtől, közlekedéstől távolabb eső területeken, végül ott, ahol az átlagosnál nagyobb juttatás után is maradtak igénybe nem vett földek.

Jórészt keletkezésük körülményeinek következménye volt, hogy kialakításukkor az üzemszervezői céltudatosság a legtöbb esetben szinte teljességgel hiányzott, s hogy az egyes gazdaságok üzemterülete néhány tíztől pár száz — ritkábban —,

több ezer holdig terjedt. Átlagterületük országos szinten ugyan ennél kedvezőbbnek mutatkozott, így 1948-ban már elérte a 700 kat. holdat. Az e mögött rejtőző szóródást azonban jól mutatja, hogy — az akkor különböző keretek közt működő állami birtokok feléről rendelkezésre álló részletes adatok szerint — 50 birtok közül csak tizenötnek a területe haladta meg az országos átlagot, sőt a birtokoknak több mint egyharmada a 300 holdas nagyságot sem érte el. (A szóban forgó 50 gazdaság közül mindössze 8 rendelkezett 1000 holdnál nagyobb területtel.)

Az egységes üzemvitel feltételeinek alakulása szempontjából azonban még ennél is bonyolultabb és kedvezőtlenebb volt a helyzet. A valóságban ugyanis a gazdaságok területe sok esetben nem egy tagban feküdt, hanem több egymástól távolabb eső részből állt. Ugyanakkor egyes birtokok területe időközben is kisebb-nagyobb változást mutatott. Sőt e problémák nem egy esetben még külön területi vitákkal és egyéb bonyodalmakkal is párosultak. (Előfordult, hogy a földigénylők már kijelölt, jóváhagyott és birtokba vett állami gazdaságot is felosztottak. Megtörtént, hogy mire a megmaradt földekből megalakult a gazdaság, az már helyrajzilag sem ott feküdt, ahol annak a kiosztási jegyzőkönyv szerint lennie kellett volna. Máskor a kijelölt és működő állami gazdaságok területeire politikai mentesítés és egyéb címeken a volt tulajdonosok jelentették be igényeiket stb.)

Területük mintegy 60%-a volt szántó, nagyjából annyi, mint az országos átlag. Számos birtok esetében viszont a területnek csak felét vagy ennél is kisebb részét tette ki a szántó.

Ezzel szemben a nádasok, vízmedrek, halastavak, faiskolák és terméketlen, vagyis — a halastavak, faiskolák céljait szolgáló, a háborútól ugyancsak megviselt, potenciálisan azonban értékes birtokrészektől eltekintve — többnyire olyan területek, amelyek mezőgazdasági hasznosításra egyáltalán nem vagy csak részben voltak alkalmasak, igen kiugróan magas, 37,1%-os részesedést jutattak, s a gazdaságonkénti átlagban 378 és fél holdat tettek ki. Más szóval 1000 holdas átlagos birtoknagyság esetén a szántó és az utóbb felsorolt ágak közti különbség nem érte el a 100 holdat sem. (1946 közepén e tekintetben aránylag jobb volt a helyzet: az üzemek akkor nem egészen 21 ezer kat. holdnyi területéből mintegy 15 ezer 800 holdat tett ki a szántó.)

1948 közepén, amikor a birtokukban lévő szántó nem érte el a 43 és félezer holdat, hivatalosan úgy számoltak, hogy csupán vetőmagtermesztés céljára 200 ezer hold állami szántóra lett volna szükség (az ugyanilyen célból szükségesnek ítélt 120 ezer hold paraszti szántóterületen túlmenően). 1946 közepén az állami mezőgazdasági üzemekkel szemben támasztott feladatok megoldásához 380 ezer kat. hold területet ítéltek szükségesnek: 200 ezret növénytermelésre, 130 ezret állattenyésztési (apaállat-szükséglet kielégítésével kapcsolatos) feladatok megoldására, 50 ezret akkor egyéb célra (mezőgazdasági ipar, kísérletügy).

Gazdálkodásukra többé-kevésbé általános rajzot nyújt egy 1948-ban, a buda-

pesti jószágigazgatóság üzemeire vonatkozó felülvizsgálati jelentés. E szerint: „A birtokok általában hosszabb időn keresztül műveletlenek voltak, és igen lezüllött állapotban kerültek állami tulajdonba, a földek sok helyen hosszú évek óta trágyázatlanok és [a] takarmány-, illetve az ezzel összefüggő állathiány a kellő talajelőkészítést még nem tette lehetővé. A gazdaságok kezdeti nehézségeit még súlyosbította a megfelelő épületek, eszközök és igásállatok hiánya, nem is szólva a pénzügyi nehézségekről."

A gazdaságok elhanyagolt állapotára közvetett módon utalnak az egyes birtokok állami kezelésbe vételének időpontjára s ezt megelőző sorsára vonatkozó egyéb adatok is.

A gazdaságok jelentős hányada ugyanis a földreform, majd az azt kiegészítő intézkedések (pl. telepítés) révén bekövetkezett igénybevétel után — a rendelkezéseknek megfelelően — a Földalap kezelésébe került. A Földalap ezek egy részét még 1945-ben, tehát lényegében közvetlenül az igénybevételt követően állami kezelésbe adta át, más részét pedig átmenetileg különböző vállalatoknak, intézményeknek, magánosoknak juttatta hasznosításra, főként bérleti alapon. Így számos birtok és birtoktest sorsa hosszabb-rövidebb ideig — nemegyszer évekig — bizonytalan volt. Ennek következtében pusztult a felszerelés-állomány, sőt nem egy esetben veszélybe kerültek nagyobb termelő-berendezések is.

Az épületekkel és az üzemek épülethiányával kapcsolatban mindenekelőtt az okozott nehézségeket, hogy a gazdaságok területén levő építmények egy része a juttatások során a régi birtokos, az újgazdák vagy mások tulajdonába kerültek. Előfordult, hogy az állam épületrészek tulajdonosa lett. Máskor az állami üzem területétől távol eső épületek birtokosává vált. [Jellemző erre a somodorpusztai intézőség esete. A gazdaság részét képező felsőőrspusztai gyümölcsös területén a mányi földművesszövetkezetnek és egy magánszemélynek (ügyvédnek) voltak épületei. Ezzel szemben az intézőség raktárigényét egy birtokon kívül (másfél km-re) fekvő majorban elégítették ki. Hényelpusztának szintén nem jutott magtár. Ezért terményeit (a Földhivatal határozata értelmében) földjeitől mintegy 3 km-re eső községi magtárban tárolta. Stb.]

Mindez nagyon sok esetben még egyéb gazdasági felszerelések megosztottságát is jelentette.

Igen gyakori jelenségnek volt tekinthető, hogy az eredetileg egyes gazdaságokhoz tartozó épületeken és a hozzájuk tartozó gazdasági eszközökön, felszereléseken az állami üzem és az újonnan földhözjuttatottak osztozkodtak, azaz az állami és az újgazdák az épületeket, felszereléseket közösen használták.

A pécsi jószágigazgatóság területén pl. Felsőbogát kivételével minden egyes gazdaságban laktak (átmeneti vagy végleges jelleggel) újbirtokosok. Így a mátételki gazdaság majorterületén 21 juttatott család talált és teremtett magának otthont. ők használták az állam tulajdonában levő 30 férőhelyes istállót, hasonló rendeltetés-

sel, úgyszintén a gazdaság kovácsműhelyét és gépszinét — magtárnak. A gazdaságban a földosztás előtt öntözőberendezés működött. Ezt a régi tulajdonosnak juttatták, aki a gépi felszerelést és csöveket elvitte. A gazdaságokban — kellő felügyelet híján — gyakoriak voltak a lopások. Nem volt ritka eset „a különböző felszerelési tárgyak és eszközök összecserélése vagy végleges eltulajdonítása". Az eltűnt felszerelés visszaszerzésére sokszor egyáltalán nem nyílt lehetőség, mivel „az állami ingóságokra megkülönböztetett jelzés egyetlen gazdaságnál sincs ráfestve, beleégetve vagy bármilyen célszerű módon rárögzítve. Így — hangoztatta az ellenőri jelentés — az esetleges feljelentés alapján megindult rendőri nyomozás is legtöbbször eredménytelen maradt."

A megosztás vagy a közös használat következtében az állami üzemek egy részében számottevő épület- és felszereléshiány lépett fel. Az épületek hiánya viszont más oldalról — azonkívül, hogy az állatok elhelyezése terén gondokat okozott — közrejátszott abban, hogy a még használható mezőgazdasági gépek egy része is szabadban telelt, s ennek következtében az időjárás viszontagságaitól nem volt kellően megóva.

Egy 1948. évi jelentés szerint pl. Ménesmajorban a gépek egy részét — köztük egy cséplőgépet — „télen is szabad ég alatt" tárolták. Máskor azt olvashatjuk, hogy bizonyos termelési eszközök, többek között egy teljesen új vetőgép, szín hiányában maradtak szabadon, illetve voltak valamiféle „zsindelytető maradékokkal" lefedve. Előfordult, hogy egyes eszközök tulajdonjogi átruházásával a Földalap késlekedett, ezért a gazdaság megőrzésükkel nem törődött. Ez volt a helyzet pl. a nándorpusztai birtokon, ahol többek között egy cséplőt és egy elevátort szolgáltattak ki a szabad enyészetnek.

Az említetteken kívül kedvezőtlenül alakult a birtokok vonóerőhelyzete is.

Az alábbi táblázatból, a korábban közölt területi adatokat figyelembe véve, kitűnik, hogy az állami gazdaságok iga- és vonóerőhelyzete a háborút követően igen jelentős változásokon esett át.

E téren jóval nagyobb különbségek voltak tapasztalhatók, mint a szántóföld háború előtti és utáni terjedelmében. Míg a két időpont között a szántóföld alig több mint 26%-kal csökkent, addig az igáslovak száma több mint 37, az igásökröké pedig mintegy 75%-kal volt kisebb. Elenyészően ugyan, de számszerűen gyarapodtak a rendelkezésre álló gőzekék és traktorok. Használhatóságuk foka azonban

Az állami birtokok vonóerő-állománya a háború előtt és 1946 közepén

	A háború előtt		1946-ban
Kettes fogat	ló	560	263
	ökör	1 371	354
Gőzeke		14	16
Traktor		43	56
Szántóterület		47 641	35 150

egyáltalán nem állt arányban mennyiségükkel, más szóval értékük nemegyszer inkább csak statisztikai volt.

A fejlődés e téren a következő években abszolút számokban nézve ugyan számottevő volt, mégis az állami gazdaságok előtt álló feladatokat tekintve egészében meglehetősen lassú, vontatott.

Az igáslovak száma pl. csak 1948 közepére érte el, illetve haladta meg némileg a háború előtti szintet. Az egyéb igavonó állatok száma azonban továbbra is a felszabadulás előtti szint alatt maradt. Lassan indult a birtokok gépi felszerelésének pótlása, felújítása. 1948 decemberében 50 db traktort, 40 db vontatótraktort, 60 db traktorekét, 30 db traktortárcsát, 10 db kultivátort, 11 gőzgépet, 8 gőzekét, 45 cséplőgépet, 30 kaszálógépet, 10 aratógépet és 10 herefejtőt írtak össze. Ezenkívül a gazdaságok más nagyobb mezőgazdasági vagy mezőgazdaságban használatos géppel — az összeírás szerint — nem rendelkeztek. Egyáltalán nem állt rendelkezésükre pl. teherautó, traktorpótkocsi, traktoros vetőgép, kombájn, nagyobb teljesítményű villanymotor s egyéb nagygép. (Ezek beszerzését csak az 1949. évi fejlesztési tervbe vették fel.)

A birtokok pénzgazdálkodás szempontjából teljesen önállótlanok voltak. Kiadásaikat, bevételeiket az állami költségvetés kereteibe illesztették be.

Ugyanakkor a gyakorlati gazdaságvitel terén talán a szükségesnél is nagyobb szabadságot élveztek.

Jól szemlélteti az akkori állapotokat a következő, 1948 végén kelt megállapítás: „A gazdaságvezetők a helyi szükséglet és a saját elképzelésük szerint gazdálkodnak."

Ez természetesen mindenekelőtt nem az egyes gazdaságvezetők „önkényének" következménye volt, hanem főként abból eredt, hogy — ismét az idézett dokumentumot citáljuk — „ezeknek a gazdaságoknak a helyzetére és gazdálkodásának irányítására" (még 1948-ban sem volt) „semmilyen irányelv" sem kidolgozva. Vagyis: „A gazdaságok [a hároméves terv második évében] nem voltak bekapcsolva az országos tervgazdaságba." Mindennek következtében: „Az állami gazdaságok gazdálkodása teljesen tervszerűtlen" volt, 'minden üzemterv nélkül' folyt.

Jórészt ennek következménye lett, hogy a gyakorlati üzemvitel problémáit részben a közbülső irányítási szerveknek, a jószágigazgatóságoknak, de mindenekelőtt az egyes gazdaságvezetőknek kellett megoldaniuk. Közrejátszott, hogy a jószágigazgatóságok személyi állománya néha egészen minimális volt, olyannyira, hogy az elvileg reájuk háruló feladatok megoldására eleve képtelenek voltak.

A soproni jószágigazgatóság 5 dolgozója közül (1 vezető, 1 beosztott számellenőr, 1 gyors- és gépírónő, 1 személy- és egy tehergépkocsivezető) csak az intézőség vezetője volt mezőgazdasági szakember. A pécsi jószágigazgatóság a vezetővel együtt összesen három főből állt. Nem sokkal volt jobb a helyzet a budapesti, székesfehérvári jószágigazgatóság esetében sem. Ez utóbbinál fokozta a nehézségeket, hogy Fejér, Somogy, Tolna és Veszprém megyére terjedő körzetében

a legközelebbi gazdaság a jószágigazgatóságtól 30, a legtávolabbi pedig 130 kmre feküdt.

Szervezeti kérdéseik átfogóbb rendezésére 1947 elején tettek először kísérletet. Az elgondolás lényege ekkor az volt, hogy a különböző tárcák kezelésében lévő gazdaságokat egységes szervezetbe kell illeszteni, javítani kell a gazdálkodási feltételeket. Felmerült az újgazdák által igénybe vett, de állami tulajdont képező cselédlakások kiürítése (az újbirtokosokat illető méltányos szempontok figyelembevételével), mindazon, a gazdálkodással közvetlenül össze nem függő (kegyúri, iskolai) terhek „kiküszöbölése", amelyek nem folytak az üzemek sajátos feladataiból, gazdálkodásából. A Gazdasági Főtanács ez utóbbiakra vonatkozóan kimondta, hogy az ilyen terhekről az illetékes (a fenti esetben a vallás- és közoktatási) tárcának kell gondoskodnia.

Októberben ismét felmerült a kérdés: hogyan lehetne az állami birtokok ügyét rendezni, gazdálkodásukhoz kedvezőbb feltételeket biztosítani. A rendezést sürgette, hogy számítások szerint a birtokok állammal szembeni adóssága elérte a 8,2 millió Ft-ot. A Gazdasági Főtanács felkérte a földművelésügyi minisztert, rendelje el: a gazdaságok készítsenek önálló tervet, s működjenek önálló pénzügyi egységként. Javasolta, hogy a minisztérium folytasson tárgyalásokat az Országos Földhivatallal, s tisztázza, hogy miként lehetne az üzem szétszórtan fekvő birtokait, birtoktesteit — akár birtokcsere útján — nagyobb egységekben összefogni. Hozzájárulását adta, hogy az 1946/47-es év lezárása után maradó (említett) 8,2 milliós tartozást az „állam" fizesse ki. Tudomásul vette, hogy amennyiben az elmúlt évről fennmaradt adósságokat az államkincstár fedezi, és további 6 millió Ft forgótőkét bocsát az Állami Mezőgazdasági Birtokok Üzem (ez volt a földművelésügy keretében működő birtokok hivatalos neve) rendelkezésére, az akkori 70 000 holdas birtokállománya mellett önmagát további állami támogatás nélkül eltartja.

A Gazdasági Főtanács a bejelentés tudomásul vételével egyidejűleg véleményezte a szóban forgó 6 milliót is.

Mindez azonban jórészt ismét csak kísérlet maradt. Ezt bizonyítja egy 1948. augusztus végi, az állami mezőgazdasági birtokok helyzetének rendezését célzó újabb előterjesztés is. A Gazdasági Főtanács ebben ismételten hangoztatta, hogy az állami gazdaságok jószágigazgatóságait önálló vagyonkezelési egységekké kell tenni, szét kell választani egymástól az igazgatást (elvi irányítást és ellenőrzést) és a gazdálkodást (gyakorlati üzemvitelt).

A végrehajtástól azt várták, hogy annak folytán elérhető lesz az, „ami a jelenlegi rendszer mellett el sem képzelhető, hogy a mezőgazdasági birtokok komplexuma, mint egész, megszűnik tehertétel lenni". A várakozást ösztönözte, hogy 1948 nyarára az állami birtokok „pillanatnyilag meg sem állapítható hatalmas" adósságairól szóltak. A jelentések szerint az üzem ekkorra már nemcsak a korábban

említett 6 milliós forgótőkehitelt emésztette (nem egészen egy éven belül) fel, hanem ezen felül újabb, mintegy 15 milliós hiánnyal számolt. (Ennek jelentősebb része azonban nem volt kifejezetten ráfizetésnek tekinthető, mivel az — a kamarális költségvetésből ki nem mutathatóan — az állami birtokok vagyonállagát növelte.)

Nem volt egyedülálló eset, hogy az állami birtokokat adott formájában tehertételnek tartották. Eléggé általános volt az a felfogás is, hogy az állami mezőgazdasági üzemek általában rosszul gazdálkodnak, hogy valójában nem képesek magukat sem eltartani, hogy a rájuk fordított összeget sem tudják „kigazdálkodni".

Ez utóbbi igaz volt. Az okok azonban meglehetősen szerteágazóak voltak.

Ilyenként kell említeni, hogy a birtokokat adózás, beszolgáltatás, később a „mezőgazdasági fejlesztési járulék" szempontjából „nagy"-birtokként kezelték, gyakorlatilag úgy, mintha őket is (akár csak a „kulák"-birtokokat) korlátozni akarnák. Adójukat az érvényben lévő legmagasabb, vagy a területnagyságnak és -minőségnek megfelelő általában magasabb adókulcs szerint fizették.

Tudjuk pl., hogy a budapesti jószágigazgatósághoz tartozó üzemek 1948. évi földadója 204 ezer Ft-ot tett ki. Együttesen kezelt adójuk (házadó, közmunkaváltság, különféle járulékok) 9 ezer Ft-ra rúgott. A korábbi évekről fennmaradt adótartozás összege (késedelmi kamatok nélkül) kb. 141 ezer Ft volt. A gazdaságok adótartozása tehát tőkében 354 ezer Ft-ot tett ki. (Ebből csak viszonylag kisebb —1948. október elején még elintézetlen — 1947. évi aszálykártörlésre számíthattak.) Ezek az adatok is igencsak hozzávetőlegesnek tekinthetők, mivel adóügyekben szintén gyakori volt az esetszerűség. Ezen a téren a gazdaságvezetők sem ismerték ki eléggé magukat. A kivetés mértékét illetően a községek is bizonytalankodtak. Az együttesen kezelt adót pl. egyes helyeken kivetették, máshol erre évek óta egyáltalán nem került sor, sőt a kivetés szükségessége fel sem merült. Pontatlan volt az adóadminisztráció is. Néhol eltérés mutatkozott az adókivetésben és adóíven szereplő összegek között stb.

Hasonló elbírálás alá estek beszolgáltatási kötelezettségeik. Gondjaikat fokozta, hogy az államnak kötött áron átadott termelvényeiket nem számították be a beszolgáltatásba. Termékeik nagy vagy nagyobb része csak a kötött forgalom államilag szabályozott csatornáin keresztül értékesülhetett.

Évekig terhelték őket az indulással és napi üzemvitellel összefüggő gondok, bajok.

Termelőtevékenységük megindításakor elengedhetetlenek voltak bizonyos szervezési jellegű „beruházások". E nélkül, mivel zömmel maradékbirtokok voltak, elindulni nem tudtak. Ennek következtében egyes üzemeknél már a termelés megindításakor is számottevő „adósságok" halmozódtak fel. Így például a hildpusztai birtok „indulási" adóssága — a volt tulajdonossal, a kalocsai érsekséggel és másokkal szemben — 115 854,47 Ft-ot tett ki. (Ezt az összeget a gazdálkodás

megindításához szükséges terményekért és anyagokért fizették ki.) A júliamajori birtok — élő- és holtfelszerelés, különböző termények, anyagok ellenértékeként felmerülő — adóssága 170 ezer Ft-ra, 95 q tengerire, 54 q búzára és 28 q árpára rúgott. (Egy későbbi revízió viszont megállapította, hogy a vásárolt termények, anyagok összértékét az egyezség megkötésekor az indokoltnál kb. 30 ezer Ft-tal magasabbra becsülték.) Ugyancsak 170 ezer Ft-ba került az — egyébként teljes egészében bérelt — oroszipusztai birtok élő- és holtfelszerelése is. Az ikrényi birtokot 300 kat. hold erejéig egy „eszmei" magánbirtokrész járadékai terhelték. (Ilyen címen a gazdaság 1948 közepéig 32 400 Ft-ot fizetett ki.) Stb.

Mindezt kiegészíthetjük azzal, hogy a gazdaságoknak a beszolgáltatáson, adón, úgyszintén a felsőbb szerveikhez irányuló úgynevezett jövedelmi terményszállítmányain kívül eladásainak ellenértéke nagy részben nem hozzájuk, hanem felsőbb szerveikhez folyt be.

A gazdaságok tevékenységének 1948-as revíziója kimutatta, hogy a termeltető cégek által folyósított előlegeket részben közvetlenül a gazdaság, részben pedig a főigazgatóság vette fel. Ugyanígy kétféle módon történt a leszállított termés elszámolása is. Ebből s ehhez hasonló gyakorlatból következően előfordult, hogy a gazdaság az elszámolás teljes összegét nem is ismerte.

Még nagyobb baj volt, hogy az ilyen kettős „könyvelés" következtében sem a főigazgatóság, sem az intézőség nem tudta áttekinteni saját pénzügyi helyzetét. Nyilvánvalóan ez is közrejátszott abban, hogy a gazdaságok pénzügyi viszonyai valóban kaotikus képet mutattak.

Az intézőségek egy részében a nyilvántartások néha teljesen áttekinthetetlenek voltak. Jellemző példa volt erre a püspökbolyi birtok (pécsi jószágigazgatóság) esete: a gazdaságban senki nem tudta, hogy a velük szemben támasztott adósságkövetelések valóban fennálltak-e, illetve a követelések mértéke indokoltnak volt-e tekinthető.

Mindazonáltal az állami birtokokat érő fő gazdaságpolitikai erővonalak is nyilvánvalónak tűnnek: államgazdasági szinten az üzemek, tulajdonképpen egészen, egyszerű rentabilitási kérdéssé szűkültek. Igaz, néha drámai szavak hangzottak el a birtokok államnak szembeni eladósodásáról, a szóhasználat azonban nem volt egészen pontos, mivel — említettük — az állami gazdaságok nem képeztek önálló vagyonkezelési egységet, hanem az állami költségvetés keretében gazdálkodtak. Így az egy jogi személyt képező tulajdonos, vállalkozó, gazdálkodó önmagával szembeni „eladósodásáról", azaz kiterjedt költségvetésének egy címén belül jelentkező deficitjéről volt tulajdonképpen szó, ami csak azt mutatta, hogy a gazdaságvitellel, a mérleggel vagy mind a kettővel, feltétlenül van valami baj. De ezzel egyidejűleg el is takarta azt az állami birtokok gazdaságpolitikai kezelése szempontjából igen sokatmondó tényt, hogy a birtokok közben ténylegesen, azaz kifelé is eladósodtak.

Ennek okát a pécsi jószágigazgatóság és intézőségi munkáját taglaló revíziós jelentés 1948 nyarán így összegezte: míg egyrészt az „első szervezés összes nehézségeivel küzdő gazdaságok nagyobb eladásai a főigazgatósághoz folytak be", másrészt és ezzel szemben: a „visszautalt összegek nem fedezték a szükségletet és így a birtokok nemcsak a környékbeli, hanem a tágabb körű beszerző forrásoknál is úgy eladósodtak, hogy ma már legnagyobb részt csak készpénzfizetés ellenében juthatnak áruhoz". Kiegészítésül: „Az elmúlt gazdasági évek alatt a gazdaságok készpénzállománya lényegesen változó, de végső eredményében csekély összegű volt."

A mondottakból kitetszhet, hogy államgazdasági szinten az állami gazdaságokat is elhanyagolták. Majdnem teljesen talált az SzDP Agrárpolitikai Bizottságának 1947 szeptemberében tett megállapítása, miszerint: „Az állami mintagazdaságok helyzete kétségbeejtő. Szerepüket nem tudják betölteni, mert a Gazdasági Főtanács részükre forgótőkét nem biztosít, mondván, hogy ezeknek a gazdaságoknak a saját lábukon kell megállni. Ezek a gazdaságok nemhogy tudnák fejleszteni a birtokokat s különféle beruházásokat eszközölnének, de még az alkalmazottakat sem tudják fizetni. A kormányzat a NIK és a MÁSz részére jelentős anyagi támogatást biztosít, ugyanakkor az állami birtokok rendelkezésére egyetlen fillért sem bocsát. Így adódott elő az a helyzet, hogy ezek a gazdaságok nem tudják betölteni azt a szerepüket, hogy példát mutassanak a mezőgazdaság fejlesztésére."

A tényállás némileg bonyolultabb volt ugyan, bizonyos azonban, hogy sem a Főtanács, sem a kormányzat egyebek között az állami gazdaságok kérdésében sem állt kellően hivatásának magaslatán. Pedig itt nem 71 ezer hold, nem csupán 99 különböző nagyságrendű és értékű birtok sorsa forgott kockán, hanem a magyar mezőgazdaság fejlesztésének egyik — legalább kiindulópontként kínálkozó, s az új viszonyokból adódó — kézenfekvő lehetősége is.

Igaz, a földreform után megmaradt és újonnan létrejött, háborútól megtépázott, széttagolt, a termelési feltételek legtöbbjében meglehetősen előnytelen helyzetű állami gazdaságok a szükségletekhez képest már csak kis területük következtében, még megfelelő „kézbevétel" után sem ígérhettek a mezőgazdaság, az újbirtokosok égető problémáira általános megoldást. Ám a mezőgazdaság-fejlesztés egyik sarokpontját igen.

A legfelsőbb gazdasági vezetés és a koalíciós pártok egymás közti vitáikban erre a szempontra a gyakorlatban nem voltak kellő tekintettel, holott megnyilatkozásaikban ezt általában hangsúlyozták. Így történt, hogy a deficit riadalmára kiutalták ugyanazokat az összegeket, amelyeket, ha korábban adnak, megelőzhették volna a deficitet, s ha valamivel tudtak volna bőkezűbbek lenni, az eladósodást is. Ezért nemcsak a révnél merült fel nagyobb veszteség, de egyben megnövekedett a vámtétel is; azaz ahol pár tíz millió veszni látszott, ott legalábbis százmilliók úsztak el, amit előbb vagy utóbb kamatostul kellett megfizetni. (Az is igaz viszont,

hogy nagyjából 1947–1948 fordulójától már generálisan új fordulókra készült a politika.)

3. A szövetkezeti gazdaság

1945–1948 között átfogóbb értelemben szövetkezeti gazdaságról tulajdonképpen nem beszélhetünk. A fenti cím látszólag tehát félrevezetőnek tekinthető. Annak indoklására, hogy a lehetőség és valóság határán mozgó ún. szövetkezeti szektorról mégis külön kell szólnunk, álljanak itt előre csak a következő, 1947 végi, 1948 eleji adatok, azaz annak az időszaknak az adatai, amikor a falusi szövetkezetek érdekében a gyakorlati szintéren már alig történt valami.

1947/48 fordulóján a földművesszövetkezeti tagság birtokában kb. 2 700 000 – 3 000 000 kat. hold szántóföld volt, vagyis az ország szántóterületének mintegy 27–30%-a. Ide tartozott a szőlőterületek 12,5%-a (47 ezer katasztrális hold), a rétek 42%-a (460 ezer hold), a legelők 9%-a (154 ezer hold), több mint 1600 hold rizstermőterület, az öntözőberendezések tekintélyes része, 2200 — igaz kivétel nélkül mind régi — traktor, amelyből 1800 volt (az akkor becslések szerint még pár évig) üzemképes.

Ezen kívül a földreform végrehajtását szabályozó rendelkezések mintegy 160 szeszgyárat, 228 malmot, 210 egyéb mezőgazdasági üzemet, sok tízezer bognár- és kovácsműhelyt, szikvízüzemet stb., 6950 traktort és gőzekét s kb. 6000 cséplőgépet utaltak a földreformmal összekapcsolt újbirtokos szövetkezetek (mindenekelőtt a földművesszövetkezetek) tulajdonába, mivel a nagybirtok felszerelésállományának, melléküzemeinek az új birtokviszonyok között szövetkezeti formában látták a legkézenfekvőbb hasznosítási módját.

1947 végén a földművesszövetkezeteknek mintegy 400–600 ezer tagja volt — összefüggően az organizáció sorsának kedvezőtlen alakulásával — jórészt kétségtelenül formálisan. (A korabeli felvételek pontossága sok kívánnivalót hagy maga után. A földművesszövetkezetekre vonatkozó táblázatba a Szövosz adatai mellé zárójelbe tettük *Ghyczy Béla:* Szövetkezetek a magyar mezőgazdaságban c. munkájában közölteket is.)

A Gazdaságstatisztikai Tájékoztatóban közreadott hivatalos adatok szerint (l. az alábbi táblázatot) az 1948 elején működő, illetve bejegyzett régi és új szövetkezetek összes taglétszáma meghaladta a kettő milliót. A rendelkezésre álló adatok összevetéséből arra kell következtetnünk, hogy egykorúlag a mezőgazdasági keresőknek is legalább 30–40%-a valamilyen módon régi vagy új szövetkezeti tag volt, s hogy az agrár szövetkezeti tagság abszolút többségét a szegény és kisbirtokos parasztság adta.

A földművesszövetkezetek száma, taglétszáma megyénként és országonként 1945–1948

Megye, országrész	A földművesszövetkezetek							
	száma							taglétszáma
	1945		1946		1947		1948	1948
I. Dunántúl								
Baranya	8	(8)	91	(110)	178	(184)	222	14 594
Fejér	14	(4)	80	(83)	101	(115)	110	14 581
Győr–Moson	24	(22)	65	(64)	83	(83)	96	11 326
Komárom–Esztergom	5	(5)	38	(40)	46	(57)	50	6 305
Somogy	19	(19)	141	(155)	219	(229)	271	24 924
Sopron	10	(11)	60	(68)	85	(88)	92	10 817
Tolna	4	(4)	65	(85)	108	(122)	121	13 310
Vas	6	(–)	85	(78)	119	(118)	147	13 930
Veszprém	11	(13)	64	(84)	110	(128)	128	13 651
Zala	11	(8)	72	(98)	109	(150)	128	17 149
I. együtt	112	(94)	761	(865)	1 156	(1 274)	1 365	140 590
II. Alföld								
Bács Bodrog	3	(–)	28	(23)	30	(31)	31	6 808
Békés	14	(17)	35	(30)	38	(43)	39	20 755
Bihar	2	(1)	30	(24)	57	(61)	59	17 457
Csanád	9	(6)	39	(36)	37	(45)	46	14 225
Csongrád	4	(9)	21	(28)	24	(30)	30	13 433
Hajdú	4	(6)	22	(25)	28	(29)	28	11 398
Jász–Nagykun–Szolnok	16	(16)	58	(61)	65	(71)	71	19 503
Pest–Pilis–Solt–Kiskun	37	(13)	161	(172)	203	(231)	224	46 212
Szabolcs	12	(2)	82	(108)	128	(133)	139	27 633
Szatmár-Bereg	3	(3)	47	(83)	91	(107)	102	15 991
II. együtt	104	(73)	517	(590)	701	(781)	769	193 415
III. Észak								
Abaúj	3	(1)	31	(22)	63	(65)	63	11 003
Borsod–Gömör	5	(7)	79	(80)	99	(107)	103	25 742
Heves	28	(25)	84	(72)	96	(92)	103	26 030
Nógrád–Hont	11	(6)	67	(78)	100	(113)	121	18 001
Zemplén	7	(6)	39	(43)	52	(55)	60	10 963
III. együtt	54	(45)	300	(295)	410	(432)	450	91 739
I–III. összesen	270	(212)	1 578	(1 750)	2 267	(2 487)	2 584	425 744

A szövetkezetek száma és taglétszáma 1948 áprilisában

Megnevezés	A szövetkezetek		Egy szövetkezetre jutó átlagos taglétszám (fő)
	száma	taglétszáma (fő)	
Földművesszövetkezetek*	2 285	190 428	83
Ebből 1945 előtti	–	–	–
Hitelszövetkezetek	957	550 312	575
Ebből 1945 előtti	947	549 128	580
Tejszövetkezetek	1 079	113 838	105
Ebből 1945 előtti	1 019	107 928	106
Fogyasztási szövetkezetek	1 922	1 051 222	547
Ebből 1945 előtti	1 734	829 582	479
Ipari szövetkezetek	482	57 571	119
Ebből 1945 előtti	242	28 758	119
Mezőgazdasági szövetkezetek	257	65 705	256
Ebből 1945 előtti	120	40 257	336
Beszerző szövetkezetek	187	29 138	156
Ebből 1945 előtti	21	5 892	281
Egyéb szövetkezetek	584	141 409	242
Ebből 1945 előtti	231	67 599	293
Összesen	7 753	2 199 673	284
Ebből 1945 előtti	4 314	1 629 144	377

* A Szövosz nyilvántartása 1948-ban 2584 földművesszövetkezetet 425 744 taggal regisztrált.

Ha csak ezeket az adatokat tekintenénk, azt kellene hinnünk, hogy Magyarországon a háború, a földreform után a szövetkezetek valóságos gazdasági, sőt demokratikus rendszerek játékszabályai szerint bizonyos értelemben tényleges politikai hatalmi befolyást képeztek, s így az agrárpolitika alakításában súlyuknak megfelelő szerepet játszottak. De nem így történt.

A háború előtt körülbelül négyezer mezőgazdasági jellegű szövetkezet működött. Közülük a legjelentősebb a Hangyaszövetkezeti hálózat volt, 1539 tagszövetkezettel. Ugyancsak a nagyobbak közé tartozott a tejszövetkezeti hálózat (970 tagszövetkezettel) s az országos Központi Hitelintézet által összefogott 943 falusi hitelszövetkezet.

A háborús pusztulással egyidejűleg a régi szövetkezeti rendszer is átmenetileg atomjaira hullott. A hangyaszövetkezetek nagyobb része a háború során megsemmisült. A boltok árukészlete elpusztult, és közel 300 szövetkezetnek még a berendezése, sőt részben az üzlethelyisége is a háborús romlás martaléka lett.

A háborút, illetve a földreformot követő hónapokban egyrészt megindult a régi szövetkezetek újjáéledése, másrészt — elsősorban az újonnan földhözjuttatottak

tömörülése-tömörítése folytán — teljesen új paraszti szövetkezetek (földművesszövetkezetek, népi szövetkezetek, különböző elnevezések alatt más társulások) szerveződése, szervezése is megindult.

Az élet újraindulásával egyidejűleg, a rendkívül rossz gazdasági viszonyok ellenére, sőt következtében is, biztató jelei mutatkoztak, hogy az új rendszerben a szövetkezetek megkülönböztetett szerepet kapnak.

Erre nemcsak az engedett következtetni, hogy a kormányzat a földreformmal egyidejűleg kilátásba helyezte az újbirtokosokat tömörítő földművesszövetkezeti hálózat kialakítását, sőt a földreformról szóló rendelet ki is mondotta, hogy a régi nagybirtok fel nem osztható eszközeit, értékeit, az újbirtokosokból alakítandó földművesszövetkezetek tulajdonába kell átadni — hanem az is, hogy pártpolitikai szinten komoly jelek mutatkoztak egy hovatovább az egész agrárgazdasági és forgalmi életet átfogó szövetkezeti rendszer létesítésére, amint ezt a pártok egykor rendre megnyilvánított álláspontja bizonyítani látszott.

A kisgazdák a földreform szabta új helyzetben elismerték ugyan az új szövetkezeti organizációk különös szükségét. De mivel inkább egy dán vagy skandináv szerveződési példa lebegett szemeik előtt, programjuknak megfelelően egy ilyen típusú földműves, vagy földműves „szövetkezeti társadalom"-ra irányt véve, jobbára az újbirtokosokat is szívesen szervezték volna az ehhez illő hagyományos, ez irányba vivő szövetkezeti keretekbe. A szociáldemokraták szívéhez hagyományosan a fogyasztási munkás szövetkezés állt legközelebb. Részben emiatt is a forgalmi, ellátási szféra (benne a külkereskedelem) államilag felügyelt szövetkezeti megszervezését tekintették kardinális kérdésnek. Az iniciatívabban és reményekben radikális, kis parasztpárt, már kezdetben is eléggé megosztva, eleinte külön, népi vagy népszövetkezeti organizációra vett irányt, később pedig többnyire (s porladva) kényszerű adottságokhoz igazodott. (Vezető képviselői, némileg tagsága révén is, két számára többé-kevésbé előrevivő forma, egy rendformáló parasztnépi szövetkezés, illetve egyfajta „szövetkezeti szocializmus" lehető feltevései között ingázott.) A kommunisták a szövetkezeti kérdésben is kezdetben a népfront-politika adott helyzethez illesztett maximái szerint foglaltak állást, úgy azonban, hogy az általuk képviselt „népi demokratikus szövetkezés" ügyét eleve elválaszthatatlannak vélték az osztályharc állandó élezésének praxisától.

Mindegyik párt — a munkáspártok külön állami felügyelet mellett — egyfajta szövetkezeti társadalomra gondolt falun. Politikai jövőképük s ambíciók, illetve képességük szerint azonban más-más fajtára.

Kezdeményező képességének megfelelően a kommunista párt 1945 júliusában tett — tudomásunk szerint — először kísérletet a szövetkezeti kérdés átfogóbb igényű közelítésére.

A párt közgazdasági bizottságának alakuló ülésén Rákosi Mátyás, a párt akkori személyi vezetője, aki az ülést megnyitotta, elvi vonatkozásban a következő

megállapítást tette: a „fiatal demokrácia nem likvidálja a kapitalizmust, de ez nem jelenti a visszatérést a régi korlátlan rablógazdálkodáshoz. A szövetkezeteknek mint hatalmas gazdasági szervezeteknek igen fontos szabályozó szerepük lesz a demokratikus gazdasági élet felépítésében". Kiemelte, hogy a fejlődés fő irányát két típus, a fogyasztási, illetőleg a termelő és értékesítő szövetkezet fogja képviselni. Első lépésként a fogyasztási hálózat (az Általános Fogyasztási Szövetkezet) érdekeltségét, azaz fejlesztési feladatát hangsúlyozta.

Két héttel később, egy pártkiadványban, immár kifejezetten agrárpolitikai összefüggésben Donáth Ferenc, a kérdés akkori egyik vezető exponense, így fogalmazott: „A mezőgazdaság újjáépítésénél nagy jelentősége van a szövetkezeteknek. Az igazi szövetkezetek, tehát a valóban a nép által teremtett és a nép érdekeit szolgáló szövetkezetek a népi demokrácia legfontosabb hadállásai falun. Ezért a szövetkezeteknek az egész magyar népi demokrácia szempontjából kiemelkedő jelentőségük van."

A párt szövetkezeti irányelveinek összegezésére 1945 decemberében került sor. Ezek végeredményben az előbb idézett alapgondolatok részletezését adják — némileg mérlegelve. Érzékeltetik, hogy a párt ekkor valóban egészen átfogó szövetkezeti rendszerrel számolt.

Szövegszerűen: „1. A szövetkezetek helye a demokrácia politikájában

A kötött gazdálkodás korlátozottsága és az állami kereskedelem mellőzése mellett a demokrácia gazdasági szervezésében

a) a mezőgazdasági termelés,
b) a mezőgazdasági termelés céljait szolgáló anyagok és munkaeszközök beszerzése,
c) a mezőgazdasági termelés termékeinek ipari feldolgozása,
d) a mezőgazdasági termelés értékesítése,
e) a fogyasztás céljait szolgáló beszerzés, termelés és elosztás,
f) a mezőgazdasági és ipari termékek szervezett kicserélése,
g) a kisipari és háziipari termelés területein a szövetkezeti tevékenységnek jut a legfontosabb és legkihatóbb szerep."

A közvetlen tennivalókra vonatkozóan folytatólag: „2. A legközelebbi feladatok

A legsürgősebben elindítandó a Mezőgazdasági Szövetkezetek Központja és megalakítandó a Fogyasztási Szövetkezetek Országos Központja. E két központ elindításával a legfontosabb feladatok:

a) Mezőgazdasági gépszövetkezetek, valamint a mezőgazdasági termelés értékesítését szolgáló szövetkezeti hálózat megteremtése,
b) az egész országot átfogó fogyasztási szövetkezeti hálózat kiépítése,
c) a kisipar és háziipar megszervezése termelő szövetkezetekben,

d) olyan állami rendszabályok megvalósítása, melyek révén a városi és falusi lakosság fogyasztásának a kielégítését szolgáló mezőgazdasági és ipari termékek kicserélése elsősorban szövetkezeti úton bonyolódjon le,
e) a szövetkezeti központok bevonása a külkereskedelmi operációkba,
f) a külkereskedelmi operációk révén közvetlen a fogyasztás céljait szolgáló árucikkeknek a szövetkezeti vonalon való eljuttatása a fogyasztókhoz,
g) állami hitelek és adókedvezmények révén a szövetkezeti tevékenység anyagi támogatása,
h) a szakszervezetek bekapcsolása a szövetkezeti propagandába és szervezésbe."

Nem kétséges, itt még széles alapokon nyugvó, átfogó szervezési elvként kezelt szövetkezeti elgondolásról van szó. Olyasféle közelítésről, ami a koalíciós partnerek elgondolásait is tekintetbe vette. A párt álláspontja a politikailag legizgatóbb kérdésben is egyértelmű volt. Világosan kifejezésre juttatta, hogy kolhozt nem akar, mivel ehhez sem a szükséges falusi osztálytudat, sem a megfelelő technikai feltételek nem állnak rendelkezésre.

Így az első hónapokban a szövetkezet fő kérdéseiben egyetértés, vagy arra való nyilvánvaló törekvés volt konstatálható. Írásos megállapodásra is sor került. A Közgazdasági Bizottság érintett ülésének jegyzőkönyve — Rákosi Mátyás tájékoztatását rögzítve — ezt így őrizte meg: „Az agrárszövetkezeteknél a többség, 60%, az agrárpártoké, de 40% legyen a Kisgazdáké és 20 a Nemzeti parasztpárté, hogy így a munkáspártokkal és a szakszervezetekkel együtt biztosítsuk a demokratikus irányt." Egy 1945. december végén kelt dokumentum (kihúzott) passzusa szerint: „A felszabadulás első idejében a két munkáspárt és a két agrárpárt között megállapodás jött létre, hogy a szövetkezeti tevékenység területén a négy párt együttműködése olyképpen fog megvalósulni, hogy a mezőgazdasági szövetkezeti tevékenység központi vezetésében a két agrárpárt együttvéve 60%, a két munkáspárt pedig 40%, a fogyasztási szövetkezeti központban pedig a két munkáspárt 60%, a két agrárpárt pedig 40%-os részesedést kap." (Ugyanitt, nem áthúzottan, állt az indoklás: „A szövetkezeti kérdés az ország gazdasági érdekeinek nagy kárára közel két hónap óta holtponton van. Ennek oka, hogy az agrárpártok a munkáspártokat ki akarják szorítani a faluból, és a Hangyát, mezőgazdasági szövetkezetnek minősítve, maguknak akarják megtartani.") Bizonyos, hogy a választások után a szövetkezeti kérdésben is mindegyik párt már a maga (vagy új alkalmi szövetségi) útját járta.

Közben pedig lent falun (de városon is) magasra csapott a szövetkezetalapítási „láz". Országszerte „Népi", „Munkás-paraszt", „Agrár", „Földműves", „Gépüzemi-Termelési és Gazdasági Üzemi" stb. szövetkezetek alakultak.

Veres Péter erről írta: „A felszabadulás után az ország nagyobb falvaiban és vidéki városaiban valóságos szövetkezeti láz ütött ki." Kovács Imre fogalmazásá-

ban: „Valóságos szövetkezeti láz volt az országban, népi szövetkezetek, parasztszövetkezetek alakultak, egymással kapcsolatot kerestek, tervszerűen együttműködtek, vármegyei központokat szervezetek, az egész nagyszerű kezdeményezés a maga demokratikus jellegével olyan bíztató volt, hogy azt kellett hinnünk, végre igazi szövetkezeti élet lesz Magyarországon."

Az újonnan megalakult agrárszövetkezetek szinte kizárólagos többségben az újonnan földhözjuttatottak kezdeményezésére jöttek létre, ami a legnyilvánvalóbban mutatja, hogy a földreform és a szövetkezet között a legszorosabb kapcsolat állt fenn.

Nem is lehetett másként, hiszen — bemutattuk — az újbirtokosok igen nagy hányada a föld birtokbavétele után is rendkívül elesett volt, felszerelés, igaerő híján a gazdálkodást megkezdeni sok esetben nem tudta. S ebben a helyzetben a legegyszerűbb megoldásként az adódott, hogy az egysorsúak összefogva, a kölcsönös segítségre támaszkodva közös birtokba vegyék a nagybirtokról maradt, egyéni használatra alkalmatlan gazdasági épületeket, gépeket, felszerelést, amelyre nézve a földosztó rendelet nemcsak lehetőséget adott, de józan intést is. (Erre vonatkozóan a földreformról szóló alaprendeletben többek közt ez állt: „az igénybevett birtokokhoz tartozó kisajátított gazdasági felszerelést, gépeket és gazdasági épületeket, amennyiben azok szétosztása nem felel meg a termelés érdekének, a földhözjuttatottakból alakítandó földművesszövetkezetek tulajdonába kell adni."

A termelési, termelésszervezési feladatok hangsúlyozott korabeli szerepét számos tény indokolja. Így például már 1945. április 2-án (tehát a földosztás első rohamának idején) herceg Montenuovo Fanny nevű Baranya megyei majorjának és Palkonya nevű pusztájának 14 volt uradalmi cselédje, újonnan földhözjuttatottja közös gazdálkodásra kért engedélyt a megye főispánjától, hogy a meglevő gazdasági eszközöket ebben a formában hasznosítsa. Hasonló jellegű társulásra utal a teklafalui (Somogy m.) földigénylő bizottság egy 1945. április 30-án kelt jelentése is, amely arról értesítette a Földhivatalt, hogy az Andrássy-birtokon földhözjuttatott gazdasági cselédek szövetkezetekbe tömörültek. A dobozi „Termelők Szövetkezete" 1945 nyarán tudatta a földművelésügyi miniszterrel, hogy megalakult, azaz „a földhözjuttatottak egy része 960 hold területű földön közös szövetkezeti művelést folytat, és így kívánja hasznosítani a neki juttatott földeket." Közel egyidőben, tehát közvetlen a földek felosztása után, alakultak meg (részben immár a földművesszövetkezetek keretein belül) Sarkadon, Vasszilvágyon, Felsőszelestén, valamivel később pedig Bonyhádon, Etyeken és Dánszentmiklóson is az első termelőszövetkezeti — vagy amint egykor hívták őket: „táblás" csoportok.

Az első termelőszövetkezeti társulások, társulási kísérletek mindenekelőtt a volt agrárproletárok kezdeményeihez kapcsolódtak. S ezt az adott körülmények között egészen nyilvánvalónak is kell tekintenünk, mivel nekik — egyéni termelőeszközök (és tapasztalatok) híján — egyszerűen nem volt más lehetőségük, mint a

kölcsönös segítség, összefogás, a nagybirtokról megmaradt eszközök, felszerelések közös hasznosítása. Jórészt éppen ezért került sor a fenti kezdeményezéseken túlmenően, 1945 tavaszán a Csanád megyei Földeákon is közös szántás-vetésre, vagy a Vál és Alcsut közötti Bányavölgypusztán 1945 nyarán közös aratásra. Ezért kapcsolták össze a Heves megyei Kiskörén, a Somogy megyei Göllén a földosztást a mezőgazdasági munkák közös végzésével.

Kiskörén először minden igényjogosultnak 400 (nagyobb családosoknak 800) négyszögöl burgonyaföldet és egy kat. hold árpaföldet adtak. Ezeket azonban előzőleg közösen művelték meg, s csak ezután különítették el családonként. (Szabad Nép. 1945. április 6.) — Göllén (róla korábban egy vonatkozásban már szóltunk) a földosztás megkezdésekor az állatállományt és felszerelést nem osztották szét az igénylők között, tekintve, hogy ezekből nem jutott volna mindegyik újgazdának. Így tehát a földeket közösen kezdték el művelni. Ennek eredményeként sikerült minden földet megmunkálniuk. A családonkénti megosztást a földigénylő bizottság a tavaszi munkák befejeztével hajtotta végre.

Az első időszakban alakult újbirtokos szövetkezetek működésének központi területét többnyire a nagybirtokról megmaradt épületek, felszerelések, üzemek, különféle eszközök rendbehozatala, majd közös hasznosítása képezte. Helyreállították és munkába állították a traktort, a vetőgépet, kijavították az épületkárokat, hozzáláttak részben közösen (szántás, vetés), részben egyénileg a mezőgazdasági munkák elvégzéséhez. Tele gonddal és tele bizalommal kezdték megalapozni tehát új életüket.

A legtöbb esetben nem is vártak külső segítségre. Pedig ennek hiánya már ekkor, az első hónapokban is megmutatkozott. Mindenekelőtt abban, hogy a földosztással szinte egyidejűleg felpezsdülő szövetkezeti élet mind az államhatalom, mind az illetékes párt- és államhatalmi szervek részéről legalább fél esztendeig teljesen szabályozatlan maradt.

Utaltunk rá, hogy a földreformrendelet a nagybirtok egyéni hasznosításra alkalmatlan épületeit, felszereléseit, eszközeit a földhözjuttatottakból alakítandó szövetkezetek közös tulajdonába utalta, a kérdés részletes szabályozását azonban egy később kiadandó rendeletre hagyta, ami csak 1945. szeptember 18-án, tehát fél évvel az első elvi utalás után, jelent meg. Eddig a kialakuló szövetkezeti életet — a helyi népi és pártszerveken keresztül is — elsősorban csak a spontaneitás és az esetlegesség irányította. Sem a kormány, sem a koalíciós pártok nem fordítottak tényleges fontosságuknak megfelelő figyelmet az első szövetkezeti kezdeményezésekre. 1945 nyarán a Földművelésügyi Minisztérium szövetkezet-szervező tanfolyamokat indított. Más hathatós kormányzati intézkedések azonban késtek. Szinte teljességgel hiányzott a felső és alsóbb szervek munkájának összehangolása, még inkább az egységes elvi irányítás. Így állt elő az a helyzet, hogy fent az elvi kérdések s politikai egyeztetések okozta gondok miatt a gyakorlati tennivalókra

alig jutott idő, lent pedig a gyakorlati munka tengerében alig volt elvi támpont. Így némileg már ekkor kísértett a veszély: a földreform és a szövetkezet egymástól elidegenedő, két politikai üggyé válik.

Bonyolította a helyzetet, hogy időközben a két agrárpárt az agrárjellegű szövetkezetek (a kisgazdapárt elsősorban a régi, a parasztpárt pedig az új agrárszövetkezetek) vonalán a munkáspártokkal szemben igen számottevő előnyre tett szert. Egy — a Hangya-kérdésről szóló — tervezet szerint: „... bár a felszabadítás óta a munkáspártok a szövetkezeti kérdésre nagy figyelmet fordítottak, mégis beigazolódott, hogy az agrárpártok mögött messze elmaradtak." Ez természetesen abból is következett, hogy a szövetkezeti fejlődés döntő szektorát a különböző agrárjellegű szövetkezetek alkották. De összefüggött azzal is, hogy az agrárpártok szövetkezeti propagandája mind a régi, mind az új agrárszövetkezetek vonatkozásában valóban hatékonyabb volt.

„A Kisgazdapárt, no meg a Parasztpárt is, befolyását a falun legfőképpen annak köszönheti, hogy ők a szövetkezeti kérdést ideológiává fejlesztették. A szövetkezeti bolt ma a falun a szövetkezeti forma és út, amelyen keresztül a kisgazdapárti propaganda szerint a parasztok eljuthatnak a szövetkezeti társadalomhoz, a parasztpárti propaganda szerint pedig a szövetkezeti szocializmushoz" — olvashatjuk a kommunista párt egy 1946. áprilisi belső használatra készített előterjesztésében. Úgy látták: „A Kisgazdapárt és a Nemzeti Parasztpárt ideológiai és szervezeti befolyásának az alapja falun — a szövetkezet." Valójában már az 1945. évi választások alatt, főleg pedig utána, szinte napról napra éleződött a helyzet, s egy jövőt alapozható nagy társadalomgazdasági kérdés a pártpolitikai rivalizálás tárgyává vált.

Emellett vagy ezzel együtt sok egyéb tényező akadályozta a demokratikus szövetkezeti rendszer megalapozását.

Az új szövetkezetek a földosztás során sok esetben rendkívül nagy vagyonhoz, értékekhez jutottak, ezen kívül azonban alig kaptak egyéb támogatást. S ez utóbbi nélkül az előbbinek legtöbbször alig volt gyakorlati értéke, mivel a szövetkezeti tagság nagy része maga is példátlan szegénységben élt; a maga erejéből semmiképpen sem tudta szövetkezetét funkcióképessé tenni. A szövetkezeti élet gazdasági megalapozásához külső pénzforrásokra lett volna tehát szükség, ilyenek azonban nem nagyon akadtak. Így a szövetkezet-szervezetési lázat hamarosan egy súlyos szövetkezeti gazdasági stagnáció váltotta fel. Ez egyáltalán nemcsak a háború utáni rendkívül kedvezőtlen gazdasági viszonyokból eredt, hanem jelentős mértékben éppen politikai, gazdaságpolitikai tényezőkre, az egykori társadalom- és gazdaságszervezés belső ellentmondásaira vezethető vissza.

E vonatkozásban mindenekelőtt a szövetkezeti jogszolgáltatás teljes káoszára kell utalnunk.

1946 áprilisában, amikor egyébként csúcspontjára ért a szövetkezeti láz, az

ország 26 törvényszékének csaknem fele még egyáltalán nem eszközölt szövetkezeti cégbejegyzést. Gyulán, Szegeden, Szekszárdon, Sátoraljaújhelyen és Székesfehérváron pedig egyáltalán nem működtek még a cégbíróságok. Az akkori joggyakorlat szerint a megalakult, de be nem jegyzett szövetkezet a mindennapi életben szinte minden téren hátrányban volt a „cégbejegyzett", vagyis legális, vagyis a gazdasági élet szerves részét képező összes más ipari, kereskedelmi és pénzügyi érdekeltséggel szemben. Az új szövetkezetnek addig, amíg el nem nyerte a cégbejegyzés nagyon is gyakorlati privilégiumát, legális szerződésre, megegyezésre joga egyszerűen nem volt. Még 1947 októberében is pozitív jelenségnek számított, hogy a bejegyzés már „könnyebben" ment, „noha a cégbíróságok" sok esetben még mindig „igen merevek" voltak.

1947 végén — szakértő jelentés szerint — a földművesszövetkezeteknek még mindig mintegy 40–50%-a nem volt jogerős juttatási határozat birtokában, sőt Szatmár megyében például 104 szövetkezet közül csak kettő, Vas megyében 117 szövetkezetből csak 6, Veszprémben 127 közül csak 10 tekinthette jogszerűen is magáénak a szövetkezeti vagyont. Sok helyütt hiányzott tehát a végleges rendezés, vele együtt a gazdai érdek, s a tulajdonbiztonság. Nagy értékek maradtak évekig emiatt is kihasználatlanul, vagy voltak kitéve az élelmes szerzési kedvnek, ha nem a szabad enyészetnek. A rendezetlenséggel állt összefüggésben, hogy sok felszerelés okkal, erővel vagy furfanggal többször gazdát cserélt, mivel nem volt tulajdonosa, illetve senki sem tudta ki valójában a tulajdonos. Előfordult, hogy mire a szövetkezők észbe kaptak, mások már rég tovább adtak az eredetileg nekik szánt traktoron, cséplőn. Máskor a szövetkezet (végleges rendezés híján: „a birtok") értékes felszerelésének nagyobb részét azon a címen szállíttatta el a maradványbirtokos vagy bérlő, hogy az mint a meghagyott 100 hold vagy egyéb birtok része, őt illeti. Stb.

Külön gond volt az ipari üzemek működtetéséhez szükséges iparengedély megszerzése. Ha ugyanis egy szövetkezet a szervezés első buktatóin sikeresen túljutott, s ipari üzemei működőképes állapotba kerültek, mielőtt termelésbe állították volna őket, engedélyt kellett hozzá szerezni. Ez azonban esetenként még a cégbejegyzésnél is nehezebben ment. Az iparügyi minisztérium még 1947 végén is nehezen adott engedélyt — a legkülönbözőbb, nyilván jogszabályokra, vagy joghézagokra hivatkozva. Gyakori jelenség volt, hogy ugyanaz az üzem (konzervgyár, olajütő, daráló), amely a nagybirtokon zavartalanul működhetett, a szövetkezetek tulajdonában már nem kapott működési engedélyt, mert ennek kiadását a minisztérium szigorúan szakmai képesítéshez kötötte.

Nem volt kedvezőbb a helyzet a szövetkezetek kereskedelmi tevékenységét illetően sem. 1947-ben — nem először és nem utoljára — hangzott fel a panaszos követelés: „... az üzleti tevékenység különböző ágazataiban, különösen a vegyes kereskedői iparengedély esetében el kell törölni minden olyan korlátozást, ame-

lyet akár a kereskedelmi kamarák, akár a különböző szövetkezeti központok támasztanak annak útjába, hogy a földművesszövetkezetek ilyen iparengedélyt kapjanak." A pénzügyminisztérium italmérési engedélyt pl. még akkor sem adott — jegyezték fel 1947 végén —, amikor azt a kereskedelem és szövetkezeti minisztérium kifejezetten pártolta. Arra hivatkozott, hogy az italmérés a földművesszövetkezetek alapszabályaiból nem tűnik ki, éppen ezért legfeljebb csak zárt palackokban való árusításra adhat engedélyt — ami akkoriban falun a semmivel volt egyenlő.

De ha végül, sok utánjárás és értelmetlenség után, elhárultak is az akadályok, varázslatos módon mindig újak születtek. Ha megvolt az engedély, nem volt áru. Ha lett volna áru, nem volt hozzá elég pénz. S ha kisebb-nagyobb mértékben minden rendelkezésre állt, át kellett először vészelni az inflációt, a stabilizáció utáni deflációs pénz- és hitelpolitika hatását, s mindvégig meg kellett küzdeni részben az ipari, ennél sokkalta nagyobb mértékben azonban a — számos politikai-gazdaságpolitikai szerv támogatását élvező — kereskedelmi tőke meg-megújuló rohamaival és manipulációival; nemegyszer, 1945-től kiélezett helyzetben, a régi szövetkezeti érdekekkel, kapcsolatokkal.

„A gyáros annak ad árut, aki készpénzzel fizet. A kereskedőnek van pénze, tehát fizet és viszi is az árut." Ezzel szemben a szövetkezeti árubeszerzés útja egy meglehetősen túlbürokratizált szervezeten — központilag a MOSzK-on — keresztül vezetett. Ez a tagszövetkezetektől először beszedte a pénzt, befizette a gyárosnak, aki ekkor hozzá is kezdett a gyártáshoz. Így mire az áru (pl. textil) falura ért, legkevesebb 3–4 hét múlt el. Ez is közrejátszott tehát abban, hogy pl. — mint egy belső használatra készült feljegyzés írta — a „textilellátás hasznát ... a pénzes kereskedők aratják le, mert a parasztok hozzájuk mennek vásárolni, mert náluk azonnal beválthatják jegyeiket, míg a szövetkezet útján hetekig kell várakozniok ..."

„A kereskedők indokolatlan és általános harcot hirdetnek a szövetkezetek ellen, nem akarják tudomásul venni az idők változását..." — írta a Közgazdaság. A kötélhúzás külkereskedelmi szinten, ha lehet, még élesebb formákat öltött. Így amikor 1947 nyarán a kereskedelmi minisztériumban a tőkés cégek tudomására jutott, hogy a szövetkezeti törvény értelmében az előző évihez képest a MOSzK baromfi-kiviteli kvótáját megemelik, a „szakma" legnagyobb három exportcége erélyesen tiltakozott a kvóták „csökkentése" miatt, s egyben bejelentette, hogy „üzemi bizottságaikat fogják idehozni és munkáselbocsátásokkal fognak válaszolni". A cégek intervenciójára végül is valóban sor került, annak ellenére, hogy a minisztérium biztosította őket: „a baromfiexport emelkedése folytán az illető cégek kivitele mennyiségben nem marad semmiképpen sem alatta a tavalyinak. (Ez nemcsak az angol, hanem az összes relációra vonatkozik.)" — olvasható egy 1947 nyári, archivált anyagban.

Nem volt véletlen, hogy számos területről kiszorulván, a szövetkezetek is az

egyik legjobban jövedelmező — a forgalmi, kereskedelmi-szféra felé orientálódtak. A nagykereskedői ár és — az a haszon tehát, amit az 5–8%-os gyári profitot tartalmazó árhoz számíthattak fel — a békebeli 3–8, sok esetben pedig 1–2%-kal szemben, 1947 szeptemberében szakmánként és árucikkenként 10–20% között mozgott. A kiskereskedő pedig, ugyancsak az érvényben levő rendelkezéseknek megfelelően 17–30%-os haszonkulccsal dolgozhatott. Nyilvánvaló tehát, hogy a földművesszövetkezetek kereskedelem iránt megélénkült érdeklődését két fontos körülmény motiválta. Mindenekelőtt az, hogy a szövetkezet potenciális előnyeit felhasználva, kikapcsolva az árfelhajtó magánkereskedelmet, olcsóbban jussanak áruhoz, másrészt, hogy a kereskedelmi haszon megszerzése révén: más forrásokból rendelkezésre alig vagy egyáltalán nem álló, újabb szövetkezeti invesztícióra lehetőséget nyújtó pénzeszközökre tehessenek szert. Forintokra tehát, amelyek az újbirtokosok nagy részénél a funkcióképes szövetkezeti élet megteremtése szempontjából is hiányoztak.

A lehetséges mozgástérért folyt a csata, amelyet fő pontja a stabilizáció után, főleg 1947-ben, leginkább a nap alatt helyet kereső új szövetkezetek és a hiányt s feléledt kapcsolatait a maga lehetősei között jól felhasználó magánkereskedelem között húzódott. A magánkereskedelem a nagy áruhiánnyal szorosan összefüggő értékesítési konjunktúrában felvirágzott. Gergő Zoltán adatai szerint például: a háború alatt összesen 40 textilnagykereskedő működött, 1947 szeptemberében mintegy 1000. Más forrás szerint: míg a háború alatt 50–60 nagykereskedő látott el textiláruval mintegy 3 ezer kiskereskedőt, az inflációs periódusban kb. 850 textilnagykereskedő 7000 kiskereskedőt, minden öt textilmunkásra juttatva egyet-egyet. 1947 nyarán egyes textíliák és konfekcióáruk a megengedettnél 40–80%-kal drágábban kerültek a fogyasztókhoz. A nyomott (mintás) áruért a megengedett 12,20 Ft helyett a nagykereskedő 16, a kiskereskedő pedig 20 Ft körüli összeget kért. A fehér vászon-alapanyag nagykereskedői ára 7 Ft volt, a kiskereskedői ár 8,50, a nyomás 4 Ft, a felszámítható 5%-os anyagbeugrás 60 fillér s az ebből eredő kibocsátott anyagtermékre jött még újabb 15 százalék „haszon" (1,20 Ft). A gyapjúszövetek árai 1947-ben fél év alatt 40–70%-kal emelkedtek, holott a legális áralakító tényezők körül csupán kettőt (az adót és az alapanyagárat) vittek feljebb: 7, illetve 5%-kal. A Hazai Fésűsfonógyár az általa gyártott (M6 elnevezésű) kamgarn férfiszövet-anyagot 1946 októberében 98 Ft-ért adta el. Minőségi javítás nélkül 1947 közepén 162 Ft-ért (60%-os áremeléssel). Másutt a fonalban festett férfiszövetet 1946 végén 72, 1947 közepén 128 Ft-ért (majd 78%-kal többért) számlázták a kiskereskedőnek.

De nagyjából így lett a 2 Ft-ért felvásárolt almából 8 Ft-os fogyasztási cikk, vagy jutott a bor (még ugyancsak nem korlátozott termék) háromszoros áron fogyasztásra stb. Az értékesítés abnormitásait mutatta, hogy a mázsánként 40 Ft-ért leadott búzából őrölt liszt nagyobb hasznot hajtott az eladónak, mint a búzater-

melő földművelőnek. (A liszt minden mázsája után 18% volt a kereskedői haszonrész.) A negyven forintért átvett búza lisztként 128 Ft-ért hagyta el a malmot s mire a fogyasztóhoz ért 145 Ft-ba került. Az őrlési díj békeidőkben (a háború előtt) 30, 1946 végén 94% volt.

Az engedélyezett összes közvetítői haszon 1947 közepén-második felében átlagban 40–60% között mozgott, rendkívül magas szinten tehát, ami szövetkezeti szinten alighanem felhalmozási tényezőként sem lett volna lebecsülhető (mint ahogy kereskedői vonalon sem volt az). Ezt a hasznot azonban a földműves-szövetkezetek túlnyomó része, sőt még a működő régi szövetkezetek nagy hányada (részben szövetkezeti jellege miatt) sem tudta kihasználni. Az új szövetkezeti kezdemények különösen azért, mert a szervezés államilag rendezett alátámasztása (szinte védhető ok nélkül) gyenge volt, mert nem volt cégbejegyzés, iparengedély, indulási hitel, mert — nem egy eset volt rá — a centrális elosztás nekik nagyon sok esetben még annyi árut sem juttatott, mint a magánkereskedésnek. Számottevő adókedvezményben nem részesültek, s a segítség sok egyéb területen is minimális — jövedelmileg alig valami — volt.

Végeredményben a választásokat követően, fokozva pedig 1946-tól a belpolitika válságokon keresztül, ment át koalláló együttműködésből a pártpolitikai ütközések sorozatába. Míg lent magasra csapott a szövetkezeti láz, fent kibontakozott a szövetkezeti irányzatok közötti, vagy inkább előbb a szövetkezeti vagyon, vezetés, központ, illetve központok körüli állóháború, s a nyílt vagy rejtett, de annál elszántabb rivalizálás. Elvesztették érvényüket az együttműködési, együtt működtetési eredeti aktualitások, ilyképpen felerősödött, némileg önálló életre is kelt különnemű pártok által befolyásolt bürokrácia. Felerősödött a jogszolgáltatási káosz, a saját irány támogatásának fő szempontját pedig a más törekvések csődbejuttatásának maximája váltotta fel.

Mindez végzetszerűen hatott vissza a szövetkezeti kérdés demokratikus rendezésének kilátásaira; 1946–1947-ben pedig főleg az új kezdemények, benne a földművesszövetkezetek, azaz a szövetkezeti gazdaság-, illetve termelésszervezés sorsa alakulására is.

A jelzett fejlemények hatására ui. ez utóbbi is egymástól elszakított két külön elemre esett szét, a szövetkezeti mezőgazdasági ipari kapacitások működtetésének gondjára, s a szövetkezeti tagság gazdálkodása szövetkezeti megszervezésének kudarcára.

Ami az előbbit illeti, az eredetileg a földművesszövetkezeti mozgalom agyagi (-technikai) megalapozásának ugyancsak fontos potenciális lehetőségeit hordozta magában, lévén hogy az újonnan megalakult földművesszövetkezetek, mint érin-

tettük, a mezőgazdasági ipari üzemek százainak, a kisebb üzemek ezreinek jutottak birtokába. Alapvető célja ugyanaz lett volna, mint a „forgalmi vonal"-nak: a mezőgazdasággal kapcsolatos kereskedelmi-ipari tevékenység külön felhalmozási lehetőségeinek a szövetkezeti rend anyagi alapjai érdekében való biztosítása. A megvalósítás azonban (jórészt az említett negatív tényezők folytán) itt is rendkívüli nehézségekbe ütközött s gyakorlatilag igen kevés — eredeti célnak megfelelő — eredménnyel járt.

Alapvető pénzügypolitikai oka ennek az volt, hogy erre a területre iparindítási hitelek nemigen vagy ugyancsak gyéren folytak. Ennek következtében a jelentősebb üzemek nagy része hosszú időn keresztül egyáltalán nem tudott megindulni. Vagy legalábbis a szövetkezetek nem tudták őket működtetni, ezért az üzemek számottevő mértékben kerültek bérleti alapon magántőkések kezére, akik aztán — saját pénzeszközeik mellett — nemegyszer éppen az állami hitelfolyósítás különböző csatornáin és alagútjain keresztül, megszerezték az indulási tőkét. Máskor a szövetkezeti központok vettek egy-egy üzemet kezelésbe. Szövetkezeti szempontból ez sem járt mindig eredménnyel. (Feljegyezték pl., hogy míg az illetékesek MSzK-bizományosokat — magánkereskedőket — nem tudtak megakadályozni abban, hogy a felvásárolt defektkukoricát ne feketézzék el, hanem éppen ellenkezőleg az időközben üzemképessé tett s szövetkezeti központ kezelésbe vett 20 szeszgyár nyersanyagát biztosítsák vele, addig a bérüzemnek ugyanezt — persze megfelelő haszon ellenében — különböző magántőkések garantálták, éspedig abból a termékből, amelyet az említett (MOSzK, illetve volt MSzK) bizományosoktól vásároltak előzőleg meg.

Pontos statisztikával nem rendelkezünk. Egy 1947 októberében keltezett jelentés viszont azt tudatta, hogy 214 szeszgyárból 70 működött. Ebből 40-et bérleti alapon magánvállalkozók kezeltek, 20-at a MOSzK, s mindössze 10-et azok a szövetkezetek, amelyek „juttatottak" voltak. Ugyanakkor 11 kender és lenfeldolgozó üzemből 7 volt bérleti, 18 fűrészüzemből mindössze 6 volt szövetkezeti kezelésben. Két — szövetkezeti „kézen" levő — európai viszonylatban is nagy keményítőgyárunk, viszont tőke hiányában egyáltalán nem működött. 1947 októberében a szeszgyárak tőkeszükségletét 1,7 millió Ft-ra tették. A MOSzK kezelésébe vett szeszgyárak — 20-ból 13 üzem — 400 ezer Ft ún. beruházási hitelt kaptak.

A tulajdonjogi bizonytalanság e téren is az egész korszakot jellemezte. A MOSzK juttatási osztályának meglehetősen hozzávetőleges adatai szerint (részletekre vonatkozóan l. a mellékelt táblázatot) még 1948 végén is a statisztikába vett nagyobb fontosságú mezőgazdasági üzemeknek jó 44%-a tulajdonjogilag rendezetlen volt. Korábban pedig még rosszabb volt a helyzet.

A földművesszövetkezetek „vállalatainak" jellege 1948. december 15-én

Az üzem megnevezése	A földművesszövetkezet tulajdonában van	Tulajdonjogilag függő helyzetben, de kb. 25%-ban földművesszövetkezeti kezelésű	Összesen
Mezőgazdasági szeszgyár	159	22	181
Malom	101	154	255
Téglagyár, téglaégető	15	19	34
Daráló	59	46	105
Gépműhely	11	3	14
Pálinkafőző	22	17	39
Kender- és lengyár	6	5	11
Olajütő	13	18	31
Gatter, fűrészüzem	10	12	22
Tejüzem	8	9	17
Szárítóüzem	10	14	24
Villanytelep	7	6	13
Húsüzem	1	1	2
Szirupsürítő	2	2	4
Keményítőgyár	2	6	8
Konzervgyár	2	1	3
Agyagbánya	1	–	1
Kőbánya	–	4	4
Rum- és likőrgyár	–	2	2
Összesen	429	341	770

Nagyon ellentmondásosan, a deklarált elveknek, elgondolásoknak, nemegyszer a rendelkezéseknek ellentmondóan alakult a termelésszervezés ügye is: annak ellenére, hogy mint kimutattuk, jóval korábbi népi, „népi szocialista" elgondolások, de a hivatalos koalíció is, földosztást és szövetkezést, a társadalmi jövő egyaránt elhagyhatatlan, szerves részének fogta fel.

Erdei Ferenc még 1949 januárjában is (vagy 1948 végén, amikor cikkét írta) mintegy százra tette azoknak az új szövetkezeteknek számát, melyek keretében 1945-ben a szövetkezeti gazdálkodás „bizonyos elemeivel" rendelkező csoportok alakultak. Átvezetésként élt még részben a koalíciós idők terminológiájával. Hangsúlyozta, hogy sok helyütt az országban nyomban a földreform után alakultak szövetkezetek, melyek elsősorban termelési (azaz termelői) szövetkezésként jöttek létre. Az MDP pártfőiskoláján 1950. október 18-án tartott előadásban, ugyancsak 4–5 termelőszövetkezeti, emellett 15 olyan társulást említ, ami szintén magán viselte a termelőszövetkezet valamelyes jegyét. De a számszerűségekben mutatkozó különbség, ezúttal is csak azt jelezte: 1945-ben még mást értettek termelési társuláson (a termelők szövetkezésén), mint 1949-ben vagy 1950-ben.

1945-ben még termelői, termelési fogantatásúnak tekintettek minden szövetkezetet, ami mezőgazdasági eszközökkel (benne mezőgazdasági ipari üzemeket) a termelés szférájában szövetkezeti társulás keretében hasznosított, illetve szövetkezeti haszonra alkalmazni kívánt. Később viszont a fogalmakat is jelentéstani monopóliumként uralmilag szűkítették, minthogy „szövetkezet"-ben is a kolhoz lett mérce, nem a termelői szövetkezés — az állami intézmény, a társadalmi mozgalom helyett.

Így az eredeti (1945. évi) értelmezés alapján (a gépek termelésben való hasznosítása, közös állattartás, rizstelepek, gyümölcsösök, legelők, rétek, erdők mezőgazdasági ipari üzemek szövetkezeti hasznosítása, közös szántás-vetés és sok más termelői-fenntartói társulás révén) 1945-ben, 1946-ban egész bizonyossággal több százra lehet tenni azoknak a spontán vagy szervezett szövetkezési alakzatoknak számát, amik valóban eredeti termelési, termelést szervező, segítő szövetkezeti csoportosulásnak ítélhetők.

Nagy összefüggések tekintetében itt is (mint sok más közkeletű „statisztika" esetén) számszerűségeknek nincs perdöntő jelentősége. Tény, hogy ilyen társulások jelentős számban jöttek létre, s tény, hogy nagy részük „a fordulat évé"-re, éppen a hiányzó támogatás miatt elsorvadt. A termelői társulások pedig, kényszerűségből egyre inkább a forgalmi szféra felé orientálódtak. Az okok közül az egyik leglényegesebbre mutatott rá a kommunista párt falusi bizottságában 1947 őszén elhangzott beszámoló: „A földművesszövetkezetek tagjai jelentékeny része nem rendelkezik felszereléssel és tőkével ahhoz, hogy a (szövetkezeti — a Szerk.) gazdaságot talpra tudja állítani, *ezért* a földművesszövetkezetek az *alapvető* termelési feladatok helyett fogyasztási üzletágakat vezetnek, vagy legalábbis a fősúlyt a hiány-árukkal való kereskedésre fordítják."

A koalíciós szakaszban, annak ellenére, hogy lényegében mindvégig folyt az áramlatok közötti, politikailag is jócskán ösztönzött, igazában nem versenyszerű rivalizálás, megmaradt a régi és új szövetkezeti formák párhuzamossága. Fordulat e téren a Kominform 1948. évi bukaresti határozata nyomán állt elő. A kollektivizálás előjátékaként átszervezték a szövetkezeti rendszert. A kampány milliós tömeget érintett: 1948-ban a Hangya-szövetkezetek taglétszámát 770 ezerre, a földművesszövetkezetét immár 600 ezer körülire, a jobbára parasztpárti vonzáskörű népi szövetkezetekét 200 ezerre, az MSzK parasztszövetségi szövetkezetekét 190 ezerre, a tejszövetkezetekét pedig kb. 100 ezerre becsülték. A kampány végrehajtása során megszűntek, illetve az ugyancsak újjászervezett földművesszövetkezetekbe olvadtak be (valójában beolvasztásról volt szó) a Hangya-, az MSzK-szövetkezetek, hamarosan a tejszövetkezeteket s a földművesszövetkezetekhez hasonlóan ugyancsak a földosztás nyomán létrehozott (többnyire parasztpáti vezetés-pártolás alatt álló) demokratikus irányú, népi szövetkezetek. Egyben irányvétel történt a harmincas években Sztálin alatt kiépített rendszer átvételére.

IRODALOM

Agrárpolitika és agrárátalakulás Magyarországon 1944–1962. Bp. 1979.
Balogh S. – Gergely J. – Izsák L. – Jakab S. – Pritz P. – Romsics I. 1985. Magyarország a XX. században. Bp.
Balogh Sándor 1975. Parlamenti és pártharcok Magyarországon 1945–1947. Bp.
Balogh Sándor – Izsák Lajos 1977. Pártok és pártprogramok Magyarországon (1944–1948). Bp.
Berend T. Iván 1962. Újjáépítés és a nagytőke elleni harc Magyarországon 1945–1948. Bp.
Bónis József 1959. Szövetkezeti életünk a felszabadulás után (1944–1949). Bp.
Donáth Ferenc 1969. Demokratikus földreform Magyarországon 1945–1947. Bp.
Erdmann Gyula 1992. Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956. H. n.
Fazekas Béla 1967. Mezőgazdaságunk a felszabadulás után. Bp.
Földosztás 1945. 1965. Bp.
Harc a hatalomért 1943–1948. Az európai népi demokratikus forradalmak válogatott dokumentumai I–III. 1979. Bp.
Káposztás István 1977. Dokumentumok a magyar mezőgazdaság történetéből, 1945–1948. Bp.
Korom Mihály 1981. Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormánya és a fegyverszünet (1944–1945). Bp.
A Közgazdaság Évkönyve. 1947. Bp.
A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948. 1967. Bp.
A magyar közellátás és a békekötés. 1946. Bp.
A magyar népi demokrácia története 1944–1962. 1978. Bp.
Mezőgazdasági áralakulás a stabilizáció után (1946–1949). 1963. Bp.
Nagy Imre 1954. Egy évtized. I–II. Bp.
A népi Magyarország negyedszázada. 1972. Bp.
Orbán Sándor 1972. Két agrárforradalom Magyarországon. Bp.
Orbán Sándor 1981. A magyar társadalom szerkezetének átalakulása a felszabadulás után. In: Társadalmi struktúrák fejlődése. I. köt. Bp.
Pető Iván – Szakács Sándor 1985. A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. I. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka 1945–1968. Bp.
Somlyai Magda 1961. Szabadulás és magvetés. Bp.
Somlyai Magda 1965. Az 1945-ös földreform. In: Földreform 1945. Tanulmány és dokumentumgyűjtemény. Bp.
Szakács Kálmán 1971. A paraszti érdekképviselet és szövetségi politika (1947–1948). Párttörténeti Közlemények, 3. sz.
Szakács Sándor 1964. Földosztás és agrárfejlődés a magyar népi demokráciában 1945–1948. Bp.
Szakács Sándor 1969. Állami gazdaságaink helyzetének alakulása 1945–1948. Bp.
Szakács Sándor 1971. A népi demokratikus agrárfejlődés kezdetei Magyarországon 1945–1948. Bp.
Szakács Sándor 1976. A földművesszövetkezeti mozgalom története 1945–1949. Bp.
Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből. 1955. Bp.

VADKERTY KATALIN

A TELEPÍTÉSPOLITIKA A MAGYARKÉRDÉS MEGOLDÁSÁBAN CSEHSZLOVÁKIÁBAN (1945–1948)

A nemzetiségi kérdés megoldása és a telepítéspolitika összekapcsolása kivételes helyet foglal el a csehszlovák állam politikatörténetében. A cseh politikai elit már 1915-ben elhatározta, hogy hatalomra jutása után megfosztja nemcsak politikai, hanem gazdasági hatalmától is a neki idegen, Csehország esetében a német földbirtokosokat. A mai Szlovákia csatlakozása után ezt az elvet a magyar tulajdonú latifundiumokra is kiterjesztették. A nemzetiségi kérdés, esetünkben a magyarkérdés telepítéssel való megoldásának tervezete megelőzte a Csehszlovák köztársaság megalakulását, s így kerülhetett az állam első törvényeinek csoportjába az 1919 áprilisában kiadott, végeredményben a nemzetiségek ellen irányuló földreformtörvény.[1] Történelmi tény, hogy a feudális földbirtok felosztása, az önálló

[1] Az 1919. április 16-án kiadott 215-ös törvény zárolta a földbirtokokat, míg az 1920. január 30-i 81-es törvény a zárolt földbirtokok felosztásának módjáról, a földkiutalásra jogosult személyekről és a földbirtokok nagyságáról rendelkezett. Az állam a zárolt földeket megvásárolta, s kedvezményes áron eladta az új tulajdonosoknak.

A személyi tulajdonban maradó birtok felső határa mezőgazdasági jellegű földek esetében (szántó, kert, szőlő, rét) 150 ha, a vegyesjellegűeknél (szántó, legelő, erdő) 250 ha. A mezőgazdasági termelés fejlesztése (pl. kutatóintézetek uradalmai), a kultúra és a természetvédelem fejlesztése szempontjából kivételesen jelentős birtokok esetében 500 ha lett.

A legkisebb földbirtok 2–5 ha között ingadozott, de az állam a 10–12 ha-os birtokokat szorgalmazta. A földreformtörvény kiemelten figyelte az új földbirtokok fennmaradását, gazdasági rentabilitásukat, hogy a magyar vidékekre kerülő szlovákoknak ne kelljen napszámosmunkát vállalni a helybeli magyar gazdáknál. A törvény lehetővé tette, hogy a nagybirtokok felosztása után az uradalmi központok – majorok, tanyák – gazdasági épületei köré ún. maradékbirtokokat szervezzenek.

A csehszlovák kormány megakadályozta ezeknek az új paraszti, s ennél nagyobb birtokoknak felaprózódását. Bevezette a Csehországban már régebben érvényben lévő örökösödési rendszert, amelynek értelmében a birtokot a család legidősebb, illetve a gazdálkodásra legalkalmasabb gyermeke örökölte, aki a többi örököst pénzben kártalanította. Lásd: Masarykov slovník naučný, V. kötet, 931. o. Pozemková reforma (Földreform).

Machník Andor: Csallóköz (az 1935-ös kiadás reprint kiadása), Pozsony, 1994. *Vadkerty Katalin:* Utószó, 103–107. o.

piacgazdaságra, polgárosodásra alkalmas középparaszti, s ennél nagyobb paraszti gazdaságok kialakítása megfelelt a kor követelményeinek. De az Osztrák–Magyar Monarchia területén kialakított új államok a földreformot a nemzetiségi politika szerves részének tekintették. A Csehszlovák Köztársaságban is nyíltan hirdetett cél volt a német és a magyar kisebbség gazdasági hatalmának gyengítése, etnikai tömbjeinek feldarabolása, szórványainak felszámolása.[2]

A földreform első szakaszában a német és a magyar földművesek nem igényelhettek földeket a zárolt földalapot irányító Állami Földhivataltól, csupán „szabadkézből", vagyis a földbirtokosoktól vásárolhattak az állam által maximált áraknál lényegesen drágábban földeket. Ennek következtében pl. Szlovákiában a földreform keretében kiutalt földek alig egy százaléka került magyar földművesek tulajdonába.[3]

A földreform jellegénél fogva a mezőgazdasági termelésre legalkalmasabb alföldi területeket érintette. Szlovákia esetében éppen a magyarlakta járásokat, ahol a

[2] *Hodza, M.:* Vyvlastnenie vel'kostatkov na Slovensku (A földbirtokok kisajátítása Szlovákiában) In.: Robotnícke noviny (Munkásújság) 1919. március 1.

Székely, P.: Pravda o pol'nohospodárskej reformy (Igazság a földreformról). In: Slovenské zvesti, 1936. augusztus 9.

Az európai országokban zárolt földvagyon

Ország	A zárolt birtok ha-ban	Részesedésük az ország földalapjából
Románia	6 000 000	20,36
Lengyelország	1 800 000	4,63
Lettország	1 490 000	22,65
Jugoszlávia	1 430 000	5,75
Csehszlovákia	1 393 000	9,92
Görögország	1 245 000	9,63
Finnország	1 214 000	3,35
Észtország	700 000	15,18
Litvánia	552 000	9,92
Magyarország	540 000	5,81
Németország	540 000	1,15
Bulgária	450 000	4,36
Ausztria	25 000	0 36

[3] A földek szabadpiaci árait nem ismerjük, de magasabbak voltak az államilag meghatározott áraknál, amelyek a föld minősége szerint a következőképpen alakultak:

cukorrépatermesztő körzet	ha	4 800 – 8 600 korona
gabonatermesztő körzet	ha	3 500 – 5 800 korona
gabona-burgonyatermesztő körzet	ha	2 800 – 4 400 korona
takarmánytermesztő körzet	ha	2 000 – 2 500 korona

Vozenílek, J.: Pozemková reforma (Földreform). Prága 1924. 40. o. Dvacet let československého zemědělství (A csehszlovák mezőgazdaság húsz éve). Prága 1938. 32. o.

zárolt földek nagysága — pl. az érsekújvári járás esetében — elérte a járás földalapjának 45%-át. A legalacsonyabb arány 25% volt.[4]

A csehszlovák kormány a mai Dél-Szlovákiát „gyéren lakott területté" nyilvánította, s elrendelte a zárolt földek kolonizálását, amelynek keretében többszázezer — korabeli elmélet alapján — „csehszlovák nemzetiségű" személyt szándékozott ide betelepíteni. Tervezete csak részben sikerült, de 1936-ig — egyes adatok szerint három és félezernél több morva, cseh és szlovák családnak biztosított magyar etnikai területen — anyagi lehetőségük szerint — 2–45 ha-os birtokokat, több száz családnak 180–250 ha-os ún. maradékbirtokot, s ez utóbbival megteremtette a „csehszlovák nemzetiségű" földbirtokos réteget.[5]

A kolonizációnak többféle engedélyezett formája volt. Kiemelt támogatást kaptak az önálló telepesfalvak, valamint a létező magyar falvak kataszterébe telepített telepes-kolóniák. Jelentős volt a szórvány-kolonizáció mértéke is. Az első két forma száma meghaladta a 130-at. Ilyen arányú kolonizálás következménye a szlovák–magyar nyelvhatár délebbre tolódása, a magyar etnikum feldarabolása. De a csehszlovák kormány továbbra is számolt a magyar nemzetiségű földművesek munkájával, tudomásul vette a magyar kisebbség jelenlétét az ország területén. Ez a tény nemzetiségünk szempontjából azért volt jelentős, mert nem mozdította ki lakhelyéről a magyar parasztságot, meghagyta őket őseik földjén, ahol tovább

[4] *Vozenílek, J.*: I. m. 122. o.

Járás	A zárolt terület és a járási földalap aránya %-ban	Járás	A zárolt terület és a járási földalap aránya %-ban
Érsekújvár	44,5	Dunaszerdahely	47,0
Verebély	43,9	Losonc	36,1
Rozsnyó	42,9	Tőketerebes	36,1
Kékkő	41,5	Tornalja	36,0
Galánta	40,8	Nagymihály	35,6
Ógyalla	38,7	Kassa	34,6
Zselíz	38,3	Párkány	33,9
Somorja	33,5	Szepsi	29,8
Pozsony	31,8	Vágsellye	28,9
Léva	31,4	Rimaszombat	28,4
Feled	31,2	Királyhelmec	28,2
Komárom	30,0	Korpona-Ipolyság	27,4
		Nagykapos	24,8

[5] Správa Správného vyboru ŠPÚ (Állami Földhivatal jelentése). In: Pozemková reforma (Földreform – periodikum) 1935. évfolyam, Táblázatok.

éltették hagyományaikat, megtartották, s gyermekeiknek átadták magyarságtudatukat.[6]

A második világháború után a csehszlovák kormány nemzetiségi politikája dimenziót váltott. Az új kormány, a hatalomban részesülő pártok vezetése a nemzetállam megteremtésére voksolt, s a kassainak nevezett programjában megfogalmazta a nem szláv lakosság eltávolítását a köztársaság területéről. A kormányprogram kimondta a németek és a magyarok kollektív háborús bűnösségét, megfosztotta őket az állampolgárságuktól, s ezzel jogi alapot teremtett az ország területén „idegeneknek" nyilvánított személyek kitoloncolására, vagyonukkal pedig szabadon rendelkezhetett.[7]

Közben a csehszlovák kormány a győztes nagyhatalmaktól 400 000 magyar nemzetiségű személy kiszállítására kért engedélyt. Az eredmény általánosan ismert. A Szovjetunió támogatása ellenére a nagyhatalmak csak a németek kitoloncolásával értettek egyet, a magyarkérdés megoldását belpolitikai kérdésnek tekintették, rendezését az érintett országok kormányára bízták.

Párizsban még folytak a tárgyalások a csehszlovákiai németek és magyarok kiszállításáról, de Prágában már határoztak a majdan kitelepítendő nemzetiségiek ingatlanjainak sorsáról. Ezek földbirtokainak elfoglalására — nemzetgazdasági érdekekre hivatkozva —, tette közzé a köztársaság elnöke 1945. július 17-én a belső telepítések egységes irányítását elrendelő dekrétumot. E szerint a belső telepítés irányítója, felelőse és ellenőrzője a Belügyminisztérium, Szlovákiában a Belügyi Megbízotti Hivatal. Vezetésükkel megalakultak a csehországi és a szlovákiai betelepítési bizottságok. Tagjai a betelepítésben feladatot kapott minisztériumok, illetve megbízotti hivatalok lettek. Az elnöki dekrétum szerint a belföldi kolonizáció végrehajtói a cseh és s szlovák telepítési hivatalok. Szlovákiában a Központi Betelepítési Bizottság irányító munkája aránylag rövid időn belül csaknem formálissá vált, mert az irányítást csaknem kisajátította a Szlovák Telepítési Hivatal átlagon felül agilis elnöksége.[8]

A belső kolonizáció megszervezésében a Szlovák Nemzeti Tanács megelőzte a csehszlovák központi szerveket. Elnöksége már 1945. május 25-i ülésén határozatot hozott, amelynek értelmében a szlovákiai németek és magyarok megüresedett gazdaságaiba kell beköltöztetni a háborúban lerombolt vagy tetemesen megsérült falvak szlovák lakosságát. Az elnökség a délszlovákiai helyzet felmérésére bizott-

[6] *Daxner, I.:* Vnútorná kolonizácia a Slovensko (A belső kolonizáció és Szlovákia). Pozsony, 1924.

Osídlovaní a presídlovaní (kolonizace) v ČSR (Betelepítés és áttelepítés a Csehszlovák Köztársaságban). Prága 1935.

[7] *Gyönyör, J.:* Mi lesz velünk magyarokkal? Pozsony 1990.
Janics, K.: A hontalanság évei. Pozsony 1992., negyedik kiadás.
Vadkerty K.: A reszlovakizáció. Pozsony 1993.

[8] 27/1945-ös elnöki dekrétum, kiadva 1945. július 17-én.

ságokat létesített. Ezek a helyszíni szemle alkalmával megszervezték a déli, magyarlakta járások betelepítési bizottságait. A bizottságok működési területe a hivatalosan is „betelepítési övezetnek" nevezett körzetre korlátozódott. Ez a terület megegyezett az 1938-as bécsi döntéssel Magyarországnak ítélt területtel.[9]

A Szlovák Nemzeti Tanács elnökségében 1945 májusától szinte politikai prioritást kapott a déli járások belső kolonizálásának kérdése, vagyis a magyarkérdés rendezése, a magyarok kitelepítése, s a szlovák fasiszták, kollaboránsok, kisebb háborús bűnösök felelősségre vonása visszacsúszott a megoldandó problémák listájának sokadik helyére.

A csehszlovák kormány a belső telepítés haladéktalan megkezdése érdekében 1945 nyarán meghirdette a másodiknak nevezett földreformját. Ennek első szakaszában a német és a magyar, valamint a szlovák fasiszták földvagyonának elkobzásával, úgyszintén — nemzetiségi különbség nélkül — az 50 ha-nál nagyobb birtokok kisajátításával számolt. A második szakaszban a földreform csak az ún. „idegenek", az állampolgárságuktól megfosztott németek és magyarok földbirtokaival számolt. Csehországban a németek kitoloncolásával gazdaságaik megürültek, de a mai Dél-Szlovákiában a magyar gazdák tovább művelték elkobzott földjeiket. Egyelőre nem tudták őket hová kitoloncolni.[10]

A csehszlovák kormány a magyar gazdák egy részét az 1946. február 27-én aláírt magyar–csehszlovák lakosságcsere egyezmény alapján távolította el. Ezek birtokai — az egyezmény jellegéből adódóan — nem szabadultak fel a belső kolonizáció számára. Ezekbe Magyarországról, s részben Jugoszláviából, Romániából érkezett szlovák repatriánsok kerültek. A csehszlovák kormány számára nagy csalódást jelentett a lakosságcsere, mert az egyezményben feltüntetett feltételek mellett „csak" 89 960 magyar személy hagyta el a köztársaságot. Igaz, a betelepülő szlovákok száma ennél még kevesebb volt, 73 273. Magyarországon hagyott birtokaik nagysága 38 372 kat. hold volt, a szlovákiai magyarok ittmaradt birtoka 109 294 kat. hold volt. Így jutott föld bizonyos számú belföldi kolonistának is. Ezeknek a kolonistáknak a számát a kormány elenyészőnek találta, s kereste a magyar gazdák kiszállításának újabb lehetőségeit.

A csehszlovák kormány már 1945 nyarán foglalkozott a magyarok nagybani áttelepítésével a cseh országrészekbe, ahol a németek eltávolítása utáni munkaerőhiány szinte megbénította a mezőgazdaság működését. A kormány már 1945 nyarán elhatározta 50 000 magyar mezőgazdasági munkás és kisparaszti család

[9] Slovenský národný archív (Szlovák Nemzeti Levéltár), Úrad Predsedníctva Zboru poverenikov (Megbízottak Testülete Elnökségének Hivatala) jegyzőkönyv az 1945. május 25-i ülésről.

Szlovák Nemzeti Levéltár, Povereníctvo vnútra (Belügyi Megbízotti Hivatal) Biztonsági osztály, 2. karton, 383–1/ dov–45.

[10] A magyarok földbirtokát elkobzó rendelkezése:

4/1945-ös elnöki dekrétum, 12/1945-ös elnöki dekrétum, 104/1945-ös törvény, 64/1946-os törvény és a 108/1946-os elnöki dekrétum.

végleges kiszállítását ezekbe az országrészekbe, de nem a németek által otthagyott vidékekre — hanem az ország belső területeire — mondván, a magyarok politikailag éppen olyan megbízhatatlanok, mint a kitoloncolt németek.[11]

Közben a nyugati nagyhatalmak jelezték, a nemzetiségi kérdés megoldása terén Csehszlovákiában nem tolerálják a törvénytelenségeket. Ezért a csehszlovák kormány a szlovákiai magyarok belföldi áttelepítésének indoklására elővette az ország minden állampolgárára vonatkozó 88/1945-ös elnöki dekrétumot, amely a közmunkakötelezettségről rendelkezik. A kormány — jegyzőkönyvek szerint — a dekrétumot elsősorban külföld felé használta, gondolván, hogy a Csehszlovákiába akkreditált külföldi diplomaták és újságírók nem egyeztetik a dekrétum szövegét és a valóságot. A magyar közmunkásokat kényszerítették, s a törvény ellenére családjaikkal együtt szállították ki a cseh országrészekbe.

A csehszlovák kormány és a szlovák politikusok reményeit ez az akció sem igazolta. A tervezett 50 000 család, vagyis 200–250 000 személy helyett az érintett közel 400 településről 41 640 személyt kényszerítettek ki embertelen körülmények között, amiért ezt az akciót a külföldi sajtó deportálásnak nevezte. A közel 11 000 megüresedett gazdaságba a földreform keretében belső kolonizálásra jelentkezett szlovákokat ültették. Ezek egy része mint bizalmi a gazdaság üzemeltetője lett, azzal az ígérettel, hogy rövid időn belül megkapják a tulajdonjogot is.

A kényszer-közmunkás magyarok gazdaságainak egy részét a romániai és magyarországi vagyontalan szlovák repatriánsoknak utalták ki. A belső kolonizációt irányító Földművelésügyi Megbízotti Hivatal és a Szlovák Telepítési Hivatal a kolonisták beilleszkedésének megkönnyítésére átvette — a lakosságcserében bevált — párosítási módszert. Minden szlovák település, járás megkapta a maga délszlovákiai párját. Így tették lehetővé, hogy a családok, a rokonok, a falubeliek együttmaradhassanak.[12]

A csehszlovák kormány számára reményteljes belső kolonizációt megzavarták a váratlan nemzetközi változások, amelyek a kitelepítéseket és a belső telepítést egyenesen veszélyeztették. Európa kettéoszlott, s a Szovjetunió irányítása alá került kelet-európai államokban a szovjet vezetés békét, csendet akart. Ezzel meghiúsult a magyar kényszer-közmunkások végleges csehországi betelepítése is. S a munkaidejük leteltével, de kiemelten az állampolgárság visszaítélésének törvénybe foglalása után — hiába ígérgettek nekik Csehországban földet, gazdaságot, kölcsönt, s minden polgári jót — hazajöttek. Jelentős részük gazdasága, lakása foglalt volt, de idegen vagyont nem fogadtak el, a sajátjukat követelték. A csehszlovák kor-

[11] Štátný ustredný archiv Praha (Állami Központi Levéltár, Prága) fond 100/24, 142/1494. kormányülés 1946. november 29.

[12] Szlovák Nemzeti Levéltár, Pozsony, Szlovák Telepítési Hivatal II. osztálya, 6141/1–46; 1917/II–48; Állami Birtokok Központi Kezelősége, 142-es karton.

mány, de kiemelten a szlovák szervek féltették a szlovák telepeseket, védték és pártfogolták őket. A helyzet rendezése évekig tartott, s a déli vidékeken házakat, gazdaságokat, lakásokat építettek, csakhogy visszatartsák ezeket a kolonistákat.[13] Itt maradtak, s ezzel megváltoztatták a déli járások lakosságának nemzetiségi összetételét. A lakosságcserével és a kényszer-közmunkások gazdaságainak kolonizálásával kb. 150 000 szlovák nemzetiségű személy telepedett le Dél-Szlovákiában (közel 90 000 magyar egyidejű távozásával). A szlovákok arányát növelték a szlovák közalkalmazottak (vasutasok, postások, pénzügyőrök, katonatisztek, rendőrök, pedagógusok, közigazgatási tisztviselők stb.). A „betelepítési övezetnek nevezett magyar etnikai területre ezzel közel negyed millió szlovák telepedett be, számukat — átmenetileg — még növelték az ún. reszlovakizáltak".

A történelemben rövid idő két-három esztendő. A délszlovákiai magyarság történetében az 1945–1948-as évek mégis tragikus, visszafordíthatatlan változásokat hoztak. A sok évszázadon keresztül tisztán magyar etnikai terület vegyeslakosságúvá vált.

[13] Akcia Juh – Délakció – Szlovák Nemzeti Levéltár, Pozsony Szlovákia Kommunista Pártja Elnöksége, 19. Beszámoló.

CSOMA ZSIGMOND

AZ EURÓPAI ÉS A MAGYARORSZÁGI SZŐLÉSZETI-BORÁSZATI ISMERETEK OKTATÁSA A KESZTHELYI GEORGIKONBAN

(XVIII. sz. vége – XIX. sz. közepe)*

A nyugat-európai szőlészeti-borászati szakirodalom ismerete Magyarországon

A francia szőlészeti-borászati szakirodalom az ókori, római-latin szakirodalom után Európa legnagyobb hatású szakirodalma volt a XVIII. sz. második felétől. Különösen a századfordulón, majd a XIX. sz. közepétől tapasztalható Európa borvidékein ez a hatás. A XVIII. sz. végi, XIX. sz. eleji hatása közvetlenül szakirodalomi és ezen keresztül a termesztéstechnikára is hatott, míg a XIX. sz. második felében az Európában elsőként francia borvidékeket pusztító filoxéra elleni harc elsősorban a megfelelő védelmet és az átalakított termesztéstechnikát jelentette. Ugyanakkor a tudományos módszerekkel végzett kutatások, megfigyelések a szakosodó, számos részterületre bomló szőlészeti-borászati szakirodalom megszületését serkentették.

A XVIII. sz. másodok felében Chaptal, Rozier és társai, már természettudományos vizsgálatokra alapozták véleményüket. A természeti folyamatok lejátszódásának törvényszerűségét ismerve, főleg a borászat terén, olyan megálla-

* Ez a tanulmány tömörített, összeszerkesztett változata a „Szőlészeti, borászati hagyományok, a megújulás és a közösség kötelékében" c. alacsony példányszámban megjelent szakkönyvemben több helyen előforduló, a georgikoni szőlészet-borászat szerepét vizsgáló kutatásaimnak. Itt csak a georgikoni szőlészeti-borászati oktatásra ható szakirodalmat, a szakírók munkásságát, a georgikoni szakoktatást vizsgálom, de a hallgatók 1848 utáni, a Georgikon megszűnése utáni tevékenységét már nem, mert ez a címben kijelölt feladatomat meghaladja és egy másik dolgozat tárgya lesz. A Georgikon vizsgálata során, természetesen az 1865-től megalakult Gazdasági Tanintézet, majd Akadémia szerepével már nem foglalkozom. Vö. *Csoma Zs.* 1994–1995.

Tanulmányom a 200 éve alapított Georgikon évfordulójára készült, a korabeli szakoktatás értékelésére és kritikai vizsgálatára.

pításokra jutottak az erjedés, borbiokémia területén, amelyek a termelőket közel állandó minőségű borkészítéshez segítették hozzá. Kisebb-nagyobb cikkekben, közleményekben ugyan hivatkoztak a magyarországi szakírók francia szerzőkre a borászat különböző területein. De a legnagyobb, legegyértelműbb átütő sikert és elismerést Chaptal munkássága jelentette, akinek 1801-ben megjelent könyvét 1802-ben németre lefordították. Mitterpacher Lajos is készített egy latin kivonatot a könyvből, majd ez magyarra fordítva 1815-ben és 1818-ban, németre fordítva pedig 1814-ben meg is jelent. A francia szőlészeti-borászati szakirodalom legjelentősebbjei megismertetéséhez Fábián József veresberényi, majd tótvázsonyi lelkész járult hozzá magyar nyelvű fordításaival. A lelkész a XVIII. sz. második fele racionalista irányzatának megfelelően a természettudományoknak és a legújabb mezőgazdasági reformoknak, eljárásoknak lelkes terjesztője lett.

Fábián 1762. február 19-én, a Veszprém megyei Alsóőrsön született, nemesi rendű családból. Tanulmányait a híres debreceni református kollégiumban végezte. 1779. április 23-án felsőbb osztályba lépett és elvégezte a teológiát is. Pappá szentelése után a cívis városban maradt, előbb mint algimnáziumi tanító, majd 1789. szeptember 19-től főiskolai senior lett. Saját, megtakarított pénzén Svájcba utazott és két évet töltött a genfi és a berni egyetemeken. 1793-ban tért haza. Hamarosan a vörösberényi gyülekezet lelkésze lett.

Az ifjú Fábián életében a debreceni diákévek — különösen Hatvani István előadásai révén — bizonnyal szerepet játszottak abban, hogy a későbbiekben vörösberényi, majd tótvázsonyi lelkészként a természettudományt népszerűsítő, felvilágosító szándékú könyveket írt, és a szőlészet-borászat szakirodalmát művelte. Fábián iskolatársa volt a vele egyidős Pethe Ferenc és a náluk fiatalabb Karacs Ferenc, aki később rézmetszeteket készített Fábián legjelentősebb munkájához. A svájci egyetemeken eltöltött idő a nyelvtudás és a természettudományos ismeretek gyarapítására adott lehetőséget. A szülőföldjére visszatérő Fábián olyan közegbe került, ahol a szűkebb rokonságban megtalálható volt Somogyi Gedeon, a közvetlen munkatársak között Ángyán János veszprémi, Naszályi János felsőőrsi és Pap István vámosi lelkészek, a vármegye értelmiségében a nyelvész Pápay Sámuel és az orvos Zsoldos János.

J. A. Chaptal könyvecskéjét — amelyet Franciaországban egy év alatt háromszor is kiadtak — lefordította és a somlói borvidékről készült, Gombás János lelkésztársa írásait is hozzávéve, jelentette meg 1805-ben.

Megismervén kora Európájának élvonalbeli természettudományos eredményeit, Fábián rádöbbent, mennyire szüksége volna Magyarország mezőgazdaságának a tudományosan is igazolt ismeretek gyakorlati tevékenységében való elterjesztésére. Különösen a szűkebb pátriájában, a Balaton-felvidéken kiemelkedő fontosságú szőlészet és borászat érdekelte. E téren már a XVIII. században elől jártak a legnagyobb bortermesztő ország, „Frankhon" tudósai. Jean Antoine Chaptal (1756–

1832), a nagy kémikus, aki egyúttal Napóleon minisztere is volt, korszakalkotó jelentőségű borászati enciklopédiát állított össze. Fábián azonnal felismerte, hogy a borok kezelésének és tartósításának a hazai gyakorlata mennyire tévhiteken alapul a kémia tudományának a tükrében, ezért saját költségén magyarra fordítva adta ki 1805-ben „A boroknak termesztésekről, készítésekről és eltartásáról való értekezés" címmel Chaptal új művét — hozzá kiegészítésként Gombás János plébános ismertetését Nagysomlyó hegyéről és boráról. A fordítás nagy közönségsikert jelentett, ezért hamarosan már egy újabb könyv fordításán dolgozott. Azon a nagy, kétkötetes, enciklopédiaszerű, de mégis rengeteg új ismeretet tartalmazó könyvön, amely sokszor idézett és összehasonlított szakirodalommá, szakmai kézikönyvvé vált Magyarországon 1813–1814-től.

Más francia szerzők könyvét, így a szőlészet kiváló kutatója, Rozier, valamint Parmentier és Dussieux borászok Chaptallal közösen írt enciklopedikus művét is lefordította és kiadta „Vizsgálódó és oktató értekezés a' szőlő-mívelésről" címmel. A kétkötetes mű „az európai szőlőtermesztés és borászat egyik Bibliájának" bizonyult, és számos nyelvre lefordították. A magyar kiadást Veszprém vármegye közönsége és elöljárói, élükön Eszterházy János főispánnal önkéntes adományokkal és 215 előfizető a költségek előlegezésével biztosította. Miként előző műveiben, úgy ebben a munkájában is megmutatkozik a nyelvújítás nemes szándéka: számos idegen szakkifejezésnek igyekezett magyar megfelelőt alkotni. A munka egyik fő érdeme, hogy a magyar ampelográfiai irodalomban először 21 részmetszettel mutatja be a híres francia szőlőfajtákat. (Egyes metszeteket Karacs Ferenc készített.) Fábián különösen sokat tett a Chasselas szőlőfajták magyarországi elterjesztése érdekében. Korábban ugyanis nem volt Magyarországon kettős hasznosítású, jól szállítható, piacos és nagyon jól eltartható csemegeszőlő, amelyből jó bort is lehetett volna erjeszteni. Munkái hatását jelzi, hogy Széchenyi István, Schams Ferenc, Mayerffy Ferenc is gyakran hivatkoztak rá, Görög Demeter pedig — tisztelete jeléül — azt javasolta, a Chasselas szőlőket nevezzék magyarul Fábián szőlőknek (Fábián fehér, Aranyszínű Fábián, Fábián Muskotály stb.). Ez a név még ma is elterjedt a szakirodalomban.

A fenti szerzők Chaptal–Rozier–Parmentier és Dussieux könyvét lefordítva, Fábiánban felmerült egy rövidebb és a magyar szőlészet-borászat szempontjából fontos összegzőbb munka kiadása, de később sajnos eltekintett ettől. A két kötetes francia munkát lefordítva — mint írta — sokminden hasznosíthatónak tűnt számára Magyarországon is. Egy saját maga által írt, önálló könyv megjelenését is tervezte a magyar szőlészet-borászat történetéről, a szőlőfajtákról termesztői, valamint ampelográfiailag hasznosítható metszetekkel. A francia szerzők németre, latinra, végül általa magyarra is lefordított könyvben a magyar nyelvre fordítást azzal indokolta: *„... akik tudnak is, hatsak a nagyobb Oskolákban Oeconomiát gazdaságra oktató tanításokat nem halgattak, s a régi és ujjab Irók szóllásaikhoz nintsenek*

hozzá szokva, azon fordításokat tökélletesen meg nem értik, hanem azért is, hogy ezzel Magyar literatúránkat is, a mennyire tőlem lehet, ékesítsem, gyarapítsam."

A kétkötetes, terjedelmes könyv fordítását 1809-ben fejezte be. Munkássága azonban nem egy szokványos könyvfordítást jelentett ekkor, annál többet, mert bátorság kellett ahhoz, hogy az előretörő francia seregek és Napóleon magyar önállóságot hirdető röplapjai, majd kiáltványa idején egy dunántúli vidéki lelkész éppen francia szakkönyvet fordítson és adattasson ki. Hogy mégis megjelenhetett ez a könyv, mutatja azt is, hogy Bécs inkább a szakmunkák hiányosságait helyezte középpontba ahelyett, hogy a magyar árukra, borokra hátrányos vámpolitikáján változtatott volna, ami többek közt a bortermelés minőségromlásának egyik oka is lett. Érdeklődés mutatkozott azonban a közvéleményben a könyv iránt, amit az előfizetők, támogatók népes névsora is mutat. Légrádi László is e nevek között szerepel, aki 1844-ben külön is kiadott egy fajtajegyzéket, amire talán Fábiánnak az előszóban erre vonatkozó tervei is sarkallták. Hasonlóan szerepel Görög Demeter neve is az előfizetők közt, aki Grinzingben alapította meg nem sokkal később Európa hírű fajtagyűjteményét. A könyvet minden dunántúli borvidéken előjegyeztették a nagyobb és a kor színvonalán gazdálkodni kívánó szőlőbirtokosok.

A fordítást a saját jegyzeteivel, fogalmakat magyarázó szótárral, továbbá a szőlőcukor, a szőlőmagolaj és a krispán készítéséről szóló fejezettel egészítette ki. A fordítás már 1809-ben készen állt, a műnek a veszprémi Szammer nyomdában való kinyomtatására viszont csak 1813-ban és 1814-ben került sor, s addig mások is felismerték a mű értékeit. Fábián a hazai sajtóból értesült arról, hogy gróf Erdődy József támogatásával és Mitterpacher Lajos fordításában elkészült a mű latin nyelvű kivonatos változata. Ő is Erdődyhez fordult, hivatkozott *„a' mi magyar és elevenedni kezdő litterátúránk"* érdekeire és arra, hogy a deákul nem tudók sokkal többen vannak a két magyar hazában, ami szükségessé tenné a magyar nyelvű kiadást is, a gróftól azonban sem anyagi, sem erkölcsi támogatást nem kapott, ezért 1812. augusztus 2-án Tótvázsonyból levelet írt Veszprém vármegye alispánjának azt kérve, hogy tegyék közhírré a vármegyékben a kiadásra szánt művet. Folyamodványához mellékelte a mű tartalomjegyzékét s leírta, hogy a könyv két kötetből, nyolcvan árkusból fog állni és 24 réztábla egészíti ki. A metszeteket Karacs Ferenc készítette, és Magyarországon ezek az első szőlőfajta-ábrázolást jelentették. Az alispán 31 bortermelő vármegyében kurrentáltatta a művet, és felhívott az előfizetésre. A felhívásra Baranya, Csanád, Csongrád, Gömör, Hont, Szatmár, Torna, Veszprém és Zala megyékből jelentkeztek az előfizetők, amire Fábián kinyomtatta a művet.

A Visgálódó és oktató értekezés a' szőlő-mívelésről. A bor égettbor, közönséges és fűszeres etzetek készítésének mesterségével együtt címet viselő munka már a kiadás körülményeinél fogva is a magyar és a szőlészeti-borászati szaknyelv használatáért folytatott küzdelem részévé vált, mivel a mű megjelentetése jórészt

a Veszprém megyei és Balaton-felvidéki vármegyei tisztviselők, falusi lelkészek, tanítók, uradalmi alkalmazottak előfizetései és Fábián személyes áldozatvállalása által vált lehetségessé. Fejér vármegyéből azért nem akadt előfizető a könyvre, mert a Mitterpacher által készített latin fordítást sokan már megrendelték. A fordításnak a magyar tudományos műnyelv kialakításához is köze lett annyiban, hogy a nádori dicséreten kívül bírálatot is kapott Schuszter Jánostól, a pesti egyetem kémia professzorától, aki Kováts Mihálynak, az első magyar nyelvű kémiakönyv szerzőjének a szellemében bírálta Fábián fordítását. Egy kémikus azért lehetett a fordítás szakmai bírálója, mert Chaptal forradalmian új irányt jelölt ki a borászat számára, amikor abba bekapcsolta a kémiai vizsgálódást, aminek segítségével az erjedési folyamatok szabályozhatóságát állapította meg. Schuszter bírálatának egyik lényeges elemét az oxidáció és a dezoxidáció folyamatainak Fábiánnál helytelennek mutatkozó értelmezése (oxidálni — savanyúvá tenni) képezte, míg a másik elemét egyes anyagoknak, kémiai elemeknek és folyamatoknak a lefordítása vagy le nem fordítása jelentette. Fábián nem járt rossz úton, amikor a mindenáron való magyarosítás helyett gyakran körülíráshoz folyamodott, viszont ezt nem minden konkrét esetben tette helyesen.

A francia borászat eredményei azonban hosszabb távon kétségkívül meghatározták a magyar borászat fejlődését is, de a Fábián-féle fordítás közvetlen hatásáról nehéz bármit is megállapítani. A teljes mű kiadása Fábián érdeme volt, de a Budán 1813 és 1823 között hét nyelven megjelentetett fordítások alapjául a Mitterpacher-féle latin nyelvű kivonatos fordítás szolgált. A georgikoni tanár, Pethe Ferenc szerkesztette Nemzeti Gazda 1817-ben az alábbiakban hívta fel Fábián könyvére a figyelmet: *„Van még letéve a N. Gazdánál egy hetes munka, mely nélkül az értelmes Szőllős-gazda el nem lehet, — a Chaptal, Rozier, Parmentier és Dussieux híres emberek által készült — Szőllőmívelésről értekező könyv, melljet magyarra T.T. Fábián Jós Ur fordított. Ez is egy, Magyarországon a maga nemében."*

A Tudományos Gyűjtemény 1820-ban könyvismertetésében nagy elismeréssel ír a fordításról. *„...Ezen munka által nem tsak Hazánk Tudományos mezeje bővitetik, hanem ... gazdálkodási állapotunk is kitetszőképen gyarapítatik: a mint ezt illyennek a Felséges Magyar Királyi helytartó Tanáts is megismerte, és mint illyent a Hazai szőlős Gazdáknak kerülő Felséges levelében ajánlotta is."*

A francia szőlészeti-borászati ismereteket a budai egyetem professzora, Mitterpacher Lajos kivonatos és Fábián József részletes magyar fordításai tették közkinccsé széles körben. Bár számában a francia szakirodalom magyarországi tolmácsolása és ismertté tétele elmarad a német nyelvű, német és osztrák szakirodalo-

métól, hatása — épp a más nyelvekre fordítása és a korabeli korszerű, természettudományos ismeretek felhasználása révén — Európai mértékű.[1]

Sajátos módon az angol „új mezőgazdaság" eredményei a szőlészeti szakirodalomra közvetlen módon nem hatottak, mert Anglia természeti adottságai miatt a szőlőtermesztés sokkal kisebb jelentőségű volt, és a XVII. sz. végén, a XVIII. sz.-ban már szőlőtermesztés nem is folyt itt. A földrajzi-ökológiai, történelmi, geopolitikai tényezők miatt ebben az időben a német nyelvű szőlészeti-borászati szakirodalom volt a legismertebb, amihez a XVIII. sz. közepétől — épp a francia minőségi szőlő-bortermelés hatására — a német szőlészet nagyfokú fejlődése is hozzájárult.

Bár a Mezei Gazdaságot Tárgyazó Jegyzések c. szaklap 1802-ben éppen egy német tudósítást adott közre, amelyben Darwin munkásságára hivatkozva javasolták a zavaros és nyúlós bort „apró fövenyen" vagy még jobb kovaföldön átszűrni. Mindez azonban azt mutatja, hogy a szőlészeti-borászati XVIII–XIX. sz.-i újabb szakismeretek a német nyelvterület közvetítése útján jutottak el Dunántúlra is. Az első német szőlészeti-borászati szakkönyv (1582) megjelenése, majd a XVIII. sz. elejének szőlészeti enciklopédikus ismeretét adó nagyhatású Georgica Curiosa (1701. III) után a Dunántúlon is ismert M. Balthasar Sprenger munkái hatottak a szőlőtermesztésre. Gyakorlatias, jól szemléltetett könyveire a Magyar Hírmondó az oktató könyvekről írva 1780-ban így hívta fel a figyelmet: *„Ezen nemű legújjabb s legalkalmatosabb írások közül való im e titulusú Német könyv: ..."* A hatása abban mérhető, hogy a XIX. sz. első felében a dunántúli borvidékeken a szőlőbirtokosok rá hivatkoztak többek közt a fajtatiszta telepítés, a nyugat-európai fajtacsoporthoz tartozó szőlőfajták elterjesztése és más szőlőmunkák korszerűsítése érdekében. Sprenger munkásságára és könyveire támaszkodva, azt követendő példának tartva írta meg Dél-Németország, Rheinhessen, a Nahe- és Mosel völgyének, valamint Rheingau szőlészetét-borászatát az 1830-as években J. Ph. Bronner — akinek munkássága ugyancsak nem ismeretlen a dunántúli szőlőbirtokosok előtt. A német orvosi-gyógyászati könyvek számunkra — a termesztéstechnológia ismerete és fejlődésének vizsgálata szempontjából — nem érdekesek, még akkor sem, ha ezek a bor felhasználásának receptjeit adják, több kiadást megélt, népszerű, nagy hatású fordításokban, mint pl. Hufeland Makrobiotikája. A német

[1] A francia szakirodalmi hatásra vö.: Versuch ... 1803. 31–33. o., francia szerzőre hivatkozás a borfejtés indokánál: Mezei Gazdaságot Tárgyaló Jegyzések. 1802. 79–80. o. Mitterpacher szerepére *Mitterpacher L.* 1814., uő. 1815., 1819., Fábián fordítására: Chaptal, Rozier, Parmentier, Dussieux 1802. I. II., Chaptal J.A. In: Gombás J. 1805., *Fábián J.* 1813–14. I. II., a francia kapcsolatteremtés veszélyére vö.: *Kosáry D.* 1971. 545–630. o. Fábián fordításának ismertetésére vö.: *Nemes Gy.* 1830., a fajtagyűjtemények ösztönző hatására vö.: *Légrádi L.* 1844., *Görög D.* 1829., a Fábián fordításokra vö.: Nemzeti Gazda 1817. II. 224. o. Tudományos Gyűjtemény 1820. VII. 119., Fábián munkásságának értékeléséhez vö.: *Geday G.* 1976. 75–78. o., *Pálmány B.* 1987. 503–507. o., *Lichtneckert A.* 1990. 258–269. o.

szőlészeti-borászati szakirodalom — a magyar szakirodalom kibontakozásának vizsgált ideje után is — hatással volt mind a szakirodalmunkra, mind a termesztéstechnikára.[2]

Érthető módon, az osztrák szőlészeti-borászati szakirodalom volt ebben az időben a legismertebb Dunántúlon, de az alsó-ausztriai és stájer szerzők is, az önálló vizsgálataik, megfigyeléseik ellenére a délnémet szőlészeti szakirodalom hatása alatt álltak. A szőlőtermesztőkhöz a „jobbított", mezőgazdaság elvei, a külföldi munkák fordításai, értékelései, ajánlásai révén keresték az utat. A XVIII. sz. legismertebb osztrák szakírója Johann Wiegand volt, aki több könyvet írt, melyek több kiadást, több nyelven megértek. Az 1766-ban 2, kiadású Der wohlerfahrene Landwirth ... c. könyvében, az 1764-es korábbi kiadáshoz képest már a szőlőtermesztés kérdésével is foglalkozik, helytelenítve a síkvidéki szőlőtelepítéseket, állást foglal az oltás mellett, elítéli a fagy, jég elleni harangozást, a fagy elleni füstölést viszont helyeselte. Az 1769-es kalendáriuma, mint szakkönyv a kor szokásos stílusú, hónapok beosztásában tárgyalta az elvégzendő munkákat, mint más hasonló gazdasági szakkönyv. Két könyvét, egy len- és dohánytermesztési útmutatót, valamint a Handbuch für die österreichische Landjugend c.-t lefordították magyarra. Ez utóbbi munkája a bécsi udvar gazdaságpolitikája — gazdaságpropagandája révén öt kiadást ért meg különböző nyelveken és 1780-ban, majd 1792-ben iskolai célra is kiadták rövidebb magyar változatban. A könyv magyar fordítója, ifj. Szilágyi Sámuel az előszóban még nagyobb hangsúlyt ad a változások fontosságának. A fordító feladata lehetett a tartalmi magyarosítás is, amire a szakkifejezések magyar magyarázata utalhat. A fordítás lektorálását Weszprémi István kapta, a növények szakavatott fordítója pedig Tzeizinger Antal patikus volt. A debreceni Szilágyi felhívta a magyar parasztfiatalság figyelmét, hogy *„... ezek a Gazdaságról tanító Újj Oktatások, mellyek a mi időnkbe ki jönnek, nem valami Uj és Paraszt embernek káros Találmányok, ...",* hanem a korábbiak javított, korszerűbb ismeretekkel bővítése. *„Nem kell tehát az illyen Munkáktól el ijjedni, és olly Bal-Vélekedésbe lenni erántok, mintha azok valami Világot szédítő Munkák volnának. Sőt hítesse el minden Paraszt ember magával, hogy az illyen Munkák főképpen az ő hasznára irattatnak, és botsáttatnak Világ eleibe."* Wiegand könyve a legtöbb borvidéken a szőlőtermesztést, a borászat színvonalát bírálta.

A Magyar Hírmondó 1780-ban, *az alsó-ausztriai szőlőfajtákat és termesztési értékeit vizsgáló és ismertető* Helbling könyvét propagálja. Részben bírálva írja,

[2] Darwinra hivatkozó német tudósítás: Mezei Gazdaságot Tárgyazó Jegyzések. 1802. 44. o., az első német borászati szakkönyv: *I. Rasch.* 1582., a XVIII. század eleji összegzés *W. H. von Hohberg.* 1701., *M. B. Sprenger* 1766–1767., vö. 1778., a könyv ismertetéséhez: Magyar Hírmondó 1780. 701. o., *J. Ph. Bronner* 1833., 1834., 1836., *Cr. W. Hufeland* 1797. A német és német nyelvű szakirodalom ismeretéhez, elterjedéséhez vö.: *Csoma Zs.* 1990–1991. 57–75. o.

hogy a Bécs környékéről leírt 24 szőlőfajta mellett Sopron vidékén 40 fajtánál is többet ismernek és termesztettek. Az osztrák birodalmi mezőgazdasági szakírás kiemelkedő teljesítményének könyvelhető el Heintl 4 kötetes szakkönyve, amely az osztrák császárság mezőgazdaságáról szólt. Az 1821-ben megjelent 4. kötet a szőlészet-borászat témaköréből merít. Majd másfél évtizeddel később jelent meg, 1835-ben a szőlészeti-borászati rész 2. kötete, a sorozat 5. tagjaként, amely létezéséről a Magyar Mezőgazdasági Bibliográfia semmit sem tud. A szerző Fr. R. Heintl pedig az előszavában világosan leírta, hogy ez a 2. kötete a korábban megjelent szőlészeti résznek és ezzel 5-re növekedett a sorozatbeli kötetek száma. Az első szőlészeti kötetben a szakmunkákkal foglalkozik részletesen, míg a másodikban a borászati ismereteket, az erjedést és a bor kémiáját, kezelését, a szüretet írja le, de a borvidékekről nem tesz említést. Így, bár egy időben élt és dolgozott, mint a magyar Schams Ferenc, nem tekinthető közvetlenül Schams előfutárának, aki más módszerrel dolgozta fel a magyar és az osztrák birodalom borvidékeit, szőlészetét-borászatát.

Az osztrák szőlészeti-borászati szakírók közül az alsó-ausztriaiak és a stájerországiak tevékenységét ismerték jól a dunántúli szőlőbirtokosok. Többször említik munkásságukat, hivatkoznak is rájuk. Így Fényes Elek J. Burgerre, Borsos Márton, Babo, Heintl, valamint több francia szerzőre. Purman Lőrinc baáni (Baranya m.) szőlész, aki 1819 óta foglalkozott szőlőtermesztéssel, 1858-ban Babó 1844-ben megjelent könyvére hivatkozott, és ismertette már azt. De ismerte még „... *Hechler és Trummer külföldi érdemes írók...*"-at is. A borvidékek korszerűbben gazdálkodó szőlőbirtokosai a korabeli szőlészeti szakirodalmat, különösen a szőlőfajták és a borkezelés területén, a tájékozódás szintjén jól ismerték. Egy somlói gazda 1852-ben az országos szakfolyóirat, a Gazdasági Lapok nyilvánosságát kihasználva vetette fel, hogy a szőlőfajták bábeli névzavara és névkeveredésének megoldásához Metzger, Babo, Rubens, Trummer, Schams könyveit kéne felhasználni, valamint Stallner szombathelyi kereskedő fajtagyűjteményét.[3]

Mindez azt mutatja, hogy a korabeli szakírók szakirodalmi ismeretein kívül már a XIX. sz. első felében a szőlőbirtokosok szűkebb rétegében a szomszéd osztrák, német és a francia szakirodalom ismert volt.

[3] *J. Wiegand* 1764., 1766., vö.: 1769., és 1771., 1774. 1774/b. előszó., Helbling könyvismertetése: Magyar Hírmondó 1780. 705. o., *Fr. R. Heintl* 1808–1821., az 5. kötetről nem tud a Bibliographia Litterarum Hungariae Oeconomicarum Ruralium III. kötete sem, *Fr. R. Heintl* 1835., az osztrák szakírók ismertségére vö.: *Fényes E.* 1837. 145. o., *Borsos M.* 1846. A Purman L. említette szerzőkre vö.: Falusi Gazda 1857. 206. o., 1858. 110. o., a somlói birtokos ismereteihez vö.: Gazdasági Lapok 1852. 1162. o. Az osztrák szakirodalomra és hatására vö.: *Csoma Zs.* 1990–1991. 57–75. o.

Az első szőlészeti-borászati szakirodalmi kezdeményezések Nyugat-Magyarországon

Északnyugat-Dunántúl, a kedvezőbb történeti múltja révén már a XVII. sz. végén, majd a XVIII. sz.-ban a magyarországi könyv, főleg kalendárium kiadás, nyomtatás egyik központjának számított. Győr, Csepreg, Nagyszombat, Sopron, Pozsony városában működtek nyomdák. Azonban a XVII. sz. végi magyarországi mezőgazdasági szakirodalom ezek ellenére is elmaradt az európai fejlődéstől. A XVIII. sz. első felében a korábban már megjelent művek újabb kiadásokban jelentek meg. Így 1753-ig 4 újabb kiadását ért meg Lippay János Calendarium-a, és ebben az évben jelent meg másodszor a híres Posoni Kert is.

A „Calendarium oeconomicum perpetuum"-ot abban a korszakban írta, amikor az ország lakossága három részre szakadtan, csaknem állandó harcokban élt. E művével is hazáját akarta szolgálni, mint azt megfogalmazta: *„... az Magyar Nemzetnek eleiben járulni"*. Művének fontosságát bizonyítja az a tény, hogy a Calendarium hat kiadást ért meg, amelyből három a XVIII. sz.-ban jelent meg. Hatása még a későbbi időszakokban is érződött. Jól ismerte Magyarország gazdasági adottságait, a növény és környezet viszonyának fontosságát. Könyvébe foglalt tanácsai azonban — amelyre különösen felhívta az olvasók figyelmét — elsősorban Nyugat-Magyarországra alkalmazhatók.

A Calendariumot a római korban írt naptárakhoz hasonlóan készítette, az egyes mezőgazdasági munkákat a hónapok rendjében sorolta fel. A reneszánsz korszak ezt feleleventette és ennek egy kiváló, kései magyar példája Lippay Calendariuma is. Művében havi részletezéssel, időrendi sorrendben írta le az egyes időszakokra esedékes gazdasági munkákat 62 oldalon 278 pontba foglalva. Részletesen ismertette a növénytermesztés-, gyümölcs-, zöldség-, szőlőtermesztéssel kapcsolatos munkák sorrendiségét, a borkezelés időszerű teendőit.

Négyszer jelent meg Szent-Iványi Márton Oeconomia philosophica kalendáriuma is. Mindezekben itt-ott még a középkori misztikus babonák, hiedelmek is megtalálhatók.

A szőlészeti-borászati szakirodalomra a Nyugat-Európában járt orvosok és ezeken az egyetemeken tanult természetvizsgálók nagy mértékben hatottak. Komáromy János Péter írta meg az első magyar borászati munkát, amikor 1715-ben Bázelben nyomtatásban is megjelent a soproni borokról írt doktori értekezése, Dissertatio physico-medica inauguralis de vino soproniensis címmel. Ebben már a soproni fajtákat és az aszúsodó fajtákat írta le. Ezután egymás után jelentek meg a magyar borokról készült fizikai, orvosi vizsgálódások eredményei, így 1721-ben Hállében Welsch, Joh. Melchioré, 1722-ben Bél Mátyásé stb. Bél Mátyás munkáiban a szőlészet-borászat leírásával nemcsak a mezőgazdasági részek gazdagodtak, hanem értékes borvidék-történeti, helytörténeti adatokká is váltak mára

ezek a leírások. Bél ugyan nem lép túl a hagyományos mezőgazdaság rendszerezésén az egykori tanítványai — így a szőlészeti-borászati részeket író Matolay János — segítségével írt „De re rustica"-jában sem. Felhasználta viszont az ókori klasszikus íróktól kezdve, a mezőgazdasági ismeretek „Hausväter" irodalmát összegző Hohbergig, az addig összegyűlt tudást. Bél a „Notitia Hungariae novae" című történeti könyvébe már tervei szerint is a magyarországi szőlők és borok témaköréből írt volna. Az egyes borvidékek tárgyalásánál hármas tagolást tervezett. A történeti-helyrajzi részben a szőlők fekvését, adottságait, történeti múltjukat, a gazdasági részben a termesztéstechnikát, és a harmadikban a fizikai-orvosi részben a borok főbb tulajdonságait és orvosi megfigyeléseit. Azért, hogy nagyszabású tervében ne kételkedhessenek, a „Prodromus" — korábban megjelent könyvébe már egyes részfejezeteket teljesen kidolgozott, többek közt a soproni szőlők és borok leírását is.

Bél tanítványa volt Matolay János is, akit Rapaics a „magyar tudományos szőlészet megalapítója"-ként emlegetett. Matolay lett a „Prodromus" soproni szőlőtermesztési, majd később a „Notitia Hungariae novae"...-ben a kőszegi borok leírója. A „Notitia" tervezésekor valamennyi nevezetesebb borvidék szőleinek és borának leírását számításba vette Bél, de csak a tokaji, soproni, kőszegi, budai, szentgyörgyi és a miskolci borvidéké készült el.

A XVIII. sz. közepén, a nagy mennyiségű bortermelés idején jelent meg 1761-ben az a sikerkönyvecske, amely több kiadásban a XIX. sz. elejéig ismertette a kiváló magyar borokat. A könyv előszava szerint a kereskedők sokszor rossz vagy egyenesen károsodott italt tudtak csak felvásárolni, ha eredeti magyar bort akartak venni. Ebben már a XVIII. sz. második felére jellemző osztrák vámpolitika hatását kell látnunk, amikor is csak a gyengébb minőségű osztrák borral lehetett a magyar bort értékesíteni. Nem véletlen, hogy a könyvecske először Drezdában és Varsóban jelent meg. Az alsó-magyarországi borok közül a Fertő-tó környéki, és a szentgyörgyi, pozsonyi borokat, míg a felső-magyarországiak között a tokaji, miskolci, nagyváradi borokat tárgyalja, jellemzi ez a könyvecske.

A szőlészeti-borászati szakirodalomnak is a termesztéstechnológiára gyakorolt hatása révén az állami ösztönzés (1760) kezdeteitől a hadsereg ellátása és az adóalap biztosítása volt a legfontosabb célja. A parasztok szakirodalom forgatása, olvasása — épp akik számára ezek általános ismeretterjesztő színvonalon készültek — elég ritka jelenség volt. A J. Wiegandot fordító ifj. Szilágyi S. hiába írta: *„Nints tehát a Magyar Paraszt Gazdának egyéb híjja, hanem hogy maga nyelvén a Gazdaságnak okos és hasznos fojtatásáról írott Könyvetskeje légyen, és annak Oktatásait kövesse, és munkába végye, előre le mondván, és örökösen elbútsúzván a maga régi haszontalan paraszt Filosofiájától, melly tsupán ebben áll: Igy láttam az Apámtól — is, a Szép Apámtól is."* Már Tessedik S. úgy vélte, hogy jó, ha 1000 paraszt közül egynek a kezébe jut éppen ez a könyvfordítás. Mitterpachert is csak

kevesen ismerték. Még Nagyváthy is az apáról fiúra szálló mezőgazdasági ismereteket és tévedéseket ostorozta 1821-ben. A korabeli szakirodalom hatékonyságát és ismeretközvetítő erejét kérdőjelezte meg — az apa öregapjától tanult ismeretei láttán — Gyürky Antal is, még 1879-ben is, amikor a magyar borászat elodázhatatlan reformjairól írt.[4]

A XVIII. sz. végi, XIX. sz. eleji szakírókat nem a szőlészet-borászat korabeli leíró jellegű ismertetése, hanem a bécsi udvar gazdaságpolitikájának megfelelő oktató, javasló, összehasonlító jellege vezérelte, uralta. Piller Mátyás 1778-ban a Budán megjelent grammatikai iskolák és gimnáziumok részére írt természetrajzi könyvében érintette felületesen a szőlészet kérdéseit. Pankl Máté pozsonyi akadémiai tanár egy 300 holdas szőlőbirtok költségvetési, jövedelmezőségi számításait végezte el, a birtok üzemtanát adva (1790., 1793.). Szakírói és tanári munkásságának elismeréseként a göttingeni és a prágai tudományos társaság felvette tagjai közé. Ötvennyolc évesen, 1798. március 22-én halt meg Pozsonyban.

Pankl munkássága jórészt arra az időszakra esett, amikor a fiziokrata nézetek terjedése, illetve a felvilágosult Habsburg-uralkodók reformpolitikája nyomán a mezőgazdaságnak egyre nagyobb figyelmet szenteltek. Ekkor kezdett el Mitterpacher mezőgazdaságtant tanítani az egyetemen, s egyre több gazdálkodással kapcsolatos tanító irat vagy könyv látott napvilágot. A felsőbb szintű iskolákban kezdett tért hódítani a természettel és a mezőgazdasággal kapcsolatos ismeretek oktatása, így a paptanárok, teológusok már nem csak szentbeszédeiket adták ki, hanem az új tantárgyak tankönyveinek megírására is vállalkoztak.

Bár Tessedik Sámuel munkásságának kevés a dunántúli kapcsolata — a Georgikon elvi alapjainak kidolgozásán kívül a szőlészeti munkássága miatt meg kell röviden említenem. Penyigey Dénes értékelte munkásságát, rámutatva, hogy mennyire ismeretlen ez irányú tevékenysége, életrajzírói éppen csak megemlítik. A XIX. sz. elején több szőlészeti cikket jelentetett meg. Elsősorban a hibás és téves eljárások kijavítását, a muskotályszőlők iránti figyelmet és a korabeli szakirodalom minél alaposabb tanulmányozását sürgette. Többször megfogalmazta, kibővítve megjelentette az általa 12 pontban összefoglalt magyar szőlészet-borászat hiányosságait az Oekonomische Neuigkeiten und Verhandlungen c. folyóiratban. Tessedik a szőlőfajtákban látta a minőségi termesztés egyik legfontosabb tényezőjét. Ezért Pozsonyból 1774-ben szaporítóanyagot hozatott és azt el is telepítette. Ezeken folytatta fajtamegfigyeléseit, de sikert csak a szőlőskertektől távoli dűlőkben ért el, a nagymértékű madárpusztítás miatt. A kétszintes termesztést, a köztesnek hasz-

[4] A magyar mezőgazdasági szakirodalom fejlődésének elmaradására az európaiétól: *ifj. Barta J.* 1973. 28–31. o., Komáromyra vö.: *Rapaics R.* 1940. 82., 177. o., a borkereskedők sikerkönyve: Abhandlung ... 1761., 1789., 1793., 1802. ua. 1802. 12. o., Tessedik véleményére a Wiegand könyv hatékonyságáról: *Kosáry D.* 1980. 643. o., Mitterpacherére: *Bakács I.* 1947. 146. o., *Nagyváthy J.* 1821. 186. o., *Gyürky A.* 1879. 12. o.

nált gyümölcsfákat helytelenítette a szőlőkben, fák nélkül ugyanis jobbnak tartotta a termés és a bor minőségét.

A pesti egyetem professzora, Mitterpacher Lajos, a Ratio educationis rendelkezése értelmében a filozófiai karon mezőgazdasági ismereteket, így szőlészet-borászatiakat is tanított. Már a bécsi Theresianumban gazdasági tárgyú előadásokat tartott, amelynek összegzését 1773-ban az Entwurf-ban kiadta. Ebben a munkájában azonban még a szőlészet kérdéseivel nem foglalkozott. Később 1775., 1776-ban írt részben a szőlőtermesztést-borászatot érintő munkát, míg az 1777–94 között 3 kötetben megjelent Elementa már európai színvonalon álló egyetemi tankönyv volt.

Több mint három és fél évtizedes oktatói munkássága alatt 1801-ben az egyetem rektora is volt. Beválasztott tagja lett az Alsó-ausztriai Gazdasági Egyesületnek. Tudományos munkássága elismeréséül tagjává választotta a bonni akadémia, a pesti egyetem bölcsészeti karától pedig a szenior rangot kapta. Az agrárismeretek terjedését nem csak alapos és lebilincselő előadásaival segítette, hanem tankönyvekkel is; középiskolásoknak éppen úgy írt tankönyveket, mint az egyetemi hallgatóknak.

II. József uralkodása idején ażonban az „oeconomica ruralis" tanszéket megszüntették. A Helytartótanács 1785 őszén hozott határozata kimondta, hogy a megszüntetendő tanszék tananyagát a jövőben az általános természetrajz és a technológiai oktatás keretei közé kell beállítani. A tanszék nélkül maradt tantárgy, s az utóbbi stúdiumok oktatását is természetszerűleg Mitterpacher Lajos végezte. A mezőgazdaságtan ettől kezdve a központi papnevelde és a Mérnöki Intézet utolsó éves hallgatóinak kötelező, a bölcsészkari hallgatóknak pedig fakultatív tantárgya lett. (Az utóbbiaknak azért fakultatív, mivel a bölcsészet akkor „studium generale" volt, amit két éven át mindenkinek látogatnia kellett, mielőtt szakosodott volna.) Változást az 1790/91. évi országgyűlésen alkotott törvények is csupán a tekintetben hoztak, hogy a „Ratio educations" érvényét megerősítették, a tanszéket azonban csak az 1806. évi, módosított második „Ratio educations" állította vissza.

A mezőgazdaságtan egész rendszerét az „Elementa rei rusticae" című háromkötetes nagy munkájában fejtette ki. A mű valójában egyetemi előadásainak részletes kidolgozása volt. A tankönyvszerű monográfiát eredetileg két kötetre tervezte, s azok a pesti egyetemre kerülése után mindjárt (1777- és 1779-ben) meg is jelentek. A termékek feldolgozásával s egyes speciális ágazatokkal kapcsolatos kérdések azonban idővel újabb kötet megjelenését tették szükségessé, ezért készítette el az 1790-es évek elejére, s adatta ki 1794-ben az „Elementa" harmadik kötetét „Technologia Oeconomica" címmel.

Minthogy a kertészkedés, a kertészeti kultúrák termesztése a XVIII. századi Magyarországon viszonylag kezdetleges fokon állt, ezért is szentelt a szerző

könyvében külön fejezetet a kertészetnek. A kertészet tárgykörét három nagyobb részre tagolja: külön beszél az ún. konyhakerti növények vagy zöldségfélék termesztéséről, külön a virágkertészetről, közöttük természetszerűleg a dísznövényekről is, végül külön-külön és igen részletesen tárgyalja a gyümölcskertészet hasznos és fontos tudnivalóit. Bemutatja a különböző gyümölcsfafélék jellegzetességeit, ismerteti a korszerű oltási eljárásokat.

Művének második kötetében előbb a növényvilág tárgykörébe tartozó szőlőtermeléssel és erdőműveléssel kapcsolatos kérdéseket tárgyalja. Különösen sokat foglalkozik a szőlészet egyes kérdéseivel. A szőlő eredetéről szólva, az erdei szőlőt tekinti az összes kerti-hegyi szőlők ősének. Akárcsak a szántóföldi növényeknél, itt is számba veszi a szőlőfajtákat, leírja és rendszerezi azokat.

Harmadik kötete, mint a cím is mutatja, a mezőgazdasági termékek feldolgozásáról, az ipari növények termesztéséről, s a korban jellegzetes agráriparokról szól. Ennek keretében részletesen tárgyalja a termelés és felhasználás, a kenyérsütés, a dohánytermelés és -szárítás, a borászat (mustkészítés, bortárolás, fejtés), a pálinkafőzés eljárásait, a technológiai tudnivalókat.

Fő művén kívül számos tanulmányban, kiadványban foglalkozott az agrártudományok egy-egy részterületével, egy-egy speciális növénykultúrával (pl. a szőlőműveléssel, bor-, pálinka- és ecetkészítéssel, a len- és kendertermeléssel, a selyemhernyó-tenyésztéssel stb.) s a technológia egyik-másik területével.

Mitterpacher jól ismerte a korabeli európai szakirodalmat — ezt hivatkozásai is mutatják —, de mindvégig megőrizte önállóságát. J. Beckmann: Grundsätze der teutschen Landwirtschaft c. munkája rendszerét átvette könyvébe, de botanikai és szőlészeti résszel bővítette azt.

A szőlészeti, kertészeti részek tárgyalásában részben Arthur Young, Christian Reichart, Otto von Münchausen, Krünitz, Oliver de Serres, B. Sprenger munkásságának eredményeire, valamint más angol, német, francia, olasz és az ókori szerzők pontosan megadott könyveire hivatkozik. Nemcsak mezőgazdasági szakkönyveket, hanem különböző kémiai és útleírási könyveket is felhasznált. A könyv tudományos sikerét jelzi, hogy Lombardia részére olasz nyelven is kétszer kiadták (1784., 1794.). Az Elementa 2. és 3. kötetében a kertészeti, szőlészeti szakmunkákat írta le részletesen, bátran felhasználva a magyar szőlészeti szakirodalom gyér számú előzményeit, így pl. Piller Mátyás fentebb már említett könyvét. Az Elementa ... sikerét bizonyítja gyors hatása is, mert forrása lett Adamovics Antal 1778-ban megjelent tömör munkájának, amelyben a szőlőtermesztés kérdéseit is érintette, hasonlóan J. Domin 1783-i munkájához. Mitterpacher tanítványa volt Nagyváthy János is, aki az újabb kori mezőgazdasági ismereteket elsőként próbálta ki a mindennapi gyakorlati életben.

Szívósan dolgozott szaktudományos munkáján Nagyváthy, így 1791-ben gróf Széchenyi Ferenc támogatásával elhagyta a nyomdát „A szorgalmatos mezei gaz-

da" két vaskos kötete. A következő évben már meghívást kapott Festetics Györgytől: vállalja el uradalmának jószágkormányzói tisztségét. Kérésének eleget téve, Keszthelyre költözött.

1792 közepén vette át az „Oeconomica Directio" vezetését. Még ebben az évben rábeszélte Festeticset, hogy birtokainak egyik alközpontjában, a Somogy megyei Csurgón a katolikus főúr református gimnáziumot létesítsen. A 160 ezer holdat meghaladó, hatalmas birtoktest ügyeit hamarosan rendbe szedte, kiderült, hogy a gazdasági előrehaladás egyik legfőbb akadálya a szakértelem, a gazdálkodásbeli hozzáértés hiánya. Ezért javasolta ő is, hogy az uradalom belső szakember-szükségletének kiképzése céljából Keszthelyen agrárintézet állíttassék fel.

A mezei gazdaságot nagymértékben elősegíteni akaró kétkötetes, egyben az első magyar nyelvű mezőgazdaságtani munkája forrásai között számos német eredetű munkát sorol fel, legfőbb támasztéka azonban Mitterpacher Lajos „Elementa rei rusticae" című munkája volt. Művének felosztása többé-kevésbé követi ugyan professzorának munkáját, a mű számos része mégis eredeti megfigyeléseken alapszik, egészében véve önálló tudományos teljesítménynek kell tekintenünk.

A gazdálkodás kérdésében közömbös nemességet akarta felrázni, gyakorlati példái, és a termesztéstechnika vagy a borászattechnológia részletes leírásával. Nem leplezi a mezőgazdasági szakírók célját, hogy a hazai termesztés színvonalát az angol, belga és német mezőgazdaság szintjére szeretnék juttatni. Mindezt azonban elsősorban a hazai kísérletek, eredmények felhasználásával, mert mint elítélően írta: *„A melly Nemzet mást majmol: nemzeti characterét elveszti."* Nagyváthy 1791-es, két kötetes nagy munkája után 1821-ben egy hasonlót is kiadott egy kötetben, mert a Szorgalmatos mezei gazdában azt írta le, hogy mi a jobb, hogy kéne ennek érdekében gazdálkodni, a Magyar practicus termesztőben pedig *„... a mit a Magyar Termesztők ... hasznosan gyakorolnak, és én magam is tselekedtem viselt Hivatalomban, s most is tselekszem..."* — mint írta.

A francia borászati műveket fordító Fábián József 1805-ben megjelent kötetében a nagyszőlősi plébános, Gombás János írt egy részletes összefoglalót a Somlói borvidékről. Hasonló elképzelése volt Fábiánnak is, hogy megírja a magyarországi szőlészet-borászat jellegzetességeit, és fajtáit. Ehhez a nagy munkájához, bár 1813-ban számtalan anyagot gyűjtött össze, végül is nem írta meg ezt a — főleg az utókornak — jelentősnek mutatkozó könyvét.

A XIX. sz. elejének nagyhatású mezőgazdasági szakírója Pethe Ferenc volt, aki a szőlőtermesztés vitás kérdéseivel szintén sokat foglalkozott. A fajtakérdésben — még ha ismerte is Sprenger 98 lapon részletesen tárgyalt fajtáit, és Ortlieb, Ruland, Duhamel, Gabridel, Walther, Bidet idevágó munkáit — nem mert felelősségteljesen fajtaajánlásra vállalkozni. B. Sprenger, Vollständige Abhandlung ... c. nagysikerű könyvéről az volt a véleménye: *„A könyvet egészen elolvasni, s a hypothesiseken rágódni nem árt."* Ugyanakkor ismerte az újabb francia

borászati szakirodalmat is, véleménye: *„Chaptal frantzia Munkáját sem árt megolvasni."* Pethe nagy mezőgazdasági szakkönyvéből, a Pallérozott Mezei Gazda II. kötetéből — amely a kertészetet és szőlészetet tárgyalta — többet nyomtattak, mert ez önálló kötetként is megállta a helyét. Így 1817-ben, már az I. és III. kötet elfogyása után, még mindig árulhatták a kötetet. Az általa szerkesztett Nemzeti Gazda c. mezőgazdasági folyóirat is több szőlészeti értesítést, cikket adott közre. A változatos életet élő, egykori georgikoni tanár budai szőlőtelepítését, annak tapasztalatait, a nagyobb tenyészterületen kialakított újszerű támrendszerről alkotott tapasztalatait 1827-ben külön könyvecskében adta közre.

A később szintén georgikoni tanárt, Rumy Károly Györgyöt is érdekelte a magyar szőlészet-borászat sorskérdése, így a hiányosságokról — Tessedikhez hasonlóan — 12 pontos felsorolást adott, ami 1811-ben és a következő években meg is jelent folytatásokban.

1819-ben a ruszti szőlőművelést írja le Konrád Pál Lajos, akinek írását a XIX. sz. első felében többen idézik és felhasználják. Ugyanebben az évben jelent meg J. K. Lübeck kedvelt és a szőlőbirtokosok, borkereskedők kezén nagyon elterjedten használt könyvecskéje.

A reformkor legtermékenyebb és jelentőségében legnagyobb szőlészeti-borászati gondolkodója, szakírója Schams Ferenc volt. Schams Ferenc munkássága révén a magyar szőlészet-borászat a nyugat-európai szakirodalom vérkeringésébe került. Schams munkáját valószínű azért tudták értékelni, mert német nyelven jelent meg, átfogóan és részletekbe menően ismertette a nyugat-európai szerzők által jól ismert Tokaj, Sopron, Ruszt, Pozsony mellett a többi, kevésbé ismert különböző hírű és rangú magyar borvidéket. Emellett korszerű ismereteket lebilincselő szakszerűséggel fogalmazott meg, híradása a magyar borvidékekről és bortermelőkről kuriózumként hatott Magyarországtól nyugatra.

A borkezelési ismeretek szélesítésére ez idő tájt több, kimondottan csak borkezeléssel, a borok javításával, gyógyításával foglalkozó könyv jelent meg.[5]

A szőlészeti-borászati szakkönyvek egy különös csoportját képezik a fajtaazonosítást elősegítő ampelográfiai, szőlőfajta leírások. Ezeknek a szakkönyveknek

[5] A mezőgazdasági szakirodalom általános helyzetére vö.: *Bakács I.* 1947., *ifj. Barta J.* 1973., *Wellmann I.* 1970. 180–184. o., *Kosáry D.* 1980. 186., 643–646. o., Tessedikre: *Penyigey D.* 1980. 196–197. o., és saját kutatásaimat, Mitterpacherhoz vö.: *Mitterpacher L.* 1775., 1776., *Für L.* 1988. 538–543. o., *M. Piller.* 1778., *A. Adamovics* 1778., *J. Domin.* 1783., Nagyváthyhoz: *Nagyváti J.* 1791. I–II., *Nagyváthy J.*, 1821. *Gombás J.* 1805., *Fábián J.* 1813–14., *Csoma Zs.* 1979., Pethéhez: vö.: *Süle S.* 1964., *Kurucz Gy.* 1988–89. 473–493. o., az ampelográfiai irodalmi ismeretéhez: *Pethe II.* 407., 408., 424. o., a 2. kertészeti-szőlészeti kötetre: Nemzeti Gazda: 1817. II. 224. o., Rumyhoz: *Rumy K. Gy.* 1811. 12–14. o., a ruszti szőlészet leírása: *Conrad, L.P.* 1819., Lübeck könyvére: *M. Vávra.* 1971–72. 350. o., és *J. K. Lübeck* 1819. Schams F.-hez: *Schams F.* 1831. 1832–33., 1835., 1836–38., 1834., *K. Fürst.* 1847. 32. o., *Balásházy J.* 1856. 3. o., A *Regner* 1876. 314. o., Gyürky a borászati munkákra: *Leibitzer J.* 1832. *Némethy J.* 1835., *Borsos M.* 1846. 43. o., *Gyürky A.* 1879. 137. o.

nagy múltja és széles, szerteágazó szakirodalma alakult ki, mert a szőlőfajták megismerése és a kitűnő tulajdonságokkal rendelkező fajták elszaporítása közügy volt. Ezért a fajták iránti megkülönböztetett figyelem már az első szakkönyvekben is megfigyelhető.

1766-ban Sprenger könyve jelent meg Frankfurtban, amelyben ABC sorrendben írta le a fajtákat. 1777-ben az osztrák szőlőfajták leírása készült el. Tudományos alaposságú és gondos fajtaleírást Duhamel du Monceau adott közre az 1782-ben Párizsban megjelent Traité des arbres fruitiers ... című munkájában, amelyben 14 Párizs környéki fajtát írt le. Az első fajtaképeket is ő mellékelte a munkájához. Egy évvel később a spanyol Valcarcel jelentette meg Agriculture generale — című munkájában az általa ismert 116 spanyol és külföldi fajtát.

Az alsóausztriai szőlőfajtákat először 1732-ben Franciscus Antonius Steindl de Plesseneth említette, aki prágai diákként a doktori fokozatot elérő munkájában a „Silberweisse, Mählweisse, Abendrothe, Lagler, Gäisdutte" és más fajtákat említett.

A korábbi összegező munkák, akár a Georgica Curiosa, akár a „Hausväter" mezőgazdasági szakirodalmi művek konkrétan név szerint nem említettek szőlőfajtákat. 1767-ben Martin Nicolaus Baumann, az „Abhandlung zur Verbesserung der Niederösterreichischen Landwirtschaft" c. munkájában a „Rothe vagy Weisse Muscateller, Zierfandler, Sielberweisse, Gäisdutten, Abendred, Grose Augster, Schmeckichte, Schwarze, Burgunder, Braune" fajtákat ajánlotta. 1777-ben Sebastian Helbling: Beschreibung der an der Wiener Gegend gemeinen Weintraubenarten ... című, Prágában kiadott munkája 24, majd további 12 fajtát ír le, a bogyók színe alapján csoportosítva azokat. Ugyanebben az évben jelent meg A. Hildebrand szőlőtermesztési katekizmusa szintén szőlőfajták leírásával, de ezt már Burger 1837-ben maga is felületes munkának tartotta.

A XVIII. század végén Franciaországban önálló, a fajta azonosítását elősegítő ampelográfiai album kiadásának igénye is felmerült: Fábián József fordításában így hangzik Rozier elképzelése, aki 1793. szeptember 29-én Lyon falainál esett el: *„Nékem úgy látszik, hogy egy okos és tapasztalt szőlős gazda, két három alkalmatos rajzolóktól, és réz-metszőktől segítetvén, két esztendő alatt rá mehetne, hogy minden szőlő fajainkból, hasonfajainkból és azoknak különbségeiből egy igen derék Herbariumot Szőlős-könyvet készíthetne. Azok a' gyűjtemények, mellyek mostanság a' Frantzia Országbéli gombákról és mérges plántákról Billiárd által készíttettek azt mutatják, hogy a' rajzoló és réz-mettző mesterség a' tökélletességnek arra a' gráditsára jutott, hogy az által akármiféle formákat és még a' legvékonyabb és játtzibb színeket is ki lehetett tsinálni."* Elképzelése szerint az északi fekvésű szőlőkből fokozatosan a rajzolás után délibb szőlősterületekre vonulhatna a rézmetsző, aki így a később érő fajtákat is megörökíthetné. Rozier szerint egy ilyen nagyszabású munkának *„... egyszersmind fűvészi és gazdasági tzélja is lenne, úgy gon*do-

lom, a 'legszebb ajándék lenne, a' mellyet tsak adhatnának a' Frantziák a' magok hazájoknak". Mindez azonban még csak terv volt, de már táblázatban közölték a könyvben a levél, a bogyószín, az alak, a levélfonák szőrözöttsége, a levéllemez fogazottsága, a fürtalak, a billingesedés szempontjait, mint a legfontosabb fajtabélyegeket, amelyeket egy ampelográfiai leírásnak tartalmaznia kell.

Fábián József, a magyar, német, latin nyelvre fordító elkövette azt a hibát — minden jóakarata ellenére —, hogy a fajtaleíráskor a francia eredeti szőlőfajta neveket átfordítja magyarra, mintha önálló magyar fajtáról lenne szó. Mivel a magyaron kívül a német, latin fordítást is elvégezte, az e nyelvekre fordított fajtanevekkel óriási kavarodást okozott akarata ellenére. Természetesen ez a kor szemléletének óhaja volt, vagyis, hogy a XVIII. század végén, XIX. század elején a magyar szőlészet-borászat viszonyaira adaptálni a nyugat-európai eljárásokat.

J.A. Chaptal 1801-ben megjelent munkájában 2000 fajtáról számolt be, melyek a Párizs melletti Luxemburg kertben díszlettek.

Az első nagyobb szabású ampelográfiai művet Chr. A. Frege írta 1804-ben; Versuche einer Classification der Weinsorten nach ihren Beeren — címmel. Az osztrák ampelográfiai szakirodalom Paul Ludwig von Conradnak a nyugat-dunántúli ruszti szőlőfajtákat leíró munkáját az osztrák ampelográfiai előmunkálatok között tartotta számon.

1815-ben Simon Roxas Clemente, a madridi királyi botanikuskert igazgatója az andalúziai fajtákról pontos és megbízható leírásokat tett közzé a fajták rézkarcos képével mellékelve. Ezt a munkát fordította franciára U. de Caumel, majd 1821-ben Fr. von Mascon németre.

1820-ban, Grácban F. X. Rath, majd 1821-ben Bécsben Fr. R. von Heintl a stájerországi és az alsó-ausztriai szőlőfajtákat értékelték. A stájer ampelográfiai és szőlészeti szakirodalom a XIX. század elején kimagasló eredményeket ért el, szintén János főherceg támogatásával. Így nem lehetett véletlen, hogy az andalúziai fajtákat lefordító Mascon is a főhercegtől kapott biztatást munkája elkészítésére. 1824-ben a Doll által írt Berichtigung ökologischer c. munkában a fajták közönséges neveit említi a szerző, míg 1826-ban a stájer ampelográfia megírására szintén János főherceg és a Stájerországi Mezőgazdasági Társaság adott megbízást Lorenz Edler v. Vestnek, a gráci Joanneum kémia és botanika professzorának.

Ezeket az alsó-ausztriai és stájerországi fajtaazonosító, fajtaleíró és értékelő erőfeszítéseket azért kell újszerűnek tekintenünk, mert a minőségi borttermő szőlőfajták elismeréséért küzdöttek a silányabb, rosszabb fajták ellenében. Így pl. a Groben (Heunisch), a Roter Muskateller termesztésének csökkentését javasolva a Rizling, a Tramini, a Cirfandli, az Oportó, a Kékfrankos fajták nagyobb területű termesztését szorgalmazták.

Az olasz fajták alapos, megbízható értékelését és leírását adta 1825-ben J. Acerbi katalógusában. 1829-ben Joh. M. Müheböck, weisenkircheni pap 5 fehér, 2 piros

és 3 kék wachaui szőlőfajtát írt le az alsó-ausztriai Duna mentéről, az Ampelographische Beschreibung der verschiedenen Weinrebensorten in dem Wachauer Bezirke — c. munkájában.

Az ampelográfiai szakirodalom külön megemlékezett Schams Ferenc Ungarns Weinbau I–II. c. kötetéről. Hermann Goethe véleménye szerint *„... die ersten genaueren Nachrichten über die grossen Weinschätze Ungarns und die daselbst cultivirten Rebsorten brachte".*

A délnémet szőlőhegyek bor és csemegeszőlő fajtáit gyűjtötte össze és írta le Babó és Metzger 1836-ban, az osztrák szőlőket 1837-ben J. Burger. Ő Görög Demeter gyűjteményét tanulmányozta és használta fel, de Schams Ungarns Weinbau-ját is ismerte. 1841-ben Grázban két rendszerező, ampelográfiai munka is napvilágot látott Fr. Trummer és Fr. X. Hlubek tollából. Mindketten a természetes rendszer hívei, ellentétben L.E. v. Vest-tel, aki még a bogyó, fürt, hajtás, levél szerinti mesterséges csoportosítást képviselte.

Babó 1844-ben már a fajták változatainak és szinonimneveinek sokaságát is megadta.[6]

A keszthelyi uradalom irányítása Nagyváthy János vezetésével

A XVIII. sz. végén Keszthely a felsőfokú mezőgazdasági ismeretek oktatásának magyarországi központja lett. A Festeticsek keszthelyi uradaloma — épp a Georgikon révén is — ebben központi szerepet játszott. Kezdetben a keszthelyi prefektúrához, majd a keszthelyi uradalomhoz tartozott a georgikoni major a felső, cserháti, vállusi, rezi, szentandrási, vonyarci, meszesgyörki, sármelléki, vindonyaszőlősi majorok mellett. A Festetics birtok 10 uradalma (keszthelyi, balatonszentgyörgyi, csurgói, szentmiklósi, csáktornyai, kemendi, vasvári, sági, szalkszentmártoni, soproni) 2534 és 6/8 kapásnyi szőlejéből a keszthelyi uradalomnak volt a legnagyobb allodiális, uradalmi szőlőterülete, 724 és 6/8 kapásnyi.

Festetics György — a kegyvesztett katonatiszt — Keszthelyre visszavonultan igyekezett a hatalmas örökölt adósságát a gazdálkodás jövedelmeiből csökkenteni. Így figyelt fel az ésszerű takarékossággal gazdálkodó nagy elméleti és gyakorlati tudással, tapasztalattal rendelkező Nagyváthy Jánosra, aki a kétkötetes, első magyar nyelvű mezőgazdasági szakkönyvét 1791-ben jelentette meg, amit a császár is aranyéremmel jutalmazott. Teljhatalmú, az uradalmat vezető, irányító tisztnek

[6] *Csepregi P.* 1960. 3. o., *A. Goethe* 1878. 4–5. o., *R. Schlumberger* 1963. 2. o., *Fábián J.* 1813. I. 195., 198., 200. o. A Gyöngyszőlőre: *Németh M.* 1970. 148. o., *L.E. v. Vest,* 1826., *Fr.R. von Heintl* 1821. 168–178. o., *E. Eminger,* 1983. 225. o. *J. Burger* 1837. 7–8. o. *Babo Fr.-K. Metzger I.* 1836., Görög és Schams fajtakutatásának ismeretére: *J. Burger* 1837. VII–. és *H. Goethe* 1878. 6. o., a természetes rendszer stájerországi képviselői: *Fr. Trummer* 1841., *Fr. X. Hlubek* 1841., *Babo, Fr. L.* 1844.

hívta meg őt Festetics Keszthelyre. Nagyváthy szaktudásának segítségével a gróf az adósságait hamarosan csökkentette is. Az új jószágkormányzó gazdasági elképzeléseihez iskolázott, szakértő segítségre, uradalmi beosztottakra lett volna szükség, ezért többek közt az ő javaslatára is elhatározta Festetics, hogy az uradalmak belső szakember ellátására mezőgazdasági tanintézetet állít fel. Bár a keszthelyi Georgikon részletes előkészítésében nem vett részt, az uradalom termelési színvonalának emelésével, Nagyváthy Európa első mezőgazdasági, agrár felsőfokú intézetének működési feltételeit biztosítani tudta. Rendelkezései, melyeket 1797-ig, a gróf szolgálatában hozott, még további éveken keresztül biztosították a Festetics uradalmak eredményes gazdálkodását.

A sikeres gazdálkodás záloga Nagyváthy szakismerete, szervezőképessége volt és az ellenőrzés rendszerének (kettős könyvelés) kiépítése. A legfrissebb szakirodalmat ismerte, ezekre a Szorgalmatos Mezei Gazda című kétkötetes könyvében, a kertészeti, szőlészeti fejezetekben hivatkozik is. Így felhasználta és nagy hatással voltak rá egykori professzorának Mitterpacher Lajosnak a munkái, Herm Lüder, I.H. Pratie, B.M. Sprenger, Rozier és Germershausen többkötetes XVIII. sz. végi munkája. Nagyváthy azonban nem ezek fordítási összességét, bő fordítását adta, hanem a saját tapasztalatait és ismereteit támasztotta alá vagy cáfolta meg a felhasznált és idézett szakirodalommal. Többször utal egyazon szakmunka, eljárás magyarországi tájegységnyi különbségeire is, amelyek nagy részét saját szemével látta, sőt végezte, részt vett ezekben a munkákban. Mindezen módszerei miatt következtetései helyesek, és nem egy javaslata a megoldásukra, az adott kor lehetőségei szerint tökéletesnek mondható, sőt mai szemmel is figyelmet érdemlő.

1792-ben, miután átvette a központi, uradalmi kormányzóság, az Oeconomica Directio vezetését, kidolgozta a termesztés és tenyésztés technológia fő irányelveit, az elvárások és számonkérések modern rendszerét, az írásba foglalt Instructio-t. Ez az 1795-ös kéziratos másolatban maradt fenn. Három nagy fejezetből áll, első a mezei gazdák kalendáriuma, amelyben a gazdaságirányításnak megfelelően havonkénti bontásban írta le a különböző megkövetelendő mezőgazdasági munkákat. Figyelme itt arra is kiterjedt — és ez a gyakorlatias Nagyváthyt mutatja be —, hogy az esetleges esős, hideg, sáros napok miatt, többféle munkafeladatot jelölt ki. (Ennek a fejezetnek a szőlészet-borászatra vonatkozó részeit hátrább ismertetem.) A második rész a tiszttartók kötelességeit, a szombatonkénti ülések, tanácskozások, a jobbágyokkal való bánásmód és konvenciós cselédek, a hivatalos közbenjárás, ügyintézés, az erdők, épületek, a szarvasmarhákkal való bánás, a vásárlás és eladás, a számtartóság, a kasznárság és az ispánság feladataival, témaköreivel foglalkozik. A harmadik főfejezet a számadások vezetéséről, a takarékos pénzügyekről, a kiadások és a bevételek elszámolásáról, a pénzügyek és számadások ellenőrzéséről, valamint az uradalmakból a központi jószágkormányzósághoz beküldendő, gazdasági eredményeket tükröző táblázatok, értékelések beküldéséről, elkészítéséről intézkedik.

Az uradalmak vezetésében eligazító, gazdasági tanácsülések, ún. „Szombati Sessió"-k voltak. Ezeken részt vett a számtartó, a kasznár, az ispánok, a gazdák, a „Pajta-Mesterek" a deák, a hajduk, a jágerek. A „sessió"-t a tiszttartó vezette. A megbeszélések tárgyai és sorrendje a következő volt:

1. A Directio új rendeletét, rendeleteit kellett felolvasni.
2. Az elmúlt hét eseményeit és ezzel kapcsolatos észrevételeit kellett Nagyváthynak, ill. a kormányzónak elmondani, majd írásban rögzítették ezt.
3. A múlt heti ülés jegyzőkönyvét felolvasták, és ha valamiféle munka elmaradt, azt újra az elvégzendők közé sorolták.
4. A következő heti munkát személyre és tisztségre lebontva kiadták, így az könnyen ellenőrizhető, számonkérhető volt.
5. A jószágkormányzó az eladásokról és a vételi szándékairól ismertette az ülés résztvevőit.
6. Ezután következett a számlák egyeztetése, és a „tzedulák prothocolliumába" kijegyzése.
7. Minden üzleti megállapodást és egy évnél hosszabb időtartamú szerződést írásban kellett rögzíteni, a szóbeli megállapodásokat nem fogadták el, és a szerződéseket a gyűlés hallgatósága előtt ismertetni kellett. Az írásba foglalt megállapodás és szerződés egy példányát a Directionál le kellett adni.
8. Ezután következtek a zálogügyek.

Nagyváthy előírta, hogy a tiszttartók a levéltáros (irattáros) segítségével a korábbi iratanyagok címjegyzékét is készen tartsák, hogy esetleges vitás ügyekben vagy döntéshozatalnál szükség szerint felhasználhassák. A szombati gazdaságirányítási tanácsülések délelőtt 9 vagy 10 órakor kezdődtek, hogy a *„Gazdaságot illető Objektumok el végződvén"* elég idő jusson a tanácskozásra. Szombat délután az ispánok, gazdák, kasznárok és a számtartó „computizálnak" vagyis a jövő heti tennivalók, feladatok megoldását veszik számba. A szombati tanácsülés így valóban operatív volt, Nagyváthy vezetésével. Az uradalmak jelentéseit meghallgatva, a jelentő tisztek helyismeretére sokat adva, az újítások elől nem zárkózott el, sőt inspirálta a helyi vezető tisztségviselőket a termelés színvonalának, az Instructiókban megadott irányba emeléséhez. A tiszttartók kötelességeinél is kitér a szőlőbortermelés alapkérdéseire, így a legjobb fajták termesztésére, az átoltásra, a megfelelő terület kiválasztására, a pontos hegyvám vagy dézsmalajstrom vezetésére, a telepítendő terület 7 év alatti teljes beültetésére, és a gondos szőlőhegyi munkák megkövetelésére, ahogy írta: *„A rest pedig igazíttasson útjára."*

A szőlő-bortermelés Nagyváthy előírásai szerint

Az Instructiókban megkövetelt szőlő-bortermelés megismerése nemcsak azért fontos, mert a XVIII. sz. végi, modern szemléletű uradalom gazdálkodásába pillant-

hatunk be, vagy Nagyváthy konkrét ismereteit vehetjük szemügyre, hanem azért is, mert ez a Georgikonban oktatott szőlészet-borászatra is hathatott, így a többi magyarországi uradalomra is hathatott az egykori georgikoni hallgatók révén, akik később uradalmi vezetők lettek.

A szőlő trágyázását augusztus, január, február hónapokra írta elő az Instructió. A szervestrágyán kívül megérett „ölföldet" a kiszáradt tófeneket, megrohadt sarat és iszapot ajánlott, amit egy évi érlelés után használtak fel. Hasonlóan megfelelt az árokmetszésből, vízfolyások kitisztításából származó ülepedék. Februárban a szőlőkbe hordták az érett, kezelt trágyát, és elterítették, majd a nyitással bedolgozták a talajba. Márciusban a szőlőmetszés következett, ahol figyelnie kellett a tisztartónak, ispánnak, hogy a vincellérek, munkairányítók nehogy a szőlőmetszők javára csaljanak. Nagyváthy felhívta a figyelmet, hogy a jó szőlőfajtákat ebben a hónapban kell szaporítani, de az átültetést megsínyli az új telepítés, ezért már ekkor a nemes fajták átoltását javasolta.

A szőlők mellé ekkorra már a támkarókat is le kellett szúrni, ugyanis német példák alapján ősszel, szüret után kihúzták azokat, hogy hosszabb ideig felhasználhatóak legyenek. Ezek a munkák a bujtással együtt még áprilisban is elvégezhetőek voltak. Nagyváthynak nemcsak a különböző évek időjárásváltozását kellett figyelembe vennie, amikor két hónapra is ugyanazt ajánlotta, hanem azt is, hogy az északibb fekvésű dunántúli uradalmak szőlőmunkáit csak később lehetett elkezdeni, mint a déliebbekét. A meleg nyári napok beköszöntével a szőlőmunkák szüneteltetését javasolta és a korábbi kötözés után a másodikat, valamint a levélritkítást most már nem javasolta, mert *„a szőlőszemek el sülnek, és aprók maradnak ..."* ellenben a gyomlálást jónak tartotta, hogy ne szárítsa ki a szőlő földjét. A levélritkítás ellen azért is hadakozik, hogy a fürtök a levelek árnyékában fejlődhessenek. Augusztusban már a nagy, túlnövő hajtások letörését, az eloldott kötések megújítását és a sűrűsítő szőlőlevelek letépését, majd a kötözők utáni újabb talajlazító kapálást írta elő az Instructiójában. A télre eltett, elálló fürtöket szeptemberben szedettette meg addig, amíg a dér meg nem csípte. A fürtök szedésénél a bogyók törődésmentességét kívánta meg, majd száraz, hűvös helyre elrakatta, de javasolta rudakon felfüggesztésüket, és mint írta, a *„déli nap fényén megfonynyasztatik"*.

Szeptember végén már a korai érésű szőlőfajták szedését említi, bár a *„jó hegyeken való szüret rend szerint October közepén szokott el kezdődni"* és nem árt az első dércsípést megvárni. De a többszöri dércsípést már nem ajánlotta, mert bár a bor mennyiségét a harmat és dér növeli, de a minőségét nem. A szüretidő megválasztásának fontosságát hangsúlyozta Nagyváthy az uradalom, de a szőlőtermelő gazdák szemszögéből is *„... hogy az értetlen nép meg nem várván a Hegyekk a Kormányzó Tiszt által való fel szabadításokat, az idején való, vagy el késett szedés által az uraságnak, ő magának, söt az egész Helységnek kárt okoz-*

zon". A szín szerinti szüretet is előírta. A robotban vagy napszámban dolgozók munkaidejét, hogy teljesen kihasználják az uradalmakban, megkövetelte, ha: *„... a munkások vagy a lanyháló eső miatt nem szedhetnek vagy a szedést estvénél hamarabb végezik, hogy tehát illyenkor a napszám vagy robot haszon nélkül el ne vesszen; a férfiakat azonnal a Gyenge tövekk bé takarításához; a Leányokat pedig és gyermekeket a karó kiszedéséhez és azoknak kereszt lábokra való rakásokhoz kell állítani"*. Szüret után októberben, nem várva meg a következő, munkacsúccsal kezdődő évet, a levélhullás után bujtást, metszést, a vízvezető árokban pedig iszapfogó vermeket ásattatott, a szőlőföld végén pedig gyepföldet gyűjtetett és ölszámra összerakatta, hogy a következő év őszén trágyaként felhasználhassák. A fagyok megérkezéséig a szőlőmunkákat folyamatosan előírta Instructióiban, így a szőlő fedését, a trágyahordást, a bujtást, a földhányást, a veremásást, a metszést és a karószedést.

A borászatban is hasonló lelkiismeretes, pontos munkát követelt meg. A szüret közeledtével, az üres hordókat a pintérekkel megtisztíttatta, a faabroncsokat *„... megszorongatás végett"* átvizsgáltatta. Szeptemberben, a megkezdődött szüret időpontjában a leveses törkölyt lefojttatta kádakban, és pálinkának kifőzésre rakta el. A mustnyerés és feldolgozás időtartamának rövidítését sürgette, majd fűthető erjesztőhelyiségű pincékben érleltette a bort. Mint írta: *„... hordókra szürettessen és meleges borházakra rakattasson le, hogy a forrásnál hamarább, és egyenlőbb legyen"*.

A borok mennyiségi és minőségi nyilvántartására a kasznárt kötelezte, akinek az invertáriumban kellett feltüntetnie a hordók, kádak űrtartalmát, sorszámát, amit az edények fenekére is ráégettek. A nyilvántartásban fel kellett tüntetni, hogy fehér vagy veres bort, urasági majorsági termést, kilencedet, vagy pénzen vásárolt és melyik hegyen, mikor termelt bort tartalmazott a hordó. A kasznárt ellenőrizték, hogy a bor megkülönböztetésével *„... soha egyik speciest a Másikkal mikor erogál, vagy percipiál öszve = ne zavarja"*. Decemberre már a törkölypálinkát ki kellett égetni, mert ez idő után már csak ecetnek használhatták azt fel. Decemberben a kiforrt új borokat Nagyváthy töltögettette, majd februárban — a nagyobb íztartalmúakat márciusban — fejtette. Csendes, szélmentes napot határozott erre meg. A borfejtésnél a zárt fejtést javasolta, az ún. *„szivárvány"* hajlított csövekkel, melyek *„... a lihónál jóval is szaporábbak, és hasznosabbak..."* a zárt fejtés érdekében. A bortöltögetést májusig ajánlja, a pinceajtók zárvatarása mellett, a nyári melegek ellen. Töltögetés után a kasznárokkal a hordók akonáját töröltette meg, szurokkal lepecsételtette, hogy a következő töltögetés idejéig a pintér se nyúlhasson hozzá. Egyben tiszta ruhával takarták le az akonalyukat, hogy penészt ne kaphasson. Nagyváthy előírta, hogy minden uradalmi pincében két-három vasabroncsot tartsanak készenlétben, hogy a faabroncs lepattanása esetén ezeket mielőbb a hordóra verve, a borelfolyást megakadályozzák.

A fentebbiek is érzékeltetik, hogy Nagyváthy János, Festetics György jószágkormányzója az uradalmak részére írt Instructióiban szigorú termesztéstechnikai és borászattechnológiai fegyelmet követelt meg. A pontos, szorgalmas munka mellett elsősorban a teljesítményt, a munkaidő teljes kitöltését követelte meg. Ennek érdekében az összeállított Instructióival feladatot adott a beosztott uradalmi alkalmazottaknak, de ezáltal a végzett munka ellenőrzését is biztosította. A bortechnológiai megszorításai egészen újszerűek, a XVIII. sz. végi korabeli szakirodalom még csak fel-felveti azokat az elveket, szakmunkákat, amit Nagyváthy a korszerű és nyereséges gazdálkodásra törekedve már Festetics György dunántúli uradalmaiban megkövetelt. Így a gyors szőlőfeldolgozást, a gyors kierjedést segítő, fűthető erjesztőhelyiséges pincét, a rendszeres töltögetést és légmentes lezárást, a zártan kierjedt bor zárt fejtését, a fejtőcsövek használatát. Így vált szaktudássá tehát Nagyváthy Jánosnál a nyugat-európai francia, német szőlészeti-borászati szakirodalom ismerete és saját magyarországi gyakorlati tapasztalata.[7]

Szőlészeti és borászati ismeretek és oktatói a Georgikonban

A XVII. sz.-tól az uradalmakban már a kertészethez, vincellérséghez értő, külön szakképzett emberekre volt szükség. Ez irányú, de általános gazdaságtudományi ismereteket is a gyakorlati tapasztalatokon kívül, szervezett formában sehol sem lehetett a XVIII. század közepéig megszerezni. Csak a kertészet és a természettudományok iránt érdeklődő tanároktól leshettek el az érdeklődő tanítványok valamiféle ismeretet. Csehországban merült fel először az az elképzelés, hogy a népiskolákban a gyermekek a gazdálkodás ismereteit megszerezzék, mégpedig magasabb fokon, mintha a fiatal az apjától tanulta volna azt. Az Industrie-Schule, vagyis a szorgalmi gyakorlati gazdasági népiskolában 1771-től már a kertészet, gyümölcsfaápolás ismereteit is elsajátították. A felvilágosult abszolutizmus felkarolta ezt az elképzelést, mert nagyobb adóalapot, jobban fizető adóalanyt remélt tőle. Magyarországon először Tessedik Sámuel Szarvason valósította ezt meg. J. Wiegand 1771-ben ugyancsak hangsúlyozta a mezőgazdasági ismeretek falusi iskolák útján való terjesztését. Sőt, magyar fordítása már a mezőgazdaságot propagáló tankönyvként a „nemzeti iskolák" számára is megjelent 1780-ban. Kaunitz, Mária Terézia kancellárja 1776-ban ugyancsak külön emlékiratban hívta fel a figyelmet

[7] A georgikoni mezőgazdaságtörténeti adatok agrártörténeti kiértékelésének hiányára: vö.: *Süle S.* 1967. 236. o., Balassa Iván előadása a Georgikon Majormúzeum megalakulásának 10. évfordulóján rendezett konferencián. A Festetics uradalmakra vö.: *Szántó I.* 1954. 35., Nagyváthy, Festetics és a Georgikon kapcsolatára vö.: *Sági K.* 1972. 23. o., *Süle S.* 1967. 24. o., Az Instructiót 1792-es keltezésűnek tartja *Szántó I.* 1956. 19. o., Az Instructió tartalmára, felosztására, szőlészeti-borászati követelményeire: *Nagyváthy J.* 1795., *Csoma Zs.*, 1976. 77–78. o., 1977. 87–90. o., 1979. 106. o., uő. 102. o., használatára *Nagyváthy K.* 1891. 24. o.

a falusi iskolák mezőgazdasági ismeretátadási lehetőségére. Ebben az évben helyezték Tatára az 1763-ban alapított szempci Collegium Oeconomicumot, amiben a gazdasági ismereteket oktatták — de jelentősége háttérbe szorult. Egy évvel később, az 1777-ben kibocsátott Ratio educationis azonban már a mezőgazdasági ismereteket, és ezen belül is a szőlőtermesztésben való jártasságot is megkövetelte a bölcsészeti tanfolyam hallgatóitól. Így a magyarországi iskolák mind az öt fokozatában és a Nagyszombatról Budára, majd Pestre átköltözött egyetem filozófiai karán is elkezdték oktatni a mezőgazdasági-kertészeti ismereteket. Itt Mitterpacher Lajos kapott megbízást ennek tanítására. Tessedik gondolatait — hogy az intenzívebb kultúrák megismerésében a falusi pap és a tanítónak óriási szerepe van — felkarolta és szintén hangsúlyozta a falusi papság szerepét. Sőt 1784-ben, a Helytartótanácsnak adott szakvéleményében egyértelműen kiállt amellett, hogy a teológusképzésben a kertészeti ismeretek oktatásának megszüntetése nagy hiányt jelent és helytelen volt. Leszögezte, hogy a mezőgazdaság oktatását az ötéves teológusképzésben kötelező tantárgyként kell előírni, mert az ország gazdasági helyzetének javulását a mezőgazdasági termelés színvonalának emelkedésétől lehet csak várni. Mitterpacher messzemenően figyelembe vette az Elementa — mint egyetemi tankönyv megírásakor az udvar tanügyi reformját, amelynek tanterve a szőlő-kertgazdálkodás ágait, illetve tanítását írta elő.

Nem véletlen, hogy a XVIII. századi mezőgazdasági szakirodalmat az iskolai oktatás áthatja.

Ilyen előzmények után és légkörben (a selmecbányai Bányászati Akadémiát nem is számolva) alapította Festetics György területileg a keszthelyi uradalomhoz tartozó Georgikont, mint az első európai felsőfokú mezőgazdasági ismereteket oktató intézményt.

A Georgikon tangazdaságát 1979. szeptember 2-án jelölték ki, a terület korábbi tulajdonosait Festetics anyagilag kielégítette. Két évvel később, október 1-én József nádornak azt jelenthette a gróf, hogy többek közt 200 hold földje, 100 hold rétje és szőleje, 100 hold erdeje és gyümölcsöse, 20 hold botanikus kertje volt az iskolának. A Georgikon gerince a hároméves Tudományos Gazdasági Iskola volt 1797-től, de kilenc évvel később már az alapfokú Kertész iskola is megnyitotta kapuit. A kezdeti időben csak két tanára volt, egyik a gazdasági tantárgyakat, a másik a matematika, gazdasági számvitel, mértani jellegű tantárgyakat tanította. Pár év múlva már különválasztották a növénytermesztést az állattenyésztéstől, és több szaktantárgyat is, így a kertészetet, szőlészetet, valamint a természethistóriát (botanika, zoológia együtt).

A Georgikon tanárai mind kiváló szakemberek voltak. Széles látókörűek, a legújabb tudományos eredményekkel lépést tartó elméleti és gyakorlati szakemberek. Például Nagyváthy János, a Georgikon egyik szellemi szülőatyja, Bécs mellett a Laxenburg és Vösendorf uradalmak birtokán lesett el sok mindent Jordán

Péter uradalmi kormányzótól mint gyakornok. Nem véletlen, hogy 1816-ban a keszthelyi Georgikont meglátogatta Jordán, akit assessornak is kineveztek, és az uradalmakról persze Keszthelyre is rendeltek növényeket.

Bár Nagyváthy a Georgikon megalakulásakor már nem tartozott a Festetics uradalmak tisztviselői kötelékébe, mégis majd negyed század távlatából is meleg szavakkal méltatta az iskolát. *„A Keszthelyi Georgikon pedig példátlan bőkezűséggel és szorgalommal a szomszéd Nemzetek gazdasági Fogásait, talált szerszámjait, ditsért Magjait s át a mellyeket sok Majorokba és újságokon való kapálás, és személlyes ajánlás szekerekkel behordott, próbára vonta; és a mellyek a sárt kiállották ...”* 1810-től Asbóth János (1768–1823) a Georgikon igazgatója, majd 1806-tól az uradalom inspektora. Egykori késmárki tanítványa, Rumy Károly György ebben az időben már a német tudományos társaságok ismert és kedvelt alakja, akit a „Göttische humanistische Privatgesellschaft” tagjai sorába választott. Rumy közbenjárására 1810-ben Asbóthot is tagjai közé választja a göttingai tudományos társulat. Asbóth kérésére pedig Festetics Györgyöt is kitüntetik a tagsággal, amelylyel a Georgikon európai jelentőségét és példáját méltányolták és ismerték el.

Asbóth a világhírű Pethe Ferenc örökébe lépett, mint a Georgikon vezető tanára. A vezetőtanár — akit a későbbi publikációk általában igazgatónak neveznek —, a tangazdaságot irányította és a mezőgazdaságtant oktatta. De ezeken túlmenően feladata volt a Directio számára a rendszeres és aprólékos havi jelentések elküldése is. 1804-ben hozták létre az archoni tisztséget. Az archont egy-egy tanévre nevezte ki a Directio javaslatára Festetics a tanárok közül. Ez a tisztség már közelebb állt az igazgatói titulushoz.

A Georgikonról szóló könyvek és más írások Asbóthot említve egységesek abban, hogy 1806-tól a Directio helyettes vezetője lett. Valószínűleg az érdemben végzett munka alapján öröklődött egyik kiadványból a másikba ez az álláspont, ugyanis a Directio hivatalos rangsorában az inspektor (ez lett Asbóth rangja) a harmadik helyen állt a direktor (1805-től plenipotentiarius) és a főexactor mögött. A Georgikon minden ügyes-bajos dolgát Asbóth intézte, bár az intézmény felügyelete hivatalosan közvetlenül a direktorhoz tartozott.

A georgikoni tanítás során Pethe Ferenc mellett Asbóth tette a legtöbbet az oktatás magas színvonalának emeléséért. Már odaérkezésekor gyümölcstermesztési tankönyv írásába kezdett, majd 1805-ben a gazdasági technológia tanítására készített kéziratot és a Kertész Iskola tantervét is összeállította. Ezekben az években szintén ő készítette el az alpraktikánsok (bérestanulók) tananyagát is. Ezek után kapott megbízást a Georgikon gerincét képező Tudományos Gazdasági Iskola tananyagának összeállítására. Alapul Pethe korábbi tantervét vette, s erre építette tantárgyfelosztását. Ezeket három fő témakör köré csoportosította Asbóth: gazdaságbeli tárgyak (főleg növénytermesztés, állattenyésztés és birtokigazgatás), mathézishez tartozó tárgyak (algebra, geometria, építészet), végül historia naturális (ter-

mészethistória) és veterináriabeli (állatgyógyászat) tárgyak. Asbóthnak ez az igen részletes és alapos felosztása 1823-ig változatlanul érvényben maradt és a Georgikon megszűnéséig is csak kisebb módosításokat hajtottak rajta végre.

A Directio vezetésébe kerülve és nagyobb hatáskört kapva, Asbóth szívósan törekedett a Georgikon működésének kiszélesítésére és az oktatás színvonalának javítására. Előadásokat már nem tartott ugyan, de mint első számú felelőse az intézményi tevékenységnek, mindenen rajta tartotta a szemét. Asbóth meghatározó volt a Georgikon életében. A directiobeli bürokrácia alaposan igénybe vette, ezért nem publikált annyit mint más tanárok. Neki köszönhető az is, hogy inspektorsága idején ugyan nézeteltérés volt a Directio és a tanárok között, előtte és utána viszont ennél jóval több.

Az adminisztratív lekötöttség mellett azért arra is maradt ideje, hogy kutatómunkát végezzen, bár sokkal kevesebbet, mint amennyit szeretett volna. 1803-ban elkészítette a georgikoni gyümölcsösben található gyümölcsfák jegyzékét, részletes pomológiai leírásukkal. Egy másik kézirata „a földi almának vagy kolompérnak míveléséről és használásáról" szól. Asbóth a burgonyát nevezte így, valószínű a délnémet, Schwaben területen használatos „Erdapfel" elnevezés után, amit mind a szakirodalom, mind a délnémet betelepedők használtak. Asbóth nevéhez fűződik a georgikoni botanikus kert létrehozása. Elrendelte, hogy a növények mellé táblákat helyezzenek el, melyeken azok *„deák és magyar neve foglaltasson"*.

Festetics a vizsgákat nyilvánossá tette. A vizsgákkal összekötött „látogatások", nyilvános szemlék tulajdonképpen tudományos összejövetelek voltak, ahol előadások is elhangzottak. Így tartott Asbóth előadást a hagyományos (általa „parasztos"-nak nevezett) szőlőművelésről is.

1818-ban, máig ismeretlen okokból megvált a Georgikontól és a Bács megyei koronauradalmak igazgatója lett, majd 1823. június 19-én halt meg Zomborban.

Rumy Károly Györgyöt (1780–1847) 1813-ban hívta meg Festetics a gazdászat, jószágigazgatás, vegytan és természetrajz tanárának, aki az uradalom gazdálkodásának irányításában is részt vett. (Rumy munkásságát nehéz pontosan megítélni, mert húsz önállóan megjelent munkáján kívül 107 német, 31 magyar és 12 más nyelvű folyóiratban jelentek meg cikkei, tanulmányai latin, német, magyar, szlovák, horvát és más nyelveken, melyeket maga is beszélt. Ezeken a nyelveken 280 kisebb-nagyobb, sok esetben többkötetes kézirata maradt hátra, melynek jelentős része elpusztult.)

A rendkívül termékeny és szorgalmas Rumy a szőlőtermesztés helyzetével már 1811-ben foglalkozott cikksorozatban, majd 1812-ben és 1814-ben is. Ebben és a következő évben beszámolt a Nemzeti Gazdában a georgikoni havonkénti munkavégzésről és német nyelven a Vaterl. Blätter-ben is, ahol még 1816-ban is írt egy kis cikket. 1814-ben fogad egy gazdasági látogatáson lévő csoportot, és beszámol

a Georgikon termelési eredményeiről. A magyar szőlőfajták ügye többször is foglalkoztatta. Már nincs a Georgikonban 1818-ban, amikor a Tudományos Gyűjtemény hírül adja, hogy szakmai munkássága elismeréséül, többek közt *„... a Keszthelyi Georgikonban ifjú Gazdák formáltatása által szerzett érdemeire nézve, ...”* levelező tagjai sorába választotta a *„Bajor Királlyi Gazdaságbéli Egyesület”*.

1817-től már a kastélyon kívül, az uradalmak számára is biztosítani kívánták képzett kertészek utánpótlását. Főleg a szőlészetet oktatták a Georgikonban, de a hallgatókat a kertészet más ágaiba is bevezették. 1817. március 3-i rendelkezés értelmében már a szőlőhöz, gyümölcshöz értő és azt tanuló alpraktikánsokat kellett képezni. A tanításhoz a tanterv és a tárgyfelosztás elkészítését Asbóth Jánosra és Sövegjártó prefektusra bízták. A kétéves képzési időszak alatt egy évig a kertészre bízták az ifjút, hogy a gyakorlati munkafogásokat megtanulja. A kertészhallgatóknak is évente háromszor kellett vizsgázniuk, mint a többi georgikoni hallgatónak. A Georgikon tantervében a kertészet az 1820-as évektől mind jelentősebb helyet kapott, ami Lehrmann József főkertész, majd professzor eredményes munkásságát hirdeti.

1826 márciusában nevezte ki Festetics László professzorrá és az egész keszthelyi uradalom kertészeti, szőlészeti, szeszfőzési munkáinak irányítása feladatai közé tartozott. Emellett a georgikoni mintakertek és a pincészet vezetője is ő volt. Kimutatások szerint az ő előadását hallgatták a legtöbben és a leggyakrabban. Népszerűségét mutatja egy korai georgikoni híradás is, miszerint 1817-ben, a georgikoni diákok vizsgája utáni ünnepségen még mint *„a Georgikon kertésze”* — furulyázott. A szőlészet, a kertészet és a növénytan tantárgyait magyarul adta elő, amit az egykori georgikoni tisztinövendékek naplói mutatnak. Lehrmann kiváló gyakorlati szakember volt, aki szaktudását nemcsak az uradalom kertészeti munkálataiba, hanem hallgatóinak elméleti és gyakorlati órákon, a nevelési munkájába is bele sűrítette, és átadta. Keveset tudunk róla, szakirodalmi munkásságáról sem tudunk, valószínű az uradalom gyakorlati szervező tevékenysége a tanítás mellett rendkívül sok idejét lekötötte. Ezt sejteti Festetics László 1844-ben Lehrmannak írt köszönő levele is: *„A Magyar gazdasági Egyesület bortenyésztő szakosztályának tanácskozásáról tett jelentésén az Úrnak igen örülök. Igyekezzék az úr annak Szőlőkathalogussát megkeresni, — hogy és azon fajokat, mellyek nekem még hibáznak beszerezhessem; és írja meg az Úr nekem, hogy lehetne azokat megkapni. Baitosságh úrtól nékem ajándékul küldött munkáját „Hilauthus glandulosa” fáról elfogadom. Adja az Úr azt Ujj Számvevőnek által, hogy azt a Georgiconi könyvtárnak Cathalogussába írhassa. Néhány, bortenyésztést illető könyvéről szóló jegyzéket kezemhez vettem, melly könyveket megszerezni, s annak idejében leküldeni fogom. Nem foghatom: hogy az Úr azon nagy Görögdinnye Magot, melyet tavaly, úgy tetszik a Directio utján, leküldettem, meg nem kapta.*

Sághon is vetettek belőle, de gyümölcse nem lett ollyan szép és nagy. Írjon az Úr, hogy van a dinnyés kert Feneken, úgy vélem már jobb állapotban, mivel annak öntözésére a kút már megásatott; de van é viz benne, s jó é?"

Lehrmann professzor halála után, 1845. október 17-én a szőlészeti-kertészeti tudományok oktatását Rády Jánosra bízták, aki néhány heti működés után lemondott. Az 1848-ban Kossuth zászlaja alá önként bevonuló hallgatóknak Mindszenti Péter oktatta ezeket a tantárgyakat a Georgikon megszűnéséig. A nemzetőrnek állt hallgatók miatt a Habsburg önkényuralom a forradalom és szabadságharc bukása után büntetésből nem engedélyezte az intézmény kapuinak megnyitását. Csak az 1818-ban alapított, majd állami kezelésűvé vált magyaróvári Gazdasági felső Tanintézet megnyitásához járult hozzá 1850-ben. Időközben 1839–40-ben a Batthyányak rohonci birtokán is működött egy rövid életű gazdasági intézet, de ezek nem vehették fel jelentőségében a versenyt a keszthelyi Georgikonnal. A nagyhírű intézet megszűnése hiányt és űrt jelentett a gazdálkodást értő és vezető uradalmi tisztek képzésében, ezért a Falusi Gazda 1859-ben, 11 évvel a kényszerű bezárás után, azt közölte, hogy: *„A keszthelyi Georgikonról vagyis gazdasági iskoláról azon hír kering, hogy a somogy-, zala-, vas-, fejér- és veszprémmegyei gazdasági egyesületek együtt fogják ujra éleszteni s állandó fennmaradásáról gondoskodni."* A Georgikon újra megnyitása körül széles társadalmi vita bontakozott ki. Ennek is eredményeként, az enyhülő önkényuralom engesztelődéseként 1864. június 3-án az országos Gazdászati és Erdészeti Tanintézet megnyitását, majd 1869-től országos Gazdasági felsőbb Tanintézetét alakulását a kormány engedélyezte.[8]

[8] A XVII. századi vincellérek, kertészek szaktudásának igényére: *Maksay F.* 1958. 40. o., A XVIII. századi mezőgazdasági ismeretek oktatása, a népiskolák, tanítók, a falusi papok szerepére vö.: *Kosáry D.* 1980. 470–476. o., *Révai M.* 1780. *Bakács I.* 1947. 144. o., *Tessedik S.* 1784. 260. o., *Szentpétery I.* 1935. 288. o., *Friml A.* 1913. 119–120., 176. o., a mezőgazdasági szakirodalmat átható iskolai oktatásra: *Nagyváthy J.* 1791. 8. o., A Georgikon alapítására vö.: *Szántó I.* 1956. 496. o., *Süle S.* 1967. 12., 151., 279. o., a georgikoni kertészetet, szőlészetet oktató tanárokra, és oktatásra: *Süle S.* 1967. 28. o., *Nagyváthy J.* 1821. 1. o., Asbóthra vö.: *Pintér J.* 1987. 53–55. o., *Rumy K. Gy.* 1811. 12., 14. o., *R. Bright* 1815. 34. o., *NG.* 1814. II. 74–78., 154–158. o., 1815. I. 97–100. o., II. 123–128. o., *Vaterländ. Blätter* 1816. 114–115. o., a fajtakérdésről: *Rumy K. Gy.* 1816. és uő. 1818., elismerésére Tudományos Gyűjtemény 1818. III. 120. o., a georgikoni gazdasági látogatáskor 1814. március 20-án elhangzott ismertetésére, a keszthelyi Georgikonról: *Rumy K. Gy.* 1814., Lehrmannra vö.: *Süle S.* 1967. 44–64. o., *NG* 1817. I. 405. o., *Csiki L.* 1972. 44. o., *Ploetz.* 1837. 5. o., uradalmi szervező tevékenységére, Festetics László levelére: „Nemzetes Lehrmann József úrnak, a Gróf Festetics László cs. k. Kamarás úr kerti Felügyelőjének és georgikoni Professzornak" Balaton Múzeum, Keszthely, Történeti Adattára F. 57.205. o., a Georgikon működésének hiányára: *FG.* 1859. 331. o., *Dunántúli Társadalmi Közlöny* 1863. 162. o., az újramegnyitása körüli vitákra: *Sági K.* 1972/b 74–76. o., a magyaróvári kertészeti oktatásra: *Geday G.* 1969. 90. o., az első szőlészeti-borászati tankönyv: *Köhler V.*, 1858.

A szőlészet-borászat elméleti és gyakorlati oktatása

A georgikoni szőlészeti-borászati oktatásra is hatott Nagyváthy 1792-es Instructióiban megszabott, megkövetelt és leírt szőlőművelés. Azonban a szakirodalom tolmácsolta természettudományos ismeretek gyarapodásával fokozatosan bővült a Georgikonban előadott szakanyag. A mennyiségi bővülés minőségivel is együttjárt. A kiváló, nemzetközi hírű és tájékozottságú szakemberek, tanárok biztosították ezt a fejlődést. A georgikonbeli szőlészeti-borászati oktatás színvonalát és tartalmát három egykori, a diákok által lejegyzett kézirat tanúsítja. Az első, évszám nélküli, „Oenologia" címet viseli, ami Ploetz 1837-es leírása alapján már Lehrmann előadásának tűnik, akit 1826-ban — korábbi kertészeti minősítése után nevezett ki a gróf georgikoni professzornak. A tömör, pár oldalas kézirat 19 szakaszra oszlik. Az elsőben a szőlőtermesztést az ország egyik fő művelési ágának nevezi. A másodikban a telepítés előtti fekvés, égtáji, talajrétegezettségi, felásási-, talajelőkészítési szempontokat hangsúlyozza. A harmadik szakaszban valószínűen a georgikoni vizsgakövetelményre utal a kézirat készítője, amikor azt írja: *„A sok szöllö fajtákat ugymint a legnevezetesebb némelly Keszthelyi magyar s külföldi fajtákk neveit szükséges tudni."* A negyedik szakasz megállapítja, hogy a szőlősgazdák több szőlőfajtát különböztetnek meg ampelográfiai bélyegeik alapján, mint a *„füvészek"*. Az ötödikben az érésidő szerinti kevert telepítés ellen szól, a hatodikban a művelésmódbeli különbséget, középmagas, alacsony és törpe szőlőket különböztetett meg. A 7. részben a karóhúzás és karóverés, kötözés, kapálás munkájáról ír, amelyek *„... a helybéli körülmények szerint különbféle időben s modon vitetik véghez"*. A zöldmunkákról szól a nyolcadik rész, a fattyúhajtások letöréséről, a buján növő vesszők lemetszéséről, levélritkításról, gyomlálásáról, sarabolásáról amik *„... annak idejében igen elősegíttik a fürtök s vesszők megérését"*. A tápanyagutánpótlásról a 9. szakaszban szól, a trágyázásról, az őszi felásásról és a *„... földnemeknek egymással való össze ... keveréséről"*. A 10. és 11–12. szakaszban az öreg tőkék megújításáról szól a kézirat, a bujtás, homlítás vagy döntés és az oltás munkálatairól, valamint azokról a kár- és kórképekről, melyeknek a szőlőültetvények ki lehetnek téve; így a kopárság, penész, *„borzadtság"*, fattyú- és vízhajtások, a fürtrepedés és rothadás, a dér, fagy, ragya, jégeső és a különféle állatok által okozottakról. A 13. szakasztól a borászat egyes kérdéseivel foglalkozik a jegyzet, így a szüreti eszközök előkészítésével, a bogyózórostákkal, a szüretidő optimális meghatározásával, a bogyózúzással és préseléssel. Hasonlóan talán a vizsgakérdésekre utal a 14. szakasz, amikor a borok erjedésének irányítása és ennek tudományos megmagyarázását említi a kézirat. A kádakban való erjedés hosszát több tényező befolyásolta — de ezeket nem említi a jegyzetíró —, amelyek a lefejtés idejét befolyásolták. Említi viszont a *„nevezetesebb"* borok kezelésénél a champagnai pezsgő borokat, de a borkezelések alapjának a jó edényben tartást,

megfelelő pincét, és a borfejtést, kénezést, töltögetést és tisztítást tartotta. A borbetegségek, borhibák közül a virágosodást, a bortörést, nyúlósodást, penészszagot és ecetesedést említette. Általánosságban érinti a kézirat, hogy ezeknek van növényi, állati és ásványi eredetű ellenszere.

A második kéziratunk, mely a georgikonbeli szőlőtermesztési-borászati ismeretek elméleti és gyakorlati oktatását tükrözi, a *„Gazdaságbéli Kalendáriom melly Schmidt Josef K.G. (keszthelyi georgikoni) Practicans által le irattatott Keszthelyen 1828-ik Esztendőben"* — címet viseli. A kézirat — címének megfelelően — a hónapok munkáit sorolja fel. Nem nehéz felfedezni még benne a középkori hagyományokat, és Nagyváthy János 1792-es Instructióinak továbbélését. A Kalendárium ugyancsak megadja és rögzíti az uradalmi tisztek feladatait és a szakmunkák, termelési feladatok hónaponkénti részletezését. Januárban pl. a trágya szőlőbe hordása és a pincékben a bor érlelése, kéthetente a töltögetés, a nemesebb borok butellákba töltése, a borfejtésre felkészülés és a borkészletek, valamint a hordókészletek nyilvántartása jelentette a havi munkát. Nagyváthyhoz képest újdonság volt, hogy az 1802-es 7. tc.-re hivatkozva, a jövendő uradalmi tiszteknek előírta, hogy vízkereszt napjáig szedjék be a bordézsmát vagy hegyvámot ott, ahol ennek idejét nem állapították meg korábban. Februárban a trágyahordás folytatódott, és a karókészítés, a bujtások elvégzésének ideje következett. A pincékben a borok tisztán tartása, két hetente töltögetése, a borfejtés munkálatai folytak. Márciusban a karófaragás, bujtás, József-nap táján a szőlők nyitása, metszése, majd az első vagy parragkapálás, az öreg tőkék *porganéjjal* táplálása, szőlőültetés, átoltás, a pincékben két hetente bortöltögetés, a butellázás, fejtés, a lefejtett hordók kitisztítása és száraz, árnyékos helyen tartása következett. Ebben a hónapban égették ki a seprűpálinkát, Gergely napkor a szőlőkben előző évben esett változásokat a földesúri birtokkönyvekbe, dézsmakönyvekbe és jegyzőkönyvekbe bevezették, valamint eddig a napig bocsátották árendába a szőlőket.

A március borfejtés idején a Kalendáriom külön felhívta a konvenciós cselédekre a pintérek figyelmét, hogy: *„... cselédeknek és idegeneknekk általlyában a pintzébe valo járás ok nélkül meg ne engedtessen. Ne hogy ezen szín alatt, hogy a pintzében a pintérekk segittenek, megrészegedjenek"*. Áprilisban Szent György nap előtt az első kapálást, ahol még nem végezték el, be kellett fejezni *„... minek előtte a szölö bimbok megmozdulnának"*.

A tavaszi bujtást megtrágyázták, majd a karózás, gyepűigazítás, vízcsatornák tisztítása következett, végül vízmosások szabadon hagyását és oldalaik kiépítését, javítását kellett elvégezni. A pincében a borok tisztán és pecsét alatt tartása, a két hetente történő bortöltögetése, a pinceablakok téli fagy elleni szalmás trágyatakarásának elhordása és a pincék szellőzése jelentette a legfontosabb elvégzendő feladatokat. A borárulás árendáltatásának (bérbe-licitálással adása), különbözőségei pl. aszerint, hogy a jobbágyok a saját határukban, vagy idegen határban termelték-

e borukat, vagy a marhák szőlőben legeltetésének április 24-től érvényes tilalma fennállt, mind-mind a praktikánsok ismeretanyagához, tananyagához tartozott. Májusban az őszi vagy tavaszi vermelésű szőlővesszők ültetése, a *„Vintzellér v. hegyes orru bogarak reggelenként való öszveszedése és elégetése"*, a karóverés folytatása, a kötözés és fattyúhajtástörés, a 2. kapálás, a pincékben pedig a két hetente történő bortöltögetés, a pinceablakok nappali zárva, éjjeli nyitvatartásával pinceszellőztetés és a pintérek dongafa faragása jelentette a munkákat. Ebben a hónapban kellett az uradalmi tiszteknek az árendába adott szőlőkben a tőkeszámot összeszámlálni, és a szerződésekben követett bujtáskészítésről meggyőződni. Júniusban, a hideg időjárás esetén, a fentebbi munkák ismétlődtek egy különbséggel: a szőlővirágzás ideje alatt a szőlőt nyugalomban hagyták. Ennek a hónapnak a munkaleírása elnagyolt, hiszen a hajtáskezdeményekkel rendelkező tőkék közt kevesebb munkát lehetett elvégezni. Júliusban kötözték másodszor a szőlőt, az új fattyúhajtásokat kitördelték, a hosszúra nőtt hajtásokat tetejezték, harmadszor kapálták, a pinceműveleteket a korábbiakhoz hasonlóan végezték el, a cseresznye- és meggypálinkát, a borecetet is ebben a hónapban készítették.

Szeptember a szüretre készülés jegyében telt el, a kidőlt karók ismételt visszaverésével, a levélritkítással, a földre csüngő, beszorult fürtök kiszabadításával, az edények, eszközök tisztításával, javításával, valamint a fajtabélyegek teljes kialakulásakor, az *„... alább való faju, továbbá a felettébb vén vagy egyébb híbás Tőkékk bizonyos jel által valo megjelenése, hogy azok helyébe öszel, vagy jövő Tavaszszal nemessbbek, és hasznossabbak plántáltathassanak. Szintén ugy a különössen jo, és termékeny tökék is, más jellel meg jegyeztessenek, mellyekről a szaporíttás leghasznossabban történhetik meg"*. A pincemunkák tovább folytatódtak, a pintéreket el kellett számoltatni az évközben gyártott hordókról. Szent Mihály napjától (szeptember 29.) kezdődött a jobbágyi borkimérés, a vendégfogadók, kocsmák kiárendálása, a dézsma szerződések kötésének ideje, a pálinka égetés jogának bérbeadása, amelyek adminisztrációját és elvét a keszthelyi georgikoni praktikánsoknak is ismerniük kellett.

Október a szüret hónapjának számított, fontos elvként rögzítették a hallgatók a szín szerinti kétmenetes szüretet, az éretlen, sáros fürtök különválogatását, az érett és ép, tiszta fürtök bogyózórostán *„által dörgöltessnek..."* mint írta Schmidt József. A kipréselt különféle mustot nem lehetett összekeverni, és csak tiszta, előkészített hordóba tölthették. Szüret után karóhúzás, keresztbe tett karókra rakás, őszi bujtás, a musterjedés *„... a Pintzék mértékletes melegben tartassanak..."* következett. A mustgáz veszélyességét ismerték, erjedési tért tanácsoltak hagyni a hordóban és az akonadugót gyengén vagy félig javasolták csak beverni. A törkölypálinkának való törköly kádakban történő lesározására, a szüret végén a majorsági borok összeírására, a szüreti edények elmosására oktatták a georgikoni tanárok a praktikánsokat az 1828-as kézirat, jegyzet tanúsága szerint. Októberben a hegyvám és

a dézsmálás ismeretét tartatták szem előtt a hallgatókkal, felhívva a figyelmet arra, hogy: *„Vigyázat legyen arra, hogy a Conventionatus Cselédek, leginkább pedig a Pintérek, Gazdák, Hajduk, Vincellérek szüretkor sem az Uraság szöllöjében termett, sem pedig a hegyvám kilenczed, és tized fejében bé adott mustot vagy magok részére el idegenítsék, vagy pedig más orgazdákk ne adogassák, s hogy szüretkor a Cselédek ne részegeskedjenek."*

A pálinkafőző üstöket is ebben a hónapban írták össze. A jobb minőséget adó szőlőhegyeken még novemberben is szüretelnek — készítették fel a georgikoni praktikánsokat —, de a karóhúzás, trágyahordás és veremásás, őszi bujtások készítése és trágyázása, amíg az idő engedte, tovább folyt. A tavaszi oltáshoz kellett felkészülni megjelölve a silány fajtájú tőkéket. A tőkehiányok pótlását új szőlőtövek ültetésével és ültetés előtti kb. 70 cm mély föld forgatással (*„...föld forgatása, vagy a földnek két lábnyi való mélységre valo fel ásása, és meg keverése..."*), és a kisebb területű tőkehiányos foltokat bujtásokkal telepítették be. Ugyanebben a hónapban fejtették le kádakról a veres borokat, ahol az még nem történt meg.

November hónapra sok előírt feladatot kaptak az uradalmi tisztekké cseperedő georgikoni praktikánsok. Így az adóbehajtás (dézsma, hegyvám), a szerződésekben rögzített tőkeültetések ellenőrzése, a dézsma alá eső szőlőterületek felügyelete, nehogy a hegyvámmal tartozók a dézsmálás előtt másnak bort adjanak el, az engedelem nélkül pálinkát főzők *„kazánjának"* elkobzása és megbüntetése szintén tanult és oktatott szakanyag volt a jegyzet tanúsága szerint. Szent Márton napig a szőlőhegyeken állatokat legeltetni tilos volt, ennek betartása és felügyelete is az uradalmi tisztnövendékek tanulmányaihoz tartozott. Decemberben a földforgatás, őszi bujtás, új ültetések, a szőlőföld javítása céljából márga hordás és a földbe keverés, hidegebbre forduló időjárásnál a pinceablakok szalmás trágyával berakása, az új borok számbavétele, töltögetése, esetleg törkölypálinka égetés hasonló irányító feladatot jelentett. Azoknak a jobbágyoknak, akiknek nem szőlőhegyen volt birtokuk, ott a bormérés csak karácsonyig tarthatott, amit természetesen az uradalmak jövőbeli tisztjeinek jól kellett tudniuk, és az uradalmi érdekeket határozottan kellett érvényesíteniük az uradalmak jövedelme érdekében.

Mindezeknek az ismereteknek elsajátítása és alkalmazása magyarázatot ad arra, hogy a Georgikonból kikerült gazdatisztek mind átfogó mezőgazdasági ismeretekben, mind pedig az egyes növénytermesztési, kertészeti, szőlészeti-borászati ágazatban korukat megelőző alapos ismeretekre tettek szert. A tanulmányi idejük alatt azonban nemcsak a technológiát sajátították el, hanem a kapitalista termelés fokozatos kibontakozása ellenére a feudális jogviszonyból adódó feudál-agrárjogot is, aminek ismerete a későbbi uradalmi pályafutásuk sikeréhez feltétlenül kellett. Tanulmányaikat ugyan a rendi társadalomban folytatták, de megszerzett ismereteikkel már azt bomlasztották és az árutermelő polgári társadalom felé mutattak.

A harmadik kéziratos jegyzet a *„Szöllö Mívelés a mint a Keszthelyi Georgiconba előadatik. 1837."* címet viseli. Ez a legrészletesebb jegyzet, amit az 1837-es keletkezése is magyaráz. Ekkorra már a reformkori magyar szőlészeti szakirodalom jelentős eredményeket ért el. Több olyan módszert publikált a termesztéstechnikai szakirodalom, ami Magyarországon ismert, mindennapos, Nyugat-Európában pedig még újdonságnak hatott.

Ez a szőlőjegyzet már fajtákat is emleget. Így a Sopron, Ruszt környéki Csaposnak nevezett Furmintot, a Lagler és a Silber weiss (Rakk) fajtát emeli ki. A Tokajhegyalján gyakori termesztett fajtákon kívül a rajnamelléki *„Kleiner Risling, Orlean, Ortlieberm Traminer"* fajtákat említi, Champagne vidékéről a *„Frank pino, Etinet"* fajtát, Frontignan mellől a *„tömött fejér Muskotály"*-t, Burgundiából a *„Pino noar", „Noaxien"* fajtákat, a bordeaux-i borvidékről a *„Carnelit, Matsek, Verdot"* Orléans környékéről a *„fösteni való fajta Tentiró festő szöllö"*-t, Olaszországból pedig a *„Lacrima Christi"* fajtát. A fajták ismeretének fontosságára figyelmeztet a jegyzet a telepítés munkáinál, a szüretidő különbözőségeiből adódó veszélyt hangsúlyozva.

A telepítésnél egyébként hét szempont figyelemmel kísérését javasolta: a terület fekvésére, a föld alsó-felső rétegeinek ismeretére, ásás útján a telepítésre, a vermelésre, a szőlővesszők megszerzésére, a tenyészterület nagyságára és a terméshozásig való megkülönböztetett figyelemre hív fel. A szőlő részére a déli és keleti fekvést tartja a legjobbnak. A talajelőkészítést 3 csoportban tárgyalta, a felásást javasolta ott, ahol szántó, rét volt korábban. A nem régen kiirtott területeit 5–6 évig pihentetésre javasolta. Ajánlotta a spanyol lóhere és a lucerna termesztését a telepítés előtti évben. A felásás, szántás legjobb időpontjának az őszit tartotta, mert a tavaszi könnyen kiszáradt. Ezek a megállapítások ma is helytállóak. Külön kis alfejezet foglalkozik az ásással, annak módjával, idejével és a terület beosztásával. A talajjavítási módszereket is ajánlja: a ragadós, kemény agyag közé homok keverését. Megemlíti, hogy a korabeli szakirodalom kifőzött hamut is javasolt. A talajforgatást legalább térd mélységig ajánlja, a feltalajt az altalajjal összekeverve. Leírja a csalási lehetőséget — amely a későbbi évtizedekben is állandó uradalmi panaszkodás alapja —, amely szerint a nagy hantokat anélkül, hogy felaprítanák, a gödör fenekére omlasztják, vagy pedig nem a meghatározott mélységre forgatják meg a talajt, csak sekélyen: *„Igy a holt föld alulról fel nem hozatik, a föld szinén levő termékeny pedig a fenekére le nem tétetik."*

A szaporítóanyagot március elején olyan középerős tőkékről javasolta a jegyzet írója az elhangzott előadás alapján megszedni, amelyek termékenységéről már több év tapasztalat alapján meggyőződtek. Tudatos pozitív szelekciót hirdettek és követeltek meg tehát a Georgikonban! A magyar eljárásnak tartott előgyökereztetést, a gombáztatás módját részletesen tanították itt 1837-ben, bár a szakirodalmi említése még csak 1820-ban történt meg először a Tudományos Gyűjteményben.

Az elhangzott előadást és georgikoni gyakorlatot így rögzítette a georgikoni hallgató: *„Ha pedig az elrakás előtt meg akarjuk hagyni rojtosodni, akkor a földben ásattasson egy verem ollyan méllységre a millyen hoszu a vesző, az után csomokba öszve kötvén le felé fordittatnak, hogy az alsó része v. a vastagabb fele a veszőnek 4 vagy 5 hüvelknyíre a Gödrön kivül áljon, igy a kiállo részét homokkal v. apró földel, és mohával béfödvén gyakorta öntözés által addig hagyatnak ott, mig egy v. két hüvelknyi gyökeret nem hajtanak a föld s moha közt; de azután minden halasztás nélkül a meghatározott helyekre kell által ülteti."* — jegyezte le az ismeretlen georgikoni hallgató, professzora — valószínű Lehrmann József előadását.

A szőlő szaporításánál a magvetést is megemlítette, de a vegetatív szaporítóanyagot hasznosabbnak tartja. Vegetatív szaporítóanyagot a simavesszőből, az ezt helyettesítő „sarkos vessző"-ből (kalapácsos dugvány) „porhajas"-gyökeres vesszőből ajánlott. A kalapácsos dugvány előnyéül rögzíti, hogy igy biztos a vesszők alsó felét használják fel, amit termékenyebbnek vélt, mint a vesszők felső részét. A pontuszi fajtacsoportra vonatkozhatott ez a termékenyülési megfigyelése, amit később igazolt is a szőlészeti szakirodalom. Figyelemre méltó a virágbiológiai ismerete az oktató professzornak, mert azt jegyezte fel szorgalmas diákja 1837-ben *„...sokszor az essők olly soká tartanak, hogy a szőllőt az ő virágzása idején tartoztattyák, hogy a nemző részek egymással való közösülése ellentálván, a Termékenyítés munkájának akadályt vetnek. Ebből következik az a mit neveznek Elrugosodásnak vagy Elragyázásnak".*

A georgikoni hallgatók ok-okozati összefüggéseket rögzíthettek füzeteikbe, így pl. az időjárási károkról írva: *„A zuzmara pedig melly leszál a tőjkékre, a vesszőkre és azok bimbojokra legveszedelmesebb. Mikor ez azokat beborítytya, a fagy mindig bellebb veszi magát, a felső bőrt felvágja, és a Cellás Szövetek elszakadnak, mellyből következik a plántának v. részszerint való lankadtsága, v. egészen való elromlása."* A jelenséget itt sejttani, szövettani részletességű magyarázattal látták el, ami ugyancsak a georgikoni mezőgazdasági ismeretek nagyszerű korabeli színvonalát jelzi. A növényvédelmi rész — a cím szerint *„A szőllökben található némely hibák megorvoslásáról"* — a cserebogárpajor, a csajkó, az eszelény, a vincellérbogár kártételéről és az ellenük történő védekezésről, a kórképek és kórokozók közül a zöld vagy puszta rothadást, a penészt, a borzadságot (virus), sárgaságot és a bogyóhéjrepedést írja le.

Az 1837-es szőlőjegyzet már az ampelográfiai bélyegeket is ismertette. Így a levél formáját, kerületét, vágását (karéját), a levélszín alsó és felső szélén, a levél szőrözöttségét, a hajtás tartását, színét, a nódusz távolságát, a levélhullását, a szőlőfürt lazaságát, tömöttségét, a bogyó alakját, színét, nagyságát, az érésidőt, a bogyó ízét, a bogyóhús keménységét, a magok számát, a virágzási időt, a virágzás gyorsaságát, a szőlőkacsok elágazódását, hosszúságát, a fajta talaj, művelés- és metszési

mód iránti igényét, fakadási idejét javasolta leírni és vizsgálni a fajta pontos meghatározása érdekében. Utoljára pedig azt, hogy mi a neve, honnan származott és a környékben milyen néven ismert a vizsgált szőlőfajta.

A gyökeres szaporítóanyagot bujtással állították elő; a feltöltéses és a porbujtást írta le részletesen a georgikoni hallgató a jegyzetben. A szőlőt fúró utáni lyukba, verembe ásással, vagy árokba telepítették. A simavesszőt jobban szerették, mert a *„porhajos"* — már gyökérkezdeményekkel rendelkező szaporítóanyag kényesebb volt, itt a gyökerek visszametszése, beöntözése és gondos eltelepítése figyelmet és többletmunkát jelentett. A gyökeres szaporítóanyag nagyobb figyelmet igényelt a telepítésnél, az országos átlagban a simavessző volt a kedveltebb. A simavesszőt március végén, április elején, a gyökeres vesszőket — a jegyzet szerint — május végén, június elején ültették el, felcsirkézve a visszametszett vesszőt. Ez az időpont ma már túl későinek tűnik, a gyakorlat nem is vette át! A szőlőtelepítést azonban már az azonos szín, érésidő szerinti hasonlóság szerint javasolták a keszthelyi Georgikonban, 1837-ben. A tenyészterületet, vagyis a sor és tőtávolságot a talaj minősége szabta meg, a homokba 2 lábnyira (kb. 70 cm), az agyagba három lábnyira ültették a szőlőt. A meg nem eredt töveket gyökeresvesszővel pótolták, és ősszel a fagyok ellen felkupacolták a fiatal töveket. A tavaszi kinyitás után, a növekedő hajtások mellé karót szúrtak, gyomlálták a fiatal tő körüli területet. Négy esztendeig 1 rügyre metszették a legerősebb meghagyott vesszőt, hasonló módon kezelték az új, növekedő tőkét. A szőlőjegyzet rögzítette a vertikális zonalitás akkor még nem megfogalmazott elvét is, miszerint az alacsonyabb és délibb szőlőtermesztő vidékekre a *„középszerű művelésű"* — vagyis a comb- és lugas, az északibb, hegyoldalakon pedig a *„törpe művelésű"* — vagyis a fejművelésű tőkék ajánlhatók. Átmeneti formának tartja és említi a georgikoni jegyzet az *„alacsony szöllö"*-t, ami a bakművelésnek felel meg. A fiatalkori tőkealakító metszések után, az 5. évtől a fokozatos leterhelést hirdette Lehrmann József professzor előadásában. A karófával takarékosságot hirdetett, a karóhúzás után a karókat szellősen összerakva szárítani ajánlotta, sőt megemlítette a soproni gazdák jó példáját is. A szőlőkarót a tőkék északi oldalára tanácsolták leütni és évenként a földbeli részét újrapörkölni. A kézirat tanúsága szerint az évenkénti forgatását és az egy évig szabadon állt végének a földbe leverését javasolták. A vörösfenyőt, a tölgyfát jó, az erdei fenyőt és a gesztenyét kevésbé jó karó alapanyagnak tartották. A metszés munkájáról azt tanították, hogy a melegebb fekvésű szőlőkben már Advent idején metszették a szőlőket, a síkvidékieket később. Így a síkvidékiek kevésbé fagytak el, és a későbbi metszéssel — a jegyzet kézirata tanúsága szerint — több fürt alakul ki. A metszlapot ferdén javasolták vágni, a rügyek kivakulása elleni védelem érdekében. Ezek a tanított elvek ma is helytállóak és a gyakorlatban használtak, javasoltak.

Az alapos megfigyelésekre és a szakirodalmi jártasságra jó példa pl. a termő-

egyensúly felismeréséről a georgikoni hallgatóknak tartott előadás. Ezek szerint *„Némely töjkékk az erős vesző hajtást és vastag fáját a felesleg való nedv okozza, melly nem tudván magát elengedőképpen a veszőben elönteni, a szemekben nagy mennyiségben todulván azokat gyümölcs termő bimbokra el nem készítheti, mely által a Termékenységük megszünik, és haszontalan vizi hajtásokon kivül egyebet nem hoz: ezt ugy lehet meg akadályozni ha a veszők több szemekre metzetnek, a mellyekben a fölöttébb való nedv eloszlodik, ha az anyavesszők karika formára le hajtatnak. Ujabb időben a Gyürű vágást ajánlják a tavali veszőn melly az idén csapra v. anya veszőre hagyatott, és jövendőre a kés alá eshetik..."*

Ma talán gördülékenyebben és tudományosabban magyarázva lényegében ugyanezt tartja a szőlészeti-kertészeti szaktudomány is.

Kötözőanyagul a sást és szalmát említi meg a jegyzet, míg ezeknél a hárs, szil és fűzvesszőt még jobbnak tartja. A trágyafajtáknál a különböző istállótrágyák mellett a zöld és növényi hulladéktrágyát (széna, szalma, gaz, levelek, fűrészpor, hamu, korom), valamint továbbra is az ásványi talajjavító, szerkezet változtató anyagokat, így a homokot, meszet, a tófenék és utcapor anyagát javasolták. Részletesen leírták a trágyázást, ahol a művelési mélység alá kellett az érett, ki nem száradt trágyát forgatni. A téli csapadék jobb beszivárgása érdekében a szőlők téli felásását javasolta ugyan a jegyzet, de megállapította, hogy az erózióveszély a hegyvidéki szőlőkben így sokkal nagyobb. A teraszok és támfalak építésére is kitért az előadást tartó georgikoni professzor, hangsúlyozva, hogy nem függőlegesnek, hanem *„harántékosan"* bizonyos dőlésszöggel kellett állniuk a hegyoldal felé dűlve.

Nagy szakértelemmel és részletességgel írja le az egykori hallgató az előadás szőlőtőke döntésre, bujtásra, oltásra vonatkozó részét. Ezeket a munkákat gyakorlatban is kipróbálták, mint arról a Nemzeti Gazda 1814-ben be is számolt. A vastagbelű, vesszejű fajtákat nem tartották termékenynek, ezért oltócsapnak a tőkenyakba oltásnál olyan vesszőt javasoltak: *„... melyek jobb fájuak és termékeny tőkéről valok is, mellyekk kicsiny belök vagyon."* — ezzel is igazolva, hogy ismerték a fa–bél arány és a termékenység fordított arányú kapcsolatát, még ha tudományosan megmagyarázni nem is tudták ezt a jelenséget.

A szüret szokásos intenciói után a borok tárolásával, kezelésével részletesen foglalkoztak. A must tárolására új hordót, az óborokhoz régieket ajánlottak, mert az új hordóban *„... az új borok kellemetessebbé lesznek, minthogy a fa a bornak olajos és savanyo részeiből többet elnyelt magába."* — jelezve ezzel, hogy ismerték a hordódongák és az érő bor csersav, tannin kioldó kapcsolatát és így a bor tartósságának, ászok, fahordó érlelő hatását. A hordók gondos kezelését és előkészítését írta le a georgikoni hallgató a must betöltése előtt. Kétszer forró vízzel mosás, majd a második forróvizes mosásnál konyhasót kevertek a vízbe, utána hideg vízzel öblítették ki a hordót, majd seprőpálinkát égettek benne. Az új hordók-

ban a seprőtartást is megemlítik, hogy a donga fanyar ízét elveszítse, de ha a seprő romlott volt, úgy a hordók is ezt a romlott ízt adták a boroknak. A meszes vizet is megemlítette a kézirat, mint sokak által javasolt szert. A használható hordó jóságának megállapítására égő gyertyáknak az akonalyukhoz tartását javasolták, aminek égve maradása jelezte, hogy jó volt a hordó. A büdös, penészes hordót dongáira szedték szét, a borkövet róluk lekaparták, a dongákat megpörkölték, majd az újra összeállított hordót tölgyfa forgáccsal ajánlották kiforrázni. A kénezést csak az üres és darabban álló hordónál tanácsolta hallgatóinak Lehrmann professzor. Hordódongának a kocsányos tölgyfát tartotta jónak, mert a vöröstölgy *„... igen porhanyos lévén sok bort vett magába, és által izzad ugy hogy némelykor gombák is teremnek rajta; ezen okból már a tölteléknél is többre vagyon szükség, és a bor hamarább megromlik"* — mint magyarázta a hallgatóinak. A mustos, erjesztő hordók kénezésénél óvatosságra intett a professzor, hogy a kén nehogy a borerjedést lassítsa vagy meggátolja és a bor így sokáig édes maradjon. A kisebb hordókban a nagyobb ászok, levegővel a dongán keresztül érintkező hordófelület miatt a bor hamarabb megért, de töltögetésre viszont több bor fogyott, mintha az nagy hordóban állt volna. A vasabroncsos hordók rozsdásodása ellen lenolajos kenést, áthúzást javasolt a kézirat. A szalmaborok készítését is leírta a jegyzetkészítő.

A szőlőbogyó — zúzógépekről —, melyek ebben az időben Magyarországon még újdonságnak számítottak, azt írták: *„... sokan pedig két egymás felé forduló hengerekbül való kézi malmok által zuzattyák azokat öszve, de minálunk a szöllöfürtökk muszolóval való öszve zuzattatása vagyon szokásban ..."*. A vörösborok 10–14 napi héjon erjesztését javasolták a megfelelő szín kinyerése érdekében. A borerjedés ideje alatt a pincébe oltatlan mész széjjelhintése után a mustgázfejlődés ellenére is a bemenetel lehetőségét hirdették. Megemlítik a borok illatosítására, fűszerezésére használt *„fűszerszámokat"* is, így a málnában megszárított szőlővirágot, a rózsa sziromlevelet, a száraz narancshéjat, a zsályát, a bodzavirágot. Ez utóbbival muskotályos bort készítettek a Georgikonban. A borvirágosodást fizikai úton lehalászással szüntették meg, a bortörést vizahólyaggal, tojásfehérjével, tejszínnel, tejfellel, valamint állati enyvvel. A vörösborokat tojásfehérjével derítették, a nyúlós borokat a törött borokhoz hasonlóan kezelték, vagy a hordóba eresztett lánccal felkorbácsolták a bort. Az egér szagú borok seprőre lefejtését és jó összekeverését tanácsolta a kézirat, megemlítve, hogy némely muraközi bornak ez a jellegzetes íze. Borfestésre a pörkölt cukrot ajánlották a georgikoni hallgatóknak, valószínű a Georgikon gyakorlati tapasztalatai és a korabeli szakirodalom alapján.

A fentebbi három georgikoni kéziratos szőlőtermesztési jegyzetanyag hűen tükrözi a szőlőtermesztési és a borászati szakismeretek oktatásának magas színvonalát. A georgikoni hallgatók a legújabb eljárásokról, termesztési és termelési

tapasztalatokról hallhattak. Egyes szőlőtermesztés-technológiai, borkezelési jelenség nyugat-európai szakirodalmi említése, tárgyalása után hamarosan a georgikoni tananyagba is bekerült. Ezzel a szellemi tudással felvértezve hagyták el iskolájukat, tangazdaságukat a hallgatók, akik később az uradalmi, példamutató szőlészeti-borászati gazdálkodással jártak elől jó példával.

A gyakorlatokat a Georgikon cserszegi szőlőfajta-gyűjteményében és a keszthelyi uradalom *„Dias"*-nevű szőlejében tartották. Ez utóbbi 25,34 kat. hold nagyságú területen feküdt, benne kevert fajtájú szőlőt 8,37 kat. holdat, Sárfehért 0,79 kat. holdat, Juhfarkut 1,77 kat. holdat, Budai zöldet 3,54 kat. holdat, Olaszrizlinget 5,15 kat. holdat, Fehér mézest 1,31 kat. holdat, Oportot 1,25 kat. holdat, asztali fajtákat 0,67 kat. holdat, Burgundit 0,33 kat. holdat, Szlankamenkát 0,73 kat. holdat, Karait 0,21 kat. holdat és Kadarkát 0,21 kat. holdnyit telepítettek.[9]

A cserszegi szőlőfajta-gyűjtemény

A keszthelyi Georgikonban Közép-Európa első jelentősebb szőlőfajta gyűjteményét hozták létre. János főherceg szőlőtermesztést fejlesztő intézkedéseit — köztük a fajtaazonosság és fajtatisztaság kérdését — figyelemmel kísérték a georgikoni professzorok, ezért a fajtagyűjteménynek nagy elméleti és gyakorlati jelentősége, szerepe volt. (A részletes fajtatörténeti kérdésekre a későbbi fejezetben térek ki részletesen.) A georgikoni oktatás céljára 1799-ben berendezett gazdaságot 1802-ben szőlővel és erdővel egészítették ki, így 543 hold lett a terjedelme. Asbóth János 1802. augusztus 12-én a 3 vágóba eltelepített szőlőről részletes kimutatást közölt. Feltüntette a fajtanevet, a vágókénti tőkeszámot és a fajtánkénti összesített tőkeszámot. Legtöbb tőkét a Korai, Tökszőlő, Juhfarku, Sárfehér és Bákor fajtákból telepítettek el, a 20 fajtából álló cserszegi szőlőben. Asbóth kísérleteket, megfigyeléseket folytatott, amit *„A Georgikonnak Tserszegi szőllőjében levő szőllő Fajták s azokból leendő Borok Tulajdonságai"* című táblázatában foglalt össze. A fajták érésidejét, termékenységét, a boraik tulajdonságait (íz, szín), a bogyópergést és a fagyérzékenységet vizsgálta. A Georgikon cserszegi szőlejében késői érésűnek mutatkozott 1802-ben a Juhfarkú, Sárfehér, Fehér szőlő, Hamvas, Kéknyelű, Vörösvállu, Ágos szöllő, Kecskecsöcsű, Hárslevelű, Göndör szőlő, Bákor szőlő, Kadarka, Korai és a Fekete Bajor fajták. Korai érésűnek pedig a Tök, Fehér Bajor, Maskata, Vékonyhéjjú, Régnon, Leányka. Termékenységre nézve a Muskata, a Hamvas, a Vörösvállu, a Leányka, a Hárslevelű és a Göndör szőlő gyenge, a Juhfarkú, a Tök, a Sárfehér, a Vékonyhéjju, az Ágos szőlő, a Kecskecsecsű és a Korai

[9] A három georgikoni kézzel írt jegyzet megtalálható: a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattárában, jelenleg a Georgikon Majormúzeum kiállításán, *Ploetz* 1837. 5. o., a döntés, bujtás gyakorlati munkáira: *NG.* 1814. 193–198. o.

szőlőfajta, a Bákor bőtermőnek mutatkoztak. Igen jó, kiváló minőségű bort a Juhfarku, a Tök, a Muskata, az Ágos szőlő, a Kecskecsecsű és a Bákor szőlőfajták adtak, míg kimondottan rossz minőséget a Göndör szőlő, a Kadarka, és a Fekete Bajor adott. A többségében fehér bort adó szőlőfajták mellett a Göndör szőlő, Kadarka, Korai és a Fekete Bajor volt vörösborszőlő-fajta, míg a Vörös vállut kástélyos, siller bort adónak vette Asbóth János georgikoni igazgató, szőlőfajta kísérleteiben.

A szőlők érését megfigyelve úgy tapasztalta, hogy a többségében későn érő fajták közül csak a Fehér Bajor, a Hamvas, a Vékonyhéjjú, a Régnon és a Leányka a korán érő. A fagyérzékenységük és ellenállóképességük vizsgálatánál pedig úgy találta, hogy ellenállók a Tök, Sárfehér, Fehérszőlő, Muskata, Kéknyelű, Vörösvállu, Ágos szőlő, Kecskecsöcsű, Bákor szőlő, Korai és a Fekete Bajor szőlőfajták. Fagyérzékenyek közé a Juhfarku, Fehér Bajor, Hamvas, Vékonyhéjjú, Régnon, Leányka, Hárslevelű, Göndör szőlő, Kadarka fajtákat sorolta megfigyelés alapján. A georgikoni igazgató-professzornak ezek a vizsgálatai elsősorban a szőlőfajták termesztési értékére, használhatóságukra vonatkoztak, ami a Georgikon termesztéstechnikát, a gyakorlatot elősegítő, támogató szemléletét ebben a kérdésben is mutatja a túlzott elméletieskedéssel szemben.

1803-ban már 20 hold szőlőterülettel rendelkezett a Georgikon. 1814-ben Rumy Károly György részletes leírást ad, ezek szerint 12 magyar hold és 242 négyszögöl szőlő a hozzá tartozó réttel, faiskolával és pincés présházzal, és 3 hold a jól termő szőlő. A szőlő kedvező fekvésű, a Balaton felé lejtett, északi oldalát erdő védte a cserszegi hegyen. Külön telepítették el a nemes és híres külföldi fajtákat, a másikban pedig a környéken ismerteket és termesztetteket. A Georgikon és a keszthelyi uradalom külföldi kertészetekkel is kapcsolatot tartott fenn. Így Joh. K. Rosenthal bécsi kertész növénykatalógusát is megkapták, amiben többek közt Vitis labruscát, arboreat, laciniatat és Vitis vulpinát ajánlott eladásra. 1814. május 7-én János herceg feldsbergi-eisgrubi és rabensburgi uradalmának katalógusa szintén eredeti amerikai magokból vetett, magonc Vitis labrusca és vulpina töveket ajánlott más szaporítóanyag mellett. Mindez azért is érdekes, mert a filoxéra pusztítása előtt, majd 3/4 évszázaddal már amerikai, később alanyfajtáknak használt szőlőmagoncokkal is kísérleteztek a Georgikonban. 1837-ben a gróf tankertjeiről azt írta Ploetz Venzel (Érkönyv Adolf) hogy: *„... csinosak, több melegágyakkal ellátva, a füvészség általuk sokat nyer; érdekes megemlíteni itt a szőllő különféle nemeinek gyűjteményét, mely több százra megyen, s pontos vigyázat alatt e kertek egyikében foganattal tartozik."* Az ebben az évben írt georgikoni szőlőjegyzet Keszthely környékéről az alábbi fajtákat sorolta fel, amiket fokozatosan begyűjtve a cserszegi fajtagyűjtemény hazai szőlőfajta csoportját alkothatták. Fehérbort adóak: Sárfehér, Hárslevelű, Fehér Tökszőlő, Vékonyhéjjú, *„Hulló Bajor", „Sopronyi fejér"*, Juhfarku, Régnen bajor, Sonkoly szőlő, *„Kád döntető"* Leányka, Fejér musko-

tály, Kéknyelű, Ökörszemű, Török szőlő, Szekszárdi szagos, Zöldbajor. Vörösbort adó fajták közül a Kadarka, a Karai, a Varju szőlő, a *„Balatony fekete"* a Fekete Tökszőlő, a Vörösbajor, a Fekete bajor, a Fekete Muskotály, a Vörös muskotály és a Szílva szőlő fajtákat gyűjtötték be.

A kéziratos jegyzet szerint a fehérbort adók első öt fajtája bőtermő és kevert telepítésben állandó, jó minőségű bort ad. A kék szőlőfajták közül a Kadarka mennyiségi borttermő, a Karai pedig minőségre a legjobb vörösbort adta.

A cserszegi szőlőt gróf Festetics Tasziló a Georgikon megszűnése után 1851-ben eladta, majd a Keszthelyi Vincellér Képezde használta, és 1865-től a Gazdasági Tanintézet vásárolta meg az egykori georgikoni szőlőt.[10]

A fentebbi adatok nemcsak Keszthely központi szerepét jelzik a XIX. sz. első felében a magyar mezőgazdasági, szőlészeti-borászati szakértelemmel rendelkező uradalmi tisztképzésben, hanem egyben a Georgikon kertészeti, különösen a szőlőtermesztési és a borászati elmélet gyakorlati oktatásának magas színvonalát és a tanító professzorok lelkiismeretes, szakértői munkáját, valamint az európai korabeli szakirodalomban tájékozottságát is mutatja.

Az első magyar szőlőfajta, ampelográfiai leírások

A dunántúli szőlőfajták rendszerezésével Bél Mátyás pozsonyi evangélikus köréhez tartozó, Matolay János próbálkozott meg, aki a soproni szőlőkről készült leírásában a szőlőket négy csoportra osztotta: a duzzadtakra, a fehérekre, a szürkékre és a csemegeszőlőkre. A fajtanevek azonosításához is hozzákezdett, megállapítva, hogy a *„soproni Zapfete"* = a tokaji Furminttal, míg a *„soproni Augster"* = a tokaji Góhérral azonos. A nyugat-európai fajtákra is felhívta a figyelmet, így a Rizling, Veltelini, Tramini, Olaszrizling, Cirfandli fajtákra. A Furmintot Tumidulának (dagadt, hólyagosnak) nevezte és ampelográfiailag írta le. (Valószínű a teltfürtű, „Hólyagos Furmint" klóntípust láthatta, különben elrúgott bogyókról és partenokarp kis szőlőbogyókat is megfigyelt és rögzített volna.)

Matolay után csak Mitterpacher Lajos próbálkozott a szőlőfajták ampelográfiai leírásával az Elementa 2. kötetében, ahol 36 fajtát írt le. Ezt az ampelográfiai tankönyvi részt, a prágai Sebastian Hölbling munkássága hatására — aki 1777-ben Alsó-Ausztria szőlőfajtáinak első rendszeres leírója volt — készítette el. A levél, fürt ampelográfiai bélyegeit adta meg, ezek alapján azonban — az adatszegénység miatt — az azonosítás szinte lehetetlen. A szőlőfajtákat latin néven írja le, zárójelbe tett német és esetleg magyar névvel. Így a *„Rothe Zierfahnler,*

[10] A cserszegi szőlőre: *Szántó I.* 1954. 139. o., *Rumy Gy. K.* 1814. 9., 11. o., a kertészeti kapcsolatokra: OL. P.275 Birtokgazdálkodási iratok. kertészet 275-cs, N° 23 és 356 cs. N° 3., a fajtagyűjteményre: *Ploetz* 1837. 13. o., a cserszegi szőlő előadására: OL. P. 236. 1. cs.

Pihähul, Rothe Mehlweisse, Rothe Muskateller, Grossschwarze, Schwarze Abendroth, Schwarze Muskateller, Schwarze Raisler, Schwarze Fränkische, Schwarze Zierfahnler, Schlehen Schwarze, Schwarze Burgunder, Schwarze Zapfner, Schwarze Geisdutte, Ketske Szőllő-Weisse Geistutte, Grüne Lägler, Weisse Zapfnen-Furmint, Weisse Augster-Gohér Szőllő, Grüne Mehlweisse, Grüne Muskateller, Weisse Muskateller, Grüne Burgunder, Weisse Raisler, Zuckerweinbeere, Seeweinbeere, Silberweise, Grüne Zierfahnler, Weisse Scheukurn, Honigtrauben, Risler, Rosschwänzel, Krämler, Schmeckende, Grobe, Braune, Wälsche" fajtákat említette Mitterpacher nagyhatású egyetemi tankönyvében.

Pankl Máthé 1790-ben a fajtaneveket ugyan latin, magyar, német és szlovák nyelven is megadta Pozsonyban megjelent könyvében, azonban csak rövid ampelográfiai fajtaleírásban közölte azokat. Így: aegomasta alba — Fehér kecskecsöcsű — Weisse geistutte, dactilina — Gersely szőlő — grüne Lägler, tumidula — Fehér furmint — Weisse Zapfner, augusta — Fehér gohér — Weisse Auster, albella — Fejér szőlő — Mähweisse, apiana — Muskotály — Muschkateller, cyribotrus viridis — Zöld bákor — Grüne Zierfahnler Traube, thurea — Szagos szőlő — Schmeckende, crifea — Kemény héjú szőlő — Grobe Trauben, allemana — Barna szőlő — Braune Trauben, rhetica — Veres bákor — Rothe Zierfahnler, cyribotrus niger — Fekete bákor — Schwarze Zierfahnler, rubella — Rózsa szőlő — Rothe Muschkateller, thurea nigra — Fekete muskotály — Schwarze Musckkateller, burgundica — Fekete burgundiai — Schwarze Burgunder, aurisiaca — Fekete németh szőlő — Schwarze Fränkische.

A XVIII. század végi és a XIX. század eleji magyar nyelvű mezőgazdasági szakkönyvírók részletes ampelográfiai leírást nem adtak, fajtameghatározást nem végeztek, sőt, mint fentebb már láttuk, még a fajták ajánlásában is rendkívül óvatosan jártak el. Pethe Ferenc azt írta *„... a' milyen lehetetlen az, hogy én a' híres bortermelő vidékeken, mindeniken sorba, egy egy esztendeig lakjam, — ha a' hazabeli szőllők' fajtáinak valóságos megkülönböztető tulajdonságait és formáját igazán akarnám leírni. De még úgy sem volna tökélletes a' munka..."*

A keszthelyi Georgikonban a hallgatókat a szőlőfajta meghatározásra, az ampelográfiai határozókulcsok ismeretére oktatták, aminek 10 pontjára az 1837-es georgikoni szőlőjegyzet is kitért.

A magyar fajtaleírások hiányosságaira, illetve az ampelográfiai táblák, rajzok hiányát Leibitzer János is felvetette 1832-ben. Javasolta, hogy az azonos időpontban lerajzolt, megörökített fajták képe, neve, a különböző borvidékek más-más néven termesztett, de azonos fajtáinak a meghatározására is megfelelne. A Gazdasági Lapok azonban még 1852-ben is azt hiányolta, hogy: *„...Csak az a baj,*

hogy nálunk az egyes fajoknak gyakorlati tapasztalatokon alapult kimerítő leírása és megismertetése mindeddig nem létezvén, a magában jeles faj is sokszor félrevettetik..."

Havas József — a kor kiváló szakembere és az OMGE Szőlőmívelési és Borászati Szakosztályának elnöke — ugyanebben az évben megállapította, hogy a fajták fel nem ismerése, a fajtaalbumok és az ampelográfiai könyvek hiányára vezethető vissza. Ez a hiány a szőlőtermesztésben pedig nagy gazdasági kárt okozott nap mint nap, minden egyes szőlészeti munkánál. A fajták igényeinek, tulajdonságainak nem ismerete, a fajták fel nem ismerése nem tette lehetővé a minőségi munkát.[11]

A fajták ismeretének és a fajtagyűjtemények alapításának igénye

Matolay János, a soproni borvidék szőlészeti leírásánál már összehasonlította, vizsgálta a szőlőfajtákat. A XVIII. század végén a fajták iránti érdeklődés tovább fokozódott. A Magyar Hirmondó 1780-ban egyenesen arról írt: „*A szőlő tőnek külömb-külömb féle nemei kétség kivül igen jeles számmal vagynak ez hazánkban. Ezek ugyan a füvészeknek értelmek szerént tsak külömbözései (Varietates) azon szőlő tőnek, melynek Linné szerint Vitis vinifera a nevezete. Azonban mind a szemeken, nagyságokra, színekre és mivoltokra nézve, mind a levelekenn, sőt a fáján is, némely hol kisebb hol nagyobb különbségeket lehet észre venni.*" Ezeknek a fajtabélyegeknek alapján lehetett megkülönböztetni a jó szőlőfajtákat a silányaktól. A fajtabélyegek ismerete a termesztést, a szakszerű szőlőművelést segítette volna elő azzal, hogy a nem megfelelő fajtákat a fajtabélyegei alapján kiszelektálták volna. Azonban a XIX. századi szakirodalom a fajtakérdésben, fajtaajánlásban rendkívül óvatos és általánosságokat ismételő a fajták megfelelő ismerete és összehasonlító értékelése hiányában. Pethe Ferenc georgikoni tanár őszintén be is vallotta ezt, mikor azt írta le: „*Ezen okoskodásom szerént se jót, se rosszat, se idegent, se hazabelit jó fajtáról bizonyost nem tudok, vagy — nem tud más én utánnam.*" A fajták számát ebben az időben Európában 3000-re becsülték, megállapítva, hogy a hasonnevek a fajták becsült számát még tovább növelték. Schwartner Márton statisztikájában megállapította, hogy 200–300, de 400 fajtát is ismertek Magyarországon, de nagy fáradságba kerülne az értékük tulajdonságaik szerinti csoportosítása. Schams is a fajtaelnevezések nagy zűrzavarát hozta fel tulajdonságaik ismeretlensége okaként. A szőlőfajták eltérő tulajdonságainak ismeretlenségére Magda Pál is felhívta a figyelmet, Prónay Gábor pedig, az OMGE Kertészeti Bizott-

[11] *Rapaics R.* 1940. 181., 220–221. o., *Mitterpacher L.* 1779. II. 22–30. o., *Pankl M.* 1790. 72–75. o., *Pethe F.* II. 423. o., *Leibitzer J.* 1832. 8. o., *GL.* 1852. 1160–1161. o., *Havas J.* 1852. 107. o., *Tersánszky J.* 1869., *Entz F.* 1864. 29–30. o., *Molnár I.* 1897.

ságának nagytekintélyű elnöke a termesztett nagyszámú fajta megismerése érdekében egy külön könyvet ajánlott fajtaleírásokkal a XIX. század közepén.[12]

A keszthelyi Georgikon fennhatósága alatt létesített cserszegi fajtagyűjtemény a XIX. század elejének jelentős vállalkozása volt. Közép-Európának ebben az időben a legnagyobb fajtagyűjteménye született meg ezzel, megelőzve Görög Demeter Bécs melletti osztrák birodalmi fajtagyűjteményét.

Nagyváthy János is említette, hogy a hazai szőlőfajták többségét begyűjtötték a cserszegi szőlőbe. 1802 novemberében három vágásban még csak 20 fajta 20 906 tőkéje képviselte a fajtagyűjteményt. Így Tök szőlő 2775 db, Juhfarku 1808 tőke, Sárfehér 3127 tőke, Fehérszőlő 935, Karai 4483 db, Kadarka 582 db, Bákor 1734 db, Fekete bajor 989, Fehér bajor 869 db, Hamvas 253 db, Kéknyelű 829 tőke, Vékonyhéjú 1567 db, Vörösvállu 173 db, Leányszőlő 28 tőke, Régnon 498 tőke, Ágasszőlő 93 db, Göndörszőlő 51 db, Kecskecsöcsű 9 tőke, Hárslevelű 2 és a „Muskata" fajtából 1 tőke.

A Georgikon cserszegi fajtagyűjteményének fejlődését mutatja, hogy később többszáz külföldi és belföldi fajtát telepítettek el. A külföldi fajtákat a párizsi „luxenbourgi" Pepin kertből (344 fajtát), Olaszországból 170 velencei fajtát, 22 raguzait, 16 nápolyit, 9 sziciliait, 16 cattaróit, 27 firenzeit, 16 dalmáciait, 20 monzait (Milánó közelében), és 10 kimondottan asztali, étkezési csemegeszőlő fajtát telepítettek el. A dunántúli híres borvidékekről összehasonlító anyagul Budáról hat fajtát — köztük Mézest (Honig) és két Kadarka fajtát, Somlóról 20 fajtát *(ugymint „Szigeti v. Hárslevelű (?), Fejér szőlő, Fejér Bajor, Fekete Bajor, Rag szőlő, Térdes Bajor, Sárfejér, Fekete Kadarka, Kéknyelű fejér, Czirifant, Tüskésseggű, Fejér muskotály, Roma szőlő, Budai zöld, Hamvas fejér, Tök Szőlő, Török Szőlő, Vad zöld, Bákor, Gergely szőlő, Ökörszem szőlő") szereztek be és telepítettek el. A Neszmélyi borvidékekről 18 fajtát („Balinka, Barát szőlő, Bék szőlő, Bék fekete, Vörös Bival, Kese ketsketsesű, Fejérszőlő, Fejér Dinka, Fejér Gohér, Fekete Gohér v. Török Gohér, Nolya szőlő, Fekete Kadarka, Gömb szőlő, Kozma szőlő, Purtsin szőlő, Sárfehér, Rátzfekete")* telepítettek el.

A cserszegi szőlőben végzett összehasonlító, ampelográfiai vizsgálatok egyik eredménye lehetett, hogy 1819. március 24-én Angyalffy Mátyás több külföldi (francia és olasz) szőlőfajtát írt le ampelográfiai részletezéssel (levél, fürt, szín, érésidő). A fajtagyűjteménynek a Georgikon megszűnése utáni állapotáról Gaál Alajos fest lehangoló, elszomorító képet, a fajták nevei felsorolása után, mikor azt írta: *„... a keszthelyi szőlőfajok neveit, mennyire a földön széjjelszórt, hentergő táblácskákról leírhattam ..."* 1856-ban a következő fajtákat tudta még összeírni: Avernas rous (zárójelben tőlem, az ampelográfiai meghatározás, azonosítás)

[12] *Matolay J.* 1723., Magyar Hírmondó 1780. 704. o., *Pethe F.* II. 425. o., *Fábián J.* 1813. I. 178. o., *Schwartner M.* 1798. 209–210. o., *Schams F.* 1834. 10. o., *Magda P.* 1834. 60. o., *Fr. G. Prónay* 1855. 40. o.

(Szürkebarát), Chasselas blanc, Ch. musquat (Chasselas Musque, Passatutti), Ch. rouge, Ch. gris, Szekszárdi zöld szagos (Pécsi, decsi szagos), Musquat gris, M. blanc, M. violet, M. noir, M. rouge (Chasselas), Szagos sárfehér (Sárfehér), Cibebe sans peppin (Szultaniana), Lachryma christi, Alexandriai muskotály, Grüne Seidentraube (Selyem szőlő), Decandolas, Burgundi (Kék burgundi, Pinot noir), Fürmöny (Gyöngyszőlő), Egyiptomi (Alexandriai muskotály), Zirfendler (Cirfandli), Genueser (Génuai zamatos), Le civtat (Kék malaga, Cinsaut), Pineau gris, Aramont (Aramon), Morillon panachée (Chardonnay), Oporto, Pineau franc (kisburgundi kék), Tenturier (Teinturier), Dattel-Traube (Rosaki), Clävner fekete (Kék barátcsuha), Lagler (Fehér gohér), Honigler (Mézesfehér), Bergamotti muskotály, Ciprusi, Izabella hosszúkás kék (Izabella), Smyrnaer muskotály (Alexandriai muskotály), Portugesi (Oporto), Blaustingler (Kéknyelű), Kadarka fekete (Kékkadarka), Kadarka fehér (Szürkekadarka), Zwetschken-Traube (Szilva-szőlő), Sárfehér, Sárfekete, Bajor arany (Sárgagohér), Bajor mák (Kékbajor), Bajor zöld (Zöldgohér vagy Fehérgohér), Bajor fekete (Feketegohér), Dinka zöld muskateller (Zöld dinka), Dinka fehér muskateller (Rakkszőlő, Pozsonyi fehér), Dinka piros muskateller (Vörös dinka), Kecskecsöcsű görbe (Halhólyag), Kecskecsöcsű fehér és zöld (Kék kecskecsöcsű fehér változata), Kecskecsöcsű piros és fekete (Kék kecskecsöcsű), Silváni (Zöld szilváni), Aramont (Aramon), Weltelini (Zöld v. Piros veltelini), Rakkszőlő silberweisz (Rakkszőlő), Hárslevelű, Rózsaszőlő, Jeruzsálemi (Szemendriai fehér), Kolontár, Furmint tokaji, Király édes (Királyszőlő), Czukor szőlő, Ködöskék (Ködös), Trevolte al anno, Magyarka (Fehér szlankamenka), Bambergi, Bibor, Somfehér (Badacsonyi somszőlő), Somvörös (Kék somszőlő Molnár szerint, Csepregi-Zilai nem találta meg, de a Furmintnak is volt Som elnevezése, és a Piros és esetleg a Változó Furmint is lehetett), Alattermő (Alanttermő), Langstingler (Hosszúnyelű), Gyöngy (Gyöngyszőlő, Gyöngyfehér), Bánáti (Bánáti rizling), Risling le grand (Rajnai rizling).

A fentebb említetteken kívül még más fajták is gazdagították az oktatást és a kísérletezést szolgáló nagyszerű egykori fajtagyűjteményt, mert Gaál Alajos azt írta: *„... és több el nem olvasható táblácskát láttam széjjelszórva 1856-ban".*[13]

A Georgikon és Görög Demeter grinzingi gyűjteménye közti kapcsolat

Az osztrák birodalomban a szőlőfajta gyűjteményekre a szakirodalom először 1821-ben hívta fel a figyelmet, amikor Fr. R. von Heintl külön fejezetben értékelte

[13] *Nagyváthy J.* 1821. 198. o., OL. Festetics. cs. lvt. p. 275. Birtokgazdálkodási iratok. Kertészet. 3456 cs. N° 13–22.én. „Verzeichnisz den ... in den Keszthelyen Reben ... befinden mit einem ... eine Classification, Angyalffy fajtaismertetésére: OL. Festetics cs. lvt. P. 275. ua. N° 67–70. A. XIX. század közepi állapotokra *Gaál A.* 1856. 93–98. o.

Görög Demeter fajtagyűjtő, azonosító munkájának jelentőségét. Görög ez irányú tevékenysége nem egyedülálló Közép-Európában, mint láttuk, a keszthelyi Georgikon is rendelkezett már fajtagyűjteménnyel. A Sziléziai-Morvai Pomológiai Egyesület Mezőgazdasági Természeti Társasága is rendelkezett Brünnben szőlőiskolával és fajtagyűjteménnyel. Heintl 1817. június 18-án felhívta az Osztrák Császárság szakembereinek, szőlősgazdáinak figyelmét a fajtaazonosító gyűjtemények létesítésére. Jó példát mutatva kastélya közelében a neringi és a würnissi szőlőiskola és gyűjtemény létrehozásával. Felhívása ösztönözte Görög Demetert, majd Schams Ferencet is gyűjteményeik megalapítására. Heintl munkássága végeredményben a francia szőlőfajta gyűjteményi munka további folytatását jelentette.

Az 1760-ban Hajdúdorogon született Görög Demeter (1760–1833), a magyar nyelvű ampelográfia megalapozója Bécsben tanult, több magyar kulturális kezdeményezés támogatója. 1803-tól József főherceg udvari nevelője lett.

1796-ban herceg Eszterházy Miklós fiának, Pálnak az oktatását és nevelését vette át Kismartonban. Ettől kezdve a „Magyar Hírmondó"-ban már keveset tudott dolgozni, többnyire csak a térképekkel foglalkozott. Görög itt mélyítette el műveltségét a képzőművészet, a zene, de különösen a természettudományok terén. A könyvtárban korának legkiválóbb botanikai, kertészeti és szőlészeti művei szerepeltek. Kismarton parkjai, üvegházai szépségük mellett valóságos botanikai gyűjtemények voltak, amelyet a herceg folyamatosan gyarapított. Valószínűleg itt alapozódott meg Görögben az a természettudományos érdeklődés, amelynek a későbbi években életét szentelte. Mint nevelő, nagy megbecsülésnek örvendett a családnál, a főúri körökben elismerték az érdemeit. I. Ferenc császár elkészíttette vele a trónörökös neveltetésének tervezetét, amely tetszést aratott. A császár 1803-ban kinevezte udvari nevelőnek. Ettől kezdve nem ért rá a lap szerkesztésével foglalkozni. Ez jó alkalomnak kínálkozott az udvar számára arra, hogy a „Magyar Hírmondót" 1803-ban beszüntesse. Kezdetben József királyi herceg nevelésével foglalkozott, majd annak halála után Ferenc Károly főherceg mellé rendelték, akinél 1824 októberéig volt főnevelő. Ekkor 8000 forint évi fizetéssel nyugalomba vonult, amelyet még a Kolonics és Eszterházy családtól kapott jelentékeny nyugdíj is szaporított. A császár elismerése jeléül tanácsosi címmel, kamarási ranggal és a Szent István rend középkeresztjével tűntette ki.

Görög Demeter a szellemi kultúra mellett az anyagi kultúrát is nagy ügyszeretettel szolgálta. Sokat fáradozott a hazai, elmaradt mezőgazdaság korszerűsítéséért, általában a magyar gazdasági élet felvirágoztatásáért. Mint lapszerkesztő rendszeres tanácsadást folytatott, népszerűsítette a korszerű módszereket.

Tessedik Sámuel működését különösen nagyra becsülte, lapjukban több alkalommal ismertette tevékenységét az általa alapított „Oekonomica Oskolát", oktatási, iskolapolitikai elgondolásait, szakírói munkásságát. Nagyváthy János „Szor-

galmatos mezei gazda" című munkáját lelkesen propagálta, és örömmel számolt be arról, hogy a *„kassai polgárok kapva kapják a Szorgalmatos Mezei Gazdát, s áldják az isteni gondviselést, mely megadta nekik érni, hogy szülött nyelveken olvashatnak oly hasznos munkákat, amelyekről álmodni se tudtak vala, míg a deák világ tartott."*

A Habsburg főváros közeli fajtaértékelő és telepítő jó példák Görög nagyszabású tervének elfogadását segítették. Pl. Lobkovitznak a Melk közeli burgundiai fajták eltelepítése, vagy Fries vörösbor szőlőfajta telepítései Vöslau határában.

Görög Demeter a szőlővel foglalkozott legszívesebben. Mint udvari nevelő arra is törekedett, hogy tanítványával, Ferenc főherceggel megismertesse a Habsburg birodalom gazdaságát. Nagy súlyt helyezett azoknak a terményeknek a megismertetésére, amelyeknek fontos szerepük volt a kereskedelemben is. Ezek közé tartozott a szőlő- és bortermelés. Görög felismerte, hogy a külkereskedelem növelése, a borbehozatal ellensúlyozására jobb minőségű borokra van szüksége az országnak. Példának ott állt előtte Melk és Vöslau. Mindkét helyen burgundit telepítettek, és ezek boraiból lett híres és kedvelt a melki és vöslaui vörösbor. Ennek mintájára szorgalmazta, a hazaiaknál jobb étkezési és borszőlő-fajták, de főleg a közkedvelt francia fajták elterjedését hazánkban és a birodalom szőlőtermelő országaiban. Erről felterjesztést nyújtott be Ferenc császárnak, aki elfogadta javaslatát, sőt támogatta megvalósítását. A diplomácia útján — Görög felkérésére — követek, konzulok egymás után gyűjtötték be az idegen országok nemes szőlőfajtáit.

A begyűjtött fajták elhelyezése és elszaporítása volt a legfontosabb tennivaló, melyet Görög irányításával végeztek a bécsi bástyákon (Paradicsomkert, Schönbrunn). Közben a bástyákat felújították, a Paradicsomkertet felszámolták. A gyűjteményt a császár Görög Demeternek adta, aki a Grinzing (Bécstől északnyugatra fekvő kis középkori szőlőműves falu, ma Bécs zöldövezeti mulató helye) és Klosterneuburg között fekvő Kahlenberg nevű hegy oldalában 11 kat. hold nagyságú területen 1819-ben újra telepítette a gyűjteményt. A rokon fajtákat itt azonosítás és meghatározás után egymás mellé ültette. Itt folytatta a további gyűjtést, gondozta, ápolta és tanulmányozta a fajtákat. Az egyes fajták borait külön szűrte és külön vizsgálta.

Megfigyeléseit, következtetéseit 1829-ben a „Magyar Kurír" mellékleteként, nevének feltűntetése nélkül tette közzé. Gyűjteménye kiterjedt Európa, Afrika, Kisázsia szőlőfajtáira, de törzsanyaga a magyar szőlőfajták gyűjteménye volt. A távolabbi országokból az akkori közlekedési viszonyok között rendkívül nehézségek árán tudták a begyűjtött fajtákat szállítani. Gyűjteményének nagysága ma már ismeretlen. A „Magyar Kurír" 1829. évi 2. számában arról tett említést, hogy eddig kb. 2400 varietást (klóntípust) gyűjtött be, de kiadott „Lajstromá"-ban csak 498 fajtát közölt, mert a további munkában betegsége, majd halála megakadályozta.

A 498-ból 331 fajta csemegeszőlőt, 167 borszőlőt, ezen belül 59 Magyarországon is termesztett étkezési és csemege, valamint 159 borszőlőfajtát. Világhírű gyűjteménye osztrák, német, francia, olasz, spanyol, görög, kisázsiai szőlőhegyek fajtáival büszkélkedhetett. A francia Chasselas fajtacsoport fajtáit — Fábián József „a francia borászati alapvető" szakirodalmak magyar fordítója tiszteletére — Görög Demeter — Fábián szőlőnek nevezte el. Később többször fel-felbukkant ezen a néven a Chasselas a magyar szakirodalomban. Görög Demeter fajtagyűjteményében 565 francia fajtából 307 kék és 258 fehér fajta, az Osztrák Birodalom területéről 454 fehér, 69 vörös és 109 kék, fekete fajta képviselte Magyarország, Erdély, Ausztria, Stájerország, Karintia, Tirol, Csehország, Morvaország, Dalmácia és az Isztriai félsziget szőlőhegyeit. Az itáliai fajták közül 247 Velencéből, 48 Milánóból, 48 Dalmáciából, 30 Firenzéből, 13 Nápolyból, 45 Szicíliából, 26 Cattaroból érkezett. A Szerémségből 6 fajtát, Tripoliból (Észak-Afrika) 20 fajtát telepítettek el a grinzingi fajtagyűjteményben. A kiváló csemegeszőlőfajták kő támfalak mellett, magasművelésben, hosszúra metszve teremtek.

Schams Ferenc, aki nagy tisztelettel és megbecsüléssel írt Görög áldozatos tevékenységéről azt írta, hogy Grinzing lakói a terraszírozásban és a fajtagyűjtemény fenntartásának, bővítésének későbbi munkáiban is részt vettek, így 1835-ben még élénken emlékeztek a Bécsben 1833-ban elhunyt nagy magyar szőlőfajtagyűjtőre. Szüreti háza és pincéje Grinzingben egy toronyszerű házban volt, amely korábban kórháznak, majd pálinkafőzőhelynek és szeszgyárnak adott helyet. A 33. számú házat „Lösshof"-nak, szüreti udvarnak, de „Turm in der Point"-nak is nevezték.

Görög a Budai zöld fajtát Somlóról, a Kék és Fehér kecskecsöcsűt Budáról, Mézes fehért Budáról, a Szilvánit „Tzilifánt" Somlóról, „Ochsenaug" (Ökörszem) szőlőt Budáról, Veres somszőlőt Szekszárdról, Szekszárdi fehért (Decsi szagos) Keszthelyről, Veresvállú vagy Ágos szőlőt Keszthelyről, „Zibele Fejér"-t (Szultaniana) Sopronból hozatta meg.

Meleg szavakkal köszöni meg a keszthelyi Georgikon fajtagyűjteményének segítségét, mind a szaporítóanyag küldésében, mind a fajtaazonosítás és fajtanévfejtés terén. Megemlíti, hogy a georgikoni fajtagyűjtemény gazdagságát a külföldi tanulmányúton levő professzorok biztosították. 1813-ban Asbóth János prefektus, a Georgikon igazgatója 40 szőlőfajtát küldött el Görögnek a következő üzenettel: *„Keszthelyen többnyire a' Fejér Tök szőlőt termesztik, és hogy ez a' következő hét fajtákkal, jó szőlők az odavaló fejér bornak tsinálása, ú.m.a' Sárfejér, Szagos Sárfejérnek 's zöld Sárfejérnek is nevezik, Kéknyelű, Hárslevelű, Hulló Bajor, Somszőlő, Tokajban fejér Sombajom a' neve, Cserszőlő, Bákor, vagy Turi piros, tokajban Rózsa szőlő."*

Görög Demeter nagy ampelográfiai munkája — mint a jegyzetében is írta — betegsége után félbemaradt, így nemcsak a fajták leírását és azonosítását nem

tudta tovább folytatni, de a jelesebb borttermő vidékek, községek leírása is Kőrisheggyel (Somogy m.) megszakadt. Jól ismerte a korabeli és az addig megjelent ampelográfiai irodalmat, pl. Simon Roxas Clemente, Vest ampelográfiáját, a francia borászati szakkönyveket, Kerner 1803-as színezett táblájú művét, de Mitterpacher, S. Helbling, és Fr. R. von Heintl fajtákra vonatkozó írásait is.[14]

Műve a teljesség nélkül is rendkívüli értékű. Halála után J. Burger osztrák szőlész és szakíró birtokába került a gyűjtemény, ahonnan Mayerffy Ferenc Vecsés és Sashegy alatt létesített szőlőjébe megszerezte a fajtákat, majd Schams Ferenc, később Entz Ferenc gondozásába került a gyűjtemény. Ily módon vált alapjául a keszthelyi Georgikon majd pedig Görög Demeter gyűjteménye a későbbi magyar szőlőfajta-kutatásnak.

IRODALOM

Adamovics, A. 1778. Tentamen publicum ex agrorum, pratorum et vitium cultura, quod in regia universitate Budensi ... Budae.

Abhandlung ... 1761. ... von der vortrefflichen Natur, Eigenschaft und Würckung des Ungarischen Weins. 1761., Dresden und Warschau 1789., 1793., 1802. Wien.

Babo, Fr.L. – Metzger, J. 1836. Die Wein- und Tafeltrauben der Deutschen Weinberge und Gärten. Mannheim.

Babo, Fr.L. 1844. Der Weinstock und seine Varietäten. Beschreibung und Synonymik der vorzüglischsten und Deutschland cultivirten Wein- und Tafeltrauben, mit Hinweisung auf die bekannteren Rebsorten anderer Europäischen Weinländer. Frankfurt am Main.

Bakács I. 1947. Mezőgazdaságunk és az agrárszakirodalom a XVIII. században. Századok 81. 140–150. o.

Balásházy J. 1856. A pincegazdászatról, borkereskedésről vagyis a magyar- és erdélyországi boroknak sajátosságaihoz alkalmazott kezeléséről és jelenkori viszonyairól. Pest.

ifj. Barta J. 1973. Mezőgazdasági irodalmunk a XVIII. században. Bp.

ifj. Barta J. 1982. A felvilágosult abszolutizmus agrárpolitikája a Habsburg- és a Hohenzollern-Monarchiában. Bp.

Borsos M. 1846. A' borjavításnak és vegyítésnek felfödezett titkai, vagy mesterség veszély nélkül az emberi egészségre nézve rossz borból jót készíteni, valamint madeira, tokai, muskatal, szagos, alikanti, lacrima christi, rajnai, burgundi ... Pest.

Bright, R. 1815. Utazásai a Dunántúlon. Ford. Szerecz Imre. Veszprém.

Bronner, J. Ph. 1830. Verbesserung des Weinbaues. Heidelberg.

Bronner, J. Ph. 1833. Der Weinbau in Süddeutschland. Heidelberg.

[14] *Fr. R. von Heintl* 1821. 183–187. o., *Schams F.* 1835. 54–55., 56. o., *A. Springl* 1922. 286–287. o., *H. Stoeger.* 1923. 95. o., *Görög D.* 1829. 1–110. o., *Schams F.* 1837. 88. o., szakirodalmi ismereteihez vö.: *Görög D.* 1829. 18–20., 76–77. o., *Gombocz Z.* 1906-ban „A bor" c. cikkében Görög D. fajtajegyzékét még nem használta fel, pótlólag Gálos Rezső hívta fel rá a nyelvészek figyelmét. *Gálos R.* 1906. 373–375. o., A keszthelyi Georgikon fajtagyűjteményére: *Görög D.* 1829. 108–109. o., *Geday G.* 1971. 85–88. o., *P. Erményi M.* 1987. 653–657. o.

Bronner, J. Ph. 1834. Der Weinbau in der Provinz Rheinhessen, im Nahethal und Moselthal. Heidelberg.

Bronner, J.Ph. 1836. Der Weinbau in Rheingaue. Heidelberg.

Burger, J. 1835. Darstellung der Beweggründe, welche den Ausschuss der k.k. Landwirtschafts-Gesellschaft in Wien bestimmt haben, eine Rebenschule anzulegen. In: Verhandlungen der kk. Landwirtschafts-Gesellschaft in Wien und Aufsätze vermischten ökonomischen Inhaltes. X. Wien.

Burger, J. 1837. Systematische Klassifikation und Beschreibung der in den österreichischen Weingärten vorkommenden Traubenarten, mit den karakteristischen Merkmahlen der Gattungen und Arten, ihrer wissenschaftlichen und ortsüblichen Benennungen, und den besonderen Eigenschaften der Trauben und des aus ihnen gekelterten Weines, Grätz.

Conrad P. 1819. Beschreibung des Ruszter Weinbaues. In: Ährenlese des Georgikons. I. Bd. Wien.

Csepregi P. 1960. A szőlőfajták tanulmányozása és a szőlőfajtakísérletek módszerei (Témadokumentáció). Bp.

Csiki L. 1972. A keszthelyi Georgikon története. In: Georgikon 175. 43–61. o. Szerk. *Sági K.* Bp.

Csoma Zs. 1976. Kertészeti növénytermesztés a XVIII. század legvégén Festetics György keszthelyi uradalmában. Kertgazdaság, 3. 77–78. o.

Csoma Zs. 1977. Kertészeti növényvédelem írott emlékei a keszthelyi Georgikonban a XVIII. század végén a XIX. század elején. In: Növényvédelem, 87–90. o.

Csoma Zs. 1979. Adatok Nagyváthy János munkásságához és életéhez. Borsodi Történelmi Évkönyv. VI. 105–116. o.

Csoma Zs. 1984. A Keszthelyi Georgikon Majormúzeum történeti kert-rekonstrukciója. Kertgazdaság, 2: 101–104. o.

Csoma Zs. 1990–1991. Der Einfluß und die Verbreitung der deutschen und deutschsprachigen Weinbauliteratur in Ungarn, während der Landwirtschaftlichen Revolution. In: Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 1990–1991. 57–75. o.

Csoma Zs. 1994–1995. Szőlészeti, borászati hagyományok, a megújulás és a közösség kötelékében. (Kapcsolatok, hatások, konfliktusok Dunántúl és Európa között a 17. század végétől a 20. század elejéig.) In: Centrál-Európa Alapítványi Könyvek 3. Szerk.: *Ujváry Zoltán.* Debrecen–Budapest.

Domin, J. 1783. Positiones ex elementis rei rusticae. I. Aurini.

Eminger, E. 1983. Rebsorten der Vergangenheit und Gegenwart im östlichen Weinviertel. In: Unsere Heimat. Zeitschrift des Vereins für Landeskunde von Niederösterreich. 225–236. o.

Entz F. 1864/a. Borászati utazás Franciaországban és a Rajna-vidéken. Pest.

Entz F. 1864/b. Népszerű káté a szőlőművelés és borászat okszerű módjairól. Buda.

P. Ermény M. 1987. Görög Demeter. In: Magyar Agrártörténeti Életrajzok. Szerk.: *Für L. – Pintér J.* Bp.

Fábián J. 1805. vö. *Gombás J.* 1805.

Fábián J. 1813–14. Vis'gálódó és oktató értekezés a' szőlő-mívelésről. I–II. Veszprém.

Fényes E. 1836–37. Magyarországnak, s' a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. I–II. Pesten.

Friml A. 1913. Az 1777-iki Ratio Educationis. Ford., bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva. Bp.

Für L. 1988. Mitterpacher Lajos. In: Magyar Agrártörténeti Életrajzok. Szerk.: *Für L. – Pintér J.* Bp.

Fürst, K. 1847. Versuch über den Weinbau und Weinhandel der Oedenburger ... Oedenburg.

Gaál A. 1856. A hasznos szőlőmívelés gyakorlati módja. Pest.

Gálos R. 1906. Adalék a szőllőnevekhez. Magyar Nyelv, 373–375. o.

Geday G. 1969. Adatok a mosonmagyaróvári Agrártudományi Főiskola szerepéhez a magyar kertészet fejlődésében. Kertgazdaság, 69/1. 90–92. o.

Geday G. 1971. Görög Demeter. Kertgazdaság. 3: 85–88. o.

Geday G. 1976. Nagy elődök: Fábián József. Kertgazdaság 4: 75–78. o.

Germershausen, Chr.Fr. 1785. Des Hausvater in systematischer Ordnung vom Verfasser der Hausmutter. IV. Band. Leipzig.

Goethe, H. 1878. Handbuch der Ampelographie. Beschreibung und Klassification der bis jetzt bekannten Traubenvarietäten und Spielarten Europas und Amerikas ... Gräz.

Gombás J. 1805. Egy toldalékkal a' Nagy Somlyó Hegyéről és Boráról. In: *Fábián József:* A' Bornak termesztésekről, készítésekről és eltartásokról való értekezés. Chaptal után. Veszprém.

Gombocz Z. 1906. Bor. A Magyar Nyelv. II. 145–152., 193–199. o.

Görög D. 1829. Azon sokféle szőlő-fajoknak Lajstroma, a'mellyeket egy érdemes Hazánkfia Európának majd minden nevezetesebb Szőlőhegyeiről 's kertjéből meghozatott, és a' Grintzingi Szőleiben, Bétsben egy órányira, a' Cecius hegynek... Bécs.

Gyürky A. 1879. Borászatunk Reformjai. Vácz.

Havas J. 1852. A magyar bortermelés ügyében. GL 101–110.

Heintl, Fr. R. 1808–1821. Die Landwirtschaft des österreichischen Kaiserthums. I–IV. Wien.

Heintl, Fr. R. 1835. Der Weinbau des österreichischen Kaiserthums. Wien.

Hlubek, Fr. X. 1841. Versuch einer neuen Charakteristik und Classification der Rebensorten, mit besonderer Rücksicht auf die im Herzogthume Steiermark vorkommenden. Grätz.

Hlubek, Fr. X. 1864. Der Weinbau in Oesterreich. Graz.

Hohberg, W. H. von 1701. Georgica Curiosa Aucta ... III. Nürnberg.

Hufeland, Cr. W. 1797. Makrobiotika ... Ford. *Kovács Mihály.* Buda.

Komáromy J. P. 1715. Dissertatio... Basel.

Kosáry D. 1971. Napóleon és Magyarország. In: Századok 3–4. 545–630. o.

Kosáry D. 1980. Művelés a XVIII. századi Magyarországon. Bp.

Kurucz Gy. 1988–89. Az agrártechnikai megújítás programja Pethe Ferenc „Pallérozott mezei gazdaság" című művében. In: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 1988–89. 471–493. o.

Legrády L. 1844. Lajstroma és rövid leírása azon honi s külföldi szőlőfajoknak, mellyek a' m. Gazd. Egyesület Országos Szőlőiskolájában Budán folyó 1844-ik évi tavasszal, vagy ha az idő meg nem engedné, legközelebb érkező ősszel, részint mint gyökeres, részint mint sima veszszők eladatni fognak. Pest.

Leibitzer J. 1832. Gyakorlati bortermesztés és pincegazdaság vagyis: alapos útmutatás a' szőlőnek első telepítéséről és gondviseléséről... Pest.

Lichtneckert A. 1990. A balatonfüred-csopaki borvidék története. Veszprém.

Lübeck, J. K. 1819. Hellenthals Hülsbuch für Weinbesitzer und Weinhändler oder der vollkommene Weinkellermeister, enthaltend eine Belehrung, wie man den Most, so wie man ihn von der Presse erhält. Pest.

Magda P. 1834. Neuste statistisch. geograph. Beschreibung des Königr. Ungarn. Lipcse.

Maksay F. 1958. Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon. Bp.

Matolay J. 1723. Commentatio epistolica de vino Sempronienси. De vineis et vino Hungariae. In: *Bél M.* Hungariae antiquae et novae Prodromus. Norimbergae.

Metzger, J. 1827. Der rheinische Weinbau in theoretischer und praktischer Beziehung. Heidelberg.

Mitterpacher L. 1777–1794. Elementa rei rusticae... Budae.

Mitterpacher L. 1814. Auszug aus Chaptal's, Rozier's, Parmentier's und Dussieux's Abhandlungen über den Bau des Weinstocks und über die Kunst, Wein, Branntwein und Essig zu bereiten. Ofen.

Mitterpacher L. 1815, 1818. Rövid oktatás a szőlő míveléséről és bor, pálinka és etzet készíttetéséről, mellyet Chaptal, Rozier, Permantier és Dussieux frantzia írók útmutatása szerént készített Mitterpacher Lajos. Fordította: *Pósfai J.* Buda.

Molnár I. 1897. A szőlőművelés és borászat kézikönyve. Bp.

Nagyváti J. 1791. A' szorgalmatos mezei gazda. Pest.

Nagyváthy J. 1795. Közönséges Instructio a Mlgos Tolnai Gróf Festetics György Királyi Kamarás Uradalmaiban gyakoroltatni szokott Gazdaságnak rendjén keresztöl. Kézirat 1–438. o. OSZK. Helikon Könyvtár, Oec. Keszthely. 1360.

Nagyváthy J. 1821. A magyar practicus termesztő. Bp.

Nagyváthy J. 1891. Nagyváthy János élete. Pozsony.

Nemes Gy. 1830. A' Somlai Táj, vagy is az eltalált természetes Champagner. Győr.

Németh M. 1967, 1970. Ampelográfiai album. Termesztett borszőlőfajták. 1., 2. Bp.

Némethy J. 1835. A' Szüret, Borkészítés és borralbánás a' pinczében. Szükséges kézikönyvecske szőlősgazdáknak, borkereskedőknek, kocsmárosoknak, vinczelléreknek, szorítóknak és mindazoknak, kik a' szüretet és borkészítést haszonnal... Pest.

Pankl M. 1790. Compendium oeconomiae ruralis qoud in usum suorum auditorum. Posonii.

Pálmány B. 1987. Fábián József. In: Magyar Agrártörténeti Életrajzok. Szerk.: *Für L. – Pintér S.* Bp.

Penyigey D. 1980. Tessedik Sámuel. Agrártörténeti Tanulmányok, 9. Bp.

Pethe F. 1808–1813. Pallérozott mezei gazdaság. Pozsony

Piller, M. 1779. Elementa historiae naturalis in scholarum grammaticarum et gymnasiorum per regnum Hungariae usam. Budae.

Pintér J. 1987. Asbóth János. In: Magyar Agrártörténeti Életrajzok. Szerk.: *Für L. – Pintér J. Bp.*

Plessing, P. 1796. Magyar mezei és házi gazdaságnak kalendárioma... Pest.

Ploetz 1837. A keszthelyi Georgikon 1837-ben. Ploetz után írta *Dornyay Béla* 1938. Keszthelyi Hírlap, 5:5. o.

Prónay, Fr. G. von 1855. Skizzen aus dem Volksleben in Ungarn. Pest.

Rapaics R. 1940. A magyar gyümölcs. Bp.

Rasch, J. 1582. Von Bau, Pfleg und Brauch des Weins, allen Weinbauherren, Weinhändlern, Wirten und Weinschenken sehr notwendig zu wissen. München.

Regner, A. 1876. Der Weinbau in seinen ganzen Umfange. Wien, Pest, Leipzig.

Révai M. 1780. A mezei gazdaságnak folytatásárul. Pest.

Rumy K. Gy. 1811, 1812, 1814. Nur 12 Paragraphen über die Mängel (Lücken zum Ausfüllen) in der Wein-Cultur in Ungarn. Oekonomische Neuigkeiten und Verhandlungen. 1811. 129–133., 1812. 456–57., 465–69., 471–76., 1814. 9–15. o.

Rumy K. Gy. 1814. Von der jetzigen Beschaffenheit des Georgikons zu Keszthely, und den Mitteln, dasselbe dem Zwecke landwirtschaftlicher Institute überhaupt näher zu bringen. Oedenburg.

Rumy K. Gy. 1816. Beantwortung einiger Anfragen über ungarische Traubensorten in den schätzbaren 12 Paragraphen über die ungarische Weinkultur in den Oekonomischen Neuigkeiten. Oek. Neuigkeiten und Verhandlungen. 463–464. o.

Rumy K. Gy. 1818. Erinnerungen über Herrn Johann Leibitzer's Beytrag zu Beantwortung einiger Anfragen über ungarische Traubensorten, in den Oekonomischen Neuigkeiten und Verhandlungen 1817... Oek. Neuigkeit, und Verhandl. 364–367. o.

Ságí K. 1972/a. Festetics György élete, kulturális és politikai törekvései. In: Georgikon 175. Szerk.: *Ságí K.* Bp.

Ságí K. 1972/b. A Georgikon megszűnése és az új tanintézet. In: Georgikon 175. Szerk.: *Ságí K.* Bp.

Schams F. 1831. Magyarország' szőlőmíveléséről való vizsgálódások, vagy tapasztaláson épült oktatások ezen fontos gazdasági ágazatnak lehető jobbítására... Pest

Schams F. 1832–33. Ungarns Weinbau in seinem ganzen Umfange, oder vollständige Beschreibung sämmtlicher berühmten Weingebirge des ungarischen Reich in statistisch-topographisch Naturhistorischer und ökonomischer Hinsicht. I–II. Pest.

Schams F. 1834. Kritikai vizsgálódások a' magyarországi szőlőtermesztés gáncsai és fogyatkozásai körül... Pest.

Schams F. 1835. Vollständige Beschreibung sämmtlicher berühmten Weingebirge in Oesterreich, Mähren und Böhmen in statistich – topographisch naturhistorischer und ökonomischer Hinsicht. Pest.

Schams F. 1836–37–38/a. Magyarország' bortermesztését' s készítését tárgyazó folyóírás. I–II–III. Pest.

Schams F. 1838/b. Über Nutzen und Nothwendigkeit allgemeiner Weinrebschulen in den Hauptstädten Weinbau treibender Reiche in Europa. In: Oek. Neuigkeiten und Verhandlungen. II. 905–908. o.

Schlumberger, R. 1963. Die blaue Portugieser-Rebe und die Sonderstellung von Vöslau in der Weinbaugeschichte Österreichs. In: Unsere Heimat. 34. Jhg.

Schnarzl, V. 1844. Der steiermärkische Winzer oder leichtfassliche Anleitung zur Pflanzung und Pflege der Weinreben. Grätz.

Schwartner M. 1798. Statistik des Königreichs Ungarn. Pest.

Sprenger, M. B. 1766–67. Vollständige Abhandlung des gesamten Weinbaues und anderer daraus entstehenden Producte, nebst einem Anhang... 1–3. Frankfurt und Leipzig.

Sprenger, M. B. 1778. Praxis des Weinbaues überhaupt besonders aber in Schwaben am Neckar, an der Reims und Enz für Weingärtner und andere Weinbergsliebhaber beschrieben aus Gründen hergeleitet und mit präctischen Anmerkungen erläutert nebst. 10 Kupfertafeln. Stuttgart.

Springl, A. 1922. Grinzing. In: Döbling. Eine Heimatkunde des XIX. Wiener Bezirkes. I. Band. Wien.

Stoeger, H. 1923. Grinzing und seine Weingärten. (Eine Beitrag zur Geschichte Wiens). Wien.

Süle S. 1964. Kisszántói Pethe Ferenc (1763–1832). Bp.

Süle S. 1967. A keszthelyi Georgikon. Bp.

Szántó I. 1954. A parasztság kisajátítása és mozgalmai a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain. 1711–1850. Bp.

Szántó I. 1956. Adalékok a magyarországi mezőgazdaság fejlődéséhez a napóleoni háborúk korában. In: Egri Pedagógiai Főiskola Füzete. 44. Szerk.: *Bakos József.* 462–509. o. Eger.

Szentpétery I. 1935. A Pázmány Péter tudományegyetem bölcsészettudományi karának története. Bp.

Tersánczky J. 1869. A jobb szőlőművelés, borkezelés és pincegazdálkodás korszerű könyve. Nagykanizsa.

Teschedik S. 1784. Der Landmann in Ungarn, was er ist und was er seyn könnte; nebst einem Plane von einem regulierten Dorfe. Pest.

Trummer Fr. 1841. Systematische Classification und Beschreibung der im Herzogthume Steiermark vorkommenden Rebensorten. Grätz.

Trummer Fr. 1845. Der praktische Weinbau von Süd-Deutschland und dem Herzogthume Steiermark beschrieben und auf österreichische Marke und Münze eingerichtet. Wien.

Vavra, M. 1971–72. Die Bedeutung von Ferenc Schams für den Weinbau der Welt und besonders für die mährischen Weinbauern. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei, 349–354. o.

Versuch... 1803. Versuch einer hundertjährigen Weinfeschungs-Geschichte Oesterreichs von 1700. bis 1800 aus Urquellen. Wien.

Vest. L. E. v. 1826. Versuch einer systematischen Zusammenstellung der in Steyermark cultivirten Weinreben, mit ihren Diagnosen, mit Beschreibungen und mit einem alphabetischen Index ihrer Synonymen. Gräz.

Wellmann I. 1979. A magyar mezőgazdaság a XVIII. században. Agrártörténeti Tanulmányok, 6. Bp.

Wiegand, J. 1764, 1766. Der wohlerfahrene Landwirth, oder vorleufige Anleitung wie die Landwirtschaftsoekonomie, nämlich der Feldbau, der Wiesewachs, die Hutweyden, die Waldungen... Leipzig.

Wiegand, J. 1769. Anleitung zu einem österreichischen Land- und Hauswirtschaftskalander. Wien.

Wiegand, J. 1771, 1774/a. Handbuch für österreichische Landjugend zum Unterricht einer wohlgeordneten Feldwirtschaft. Wien.

Wiegand, J. 1774/b. Az ausztriai paraszt ifjúságot a' jól rendeltt mezei gazdaságra oktató kézi könyvetske. Ford. ifj. *Szilágyi S.* Pozsony.

KATONA MAGDA – YAR, MOHAMMAD

A MEZŐGAZDASÁG HAGYOMÁNYOS SZERKEZETE AFGANISZTÁNBAN

Az afganisztáni mezőgazdaság unikum. Világviszonylatban egyedülálló módon megőrizte a XX. század felszínes modernizációs törekvései ellenére hagyományos szerkezetét, régies vonásait. Ezek az archaikus struktúrák azonban már nem az ősi társadalom kövületei, történetük során számtalanszor felbomlottak, újra és újra alakultak, ám nem véletlenül őrizve meg a hagyományos formák számos elemét.

I. Gondolatok az agrárviszonyok ősiségéről

Marx és Engels munkáiban a közösség típusainak fejlődését és változását kifejező háromtagú sémát alkalmazott — a nemzetségi közösség, a nagycsalád és a földművelő — falusi, szomszédsági, területi-közösség típusát. Lehetségesnek tartották, hogy a különböző közösségtípusok egyidőben létezzenek, egymásba folyjanak, összegződjenek. Marx úgy vélte, hogy a családközösség szerkezeti egységként a faluközösség része.[1]

Kovaljevszkij mutatott rá, hogy a családi közösség a közösségnek egyetemes típusa, amely genetikai kapcsolatban áll a nemzetségi közösséggel és egyben a falusi földközösséghez vezető átmeneti forma. Kísérletet tett annak bizonyítására, hogy a faluközösségi rendszer nem a családközösség utóda, hanem a nemzetségi közösségé.[2]

Marx a nemzetségi közösséget nevezte archaikusnak vagyis a legegyszerűbb típusú közösségnek, amelyre gazdasági szempontból jellemző az ősiség legalább

[1] Marx 1853. június 2-i levele Engelshez. MEM 28. kötet. Bp. 238. o., Engels 1853. június 26-án kelt válasza. MEM 28. kötet. Bp. 239. o.

[2] *Kovaljevszkij, M.:* A nemzetség típusa napjainkban, a közeli és távoli múltban. Kísérlet az összehasonlító néprajz és jogtörténet területéről. Szt. Pétervár, 1905.

három tényezőjének — a közös munkának, a közös tulajdonnak és a közös elosztásnak — az egysége. Ez jellemzi az indiai és az afganisztáni földművelő közösséget.[3]

A házközösség — patriarchális, nagycsaládi közösség — a nemzetségi és a földművelő közösség közötti átmeneti típus. Előbbiből származik és utóbbi méhében alakul ki.

A faluközösség az őskor legfejlettebb közösségtípusa, de fejlődése folytatódik az osztálytársadalmakban is. Ezt a közösséget kettős gazdasági természete különbözteti meg minőségileg az ősibb közösségtípusoktól. A közösségnek ez a típusa a dolgozó egyéneknek már olyan társadalmi-gazdasági egyesülése, amelyben a termelési viszonyok — az egyének között, illetve az egyének és a közösség között — közvetlenül jelennek meg és nem a nemzetségi viszonyokon keresztül érvényesülnek, bár az utóbbiak ideig-óráig még fontos szerepet töltenek be.

A legnagyobb figyelem a földművelő közösségnek szentelhető. Történelmi helyét az osztály nélküli társadalom és az osztálytársadalom közötti átmeneti intézményként kell meghatározni. Ez az átmenet több évszázadig is eltarthat, mert az osztályok kialakulásának folyamata rendkívül lassú azokban a többé-kevésbé zárt társadalmi-gazdasági rendszerekben, amelyek elsőként jöttek létre az ősközösségi formációból. E földművelő közösség tartható az archaikus közösség legutolsó és legfejlettebb típusának, amelyben az osztálytársadalom elemei fejlődnek. Ez a spontán létrejött intézmény osztálytársadalom előtti is volt és osztályjellegű is.

A paraszti közösségek történelmi szerepének lebecsüléséből következik az az illúzió, hogy az osztálytársadalmi civilizáció nincs összefüggésben a közösségi rendszerrel, a közösségen kívül, fölötte és tőle függetlenül létezik. A különböző osztálytársadalmi formák történelmileg a közösségi viszonyok felbomlásából keletkeztek. A kialakuló osztálytársadalom típusa függ a közösség típusától és felbomlásának jellegétől. A közösségek — patronímiák — többek között a földművelő közösség — továbbra is léteztek, beleszövődve a kapitalizmust megelőző összes formáció társadalmi szövetébe. A történelem mintegy beprogramozta a földművelő faluközösségbe a faluközösséget tagadó összes fejlettebb társadalmi forma lehetőségeit és előfeltételeit. Ez kettős gazdasági természetével függ össze. A közösség kettős jellege — a közösségi és magán elem egysége és harca — elvileg lehetővé teszi az átmenetet mind a magántulajdon, mind pedig a közösségi tulajdon különféle formáin alapuló társadalmi struktúrákba. Természetesen spontán módon a faluközösségből csak azok a társadalmi formák alakulhatnak ki, amelyek a magántulajdon egyik vagy másik formáján alapulnak. Ám a földművelő közösséget kettős jellege összeférhetővé teszi bármely fejlettebb történelmi és társadalmi, gazdasági közeggel. Ebből ered nagy alkalmazkodóképessége és életereje.

[3] Marx a V.I. Zaszulics levelére adandó válasz fogalmazványai MEM 19. köt. 276. o.

A földművelő közösség kettőssége történelmileg különböző fokokon realizálódott, s ezeknek a fokoknak a földművelő közösség különféle történeti-etnikai formái felelnek meg. A keleti társadalmak többségében a faluközösségi rendszer volt a dolgozó egyének szervezésének uralkodó formája. Az ázsiai faluközösség felépítésének elemzése révén kimutatható, hogy az magában hordozza a latens rabszolgaság és jobbágyság, a kezdetleges formájú kisárutermelés és a házi manufaktúra lehetőségét, vagyis a közösség magában hordja saját pusztulásának elemeit.

A termelőerők összes elemének viszonylagos fejletlenségéből ered, hogy maga a munka — a termelés objektív feltételei — a föld és az eszközök — közé számított. Ebben a korai szakaszban a tulajdon egyedül a közösséget illette meg. Ebben az esetben a faluközösség tagja a termelés tárgyi feltételeként, az egész közösség tulajdonának elemeként jelenik meg. Mivel a közösség tagja nem tulajdonos csak birtokos, alapjában véve ő maga a tulajdona annak, akiben a közösség egysége létezik.

Tagjaival szemben a faluközösség mintegy a kollektív rabszolgatartó szerepében jelenik meg. Ám a faluközösséget végső soron bekebelezi a közösségek összessége, így a tulajdon monopóliuma átruházódik ezekre az egyesülésekre, amelyek a magasabb egységet személyesítik meg. Mindenekelőtt a folyóvölgyek, oázis-kultúrák öntözéses földművelést folytató közösségeire érvényes. Afganisztánban azonban, ahol a terület nagy része elszigetelt hegyvidék, ahol csekély a mezőgazdasági tevékenység s az is parlagi váltógazdálkodás vagy nomád legeltetés, már ez a második lépcső is erőtlen, bizonytalan. A közösségeknek ezen összességéről a tulajdon monopóliuma az uralkodó vezetése alatt álló központi hatalomra száll át. Afganisztánban azonban sohasem volt erős központi hatalom még a lokális hatalmi centrumok viszonylatában sem. A központi hatalom nem terjedt ki az elszigetelt hegyvidékre, gyenge volt és csak rövid időre, névlegesen fogta át az ország területét. A központi hatalom nem ruházódott át az uralkodóra, aki primus inter pares volt és nem absztrahálódott despotává, mint Perzsiában vagy Indiában. A mai Afganisztán területe ugyan az Achamenida birodalom, Nagy Sándor birodalma, a hellenisztikus utódállamok, a Kusán birodalom, a párthus, majd a Szaszanida birodalom, az arab khalifátus, majd a Hulagida mongol állam, Timur Lenk birodalma, a Szafavida perzsa állam és az indiai moghul birodalom része volt, azonban mindezen birodalmak peremén a befolyási övezetek határán keletkezett vákuumban helyezkedett el.

A tulajdonviszonyokhoz hasonlóan, a munka kooperációja is több lépcsős volt és ma is kooperáció van a földművelő közösségekben, illetve a közösségek rendszerében vagy össztársadalmi méretekben. Az előbbi forma, noha korlátozott volt, de hosszú életű és stabil, az utóbbi viszont szórványos jellegű volt, a központi hatalom kényszerítésére jött létre s a központi akaratnak engedelmeskedett. A közösség

és a közösségkomplexum termelőtevékenységének feltétele a többlettermék elidegenítése. A járadék itt a politikai hatalom megvalósulásának gazdasági formája. Az adó és a járadék történelmileg egybeeshetett és egybe is esett.

A termelés e kezdetleges szintjén a többlettermékhez jutás lehetőségét a háború biztosítja. A háborút mint társadalmi-gazdasági jelenséget az emberi közösségek gazdasági és kulturális elszigeteltsége, a termelőerők fejletlensége és az élet újratermelésének nehézsége okozta. A háború — mind a tulajdon megtartása végett, mind az új tulajdon szerzésére — ezért egyike mindegyik ilyen természetadta közösség legőseredetibb munkáinak, fontos kiegészítő tevékenység, amelyre szükség van akár ahhoz, hogy az eleven létezés objektív feltételeit elfoglalják, akár ahhoz, hogy ezek elfoglalását megvédelmezzék és megörökítsék.

Az, hogy az államiság első formájaként többé-kevésbé despotikus, a közösség uralkodó típusával van összefüggésben. Ahol a közösség még közszámlára műveli a földet, vagyis az egyes családoknak csak bizonyos időre utalja ki, ahol tehát még nem alakult ki a föld magántulajdona, az államhatalom zsarnokságként lép fel ott, ahol az államiság a még föl nem bomlott faluközösségek kizsákmányolásának alapján jött létre. De a történelem nem működik automatikusan. A faluközösségi rendszerből eredhetnek és eredtek is az államiságnak demokratikusabb formái. A Durraniak afgán állama nem volt sem despotikus, sem demokratikus állam. Demokratikus vonásai latensek, a társadalmi-gazdasági viszonyok kezdetlegességéből adódóak voltak. A mai Afganisztán területén nem alakult ki az államközösség kapcsolatának körében a harmadik, absztrahált fázis, amikor a közösségek közössége jól megszervezett, központosított államma idegenül.

A keleti államok jelentős mértékben a faluközösségi-törzsi kormányzat és önkormányzat spontán átalakulásának történelmi eredményei voltak. Afganisztánban ez az átalakulás történelme során sohasem teljesedett be, csak elemeiben létezett és az állam nem spontán folyamatok eredményeként, hanem erőszakos behatásokra jött létre.

A központosító állam legelső gazdasági tevékenysége a közmunkák — háború, öntözés, közművek építése — szervezése, az újratermelés befolyásolása volt. Az állam — amelyhez egyazon törzshöz tartozó közösségek természetadta csoportjai eleinte csak közös érdekek, például az öntözés céljából és a kifelé való védekezés végett jutottak el fejlődésük során — bázisai a faluközösségnek, mint olyan elszigetelt mikrokozmoszoknak, amelyeknek érdekei azonosak de nem közösek, bár voltak objektíve közös érdekeik a föltétlenül szükséges közmunkák végrehajtásában és a külső ellenség elleni védelemben. A központi hatalom állandó harcot vív a törzsi-nemzetségi, közösségi szeparatizmussal, a központtól távolító erőkkel.

Fejletlen formájában már a faluközösségi rendszerben megtalálható mind a földtulajdon monopóliuma, mind az osztásföld birtoklása és használata, ami a feudalizmusba való átmenet lehetőségét magában hordozza. Ismételten hangsúlyoznunk

kell a tulajdon és birtoklás hierarchikus jellegét. Emlékeztetünk függőségi viszonyukra a faluközösséghez a föld és a víz tulajdonosához, hozzájuk viszonyítva az egyén, a család mint gazdasági egység csak birtokosként jelenik meg. A faluközösségek összessége a tulajdonos, hozzá viszonyítva maga a faluközösség viszont birtokos. A központosított állam a tulajdonos, hozzá viszonyítva a faluközösségek egész összessége pedig a birtokos. A tulajdonnak és a birtoklásnak ez a lépcsőzetes alárendeltsége magában rejti az egyén, a faluközösség, a közösségek összessége számára — vagyis alulról fölfelé a közösségi rendszer minden alkotóeleme számára — nemcsak a rabszolgaság, de a jobbágyság állapotának lehetőségét is. Valójában a közösség az egyénhez, családhoz viszonyítva a föld és a víz legfőbb tulajdonosa, az egyén, a család pedig egy külön földdarab, az osztásföld birtokosa. Az osztásföld birtoklásának jogáért a közösség tagjai kötelesek voltak a közösség javára elidegeníteni munkájuk egy részét csatornázásra, mocsarak lecsapolására, utak és hidak építésére, gátak emelésére, közös földek megművelésére és elidegeníteni terményeik egy részét biztonsági és háborús alapok létrehozására, ünnepek megtartására, a közösségi tagok közötti elosztásra stb.

A közösség mint kollektív tulajdonos és a közösségi tagok mint (fokozatosan magántulajdonosokká való) egyéni birtokosok újratermelésének egyedül lehetséges, egyben elengedhetetlen föltétele volt az a hagyományos gyakorlat, hogy a közösség tagjainak parcellát osztott a föld tulajdonosa (a közösség). A (közösségi) osztalékföldnek ez a rendszere a közösség kettős jellegének megvalósulási formája volt, és elősegítette azoknak a társadalmi-termelési viszonyoknak a megőrzését, amelyek az egyént s a családokat a közösséghez fűzték, továbbá elősegítette a közösségen belül a kollektív és egyéni érdekek egyensúlyban tartását.

Ennek a közösségnek kezdetben egyenjogú, majd előjogokkal bíró tagja kisajátította a közösségi jogot és maga számára előjogokká változtatta, a közösség fölött álló hatalommá tette, majd végül, megőrizve a gazdálkodás és a földhasználat faluközösségi rendszerét, monopolizálta a földtulajdont. Mihelyt a világi és vallási hűbérúr kisajátította a közösségi tulajdont, a faluközösség máris a feudális-jobbágyi rendszer kész elemének, a feudális-jobbágyi kizsákmányolásra alkalmas intézménynek bizonyult.

A faluközösség jobbágysorba süllyesztésének folyamata évszázadokig tartott. Indiában például csak a XIII–XIV. században fejeződött be. Afganisztánban ez a folyamat a XVI–XX. század között zajlott, amelynek lassúsága összefügg a faluközösségi rendszer stabilitásával, az állami tulajdon hatásával, a magántulajdon korlátozott fejlődésével, a földbirtoklás feltételes formáinak jelenlétével, továbbá azzal, hogy állami segítséggel lehet kisajátítani járadékot-adót az állami alapból.

Európában a faluközösség ilyen típusú differenciálódása gyakran vezetett feudális földbirtokká alakulásához. Ázsiában ezt általában zavarta a hagyományos államhatalom és tulajdon.

Az indiai faluközösség sok tekintetben hasonlatos az Afganisztánban létezett s létező faluközösségi formákhoz. A sokféle indiai faluközösség általános jellemzői megragadásánál Marx az India területén található sokféle faluközösségből elméletileg kiválasztotta a leginkább kezdetleges és sztereotip faluközösséget, amelyik objektíve létezett nemcsak India, de Afganisztán számos vidékén is.

E közösség nagyjából a következő vonásokkal jellemezhető: 1. a föld és a víz közös tulajdona (vagy közös földbirtoklás), 2. a föld és víz családi birtoklása vagy használata, 3. a földterületek (osztásföldek) együttes (vagy részben együttes) megmunkálása, illetve parcellánként való megművelése, 4. az osztásföldek többé-kevésbé rendszeres felosztása és újrafelosztása a közösség tagjai (családjai) között, 5. A földművelés és a háziipar patriarchális kapcsolata, 6. egyes személyek, csoportok, kasztok között szilárdan rögzített munkamegosztás és a szolgáltatások kölcsönös cseréje a közösségen belül, 7. a közösség többletterményéből (általában) kézműveseket és közösségi hivatalnokokat tart el, 8. a közösségek (a lokalizált mikrokozmoszok) gazdasági elszigeteltsége (elzárkózása), 9. naturális gazdálkodás és egyszerű újratermelés, 10. az állam beavatkozása a közösségi újratermelési folyamatba, 11. a járadék-adó elidegenítése a közösségektől az állam javára, 12. a közösségi tartalékalapok rendszere, a közösség terményei egy részének elosztása a családok között a szokás és a szükségletek szerint, 13. a természeti és társadalmi, rokoni és szomszédsági viszonyok együttes előfordulása, 14. a személyi (patriarchális, paternalisztikus, vérrokoni, sógorsági stb.) kapcsolatok rendszere, 15. a rabszolgaság és az egyenlőtlenség elemei a közösség egyes tagjainak társadalmi helyzetében, 16. a közösségen belül az önkormányzat szilárdsága, 17. a kettős jelleg két alkotóelemének egyensúlya vagy a kollektív jelleg túlsúlya, 18. a fejlődés stagnáló jellege a hagyományos elemek konzerválására irányuló törekvésekkel együtt, 19. ősi jellegzetességek a gazdaságban, az életformában és az ideológiában stb.

A legegyszerűbb típusú indiai és afganisztáni faluközösség a kezdeti formája azoknak a bonyolultabb közösségtípusoknak, amelyek Indiában és Afganisztánban előfordulnak. Végül az indiai kasztrendszerű fejlett falusi közösség minden sajátsága mellett nem más, mint paraszti, szomszédsági patronímia, annak minden törvényszerűségével együtt. A faluközösség — bárhol és bármikor működött is — nem létezett ősi vonások nélkül és az ősállapot sem létezett faluközösség nélkül. Marx és Engels mindig látott fejlődéstörténeti kapcsolatot korunk — osztálytársadalomban funkcionáló — faluközösség-típusai és az agrárkommunizmus között.[4]

Az ősi indiai faluközösség lényegében három pilléren nyugszik, a közösségi földbirtokláson, a földművelés és kézművesség közvetlen összefonódásán és a közösségen belüli állandó munkamegosztáson. A kézművesek a közösség tagjai

[4] Marx a V.I. Zaszulics levelére adandó válasz fogalmazványai MEM 19. köt. 276–278. o.

és kiszolgálói is voltak, ellátták a szükséges termékekkel a közösség egészét, kielégítették a közösség egyes tagjainak és családjaiknak termékszükségletét és változatos mindennapi szükségleteit is. A közösségnek nyújtott szolgáltatásokért fizetséget kaptak adómentes földek, a termés egy része stb. formájában. A kézművesek konkrét munkája közvetlenül társadalmi jellegű volt, az általuk létrehozott érték pedig közhasznú. A közösségen belül viszonylag hosszú ideig nem folyt rendszeresen árutermelés és csere, bár viszonylag korán előfordult a tevékenységek cseréje, még pénz segítségével is, és részben külső megrendelésre végzett kézműves munka. A közösségen belül a termékek fő tömegét nem mint árut, hanem a közösség közvetlen saját szükségletére termelik, maga a termelés ezért független a munkának az indiai társadalom egészében árucsere által közvetített megosztásától. Csupán a termékek többlete változik át áruvá.

Az árutermelés létrejöttének közvetlen feltételei a következők: 1. társadalmi munkamegosztás, 2. a termelési egységek elkülönültsége. Afganisztánban évszázadokig nem a magántermelő volt egy ilyen elkülönült egység, hanem mindenekelőtt az egymástól többé-kevésbé elszigetelt faluközösségek, melyeknek belső munkamegosztása bizonyos fokig fékezte a közösségek közötti (társadalmi) munkamegosztás létrejöttét, a közösségek specializálódását a termelésben. Ez kifejeződik a belső piac viszonylagos fejletlenségében, következésképp az afganisztáni társadalom gazdaságának hosszú ideig tartó elmaradottságában.

A földművelő közösség fejlődésének történelmi tendenciája földterületének szétdarabolása olyan parcellákra, amelyeknek örökletes birtokosai a (kis- és nagy) családok mint elemi gazdasági egységek voltak. Az egyéni parcellás birtok fokozatosan átmegy a közösségi tagok magántulajdonába. A közösség atomizálódásának ez a folyamata attól a társadalmi erőtől függ, amellyel a történelem a közösséget bombázza. Ilyen erő a pénz és a tőke. A pénz a közös talajmegművelés helyébe az egyedi művelést állítja, később végérvényes felosztás útján felbomlasztja a szántóföldek közös tulajdonát, végül a még hátralévő közös erdő- és legelőbirtok elosztása irányába késztet.

Tőkés árutermelő közegben a közösség fent említett pillérei kedvező belső feltételül szolgálnak a kapitalizmus kezdeti formáinak kialakulásához. Az osztásfölddel és mellékfoglalkozással rendelkező család alkalmas terület a kapitalista háziipar (szétszórt manufaktúrák) létesítésére. A kézművesség és a földművelés hagyományos egybefonódása kedvez az eladásra termelő földművelés és árutermelés összekapcsolódásának.

Afganisztánban a faluközösségek hosszan tartó elkülönültsége és elszigeteltsége, a társadalmi munkamegosztás fejletlensége gátolta a technikai és társadalmi fejlődést, össznemzeti méretekben sokáig akadályozta az áru- és pénzviszonyok, következésképpen kapitalista viszonyok kialakulását a közösségen belül.

Ám megvoltak bizonyos belső feltételek a faluközösségnek a kisárutermelés

irányába mutató fejlődéséhez is. Éppen ezek a feltételek képeztek alapot arra, hogy nemzetközi gazdasági viszonyok hatására megkezdődjön a faluközösségek zárt rendszerének felbomlása.

Az afganisztáni faluközösségek felépítése magában hordja mind a rabszolgaság, mind a feudalizmus, valamint a kisárutermelés irányába való fejlődés lehetőségét, továbbá a gazdaságon kívüli és a gazdasági kényszer lehetőségét.

Afganisztánban a kapitalizmust megelőző összes (sőt részben kapitalista) termelési-, tulajdoni- és kizsákmányolási forma differenciálatlan vagy gyengén differenciált formában egy időben és párhuzamosan létezett. Mind az ősközösségből nőtt ki, és bázisuk (különböző mértékben) a földművelő közösségek rendszere volt. Afganisztánban sem a rabszolgaság, sem a jobbágyság nem tudta teljesen aláásni a faluközösségi termelési és társadalmi viszonyok alapjait, nem tudott teljességgel uralkodó termelési móddá fejlődni. A gazdasági életnek és a kizsákmányolásnak ezek a formái nem is tudtak teljes mértékben kiválni a faluközösségi rendszerből. Ennek okát valószínűleg abban kell keresnünk, hogy a közösség egyes tagja soha sem kerül olyan szabad vonatkozásba a közösséggel, hogy ezáltal kötelékét (a közösséghez való objektív, gazdasági köteléket) elveszthetné. Szorosan összenőtt vele. Ezért a faluközösségi rendszer a legszívósabban és a legtovább itt tartotta magát. Ennek a rendszernek viszonylagos szilárdsága zavarta a fejlődést, fékezte a társadalmi formák történelmi specializálódásának folyamatát. Az új elemek és formák hosszú ideig nem tudtak elkülönülni, együtt léteztek, harcoltak egymással és egyik sem engedte a másik előretörését. Afganisztánban a gazdasági élet több rendszerű, sokformációs volt, az átmeneti formák sokféle változatával. Ám ezek közül egyik sem jutott el a fejlődésnek olyan fokára, hogy uralkodóvá válhatott volna, és a maga képére formálta volna a társadalmi-gazdasági formációt. A régi társadalmi rendszer felbomlásának és az új társadalmi rendszer kialakulásának egyedüli történelmi útja a társadalmi ellentmondások kibontakozása. Márpedig sem az afganisztáni faluközösség belső ellentmondásai (a kollektív és az egyéni munka között, a közösségi tulajdon és az egyéni birtoklás között, az egyszerű közösségi tagok tömege és a jómódú felső réteg között), sem a külső ellentmondások (a faluközösség és az összefoglaló egység között) nem nőttek szélsőséges ellentétté. Az afganisztáni faluközösségben egészen az újkorig fennállt a viszonylagos egység: a dolgozó egysége a termelési eszközökkel, a kézművességé a termelési eszközökkel, a kézművességé a földműveléssel, az egyéné a közösséggel stb. A közösség kettős jellegében még többnyire a kollektív vonás dominált. A termelési viszonyoknak minden szinten hosszú ideig patriarchális, paternalisztikus jellegük volt.

A faluközösség mint többé-kevésbé zárt, önmagát irányító rendszer, magában hordozza burkolt, differenciálatlan állapotban a saját tagadásának, azaz az összes elkövetkezendő társadalmi-gazdasági formának legegyszerűbb vonásait. Ez

rendkívüli életképességgel, szilárdsággal, alkalmazkodóképességgel és variabilitással ruházza fel. Bármely gazdasági rendszerben életképes, szervesen be tud kapcsolódni annak élő szövetébe. Ez a szokatlan mértékű társadalmi-gazdasági összeegyeztethetőség véleményünk szerint a közösség életének és újratermelésének (megőrzésének) törvénye. Afganisztánban a faluközösségi rendszer volt a társadalmi-gazdasági fejlődés egyik legfontosabb tényezője. A faluközösségi rendszer nyomot hagyott a kapitalizmust megelőző összes formán. Nem véletlen, hogy a tőkés magántulajdont megelőző összes magántulajdon forma lényegében a közösségi tulajdonnak konkrét történelmi módosulata. Mögötte általában mindig megtaláljuk a faluközösségi kollektívát.

Tehát a faluközösség magában rejti magasabb társadalmi formák potenciáját. De az, hogy közülük melyik valósul meg teljesen, nem csupán a belső feltételektől függ, hanem annak a történelmi közegnek a jellegétől, amelyben a közösség él és amellyel érintkezik. A történelmi közeg egyenetlen fejlődése mellett megvan az elméleti és gyakorlati lehetőség a társadalmi fejlődés egy-egy lépcsőjének átugrására.

A faluközösségi rendszer hatása a társadalmi folyamatokra kettős. Történelmileg ez a rendszer egyrészt hatalmas termelőerőként jelent meg, s nagy szerepet töltött be Afganisztán sajátos civilizációjának kialakulásában. Másrészt a faluközösségi rendszer a társadalmi-gazdasági elmaradottságnak, a gazdasági, politikai és szellemi despotizmusnak feltétele és következménye volt.

Egyesek azt állítják, hogy Afganisztán népeinek minden baját, elmaradottságát, szegénységét a hagyományos struktúrák okozták. Erre hivatkozva támadják a kollektivizmus minden formáját.[5]

Afganisztánban a kapitalizmus kívülről, gazdaságon kívüli úton jelent meg. A helyzet sajátossága abban rejlik, hogy nem a faluközösség fejlődött fejlett kapitalista közegben, hanem megfordítva, a kapitalizmus fejlődött a fejletlen, prekapitalista (többek között faluközösségi) rendszerek feltételei között és ezek közegében.

1. A faluközösségek

A több ázsiai népnél, különösen az afgánoknál megtalálható faluközösség már korántsem azonos az ősi társadalmi formációval, hanem az új típusú közösség, amelyet már nem vérségi, hanem szomszédi kapcsolatok fűznek egymáshoz.

Az iszlám vallás már a középkor során elősegítette a patriarchális nemzetségek

[5] *Marx:* A brit uralom Indiában. MEM 9. kötet, 123–125. o. Marx levele Engelshez 1868. március 14-én, MEM 32. köt. 251–525. o. Marx levele Engelshez 1868. március 14-én, MEM 32. köt. 40. o. *Marx:* Kronológiai jegyzetek India történetéből (664–1854). Moszkva, 1947.

szétesését az afgán parasztság körében kisebb egységekre, majd egyéni gazdaságokra. Romogyin szerint a nagycsalád már a XVI–XVII. században szétesett.[6]

A nemzetség szétesését patriarchális, majd kiscsaládokra — mivel ezek képtelenek földjeiket elkülönült egységekben művelni, az öntözést megoldani — hamarosan új közösség létrejötte követi. A már magántulajdon alapján gazdálkodó családok összefognak és közösen művelik, öntözik földjeiket. A patronímia kifejezést Koszven alkalmazta először Afganisztán török népeinek vizsgálatánál.[7]

Davydov dolgozta fel az afgánok (pastunok) és az afganisztáni tadzsikok, ajmakok és hazarák viszonylatában a rendelkezésre álló anyagot.[8] Megállapította, hogy a patronímiák és a belőlük szerveződő új típusú faluközösségek ezeknél a népeknél napjainkban is megtalálhatók. A háborús körülmények által előidézett népmozgások ellenére, az 1980-as években végzett helyszíni kutatásaink során mi is erre a következtetése jutottunk.

A mezőgazdasági- vagy katonai-mezőgazdasági patronímiának Afganisztánban két fajtája található meg. Az egyik típus valóban rokoni kapcsolatok alapján szerveződik, hiszen a rokoni kapcsolatok az egyéni gazdálkodásra, kiscsaládokra való elkülönülése után is döntő szerepet játszottak a közösségekben. A rokoni patronímiák külön negyedekben laknak a faluban, emlékeznek közös ősükre, általában róla nevezik magukat.

Előfordul azonban, hogy a kiscsalád földje, öntözőberendezése nem azok mellé kerül, akikhez vérségi kapocs fűzi. Ebben az esetben a család szomszédaival kénytelen összefogni és egy másik, territoriális alapon szerveződő egységnek, szomszédi patronímiának lesz tagja.

A termelés rendkívül kezdetleges volta, valamint a harci cselekmények következtében egy öt–tíz családból álló közösség, az ún. elsődleges patronímia nem képes megvédeni a tagok érdekeit. 10–12 patronímikus csoport (amelynek tagjait, az elsődleges patronímiákat már többnyire nem rokoni kapocs fűzte össze), nagyobb egységet hoz létre, amelyeknek patronímiái egymással már többnyire nem állnak rokonságban. Ennek ellenére ez a mintegy száz családnyi nagyobb egység is közös őstől származtatja magát, azonos területen élnek. Vezetőiket maliknak nevezik. A közösség neve khel, qaum vagy taifa. Ezen elnevezések arab eredetűek, az iszlám hódítás után jöttek létre. Ez a nagyobb egység már inkább védelmi mint termelési céllal szerveződik.

[6] *Romogyin, V.A.:* Szocialno-ekonomicseszkih sztroj juszufzaiszkih plemen v XIX. veke (szrovintelno sz drugami afganszkimi plemenami). kand.-dissz. Moszkva, 1951.

[7] *Koszven, M.O.:* Szemejnaja obscsina i patronimia. Moszva, 1963.

[8] *Davydov, A.D.:* Afganszkaja gyerevnyja (Szelszkaja obscsina i rasszlojenyija Kresztjansztva). Moszva, 1969. 132. o.

A másodlagos patronímiák már nagyobb egységekbe, több khel vagy taifa uniójába szerveződtek. Ezeket nevezik törzsnek. Ha a másod- vagy harmadlagos, katonai patronímia elfoglalt egy adott földterületet, megkezdődött annak újrafelosztása. E mozzanat maradványa a vesh intézménye, amely napjainkig él egyes afgán törzsek, illetve a beludzsok körében. A közösség tagjai periodikusan (egy, kettő, három, négy vagy öt évente) felosztják maguk között a közös földeket. De a művelés már itt is egyénileg, családonként történik, akik patronímiákba álltak össze.

Az Ahmed Sah Durrani által Qandahar környékén a Durrani törzsnek ajándékozott dzsagir-qulba intézménye arra utal, hogy a katonai-mezőgazdasági patronímiák műveltek meg egy-egy qulbányi területet. A qulba olyan földmennyiséget jelentett, amelyet egy pár ökör (dzsuft-i gaw vagy zawdzs) egy-két nap alatt fel tudott szántani. Ez általában 30–180 dzsarib (négy dzsarib egy hold). A tadzsiklakta és a hazaradzsati területeken e nagyobb egység elnevezése a telekkönyv neve után daftar volt. Az északi oázisok földjei nagyobb, 360–400 dzsaribnyi egységekből állnak, amelyeket paikalnak neveznek.

Afganisztán öntözéses földművelés kultúráiban mindmáig nem rögződött az ugarföldek évenkénti újrafelosztása a paikal vagy más nagyobb földhasználati egység szerint, csupán a türkmeneknél van meg néhány oázisban.

Az Afganisztán számos körzetében megtalálható nagyobb föld- és vízhasználati egységek megléte azt a mozzanatot őrizte meg, amikor a faluközösség kisebb föld- és vízhasználó egységekre kezdett feloszlani, a nagycsalád szétesésének, a kiscsaládok rokoni vagy szomszédi patronímiába tömörülésének folyamatát.

A további fragmentációra, egészen kis egységekre oszlásra Hazaradzsatban találunk példákat. A Daikundi hazarák az 1970-es évek közepén 1362 khana-i daftarral, regisztrált házzal rendelkeztek. Minden egységhez 40 dzsarib föld tartozott. Ez további kisebb egységekre tagolódhatott a dzsuft-i gaw vagy a paikal intézménye szerint, amelyeket akár 10–13 család is használhat. Ezek már többnyire föld és víz nélküli nincstelenek. A hazaráknál nincsenek még olyan értelemben sem törzsek, mint az afgánoknál, hanem amit annak szokás nevezni, klasszikus patronímia, a turko-mongol katonai szervezet maradványa. Világosan megfigyelhető a hármas patronímia szétesésének folyamata egyéni gazdaságokra. A föld és a víz elaprózódása, az elszegényedés ellen a hazarák úgy védekeznek, hogy a nős fiúk az atyai házban maradnak.

A patronímiák elsősorban a vízelosztási viszonyok révén funkcionálnak. A földművelést ma már szinte mindenütt egyéni gazdaságokban végzik, de az öntözést a közösség többnyire együtt látja el. Az öntözés rendje intézményesített. Mindenkinek megvan a maga feladata az öntözőművek építési és karbantartási munkálataiban. A vízhasználatot a közösség kijelölt képviselői, a falusi elöljárók és a mirabok, a vízfelügyelők ellenőrzik.

A föld felaprózódásához hasonlóan megfigyelhető az eredetileg ugyancsak a patronímikus csoportok által használt, felosztott víz felaprózása a vízhasználat idejének mértéke szerint. A nap 24 óráját negyedekre, sőt a vízbirtoklás örökletessé válásának eredménye gyanánt még kisebb egységekre porciózzák ki 1/16-od rész = 1.5 óra, 1/32-es rész = 45 perc, 1/48-ad rész = 30 perc, 1/64-ed rész = 22 perc. A vízóra neve gharay (a pastu óra szóból), a legkisebb egysége a lahza (másodperc), ami a víz esetében 2.5 percet jelent. A 24 órás egység neve shabanaruz. Számos helyütt a folyó, a qariz vizét a fizetett adó vagy vízdíj szerint porciózzák ki. Mazar-i Sharif, Shibargan és Andhkoi térségében a tangának (régi bukharai pénz) nevezik a vízhasználat mértékét. Qandahartól nyugatra pedig a qulba negyedére, egy changulnyi földterületre (15 dzsarib) már csak 36 perc öntözési idő jut. A legnincstelenebb családok a vízhasználatot is kénytelenek voltak felosztani, elzálogosítani. Ily módon a birtoklás dualizmusát figyelhetjük meg. A víz egyrészt kollektív használatú, másrészt viszont a családok magántulajdonaként funkcionál.

A XX. század második felére jogi értelemben a vízhasználati jog is magántulajdonná vált, örökíthető, eladható, elzálogosítható, kiadható bérletbe feles vagy részes rendszer szerint egy vagy több mezőgazdasági idényre.

Mindez a faluközösséghez tartozó parasztok társadalmi rétegződéséhez vezet. Egyesek vagy bizonyos csoportok néhány shabanaruz földet birtokolnak, ami nagyobb földterületek öntözéséhez elegendő, míg mások egy-két lahzányi vízhasználata nadrágszíjparcellájuk öntözésére sem elégséges.

A megművelt, öntözéses földterületek növelésének útjában mindenekelőtt a vízelosztási viszonyok állnak.

Az öntözőművek építése, karbantartása, öntözőcsatornák, gátak építése, kutak, karizok fúrása, tisztítása közmunkák révén történik, amit a mirab felügyel. A vízzel kapcsolatos kisebb vitás kérdésekben a mirab, nagyobb viták esetében a falusi tanács (dzsirga, sura) dönt.

A föld- és vízhasználat nagyobb egységei már középparaszti vagy zamindari gazdaságként funkcionálnak a legtöbb helyen, ám ott is felismerhetőek a kollektív birtoklás maradványai. A föld és víz örökletessé válása, elaprózódása a nagycsalád kiscsaládokra való szétesésének következtében történik és a magántulajdon differenciálódásának, a kereskedelmi-pénzviszonyok fejlődésének, a tőkés termelési viszonyok megjelenésének következménye az afgán faluban.

A faluközösség olyan formáját, ahol a földek megművelése, birtoklása kollektíven történik, a beludzsoknál találhatjuk meg. Kézművesség és földművesség együttléte a legfőbb vonásuk. Naturálgazdálkodás jellemzi őket a közösség belső igényének kielégítése szintjén. A faluközösségek földműves kézművesei mint kiszolgáló egységek kapcsolódnak a beludzs törzsi közösségekhez.

2. A törzsi rend

Még az 1970-es években is forgalomban voltak olyan megállapítások, miszerint az afgán társadalom „törzsi társadalom", s „az afgán állam a törzsi rendre támaszkodik".[9]

A törzsi rend Afganisztánban valóban jelentős szerepet játszik napjainkban is. Ezek a törzsek azonban nem tekinthetők az osztály nélküli nemzetségi társadalom maradványának. Kialakulásuk épp úgy, mint a faluközösségeké, másodlagos folyamat. A faluközösségek patronímikus csoportjai mintegy száz családnyi, tíz–tizenkét patronímikus csoportot, khelnek, taifának vagy qaumnak nevezett altörzset alkotnak. Több khel még nagyobb egységbe, törzsbe, a törzsek pedig törzsi uniókba álltak össze. Ezeket semmiféle rokoni kötelék nem fűzi egymáshoz, sőt befogadnak, asszimilálnak idegen népelemeket is etnikai alapon. Ezért a törzs patronimikus, etnikus csoportjának nevezzük őket annak ellenére, hogy származásuk etnikailag is igen heterogén. Az ilyen típusú törzsek a fejlettebb társadalmak perifériáján helyezkednek el, nem tekinthetők azonban (a térségben sohasem létezett) „fejlett feudalizmus" mellékjelenségének. A faluközösségek vagy patronímiák nagyobb törzsekbe szerveződésének oka védelmi szövetség a hódító, erős államokkal szemben, valamint a mezőgazdasági művelésre alkalmas földterület elégtelensége. Ezek a laza, heterogén törzsi uniók a földterületek birtoklásáért ádáz harcot vívtak egymással is.

Mi élteti a törzsi rendet napjainkig, ha nem a vérségi, nemzetségi kötelékek és nem a nemzeti-etnikai faktor, mint ahogyan a kutatók korábbi nemzedékei feltételezték?

Magyarázatunk egyszerű. Mindenekelőtt a törzsek katonai-védelmi, szövetségi jellege. A földek elégtelensége, a földművelés és gazdaság kezdetlegessége arra kényszerítette őket, hogy az élettérért napjainkig állandó harcban álljanak. Ehhez járultak az idegen hódítók ellen vívott nemzeti függetlenségi háborúk is.

A törzsi rend konzerválódásában a termelési viszonyok adott szintjén és a katonai-védelmi funkciókon kívül nagy mértékben járult hozzá a centralizált központi hatalom híján a hagyományos törzsi intézmények regionális hatalmi szervként funkcionálása.

[9] *Dupree, L.:* Tribal Traditions and Modern Nationhood: Afghanistan. A Selection of Papers delivered before the Asia Society. New York, 1964. 1–12. o., *Tapper, R.:* Nomadism in Modern Afghanistan Asset or Anachronism. In: Afghanistan in the 1970s. New York, 1974. 79. o.

II. Az agrárviszonyok fejlődése a Durraniak államától a XX. század derekáig

Marx szerint a Keleten — Törökországról, Perzsiáról, Afganisztánról és Hindusztánról beszélt — azon alapszik az egész földrendszer, hogy ott magántulajdon nem létezik.[10]

Engels megerősíti, hogy valójában ez a kulcsa az egész Keletnek, hogy ott nincs földtulajdon.[11] Marx úgy vélte, hogy ez az elképzelés, a szabad magántulajdon jogi képzete az ókorban csak a szerves társadalmi rend felbomlása idején, a modern világban pedig csak a tőkés termelés fejlődésével alakul ki.[12] A forma azonban, amelyben a földtulajdont készen találja, a kezdődő tőkés termelési módnak nem felel meg. A neki megfelelő formát csak őmaga teremti meg azáltal, hogy a földművelést alárendeli a tőkének, ezzel aztán mind a feudális földtulajdon, mind a klán-tulajdon vagy a mark-közösséggel párosuló kisparaszti tulajdon átváltozik a tőkés termelési módnak megfelelő gazdasági formává, bármennyire különbözők is jogi formáik. Ha a közvetlen termelővel szemben nem magán földtulajdonosok alkalmaznak gazdaságon kívüli kényszert, nem magán földtulajdonosok, hanem mint Ázsiában, az állam az, ami velük közvetlenül szemben lép fel, mint földtulajdonos és egyszersmind szuverén, akkor járadék és adó egybeesik vagy helyesebben, akkor nem létezik a földjáradék e formájától különböző adó. Ilyen körülmények között nem szükséges, hogy a függőségi viszony akár politikailag, akár gazdaságilag szigorúbb formát öltsön, mint amilyen minden alattvalói helyzetben közös ezzel az állammal szemben. Itt az állam a legfőbb földesúr. Az állam azonban emlékszik még közösségi eredetére és erre a shariat közösség-elmélete is emlékszik. A szuverenitás itt a nemzeti méretben koncentrált földtulajdon. Ám ezért ekkor nem is létezik semmiféle magán földtulajdon, bár létezik a földnek mind magán, mind közös birtoklása és haszonélvezete.

Tehát a keleti társadalom nem ismerte a föld magántulajdont, csak a társadalom bomlása idején jelent meg a magán földbirtoklás, de a keleti társadalom földbirtoklása nem azonos a polgári társadalom földtulajdonával. A földtulajdon nem örök kategória. Minden társadalmi rendszerben a rendszernek megfelelő formában jelenik meg — állapította meg Magyar Lajos.[13]

[10] Marx 1853. június 2-i levele Engelshez. MEM 28. köt. 238. o.

[11] Engels 1853. június 26-án kelt válaszlevele. MEM 28. köt. 239. o.

[12] *Marx:* A tőke. III. MEM 25. köt. 586. o.

[13] *Magyar Lajos:* A kínai mezőgazdaság hagyományos szerkezete. Fordította: *Polonyi Péter.* Bp. 1981. 32. o.

1. A földtulajdonviszonyok

Századunk derekára a fentiek értelmében Afganisztánban a földtulajdon két kategóriája volt jelen, a nem magán földtulajdon, valamint a földmagántulajdon, amelynek kialakulása napjainkig sem befejeződött történeti folyamat.

A) A nem magán földbirtok formái

a) Koronabirtokok, közvetlen kincstári földek

Az állam vagy az uralkodó közvetlen birtokai, amelyet számukra művelnek meg, illetve az állam vagy uralkodó által tartalékolt termő földek. Az állami földek többi formájától az különbözteti meg, hogy *mezőgazdasági művelés alatt álló* vagy *művelés alá helyezhető, még bérbe nem adott* vagy *szét nem osztott* földekről van szó. Afganisztánban a királyság alatt (1747–1973) vagyis a Durraniak állama alatt ez nem volt azonos a Durrani törzs vagy a Mohammadzai dinasztia által birtokolt földekkel, kialakulása inkább az afgán állam terjeszkedéséhez, a hódításokhoz kapcsolódott. 1919 óta tekintették az uralkodó számára megművelt állami földeket az uralkodó család tulajdonának.

b) Állami földek

Kincstári árendás földek, vagy az uralkodó által eredetileg egygenerációs, földbérletbe — zamindari — vagy katonai szolgálat, seregkiállítási kötelezettség fejében — dzsagirdari — használatba adott földek. Reiszner[14] és Gankovszkij ennek alapján aposztrofálták a Durraniak államát tévesen feudális államnak.[15]

Az állami földeknek olyan fajtája is létezik, amely rögzíti azt a mozzanatot, amikor a közösségi földterület állami földdé absztrahálódik. Ilyenek az *állami parcellák,* amikor adott közösség közösen plusz parcellát művel meg, azonban nem a helyi közösség céljaira mint a kútföld esetében, hanem a központi hatalom számára. Például azért, hogy termését beadhassák a központi magtárakba vagy ellássák belőle az állami futárszolgálat lovait takarmánnyal.

[14] *Reiszner, I. M.:* Razvitija feodalizma i obrazovanije goszudarsztvo u afgancev. Moszkva, 1954.

[15] *Gankovszkij, J. V.:* Imperia Durrani. Moszkva, 1967. 57. o.

Megműveletlen és parlagi földek

Ha valaki abbahagyta vagy időlegesen szüneteltette a földművelést, földje visszaszállt a közösségre, ha a közösség abbahagyta a föld művelését vagy otthagyta az adott földterületet, az elhagyott föld visszaszállt az államra. Öntözött földek, ha háborúban megrongálódtak az öntözőművek vagy az új birtokos (hódító) nem tudta őket üzemeltetni, pusztává, sivatagossá váltak és automatikusan visszaszálltak az államra. Ezeknek számbavételére vagy rehabilitációjára általában nem történt központi intézkedés.

Vízjárta területek, folyómedrek

A víz közösségi eredetének absztrahálódása és a folyómedrek gyakori helyváltoztatása következtében közösségi (állami) földterületnek tekintették a vízmosásokat, folyómedreket, a kiszáradt folyómedreket is.

Hordalékos, feltöltött területek

A természetes feltöltődés útján nyert új terület mindig az államé. A mesterséges feltöltés közmunkák útján történt, szintén a közösség részére, de nem absztakt jogi értelemben, hanem mindig adott közösség, a faluközösség vagy az állam konkrét használatára.

Erdők

Az erdők mindig állami tulajdonban de faluközösségi használatban vannak. Állami erdészetek csak a XX. században alakultak új telepítéseknél.

Az utak, hidak, gátak is állami tulajdonban vannak, bárkinek bármilyen használatú vagy minőségű földjén találhatók vagy vezetnek keresztül. Azon földeket, amelyeken átvezetnek, szolgalmi jog terheli a közösségi feladatokat ellátók javára. Az államnak joga van a földek kisajátításához, utak, hidak és gátak építéséhez.

Tartalékföldek, közföldek, hegyoldalak, puszták, sivatagok fenti gyakorlatból adódóan ugyancsak állami földeknek tekintetnek.

c) Legelők, időszakosan legelőnek használt földek

Nem a nomádok, hanem a letelepedettek és félig letelepedettek, a *faluközösségek állandó vagy időszakos legelői.* Ugyanaz az elv érvényesül, mint az erdőknél. *A*

tulajdonos az állam, használója a faluközösség vagy agrár-patronímia. A tulajdon állami eredete elmosódottabb, mint az erdőknél és nem annyira konfliktusos, mint a nomádok legelő használata és az állam tulajdonosi igénye között. Itt még a közösségi eredet dominál (a kisebb közösség használja, de a nagyobb közösség birtokában van), ami nem absztrahálódott államivá.

Bár a nomádok is klánokban, nemzetségekben használják ezeket a legelőket, ezzel korántsem esnek egybe

d) a tasarruf joga alapján a nomádok által használt legelők. A nomádok szezonális migrációjuk során a használati jog, a tasarruf alapján időszakos legelőnek használnak parlagi vagy mezőgazdasági művelés alól kivont, így az államra visszaszállt földterületeket. A nomádok általában hajdani földművesek utódai. A művelés alatt álló földek a kezdetleges művelés miatt nem adnak annyi hozamot, ami eltartaná őket vagy a háborúk során az öntözőművek pusztulásával válnak terméketlenné vagy túlnépesedés révén elégtelenné, így visszaszállnak az államra. Időszakosan esetleg éppen korábbi birtokosaik leszármazottai használják őket szezonális migrációjuk során legelőnek vagy migrációs útvonalnak, ideiglenes lakhelynek, akiknek elődei elhagyták őket. Nem azonosak a faluközösségi vagy nomád törzsi, nemzetségi legelők

*e) a klán- vagy nemzetségi földek*kel sem, ezek ugyanis *a nomádok vagy letelepedett közösségek mezőgazdasági művelés alatt álló földjei.* Kérdés, hogy a nemzetségi közösség egybeesik-e a faluközösséggel. Néha egy faluban három-négy nemzetség is található. Máskor egy nemzetség, klán falvak sorára terjed ki. Ugyanabban a faluban a faluközösségi vagy nemzetségi tulajdon mellett megtalálható a magánbirtoklás is. A nemzetségi tulajdon egyáltalán nem esik egybe a nemzetség tagjainak földhasználati jogával.

f) A faluközösségi földek

Itt *az állandóan használt rétekről, legelők*ről van szó, szemben az időszakosan használtakról (amelyek vonatkozásában lásd c) pontot).

Ide tartoznak ebben a száraz, kopár országban kisebb mértékben az *erdők* is.

A földet már egyénileg művelik a családok, az öntözés azonban közösségi feladat. Egyes közösségeknél a közösség földjét időszakonként kiosztják, illetve újra elosztják a különböző földminőség arányos és igazságos elosztása végett. Ez elsősorban a katonai patronímiákra jellemző, különösen a nomádok megművelt földjeire. Főleg a keleti pastun és a beludzs törzseknél honos. Ez a *vesh* intézménye. Nemcsak nomádok, hanem a törzsi kötelékeiket megőrzött letelepedettek körében is dívik. Egyes törzseknél *családok között* osztja fel a dzsirga, a törzsi tanács időszа-

konként (egy–kettő–három–öt vagy tíz évente) a közösség földjeit, mint pl. a Shinwari törzsnél, míg másoknál a *minden egyes fő* számít. Ez a *hula-vesh* („száj szerinti osztás") intézménye. Többek között a Yusufzai törzsre jellemző.

g) A mecset földjei

Az Ázsia más országaiban meglévő, ún. szentélyföldek analógiája. *Átmeneti kategória a faluközösségi földbirtoklás és a waqf intézménye között. Egyes közösségek plusz parcellát művelnek meg közösen vagy patronímiánként a mecset számára ugyanúgy, ahogy a kútföldek vagy az állami parcellák esetén.* Másutt teljes mértékben a mecset papjai használják, akik bérbe adják a parasztoknak vagy maguk művelik, esetleg parlagon hevertetik. Utóbbi esetben tőlük nem száll vissza az államra, mint az egyéni földművesek vagy kisebb közösségek esetén, mivel a mecsetföldek eleve absztrahálódott közösségi földeknek számítanak.

h) A waqf-birtokok

vagyis kolostori, egyházi, intézményi vagy iskolai alapítványi földek. Ezek a papság kezén vannak, akik azonban többnyire nem művelik közvetlenül a földet, hanem kiadják bérletbe a parasztoknak. A waqf-földek főleg északon és nyugaton, Mazar-i Sharif és Herat térségében a régi perzsa-tadzsik oáziskultúrák vidékén találhatók. Az afgánok — pastunok — által lakott területeken nem voltak számottevőek.

i) A dzsagir-földek vagy zászlós-földek

Eredetileg az uralkodótól lehetett egygenerációs bérletbe kapni ezeket a földeket katonai szolgálat vagy seregkiállítási kötelezettség fejében. Ez a dzsagirdari intézménye, a bérlő a dzsagirdar. Később a zamindarihoz hasonlóan örökölhetővé vált és bérlet jellege halványul az eredeti kötelezettség elfelejtődött és földbirtokként, majd még később földmagántulajdonként működött. A dzsagirdari intézményén túlmenően, ennél a földbirtoklási formánál *él a turko-mongol katonai szervezet maradványa.* A dzsagir egysége volt a dzsagir-kulba, olyan földmennyiség, amelyet egy ekével egy nap alatt fel lehetett szántani. Dzsagir-kulbánként egy-egy katonát kellett kiállítani. A dzsagirdari nem köthető a feudalizmushoz, annál sokkal régebbi.

j) Katonai települések — csindawal, csindaul földek

A telek-katonaság intézménye. A Nadir Avsar által 1738–1747 között a nagyobb

városokba Iránból áttelepített avsar harcosok, ún. csindaul helyőrségek a városok körzetében mezőgazdasági művelésre alkalmas telkeket kaptak, így a kabuli, herati, ghaznii stb. csindaul helyőrségeket avsar falvak vették körül. Ilyen Kabul térségében Qamari, Avshar Tepe, Nanechi stb. A Kabul környéki avsarok 1938-ban Ligeti Lajos látogatása idején még beszélték anyanyelvüket, mára azonban átestek a nyelvcserén.[16]

k) A kútföld rendszer

A közösségi földhasználat valamely formája rejlik mögötte. *A parasztok adott közössége* — általában 8–12 család — egyénileg megművelt parcellái mellett *egy vagy több további parcellát közösen művel meg a faluközösség vagy a klán számára. Az ezen megtermelt terményt tartalékolják közösségi célokra, közösségi raktárakba, magtárakba adják, közösségi tisztviselőket tartanak el belőle vagy árucserére fordítják, esetleg így termeli meg a közösség az adót (ami terményjáradék) vagy vált meg bizonyos közterheket.* Összefüggésben van a pastun és beludzs törzsek vesh — szezonális disztribúció — intézményével. De a parcella művelése a helyi közösség és nem az állam számára történik, a közösség ugyanis itt nem absztrahálódott állammá. Afganisztán unikum, ugyanis *sehol máshol nem maradt fenn a kútföld rendszer,* amely másutt csak történeti anyagokból ismert.

Az agrárviszonyokat 1919-ig a shariat, az iszlám jog szabályozta. Ennek értelmében eredetileg minden földet köztulajdonnak tekintettek.

Egyes tulajdonformák századunkra örökölhetők, szabadon adhatók-vehetők lettek, mint a zamindari és a dzsagirgari-földek. A többi földterületnél, kivéve a közösségi földeket, a közösségi földtulajdon állami földtulajdonná absztrahálódott. Azt a használati jogot, amelynek alapján időszakosan egyedek, klánok vagy törzsi közösségek használták, később az iszlám a tasarruf jogával azonosította.

B) A földmagántulajdon

A magán földbirtoklásnak Afganisztánban 1977-ig három típusa volt ismeretes.

a) A „nagybirtok"

A zamindari és a dzsagirdari intézményéből, főleg északon és nyugaton alakult ki. Csak az afganisztáni körülmények közepette számított nagybirtoknak. Igazán nagyobb mérvű földkoncentráció Afganisztánban a századforduló és 1977 közötti időszakban éppen csak kialakulóban volt. A XX. század első felében a közösségi

[16] *Ligeti Lajos:* Afganisztán török és mongol népei. MTA I. Oszt. Közl. 1954.

földek egyéni birtoklása, illetve birtoklásának tulajdonná válása intenzívvé vált mind a szokásjog, elbirtoklás, a zamindari és dzsagirdari intézményének öröklétessé válása, eredtének elhomályosulása révén.

b) A közösségi földek kisajátítása, a kincstári földek tömeges szétosztása révén létrejött „eredeti" földmagántulajdon

Az új hódítások révén keletkezett kincstári földtöbblet szétosztása, illetve a renitens déli, délkeleti törzsek északra és Közép-Afganisztánba Hazaradzsatba telepítése, a türkmenek, üzbegek, tadzsikok, ajmakok és hazarák földjeire pastun törzsek telepítése révén felgyorsult a XX. században. Az uralkodói földadományokon kívül gyakoriak voltak a spontán földfoglalások is, főleg Hazaradzsatban. Ezáltal a Durrani uralkodók a széttelepítésekkel gyengítették a riválisi keleti, főleg Ghilzai pastun törzseket, másrészt pedig erősítették az afgán uralmat a frissen meghódított vagy a nagyhatalmak által Afganisztánnak juttatott, más nemzetiségek által lakott vidékeken.

Az 1923–53 közötti évtizedekben az állami földek kisajátítása oly mértéket öltött, hogy 1953-ban királyi rendelettel próbáltak neki gátat szabni.

„Mind az összes hegyek, legelők és közös vízforrások a shariat törvényeinek értelmében az államhoz tartoznak és királyi birtokokat képeznek, amelyeket senkinek sincs joga kisajátítani."[17]

c) Az individuális gazdaságokra szétesett faluközösség, kisbirtok

Minden földmagánbirtok bérleti eredetű és többnyire bérlet gyanánt üzemeltették. Bérlet alatt prefeudális vagy félfeudális, gazdasági értelemben félig rabszolgatartó felesbérlet értendő.

Tekintetbe kell azonban vennünk, hogy még *a magánbirtokban levő földek sem képeznek földmagántulajdont a kategória tiszta értelmében. A földmagántulajdont* Afganisztán különböző vidékein a legkülönbözőbb *prekapitalista maradványok terhelik, különösen a birtoklási formák terén.*

Ezek közül a legjellemzőbbek

1. *Közös földbirtoklás* esetén a föld mélye a zamindaré, a termőréteg pedig a társtulajdonos parasztot illeti, akik meghatározott arányban osztoznak a terményen. Ez az arány nem csupán az ország különböző részein más és más, de ugyanabban a faluban is eltérő részesedési arányokkal találkozhatunk.

2. *Örökbérlet* esetén a zamindart a termés meghatározott része illeti meg, de nem áll jogában a bérlőt elkergetni a földről. A bérlőnek joga van további bérlőt szerződtetni, illetve eladni bérleti jogát.

[17] *Rives, G.:* Les problémes fondamentaux du droit rural afghan. „Revue internationale de droit comparé" Année 15. No. 1. Paris, 1963.

A magánföldtulajdon ezen korlátozásaihoz kell még sorolni azt a körülményt is, hogy a föld adásvétele során az ország számos részén szokásos kikötni a fentiekben ismertetett feltételeket.

a) A föld meghatározatlan idejű visszavásárlási joggal történő eladása,

b) A föld meghatározott határidejű visszaváltási joggal történő eladása.

A tőkés viszonyok kibontakozásának fő akadályát a bérleti viszonyok jelentették. A zamindar a parasztbérlőtől a bérleti díj képében nemcsak a szó tulajdonképpeni értelmében vett bérleti díjat sajtolja ki, de a tőkekamatot, a vállalkozói jövedelmet, sőt a munkabér egy részét is.

2. *A bérleti viszonyok*

Afganisztánban a bérleti viszonyok és a bérleti díj szinte valamennyi formáját megtaláljuk.

a) A ledolgozásos bérlet maradványai jelen vannak más bérleti formákban is. Ünnepek idején, házépítéskor vagy javításkor, egyéb munkák alkalmából a bérlő évente pár napot (egyes vidékeken 3–6, másutt 50–60 napot is) a zamindarnál köteles dolgozni.

b) A terményben lerótt járadék képezi Afganisztánban a bérleti viszonyok fő formáját. Nem csupán az évi fő termés, hanem valamennyi termény után szedik. Mivel átlagos piaci ár és átlagos profitráta esetén a zamindart illető járadék terményben történő megfizetése és a dolgozók bérének kifizetése után a bérlőnél maradt termény fedezi a tőkekamatot és a vállalkozói jövedelmet, ezért elvben tőkés viszonyokat is takarhat, ám Afganisztánban napjainkig éppen prekapitalista tartalma jellemző. Az 1930-as évektől megfigyelhető a terményben fizetett járadék rögzített változatának terjedése. E forma esetén a bérleti díjat meghatározott mennyiségű terménnyel kell kiegyenlíteni, ami nem függ attól, hogy ténylegesen mennyi termett. Ez a rendszer gyakran párosul a foglaló rendszerével. Ennek keretében a bérlő meghatározott összegű foglalót köteles fizetni azért, hogy megkaphassa a lehetőséget, hogy bérleti díját rögzített mennyiségű terménnyel egyenlíthesse ki.

c) A pénzben lerótt járadék mint a terményben fizetett járadék alakváltozása, a földbérletnek e módja az áru- és pénzviszonyok fejlődésével, a városok környékén bizonyos ipari növények termesztésének övezeteiben kezdett terjedni, főleg abban az esetben, ha az árak csökkenő irányzatot mutatnak. Ez a járadék is prekapitalista marad, mivel a zamindar a bérlőtől nem csupán a bérleti díjat vonja el pénz formájában, de a nyereséget és esetleg még a munkabér egy részét is. A járadéknak ezt a formáját gyakran kíséri foglaló rendszer.

d) A részes bérlet esetén az alap- és forgótőke (mezőgazdasági eszközök, igásállat, vetőmag, trágya stb.) egy részét a bérlő a földbirtokostól kapja, másik része

a saját tulajdonában van. A termést pedig meghatározott arányban felosztják egymás között, mégpedig úgy, hogy tekintetbe veszik, miszerint a zamindart a járadékon kívül tőkéje után is meghatározott arányú kamat illeti meg. A bérleti viszonyoknak ez a típusa átmenetet képez a tőkés bérlet felé.

A földet, a vizet, az állatokat, a berendezéseket általában a zamindar adta a vetőmaggal együtt, a paraszt munkaereje fejében a termés egynegyedétől egytizedéig terjedő arányban részesült.

A herati tartományban a nispkari — felezés — szokás. A föld és a víz fejében a termés fele a földesúré, a másik fele a munkaerő ellenében a föld megművelőié, akik viszont maguk kötelesek az állatokról és a termelőeszközökről gondoskodni. Az állami adót is a saját részükből fizetik. Ez a forma a legritkább.

Északon Mazar-i Sharif és Maimana vidékén a földbérlet más formája van érvényben, amelyet charyekkari-nak — negyedelésnek — neveznek. Ennek értelmében a földbirtokos adja a berendezéseket, munkaeszközöket, állatokat, a vetőmagot, a bérlő pedig munkaerejét. Ennek fejében háromnegyed-egynegyed arányban osztoznak a termésből. Ezen kívül a bérlő megkapja az állami adó befizetéséhez szükséges összegeket, ruhát, cipőt, sokszor ennivalót is. Számos olyan földbérleti variáns van, ahol a vizet a zamindar adja.

A legáltalánosabban elterjedt a négyötöd-egyötöd forma, amelyet panjyekkarinak — ötödölésnek — neveznek.

Ismeretes kilenctizedelés is, amely azonban már a létminimumot sem biztosítja és olyan területeken dívik, amelyeket egyébként is rendkívül nehéz megművelni.

e) A tőkés bérlet

esetén a bérlő csak járadékot fizet, a tőke kamata nála marad. Ebben az esetben a bérlő tőkés vállalkozóvá válik. A tőkés bérlet részaránya Afganisztánban 1977-ig igen csekély volt. Még a gazdagabb paraszt is inkább bérletbe adja a földet, mintsem földet bérbe vevő vállalkozóként lépjen fel. A járadéknak ez a fajtája rendszerint bérmunka alkalmazását feltételezi, míg a vállalkozó-bérlő maga is részt vehet a termelési folyamatban.

A bérleti viszonyok e fajtájának számtalan változatával és módosulásaival, illetve ezek legkülönbözőbb társulásaival találkozhatunk Afganisztánban.

f) A bérleti viszonyok egyik, igen sajátos formáját képezi a *részesbérlő zsellérség intézménye*. A nagyobb földdarabokat, általában néhány tucat dzsaribnyit 4–6 fős csoportoknak adják ki. Ilyenkor a szervező-közvetítő sápot húz. Általában ő adja az állatokat, a berendezést és az eszközöket, valamint a vetőmagot is. Járandóságát terményben kapja. Ez a közvetítő többnyire módosabb paraszt, uzsorás vagy falusi elöljáró. A kollektív bérlők között sajátos ősi, a faluközösségekre

emlékeztető munkamegosztás van jelen, néhányan művelik a földet, a többiek a kisegítő munkálatokat végzik, tisztítják az árkokat stb.

g) Ennek másik formája értelmében ugyancsak *zsellérek társulása* veszi bérbe a földet, egész alap- és forgótőkéjüket azonban nem a közvetítő, hanem a zamindar biztosítja, aki a zsellérek élelmezésére előleg gyanánt bizonyos mennyiségű terményt folyósít. A termény betakarítása után a zsellérek társulása munkabér fejében a termés meghatározott hányadát kapja meg, amelyből levonásra kerül az előleg. Ez a csoport azonban már inkább a bérmunka, mint a bérleti viszonyok kategóriájába tartozik.

A bérleti viszonyok uralkodó formája 1977-ig a részesbérlet volt.

A bérbeadó és bérlő kapcsolatát egész sor prekapitalista maradvány terhelte.

A bérleti díj rossz termés esetén történő leszállítása a prekapitalista patriarchális viszonyok maradványa.

Jelentős szerepet játszik a gazdaságon kívüli kényszer, az adósok börtöne, az adósrabszolgaság intézménye, a prekapitalista függő viszonyok.

3. Az adó és földjáradék viszonya

Mivel Afganisztánban az államot tekintették a járadék elsőrendű tulajdonosának, ahol az adó egybeesik a járadékkal, illetve semmiféle olyan adó nem létezett, amely különbözött volna a földjáradék e formájától. Ezek a viszonyok bármennyire is felbomlottak, bármennyire terjedt a XX. század során a földmagántulajdon, a paraszti földtulajdonnal szemben alkalmazott földadó jelentős mértékben még mindig egybeesik a járadékkal. A földadónak ugyanaz a tartalma, mint a földjáradéknak, mivel a földesúri-burzsoá állam is a föld legfelsőbb tulajdonosaként, „begyűjtő" hatalomként lép fel, ám a központi hatalom gyengesége miatt ezt a hatalmát a gyakorlatban nem tudja következetesen érvényesíteni. Az állam gyengeségét tetézték a háborús viszonyok és az államhatalom dezintegrációja tovább élezte ezt a problémát ugyanúgy, mint ahogyan az adók bérbeadása — többnyire indus uzsorásoknak — feszültséget teremtett.

A földjáradék-földadó beszedésének állami jellege ugyancsak prekapitalista sajátság.

A mezőgazdaság modernizációjának elengedhetetlen előfeltétele, a prekapitalista viszonyok felszámolása csak századunkban kezdődött meg és csak részlegesen sikerült. E folyamat legfontosabb lépései a következők:

1. A mezőgazdasági termelés áttérése a naturálgazdálkodásról a piacgazdaságra.

2. Számos prekapitalista függési forma elhalása, *különösen az állam legfőbb tulajdonosi mivoltának átalakulása.*

A földtulajdon magántulajdonná válásának fontos lépése volt a waqf földek és az állami földalapok értékesítése. A waqf birtokokat már a XIX. század végén Abdurrahman emir állami ellenőrzés alá vonta. Az 1920-as években a mazari és a herati mecsetek földjeit elkobozták és eladták ugyanazon mecsetek mullahjainak.

3. A legfelsőbb földbirtoklás megszüntetése a gazdasági gyakorlatban, a földjáradékkal egybeeső adók felszámolása.

A földadót 1920-ban szabályozták először rendeletben, ám még mindig terményadó formájában határozták meg. Ennek értelmében ez a termés 25%-a, ezt a hozamnövekedés arányában három évente ki kell mindig egészíteni 25%-ra. Az 1923-as második földadórendelet vezette be a pénzjáradék fogalmát, ugyancsak a termés értékének 25%-ában határozta azt meg. Ez a rendelet az állatadót is duplájára emelte.

Ennek hatására a mezőgazdasági adók körében az 1930-as és a 40-es években fokozatosan teret hódítottak a pénzadók. Noha ennek elvileg óriási jelentősége van, a gyakorlatban azonban szociális és gazdasági hatása csekély volt, mivel lassan terjedt. Csupán az egyik prekapitalista forma váltotta a másikat, nem nyitott teret ténylegesen a tőkés viszonyok előtt. Ám a pénzadóra való áttérés és az adók fixálása az új gazdasági folyamatok alapfeltétele volt még akkor is, ha az árak nagy mértékű emelkedését vonta maga után.

Mindezzel együtt azonban az állam mezőgazdasági bevételei csekélyek maradtak, mivel a földjáradék-földadó még mindig egybeesett. A föld után az összes adóbevételeknek mindössze 2–3%-a, az állatok után sem több mint 4–6%-a folyt be a kincstárba. Fenti erőfeszítések és megvalósításuk érdekében tett tétova lépések ellenére elviselhetetlenül súlyos prekapitalista terhek, mindenekelőtt adóterhek hárultak továbbra is a parasztságra. *A földadó — maliyat — továbbra is a földjáradék-földadó egybeesésén alapult.* Mértéke vidékenként különbözött, a termés 1/10-e, 1/5-e vagy 1/3-a volt.

Annak az átmeneti állapotnak, amikor az állam már nem mint közösségi eredetű legfőbb tulajdonos, hanem mint „modernizáló állam" adóztat, a terméke a portaadó. 1977-ig általában ezt is terményben kellett leróni. Észak-Afganisztánban a portaadó mértéke elérte a termény 45%-át is.

Ehhez járultak a „modernebb", a pénzben fizetendő adók, az állatadó, állati termékek adója, igavonó bikaadó, útadó, adók a rekrutákért, özvegyekért, árvákért stb.

Nem volt egységesítés, a helyi hatalmi központok önkényesen és rapszodikusan további adókat vetettek ki, tovább fokozva a parasztok terheinek elviselhetetlenségét.

4. Lassan haladt *az áttérés a* XX. század első felében *a piaci viszonyok bevezetése révén a proburzsoá gazdálkodási, értékesítési és adózási formákra.*

5. A XX. század első harmadában már felmerült *az egyéni, proburzsoá*

magántulajdon jogi szabályozása iránti igény a földtulajdonviszonyok terén, aminek révén a földbirtoklás uralkodó formája immár az „újbirtokosság" és a parasztság lett.

Az 1920-as évek végén, a 30-as évek elején már az „újbirtokosság" birtokolta a megművelhető földterületeknek mintegy 65–80%-át. Északon és nyugaton a waqf-földeket és az állami földalapokat értékesítették. Az 1930-as évek elejére a kisbirtokosok a földek 20–25%-ával rendelkeztek. 1927-ben Monics Észak-Afganisztánból arról tudósított, hogy ritka a „tisztán földbirtokos".[18] A legtöbben kereskedelmi és uzsorás tevékenységet is folytatnak, esetleg tisztviselők is. Az ő nézete szerint már akkor a földtulajdon koncentrációja volt az afgán gazdaság meghatározó vonása.

Megjegyezzük, hogy e korszak szovjet kutatóinak véleménye megoszlott erről a kérdésről. Varga Jenő intézetének munkatársai, kínai viszonylatban Magyar Lajos, közép-ázsiai relációban Szafarov és mások kutatásainak középpontjában a prekapitalista jelenségek álltak. Igen gazdag perzsiai és közép-ázsiai anyaggal rendelkeztek nemcsak Barthold művei, de saját, korábbi terepmunkájuk révén. A turkesztáni baszmacsi harcok azonban a vitát megelőző évtizedben ellehetetlenítették a terepmunkát. A Turkesztáni Bizottságban még voltak olyanok, akik szerették volna figyelembe venni ezeket a prekapitalista maradványokat és óvtak a túl gyors, erőszakos és kívülről kikényszerített átalakítástól. A kollektivizációt a földtulajdon- és vízelosztási viszonyok közösségi eredtére támaszkodva szerették volna végrehajtani. Heves viták folytak a bizottságban. 1937-re azonban az ázsiai termelési mód 1931-es leningrádi vitájának szinte minden részvevőjét elhallgattatta a sztálini önkény, és a „a muszlim nemzeti kommunizmus" helyi képviselőit „burzsoá nacionalistának" és „törzsi szeparatistának" bélyegezték. Vajon Szafarov és a csoportjában dolgozó, zömmel tadzsik és üzbég nemzetiségű kutatók, közgazdászok, történészek kéziratai megsemmisültek vagy valamelyik titkos archívumban porosodnak, várva a feltámadást?

Marx és Engels már idézett műveikben hangsúlyozták, hogy ezek a prekapitalista formációk Perzsiában, Afganisztánban és Hindusztánban mutathatók ki, valamint Közép-Ázsiában. Számunkra, mivel mi ennek a legnyilvánvalóbb maradványait Afganisztánban tapasztaltuk, sajnálatos, hogy csupán e kutatások perifériális területének számító kínai anyag maradt fenn, amelynek alapján később tökéletesítették az „ázsiai termelési mód" elméletét.

1937 után a szovjet birodalmi ideológia ádáz harcot hirdetett az „ázsiai termelési mód" koncepciója ellen. E korszak szovjet kutatói vagy a tőkés termelési

[18] *Monics:* Afganszkij Turkesztan. In: „Novyj Vosztok", 1929.

viszonyok kibontakozásának elterjedését túlozzák el (Monics[19], Alekszejenkova[20]), vagy azt állítják, hogy Perzsia, Közép-Ázsia és Afganisztán oáziskultúrái fejlett feudális államok voltak és a nomadizmus, törzsi rend, a faluközösségek mind a fejlett feudalizmus peremjelenségei voltak (Reiszner[21], Gankovszkij[22]). Ezzel az állásponttal sem tudunk azonosulni.

Mi a magunk részéről még az afganisztáni, a kínainál sokkal gazdagabb prekapitalista maradványok alapján sem látjuk bizonyítottnak az önálló társadalmi-gazdasági formáció kategóriáját. Tagadásunk mindenekelőtt azokon a tényeken alapul — amelyekre Katona is rámutatott —, miszerint ezek nem az ősi társadalmi-gazdasági formáció és intézményei közvetlen maradványai, hanem másodlagosan vagy sokadlagosan szerveződtek újjá, ám korántsem véletlenül és egyáltalán nem a fejlett feudalizmus peremére köthetően, az ősi formában.

Leginkább Koszven patronímia-elméletét (agrár- és katonai, illetve agrár-katonai patronímiák) tudjuk magunkévá tenni és nem az „ázsiai termelési mód" vagy a „fejlett feudalizmus peremén elhelyezkedő jelenségek" maradványairól kell beszélnünk, hanem csak prekapitalista maradványokról (Koszven,[23] Davydov,[24] Katona,[25] Balogh András,[26] Irfan Habib[27]).

4. Az uzsora

A földjáradék és a földadó mellett az uzsora Afganisztánban a mezőgazdaságban tevékenykedő lakosság legnagyobb terheit alkotja. A tőkés viszonyok megjelenésével terjed, összefonódik a kereskedelmi tőkével, mégis számos prekapitalista sajátsággal bír és a tőkés fejlődés legnagyobb gátját alkotja vidéken.

A zamindar is gyakran fellép uzsorásként mint ahogyan a kereskedő és az uzsorás is gyakran viselkedik zamindarként vagy idővel azzá lesz.

A mezőgazdaságban az uzsorakamat helytől és időtől függően 20–25 és 200–300% között ingadozik. A földjáradék prekapitalista jellege miatt nem volt alkal-

[19] *Monics:* Afganszkij Turkesztan. In: „Novyj Vosztok", 1929.

[20] *Alekszejenkova, P.:* Agranyj voprosz v Afganszkom Turkesztane. Moszkva, 1933.

[21] *Reiszner, I. M.:* Kronológiai jegyzetek India történetéből Marx Indiáról szóló korai műveinek és megjegyzéseinek tükrében. In: „Vesztnik Moszkovszkogo Univerziteta", 1949. 4. sz.

[22] *Gankovszkij, J. V.:* Imperia Durrani. Moszkva, 1967.

[23] *Koszven, M. O.:* Szemjana obscsina i patronimia. Moszkva, 1953.

[24] *Davydov, A. D.:* O vozmozsnosztyh perezsitkah v szelszkoj obscsine Afganisztana (krupnyje edincy zemplepolzovanija). In: „Problemy isztorii i sztran Szrednego Vosztoka", Moszkva, 1976.

[25] *Katona Magda:* A hagyományos politikai rendszerből a modern politikai rendszerbe való áttérés konfliktusai Afganisztánban. Bp. 1986. (kand. dissz.)

[26] *Balogh András:* Társadalom és politika a gyarmati Indiában. Bp. 1984.

[27] *Irfan, Habib:* The Agrarian System of Mughal. India. Delhi, 1963.

mas kereskedelmi műveletek, beruházására, finanszírozására. Másrészt pedig nem voltak képesek nélküle a parasztok a földjáradékot még terményjáradékos formájában sem megfizetni. Általában a termés 1/6–1/9-ede volt. Valójában azonban az afgán vidéken improduktív célokra vették fel, esküvői költségekre, fiúgyermek születésének megünneplésére, halotti torra. A termelés fejlesztésére, a termelőerők korszerűsítésére felvett kölcsönök az uzsorakölcsönök elenyésző hányadát alkotják. Az uzsorát gyakran természetbeni formában nyújtott kölcsönök súlyosbítják. A kereskedelmi- és ipari növények terén ennek különös jelentősége van, itt szerződéses uzsorarendszer érvényesül. Ebben az esetben az uzsorás olyan feltétellel nyújt hitelt, hogy a paraszt cserében valamilyen meghatározott növényt fog termeszteni, amelynek termését az előzetesen kialkudott alacsony áron adja majd el az uzsorásnak.

Az uzsorások rétege Afganisztánban nem volt professzionált. Uzsorakölcsönök folyósításával foglalkozott a helyi gazdagparaszt, zamindar, törzsfő vagy az államigazgatás képviselője is. A monokulturás termelésre, kiviteli cikkek előállítására szerződő pedig a parasztoktól távol élő városi — nemcsak a parasztok gondjait, bajait, családi körülményeit nem ismerő, de származásában is idegen — többnyire indus — hivatásos uzsorásréteg lett, a kereskedelmi tőke képviselője.

A zamindari függés eredetileg erősebb volt az uzsorástól való függéstől. Az új típusú földbirtokos — kereskedő, uzsorás — már elvileg nem rendelkezik azokkal az előjogokkal, mint a régi zamindar, dzsagirdar. Forma szerint a zamindar és a parasztok, valamint az uzsorás és a parasztok már egyenrangú szerződő felek. A paraszt személyében elvileg szabad, önállóan fizeti adóját az államnak, részt vesz a szomszédi patronímiák munkálataiban vagy családi-törzsi függőségek jellemzik. A valóságban azonban, különösen ott, ahol a zamindari és a kereskedelmi-uzsoratőkétől való függés egybeesett, teljes körű függést, kiszolgáltatottságot jelentett. Ez a paraszti függés nem jellemezhető az európai típusú feudális függés gyanánt. A prekapitalista függésnek olyan változatai alakultak ki, amelyek paradox módon a tőkés fejlődés eredményének tekinthetők. Ez az új típusú függés az uzsorástól hasonlít a prekapitalista földbérlet intézményéhez, a paraszt a termésnek nagyjából olyan arányát fizeti az uzsorásnak, mint amennyit a paraszt fizetett a zamindarnak a korábbi évszázadokban.

Az uzsora megakadályozza, hogy a paraszt eljusson a városi piacra. A parasztság elnincstelenedésével a helyi törzsfőnöki-zamindari réteg uzsoratevékenysége révén elért tőkeakkumuláció 1978-ig még alig került visszaforgatásra a mezőgazdaságba, míg a kereskedelmi tőke uzsoratevékenysége a külkereskedelem és ezen belül is a mezőgazdasági termékek kivitelének fő indikátora volt, ám a rendkívül magas uzsoraterhek zavarták a gazdaságok újratermelési folyamatát, permanens agrárválságot idézve elő.

Az uzsora a leghatásosabb ösztönző, amely révén a föld a pénztőke kezébe

kerül, ott összpontosul. A zamindar, a kereskedő és a hivatalnok mellett a gazdag-paraszt is megjelenik az uzsorás szerepkörben. Ám az uzsoratőkét nem forgatják vissza a mezőgazdaságba, a legritkább esetben és csupán módos paraszti szinten eszközölnek belőle mezőgazdasági invesztíciókat. Vagy passzív tőke marad, vagy más ágazatokban kerül beruházásra. Ily módon, a tőkés viszonyok következménye s egyben legsúlyosabb gátja.

Az uzsoraműveletekről, különösen vidéken, semmiféle statisztikai adatok nem állnak rendelkezésre. Az uzsorakölcsönök volumenét, megoszlását a rendelkezésre álló okmányok és becslések alapján Kalandarbekov igyekezett felbecsülni monográfiájában.[28]

5. *Az agrártársadalom hagyományos elemei*

Az ország lakosságának mintegy 84,5–90%-a tevékenykedik az agrárszektorban és a társadalom hagyományos rétegeinek mindegyike kötődik a mezőgazdasághoz. A foglalkoztatottak aránya hivatalosan igen alacsony és éppen a mezőgazdaságban a legellenőrizhetetlenebb. A foglalkoztatottságnál döntőbb ismérv az életmód. Ha csak foglalkoztatottsági kategóriákat vizsgálnánk, átfedések lennének a törzsek, nomádok, parasztok és faluközösségek között. Ezek azonban nem csak foglalkozást és életmódot jelentenek, de napjainkban is funkcionáló hagyományos intézményeket.

Az agrártársadalom hagyományos elemeit prekapitalista társadalmi alakzatok alkotják, katonai és mezőgazdasági patronímiák — faluközösségek, törzsek, nomádok —, valamint a parasztság.

Utóbbi sem eredetében, sem ismérveit tekintve nem azonosítható az európai értelemben vett parasztsággal. Előbbiek nem tekinthetők egy az egyben archaikus társadalmi maradványoknak, hanem másod- vagy sokadlagos fejlődés eredménye gyanánt állandóan felbomlanak vagy újjáalakulnak. Az afganisztáni és a közép-ázsiai parasztság sem a prekapitalista társadalmi formációk kövülete, ahogyan a faluközösségek és a törzsek sem azok, ám nem véletlen, hogy éppen ezekben az ősi formákban szerveződnek újra és újra. Mindez nem minősíthető a feudalizmus peremjelensége gyanánt, nem magyarázható sematikusan a társadalmi-gazdasági elmaradottság kérdésével vagy a világgazdasági folyamatoktól való elszigetelődéssel.

[28] *Kalandarbekov, O.:* Rosztovscsicsesztvo i zemelnyje otnosenija v szovremennom afganszkom gyerevnje. Moszkva, 1990.

A) A parasztság

A parasztság alkotja a letelepedett vidéki lakosságnak mintegy 97%-át. Mint már említettük, az ország gazdaságát a kereskedelmi- és az uzsoratőke jelenléte jellemezte komoly prekapitalista maradványokkal.

1959-ben az *500 dzsaribnál (125 ha) nagyobb területen gazdálkodók* a megművelt *földterületeknek mindössze 6%-át birtokolták.* Száz hektárt meghaladó nagyobb birtokok csak délen Farah tartományban voltak.

30–35 ezer további zamindar kezében volt a mezőgazdasági művelésre alkalmas *legjobb földek 26%-a.* A századunkra már földbirtokosként funkcionáló *zamindarok teljes rétege összesen mintegy 1,5 millió hektárnyi földdel rendelkezett, a mezőgazdasági művelésre alkalmas földterületek 32%-ával.* A nem nagy létszámú gazdag földbirtokos és nagy állattartó réteg érdekei szorosan kötődtek a kialakuló kereskedelmi-ipari tőkéhez és bürokrata elithez, amely a királyság idején az afgán állam politikáját formálta. Ez a réteg nem volt érdekelt a mezőgazdaság radikális átszervezésében, sőt, a modernizáció legnagyobb gátját jelentette. Mint már említettük, kevés volt köztük a tisztán földbirtokos, tisztviselők, katonatisztek, kereskedők és muszlim papok is rendelkeztek nagyobb földterülettel.

A nomádok és félnomádok, akik a teljes lakosság 18–25%-át alkották, a tasarruf jogán használt legelőkön kívül földmagántulajdonnal is rendelkeztek. Ez a magánföld alap 12–16%-a volt.

A teljes lakosság 64%-a, a letelepedett lakosság 52%-a, 1 150 000 gazdaság birtokolt mintegy 3 millió hektár földet, a megművelt földterületek 68%-át.

A mezőgazdasági piacra termelés gerincét 400 000 birtokos paraszt család alkotta, akik bérmunkát alkalmaztak. Őket zavarták a mezőgazdasági szférában továbbélő prekapitalista maradványok, a bürokrácia, a zamindari réteg konzervatizmusa, olcsó hitelforrások hiánya, a földművelő tevékenység jogi alapjainak tisztázatlansága, a garanciák hiánya. *A magán földterületek 19%-ával rendelkeztek.*

Négy hektárnál kisebb földje mintegy 700 000 családnak volt, a letelepedett lakosság 14–18%-ának. Ez a magánföldterületek 8–12%-át, 420–560 000 ezer hektár földet jelentett.

3–400 000 gazdaság földje egy hektárnál kisebb volt, ők a letelepedett lakosság 17–22%-át alkották, a megművelhető magánföldeknek kevesebb mint 10%-ával rendelkeztek.

Afganisztánban a paraszti gazdálkodáshoz átlagosan legalább 1–4 hektár földterület szükséges. Ha évente kétszer aratnak, esetleg egy hektár is elég. Az évente kétszer termő földek átlaga öntözött földeknél 1,3–2,0 hektár, lalmi földek esetén azonban legalább négy hektár vagy több.

A földtulajdonnal rendelkező parasztság általában 2–10 ha közötti földterülettel rendelkezett.

A parasztgazdaságok átlagos területe 1978-ig 3,3 ha volt, a parasztságnak pedig mintegy 25%-a *terményjáradékos béres.* Nekik általában 1–4 dzsaribnyi öntözött, egyszer termő lalmi földek esetén 3–8 dzsarib saját földjük is volt, amelyből azonban nem tudták eltartani népes családjukat. Elzálogosították földjeiket a helyi gazdánál vagy zálogba (salam) tették a leendő termést, állataikat, ingóságaikat, ingatlanukat, sokszor feleségüket és gyermekeiket is. Az állandóra elszegődött béresek, akiket rendszerint egy évre vesznek fel, bérük nagyobb részét természetben kapták és csak kisebb részét pénzben. Még a föld nélküli béreseknek is voltak általában munkaállataik (szamár, tehén, bika stb.), termelőeszközeik (eke, borona, cséplőszán stb.). Az állandóra elszegődött béresek között — noha a rabszolgaság intézménye 1928-ban hivatalosan megszűnt — Indiához hasonlóan szép számmal voltak találhatók adósrabszolgák, akiket nem is lenne szabad a mezőgazdasági munkások kategóriájába sorolni.

A parasztság további 25%-át a másfél millió nincstelen paraszt felét alkották a *napszámosok* vagy *idénymunkások,* akiknek állatai, termelőeszközei sem voltak. Az idénymunkásokat általában 1–2–3 vagy négy hónapra alkalmazták. A napszámosok között igen sok volt a gyermek munkás. A mezőgazdasági idény végetértével építkezéseken vállaltak alkalmi munkát, a városokba húzódtak, vagy Iránban, Pakisztánban kerestek megélhetést.

A parasztságot az iszlám vallás erős befolyása, az öregek kultusza, a helyi autoritások erős pozíciói, írástudatlanság, megfélemlítettség, szolgai függés jellemezte, ezért 1978-ig nem voltak parasztfelkelések, agrármozgalmak.

A mezőgazdaság élőmunkaigényes mivolta következtében nem volt ritka az sem, hogy az egyes munkálatok elvégzésére nemcsak a középparasztok, de még az európai mércével szegényparasztnak számítók is bérmunkát vettek igénybe, miközben ugyanaz a paraszt aki bérmunkát alkalmaz, maga is elszegődött máshova bérmunkára.

Beszélhetünk-e a parasztságról Afganisztánban mint egységes osztályról?

Nyilvánvalóan európai értelemben nem. Vagyoni helyzetét tekintve azonban korántsem mutat akkora differenciálódást mint az európai parasztság, egyáltalán, nem mutatkoznak paraszt és „nagybirtokos", föld nélküli bérlő és zamindar, nincstelen és gazdag uzsorás között olyan szélsőséges vagyoni és társadalmi helyzetbeli a különbség, mint Ázsia más országaiban.

Másik észrevételünk szerint — noha az afganisztáni parasztság épp úgy, mint a társadalom többi hagyományos eleme — mindmáig megőrizte a társadalmi-gazdasági munkamegosztásban elfoglalt tradicionális helyét, a társadalmi mobilizáció folyamata azonban már megindult náluk a tőkebeáramlás következtében és arányában. Itt azonban a helyek és szerepek világosan és még a hagyományos módon elkülönülnek, nem jött létre oly mérvű keveredés, mint etnikai téren.

B) A nomádok

A nomádok Afganisztán 649 000 km^2-nyi területéből mintegy 6 113 900 hektárnyi területet használnak, ebből mintegy 3 200 000 hektárnyi északon, 1 280 000 hektárt nyugaton, 834 000-ret keleten és délkeleten, 760 000 hektárt pedig délen.[29] Ezek a vidékek még legeltetésre is csupán az esztendő meghatározott szakában használhatók.

A patronímiák felbomlásának és újjászerveződésének a faluközösségekre és a törzsi rendre jellemző körforgásával írhatók le nomádok és letelepedettek viszonya is. A nomádok már nem az ősi pásztortársadalom képviselői, hanem korábbi letelepedettek, akik ugyancsak a földek elégtelensége vagy háborúskodás miatt kényszerültek áttérni a nomadizálásra, ahonnan később ismét letelepednek.

A nomadizmus napjaikig nem veszítette el történelmi jelentőségét. Nemcsak a mezőgazdasági termelésben játszik fontos szerepet, de az ország egész gazdaságában. Az első világháború időszakáig az állattenyésztés értéke másfélszer meghaladta a mezőgazdasági termelés hozamát. Az 1950-es és az 1960-as években a szarvasmarha-tenyésztés több mint 50%-a nomád állattenyésztésből származott, az exportból származó valutabevételeknek mintegy 50%-a és a belső kereskedelmi forgalom 30%-a.[30]

Más források eltúlozzák jelentőségüket. Ezek azt hangsúlyozzák, hogy a nomádok Afganisztánban az agrárnépesség egyötödét alkotják és a mezőgazdasági termékek 35–40%-át állították elő az 1970-es években. Ebben az időszakban termékeik aránya hasonló volt a kül- és belkereskedelemben s az állatállománynak több mint 70%-a volt a kezükben.[31]

Majruh szerint a nomádok inkább fogyasztók, mint termelők, a piaci áremelkedések okozói, noha — mint elismeri — „javítják az ellátást".[31] Mások még negatívabb képet festenek róluk. Ellenőrizhetetlen, destruktív elemeknek tartják őket, akik rablógazdálkodást folytatnak, állataik tervszerűtlenül legelnek, letapossák a termést.[32]

Safi a nomádok kategorizálásánál a legfontosabb ismérvnek az évszakos migráció távolságát és irányát, az érintett legelők és vízforrások minőségét, az ökológiai tényezőket tartja, valamint azt, hogy milyen állatot tartanak, milyen szereppel bír a mezőgazdaság a csoport gazdálkodásában, a mezőgazdasági kultúrákkal való

[29] Statistisches Bundesamt 1979, Statistisches Bundesamt 1988., *Lobasev, A. I.:* Szelszkoje naszelenije i szelszkoje khozjajsztvo Afganisztana v cifrah. Moszkva, 1967.

[30] *Motemadi, A. A.:* Nomadism in Afghanistan. In: „Afghanistan". Kabul, 1957. Vol. 12. No. 1.

[31] *Safi, Lutfullah:* Nomadism in Afghanistan. In: „Pashto Quarterly". Vol. 5. No. 3. 1982.

[32] *Majruh Said, B.:* Aktuelle Fragen des Nomadismus in Afghanistan. In: Karsus, W.: Nomadismus als Entwicklungsproblem. Biefeld, 1969.

érintkezést a gazdálkodás terén vagy kereskedelmi kapcsolatok révén, valamint a törzsi hagyományokat, a történeti, etnikai, néprajzi tényezőket.[33]

Eszerint *nomádokról, félnomádokról, részben nomádokról* és *félig letelepedettekről* beszélhetünk.

A „nagy nomádok" vagy „teljesen nomádok" és a nomádok között az a különbség, hogy — noha mindkét csoportnak lehetnek mezőgazdasági művelés alatt álló földjei — a „nagy" nomádok semmilyen körülmények között sem foglalkoznak földműveléssel még időszakosan sem. A másik különbség, hogy a „nagy" nomádok hatósugara az 1000–1500 km-t is elérheti.[34]

A nomadizmus mint termelés és életmód alaptípusa fontos helyet foglal el az afgánok (pastunok), csarajmakok, kirgizek, türkmenek, beludzsok és más etnikai csoportok mezőgazdasági tevékenységében. Ám nincsenek pontos adataik sem a teljes lakosság, sem a normandok számáról. Számos kutató véleménye szerint a nomádok a félnomádokkal együtt Afganisztán lakosságának mintegy felét alkották.[35] Az 1920-as években Vavilov a következőket állapította meg: „Nem ismeretes más ország, ahol a nomádok évszakos migrációja a lakosság és a terület oly hatalmas részére terjedne ki, mint Afganisztánban."[36] A nomádok és félnomádok még az 1940-es 50-es években is az ország lakosságának mintegy harmadát alkották. Az 1960-as években 2,4–2,7 millió közé becsülték számukat,[37] Tapper pedig különböző forrásokra hivatkozva 200 000 és 2 741 000 között becsülte őket.[38] Safi a nomádok számát, 15,55 millió lakost véve alapul a lakosság 16,08%-ában állapította meg arányukat.[39] Más szerzők viszont ezzel egy időben, ugyancsak az 1970-es években arányukat a lakosságnak mintegy felére becsülték.[40] Hivatalos források szerint az 1970-es évek közepén számuk meghaladta a három milliót.[41] Az Afgán Tudományos Akadémia kiadványa szerint 1982-ben a nomádok száma 2,5 millió volt, a félnomádoké pedig meghaladta a 450 000-ret.

Az utóbbi száz évben az összlakossághoz képest csökkent a nomádok aránya. A XIX. század végén az ország lakosságát 7–8 millióra becsülték. Kétharmaduk nomád és félnomád volt. Arányuk 66%-ról száz év alatt 20–30% közöttire csökkent, míg abszolút számuk alig változott, 3 millió körüli maradt.

[33] *Safi:* 1982. 12. o.

[34] Lásd: 30. jegyzet

[35] *Zaripov, S.:* Kocsevnyiki i plukocsevnyiki Afganisztana. In: „Afghanistan in the 1970s". New York, 1974.

[36] *Vavilov, N.I. – Bukinics, D. D.:* zemlegyelcseszkij Afganisztan. Moszkva, 1929.

[37] *Janata, A.:* Die landwirtschaftliche Struktur Afghanistans. In: „Bustan" 4 (3) 1963.

[38] *Tapper, R.:* Nomadism in Modern Afghanistan. Asset or Anachronism. In: „ Afghanistan in the 1970s" New York, 1974.

[39] Lásd 31. jegyzet

[40] *Olsen, B.:* Background Paper for UNDP Country Programme 1972–76. Kabul, 1973.

[41] Dy Afghanistan Kalanay 1356. Kabul, 1977.

A nomádok egyenetlenül helyezkednek el az ország különböző övezeteiben. Mintegy 30,6%-uk a déli és délnyugati tartományokban található, 26,8%-uk északon és északnyugaton, 27,7%-uk keleten és északkeleten, az ország középső részén pedig mindössze 13,1%-uk. A törzsek állandóan változtatják helyüket újabb és újabb legelők után kutatva, sőt átlépve az államhatárt eljutnak egészen az Indus völgyéig.

A nomádok kétharmadát, mintegy két millió főt afgán (pastun) törzsek alkotják. Poljak szerint az 1960-as évek első felében 27%-uk teljes mértékben nomadizált, további 25–30%-uk pedig a nomadizmusból a letelepedett életmódra való áttérés különböző stádiumában volt található.[42] Az 1980-as évek elején a „tiszta" nomád afgánok az összes nomád 59%-át alkották, 49%-uk pedig egyéb nemzetiségekhez tartozott. A főbb afgán nomád törzsek: Durrani, Ghilzai, Guriakhel, Yusufzai, Sulaimankhel, Shinwari, Afridi, Tokhi, Andar, Mohmad, Kurrani, Wazir, Daur stb.

A nomádok nemzetiség szerinti megoszlása az 1980-as évek közepén[43]

Nemzetiség	Szám – ezer fő	%
Pastunok	1470,0	58,8
Tadzsikok	317,5	12,7
Üzbegek	125,0	5,0
Türkmenek	5,0	0,2
Pasaiak	5,0	0,2
Rosaniak	47,5	1,9
Brahuik	70,0	2,8
Hazarák	95,0	3,8

A nomádok és félnomádok elhelyezkedése tartományonként az 1980-as évek elején[44]
Nyár eleji állapot – ezer főben megadva

Tartomány	Tipikus nomádok	Félnomádok	Összesen
Kabul	192,5	30,0	222,5
Kapisa	60,0	19,0	79,0
Parwan	45,0	13,7	58,7
Maidan (Wardak)	80,0	12,7	92,7
Logar	57,5	2,1	59,6

[42] *Poljak, A. A.:* Ekonomicseszkij sztroj szovremennogo Afganisztana. Moszkva, 1964.

[43] Pakhtuna Kuchian, Kabul, 1360 (1981). Az Afgán Tudományos Akadémia kiadványa.

[44] Pakhtane Kuchian (1981) 167. o. és *Atai, Mohammad Ibrahim:* Dy pakhto tolniz iqtisadi jurikht dy thaur inqilab (A pastun társadalom gazdasági szerkezete az áprilisi forradalomig), pastu nyelven. Afgán Tudományos Akadémia Kabul, 1984. 72. o.

Tartomány	Tipikus nomádok	Félnomádok	Összesen
Ghazni	120,0	3,5	123,5
Paktia	60,0	6,5	66,5
Nangarhar	2,0	2,4	4,4
Lagman	7,5	2,7	10,2
Kunar	35,0	10,2	45,2
Badakhshan	145,0	34,3	179,3
Tokhar	90,0	27,5	117,5
Baghlan	120,0	33,4	153,4
Qunduz	30,0	6,2	36,2
Samangan	165,0	54,4	219,4
Balkh	67,5	20,8	88,3
Jauzjan	167,5	37,3	204,8
Fariab	100,0	17,6	117,6
Badghis	177,5	38,6	216,1
Herat	180,0	6,2	186,2
Farah	77,5	8,9	86,4
Nimroz	20,0	–	20,0
Qandahar	20,0	1,2	21,2
Zabul	35,0	0,8	35,8
Uruzgan	40,0	4,5	44,5
Ghor	295,0	44,3	339,3
Bamian	82,5	12,1	94,5
Helmand	–	0,4	0,4
Összesen	2472,0	451,3	2923

Annak oka, hogy a nomádok és félnomádok ily hatalmas serege maradt fenn Afganisztánban, elsősorban az ország általános elmaradottságában rejlik, a termelőerők kezdetlegességében és hatalmas, megműveletlen földterületek meglétében.

Afganisztánban a nomadizmus minden formája jelen van. K. Ferdinand a nomádokat három kategóriára osztotta, *tipikus nomád állattartók, nomád állattartók,* valamint *nomád kereskedők és földbirtokosok.*[45]

Kelet-Afganisztán nomádjainak vizsgálatánál pedig a migrációjuk során megtett távolság szerint *közeli és távoli nomádokra osztotta őket.*

A migráció jellege szerint a nomadizmus *horizontális és vertikális* formáit különböztetjük meg. I. Christoph szerint „A letelepedett lakosság igényei vették rá a nomádokat a kereskedelemre és az áruszállításra. Ez a kereskedelmi és transzport nomadizmus kialakulásához vezetett."[46]

[45] *Ferdinand, K.:* Ethnographical Notes on the Chahar Aimaq, Hazara and Moghols. Acta Orientalia 28/2. Bp. 1964.

[46] *Christoph, I.:* Das Nomadentum in Afganisztan. Varseed Anton Hain, 1973.

M.A. Nuristani a nomádokat két kategóriára osztotta, *tipikus nomádokra* („kuchiha vagy chader-nishinin", „sátorlakók") és *félig letelepedettekre* („qalandaran-i nimemuqim").[47]

A nomádokat életterük szerint *nyugati és keleti nomádokra* szokás felosztani.

Nyugati nomádok a Durrani pastunok, a taimurik, a mogolok, a délnyugati beludzsok és kisebb Ghilzai pastun csoportok. A beludzsokat kivéve mindnyájan az országhatárokon belül nomadizálnak. Kereskedelmi tevékenységük kevésbé jelentős, mint a keleti nomádoké. Régóta kapcsolatban állnak a letelepedett földműves kultúrákkal. Részben maguk is letelepedtek és elsajátították a földművelést.

Korábban a Durraniak erősen kötődtek a síkságok földműves kultúráihoz. A tadzsikoktól örökölt csatornarendszer révén öntözött földjeik bőségesen szolgálnak élelemmel nagy nyájaknak. Később a karizok kiszáradtak, a földalatti csatornákat betemette a homok, mert az afgánok nem voltak képesek karbantartani őket. Ennek következtében századunk során egyre inkább a magas hegyvidéki pásztortevékenység irányába orientálódnak. Délről Qandahar és Farah környékéről április végén, május elején kezdenek felvonulni a nyári legelőkre. A folyóvölgyek mentén húzódnak egyre északabbra Band-i Bayan, Firuzkuh, valamint a Kuh-i Baba hegység vidékére és Herat környékére, be a hegyek közé Nyugat-Hazaradzsatba Uruzgan, Lal-o Sarjangol és Yakaolang térségébe, sőt még északabbra, Afgán-Turkesztán vidékeire is. Nyáron Badakhshanban az északi Shiva tó környékén is találkozunk legeltető csoportjaikkal. Júliusban és augusztusban kezdik meg a visszavonulást a téli legelőkre. Kisebb állatokat, birkákat és kecskéket legeltetnek. Kapcsolatuk a földművelőkkel és a földműves tevékenységgel továbbra is megmaradt.

A *keleti nomádok* kizárólag pastunok. Különböző Ghilzai törzsek, valamint a Kakarok és Shinwarik tartoznak közéjük. Az afgán kucsi kifejezés elsősorban őket illeti. A „nagy" nomádok is közülük kerülnek ki. Téli legelőik az Indus folyó szubtropikus meleg völgyeiben vagy Délkelet-Afganisztánnak az indiai monszun leszálló ága által érintett térségében dús fűvű, nedves vidékeken Jalalabad, Paktia, Khost és Qandahar környékén találhatók. Május–júniusban mennek fel a nyári legelőkre. A határvidék hágóin bevárják egymást és nagyobb tömegekben kelnek át a határon, majd szétszóródnak az afgán fennsíkon Panjsher és Logar térségébe Ghaznitól nyugatra, egyes csoportjaik pedig Ghaznitól északra, mások Jalalabadtól északra vonulnak, majd onnan tovább a Hindukush völgyeibe. Évről évre egyre beljebb húzódnak északnyugati irányba Hazaradzsatba Uruzgan térségébe és a Kuh-i Baba hegységbe. Augusztusban kezdik meg a visszavonulást. Közben két hónapot pihennek Kabul, Logar és Qandahar térségében, majd a Khaibar-hágón

[47] *Nuristani, M. A.* (szerk.): Pakhtane Kuchian (Afgán Nomádok), pastu nyelven. Afgán Tudományos Akadémia kiadványa, Kabul, 1984. Címével ellentétben az országban található összes nemzetiséggel, bármely nomád vagy félnomád vagy részben nomád csoporttal foglalkozik.

felmennek északra a Gomal folyó mentén vagy más folyóvölgyet követve és megérkeznek a Safid Kuh vagy a Sulaiman hegység vidékére, ahol kisebb táborokban szétszóródnak. Egyes csoportjaik lehúzódnak az Indus völgyébe. A határon való átjutás egyre fokozódó nehézségei következtében módosul migrációjuk, számos csoportjuk ma már Délkelet-Afganisztánban telel. Nyári legelőiket Jalalabad és Ghazni térségéből — ami ma már téli legeltetés színtere lett — áttették Közép-Afganisztánba, Wardakon, Maidanon és Ghaznin keresztül Shibar és Qunai érintésével húzódnak egyre nyugatabbra Hazaradzsatba. A keleti nomádok nagyállattartók. Főleg tevét tartanak.

Számos törzs korábban letelepedett életmódot folytatott. Az ökológiai tényezők változása, a túlnépesedés, a földek elégtelensége következtében választották ezt az életformát. Ezt tapasztalhattuk a Ghilzaiak Kharotai és a Kakarok Ludin törzseinek esetében. Korábban a Ghilzaiak Hotaki és Tokhi törzsei is saját területükön letelepedetten éltek. Ma már lejárnak nyájaikkal telelni az Indus völgyébe. Adataink szerint a XIX. században a Sulaiman Khel Ghilzaiak sem voltak nomádok, csak kis csoportjaik legeltettek a Gomal és a Kuhdaman hegységek között.[48]

A Ghilzaiak körében ma is gyakoriak a fegyveres harcok. Ezekben épp úgy, mint korábbi államellenes nagy felkeléseikben, elsősorban letelepedett törzseik vesznek részt.

Noha a „nagy" nomádok és a nomádok törzsi kötelékeiben nomadizálnak, *a törzsi rend és a nomadizmus korántsem adekvát fogalmak.* A törzsi rend számos, nomád tevékenységet is folytató, pásztorkodó csoportnál egyáltalán nincs meg. A nomádok objektumai könnyen sebezhetők, fegyverzetük elavult. Minden nomád csoportnak, különösen a kereskedelemmel foglalkozóknak speciális érdeke fűződik a karavánutak biztonságához, az 1970-es évekig nem szívesen bocsátkoztak harcokba. A törzsi felkelések zöme letelepedett területekről indult ki. Az afganisztáni társadalom sajátsága, hogy a letelepedett lakosság jelentős része is törzsi kötelékekben él.

A keleti nomádok kereskedelmi tevékenysége igen jelentős. Pakisztánból és Kabulból fegyvert, cukrot, teát, használt ruhákat, sót, gyufát, háztartási edényeket és műszaki cikkeket juttatnak el a hazaradzsati falvakba. Előnyös csere, hitel, sőt földjelzálog fejében értékesítik, olcsón felvásárolják a termést vagy felpakolják immár saját tulajdonú földjeikről, amit a helyi lakosság megművel számukra. Gyapjút, gheet, pisztáciát, szárított gyümölcsöt, fűszereket vásárolnak fel olcsón és drágán eladják Kabulban. Egyes törzseiknél a kereskedelem dominánsabb, mint a pásztorkodás. Ezek a povindák. Csoportjaik az utóbbi években árucikkek szerint szakosodtak. A tejtermékekkel üzletelőket „sajtnomádoknak" nevezik. Mások fegy-

[48] *Safi Lutfullah:* Nomadism in Afghanistan. In: „Pashto Quarterly" Vol. 5. No. 4. Kabul, 1982. 14. o.

ver- és kábítószercsempészek, más törzsek, csoportok pedig a hitelügyletek szakértői, uzsorások.

A hitelügyletek, előnyös üzletek vagy uralkodói adomány révén megszerzett hazaradzsati földeket továbbra is az őslakosság művelte. Amikor megérkeznek a nomádok, nagy időszakos vásárokat rendeznek, Panjab, Chakcharan, Charas és Ismaidan bazáraiban kereskednek az ajmak és hazara parasztokkal. Egyes keleti nomádok nem nyájaikkal, családjukkal folytatják a migrációt. Az Ahmadzai, Sulaiman Khel és Niazi törzsek kizárólag kereskedelmi karavánokkal utaznak családostól vagy anélkül.

Egyes „nagy" nomád és nomád csoportok szezonális munkát vállalnak. Télen a Durand vonalon túl Peshawar ipari üzemeiben, Beludzsisztánban a Quetta környéki szénbányákban, az Északnyugati Határtartomány és Beludzsisztán ültetvényein dolgoznak. Mások a nyári legeltetés során, Maidan és Charikar térségében szegődnek napszámba.

A Durand vonal második, Pakisztán általi lezárási kísérletét követően, 1962–63 telétől az Ahmadzai, Kakar és Shinwari nomádok afgán területén folytatják a nomadizálást Qunduz és Shibargan irányába. A Tokhi és Hotaki Ghilzaik pedig Maimana és Baghis környékén szereztek új legelőket.

A legtisztább nomád jelleggel a beludzsok rendelkeznek, akik kizárólag állattartással foglalkoznak. Függő kézműves és földműves falvakkal rendelkeznek. Kereskedelmi tevékenységet nem folytatnak. Míg korábban nomadizációjuk csupán az ország északi peremét érintette, az utóbbi évtizedekben az ő mozgásuk is vertikális jelleget öltött. Rendszeresen telelnek Herat környékén és megjelentek a csarajmakok földjein is. Míg az afgánok nagy tömegekben nomadizálnak, a beludzsok kisebb egységekben, sőt a brahuik néhány családonként vándorolnak.

Más csoportok hatósugara sokkal kisebb, életmódjuk a földművelés és pásztorkodás kombinációja. Félnomádok a türkmenek, valamint Qattagan és Badakhshan hegyi tadzsikjai, akik vertikális mozgást végeznek téli szállásaik és nyári legelőik között. A kirgizek magashegyi nomádok, akik vertikálisan mozognak a Pamírban. Területi, földrajzi adottságaiknak megfelelően a türkmenek karakülbirkát, a kirgizek jakot tartanak. Félnomád az ajmakok és hazarák egy része. Mind az ajmak törzsek, mind a hazarák a letelepedés felé vezető különböző stádiumban vannak.

Félig letelepedett a hazarák és ajmakok nagyobb része, Badakhshan és a Pamír kelet-iráni népei, akik állandó falvakban laknak és nyaranta csak a lakosság meghatározott csoportjai vonulnak fel a nyári legelőkre. Alapvető jellemzőjük a földművelés, de az állattartás is jelentős.

A különböző politikai, gazdasági, történelmi tényezők következtében létrejött a társadalmi rétegződés és a nomád állattenyésztők differenciálódása.

A nomadizmus különböző formáinak egyidejű jelenléte arról tanúskodik, hogy a nomadizmus figyelemre méltó szociális és gazdasági változásokat élt át. 1978-

ig részben degradálódott, ám a tizenhat éves háború során a fegyver- és kábítószer-kereskedelem busás jövedelme emelte presztízsét.

Az áru- és pénzviszonyok fejlődésével, valamint a világpiac és a belső piacok szükségleteinek növekedésével az állattenyésztésben az újkor során létrejött a specializáció kezdetleges formája. Badakhshan, a Hindukush és a Khost hegyi kerületeinek nomádjai elsősorban kecskét tenyésztenek, a Kakar, Ghilzai és Firuzkuhi hegyi törzsek pedig főleg lovat. Tevetenyésztésre főleg az Aqa Khel törzs szakosodott. A déli- és délkeleti törzsek, részben a Durraniak és a Ghilzaiak juhot tenyésztenek, elsősorban húsos-zsíros, illetve húsos-gyapjas fajtákat. A nomád türkmenek és a félig letelepedett üzbegek karakültenyésztéssel foglalkoznak. Seistanban a beludzs nomádok nagyállattenyésztők, főleg nagy termetű szarvasmarhával foglalkoznak. Seistan külső körzeteiben pedig juhot, kecskét és futótevét tartanak. Legman tartományban a Tara Khel törzs foglalkozik kecske tenyésztéssel. A Pamírban élő kirgizek jakot és juhot tenyésztenek.

A nomádok nemcsak gazdálkodásbeli, de társadalmi különbségeik szerint is kategorizálhatók, tipikus nomád állattenyésztők, félnomádok, kereskedő nomádok („tidzsar-i povinda") és nomád papok („daravgar"). Számos esetben állattenyésztéssel, földműveléssel és kereskedelemmel egyaránt foglalkoznak. Vannak olyan törzsek is, amelyek gazdaságában jelentős helyet foglal el a kézművesség, gyűjtögetés, vadászat stb. Ám fő foglalatosságuk az állattenyésztés. „Afganisztán nomádjai közül mindegyik másképp kezeli a nyájat életmódjától és gazdasági helyzetétől függően, aszerint hogy tejet, vajat, bőrt, zsiradékot vagy húst kívánnak nyerni. Ugyancsak fontos követelmény az ellenállóképesség, hogy az állatok minél tovább kibírják takarmány és víz nélkül."[49] A nomádok tenyésztették ki a legszívósabb állatfajtákat. Az állatok fajtabeli összetétele nem sokban különbözik a letelepedettek állataitól, túlnyomó többségét aprómarha alkotja, főleg ghilzai, arab, beludzs, qaraqul juhok és más fajták. A nomád nyájaknak mintegy 70–75%-a kis szarvasjószág.[50]

Az agrárstruktúra mellett igen heterogén a nomádok társadalmi szerkezete is, Míg a letelepedésre való áttérés előtt megtörtént a szabadokra és függőkre történő felosztás. Ez többé-kevésbé megtalálható volt a Yusufzai, Durrani és Ghilzai törzseknél, ahol a nomád uluszok közé függő csoportok vagy hemszájak is beléptek. A társadalmi-gazdasági viszonyok elmaradottságának következtében a társadalmi rétegződés a nomádoknál nehezebben ment végbe, mint a letelepedett lakosságnál. Emiatt letelepedésük folyamata lassúbb ütemben zajlott és mindmáig nem fejeződött be teljesen.

A nomádok jólétének mértéke mindig a nyáj nagyságától függ, ami a legelők méreteinek, a bebarangolt területek termékenységének, a vízforrásoknak és szá-

[49] *Humlum* 1959. 252. o.

[50] *Zaripov*, 1979.

mos egyéb tényezőnek a függvénye. A nomádok társadalmi, gazdasági és politikai életében napjainkig a khánok, törzsfők és zamindarok játszottak uralkodó szerepet s még ma is kezükben összpontosulnak a nomád termelés alapvető eszközei.

Afganisztánban sohasem volt történelme során tiszta nomadizmus. A nomádok és félnomádok együttesen is kisebbségben vannak a letelepedett parasztokkal szemben és arányuk egyre csökken. Ma már kevesebb állat van a kezükben, mint a földművesekén. A félnomádok értelemszerűen parasztok és pásztorok valamilyen családi munkamegosztás keretében. Az „igazi" nomádok jelentős része is földműves volt valamikor, csak kicsúszott a lába alól a talaj, következésképp mindent elkövet, hogy visszakerüljön, még akkor is, ha utóbb a háborús konjunktúra kevesebb munkával és nagyobb jövedelemmel kecsegtette a pásztorokat, mint a parasztokat. Míg régen a hagyományos nomád uralkodott a tőle függő paraszton, most inkább fordított a helyzet. Kereskedelemi tevékenység esetén a „modern" törzsi arisztokrácia felhagy a vándorlással, beköltözik a városokba, ott uzsorás vállalkozó lesz és főként beépül a hatalomba, tevékeny részt vállal a békés és békétlen eszközökkel vívott harcokban.

6. Közmunkák

A) A begar

A prekapitalista viszonyok sajátos maradványa a *begar, a közmunkák megszervezésének intézménye*. Mivel sohasem létezett az országban erős központi hatalom, olyan nagy lélegzetű művek nem épültek közmunkák révén, mint például a kínai nagy fal és gyakran a központ helyett regionális vagy lokális hatalmi centrumok vették igénybe a saját céljaikra a begar intézményét.

A közmunkák elsődleges célja a vízellátás megszervezése, amely „az államhatalom egyik anyagi alapzata" volt.[51] Magától értetődik, hogy a technika nem azonos a gazdasági rendszerrel, bármilyen társadalmi rendszerben sor kerülhet a vízellátás céltudatos megszervezésére. A száraz éghajlat és a földek csapadékellátásának rendszertelensége azt eredményezte, hogy Afganisztánban a földművelő kultúra csak a mesterséges öntözés segítségével fejlődhetett. Az egész muszlim Keleten „az a nézet erősödött meg a földdel kapcsolatban, hogy az a mohamedán államnak, vagyis a hívők közösségének tulajdona, s csupán használatba engedik át egyes személyeknek. Az egyénre pedig úgy tekintettek, mint egy, a vallási-politikai és polgári közösségnek feltétlenül alárendelt elemre. A hatalmas arányú közmunkák megkövetelték, hogy mindenki feltétel nélkül alávesse magát az egyházi vezető, a hadvezér és a gazdasági szervező irányító akaratának, hogy szigo-

[51] Engels levele Marxhoz 1853. június 6-án. MEM 28. kötet 242–243. o.

rúan szabályozzák a társadalmi- és a magánélet valamennyi oldalát és ellentmondás nélkül vegyék tudomásul a vallási törvények betartásához fűződő társadalmi érdek valamennyi követelményét. A mohamedán államokban mindig erre alapozták az összes természetbeni szolgáltatást és az adórendszert" — jellemezte a közmunkák szerepét Szafarov.[52]

„Ahány despota tűnt fel és tűnt le Perzsia és India felett, mindegyikük egészen pontosan tudta, hogy ő mindenekelőtt a folyóvölgyek öntözésének fővállalkozója, *ami nélkül ott nem lehetséges földművelés.*"[53] Afganisztánban is, a termelésnek e természeti feltétele rajta hagyta bélyegét magán a termelési módon is, hiszen a fejlődés során természeti feltételekből történetiekké, társadalmiakká váltak. Az afganisztáni mezőgazdaság egyik leglényegesebb jellemzője, egyik legfontosabb előfeltétele, miszerint az állandó földműveléshez feltétlenül szükség van a vízellátás tudatos szabályozására, a társadalomnak az éhínségtől való megóvása és a gazdaság újratermelése céljából. A mesterséges öntözés pedig a közösségek vagy a központi kormány dolga. A talajnak ez a mesterséges úton való termékennyé tétele — amely nyomban megszűnt, amint megrongálódtak a vízvezetékek — magyarázza azt a különben furcsa tényt, hogy nagy területek, amelyeket korábban ragyogóan megműveltek, most puszták és elhagyatottak, ez magyarázza azt a tényt, hogy egyetlen pusztító háború egy országot évszázadokra elnéptelenítethetett és egész civilizációjától megfosztott.

Így meglehet, hogy a múltban a mai Afganisztán területén erős központi hatalom nagy volumenű közmunkákat szervezett meg. Az öntözőművek pusztulása pedig a hatalmi struktúra bukását eredményezte. Barthold rámutatott, hogy nemcsak öntözőberendezéseket hoztak létre, hanem óriási hosszúságú falakat is építettek, hogy az oázisokat megvédhessék a nomádoktól. A murghabi oázist i. e. 280 és 261 között 275 kilométer hosszúságú fallal vették körül. Azonban Közép-Ázsiában olyan terhet jelentettek a lakosság számára a kötelező közmunkák s időnként a kötelező áttelepítés az újonnan öntözés alá vont területekre, hogy például III. Jazid khalifa a trónra lépésekor megfogadta, hogy nem kezd építkezésekbe és nem létesít csatornákat.[54]

Az állami közmunkák, a begar intézménye a XX. század elején a nagy állami infrastrukturális építkezések megkezdődésével éledt fel újra, adekvát módon a központi hatalom megerősödésének köszönhetően. Prekapitalista eredete ellenére a mezőgazdaságban eszközölt, zömmel állami beruházásokat éppen a begar révén valósították meg, így a tőkés viszonyok térnyerését segítette elő, általa fejlődött az infrastruktúra és az öntözőművek gépimportot nem igénylő része. 1919-ben ugyan a begart hivatalosan eltörölték és 1923-ban megszűntették a fuvarozási és egyéb

[52] *Szafarov:* Problemy Vosztoka. Leningrád, 1931. 11. o.

[53] *Barthold, W.:* Down to the Mongols. London, 1928.

[54] *Barthold, W.:* Isztorija orosenyija i vodopolzovanija v Turkesztane. Szt. Pétervár, 1914. 168. o.

kötelmeket is, mégis egészen az 1950-es évekig funkcionált, éppen a tőkés viszonyok megjelenésének időszakában.

Ugyancsak prekapitalista maradvány *a gazdaságon kívüli kényszerítés* rendszere, a zamindar földjén vagy háza táján „önkéntesen" végzett kollektív munka. Általában azért művelik meg a parasztok a zamindar földjét, hogy földet bérelhessenek vagy eszközöket, állatokat kölcsönözhessenek. A földművelésen kívül más robotformák is elterjedtek, a ház és a falak javítása, a mezőgazdasági létesítmények védelme, öntözőművek építése és karbantartása.

A közmunkáknak e két típusa eredetében eltérő. Míg a begar az állam közösségi eredetére emlékeztet, a zamindar számára végzett közmunkák a magántulajdon tudati és jogi elkülönülésével nyertek egyre nagyobb teret.

A paraszti közmunkák harmadik típusa a *hashar, a kalákamunkák rendszere.*

B) Az öntözés

A mintegy 3,9 millió hektárnyi, évente rendszeresen megművelt földterületből 2,6 millió hektár öntözött (abi) és 1,3 millió hektár száraz műveléses (lalmi).

Az öntözött földeken terem a szemestermények több mint 70%-a.

A középkor során délen, délnyugaton sokkal több öntözött föld volt. A föld alatti csatornahálózat nagy része elpusztult a mongol hódítás során, vagy az afgánok, átvéve őket a tadzsik őslakosságtól, nem tudták karbantartani és betemette őket a homok.

A lalmi földeken elsősorban búzát vagy árpát termesztenek. A megművelhető földet számos vidéken fele-fele, vagy más arányban osztják fel abi és lalmi földekre. Az arány területenként változik. A földet igen kezdetleges módon pihentetik, másrészt a mesterséges öntözéses földek elégtelenségéből adódóan helyenként a lalmi földekbe is vetnek, ahol minimális a terméshozam. Ily módon évről évre nagy földmennyiség marad parlagon.

A tipikus mezőgazdasági kör a következő: a parasztok a folyóvölgyekben öntözött (abi) földekkel rendelkeznek, állataikat pedig felhajtják a hegyi, öntözetlen legelőkre. Nagyobb magasságokban vagy ahol esik a hó, az öntözéses gazdálkodást száraz (lalmi) kultiváció helyettesíti.

Az öntözés az iszlám szunnita irányzatának shariat-magyarázata értelmében eredetileg közösségi feladat. Ezt a közép-ázsiai *Burhanuddin Al-Margelani sejk* (1152–1213) fejtette ki *Hedayat fil Furu* című művében.[55] Az elv azonban az iszlámnál régebbi eredetű, *a patronímiák korábban is közösen öntöztek, a nagyobb öntözőművek építését pedig a központi hatalom rendelte el.*

[55] *Al-Margelani, Burhanuddin:* Hedayat fil Furu. Bukhara, 1202 Afgán Nemzeti Levéltár Kabul, No. 12.734/12.

Ma is a fenti elvek alapján történik az oázisok, folyóvölgyek, föld alatti és föld feletti öntözőcsatornák, karizok, artézi kutak, árkok és egyéb öntözőművek használata. Az összes öntözött földek egyharmadát ezekkel az öntözőberendezésekkel öntözik. Itt érhető nyomon a legvilágosabban a közösségi eredet. A patronímiák által használt víz századunkra felaprózódott és magántulajdonként kezd működni, de az öntözőberendezések fenntartása mindmáig közösen történik. Például a jalalabadi oázisban a karizos öntözés kollektíven történik, a patronímiák — afgán törzsek vagy tirahi, dard faluközösségek — a vizet idő szerint osztják fel. A vízhasználat rendjét *naubat*nak nevezik, a vízhasználat joga *„haqqowba"* vagy *haqq-i ab"*-nak is neveztetik. A századunk második felére már magántulajdonként funkcionáló vízhasználatot 1978 után két, egymásnak ellentmondó rendelet szabályozta. 1982. január 20-án látott napvilágot a *„Rendelet a vízről"* című dekrétum, amely államosította a vizet és az állami vízalap létesítését rendelte el. „Minden víz eredeténél fogva az államé" fogalmazódott meg a dekrétumban a shariat elvéhez hasonló megoldás.[56] Ezzel szemben nem egészen egy hónap múlva, 1982. február 24-én megjelent a *„Vízreform"*, ami viszont a víz magántulajdonná válását szentesítette, miszerint „a víz használójáé".[57]

Mi is ez, a patronímiák közösségi életében oly nagy szerepet játszó oázisos vagy karizos öntözés?

Afganisztánban, amely területének zöme a száraz övezethez tartozik, nemcsak a folyóvizek, de a talajvíz hasznosítása is igen fontos mind a növénytermesztés, mind az állattartás számára. A közlekedőedény törvény alapján egymással a föld alatt összekötött, rézsűsen a hegyoldalba fúrt artézi kutak rendszerét nevezzük kariznak. Az ország keleti, déli és délnyugati vidékein használatos. A lejtős területekre kutakat ásnak a víztalpazatba. Minél magasabban fekszik a terület, annál mélyebbek és minél jobban lejt a terep, minél közelebb van a folyómederhez, annál kevésbé mély. A kutakat a víztalpazatnál összekötik egymással, így a folyószint, a talajvíz és a kutak között a közlekedőedények törvénye érvényesül. Ez a módszer az egyenletes vízellátáson kívül megakadályozza a párolgást és aszály idején is képes biztosítani az öntözést. A kutak mélysége 9–15 méter, de néhol a 30 métert is eléri.

Az öntözés másik módja a nyitott csatornás, nyílt árkos öntözés. Ezeket főleg állami öntözőcsatornák biztosítják (Helmand-Arghandab, Kabul, Nangarhar tartományban a Darunta csatorna, Balkh, valamint Ghazni mellett a Sardeh-project). Az általuk termővé tett földeket felparcellázták és ott a csatornaágakból öntözött földeket (az állami gazdaságok kivételével) magántulajdonként használják.

[56] *Davydov, A. D.:* Agrarnoje zakonodatelsztvo Demokraticseszkoj Reszpubliki Afganisztana. Moszkva, 1984. 13. o.

[57] *Yar, M.:* Az öntözés az afgán mezőgazdaságban. Bp. „Gazdálkodás" 1993/4.

A folyók többsége hegyvidéken folyik, gyors sodrású. Vizük hasznosítása és csatornázása több beruházást igénylő, munkaigényes nehéz feladat.

Évszázadok során azért nem sikerült az ország öntözött földalapját számottevően gyarapítani, mert Afganisztánban a primitív, középkori, sőt az antikvitás korából származó öntözőberendezések dominálnak (shadufok, saqik, karizok, dombok). Ezeknek zöme is elpusztult a mongol hódítás során.

Az öntözőművek modernizációja

1919-ig Afganisztánban nem építettek gátakat, víztározókat, öntözőcsatornákat. A függetlenség elnyerése (1919) utáni első esztendőkben pénzügyi és anyagi eszközök, szakemberek hiánya miatt nem lehetett megfelelő ütemben hozzálátni nagyobb öntözőművek, gátak, öntözőcsatornák felállításához, a magánszektor nem fektetett be ebbe a gazdasági szférába, másrészt pedig ebben az ágazatban nem volt kellő mennyiségű tőkefelhalmozódás.

A második világháborúig a magántőke csak néhány kisebb beruházást eszközölt öntözőművek építésébe. Az 1920-as évek elején az ország északi részén a nagy afgán földfoglalások idején épült a Dara-i Bandi gát. Az 1920-as években a legnagyobb Sari Pul-i földbirtokos, Ghulam Rasul Khan Durrani törzsfő ingyenes koncessziót kapott a kormányzattól ennek a gátnak a felépítéséhez. Tizenháromezer afghanit fektetett a munkálatokba, amelyek révén végül 3700 hektár földterület vált öntözhetővé.

1929 végén, Baccha-i Saqao lázadásának elfojtása után kereskedők egy csoportja Abdul Majiddal az élen egyezményt kötött a kormánnyal gátépítésre a Sadaiani szorosban Mazar-i Shariftől délre. Ám ennek a szerződésnek nem tettek eleget. A kereskedőknek az az igyekezete, hogy öntözési beruházásokba tőkét fektessenek, igen nagy erőfeszítést igényelt. Az ország belpolitikai helyzetének konszolidációjával a kereskedők egyre inkább tudatára ébredtek, hogy a kereskedelem ennél sokkal rentabilisebb tőkebefektetésnek bizonyul. Az ezt követő esztendőkben a kormányzat számos kísérletet tett, hogy az öntözési építkezésekbe tőkét vonzzon (részben a khanabadi körzetben található Gavargan csatorna megépítésére), de sikertelenül.

Az 1920-as években az öntözőberendezések építése igen lassan folyt. Amanullah uralma idején (1919–1920) állami eszközökkel mindössze három kis víztározó épült fel, amelyek 3000–5000 hektárnyi területet voltak képesek öntözni. Qarga, Khorwar, Sorkhab és Siraj gátjainak építése az 1930-as években zajlott, amikor Nadir sah kormányzata erőfeszítéseket tett az öntözőművek hálózatának kiépítésére, ám az említett beruházások némelyike máig sem fejeződött be. 1939-ben a Girishk folyónál a Helmand völgyében elkezdték építeni a Bogra csatornát, de a második világháború alatt ennek munkálatai is megszakadtak épp úgy, mint a Pul-i Khumri

és Baghlan közötti Aimir csatornáé, amely tízezer hektár öntözését tette volna lehetővé.

A második világháború után a kormányzat négy éves csatornaépítési, víztározó és gátépítési programot fogadott el. Az ország első ötéves fejlesztési tervében 1949–50 és 1953–54 között 44,3 millió dollárt szántak öntözőberendezések építésére vagyis az előirányzott költségek 37,6%-át. A tervet azonban nem teljesítették.[58]

Az afgán kormányzat Délnyugat-Afganisztánban nagyszabású öntözési beruházásba kezdett, hogy letelepítse a nomádokat. 1946-ban a Morrison-Nadsen cég kezdett hozzá a Helmand és az Arghandab völgye öntözéses munkálataihoz. Az építkezésbe több mint 15 millió dollárt fektettek be, további 30–40 millió dollár lett volna szükséges a beruházás befejezéséhez, ám ez nem járt számottevő eredménnyel. Az így öntözötté vált földekre néhány ezer letelepített nomád családot költöztettek. Az öntözött földterületek aránya az 1950-es években így sem haladta meg a 20%-ot. A meghódított földek gyorsan szikesedtek, a lakosság hamarosan elhagyta őket és visszatért a nomád életmódhoz.

A nomádok letelepítési programja kiemelt kormányzati beruházásokat igényelt az öntözés terén. Az 1956–61-ig terjedő ötéves terv 2640 millió afghanit irányzott elő öntözőművekre, ami az összes, a mezőgazdasági szektorra előirányzott költségek 41%-át alkotta.[59] Ennek mintegy felét elvitték a Helmand és az Arghandab folyók völgyein eszközölt beruházások. A fennmaradó összeget az ország más körzeteiben fordították öntözőberendezések építésére és rekonstrukciójára olyan körzetekben, ahol szintén nomád törzsek vándoroltak. Az előirányzott költségeknek csaknem harmadát fordították a Qunduz és Kökche folyóknál épülő gátakra és csatornákra, mintegy 15%-át a jalalabadi öntözőrendszer építésére, a Darunta csatorna létesítésére és az ország délkeleti részén négy gát (Paltu, Sardeh, Machalgu és Kharwar) építésére. Ha ezek a beruházások megvalósultak volna, 246 000 hektár vált volna öntözhetővé, a megművelt földterület tervezett 20%-os növekedése azonban nem valósult meg.

A második ötéves terv (1962–67) éveiben öntözési rendszerek építésére 2204 millió afghanit irányoztak elő, vagyis a mezőgazdaság fejlesztésére szánt összegeknek több mint 70%-át. A tervnek megfelelően az újonnan épített öntözőberendezések 115 000 hektár új földterület öntözését tették lehetővé és további 96 000 hektáron javultak meg az öntözési viszonyok. Ebben a tervidőszakban a mezőgazdaság fejlesztésére irányuló tőkebefektetéseknek mindössze 60%-a valósult meg 4,4 Md afghani, a tervidőszak összköltségeinek egyhatoda értékében.[60]

[58] *Davydov, A. D.:* Agrarnoje zakonodatelsztvo Demokraticseszkoj Reszpubliki Afganisztana. Moszkva, 1984. 13. o.

[59] Ua. 23. o.

[60] Dy Afghanistan Kalanay (Afganisztán Évkönyv). Kabul, 1352 (1973).

Több öntözési objektum építése ebben a tervidőszakban fejeződött be. 1965-ben készült el a 74 km hosszú nangarhari Darunta csatorna építése, amely 1960-ban kezdődött el és 30 000 hektár öntözését tette lehetővé. Tizenötezer afgán munkás és háromszáz szakember vett részt az építésén.

Ghaznitól 40 km-re épült fel a Sardeh gát, amely révén 18 000 hektárnyi terület vált öntözötté. Ebben az időszakban Herat környékén is csatornaépítkezések kezdődtek és üzembe helyezték Logar tartományban is a Badki csatornát. Ebben a periódusban fejeződött be az Aimir és Archa csatornák öntözőrendszerének építése, amelyek 12 000 és 24 000 hektár öntözését látták el.

Daud köztársaságának ideje alatt és az 1978. áprilisi fordulat után ekkora öntözőművek sehol sem épültek, mindössze a nanagarhari komplexum szerény bővítésére került sor, amely azonban 1989-ben súlyosan megrongálódott.

III. A tőkés viszonyok megjelenése a mezőgazdaságban

A tőkés viszonyok a kereskedelmi- és pénzviszonyok fejlődése révén jelentek meg Afganisztán mezőgazdaságában. A kereskedelmi viszonyokat elsősorban az agrártermény kereskedelem sajátos vonásai jellemzik (tőkekoncentráció a nomádoknál és az agrárkereskedelemben, agrárexport megindulása), a pénzviszonyok térhódítása a földjáradék és földbérlet bevételek, valamint az uzsoratőke térnyerését jelentette és nem a működőtőke beáramlását a mezőgazdaságba. A működőtőke igen későn és mindenekelőtt állami beruházások révén jelent meg.

A parasztoknak nyújtott hitelek nem beruházásokat, a termelési viszonyok modernizációját eredményezték, és nem a termelés intenzitását elősegítő agrárbankok útján történtek, hanem kizárólag uzsorakölcsönök révén és a torz struktúra egyenlőtlenségei mélyültek általa. A parasztok az uzsorások által nyújtott hiteleket nem mezőgazdasági invesztíciókhoz használták, hanem adósságaik, prekapitalista terheik enyhítésére, az egyenlőtlen kereskedelmi ügyletek kompenzálására, lagzikra, halotti torokra. Földjelzálogos kölcsöntartozásaik egyre nőttek. Egyes vidékeken megállíthatatlanná vált a parasztság tömeges elszegényedésének folyamata, a jelzálog-rendszer pedig a modernizáció gátjává vált.

1. Földreform-kísérletek a XX. században

A földmagántulajdon kialakulásának spontán folyamata mellett a XX. század második felében államilag irányított kísérletek is történtek a földmagántulajdon elterjesztésére, a földtulajdonviszonyok szabályozására. Ezeket földreformnak nevezték, ám a gyakorlatban mindössze földosztást jelentettek. Afganisztánban a

földhasználatnál sokkal bonyolultabb a vízhasználat közösségi eredetű rendszere, így a föld- és vízhasználati viszonyokról kell beszélnünk. A víz tulajdoni- és használati viszonyait azonban e földreform-kísérletek nem érintették.

a) Földosztás Daud miniszterelnöksége idején (1953–63 között) és következményei

A fentiekben ismertetett spontán folyamatok következtében és összes ellentmondásosságuk ellenére, századunk derekára a föld birtokosai tulajdonosokként funkcionáltak. Másrészt megindult a parasztság rétegződése. Afganisztánban, mivel a klasszikus földbérleti rendszerek (zamindari, dzsagirdari) nem terjedtek ki nagy földterületre, a „nagybirtokosok" száma sem vált jelentőssé és nem alakult ki igazi nagybirtokrendszer.

Még 1959-ben is mindössze 37000 volt azoknak a zamindaroknak a száma, akik 500 dzsaribnál nagyobb földterületet mondhattak magukénak. Mindez a megművelt földterületeknek alig 6%-át alkotta. Afganisztánban, ahol igazi nagybirtokrendszer nem alakult ki, „földesúrnak számít az is, akinek van pár száz dzsarib földje — többnyire öntözetlen, kopár területeken szétszórva — egy háza, négy felesége meg tíz–tizenöt gyereke...".[61]

Egyazon birtokos földjei általában nem egy helyütt találhatók, hanem különböző körzetekben szétszórtan helyezkednek el.

Középbirtoknak az északi tartományokban általában 100–125 dzsarib számít, délen pedig, ahol évente kétszer aratnak, 50–100 dzsarib.

Az 1950-es évek elején azonban a megművelt földeknek mindössze 20%-a volt a parasztok tulajdonában. A legsúlyosabb helyzet Közép-Afganisztánban alakult ki, ahol a parasztságnak több mint a fele föld nélkülivé vált az afgán nomádok és a helyi uzsorások politikájának eredményeképp (erőszakos földfoglalások, földfelvásárlások, előnytelen cserekereskedelem, uzsorakamat és földjelzálog révén). További 20–25%-uk jelentéktelen földterülettel bírt, ami nem biztosította megélhetésüket.

Délen más természetűek voltak a gondok, mint Hazaradzsatban. Lényegesen kevesebb megművelt föld állt rendelkezésre, mint az ország más vidékein, a lakosság ellenben meglehetősen sűrű. Noha éppen délen az afgánok által lakott körzetekben őrződött meg leginkább a törzsi rend és a nomád gazdálkodás, idővel egyre nagyobb feszültséget okozott a megművelhető földek iránti igény. Ennek kielégítését megnehezíti, hogy éppen a déli körzetekben a tartalékföldek megőrzése a nomádok letelepítésének előfeltétele volt.

[61] *Dupree, L.:* Tribalism, Regionalism and National Oligarchy. New York, 1963.

1955-ben a földtulajdonviszonyok a következőképpen festettek:[62]

Megművelt földterület dzsaribban	Földtulajdonosok száma	Százaléka
Kevesebb mint 2	257 872	42,0
3–20	265 243	43,0
21–30	32 344	5,0
31–50	26 240	4,0
51–100	22 484	3,6
101–500	13 832	2,2
500–nál több	1 208	0,2
	619 223	100,0

A nagyobb birtokkal rendelkezők általában nem gazdálkodtak. A városokban éltek, kereskedelemmel vagy uzsoraügyletekkel foglalkoztak vagy az államapparátusban szolgáltak. Általában közvetítők révén adták ki a földeket. A földbérlet ezen formáiban a paraszt, noha általában örökbérletről van szó, csak virtuálisan bérlő, valójában napszámos, aki terményjáradék formájában kap fizetést munkájáért. Mindez a jobbágysághoz hasonló erős függést alakított ki.

Daud már miniszterelnöksége idején (1953–63) foglalkozott a földreform gondolatával. Rendelet született az állami tartalékföldeknek a föld nélküliek között történő kiosztásáról és a földbérleti viszonyok szabályozásáról. A földosztást elrendelő rendelet megerősítette az 1923-as földmagántulajdont deklaráló rendeletet és kimondja, hogy az állam részéről értékesített vagy a már korábban más által birtokolt és továbbadott földeket az állami telekkönyvi hivatalnak regisztrálnia kell, bejegyezve az új tulajdonjogot. De a fenti nehézségek miatt 1963–64-ig az állami tartalékföldekből mindössze 200 000 hektárnyit osztottak szét.

E felemás kísérlet hatására 1965-re a földtulajdonviszonyok némiképp módosultak.

15 000 zamindar, az összes birtokos 2,5%-a rendelkezett 20 hektárnál (100 dzsarib) nagyobb földterülettel, a megművelt földek 50%-ával.

Az összes birtokos 12,5%-a rendelkezett 4–20 hektár (20–100 dzsarib) közötti földterülettel, az összes megművelt föld 23%-ával.

Az összes birtokos 85%-a rendelkezett 1–4 hektár közötti (5–20 dzsarib) földterülettel, az összes megművelt föld 27%-ával.[63]

[62] *Davydov, A. D.:* Raszprosztranenije neamnogo szelszkohozjajsztvennogo truda v Afganisztane. In: „Szelszkohozjajsztvennyje rabocsije v sztranah Azii i Afriki". Moszkva, 1969.

[63] Lásd 62. jegyzet 79. o.

b) Földreform Daud köztársasága idején (1973–78) és az annak következtében létrejött változások

Az 1960-as évek második felére már a földbirtokviszonyok gyakorlatilag megegyeztek a földtulajdonviszonyokkal. Ám a termelőeszközök és termelési viszonyok elmaradottsága nem változott és a mezőgazdaságba való tőkebehatolás fő eszköze továbbra is az uzsoratőke volt. Folytatódott a parasztok széles rétegeinek elnincstelenedése, az állami nagyberuházások (a helmandi erőmű és víztározó, valamint a nangarhari öntözési program) nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. Súlyosbította a helyzetet az 1970-es évek elején dúló, több éves aszály és a nyomában fellépő éhínség, amelynek áldozatai százezrekre tehetők.

1973-ban, Daud köztársaságának kikiáltása idején a földtulajdonviszonyok a következőképpen festettek:

Az összes birtokos 5%-a rendelkezett 50–135 dzsarib (10–27 ha) földdel, az összes megművelt földterület 45%-ával.

Az összes birtokos 12%-a rendelkezett 20–25 dzsarib (4–10 ha) földdel, az összes megművelt földterület 20%-ával.

Az összes birtokos 83%-a rendelkezett 5–20 dzsarib (1–4 ha) földdel, az összes megművelt földterület 35%-ával.

A földreform törvény 1975. szeptember 6-án jelent meg. A földtulajdon felső határát 100–200 dzsaribban (20–40 ha) korlátozta a földminőség szerint. A rendelet értelmében az ezt meghaladó földmennyiséget megveszi az állam huszonöt esztendős részletfizetés mellett és szétosztja nincstelen parasztok között. A földtulajdonosok azonban családtagokra való átíratással, a kisajátított földek értékének irreális felértékeltetésével és számtalan egyéb módon kijátszották a rendeletet. A legjobb földjeiket tartották meg, a szétosztandó alap pedig a leggyengébb minőségű földterületekkel gyarapodott, kivéve a királyi család birtokait, amelyeket elkoboztak és valóban szétosztottak. Zahir sah Kabul környéki mintafarmjából állami mintagazdaságot szerveztek. Daud szeme előtt Mohamed Reza Pahlavi sah iráni „fehér forradalmának" mintája lebegett, utat kívánt nyitni a tőkés fejlődés előtt a mezőgazdaságban. A harmadik ötéves terv 1972–77 között hat kiemelt mezőgazdasági övezet fejlesztését írta elő, Kabul, Jalalabad, Lashkargah, Qandahar, Mazar-i Sharif és Kunar térségében.

Ez a „földreform" sem volt több földosztásnál. Mindenesetre némi változást eredményezett.

A föld nélküliek aránya továbbra is igen magas maradt, több mint 280 000 család. A földosztással nem változott a víz joga. A földhöz jutott parasztok víz, vetőmag, berendezések, állatok híján nem tudtak gazdálkodni. Vagy a régi zamindarhoz fordultak és sokszor még a réginél is előnytelenebb új bérleti szerződéseket kötöttek, vagy igen magas uzsorakamatra és jelzálogra újabb kölcsönöket voltak

kénytelenek felvenni. 1977-re a földosztás is megtorpant. Mindez súlyos agrárválságot eredményezett.

c) Az 1978. áprilisi eseményeket követő föld- és vízreform kísérletek és következményeik

1979. május 9-én tették közzé a Taraki-kormányzat 30 pontos programját.

Ez olyan „demokratikus földreformot" helyezett kilátásba, amelynek célja a „feudális és prefeudális viszonyok" felszámolása.[64] A cél azonban hamarosan a még csak éppen kibontakozó tőkés viszonyok szétzúzása volt, egyben teljes csapást szándékozott mérni a hagyományos agrárviszonyok teljes körére, ahelyett hogy épített volna a prekapitalista közösségi hagyományokra.

1978. november 30-án megjelent a 8. számú dekrétum, amely elrendelte a harminc pontos programban célul tűzött földosztás megvalósítását az alábbiak szerint:

1. A dekrétum meghirdette a „feudális és prefeudális viszonyok" felszámolását. Ez a gyakorlatban mindenekelőtt az uzsoraadósság és a földjelzálog eltörlését jelentette, valamint az egyéb terhek és kötelezettségek felszámolását. Az „áprilisi forradalom" első napjaiban a parasztok táncolva égették adósleveleiket. Megerősítették a begar eltörléséről szóló 1919-es és a rabszolgaság felszámolásáról szóló 1923-as törvényeket. Megszűntettek számos prekapitalista jellegű adóterhet és kilátásba helyezték olyan adórendszer bevezetését, amely révén az ország történelmében *első ízben különül el a földjáradék a földadótól.*

2. Egy család számára a földbirtok felső határát kétszer termő öntözött föld esetén 30 dzsaribban (hat hektár) határozták meg. Három kategóriát állapítottak meg földminőség szerint.

3. Rendelkeztek az ezen felüli földmennyiség kártalanítás nélküli elkobzásáról. Ha azokon öntözőberendezések vagy munkagépek találhatók, ezek árát tíz éves részletben ki kell fizetni a régi tulajdonosnak.

4. Az állami földalapba bekerült földeket ingyen osztják ki a 18 éven felüli, csak a mezőgazdaságból élő állampolgárok között. Az első kategóriájú földekből a földnélküli parasztok, béresek, napszámosok kapnak. A második kategóriájú földekből az egyéb földnélküliek és kisföldű szegényparasztok, valamint a nomádok kapnak a falu földalapjából és a tartományi földalapból.

5. A dekrétum a földosztás kivitelezésére „különleges népi bizottságok" felállítását rendelte el, „amelyben számítanak a parasztság aktív részvételére".

6. A rendelet anyagi és technikai segítséget ígért a föld megműveléséhez. Ám a gyakorlatban nem sikerült biztosítani az öntözőberendezéseket, termelőeszközöket, igásállatokat, vetőmagvat, ami korábban a zamindar feladata volt a termés-

[64] *Davydov* 1984. 23. o.

hányad fejében. Eltörölték a „giravi" adót (földjelzálogos adót) és egyéb terheket. A fentiek biztosítására pénzügyi, műszaki és vetőmag alapok felállítását rendelték el.

Igen nagy hiányosságnak bizonyult, hogy a „földreform" nem érintette a vízhasználati viszonyokat. A „reform" nem rendezte a földmagántulajdon jogi alapjait sem.

1978 májusától a fenti elvek szerint a földosztás igen intenzíven és kapkodva zajlott. Fél év alatt a következő változásokat idézte elő a mezőgazdaság szerkezetében.

A földtulajdon megoszlása Afganisztánban 1978 júliusában[65]

Földterület mértéke dzsaribban	Tulajdonosok csoportosítása				
	átlagos méret	ezer család	%	ezer dzsarib	%
0,1–10	5	805	67,1	5 600	24,9
10,1–20	15	101	13,4	3 690	16,4
20,1–30	25	125	10,4	3 510	15,6
30,1–50	35	55	4,6	2 565	11,4
50,1–100	75	37	3,1	2 295	10,2
100,1–200	150	11	0,9	1 350	6,0
200,1–500	350	4	0,3	1 375	6,1
500,1–1000	750	1	0,1	900	4,0
1000-nél több	1500	1	0,1	1 215	5,4
Összesen		1200	100,0	22 500	100,0

1979 januárjában jelent meg a földdekrétum végrehajtási útmutatója, amely további öt dzsarib földet engedélyezett a föld nélküli parasztoknak és jogilag szabályozta a speciális népi bizottságok tevékenységi körét, ugyanis ekkor már mutatkoztak túlkapások. *1979. november 6-án látott napvilágot a „Rendelet a földbirtoklásról".* Ez a rendelet rögzítette először egyértelműen a földmagántulajdont, rendelkezett a reform pénzügyi alapjairól, a regisztrációs illetékekről, a fizetés és törlesztés módozatairól és szabályozta a bérbeadást.

Már *1979 májusában napvilágot látott a 6.* dekrétum, az új kormányzat egyik legfontosabb intézkedése, a „Dekrétum az uzsorástevékenység korlátozásáról".

1979 novemberében jelent meg a „Rendelet a földadóról", amely rögzítette a földjáradék és a földadó elkülönülését, első ízben az ország történelme során.

[65] Program-e Tadabir-e Manali-ye Adamat-e Tatbiq-e Eslahat-e Demokratik-e Arazi dar Jomhuri-ye Demokratik-e Afghanistan (Az Afganisztáni Demokratikus Köztársaságban a demokratikus földreform gyakorlati alkalmazása érdekében tett intézkedések programja), dari nyelven. Kabul, 1360 (1981)

1978 után 350 ezer parasztcsalád jutott ingyen mintegy 700 ezer hektárnyi földhöz. Az átlagosan egy–négy hektár közötti földterülettel rendelkező parasztgazdaságok száma 850 ezerre emelkedett, akiknek kezében 1 400 000 hektár föld összpontosult. Az átlagos nagyságot elérő parasztgazdaságok száma másfélszeresre emelkedett. A földosztás következtében az első kategóriában megadva 5–30 dzsarib földdel rendelkezett 77 800 parasztcsalád, akik 333 500 dzsarib, azaz 66 700 hektár földet kaptak. 13 600 birtokostól kobozták el 30 dzsariboton felüli földjét, összesen 1 131 500 dzsarib, azaz 226 300 hektár földet. 1979. március 21-ig 665 000 hektár földet osztottak ki 285 000 szegényparaszt család között.[66]

Mindezek következtében 1979-re a vidéki lakosság szociális szerkezete a következő képet mutatta.

A vidéki lakosság társadalmi csoportjai	Családok száma ezer	A teljes vidéki lakosság %-a (letelepedett)	A teljes vidéki lakosság %-a
Zamindarok (50 dzsaribnál több földdel)	54	3,0	2,4
Módos paraszt (10–50 dzsarib)	341	19,0	15,5
10 dzsaribnál kevesebb	805	44,7	36,6
Föld nélküli béresek	400	22,2	18,2
Föld nélküliek	200	11,1	9,1
A teljes letelepedett mg.	1800	100,0	81,8
Nomádok, félnomádok	400	–	18,2
A teljes vidéki lakosság	2200	–	100,0

A délkeleti tartományokban Kunar, Lagman, Nangarhar, Paktia, Paktika, Ghazni, Zabol és Kabul tartományokban intenzívebb volt a földosztás. A kormányzat megszegte a tasarruf jogát és a nomád legelőket tekintette széles földalapnak, ahol nomád nincstelenek, nomád béresek (darawgar, lawgar) és szegényparasztok kaptak földet. Ezzel a földosztással elvágták a nomádok életterét.

Ezzel szemben a középső és északkeleti tartományokban, ahol a földek gyengébbek, a termelés alacsony szintű, a földalap könnyebben mobilizálható. Badakhshan, Parwan, Ghur és Uruzgan tartományokban, ahol letelepedett tadzsik, hazara és csarajmak lakosság él, a földosztás kevésbé volt intenzív, kevesebb volt az állami földalap és a kormányzat pastunizációs politikája miatt is kevésbé preferálták ezeket a vidékeket, holott a paraszti elszegényedés, kettős kizsákmányolás és eladósodás ezekben a tartományokban öltött a legaggasztóbb méreteket. Az állítólagos kedvezményezettek, az afgán törzsek is a Taraki-Amin kormányzat ellenségeivé váltak, miután felparcellázták legelőiket, áthajtották nyájaikat Pakisztánba.

Ám a mennyiségi mutatókat tekintve e földosztás nem volt sikertelen. A föld-

[66] *Szemenov, V.* Zemelno-vodnaja reforma v Demokraticseszkom Reszpublike Afganisztana. In: „Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnaja Otnosenija" 1983. No. 6.

birtok országos átlaga az 1980-as évek elejére 11,7 dzsarib lett. 22,5 millió dzsarib első kategóriájú földalap állt rendelkezésre, a növekedés 10,160 millió dzsaribnyi volt, vagyis a földalap megduplázódott.

A vízviszonyok továbbra is megoldatlanok maradtak. A földhöz juttatott parasztoknak mindössze 22%-a rendelkezett vízjoggal, ezeknek többsége is csupán néhány lahza öntözési idővel. Ezért a „a második szakaszban" vagyis az 1979. december 27-ét követő időszakban „föld és vízreform"-ként kívánták folytatni az agrárreformot. Ennek az időszaknak, amely 1992-ig tartott, legfontosabb és szinte egyetlen számottevő eredménye két, egymásnak ellentmondó, egyben egymást kiegészítő, kétségtelenül a modernizáció irányába mutató szabályozás volt. 1982 januárjában látott napvilágot a víz államosításáról szóló rendelet, 1982 februárjában pedig újabb rendelet rögzítette, miszerint a víz használójának magántulajdona.

Ebben az időszakban a földosztás már nem volt számottevő. A szovjet csapatok és afgán szövetségeseik széles körű hadműveleteket folytattak vidéken, a brezsnyevi „felperzselt föld" taktikáját és kollektív megtorlást alkalmazva. Vidékiek milliói kerestek menedéket a városokban, iráni, pakisztáni táborokban, egész tartományok néptelenedtek el.

Eltekintve az egyre eszkalálódó háborútól, a földreform egyébként sem volt túl sikeresnek tekinthető a már említett ellentmondások következtében. A sűrűn lakott tartományokban (Nangarhar, Lagman, Ghazni) nem volt elég a föld, míg Helmand, Qandahar és Balkh tartományokban sok föld maradt a földalapban, noha számos parasztcsalád maradt föld nélkül. Az infrastruktúra, szállítás, hitelek, öntözés, vetőmag, gépekkel, állatokkal való ellátás továbbra sem volt megoldott.

2. A gazdálkodás szerkezeti változásai

A) a mezőgazdasági művelés alatt álló területek

Az ország 65 millió hektárnyi területének mintegy 78%-a terméketlen hegyvidék vagy sivatag. Mindössze 12%-a művelhető. Noha az állattenyésztés igen nagy szerepet játszik Afganisztán gazdasági életében, a legelők a teljes földterületnek mindössze 6%-át alkotják. 1973-ban az ország területének 2%-a volt erdő, 1993-ra a háború következtében az erdők szinte teljes mértékig kipusztultak.

Mezőgazdasági művelés csak a folyóvölgyekben és az oázisokban folyik. A 9 100 000 hektárnyi megművelhető földterület 39%-a, 3 562 700 hektárnyi szántó. A szántóterület 52–60%-a azonban valamilyen okból (víz, vetőmag, trágyázás hiánya stb.) nem áll művelés alatt. További 43% rét, legelő. A szőlő és gyümölcsös aránya együttesen is mindössze 0,7%.

B) A földművelés

Afganisztánban a földművelés és az állattartás egyaránt extenzív jellegű. A földművelés főleg vonóállatokkal történik. 1990–91-ben az országban félmillió párra becsülték a vonóökröket. A szántás többnyire vascsoroszlyás faekével történik, az aratás sarlóval, a nyomtatás ugyancsak állati erővel, cséplőszánnal. Egyes körzetekben, Hazaradzsatban és az ajmakok földjein a földművelés még kezdetlegesebb. Karókkal lyukakat fúrnak a földbe és abba vetnek. Északon az eke nem forgatja meg a talajt, hogy a lösz el ne sodorja a magot. A gabonaőrlés többnyire kezdetleges vízimalmokban történik. Silók és nagyobb gabonatározók — többnyire acélvázas hangárok — csak a tartományi központokban találhatók.

Az 1965–80 közötti időszakra a hagyományos termelőeszközök lassú és „konzervatív modernizációja" jellemző. A hagyományos vascsoroszlyás faeke mellett egyre inkább terjed a vaseke, illetve a boronás eke. A cséplés továbbra is hagyományos módon történik, igen kevés helyen csak a legnagyobb projectekben van cséplőgép, de kézi erő helyett terjed a nagyobb állati erő alkalmazása (ökör, bivaly, ló vontatta cséplőszán). Az öntözés teraszos parcellás, emeléses rendszerű. Szórófejes öntözés csak a legnagyobb állami gazdaságokban használatos. A csepegtetéses öntözés nem ismeretes.

Az 1930-as 40-es évekig helyi belterjes vetőmag kultúrákat alkalmaztak, amiket általában saját termésről szaporítottak, ezért igen alacsony volt a terméshozam.

A trágyázásnak csak a folyóvölgyekben és az oáziskultúrákban van hagyománya, friss és szárított szerves trágyát használnak. Számos országrészben, például Hazaradzsatban egyáltalán nem ismerték a trágyázást. A műtrágya az 1930-as években jelent meg és az ipari kultúrák megjelenésével, az ültetvényes gazdálkodás térhódításával terjedt szűk körben.

1965–90 között jelentek meg a szivattyúk és a hagyományos artézi kutak mellett a motoros kutak. Mind a föld alatti, mind a föld feletti ciszternák elterjedtek. Ezek általában hagyományos anyagokból épültek, ám ebben az időszakban jelentek meg a modernebb építőanyagok és a téglaépületek is.

Az állattartás többnyire külső karámokban folyik és csak minimálisan gépesített. A nagyobb gazdaságokban is csak fejőgép vagy gyapjúnyírógép található, a birkanyírást továbbra is kézzel végzik, de terjednek a szélesebb, fésűs ollók és a motoros birkanyírógép is.

C) A terménszerkezet változásai

Az 1940-es 60-as évek között mindenekelőtt a búza és az árpa vetésterülete növekedett.

A legszélesebb körben termesztett növény továbbra is a búza maradt. Főleg a herati oázisban, Badghis steppei körzeteiben és északon Maimana, Andhkoi oázisaiban termesztik, ahol a vetésterület 61,5%-át alkotja. A vetésterületnek mintegy 60%-án termesztenek búzát Balkh, Shibargan, Sari Pul, keleten Khulm, Samangan, a délnyugati oázisokban Farah, Chahansur és Girishk körzeteiben.

Búza terem még északon Qattagan, Taliqan, Baghlan, Qunduz térségében, a közép-afganisztáni hegyes fennsík délnyugati részein Ghur, Uruzgan vidékén, Qandahar és Ghazni déli oázisaiban, valamint a központi és keleti körzetekben Kabul, Kuhdaman, Kuhistan, Bamian, délen Logar, Wardak, keleten Nangarhar, Lagman, Kunar még délkeletebbre Paktia vidékén.

A kukorica számos helyen a rizzsel együtt fordul elő mint másodkultúra. Főleg Lagman, Kunar és Nangarhar egyes részein, valamint Loghar térségében termelik. A belföldi termés nem elegendő.

Rizst elsősorban délkeleten Lagman térségében, kisebb mértékben Nangarharban és északon Qunduz, Khanabad térségében termelnek.

Az 1940-es 60-as évek között az ipari kultúrák, mindenekelőtt a cukorrépa, délen a cukornád, a gyapot, valamint az olajos magvak — és kisebb mértékben a burgonya — jelentek meg s ekkor kezdett terjedni a mák és az indiai kender.

Az olajos magvakat termő növényeket, főleg északon Qattagan, Balkh, Shibargan, Maimana és Herat oázisaiban termesztik.

A cukornádat délkeleten a jalalabadi oázisban és a Kunar völgyében termesztik koncentrált monokultúra formájában. A cukornádtermesztés központja Kam.

A cukorrépa termesztését az 1930-as évek végén terjesztették el Qattagan egyik körzetében a baghlani cukorgyártól nem messze.

A gyapotot 1940-ben Herat környékén honosították meg importmagvakból. Az 1950-es években a gyapottermelés áttevődött Afgán-Turkesztán keleti részébe, Qattaganba és Balkhba, Jauzjan és Samangan térségében, gyapot terem még Girishk és Qandahar térségében.

A zöldség- és gyümölcstermesztés központja Kabul körzete. Kabultól északra, nyugatra és délre Parwan, Bamian, Wardak és Logar szintén jelentős gyümölcstermelő vidékek. A gyümölcskultúrák másik nagy központja Jalalabad, amely a háború előtt a kabuli gazdagok téli pihenőhelye volt. A kert- és szőlőművelés főleg exportra kerül. Kuhdaman és Kuhistan, különösen Parwan szőlőkultúrája nevezetes. A mazsola belső exportja is jelentős. Szintén fontos gyümölcstermő vidék Qandahar térsége és a szomszédos girishki oázis, ahol szőlő, gránátalma és mandarin, Lagman, Kunar és Paktia térségében gránátalma és szőlő terem, a jalalabadi oázisban pedig citrusfélék. Qunduz, Mazar-i Sharif, Tashqurgan, Samangan és Shibargan északi oázisaiból sok gyümölcsöt exportálnak a közép-ázsiai köztársaságokba. Qandahar mazsolaexportja jelentős. Sárgadinnye délnyugaton Farah,

valamint Afgán-Turkesztán térségében terem, görögdinnye pedig a Helmand völgyében.

A mai Afganisztánban — ellentétben az ötven–száz évvel ezelőtti állapottal — az állattenyésztés zömmel már nem a nomádok és félnomádok, hanem a letelepedett és a félig letelepedett lakosság kezében van.

1941–1980 között az állatállomány két és félszeresére nőtt. Az export több mint 50%-át állati termékek alkotják, karakül, merluska, kecske- és bárányбőr.

Afganisztán északnyugati részén a XIX. század második felében specializálódtak a türkmenek karakültenyésztésre. Ennek révén tértek át az 1910-es években a naturálgazdálkodásról az árutermelésre, ahogyan nőtt a karakül iránti kereslet a világpiacon, az üzbegek és afgánok is karakült kezdtek tenyészteni. A belföldi piacokon pedig nőtt a hús, a zsír és a tejtermékek iránti kereslet, így egyre jobban elterjedtek a húsos-gyapjas fajták. Karakül és húsos-gyapjas birkák fajtakereszteződése Andhkoi, Maimana, Murghab majd Herat, Qala-i Nou és Murghab körzeteiben honosodott meg. Később a húsosított karakülfajta tenyésztése áttevődött keltebbre Shibargan és Balkh térségébe.

Kecskét nyugaton főleg Ghur és Uruzgan térségében, északon Balkh, Samangan és Baghlan körzeteiben, délen Farah, Nimroz, Helmand, Zabol, Ghazni, Kunar és Paktia körzeteiben tenyésztenek.

Lovakat északon főleg az üzbegek és a türkmenek tartanak Balkh, Jauzjan, Baghlan, Samangan, Qunduz, Badakhshan és Badghis térségében, tevéket pedig az afgán és beludzs nomádok északnyugaton Badghis, délen Qandahar, Zabol, Nimroz, Helmand, Farah térségében.

Szarvasmarhát délkeleten Paktia, Nangarhar, Kunar, Kabul térségében, Hazaradzsatban, a csarajmakok földjein Bamian, Uruzgan térségében, délen Ghazni, Qandahar északi körzeteiben tartanak. Tejterméket főleg Hazaradzsatban termelnek. Ferdinand szerint „a hazarák nagy szénaboglyázók".[67]

Szárnyasokkal, főleg tyúkkal és pulykával Kabul piacait Bamian és Wardak tartományokból, Herat piacait Badghis térségéből, Qunduz, Shibargan és Sari Pul piacait a qunduzi tartományból, a jalalabadi piacokat Lagmanból, Gardez piacait Paktiából, Ghazni és Qandahar piacait Zabol tartományból és Uruzgan déli részéről, Girishk és Lashkargah piacait Helmand tartományból látják el.

D) A mezőgazdasági piacok

Abdurrahman (1981–1900) és Amanullah (1919–29) rendeleteikkel igyekeztek biztosítani az ország közigazgatási egységének megszervezésével a belső piacok egységét. Az egységes belső piacok kialakulása az 1930-as évekre tehető, a Habi-

[67] *Ferdinand, K.:* Preliminary Notes on Hazara Culture. København, 1959.

bullah (1900–1919) és Amanullah uralma alatt eszközölt infrastrukturális beruházásokat követően. Ennek előfeltétele volt a földmagántulajdon elkülönülése és összpontosulása, valamint az állatállomány koncentrációja, a hagyományos piacok és a politikai központok infrastrukturális, gazdasági és politikai kapcsolatainak kiépülése.

Az 1920-as évek végére, az 1930-as évek elejére nagyjából — de korántsem teljes mértékben és nem tökéletesen — létre jött a belső piacok átjárhatósága, unifikációs normái és a kivitelre alkalmas mezőgazdasági terményfelesleg.

Az 1920-as évek végére alakultak az első sirketek, kereskedelmi társaságok terményfelvásárlás és először belső, városi piaci majd az 1930-as évektől külpiaci értékesítés céljából. Az 1930-as években alakult az első jegybank, ezt követték a hitelbankok, megjelent a papírpénz, a kincstári jegy és az értékpapír forgalom.

1919-ig a külpiaci kapcsolatokat az angol–orosz vetélkedés jellemezte az afganisztáni piacokért és termények ért. Az 1920-as években meredeken felszökött a karakül ára a nemzetközi piacokon, megindult Németország és más piacok vetélkedése Angliával azok megszerzésére. Míg korábban indiai ügynökök vásárolták fel, az 1930-as években karakülfelvásárlás céljából német és más ügynökségek létesültek Afganisztánban.

A nemzeti tőke megerősödését gátolta a hitelpolitikai stratégiák és hitelezési technikák gyengesége. Vidéken csak uzoratőke volt. A vidéki uzsorások csak lagzikra, születési és halotti torokra kölcsönöztek a parasztoknak és nem a termelés korszerűsítésére. A vidéki uzsorakölcsönökről nincsenek statisztikák. A városokban az uzsorások sokáig monopolizálták a külföldi tőkét. Ennek megvoltak a hagyományai a Durrani birodalomban. A XVIII. században a sikarpuri uzsorások voltak a povindák, az afgán nomád kereskedők fő kölcsönzői. A XIX. század utolsó negyedében az uzsorások, pénzváltók Kabulban és a nagyobb városokban üzleteket nyitottak a valutapiac megindítása és az export hitelezése végett. A kereskedelmi- és pénztőke, valamint az árutőke Afganisztánban élesen elkülönült egymástól. Az uzsorások Kabulban és Qandaharban indusok, Heratban pedig az indusok mellett perzsák és zsidók voltak. Az első export-import ügynökségeket indusok létesítették. Az uzsorás indusok a kincstárból adóbehajtási megbízatásokkal is rendelkeztek. Az első modern értelemben vett külkereskedelmi kapcsolatok afgán-indiai kapcsolatok voltak, a városi indus uzsorások nyújtottak hiteleket az első exporttevékenységet folytató cégeknek.

Mind Abdurrahman, mind Habibullah a nemzeti kereskedelem támogatására törekedett és meg akarta törni az idegen uzsorások monopóliumát. Habibullah rendelte el kincstári hitelek folyósítását kereskedelmi célokra. 1931-ben Nadir sah uralma idején alakultak meg ennek intézményesített formái, az „Ashami" kirendeltségei, 1931-ben nyílt meg az első Kabulban, majd ugyanabban az évben Peshawarban és Quettában, 1932-ben Mazarban, 1933-ban pedig Heratban. En-

nek bázisán hozta létre huszonhét befektető Abdul Majiddal az élen 1933-ban az Afgán Nemzeti Bankot. Az alapítók többsége már afgán volt, az indusok kisebbséget alkottak. A Nemzeti Bank fő tevékenysége az export támogatása volt. 1934-ben az Afgán Nemzeti Bank import bevétele 81,2 afghani volt, export tevékenységének értéke pedig 26,4 millió afghani.

Az állam számára 11,6 millió afghani értékben vásárolt árukat és 2,6 millió afghani értékű exportárut értékesített rajta keresztül. Az „Ashami" kincstári hitelintézményből állami külkereskedelmi vállalattá alakult, amely kirendeltségeket létesített Londonban, Peshawarban, Quettában, Chamanban, Karachiban, Berlinben és 1940-ben New Yorkban. Ezek az intézmények nyíltan az afgán kereskedőket preferálták. Az 1930-as évek első felében beinduló karakülexporthoz sem az eredeti termelőket a türkmeneket és üzbegeket támogatták, hanem az afgánokat.

Mindezek ellenére, az afgán nemzeti tőkés réteg gyarapodását hátráltatta a külföldi tőkével vívott egyenlőtlen konkurenciaharc. Egyes indiai cégek hitelein kívül alig jutottak nemzetközi hitelekhez, így az 1930-as évektől, a baszmacsi harcok elcsendesedtével egyre inkább a Szovjetunió felé orientálódtak. 1934-ben alakult az első szovjet–afgán vegyes vállalat karakül export céljára. Az 1930-as évek végétől a karakül mellett kiszélesedett egyéb mezőgazdasági termények kivitele (olajos magvak, szárított gyümölcs, gyapot, gyapjú, szőnyeg). 1936-tól alakultak meg az első afgán kereskedelmi és termelő vállalatok.

A kereskedelmi hitellehetőségek a második világháború után szélesedtek ki. Daud miniszterelnöksége alatt állami és félig állami külkereskedelmi vállalatok alakultak és nagyobb szerephez jutott az állam által 1938-ban alapított és 1940-től működő Da Afghanistan Bank. Daud három további, állami többségű bank alapításával kívánta megtörni a Nemzeti Bank monopóliumát. 1955-ben kezdte működését a Pashtana Tijareti Bank 120 millió afghani induló tőkével. 1954-ben alakult a Mezőgazdasági Bank, amelynek célja „a mezőgazdasági termelés erősítése a parasztoknak, kistermelőknek nyújtott hitelek révén". Vidéki fiókok és hitelszövetkezetek útján terjeszkedett. Gyakorlatilag állami tulajdonban volt. Az 1960-as években már teljes körű hitelműveleteket végzett. 1954-ben hasonló körülmények közepette alakult meg az Építési és Beruházási Bank. Mindez az állami szektor megerősödéséhez vezetett. Nemcsak a hitelezés, a külkereskedelem, belföldi ipari beruházások terén erősítette pozícióit az állami szektor, de a mezőgazdasági termelésben is. Megjelent a nagy állami öntözési projectekkel a Helmand-völgyében és Jalalabad térségében az ültetvényes gazdálkodás, az 1940-es és 60-as évek között elterjedtek az ipari növények.

1947-ben Pakisztán megalakulása és a Durand-vonal államhatárrá válása után új akadályok gördültek Afganisztán külkereskedelme elé. 1947-ben és 1962–63-ban a második válság idején lezárult az afgán áruk előtt a Karachi kikötőjén keresztül történő szállítás lehetősége. 1963-ban a Szovjetunió vásárolta fel a kivitelre

szánt afgán gyümölcsöt. 1968-ban, amikor a jalalabadi project építése megkezdődött, szerződésben rögzítették az ottani termények 25 éves szállítási kötelezettségét a Szovjetunióba a project felépítéséhez nyújtott szovjet tőke és technikai transfer ellenében.

Mindennek következtében 1963-ra Afganisztán mezőgazdasági kiviteléből a Szovjetunió részesedése megközelítette a 30%-ot. 1973–75 között, amikorra az afgán mezőgazdasági termékek jó pozíciókat foglaltak el a nyugati piacokon, tovább erősödött az állami szektor és a Szovjetunió részesedése is az exportból és 1975–76-ban elérte a 31%-ot. Daud a regionális együttműködés új formáit kívánta létrehozni Iránnal, Pakisztánnal és Törökországgal, de ez a külkereskedelem szerkezetében még nem tükröződött.

A háború és különösen a szovjet megszállás évtizede (1979–89) igen eltorzította a kereskedelmi forgalom szerkezetét. Mind a kivitel, mind a behozatal egysíkúan eltolódott a Szovjetunió javára. Az 1950-es években a Szovjetunió részesedése az afgán exportból még csak 25% körüli volt, 1980-ra 60%-ra emelkedett s 1988-ra elérte a 74%-ot. A Szovjetunióból történő afgán behozatal aránya 1959 és 1980 között 34%-ról 54%-ra, 1966-ra pedig 62%-ra nőtt az 1978-tól intenzifikált kereskedelmi kapcsolatok következtében.[68]

Afganisztán devizabevételeinek hagyományos nagy piacai az NSZK, Nagy-Britannia és az USA voltak. 1980-ban az NSZK-ba irányuló export 37 millió dollárra, a Nagy-Britanniába irányuló kivitel pedig 41 millió dollárra csökkent.[69] 1980–89 között az Európai Közösség országaiba irányuló export összességében alig haladta meg a 101 millió dollárt, a 336 millió dolláros kiviteli összértéknek 30%-át sem alkotva. Ugyanebben a periódusban az EK országaiból történő behozatal mindössze 58 millió dollár értékű volt. Mindezek következtében 1979–89 között számottevően megcsappantak az ország aranytartalékai, az 1979-es csúcstartalék 445 millió dollárról 261 millió dollárra csökkent.[70]

Minimálisra csökkent a Németországba irányuló szőnyegexport, helyette az afgán szőnyegeket 1 dollár — 60 kopek átváltási arányon szovjet piacokon értékesítették, a karakült és gyapotot szovjet aukciókon forgalmazták vagy szovjet ügynökségek közvetítették Nyugat-Európába.

Ebben az időszakban az 5,80 billió dolláros kurrens kumulatív GNP veszteségekből a mezőgazdasági szektor vesztesége 2,54 billió dollárnyit tett ki.[71]

[68] The Economicst Intelligence Unit. Afghanistan Pakistan 1990/2. 89. o. és 94. o.
[69] Ua. 106. o.
[70] Da Afghanistan Kalanay 1370 (1981). Kabul, 1992.
[71] The Economicst Intelligence Unit. Afghanistan Pakistan 1990/2. 111–113. o.

E) A gépesítés

Afganisztánban a mezőgazdasági gépimport az 1940-es években indult meg. A mezőgazdaság gépesítése az 1950-es évek végén kezdődött. 1960-ban mintegy kétszáz darab traktor volt az országban. Északon DT-54-es szovjet traktorok működtek. Ilyen típusú traktor ára akkoriban 200 000 afghani volt, amelynek 25%-át kellett készpénzben kifizetni, a fennmaradó összegre a Mezőgazdasági Bank hitelt nyújtott. Délen angol Ferguson és indiai Tata traktorokat használtak. Ezeket az amerikai „Indomer" és az indiai „Tata" cég importálta. 1963-ban Mazar-i Sharifban szovjet traktorok számára garanciális traktorjavító műhely létesült. 1964–68 között Qunduzban, Heratban és Qandaharban is létesültek traktorjavító műhelyek.

1966-ban az országban 350 traktor működött, 1968-ban számuk elérte a 400-at, 1972-ben pedig a 600-at.[72] A növekedés az 1970-es évek második felében felgyorsult. 1980–81-ben négyezer traktor üzemelt Afganisztánban, ebből azonban a háborús károk miatt alig maradt pár darab.

Az 1970-es évek elejétől megkezdődött mezőgazdasági gépek és szivattyúk hazai gyártása.

A gépesítés intézményes formái a gépállomások, az állami gazdaságok és a régi szövetkezetek.

Afganisztán tizenként nagyobb tartományában működött gépállomás. Ezekben 1980–81-ben összesen 1020 gép volt, főleg traktorok, kombájnok, boronás ekék és szivattyúk.[73] A gépállomások bérmunkát végeztek állami gazdaságok, szövetkezetek és egyéni parasztok számára.

A gépesítés Afganisztánban olyan kezdetleges, hogy nem befolyásolja a mezőgazdaság hagyományos szerkezetét, nem számottevő modernizációs tényező.

F) Az állami gazdaság két típusa

Nagyobb jelentőséggel bír modellként az állami gazdaságok két, egymástól eltérő típusa.

Az első állami gazdaságok az 1940-es években alakultak. Az első mezőgazdasági fejlesztési terv 1946-ban lépett életbe és tizenkét évre szólt. Ebben írták elő állami gazdaságok létesítését.

[72] *Wharton, C. R.:* Subsistence Agriculture Concepts and Scopes. In: „Subsistance Agriculture and Economic Development." Chicago, 1969., *Sanzai, M. O. – Harlan, R. K.:* Report on Economic Survey of Agriculture in Nangarhar Province. In: „Agricultural Facts", Kabul, 1965. 12–13. o.

[73] *Dawlaty, Kh.:* The Effects of Tractors on Farm Output, Income and Employment during the Initial Stages of Farm Mechanization in Afghanistan. Kabul, 1969., *Yar, M.:* A kooperáció archaikus formái és szövetkezeti kísérletek Afganisztánban. „Szövetkezés", 1993/2. 73–78. o.

Ugyanabban a tervben szerepelt a Helmand völgyének termővé tétele, amelyet az amerikai Morrison Nadsen cég dolgozott ki. 1951-ben 200 millió dolláros, 1953-ban további 200 millió dolláros hitelt folyósítottak rá. Ez a terv 137 000 hektár új föld termővé tételét irányozta elő és további 82 000 hektár öntözött terület öntözési viszonyainak javítását és mintegy százezer paraszt család földhöz juttatását célozta. Ezen a területen alakultak az első reprezentatív állami gazdaságok.

Ugyanannak a tizenkét éves programnak a keretében fogadták el a nangarhari és a Ghazni térségére vonatkozó fejlesztési programot.

A nangarhari fejlesztési tervet 1959-ben írták alá és 1960-ban kezdtek hozzá szovjet segítséggel gyakorlati megvalósításához. 1970-ben fejezték be. Ennek keretében megépült a jalalabadi víztározó, amelynek vízgyűjtő kapacitása 40 millió m^3, és a 11 000 kW villamos energia kapacitású vízierőmű és a 70 km hosszú Darunta öntözőcsatorna, amelynek vízfolyama egy másodperc alatt 50 m^3. Ehhez az öntözési rendszerhez 34 500 hektár terület tartozik. 5106 hektáron az állami gazdaságot alkotó négy gazdaság gazdálkodik, a többi magánföld. A gazdaságok termelőágazatok szerint oszlanak meg. Ültetvényes, monokulturás gazdálkodást folytatnak. Citrusféléket 2043 hektáron, olívamagot 3063 hektáron termelnek.

1989-ben mind a négy gazdaság kiégett, a tehenészet elpusztult.

1990-ben Afganisztán tizenkét tartományában ötvennyolc állami gazdaság működött. 1988-ban az állami gazdaságok 10 853 hektárnyi földterületen gazdálkodtak. Ugyanebben az évben az állami földekből 100 216 hektárt adtak bérbe földművelés céljából, amelyből 149 000 tonna termény révén 343 millió afghani bevétel keletkezett.

G) A szövetkezeti mozgalom

Afganisztánban a paraszti kooperáció már ismertetett archaikus formái képezik azt az alapot, amelyre az együttműködés modern formái épülnek. A mezőgazdasági patronímiák közös víz- és földhasználati rendszerét, a paraszti közmunkákat olyan tevékenységi köröknek tekinthetjük, amelyek modern mezőgazdasági termelőszövetkezetben is megtalálhatók.

Az első szövetkezet 1942-ben északon alakult karakülértékesítés céljából. Ugyanebben az esztendőben alakult az első szövetkezeti takarékpénztár a Nemzeti Bank pártfogásával. Hamarosan a Pashtane Tijareti Bank is hozott létre szövetkezeti takarékpénztárat.

Az első szövetkezetek a sirketek és egyes nagykereskedői csoportok kezdeményezésére, értékesítési-, majd értékesítési és fogyasztási profillal alakultak. A parasztoknak szövetkezeti keretek között nyújtott, igen magas hitelek az ipari

növények elterjesztését ösztönözték. Az 1950-es években a gyapottermesztés főbb központjaiban már működtek értékesítési szövetkezetek, amelyeken keresztül a „Pamba" („gyapot") sirket felvásárolta a gyapotot, a „Nasaji" sirket pedig feldolgozta. A „Qandsazi" sirket is alapított szövetkezeteket a cukorrépa felvásárlása céljából.

1946-ban az Afgán Nemzeti Bank hasonló céllal mezőgazdasági segélyalapokat (kisse-i ziraati) alapított. 1949-ben a karakülexport támogatására alakult az állam támogatásával a Szövetkezeti Raktár, amely a négy fő exportcikkre (karakül, gyümölcs, gyapot, állatbőr) terjedt ki. 1958-ban számolták fel, megtörve monopóliumát. Akkor már számos más terménnyel is foglalkozott, ezeknek értékesítésére saját üzletekkel rendelkezett.

A Helmand-program és a nangarhari project beindítását követően alakultak az első olyan szövetkezetek, amelyeket maguk a parasztok hoztak létre és nem a sirketek vagy az állam, bár az állami iniciatívák ezeknél is jelentős szerepet játszottak. Ezek a paraszti finanszírozási segélyalapok („sanduqha-i taavuni") voltak.

Teljes körű fogyasztási és értékesítési szövetkezetek 1975–77 között alakultak.

Modern mezőgazdasági termelőszövetkezetek 1978–79-ben igen erős állami nyomásra jöttek létre az 1978. november 30-i földdekrétum szellemében. A valós igények a sajátos földbérleti formák révén keletkeztek. 1978 után pedig a parasztok földhöz jutva, ám a terményhányad fejében kapott zamindari szolgáltatások (vetőmag, öntözőberendezések, termelőeszközök) megszűntével nem voltak képesek megállni a saját lábukon. A zamindari és uzsorás réteg elüldözésével megszűnt vidéken a mezőgazdasági tőkével rendelkező birtokos réteg. A földművelés folytonosságának biztosítása érdekében az államnak kellett a parasztokat vetőmaggal, műtrágyával és a gazdálkodáshoz szükséges felszereléssel ellátni. Az állam pedig arra ösztönözte a parasztokat, hogy szövetkezetekbe tömörüljenek.

1979. március 21-ig papíron nyolcszáz termelőszövetkezet létezett az országban. A gyakorlatban azonban a legtöbb már megalakulásakor sem működött. Az 1978 áprilisa utáni ötéves tervidőszak végére kétezerre kívánták növelni számukat.

Az államnak nem volt lehetősége komplett mezőgazdasági termelőszövetkezetek felszerelésére vagy teljes körű állami dotáció biztosítására. Ezért forszírozták a segélyalapok létesítését. 1978–79 végére papíron 1081 segélyalap működött 630 ezres taglétszámmal és 43,4 millió afghani össztőkével az országban. E segélyalapok tagjainak az állam kedvezményes áron adott el műtrágyát és vetőmagot.

Az 1978–90 közötti kormánystatisztikák irreálisak. A hamis számok a szövetkezeti mozgalom töretlen sikereit hirdetik, miközben vidéken eszkalálódott a háború. 1989-re az összes szövetkezet tönkre ment.

H) Társadalmi változások

A földosztások következtében a parasztgazdaságok átlagos mérete némiképp növekedett, 11 dzsarib (3 hektár) átlagos nagyságú lett. A vízviszonyok terén nem következett be számottevő változás. Az állami öntözőművek társadalmi hatása csekély.

A háború következtében elmenekült parasztok átlag holdingja kétszer akkora, mint a helyben maradottaké. Ha visszatérnek, nem várható a földek birtoklásáért akkora konfliktus, mint Ázsia más, háború sújtotta országaiban, ugyanis megmaradt a kapcsolatuk eredeti közösségükkel. Sokan visszajárnak a határmenti pakisztáni táborokból földjeiket művelni, másutt a rokoni patronímia műveli helyettük. Ha a menekültek milliói visszatérnek, a hatalmas mobilizáció következtében már másodlagos értelemben sem lesznek „tiszta patronímiák".

Több konfliktus várható a vízhasználati viszonyok terén, mert a vizet mások használják az eltávozottak helyett. E viták rendezésében nagy a mirabok felelőssége. Az újjáépítés, az öntözőművek helyreállítása közmunkák révén történik. A közmunkák minden formája újjáéled, tovább él.

Hogy a lezajlott modernizációs kísérleteknek sikerült-e karcolatot ejteniük az afgán vidék tradicionális arculatán, az csak később, megfelelő történelmi távlatból nézve lesz értékelhető.

A nomád gazdálkodásban és a törzsi rendben létrejött változások

Századunk utolsó negyedére a nomádok körében markáns tőkekoncentráció jött létre.

Már az 1950-es évek közepén északon az állattartók 3%-ának kezében összpontosult az állatállománynak a fele. A második világháború utáni esztendőkben a karakültenyésztők között olyan családok is voltak, akik tízezernél több karakülbirkával rendelkeztek. Hasonló jelenségre mutatott rá Ahmadov, aki 1975-ben látogatott el Afganisztán karakültenyésztő vidékeire, ahol nyolcvanezernél is több karakülbirka tulajdonosával is találkozott.[74] Nem voltak ritkák a harminc–negyven–ötven ezres nyájakat birtokló családok, törzsi khánok. Az ilyen óriás nomád gazdaságok kinőttek a kisárutermelés kereteiből, tulajdonosaik nagyvállalkozóknak tekinthetők, akik a városokban éltek és a legnagyobb zamindarokhoz hasonlóan kereskedelemmel, uzsoraügyletekkel foglalkoztak vagy az államapparátusban szolgáltak. Ilyenek a korábban peshawari székhelyű hét nagy mudzsahed szervezet vezetői. A legtöbb nomád törzsfő a háború esztendeiben fegyver- és kábítószerkereskedelemmel is foglalkozott.

[74] *Ahmadov, K.:* Zeraat-o Afghanistan. In: „Tadzsikiszton-i Szovjeti" 1975. július 31.

A nomád és félnomád állattartás alacsony termelékenységű. A lakosság gyarapodásával, a szükségletek növekedésével egyre kevésbé képes kielégíteni az állati termékek iránti keresletet. A letelepedett lakosság a második világháború utáni esztendőkben rohamosan növekedni kezdett, a földművesek pedig egyre több legelőt szántottak fel. Ezért abban az időszakban gyengültek a nomádok pozíciói.

A nomádok helyzete tovább gyengült az 1970-es évek végén és az 1980-as évek elején az állatállományt sújtó járványok miatt. Karantenizáció, állatorvosi szolgálat és téli karámok híján a betegségek pusztító méreteket öltöttek. Az utolsó békeévekben, 1976–77-ben és 1977–78-ban az állatállomány veszteségei hivatalos források szerint is meghaladták a 15–20%-ot.[75] Ehhez járult a háborús években a legelők elvágása, felperzselése, valamint a nomádok rablógazdálkodása.

Később azonban, amikor a mezőgazdasági termelés már egyes monokulturás növények (mák, indiai kender) kivételével ellehetetlenült, a háború nemcsak busás haszonhoz juttatta a nomádokat, de konzerválta életmódjukat. A háború következtében a nomádok üzleti tevékenysége fellendült.

Az áttérés másik akadálya a parlagi műveléses módszer volt, a földek pihentetése, a kezdetleges szintű földművelés, és az elégtelen légköri nedvesség, az alacsony hőmérséklet, a gyenge minőségű talajfajták, a nehéz domborzati viszonyok, a földművelés extenzív jellege, a földek előmunkálat nélküli használata. Ugyancsak akadály a vízforrások elégtelensége, a földművelésben való jártasság hiánya, a termelőeszközök kezdetlegessége, a nomádok ellenérzése a földművességgel mint állandó foglalatossággal szemben, valamint a törzsi rend megléte. Fékező tényező továbbá hogy a nomádok áttérése a letelepedésre igen hosszú ideig tart a nomád termelés viszonylag magas árufelhalmozó jellege miatt. A mezőgazdasági termelőerők fejlettségének igen alacsony szintje mellett a nomádok jövedelme az állati termékek árusításából és főleg a csempészetből sokkal magasabb volt, mint a földművelésből származó bevételek. Ugyanakkor a nyáj tartásával, gondozásával kapcsolatos munkaráfordítás lényegesen alacsonyabb, mint az öntözéses földművelés fáradságos, aprólékos műveletei.

A XIX. század végén Abdurrahman emír uralma alatt, majd az 1920-as 30-as években a nomádok letelepítésének ürügyén tömeges áttelepítéseket hajtottak végre, gyengítve a renitens pastun törzseket s egyben erősítve északon az afgán uralmat a türkmenek, üzbegek, hazarák és csarajmakok körzeteiben. Ugyanilyen politikát folytatott a nincstelen nomádok földhöz juttatásának ürügyén a Taraki és Amin kormányzat is. Ezt követően, a szovjet tanácsadók a közép-ázsiai politikai gyakorlatnak megfelelően igen céltudatos terveket készítettek újabb tömeges le- és áttelepítésekre, az etnikai viszonyok gyökeres megváltoztatására. Ezen próbálkozások ellen felkelések bontakoztak ki és fokozódtak a harci cselekmények.

[75] Dy Afghanistan Kalanay (Afganisztán Évkönyv). Kabul, 1357 (1978)

A legelők csökkenése, a földosztások következtében a nomád élettér összezsugorodik, nő a természetes hajlam a letelepedésre. Ez spontán folyamat például Hazaradzsatban Maidan és Shahrak térségében, ahol a kisbirtokosok nagy részét nem ezeknek a körzeteknek az őslakói alkották, hanem afgánok.

A háborútól függetlenül is magas a munkanélküliség a nomádok körében, nagy mértékű a városokba áramlás, a természetes folyamatokat felgyorsította a háború. A nomádok szezonális munkát vállalnak. A letelepedésre való áttérésük társadalmi és vagyoni rétegződés függvénye. A legnincstelenebb nomádok térnek át a legkönnyebben a letelepedésre, valamint azok a családok, akik már korábban keverten foglalkoznak állattartással és földműveléssel. Ez fordítva is igaz, túl nagy tőkefelhalmozódás esetén is letelepednek, például a leggazdagabb povindák.

A durva át- és széttelepítési kísérletek nem hozták meg a kívánt eredményt épp úgy, mint a térség más országaiban sem. Iránban 1941-ben a szövetségesek megszállását követően Reza sah korábbi kényszerletelepítési intézkedéseinek feloldásával a nomádok kitörtek táboraikból és újra nomadizálni kezdtek. Ugyanez történik napjainkban a volt szovjet Közép-Ázsiában a türkmenek, kazahok, kirgizek egyes törzsei, valamint a karakalpakok körében. Nemcsak a Taraki- és Amin vezetés túlkapásai okoztak súlyos károkat a nomádoknak, de leginkább az 1980-tól 89-ig tartó időszakban a kabuli kormányok mellett működő szovjet tanácsadók tevékenysége, akik egységesen ellenséges haderőnek tekintették a nomádokat, fegyvercsempész mudzsahed karavánoknak. A szovjet csapatok gyakran vették őket össztűz alá páncélozott helikopterekből migrációjuk közben.

Pedig a nomádok nem szívesen bocsátkoztak fegyveres harcokba, mivel a nomád táborok, karavánok könnyen sebezhetők. A korábbi törzsi felkelések mind letelepedett körzetekből indultak ki. Sokan elhullottak e támadások során, maradékuk megváltoztatta migrációs útvonalát. A tizenhét esztendős háború ugyancsak megtizedelte az állatállományt mind a harci cselekmények, mind a legelők kipusztulása révén. Ennek ellenére a nomádoknak köszönhető, hogy az afganisztáni városokban nem omlott össze az ellátás és a városi üzletekben olcsó, állami vámoktól és adóktól mentes áron minden kapható.

A háború során kiemelkedett és korábban sosem látott lehetőségekhez jutott a nomád törzsi vezetők fegyver- és kábítószercsempészetből dúsgazdaggá vált rétege, akik a háború befejezése után letelepednek a városokban és vállalkozásokba, pénzmosásba fognak.

Ily módon a társadalmi polarizáció létrejött a csúcson, ám a társadalmi skála alsó peremén a nincstelenné válást, munkanélküliséget, az állatok elhullását, a legelők elvesztését ellensúlyozták a harci cselekmények, foglalatosságot adva a nomádok eme rétegének harcosként. Ez a probléma is egyike volt a háborút konverváló tényezőknek.

Ezzel szemben a nomádok széttelepítését, az etnikai viszonyok erőszakos megváltoztatását, a déli, délkeleti tartományokból nomád afgán törzsek északra telepítését, a Durand-vonal mentén „katonai ütközőövezet" kialakítását és a Szovjetunióban élő üzbegek, türkmenek, tadzsikok, kirgizek és afganisztáni testvéreik között olyan etnikai ütközősáv kialakítását forszírozták a szovjet tanácsadók, amely afgánokból (pastunokból) áll, akik nem élnek az Amu-Darja jobb partján. Ezt nem sikerült kivitelezni, ám a szét- és áttelepítési kísérlet következtében a nomádok és a központi hatalom konfliktusa tovább mélyült.

Az agrárértelmiség

Az agrárértelmiség a társadalom szűk rétege, akik nemigen határozzák meg a mezőgazdaság arculatát Afganisztánban.

Az első afgán agrárszakemberek 1924-ben utaztak külföldre, a Szovjetunióba tanulni. Az első mezőgazdasági szakiskola 1949-ben Kabulban nyílt meg. 1988-ban az ország 24 tartományában működtek mezőgazdasági szakiskolák. A kabuli egyetem mezőgazdasági kara 1963-ban, az állatorvosi kara 1968-ban nyitotta meg kapuit. A nangarhari egyetem mezőgazdasági kara 1977–78-ban alakult, a mazari egyetem mezőgazdasági kara pedig 1986-ban. Mezőgazdasági gépész képzés csak szakmunkás szinten folyt öt tartományban a nagy állami projectek részére. Magyarországon 1974-től képeznek afgán agrárszakembereket.

V. Az etnikai tényező és a gazdálkodás

1959–1990 között a vidéki lakosság aránya 91,3% és 84% között alakult.[76] Szűk falusi kereskedői és kézműves rétegtől eltekintve mindnyájan az agrárszektorból élnek, illetve a városi lakosság számottevő rétegei is a mezőgazdasághoz kötődő tevékenységet folytatnak — agrártermékek szállítása, kereskedelme, kivitele, behozatala, mezőgazdasági termékek feldolgozása, élelmiszeripar, szőnyegszövés, stb.

Igen sajátos a soknemzetiségű ország etnikai viszonyai és a mezőgazdaság kapcsolata. Az etnikai faktor a társadalom szerkezetének igen fontos vetülete, amely meghatározza az egyes csoportok gazdálkodásának jellegét.

Az etnikai szerkezet és a mezőgazdaság összefüggései

Az egyes nemzetiségek és etnikai csoportok meghatározott társadalmi szervezetben élnek és meghatározott módon gazdálkodnak.

[76] *Zaripov, S.:* Kocsevniki i polukocsevniki Afganisztana. In: „Afganisztan – Isztorija ekonomika kultura". Moszkva, 1989. 107–136. o., 121. o.

Miként a népesség számáról, a nemzetiségek arányáról is csak becslések állnak rendelkezésre. Az államalkotó nemzet, az afgánok — pastunok — alig alkotják Afganisztánban a lakosság felét — 45–55% —, míg többségük a Durand-vonal túloldalán él.

A második legnagyobb nemzetiség a tadzsik. A térség őslakói. Oázislakók, letelepedett földműves kultúrákkal rendelkeznek. Arányuk 19–20%. Nyelvük 1933-ig az ország egyetlen hivatalos nyelve, 1933-tól a pastu mellett második hivatalos nyelve volt dari néven.

Az üzbegek az ország északi részén élnek. Arányuk a lakosság mintegy 12%-a.[77]

A negyedik legnagyobb nemzetiséget a hazarák alkotják. A Nikudari Horda turko-mongol seregeit a Timuridák telepítették a mai Afganisztán területére, ahol keveredtek a helyi tadzsik lakossággal. Mivel ezt megelőzően a Hulagidák perzsiai mongol államát szolgálták, síita hitűek. A múlt század elején húzódtak be az ország középső részére.

Hasonló eredetűek a nyugatabbra élő ajmakok — timuri, dzsamsidi, firuzkuhi, taimani, zuri — etnikai csoportok és a mogolok, akik ugyancsak átestek a nyelvcserén és perzsa nyelvűek. Arányuk 4% kötüli. Szunniták.

Az ország északnyugati részén élnek a türkmenek. Arányuk 3% körüli. Félnomád állattenyésztők.

A Pamirban északkeleten kirgizek legeltetik nyájaikat.

Délen beludzsok nomadizálnak.

Keleten dard és ind népek — ormuri, paracsi, tirahi, dzsat, gudzsar, dzsatgudzsi és nurisztáni népcsoportok — találhatók, Badakhsanban pedig kelet–iráni népek — wakhi, jagnobi, rosani, sugnani, mundzsani stb. — élnek, akiket tévesen hegyi tadzsikoknak is neveznek.

Paraszti gazdálkodást a folyóvölgyek, oáziskultúrák letelepedett lakossága folytat, a tadzsikok, a badakhsani és a pamiri népek, dard és ind csoportok, délen a dravida brahuik, északon az oáziskultúrák szárt — tadzsikizálódott üzbeg — lakossága, nyugaton a perzsák. Később az oáziskultúrákra afgán csoportok települtek. Századunkra a paraszti gazdálkodás fogalma kiterjedt a nem öntözéses, letelepedett vagy csak részben nomád földművesekre is Hazaradzsatban és az ajmakok földjein. Értelemszerűen ide tartoznak a letelepedett pastunok is.

A faluközösségek, vagyis agrár- vagy agrár-katonai patronímiák a mogoloknál, ajmakoknál, a hazaráknál, a hegyi tadzsikoknál és az afgánoknál találhatók meg. Világosan kimutatható kapcsolatuk a turko-mongol katonai szervezet felbomlásával és a tadzsik oáziskultúrákkal való egymásra találással. Másfajta faluközösség megléte jellemzi a beludzsokat és a brahuikat. Kollektív földbirtoklás, a földmű-

[77] Dy Afghanistan Kalanay (Afganisztán Évkönyv). Kabul, 1357 (1978).

vesség és a kézművesség együttléte, a „tiszta faluközösség". Ez a faluközösség is másodlagosan alakult ki, ez azonban az ún. ind típusú faluközösség.

A katonai patronímia — törzs, nemzetség — és a nomadizmus sem adekvát fogalmak. Minden nomád törzsi kötelékekben végzi szezonális migrációját, de nem minden törzs nomád. A letelepedettek is megőrizték törzsi kötelékeiket az afgánok, üzbegek, hazarák körében. A törzs és a nomadizmus csak a beludzsoknál fedi teljes mértékben egymást. Egyes hazara, ajmak, mogol csoportok a félnomád, félig letelepedett és letelepedett életmód határán helyezkednek el. Szervezeteik nem igazi törzsek, hanem agrár-katonai patronímiák, a turko-mongol katonai szervezet maradványai.

A nomádok számát több mint három millióra becsülik. 59%-ukat afgán — pastun — törzsek alkotják, mintegy 41%-ukat egyéb nemzetiségűek, ajmakok, türkmenek, kirgizek, beludzsok. Általában horizontálisan legeltetnek, vertikálisan csak a kirgizek és a tadzsikok egyes csoportjai. Egyéb nomád és félnomád csoportok a brahuik, arabok, mogolok, gudzsarok, dzsatok. Jellegzetesen nagyállattartók a beludzsok és egyes pastun törzsek. A türkmenek mindenekelőtt karakülbirkát tartanak. A kirgizek jellegzetes állata a jak. Nagy birkanyájak mindenütt találhatók. A legnagyobb mozgástérrel a pastunok és a beludzsok rendelkeznek, akik átlépik az államhatárokat.

VI. A háború következményei

A háború leglényegesebb következménye, hogy — noha szétzilálta a tradicionális közösségeket —, konzerválta a mezőgazdaság hagyományos szerkezetét és szinte teljes mértékben semmissé tette a XX. századi modernizációs próbálkozások szerény eredményeit.

A háború mérhetetlenül súlyos károkat okozott az ország gazdaságának. A háborús GNP veszteségeket először N. Kamray kísérelte meg felmérni 1985-ben a GNP-adatok kivetítése alapján. 7,7%-os veszteséget véve alapul 15,2 millió lakost és 5,6 millió fős veszteséget tekintve a GNP veszteségét 71,74 billió afghanira becsülte.[78]

Az afgánok mérhetetlenül sokat szenvedtek a háborútól. A szovjetek reagálásai 1985-től erőteljesebbé váltak, a „felperzselt föld" taktikáját alkalmazták és a szovjetek által ellenőrzött centrumokon kívül élő afgánok teljes gazdaságát le akarták rombolni, falvaik elhagyására kényszerítették őket. Igen súlyosak a lakosság veszteségei. 1979-ben Afganisztán teljes lakosságát 18,2 millióra becsülték.

[78] *Kamray, N.*: Lásd UN Conference of the Least Developed Countries Country Presentation Afghanistan. Kabul, 1981 és „Asian Survey" 1985/4.

15,6 millióan voltak letelepedettek és mintegy 2,6 millióan nomádok. A letelepedett lakosság 17,3%-a élt városokban, 82,7%-uk vidéki közösségekben.[79]

A háború tizenhét éve alatt alapvetően megváltozott a lakosság száma és szerkezete. Mintegy nyolc millió afgán távozott külföldre. 3,8 millióan menekültek Pakisztánba, 2,4 millióan Iránba, több mint félmillióan Indiába és több százezren a volt szovjet köztársaságokba. Pakisztánban 1979–92 között 340 nagy menekülttáborban koncentrálódtak. Az összes menekülteknek mintegy 60%-a afgán (pastun) nemzetiségűek, akik teljesen nincstelenül hagyták el szülőföldjüket, törzsfőiktől vagy segélyszervezetektől függnek. A világ legnagyobb menekült populációját alkotják. Igen nagy mérvű a belső migráció is. Kabul lakossága az 1978-as 60 000-ról 1990-re 2,5 millióra emelkedett bármi komoly ipar nélkül, ami munkát adott volna a háború sújtotta vidékről védelmet keresőknek. 1990-ben 1,6 millió halottal és 6,2 millió menekülttel számoltak, 1994-re a halottak számát 2,5 millióra, a menekültekét 8 millióra becsülték.

A háború igen súlyos károkat okozott a mezőgazdaságban.

Krónikus a munkaerőhiány a vidéki lakosság felének migrációja és helyváltoztatása következtében.

Az állatállomány mintegy felére csökkent a szomszéd országokba történt exodus következtében.

Gyengült a vetőmagvak genetikai minősége.

A mezőgazdasági inputok (műtrágya, növényvédő szerek, állatorvosi szolgáltatások stb.) gyakorlatilag megszűntek.

Igen drasztikusan csökkent a mezőgazdasági termelés a máktermesztés kivételével. Összehasonlítási alapul az utolsó békeévek közül az 1975–76-os tekintendő, amikor nem volt terméspusztító szélsőséges időjárás, akkor kezdődött az első hétéves terv, politikai stabilitás volt az országban, szemesterményekből gyakorlatilag önellátó volt, a mezőgazdaság részesedése a teljes exportból meghaladta a 65%-ot. Az 1977 utáni időszakról nincsenek megbízható adataink. A gátak és öntözőberendezések megrongálódtak. A falusi lakosság helyváltoztatása legalább 40%-os. A permanens háborús állapot az 1975–76-os szinthez képest legalább 50%-os csökkenést eredményezett, az árak viszont a főbb piaci központokban tetemesen növekedtek.

A 3,9 millió hektár megművelt öntözéses és a 2,6 millió hektár száraz műveléses földterületnek mintegy 60%-a teljes vagy súlyos kárt szenvedett. 1979–80-ban a szovjet invázió kezdetén egy dzsarib öntözött föld ára helyétől és minőségétől függően 4–8000 afghani volt. Ez a 6000 afghanis átlag 1989-re 5,4-szeresére emelkedett, 32 400 afghani volt. Az öntözött (abi) földterület csökkenése mintegy 30%-os, ez 1989-ben pénzben kifejezve 25,27 billió afghanit, 551,7 millió dollárt

[79] *Ghaussy, A.:* The Economic Effects of the Soviet War in Afghanistan. Internationales Aszenforum Vol. 20/1989. Nos, 1–2. 117–136. o.

jelentett. Az öntözetlen földi búza vetésterülete és terményhozama 50%-nál nagyobb mértékben csökkent, az öntözött búza területe és terményhozama pedig 33%-kal. 1987-ig a gabonaárak mintegy 800%-kal nőttek.[80]

Az ország két fő iparnövénye, a gyapot és a cukorrépa termesztése még drasztikusabban visszaesett. 1982–83-ban a gyapottermesztés az 1979-es szinthez képest több mint 52%-kal csökkent, a cukorrépa termesztése pedig csaknem teljesen megszűnt.

Egyetlen növény vetésterülete és terményhozama nőtt rohamos ütemben a háborús évek alatt, a máké. Már a háború előtt is Afganisztán volt a világ illegális narkotikumainak egyik fő forrása, évente 200–400 tonna ópiumot és 500 tonna cannabist termesztettek. A mák, amelyet korábban főleg délen a Helmand völgyében termeltek, ma már az ország összes körzeteiben elterjedt. 1990–91–92-ben egymást megdöntő rekordtermés-sorozat volt s az 1993-as termés sem maradt alatta az 1992. évinek.

Drasztikusan csökkent az állatállomány és az állati termékek minősége is. 1978-ban 25 millió birka (köztük 7 millió karakül) és 3,6 millió szarvasmarha volt az országban. 1988-ig 20 millióra apadt az állomány. Ez 32%-os veszteség. További 10%-ot hajtottak át a menekültek Pakisztánba és Iránba. A veszteség 6,25 millió juh, 300 000 szarvasmarha és 150 000 egyéb állat volt 111,9 billió afghani, vagyis 2,21 billió dollár értékben.[81] 1988-ra egy juh átlag ára 13 000 afghanira, egy tehéné 70 000 afghanira emelkedett. Mintegy két millió állat tartózkodik pakisztáni menekülttáborokban. Visszatérésük előtt meg kell tisztítani a földeket a mintegy 40 millió aknától.

Piacosítási problémák miatt a gyümölcs- és zöldségmagvak tönkre mentek, betegségek terjedtek el, irtószerek hiányában rovari kártevők szaporodtak el.

Az első és másodosztályú utak szinte teljes mértékben tönkre mentek.

Az export lehetőségek szűkültek, hiány van élelmiszerből, súlyos gondot okoz a belső elosztás, a tartalékok szállítása. A főváros élelmiszer gondjainak megoldására 1991-ig a Szovjetunió évi 250000 tonna gabonát exportált.

A terményszerkezet szempontjából az országot hat mezőgazdasági övezetre szokás osztani.

Az északi körzet Fariab, Balkh, Samangan és Jauzjan tartományokat foglalja magában. Csapadékos övezet. Termékeny löszös talajjal rendelkezik. Az északkeleti körzet után az ország második legnagyobb mezőgazdasági övezete. Közepes méretű gazdaságok, alacsony népsűrűség jellemzi. Az ország öntözött földjeinek 24%-a, a lalmi földek 25%-a található itt. Fő termények a búza, árpa, gyapot, szezámmag, len, zab, rizs. A karakülállomány 86%-a itt található. Textilipara, szőnyegszövése híres. A háború előtt a térség többletet termelt.

[80] Office of the United Nations Co-ordinator for Humanitarian and Economic Assistante Programmes Relating to Afghanistan. Geneva, 1988. September 110–111. o.

[81] Ua. 113–115. o.

Az északi körzetben súlyos háborús károkat szenvedtek az öntözőrendszerek, a nyájak, a falvak, ám a térség lakosságának csak kevesebb mint 3%-a menekült el. A menekültek főleg üzbegek és türkmenek. Főleg Pandzsábban tartózkodnak. Ők térnek vissza a leghamarabb, Pakisztánban súlyos beilleszkedési gondjaik vannak.

Az északkeleti körzet. Baghlan, Takhar, Qunduz és Badakhshan tartományokból áll. Baghlan a legtermékenyebb tartomány. Az Amu-Darja felé termékeny síkok, a hegyvidéken szűk folyóvölgyek vannak. A legtöbb helyen évente kétszer aratnak. Az ország öntözött, megművelt területeinek 17%-a és a lalmi földek 30%-a itt találhatók. A gazdaságok mérete nagyobb az átlagosnál. Északon gépesített farmok is találhatók. Főbb termények a búza, rizs, gyapot, árpa, zab, cukorrépa. Jelentős a juhtenyésztés és a szőnyegszövés.

A háborús károk jelentősek. Falvak dőltek romba, öntözőberendezések mentek tönkre. A lakosság belső migrációja ebből a térségből főleg Kabulba és a Panjshertől északra fekvő hegyekbe történt. A térség lakóinak mintegy 20%-a külföldre, főleg Pakisztánba távozott.

*A keleti körzet*et Paktia, Nangarhar, Lagman és Kunar tartományok alkotják. Gyérebben lakott hegyvidék. Kisebb méretű gazdaságok, intenzív öntözéses gazdálkodás jellemzi. A művelés itt kevésbé gépesített. Az ország erdeinek 52%-a itt található. Főbb termények a búza, zab, rizs, cukornád, gyapot, zöldség. Elsősorban kecskét és szarvasmarhát tenyésztenek. A búza termésátlaga igen alacsony, a keresletnek alig fele. A hiányt Pakisztánból informális kereskedelmi kapcsolatok útján elégítik ki.

A háború sok kárt okozott a falvakban, az öntözőrendszerekben és a nyájakban. A menekült népesség zöme innen került ki, a térség lakosságának 60%-a Pakisztánba menekült, amellyel határos és amelynek lakosságához etnikai szálak fűzik. A legsúlyosabb harcok színtere ez a régió volt. Területén vezettek keresztül az ellenállás fő ellátási vonalai. A térség igen súlyos anyagi károkat szenvedett.

*A Kelet-Közép-Övezet*ben Kabul, Bamian, Parwan, Logar, Wardak, Kapisa és Ghazni tartományok találhatók. Csak a folyóvölgyek öntözöttek. Az ország gyümölcstermésének 21%-a innen származik: alma, citrusfélék, barackfajták. A gazdaságok kis méretűek, nem gépesítettek. Jelentős a gyapjútermelés és fonalfeldolgozás.

Ezen a körzeten vezet keresztül a Kabult Közép-Ázsiával összekötő stratégiai útvonal, amelynek mentén elpusztult a vegetáció, romba dőlt minden. Különösen súlyos károk érték a kertkultúrákat. A menekültek 22%-a e térségből származik. Kétharmaduk Pakisztánba, egyharmaduk Iránba ment.

*A déli körzet*et Helmand, Qandahar, Nimroz, Paktika, Uruzgan és Zabol tartományok alkotják. A régió sivatagos térség oáziskultúrákkal, ahol évente kétszer aratnak. A Helmand völgyében korszerű öntözési rendszer és jó minőségű földek

találhatók, ahol hagyományos karizok és csatornák találhatók. A qandahari oázisban sok gyümölcs terem. Szárított gyümölcs és gyümölcsfeldolgozó ipara jelentős. A gazdaságok nagyobbak az országos átlagnál és nagyobb a gépesítés aránya is.

A déli körzetben az Alsó-Helmand völgyében Khakreez, Shal Walikot, Keshki Nakhud jó földjei súlyos károkat szenvedtek Arghesan, Kelet-Nimroz és Zaranj valamint Paktia körzeteihez hasonlóan. Ebben a térségben nagy arányú a lakosság mobilizációja. Tirinkot, Uruzgan és Nimroz nagy része kevesebb kárt szenvedett.

Az utak, földek tele vannak aknákkal, súlyosan megrongálódtak az öntözőművek. Zabol térségében nagy a hiány gépi erőben. Különösen nagy veszteséget szenvedtek az igásállatok. Keleten igen intenzív külső és belső migrációs folyamatok zajlottak, a lakosságnak több mint a fele elmenekült, egyharmaduk Iránba, a többi Pakisztánba. A gazdaságok nagyobb méretűek az országos átlagnál. A menekültek hazatérte esetén itt várható a legnagyobb konfliktus veszély a földek birtoklásáért.

Az Északnyugati Körzet Kala-i Nau, Herat, Farah és Nimroz térsége. Ezt a térséget elmaradottabb gazdálkodás jellemzi, az öntözött földek aránya csekélyebb. Az erdőkben vad pisztácia terem. Gyapottisztító és selyemipara van. A karakül állomány 25%-a itt található.

Igen nagyok a háborús károk. A térség lakosságának 40%-a elmenekült, főleg Iránba. A legsúlyosabbak a pusztítások Heratban.

A háborús károk helyreállítása olyan feladat, amely nem oldható meg külső segítség, finanszírozási alapok nélkül.

A hagyományos öntözőrendszereket a parasztok minimális import anyaggal (cement, vaspillérek) maguk is képesek kijavítani. A csatornák, nagyobb infrastruktúrák újjáépítése közmunkák révén történik. A mirabok felelőssége nagy a konfliktusok megoldásában.

A vidéki lakosság széles körű helyváltoztatása ellenére a helyben maradottak nem foglalták el a menekültek földjeit. A menekültek kapcsolatban állnak az otthonmaradottakkal és időnként hazalátogatnak. A helyi lakosok és a visszatérők között mindössze kisebb konfliktusok várhatók a föld, a vízforrások, az öntözőberendezések és a legelők miatt. A helyi dzsirgák képesek ezeket megoldani.

A vetőmagvak az elmúlt tizenhat év során veszítettek genetikai potenciáljukból, ki kell őket cserélni.

A háborúban mintegy 150000 pár igásökör pusztult el. Az egész állatállomány vészesen megcsappant a háborús pusztítások és az egyéb élelmiszer alternatívák híján megnőtt húsfogyasztás miatt. A városokba menekült lakosság ellátása sok állatot igényelt. Az állatállomány számottevő hányada járványokban hullt el. Számos menekült levágta vagy eladta vágóállományának állatait a helyváltoztatás előtt vagy áthajtották nyájaikat Iránba vagy Pakisztánba. Az afganisztáni legelők túllegeltek, lepusztítottak.

Szinte teljes mértékben kipusztultak az erdők, főleg Paktia, Kunar és Badghis tartományokban.

Hiány mutatkozik termelőeszközökből. Az ekéket helyben készítik a falusi kovácsműhelyek, amelyek jól tudják hasznosítani a mindenütt megtalálható háborús ócskavasat.

A háborús károk helyreállításában, ami főleg a kisskálájú falusi infrastruktúrák rekonstrukcióját jelenti (kisebb öntözőberendezések, raktárak, utak, hidak) támaszkodni lehet a közmunkák intézményére.

Összefoglaló

Afganisztán agrárviszonyaira egyedülállóan sok prekapitalista elem továbbélése jellemző. Az ország területének nagyobb része terméketlen, a hasznosítható területek nagy hányada is műveletlen, a magas hegységekkel szétszabdalt tartományok egymástól elszigeteltek. Az ország oázisok laza szövedéke, sőt még a kiterjedtebb legelők sem alkotnak összefüggő területet. A központi hatalom szinte sosem terjedt ki az egész országra, lokális hatalmi centrumok funkcionáltak. Az öntözés és a védelem megszervezése mindvégig nagytáji közös feladat volt. Itt nem létezett a szó klasszikus értelmében vett feudalizmus, a törzsi-nemzetségi-nagycsaládi rendszer félig felbomlott, átadva helyét különböző formációknak, amelyek folytonos módosulásokkal próbáltak betagolódni a nagyon kései, fejletlen és torz kapitalizmusba.

Afganisztánban mindmáig megtalálhatók a nem magán földtulajdon összes formái, az igen későn — csak a XVIII. században — megalakult állam közösségi eredetére emlékeztetve. A földadó és a földjáradék a XX. század első harmadáig egybeesett, így a földjáradék akkumulatív, beruházásokat, modernizációt ösztönző szerepe nem érvényesült.

A tőkés termelési viszonyok a térség mezőgazdaságában a kereskedelmi-pénztőke, az uzsoratőke révén jelentek meg. Az uzsoratőke nem jelent meg tiszta formában, az uzsorakölcsönöket nem a mezőgazdaság fejlesztésére fordították, hanem költséges szokásokra. Az uzsora deformálta a mezőgazdaság szerkezetét, a paraszti eladósodás pedig mérhetetlen szociális terheket jelentett.

Az ország mezőgazdaságának meghatározója a földművelés és nomád állattartás viszonya. Sohasem létezett tiszta nomadizmus. A nomádok és félnomádok együttesen is kisebb arányban vannak a parasztokkal szemben, arányuk egyre csökken és kevesebb állatállomány van a kezükön, mint a földművesekén. A félnomádok pedig értelemszerűen parasztok és pásztorok valamilyen családi-rokoni munkamegosztás keretében. Az „igazi" nomádok jelentős része is valamikor földműves volt, csak kicsúszott a talaj a lába alól s következésképpen mindent elkövet,

hogy visszakerüljön, még akkor is, ha utóbb a háborús konjunktúra kevesebb munkával és nagyobb jövedelemmel kecsegtette a pásztorokat, mint a parasztokat. Míg régen a hagyományos nomád uralkodott a tőkefüggő paraszton, most inkább fordított a helyzet. Kereskedelmi tevékenység esetén a „modern" törzsi arisztokrácia felhagy a vándorlással, beköltözik a városokba, ott uzsorás vagy vállalkozó lesz és főleg beépül a hatalomba, tevékeny részt vállal a békés és békétlen eszközökkel vívott harcokban.

A parasztság adott közösséghez szorosan kötődve, túlnyomóan öntözéses művelés keretein belül gazdálkodik. Eszközei régiesek, a művelési módok elavultak. Erős a gazdaság monokulturás jellege is. A XX. századi földreformok és a vízjog részleges privatizálása nem változtatott lényegesen a helyzeten. A háborús pusztulás pedig visszavetette a fejlődést. A közelmúlt felülről irányított földosztásai következtében némiképp erősödött a kiscsaládi magánbirtok, de olyan kis üzemnagyság jött létre, hogy a termelés továbbra is a közösségi- és közmunkáktól, szövetkezetektől függ. Egységesült a földadó és földjáradék, némiképp korlátozták az uzsoratőkét, de egyetlen modernizációs modell sem vált be igazán, nem futotta ki teljes formáját, nem enyhítette számottevően a permanens agrárválságot és a polgárháború ismét évtizedekre vetette vissza ezt az igen szegény, elmaradott országot.

A földmagántulajdon elkülönülésének folyamata tovább fog folytatódni, ám az átlag üzemnagyság nem teszi lehetővé, hogy a parasztok közösségi támogatás, kalákamunka, vetőmag, gépek, öntözőberendezések biztosítása nélkül önállóan tudjanak gazdálkodni, így tovább fog terjedni az alulról szerveződő szövetkezeti mozgalom. A szövetkezeti mozgalom sajátossága Afganisztánban, hogy a közösségi- és közmunkák rendszerére, különösen az öntözési feladatok közös ellátására alapul a patronímiák érdekszövetsége alapján. A magánbirtokokon gazdálkodó bérlők vagy béresek is patronímiákhoz vagy szövetkezetekhez hasonló közösségekben gazdálkodnak, érvényesítenek hasonló munkamegosztást.

IRODALOM

A.G. 1930. Puti rekonstrukcii kocsevnogo khozjajsztva. „Narodnoje khozjajsztvo Kazakhsztana", Nos 11–12. 37–52. o.

Abdallah, I. A.: Model By Laws for a Primary Agricultural Cooperative in the Republic of Afghanistan.

Amin, Hamidullah 1974. Agricultural Geography of Afghanistan. Kabul.

Abduraimov, M. 1961. Voproszy feodalogo zemlevladenija i feodalnoj renty v piszmah emira Haidara. Opyt kratkogo isszledovanija isztocsnyika. Taskent, Izd. Akademmi Nauk Uzbekszkoj SzSzR, Taskent.

Abramson, S. M.: Vlijanije perekhoda k obrazu zsiznyi na preobrazovanyije szocialnogo sztroja, szemejno-bytogo uklada i kultury prezsnikh kocsevnyikov i polukocsevnyikov (na primere kazakhov i kirgizov). Trudy insztituta etnografii 98: 235–248. o.

Alekszandrov, N. N. 1916. Zemljegyelenyije v Szyr-Darinszkom oblasztyi. Taskent.
Ahmadov, K. cikke tadzsik nyelven, In: „Tadzsikiszton-i Szovjeti" c. újság 1975. július. 31-i számában.
Alekszejenkov, P. 1933. Agrarnyj voprosz v Afganszkom Turkesztane. Moszkva.
Andrejev, M. 1932. Po etnologii Afganisztana. Taskent.
Arez, G. 1969. Eqlim-e Afganisztan. Kabul.
Arez, G. 1970. Geography of Afghanistan. Kabul Times Annual.
Atai, Mohamed Ibrahim 1984. Dy pakhto tolniz iqtistadi jurikht dy thaur inqilab (A pastu társadalom gazdasági szerkezete az áprilisi forradalomig), pastu nyelven. Afgán Tudományos Akadémia, Kabul.
Aufderlandwehr, Werner – Karlheinz, Hottes 1977. Landsteuern in Afghanistan. – Ansätze zu einer regionalen Differenzierung. Bochum.
Azam, Gul 1966. An Agronomic Survey in Six Eastern Provinces of Afghanistan. Kabul.
Balogh András 1984. Társadalom és politika a gyarmati Indiában. Budapest.
Barthold, W. 1914. Isztorija orosenyija i vodopolzovanija v Turkesztane. Szt-Peterburg.
Barthold, W. 1928. Down to the Mongols. London.
Bernstam, A. N. 1934. Problema raszpada rodovikh otnosenii u kocsevnyikov Szrednej Azii. „Szovjetszkaja Etnografija", No. 6. 85–116. o.
Bojko, D.P. 1964. Proizvodsztvo szerogo karakulja v Afganisztane. „Ovcevodsztvo", No. 6.
Borodai, A. G. 1948. Baghcsevodsztvo v Uzbegisztane. Taskent. Izvesztija Akademii Nauk UzSzSzR. No. 5. (1954) 125–128. o.
Broadfoot, J. S. 1885. Reports on Parts of the Ghizli Country and Some of the Tribes in the Neughbourhood of Ghazni. Royal Geographic Society Vol. I. London, No. 3.
Caudill, M. 1969. Helmand-Arghandeb Valley Yesterday, Today, Tomorrow. Lashkargah.
Christoph, J. 1973. Das Nomadentum in Afghanistan. Varseed Anton Hain.
Clifford, M. L. 1962. The Land and the People of Afghanistan. New York.
Csernyikov, V. Sz. 1983. Razvitija zemljegyelenyija v szevernom Kazakhsztane. „Voproszy isztorii" No. 8. 43–45. o.
Csuveljev, K. A. 1926. O reorganizacii kocsevogo i polukocsevogo khozjajsztva. „Narodnoje khozjajsztvo Kazakhsztana", No. 1. 42–57. o.
Dakhshlieger, G. E. 1973. Settlement and Traditional Social Institutions of the Former Nomads (an Example of the Kazakh People). Paper delivered at the IX. International Congress of Ethnography and Anthropology. Chicago, September.
Davydov, A. D. 1967. Agrarnyj szroj Afganisztana. Moszkva.
Davydov, A. D. 1967. Kjariznoje orosenyija v Jugo-Vosztocsnom Afganisztane (Dzsalalabadszkoj oazisz). „Vodnoje reszurszy v vodokhozjajsztvennyje problemy sztran Azii". Moszkva.
Davydov, A. D. 1969. Afganszkaja derevnyja (szelszkaja obscsina i rasszlojenija kresztjansztva). Moszkva.
Davydov, A. D. 1969. Raszprosztranyenyije naemnogo szelszkokhozjajsztvennogo truda v Afganisztane. „Szelszkokhozjajsztvennyje rabocsije v sztranag Azii i Afriki". Moszkva.
Davydov, A. D. – Aszlanov, M. 1970. Afganisztan. „Hacionalnyje processzy v sztranah Blizsnego i Szrednego Vosztoka". Moszkva.
Davydov, A. D. 1972. O vozmozsnosztyh perezsitkah v szelszkoj obscsine Afganisztana (krupnoje edincy zemljepolzovanija). „Problemy isztorii Indii v sztran Szrednego Vosztoka". Moszkva.
Davydov, A. D. 1976. Szocialni-ekonomicseszkaja sztruktura gyerevnyi Afganisztana (oszobennoszti evoljucii). Moszkva.
Davydov, A. D. 1984. Agrarnoje zakonodatelsztvo Demokraticseszkoj Reszpubliki Afganisztana. Moszkva.

Dawlaty, Kh. 1969. The Effects of Tractors on farm Output. Income and Employment during the Initial Stages of Farm Modernization in Afghanistan. Kabul.

Dimanstein, S. M. 1932. Voproszy oszedanija kocsevnyikov. Moszkva.

Dokumenty k isztorii agrarnyh otnosenii v bukharszkom khansztve Perev.: *Csekovics, O. D.* Taskent, Izd. Akad. Nauk UzSzSzR. 1954.

Dupree, L. 1957. Medieval Feudalism and the Contemporary Middle East. Report on Current Research, Spring, 1957. Middle East Institute, Washington.

Dupree, L. 1963. Tribalism, Regionalism and National Oligarchy. „Expectant Peoples. Nationalism and Development" Ed. *K.H. Silvert.* New York.

Dupree, L. 1964. Tribal Traditions and Modern Nationhood. Afghanistan. Asia. A selection of papers delivered before the Asia Society 1. 1–12. New York.

Dupree, L. 1950. Changing Patterns of Social Structure in Afghanistan (unpublished monograph). UNESCO Research Centre on Social and Economic Development in Southern Asia Contract R62/3 Afghanistan. Delhi, 1965 a.

Dupree, L. 1978. Afghanistan. Princeton.

Dzsuvanmerdijev, A. 1966. Dokument o feudalno-zemelnyh otnosenyijah v Afganisztane. „Ocserki po novoj isztorii Afganisztana" Taskent.

Ecsedy Ildikó 1976. A nomád társadalmak gazdasági és társadalmi szerkezetéről. „Őstársadalom és ázsiai termelési mód". Szerk.: *Tőkei Ferenc.* Budapest, 91–136. o.

Ermolenko, A. 1969. Kazakhsztanszkaja gyerevnyija. „Na agrarnom fronte" No. 9.

Ezsov, G. P. 1969. Vodnaja reszurszy Afganisztana i ih khozjajsztvennoje iszpolzovanii. „Vodnokhozjajsztvennoje problemy sztran Azii". Moszkva.

Ferdinand, K. 1958. Afghanistans nomades. Fra National Museets Asbejdsmark. København.

Ferdinand, K. 1959. Les Nomades. In: Humlum.

Ferdinand, K. 1959. Preliminary Notes on Hazara Culture. København.

Ferdinand, K. 1964. Ethnographical Notes on the Chahar Aimaq, Hazara and Moghols. Acta Orientalia, 28/12.

Firszov, B.: Razvitije khlopovodsztva v Afganisztane. „Khlopovodsztvo" No. 12.

Gankovszkij, J. V. 1967. Imperija Durrani. Moszkva.

Galuzo, P. G. (szerk.) Agrarnyje otnosenyija na juge Kazakhsztana v 1867–1914 gg. Alma-Ata.

Ghaussy, A. 1989. The Economic Effects of the Soviet War in Afghanistan. Internationales Asienforum. Vol. 20. Nos 1–2. 117–136. o.

Gordon-Polonszkaja, L. R. 1960. Perezsitki obscsinno-rodnogo sztroja v szocialno-ekonomicseszkom razvitii afgancev v XIX. v. Moszkva.

Gyiszkusszija ob aziatszkom szposzobe proizvodsztva. 1931. Moszkva–Leningrád.

Griffits, J. G. 1967. Afghanistan. New York.

Gromov, E. K. 1928. K voproszu o raszszloenii kresztjansztva v Kazakhsztane. „Revoljucionnyj Vosztok", No. 3. 168–187. o.

Grotzbach, E. 1969. Social Economic Processes and their Regional Differentation of the Hindukush, Afghanistan. „Geographical Review of Afghanistan". Vol. 7. No. 2.

Gurevics, N. M. 1959. Vnyesnaja torgovlja Afganisztana. Moszkva.

Gurevics, N. M. 1972. Ekonomicseszkoje razvitije v Afganisztane. Moszkva.

Janata, A. 1963. Die landwirtschaftliche Struktur Afghanistans. „Bustan" 4. (3)

Jentsch, Christoph 1965. Typen der Agrarlandschaft in Zentralen und Ostlichen Afghanistan. „Arbeiten aus dem Geographischen Institut der Universität des Saarlandes". Vol. 10.

Irfan Habib 1963. The Agrarian System of Mughal India. Delhi.

Kalandarbekov, P. 1972. Priobratnije zemelnoj szobsztvennoszti poszredsztvom posztovscsics-

eszkih ssszud pod nalog zemlji v Afganisztane. Teziszy konferencii aszpirantov i molodyh szotrudnikov (ekonomika, isztorija). Moszkva.

Kalandarbekov, P. 1990. Rosztovscsicsesztvo i zemelnyje otnosenyije v szovremennom afganszkom gyerevnyje. Moszkva.

Kamal, A. H. 1954. Das Agrarland Afghanistan und seine Zukunft. Dissertation. Zürich.

Kamray, N. 1985. Loses of Afghan Economy in Consequence of War. In: „Asian Survey". London.

Katona Magda 1986. A hagyományos politikai rendszerből a modern politikai rendszerbe való áttérés konfliktusai Afganisztánban. Kandidátusi disszertáció. Budapest.

Kennedy, T. F. 1967. Afghanistan Village. Netley.

Kerimov, G. M. 1963. Sariat i ego szocialnaja szuscsnoszt. Moszkva.

Kenarszkij, N. 1924. Zemljeusztrojsztvo kirgizszkogo naszelenija. „Szovjetszkaja Kirgiza", Nos. 5–6. 131–146. o.

Koszven, M. O. 1963. Szemejnaja obscsina i patronimia. Moszkva.

Kultura drevnyh szkotovodov i zelmjegyelcev Kazakhsztana. Alma-Ata.

Lambton, A. K. S. 1953. Landlord and Peasant in Persia. London.

Lobasev, A. I. 1967. Szelszkoje naszelenije i szelszkoje khozjajsztvenno Afganisztana v cifrah. Moszkva.

Magyar Lajos 1981. A kínai mezőgazdaság hagyományos szerkezete. Budapest

Majruh, Said B. 1969. Aktuelle Fragen des Nomadismus in Afghanistan. In: *Karsus, W.:* Nomadismum als Entwicklungsproblem. Bielfeld.

Markov, G. E. 1967. Kocsevnyiki Azii. Kand. disszertáció MGU.

Markov, G. E. 1970. Nekotorye problemy obscsesztvennoj organizacii kocsevnyikov Azii. „Szovjetszkaja Etnografija", No. 6. 74–89. o.

Markov, G. E. 1976. Kocsevnyiki Azii. Moszkva.

Markov, G. E. 1982. Problemy definicii i terminologii szkotovodsztva i kocsevnyicsesztva. „Szovjetszkaja Etnografija", No. 3. 48–59. o.

Masszon, V. M. – Romogyin, V. A. 1965. Isztorija Afganisztana I–II. Moszkva.

Materialy k voproszu o zemelnyh otnosenijah v Tadzsikisztane. 1930. Sztalinabad-taskent.

Materialy po zemlepolzovaniju v Zakaszpijszkoj oblasztyi, szobrannye i izdannyje po prikataniju nacsalnyika. Zakaszpijszkoj oblasztyi general-lajtitinanta D.I. Szubboticsa. 1903. Ashabad.

Materialy po kirgizszkomu zemljepolzovanijaszobrannyje i razrabotannie ekszpediciejpo isszledovaniju sztepnyh oblasztej Szemipalatinszkszkaja oblaszty Karkaralinszkij uezd. T. 6. 1905. St. Petersburg.

Materialy po oszledovanijiju khozjajsztva i zemljepolzovanii kirgiz Szemipalatinszkszkoj oblasztyi Pavlodarszkszkij uezd. T. 1. 1913. St. Petersburg.

Materialy po obszledobaniiju tuzemnogo i russzkogo sztarozsilcseszkogo khozjajsztva i zelmljepolzovanii v Szemirecsszkoj oblasztyi T. 2. 1913. St. Petersburg.

Materialy po voproszu ob organizacii rabot po obrazovaniiju pereszelencseszkih ucsasztkov v sztepnyh oblasztyah. 1897. St. Petersburg.

Monics 1929. Afganszkij Turkesztan. „Novyj Vosztok" 7. 16–17. o.

Moreland, W. H. 1968. The Agrarian System of Moslem India. Delhi.

Morgan, L. H. 1961. Az ősi társadalom. Budapest.

Motemadi, A. A. 1957. Nomadism in Afghanistan. „Afghanistan". Kabul. Vol 12. No. 1. 1–22. o.

Office of the United Nations Co-ordinator for Humanitarian and Economic Assistance Programmes. 1988. Sept. Relating of Afghanistan. Geneva.

Olsen, B. 1971. Background Paper for UNDP. Country Programme 1972–76. Afghanistan. Kabul.

Pakhtuna Kuchian 1360 (1981), Kabul. (Az Afgán Tudományos Akadémia kiadványa).

Petrusevszkij, I. P. 1949. K isztorii szoiurgala. „Sovjetszkij Vosztok", 6. 227–46. o.
Petrusevszkij, I. P. 1960. Zemljegyelenyije i agrarnoje otnosenyije v Irane XIV–XV. vekov. Moszkva–Leningrád.
Pjatigorszkij, A. A. 1969. Szosztojanie i perszpektivy razvitija orosenyija v Szevernom Afganisztane. „Obzornaja informacija". Melioracija i vodnoje khozjajsztvo za rubezsom. No. 2. Moszkva.
Pogorelszkij, N. B. – Batrakov, B. 1930. Ekonomika kocsevogo aula Kirgizisztana. Moszkva.
Poljak, A. A. 1964. Ekonomicseszkij sztroj szovremennogo Afganisztana. Moszkva.
Polozsenyii o zemljeusztrojsztve kocsevogo, polukocsevogo i perekhodiascsego k oszedlomu khozjajszvu KASzSzR. 1928. Kyzyl-Orda.
Polozov, V. A. 1925. Uzbekszkoje obscsinnoje zemljepolzovanija v sirabadszkoj doline i Karsinszkoj sztyeppy UzSzSzR. „Narodnoje Khozjajsztvo Szrednej Azii", Taskent.
Puljarkin, V. A. 1964. Afganisztan: Ekonomicseszkaja geografija. Moszkva.
Rybnikov, A. A. 1930. Perszpektivy racionalizacii i rekonsztrukcii szkotovodsztva zaszluzslivogo centralnogo Kazakhsztana. „Narodnoje khozjajsztvo Kazakhsztana", No. 1–2. 3–22. o.
Reiszner, I. M. 1954. Razvitije feodalizma i obrazovanija goszudarsztvo u afgancev. Moszkva.
Rives, G. 1963. Les problèmes fondamentaux du droit rural afghan. Revue internationale de droit comparé. Année 15. No. 1. Paris.
Rodin, L. E. – Markin, A. K. 1945. Geograficseszkije szdvigi v khlopovodsztva Afganisztana. „Izvesztija vszeszojuznogo geograficseszkogo obscseszstva". t. 77. vyp. 3.
Romogyin, V. A. 1951. Szocialno-ekonomicseszkij sztroj juszufzajszkih plemen v XIX. veke (szrovitelno sz drugimi afganiszkimi plemenami). Kand. dissz. Moszkva.
Safi, Lutfullah 1982. Nomadism in Afghanistan. „Pashto Quarterly" Vol. 5. No. 3.
Sahmatov, V. E. 1951. K voproszu o szlozsenyii i szpecifike patriarkhjalno-feodalnyh otnosenyii v Kazakhsztane. „Vesztnik Akademii Nauk Kazakhsztana", No. 7. 18–36. o.
Sahmatov, V. E. 1955. Insztituta tulengucva v patriarkhalnom feodalnom Kazakhsztane. Izvesztija Akademii Nauk Kazakjszkoj SzSzR No. 2. 79–106. o.
Sahmatov, V. E. 1974. Kazakhszkaja pasztiscsbo-kocsevaja obscsina: voproszy obrazovanija, evoljucii i razrusenyija. Alma-Ata.
Saniazov, K. 1960. Obscsinnoje zemljepolzovanyije v szelenii Kallyk. „Kratkije szoobscsenija etnografii", AN SzSzSzR vyp. XXXIV. Moszkva.
Sauman, M. Kh. 1965. Ot kocsevija k szocializmu. Alma-Ata.
Senzai, M. O. – Harlan, R. K. 1965. Report on Economic Survey of Agriculture in Nangarhar Province. „Agricultural Facts". Kabul.
Simon Róbert 1967. Az iszlám keletkezése. Budapest.
Slasszkij, O. 1907. Pereszelency i agrarnyj voprosz v Szemirecsenszkoj oblasztyi. „Voproszy kolonializacii", No. 1. 19–22. o.
Slascsukin 1933. Szocialiszticseszkoje pereusztrojsztvo kocsevogo kazakhszkogo aula. „Szovjetszkaja Etnografija", No. 1.
Stevens, I. 1964. How to Increase Production and Income from Farms in the Helmand Valley. Lashkar Gah.
Stevens, I. M. 1964. Kochi Livestock Operations in the Helmand Valley. Laskhar Gah.
Szafarov 1931. Problemy Vosztoka. Leningrád.
Szavin, A. 1932. Bolsevisztszkaja programma szocialiszticseszkoj peresztrojki kazakhszkogo aula. „Bolsevik Kazakhsztana", No. 12. 17–26. o.
Szemenov, V. 1983. Zemelno-vodnaja reforma v Demokraticseszkoj Reszpublike Afganisztana. „Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnaja Otnosenyija", No. 6.
Sziriusz, M. G. 1926. K voproszu perspektivah szkotovodsztva v Kazakhsztane. „Narodnoje Khozjajsztvo Kazakhsztana", No. 1. 26–30. o.

Sziriusz, M. G. 1925. O normah zemljepolzovanyija dlja kocsevnikogo naszelenija KSzSzR. „Szovjetszkaja Kirgiza", No. 5. 52–65. o.

Sziriusz, M. G. 1926. Perszpektivy razvitija szelszkogo khozjajsztva Kazakhsztana. „Narodnoje Khozjajsztvo Kazakhsztana", No. 3. 3–15. o.

Szulejmanov, B. Sz. 1963. Agrarnyj voprosz v Kazakhsztane poszlednej treti XIX.–nacsala XX. vv. (1867–1907). Alma-Ata.

Tapper, R. 1974. Nomadism in Modern Afghanistan. Asset or Anachronism. In: „Afghanistan in the 1970s". New York.

Toepfler, H.: Ökonomische Verhaltensweisen von Familien mit landwirtschaftlishen Volkerwerbsbeitrieben in Afghanistan. „Orient", 16. Jahrg. No. 2.

Tolybekov, Sz. E. 1971. Kocsevoje obscsesztvo kazakhov v XVII–nacsale XX. v. Alma-Ata.

Tokhtabajev, K. D. 1928. Puti razvitija szelszkogo khozjajsztva Kazakhsztana. „Ekonomicseszkoje oboznenije" No. 11. 51–56. o.

Tőkei, F. 1966. Sur le mode de production asiatique. Budapest.

Tőkei Ferenc 1968. A társadalmi formák elméletéhez. Budapest.

Tőkei Ferenc 1969. Antikvitás és feudalizmus. Budapest.

Tőkei, F. 1972. Contribution á la nouvelle discussion sur le mode du production asiatique. Nouvelles Études Hongroises. Budapest.

Tőkei Ferenc 1975. Az ázsiai termelési mód kérdéséhez. Budapest.

Treszviatszkij 1917. Materialy po zemelnomu voproszu v Aziatszkoj Rosszii. St. Petersburg.

Turszunbajev, A. B. 1950. Iz isztorii kresztjanszkogo pereszelenii v Kazakhsztane. Alma-Ata.

Turszunbajev, A. B. 1967. Kollektivizacija szelszkogo khozjajsztva Kazakhsztana 1926–1941 gg. v 2 tomah. Alma-Ata.

Turszunbajev, A. B. 1973. Perekhod k oszedloszti kocsevnyikov i polukocsevnyikov Szrednej Azii i Kazakhsztana. „Trudy Insztituta Etnografii", 91. 223–234. o.

Tursunbaev, A. – Potapov, A. Quelques Aspects du Développement Socio-Économique et Culturel des Nomades en URSS. „International Social Sciences Journal", Vol. XI, No. 4.

Uberoi, J. P. S. 1964. Social Organizaton of the Tajiks of Andarab Valley Afghanistan. Canberra.

Udall, S. L. – Dominy, F. E. 1968. Shamalan Unit Helmand-Arghandab Valley Development Project. Afghanistan. Feasibility report, US Bureau of Reclamation. Laskhar Gah.

UN Conference of the Least Developed Countries. Country Presentation Afghanistan. 1981. Kabul.

Vasziljev, N. 1890., 1932. Kocsevnyiki Turkesztana. Szamarkand. Kazan.

Vavilov, N. I. – Bukinics, D. D. 1929. Zemljegyelcseszkij Afganisztan. Moszkva.

Volk, C. H. 1954. Landwirtschaftliche Probleme des Landes. „Mitteilungen des Institut für Auslandsbeziehungen". II. 9. Stuttgart.

Watt, Montgomery 1961. Islam and the Integration of Society. London.

Wharton, C. R. 1969. Subsistence Agriculture Concepts and Scopes. „Subsistance Agriculture and Economic Development". Chicago

Whitings, Gordon C. – Hughes, Rufus B. 1971. The Afghan Farmer. Report of a Survey. Washington.

Wittvogel, K. A. 1957. Oriental Despotism, a Comparative Study o Total Power. New Haven.

Wolski, K. 1963. Powinda – patanscy koczownicy Afganistanu i Pakistanu. „Etnografia polska", VII.

Vosztrov, V. V. – Mukanov, M. Sz. 1978. Rodoplemennoj szosztav i rasszelenije kazakhov. Alma-Ata.

Zaripov, S. 1989. Kocsevnyiki i polukocsevnyiki Afganisztana. In: Afganisztan – isztorija, ekonomika, kultura. Moszkva.

Zveriakov, T. A. 1934. Ot kocsevia k szocializmu. Alma-Ata.

Zsdanko, T. A. 1961. Problema poluoszedlogo naszelenija v isztorii Szrednej Azi i Kazakhsztane. „Szovjetszkaja Etnografija", No. 2. 53–62. o.

Yar, Mohammad 1993. A mezőgazdaság társadalmi-gazdasági aspektusai Afganisztánban. Kand. dissz. Budapest.

Yar, Mohammad 1993. A kooperáció archaikus formái és szövetkezeti kísérletek Afganisztánban. In: „Szövetkezés" 2. 73–78. o.

Yar, Mohammad 1993. Az öntözés az afgán mezőgazdaságban. In: „Gazdálkodás" XXXVII. 65–68. o.

KÖZLEMÉNYEK

GYULAI ÉVA

ÉRTÉK ÉS MÉRTÉK. MISKOLCI ADATOK A SZŐLŐ ÉS BOR XVI. SZÁZADI MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETÉHEZ

In memoriam Stephani Kiss de Nemeskér

Szőlőművelés – borkultúra

Míg egy-egy darab szőlő s az egész mezőváros bortermelését, mint a szőlő művelésének végtermékét sok évből iccére ismerjük a XVI. századi dézsmajegyzékekből, magára a művelésre, gazdálkodásra, a bor és szőlő mindennapjaira csak cseppenként nyerhetünk a század miskolci kútfőiből. Ezen nincs semmi csodálnivaló, mert az államhatalom (korszakunkban a tized bérlője) mint „forrásgyártó" csak a járadékot dokumentálta, a városi joghatóság pedig az ingatlanforgalmat, vagyis a szőlőbirtok tulajdonjogát. Akik a műveléssel foglalkoztak, azok pedig nem hagytak hátra erre vonatkozó írásos emléket, ugyanis általában nem készítettek ilyeneket. Nem volt rá szükségük, hiszen ők is a szóbeliség útján sajátították el az erre vonatkozó ismereteket, vagy nem volt rá tehetségük, mivel írni nem vagy alig tudtak, és nem volt rá idejük sem, mert mással foglalkoztak: szőlőt műveltek. S ha mégis volt, akkor inkább a végtermék elfogyasztásával és értékesítésével foglalatoskodtak.

A szőlő értékét leginkább a művelésbe fektetett munka minősége és mennyisége határozza meg, a szőlő művelésének legfontosabb kérdése pedig: ki végzi? Természetes, hogy a kolostori szőlő, földesúri allódium, esetleges nemes birtok munkáit nem a tulajdonos. A Bükk-vidéki borvidék legrégebbi szőlőbirtokosai közé tartozó diósgyőri pálos szerzetesek sem tudták egyre gyarapodó és több helység promontóriumain fekvő szőlőiket maguk művelni, mint ahogy más gazdasági tevékenységükben — malmok, halastó működtetése és művelése — is jobbágyok, bérmunkások munkaerejére támaszkodtak. Egy Zsigmond által kiadott oltalomlevélből ismeretes a diósgyőri szőlőmunkások megmozdulása 1406-ban.[1]

[1] OL D1 9154.

A szőlőművelésről (super vineas colendas), szőlőmunkások (laboratores vinearum) tartásáról, a malmokban való őröltetésről szóló protectionalis kiadására azért volt szükség, mert a „Gyewr faluban élő gonosz és igen bűnös jobbágynépek ... bizonyos fenyegetéseket intéztek az említett kolostor és a bennlakó barátok ellen, és az említett Gyewr faluban élő szegény, és más munkával élelmét megkereső népeket, sérelmek és bírságok terhe alatt megakadályozták, hogy az említett barátok szőlőibe vagy más munkáira még méltó bér ellenére is elmenjenek, továbbá, hogy azok malmaiban őrölni merészeljenek".[2] Az oltalomlevél mutatja, hogy a remetebarátok a szakértelmet, kitartó munkát igénylő szőlőművelést már a középkorban bérmunkával végeztették. Valószínű, hogy a Miskolc szőlőhegyein fekvő szőleiket is fizetett munkásokkal műveltették a pálosok, állandó munkaalkalmat és megélhetést teremtve ezzel főként azoknak, akik saját jobbágyi telekkel nem rendelkeztek.

A két miskolci plébániaegyház a templomok körül húzódó zsellérsorok, a szerek lakóival műveltette a középkorban birtokait. A XVI. század közepétől bekövetkezett vallásváltás miatt a kora újkori Miskolcnak egyetlen egyháza maradt, a várost délről lezáró hegyen épült egykori Szent István egyház helyébe lépett református egyház, a domboldalon húzódó Papszer nevű zsellérnegyeddel. A borsodi egyházmegye javadalomkönyvébe, a Liber Redituumba 1655-ben bejegyezték, hogy a város a tanító ellátására és a szőlőmunka elvégzésére pénzt utalt ki az egyháznak: „mind az mester asztal tartássa s mind azon szőlőmunka segedelmére conferáltak eő kegyelmek az feő papnak ötven magiari forintokat."[3] A városi joghatóság és az egyház szoros kapcsolata a reformáció idején nem miskolci jelenség, de az igen, hogy a város késő középkori eredetű kegyúri, papválasztási privilégiuma él tovább ebben az összefonódásban. Miskolc 1563-as urbáriumában a Papszer, Tóth-ucza és Pecze összeírásánál 53 zsellértelket vesznek fel, melyek lakói az egyház és plébános szükségletére szolgálnak (serviunt ad necessitatem ecclesiae et plebani).[4] A papszeresiek és Tót utca zsellérei az Avasi templom előbb katolikus, majd református egyházának szolgáltak, a Peceszer zsellérei az újvárosi Boldogasszony egyháznak, amely nem élte túl a vallásváltást.[5] A városi tanács és az egyház kapcsolatát mutatja, hogy a Tót utcán a város pertinencia nélküli telkeket osztott a rászorulóknak: „A Tót utca végében az mely házat csinált Varga Demeter másképpen Aszalós, engedte város így megcsinálni az házat, hogy az Tót utcabeli jobbágyok közé, a plébánossághoz szolgáljon és adót adjon."[6] „A város tanácsának erre a területre vonatkozó különleges jogköre világosan mutatja, ez a terület kívül esvén a földesúri tulajdon és joghatóságon közvetlenül a város

[2] *M. Kiss* 1955. Kubinyi András fordítása.
[3] Sp. Ref. Lt. LRB 109.
[4] OL UeC 87/73.
[5] *Gyulai – Tóth* 1993. 31–33. o.
[6] M.jk. 311.

kommunitásához tartozott."[7] A XVII. század elején „járás szerint való szolgálatnak" nevezett papszeresi szolgálatot megkülönböztették a „magyar úr szerére való szolgálattól",[8] s az előbbi az egyházi javak, köztük a szőlők művelése, gondozása volt, az utóbbi az úrbéres kötelezettség. Hogy a Tót utcát az itt pertinentia nélküli házat bírt „tót" zsellérek lakták, jelzi, hogy a XVI. század második feléből származó dézsmajegyzékekben feltűnően sokan adnak Tóth családnévvel alacsony bordézsmát. 1549 és 1603 között hét dézsmajegyzéket vizsgálva (1549, 1577, 1578, 1579, 1583,1594, 1603) az összes dézsmaadó 3072 fő. A 15 iccén aluli dézsmafizetők (895 fő) között 70 Tóth családnevű van, a legtöbbet (90 iccén felül) fizetők között csak 9 fő. A teljes dézsmafizető népességre a szegények-gazdagok aránya 29%–8,4%, míg a Tóth családnevűek között (a 7 évben összesen: 173 fő) ez az arány: 40%–5%.

Az Anjou-kortól a diósgyőri vár és a várhoz, mit központhoz tartozott uradalom, benne Miskolc mezővárossal királyi-királynéi tulajdonban volt, s csak Mohács után váltotta fel a királyi birtoklást a nagy főúri családok zálogbirtokossága a kora újkor végéig. Sem az uralkodói földesúri joghatóság, sem a zálogbirtokosi igazgatás alatt nem volt a diósgyőri vár tisztjeinek és a miskolci egyházszerek zselléreinek felhőtlen viszonya. A diósgyőriek igyekeztek gratuitus laborra, más munkajellegű szolgáltatásokra rávenni őket, de a zsellérek a régi királyok kiváltságaira hivatkozva az uralkodóhoz fordultak, hogy keljen védelmükre. 1563. december 14-én kelt I. Ferdinánd azon oklevele, melyben Pesthy Ferenchez, a felsőmagyarországi részek jószágigazgatójához és a diósgyőri várnagyokhoz fordulva utasítást ad, hogy az egyházszerek zselléreit ne háborgassák, mert azok csak a Szent István és Boldogasszony egyház hasznára szolgálnak.[9]

Az 1563-ban már nem létezett középkori alapítású oltárigazgatóságok szőleit egykor valószínűleg szintén zselléri munkaerővel, esetleg az egyház költségén műveltették. Az egyedüli oltárigazgatóság, amely az ispotállyal a reformációra való áttérés után is részben fennmaradt, s melynek rektori címét a XVII. századtól a tapolcai apát viseli, a mindszenti. A több mint félszáz elesett, beteg embert ápoló, a város lakott szélén emelt intézmény az egyházakhoz hasonlóan a XVI. század második felében is megőrizte zselléreit, sőt külön községgé alakulása éppen ekkor kezdődött el. A betegápolókat is alkalmazó zsellérnegyed így szerepel a kamarai urbáriumban 1563-ban: „Mindszent utca: az istápolyhoz tartozik és 22 zsellérháza van. A szegények gondozását két polgár látja el, akik évenként tartoznak számadással az ispotály jövedelmeiről (de ejus proventibus)".[10] Az urbáriumba felvett 22 ház lakója, amint a késő középkorban is, az ispotály javainak művelője volt.

[7] *Gyulai – Tóth* 1993. 33. o.
[8] BmLt 1501/a I. 231.
[9] *Szendrei* 1890. III. 243–244. o.
[10] OL UeC 87/73.

A földesúr csekély miskolci allódiumának robottal való megművelése nem szerepel az 1563-as urbáriumban, mint ahogyan semmilyen munkajáradékot nem fektettek le. A század másik, szintén a Magyar Kamara Levéltárában megmaradt miskolci urbáriuma az, amelyet a város török adóinak összeírásával együtt jegyeztek fel, s Miskolc bírájának (Mészáros Kelemen) és esküdtjeinek tanúvallomása alapján készült. A keltezés nélküli irat valószínűleg 1595-ben, Mészáros Kelemen harmadik bírósága[11] idején készült.[12] A vármegye összes helységéről felvett összeírás első részét 1582-re keltezve Borovszky Samu közölte monográfiájában a török adókat összegzendő,[13] a forrás urbáriumokat tartalmazó második fele azonban elkerülte a kora újkor helytörténészeinek figyelmét, pedig igen fontos kútfő a XVI. század végi borsodi földesúri járadékok vizsgálatánál.[14] A miskolciak e helyt elmondják, hogy a cenzus, tized, kilenced megfizetésén túl munkajáradékkal is tartoznak, mégpedig túlságosan sokkal is (serviunt quoque nimis multa). A felett is panaszkodnak, hogy mivel ők a többi, már régtől is Diósgyőrhöz tartozó jószággal együtt az ország koronajószágát képezik és jelenlegi uraiknak csak zálogba bocsátották őket, azok kiváltságaik ellenére elviselhetetlen rendkívüli szolgálatfajtákkal terhelik őket. A város ugyanerről panaszkodott már a Balassa Zsigmond — Fánchy Borbála zálogpáros házaspár regnálása idején is, mondván: erőszakkal kényszerítették őket a jogtalan szolgálatra (per violentiam nos coegerunt servire injuste ad arcem).[15] Ekkor, 1563-ban a miskolciak pontokba foglalják a jogtalan munkajáradékokat, ahol a 7. pont így szól: „A szőlőkapálás soha nem volt kötelességünk (Vinearum fossionibus nihil obligati fuissemus)". A miskolciakat a vár urai nemcsak a miskolci, hanem főként a diósgyőri majorsági szőlők művelésére kényszerítették, hiszen csak itt voltak nagyobb számban allodiális szőlők.

1563-ban a Diósgyőrben tartott kamarai vizsgálat is megállapította, hogy a zálogbirtokosok „a régi szokáson felül számtalan munkát és szolgáltatást, mégpedig a szántók és szőlők művelését, a széna és gabona kaszálását és begyűjtését, behordását, fahordást kényszerítettek ki jobbágyaikból (Labores tamen ac servitia innumerabilia extra antiquam consuetudinem nempe agrorum et Viuearum culturam, feni et frugum defalcationem et cumulationem, earandumque et lignorum importaciones incessanter ab ipsis colonis extorsisse)."[16]

A nagyobb nemesi, illetve liberált szőlők, de a dézsmakötelesek művelése sem volt fizetett munkaerő nélkül megoldható. Erre utal, hogy az ingatlanforgalomban sokszor külön is kitérnek a művelés költségeire, amelyek nem jelenthetik csak a

[11] M.jk. 58.
[12] OL UeC 106/75.
[13] *Borovszky* 1909. 263–265. o.
[14] *Gyulai* 1996.
[15] OL NRA 723/5.
[16] OL NRA 266/7.

tulajdonos, zálogos, adós saját munkaerejét, hanem, több más költség mellett, a munkabér értékét is. A miskolci szőlőmunkások bérére a XVI. századi források között nem találtunk adatot, ha egy enigmatikus városkönyvi rövidítést nem tekintünk annak. 1591. április 20-án Szűcs Kálmán a Bábonyibércen vett egy szőlőt, „ennyi pénzön: készpénz 6 forint, egy fél bor, 3 napi m. 30 dénár".[17] A vétel időpontja a Szent György-nap körül megkezdett tavaszi munkák idejére esik, s a vételárban 3 napi m[unkát] is beszámíthatott az eladó, 30 dénár értékben. 1550-ben egy hegyaljai munkásnak 7 napra 63 dénárt fizettek,[18] így a 10 dénáros napszám, ha a bejegyzés rövidítése valóban így oldható fel, megfelel egy szőlőmunkás jó átlagos munkabérének a korban.

Szerafin Dorottya Miskolcon élő és itt ház- és szőlőingatlanokkal bíró nemesasszony zálogügyleténél 1592-ben Kismihály György, bérbe veendő az asszony szőlőjét, azt ígérte a szőlőtulajdonosnak: a szőlőt meg fogja műveltetni (vinea, quam etiam coli curabo).[19] A latin szövegben mind a passivum (coli), mind a műveltető ige (curabo) arra utal, hogy nem a zálogos a művelés végzője.

Bornemissza István deák is „megmetszette, megnyittatta, megkapáltatta" a miskolci Szentgyörgyhegyen fekvő szőlőjét 1573-ban, melyet el kíván cserélni.[20] 1578-ban Varga István gyermekei szőlőjének is műveltetéséről emlékezik meg a miskolci Városkönyv.[21]

A napszámosok, illetve a zálogbirtokosok számára végzett robot mellett, természetesen a nemesi gazdaságok, vagyonos miskolci kereskedő és kézműves polgárság a háztartásban, gazdálkodásban alkalmazott szolgákkal is műveltette birtokát. A Kamanczi-Jakus kassai–miskolci kereskedőfamília egyik kassai kereskedő tagja, Nyikos Lőrinc az 1560-as évek elején apósától örökölt miskolci szőlőjének „megszedését (szüretelését)" „emberére (szolgájára)" bízta, amikor a szüret közeledtével ő Moldvába(!) utazott bizonyos üzleti ügyeit intézendő (tempus vindemiarum ipse volens venire ad Modva ob aliquod meum negotium, institui hominem meum ad colligendam vineam tamquam mei propriam).[22] Sógora, Jakus Lőrinc 1565-ben egy kassai kereskedőtársával folytatott peres ügyben beszél szőlőpásztor szolgájáról: „Én tartottam egy gyermeket kynek Gotthard woltt a newe Diznotth és zewleött eorzettetem wele."[23]

A miskolci János deák 1584-ben Bécsbe indult, amikor Petneházy János pap megkérte, ha már arra jár, hozza el neki a címereslevelét is. János deák tovább maradt Bécsben, ezért kérte Petneházyt, ha apja, Balázs deák a paphoz fordulna a

[17] M.jk. 361.
[18] *Balassa* 1991. 262–263. o.
[19] BmLt 501/13. k. 303.
[20] M.jk. 99.
[21] Uo. 460
[22] OL NRA 723/19
[23] Kassa lt. Sch. 2554.

szőlőműveléshez szükséges költségekért, ne tagadja meg tőle, hazatérve megadja (pro sumptibus in culturam vinearum erogandis, ne eum privari sineret).[24] A bécsi üzletekkel, Body M(enyhért) úr (egri provizor)[25] servitori szolgálatával foglalatoskodó János deák (fuisset servitor Domini M. Body)[26] többbrendbeli szőleit apjával együtt pénzen műveltette.

A miskolci szőlők jó részét, főként a kisebbeket, természetesen a tulajdonosok művelték, a palánta telepítésétől a szőlőmunkákon át a szüretig, borkezelésig. Veres Mihály 1572-ben hivatkozik arra, hogy a szőlője melletti parlagot annak idején önnön két kezével építette.[27] Peliny Mihály gömöri nemes, aki Fülek ostroma miatt volt kénytelen szülőföldjéről eljönni, a török elől Miskolcra menekülvén, szintén a saját munkájával ültetett szőlőt új lakóhelyén, amint az uralkodóhoz írja 1563-ban: „ezelőtt három évvel magam ültettem egy nagy erdő helyén" (ante tres annos a me plantata, ubi antea silva magna erat).[28]

Nem érdektelen a szőlőművelés tárgyi eszközeire is figyelemmel lenni. 1577-ben Balassi Bálint, a költő és fivére, Ferenc (Balassa Jánosnak, Zsigmond testvérének gyermekei) valószínűleg apjuktól örökölt, Miskolc főutcáján nádori donációból szerzett nemesi kúriájánál[29] leltárt vettek fel.[30] A leltárba egyszer magyar kifejezéssel (Kapákat), egyszer latinul (Ligones), összesen 12 kapát írtak össze, ami az eszköz igen gyakori használatára utal, illetve arra, hogy egyszerre többen is használták a gazdaságban. A háznál a leltár felvételénél jelen volt egy ott lakó szolga is, de ilyen gazdag tárgyi környezettel rendelkező gazdaságot szolgák nélkül nem is lehet elképzelni (homine apud eandem domum residente). Balassa Jánosról tudjuk, hogy szabad kocsmatartási joggal rendelkező kúriájában igen nagy mennyiségű bort mért ki, nemcsak a saját miskolci dézsmamentes szőlejéről valót, hanem árubort is. Különleges eszköze a borkultúrának a leltárban szerepelt korcsolya (Korcholás), a hordók vontatására, csúsztatására (trahendas) szolgáló tárgy. A korcsolya a bortermelők által ma is használt, igen egyszerű eszköz, amely két vaskampóval ellátott rúd, s lehetővé teszi a teli hordóknak a szekérre történő felvontatását, gurítását, emelés nélkül. Miskolcon a korcsolyások, a hordót a pincéből, házból csúzdával kivontató szakemberek társaságba, céhbe tömörültek a XVI. században, s a város statútumot hozott, hogy a vidékiek, ha bort hoznak be Miskolcra, kötelesek a bort velük vontattatni a szekérig, illetve ha ez alól kitérnek, a korcsolyásokat a díj felével kell megelégíteniük. „1573. A vidéki mikor bort veszen az korcsolyásokat megkeresse és azokkal hányassa fel. Ha pincéből vonják ki,

[24] BmLt 501/12. k. 404.
[25] *Szabó J. Gy.* 1982. 32–33. o.
[26] BmLt 501/1 2. k. 406.
[27] M.jk. 66.
[28] OL NRA 723134.
[29] *Gyulai* 1995. 56. o.
[30] BmLt 501/1 2. k. 352.

egy-egy fél bortól 8 dénárt, ha penig kamrából, 6 dénárt fizessenek nekik. Ha penig a korcsolyások el nem mennének, az ki a bort vette, az bíróhoz menjen, az bírónak tudtára adja. Ha nem akarja a korcsolyásokat, hát ő maga felhányhatja, hát így fele bérivel tartozik az korcsolyásoknak."[31] A Balassi testvérek inventáriuma mutatja, hogy a miskolci szőlőbirtokosok maguk is rendelkeztek a bor vontatására szolgáló eszközzel.

László Albertné, akinek férje, majd ő maga is dézsmaadó jobbágyok voltak az 1549-es és 1577-es dézsmajegyzékben, ingóságaiknak leltára a Városkönyvben maradt fent 1578-ból. A háztartás és gazdálkodás eszközei között az alábbi, szőlőművelésre használt tárgyakat írták össze: 4 kapa, 1 ásó, 1 homlító kapa, 7 hitvány kapa, 3 csobolyó, 1 hüvelykés, 1 szőlőkés, 1 hordó lőrével, 4 üres hordó, 4 kád.[32] Feltűnő itt is a kapák és hordók nagy száma, illetve a homlító kapa és szőlőkés, mint speciális szőlőművelő eszközök használata. A diósgyőri vár ásatásánál a késő középkori — kora újkori cserépedények (pohár, korsó) mellett fémeszközöket is feltártak, ezek között szőlőmetsző kések, sarlók, kapa is a felszínre került.[33] A diósgyőri vár 1563-as inventáriumába[34] a különböző borfajtákat (bor, ürmös, égetett bor) tartalmazó hordókon kívül más szőlészeti-borászati eszközt nem írtak össze, találtunk azonban egy 1629-ből származó várleltárt, amelybe az alábbi tárgyakat lajstromozták:

„Az Tárházban vagyon
Egri bor hidegiteo desa (No 1)
Három teolttfa czeber (No 3)
Egj puton
Pinczeiben wagion
Teli teöltött tizen hett hordos bor (No 17)
Leöre teli (No 8)
Üres hordo (No 13)
Egj kád (No 1)
Kett eöreögh korczolya
Egi kiczin korczolya
Egj feniö köblös desa".[35]

Az eszközök azonban a szakszerű szőlőművelő kéz (és fej!) nélkül semmit sem érnek. A borsodi szőlőművelés szakaszait a XVI. század végén bejegyezték a Liber Redituumba a sajószentpéteri egyház vizitációja alkalmával. „Vagyon két szőllő, kinek egyikét Czolya Szőllőnek hívják, a másikat pedig Leányos Szőllőnek.

[31] M.jk. 100.
[32] Uo. 140.
[33] *Czeglédy* 1988. XXIX., XXX., XLIV. és XLV tábla.
[34] OL UeC 87/68.
[35] OL P 707 Fasc. 7. No. 2635

E két Szőllőnek minden míveivel a Kassaiak tartoznak. Az az tartoznak megnyitni, megmettzeni, homlítani, annak utána háromszor megkapálni, fel kötni és végre be fedni."[36] Ez a munkamenet egyezik a korabeli hegyaljai gyakorlattal.[37] Miskolcon 1577-ben az István deák által cserélt szőlő „parlag volt: fedve, metzetlen".[38] A birtokcserére vonatkozó oklevél szerint az új tulajdonos 28 forintot leszámított, mivel az általa adott igen jól megművelt (optime excultam) szőlőt már megnyitották és az első kapálást is szorgalmatosan elvégezték rajta (vineam discoopertam et primam fossionem diligenter absolutam).[39] A Városkönyvébe is úgy íratta be Bornemissza István a cserét, hogy az általa adott szőlőt „megmetszette, megnyitotta, megkapáltatta".[40] A csereoklevél kelte: 1574. A Szentháromság ünnepe utáni kedden (feria tertia proxima post festum Sanctae Trinitatis), vagyis a két birtok cseréjét Pünkösd után foglaltatták írásba a birtokosok, amikor az első kapáláson már bizonyosan túl voltak.

A szőlő megnyitását Bél Mátyásnak a miskolci borról írott XVIII. század eleji kéziratos monográfiája arra az időre teszi, amikor a föld megszabadul a hó terhétől (humo nivibus resoluta).[41] Az 1560-as években az említett kassai Nyikos Lőrinc kereskedő megjövén Moldvából, szőlőjét, melyet felesége befedetett (coopire fecit), „a havas napok után megnyittatta és műveltette (post dies Navales praefatam vineam Aperire colereque feci)".[42]

A szőlő trágyázásáról nincsen adatunk, de a szántóéról igen. A miskolci Bedegvölgyön, ahol az egyik legnagyobb promontórium is feküdt, 1599-ben Her Józsa vett egy irtványt, melyet elleneznek. A tanács döntése alapján az örökösök, ha felnőtt kort elérik, a vételár letételével megszerezhetik, „de ha olyankor akarnánk letenni a pénzt, hogy aratás után megganajozta volna, tehát addig el ne vehessék, hanem egyszer Her Józsa bevethesse ganajozás után".[43] A szántó trágyázása feltételezi az intenzívebben művelt szőlőét is.

A szőlőművelés — általában jeles napokhoz kötött — szakaszai közül a legfontosabb a szüret időpontja. A források bizonyos típusainak hiánya miatt a szüret kezdetének XVI. századi időpontjára nincs biztos adatunk. A Bakócs-kódex 1493–96-ból való egri számadásaiban 1495-ben a 86. fólión Szent Mihály napját említik, majd a bejegyző a szegedi zsinatra küld valakit, és a Demeter napi vásár kiadását is említi. A 87. fólió így kezdődik: „Szüret idején a tized megtekintésére Miskolcra, Hejcére, Liszkára stb. mentem, és innen ide-oda járkálással (ambulando)

[36] *Szuhay Benedek:* Az egyházlátogatás. Miskolc. 1900. 148. o.
[37] *Balassa* 1991. 172–256. o.
[38] M.jk. 99.
[39] OL P 108 Fasc. L. No. 241.
[40] M.jk. 99.
[41] *Bél* 1720 k.
[42] OL NRA 723/19.
[43] M.jk. 451.

majdnem 16 napot töltöttem el." Simon-Juda napja Hejcén találja a Számadáskönyv vezetőjét.[44] A bejegyzések szerint a szüret Miskolcon előbb volt mint a Hegyalján, és Szent Mihály, valamint Simon-Juda nap között lezajlott ebben az évben. Bél Mátyás Lukács napra teszi a miskolci szüretet, de a XVIII. század elején már aszút is szednek.[45] Az aszú miskolci termesztésére pedig a XVI. századból nincs adatunk (igaz, egyéb fajta és minőség szüretelésére sem). A Lukács nap mellett szól egy 1607-ből való vármegyei jegyzőkönyvbe beíratott per is, mely során vitézlő Czikó János, miskolci nemes panaszolja, hogy 1603-ban a diósgyőri birtokos, enyingi Török István servitora Lukács nap tájban (circa festum Beati Lucae Evangelistae) 6 vagy 8 kád borát rabolta el szekeréről.[46] Czikó János valószínűleg a szőlejéből tartott hazafelé (in publica et libera via), szekerén kádakban (scaphia) a színmust, s négy év múlva, a per idején úgy emlékezhetett, hogy az eset csak Lukács nap körül történhetett, hiszen ez a szüret időpontja. Borsod vármegye jegyzőkönyve 1604-ben feljegyzett egy másik peres ügyet is, melyben Máthé Katalin perli az uralkodót, mert annak görömbölyi jobbágyai 1603. október 14-én pénzen vett tapolcai szőlőjét erőszakkal leszüretelték, termését megszedték (14ta die Octobris anni praesentis 1603. ratione vindemiationis et collectionis fructuum vineae Dominae Catherinae Máthé pecuniis comparatae ac intra promonthorium possessionis Thapolcza habitae, perque colonos Ejusdem Majestatis violenter factae).[47]

Hogy Lukács nap (október 18.) előtt is beérett a szőlő Miskolcon, igazolja a Balassa-örökségre vonatkozó vármegyei jegyzőkönyvi bejegyzés. 1577. szeptember 15-én Balassi Bálint és Ferenc miskolci házánál a leltárt felvévén, a szőlőkhöz is kimentek a vármegyei szék megbízottai, melyekből a Sáfrányszőlő vagy Kertszőlő termése a szőlőtöveken már érett volt (fiuctus vineae super vitibus et maturi extitissent), ugyanúgy a másik Görbeszőlőé is, amely termésével együtt (una cum fructibus tunc existentibus) 300 forint és 50 dénárt ért.[48]

A szőlő-, borfajtákra és borkészítésre, borkezelésre sem állnak primer források rendelkezésünkre. A Miskolcon kedvelt szőlőfajtákat először Bél Mátyás kéziratban maradt s befejezetlen monográfiája foglalja össze 1720 körül. Ha a XVIII. század eleji miskolci szőlőfajtákat összevetjük azokkal, melyek Szikszai Fabricius Balázsnak, a szikszai születésű sárospataki tudósnak 1570 körül megjelent Nomenclaturájában is szerepelnek,[49] találunk egyező fajtákat, melyeket — korabeli ismertségük és hegyaljai használatuk okán — Miskolcon is kedvelhettek már a XVI. században is. Ilyen a Gohér, amely az egész Kárpát-medencében elterjedt fajta volt, a Fejérszőlő vagy Fehérszőlő, amely a XVI. század második felében

[44] *Kandra* 1888. 424–425. o.
[45] *Bél* 1720 k.
[46] BmLt 501/1 3. k. 702.
[47] BmLt 501/1 3. k. 645.
[48] BmLt 501/1 2. k. 350–352.
[49] *Balassa* 1991. 15–129. o.

Erdélyben is ismeretes volt.[50] Talán a Ruzsin szőlőhegy is a Rózsás, Rózsa nevű szőlőfajták nevét és színét őrizte meg, mely Szikszai Fabricius Balázs szerint a kor kedvelt szőlőfajtája volt.

A borkészítés módjára a fennmaradt kádak, hordók említésén túl a korabeli források csak utalásokat közvetítenek. 1563-ban Miskolc latin nyelvű jobbágypanaszában említik, hogy akinek szőlője van a szőlőhegyen, az szüret idején előbb a szőlőben musttá nyomja ki a szőlőszemeket, majd ezeket hazafelé szállítja a sajtolásra vagy másodbor (lőre) készítésére. Ekkor a miskolciak kénytelenek egy teljes órát is várni szekerükkel, lovaikkal a vár katonáinak parancsára, akik, ami bort a kádban lévő egyszer kinyomott szőlőszemekből kinyerhetnek, elrabolják. (Cum tempora Vindemiae quilibet vineas in promonthorio habens uva in vinea expressa domum ad torculandum vel vinum secundarium faciendum adduxit, per integram horam unacum curru et equis exspectare debent prohibentibus peditibus arcis, et quidquid vini de uvis in dolio simpliciter expressas capere potuerunt, abstulerunt.)[51]

A miskolciak panaszából kitűnik, hogy szőlőjüket még a szőlőben egyszer kinyomják, az így nyert must és bor a legértékesebb, majd az így kapott szőlőt hazaviszik kisajtolásra. 1589-ben János deák elmondja, hogyan vitték el 1586-ban borait a diósgyőri tiszttartó parancsára adóssága fejében: „hyrem nélkül szőlőmnek szedő helyére mentenek, onnét boraim közül választva hatalmasul és törvéntelen négy göntzi hordo bort vittenek el magok hatalmával".[52] A szedőhely János deák vallomásában nemcsak a bor taposására, első kinyomására, csomoszolására szolgáló hely volt Miskolc szőlőhegyein, hanem bort (mustot) is tároltak itt. 1589-ben jegyeztek fel egy panaszt a vármegye jegyzőkönyvébe, amelyben a panaszos előadja: a szentpéteriek (a panaszos valószínű extraneus volt) „fel nytták zeöleö házamatth és ky vizik beleöle az Teöreöknek az Tyzedetth, az kyvel én ugyan nem tertozom."[53] János deák is hasonló szőlőházában őrizhette szüret után a borait szedőhelyén.

A szőlő egyszeri kinyomásával (uvis simpliciter expressis) nyerték a színbort, a sajtolással, amely már otthon történt, a sajtolás-bort, ahogyan a Hegyalján nevezik e korban.[54] Ezt a bort egy 1598-ból való utasításban, amely a miskolci districtus decimátorai számára készült, „saytho bor" néven említik, és az utasítás szerint a dézsmás köteles ebből is a dézsmát megvenni és a regestrumba beírni.[55]

A borsajtó (későbbi nevén a prés) használatát a bártfai számadáskönyvek már 1505-ben említik, s amint láttuk, 1563-ban Miskolcon is használatban van. A panaszban említett vinum secundarium megfejtését maga a forrás szolgáltatja, hiszen

[50] *Bél* 1720 l. és *Balassa* 1991. 18–122
[51] OL NRA723/23.
[52] BmLt 501/c XVIII. V. 28.
[53] BmLt 501/1 2. k. 316
[54] *Balassa* 1991. 391. o.
[55] OL Reg.Dec. Borsod 1598/13.

a latin nyelvű panaszlevél magyar fogalmazványa is eljutott a Kamarához és a Kamara levéltárán keresztül a késői kor kutatójához is: „az zedeskor mykor haza Jeot az zegén ember zewretben ez teorkoelywel".[56] Ezt a törkölyt viszik haza a szedőhelyről, egyrészt sajtoláshoz (ad torculandum), másrészt (vel) másodbor készítéséhez (ad vinum secundarium faciendum). A vinum secundarium, másodbor azonos a lőrével, amelyet a törkölyre vizet öntvén kaptak, a színbornál gyengébb minőségben. Ennek fogyasztása a mezővárosban ugyanolyan általános volt, mint a színboré. Szerafin Kristóf miskolci nemes panaszolja 1563-ban az uralkodónak, aki egy rövid időre ismét Miskolc földesura lett, hogy Balassa Zsigmondné Fánchy Borbála zálogbirtokos az ő miskolci nemesi házából három hordó bort és két hordó lőrét (vum vinis dilutis duobus) vitetett el erőszakkal pahi Török Bálint diósgyőri várnagy és néhány szolga segítségével.[57]

A színbor, must (melyet szintén bornak hívtak), a lőre, a sajtolás-bor mellett van adatunk a fűszeres bor borsodi kultuszáról is. A diósgyőri vár 1563-as inventáriumában 8 darab különböző gyógyfüvekből készült borral teli bűzös hordócskát vettek fel (Vini vascula faeticia ex varys herbis 8).[58] Az inventáriumról készült korabeli másolat a faeticia (büdös, romlott) szót félreértette, és így írta át: Vascula vina ex vary herbis facta (különböző füvekből készített borok).[59] A fűszeres csemegeborok már a XV. század végén ismertek voltak, „a mézzel, gyömbérrel, szegfűszeggel, fahéjjal, mazsolával főzött borok főúri és polgári házakban egyaránt kedveltek".[60] A diósgyőri inventárium tanúsítja, hogy a fűszerezés sokszor nemhogy a bor javítását, hanem a bor romlását segítette elő.

A diósgyőri birtokosok, illetve a várbeliek nemcsak a bort, hanem az égetett bort — ahogyan a pálinkát nevezték — is kedvelték, erre utal az 1563-as leltár is: Adustum vinum in vase mediocre vas 1/2 (Égetett bor közepes/félhordóban 1/2).[61] Az égetett bor a XVI. században még nem volt általános, erre utal, hogy a bártfai számadáskönyvek csak egyszer, 1505-ben említik, mint vinum sublimatum.[62] Az égetett bort nemcsak a várbeliek kedvelhették, hiszen 1597-ben a vármegyei jegyzőkönyv feljegyezte, hogy a megyegyűlés alkalmával „Nagy András Pete László zolgája fegveres kézzel Puskaia chövet rea vonván, és az égetet bortul rézegh lévén hatalmasul giölésünkre reájöve".[63] Közvetve az égetett bor bizonyos kultuszára enged következtetni, hogy Miskolcon 1577–78–79-ben bordézsma-adó volt

[56] OL NRA 723/23.
[57] OL NRA 723/33.
[58] OL UeC 87/68.
[59] OL UeC 87/68.
[60] *Feyér* 1981. 57. o.
[61] OLUeC 87/68
[62] *Fügedi* 1972. 51. o.
[63] BmLt 501/1 3. k. 540. o.

Borégető Antal, 1583-ban és 1594-ben Borégető Imre, illetve 1594-ben Borégető Antalné.[64]

Az égetett szesznél azonban sokkal gyakrabban részegedett le a kor embere a bortól, lőrétől, melynek fogyasztása általános volt a XVI. században. 1589-ben a vármegye előtt egy peres ügyben elhangzott, hogy az alperes, Alacskay György egy vasárnapon felkereste a felperest, Dobossy Mátyást, de „nem találta otthon, mert az valamely pincében Bakos Balázzsal egész nap poharazott (in quodam cellario una cum Blasio Bakos compotassent per totum diem)".[65] Ugyancsak a — címerében kecskebakot és szárnyas saskarmot viselő — nemes Bakos Balázs a hőse annak a peres ügyben elhangzott novellisztikus vallomásnak, amely egy 1582-ben történt esetet mond el a miskolci bor rendszeres és mérték nélküli fogyasztójáról: „Circa Jacobi (Jakob nap táján) estve felé nyólcz órakor igen részeg lévén paripán haza jövén, az ő maga aytaya elöt le eset lováról, a lovat fékénél alá s fel hordozta, nagy sövöltéssel tánczolt, térdet haytot elötte, alleluyát énekelt, a felperes szolgáló Leánya az akolba teheneket feynek vólt, ráyok ment ollyan részegen az akolba, ezt mondván: feijetek bestye Kurvák, az mely teheneket feytek, azokat erössen verte, a leányok jaygatni kezdenek, azt tuttam, hogy a leányokat very".[66]

A bor nemcsak a mindennapokban, hanem a mezővárosi polgár ünnepi eseményein is fontos szerepet vitt. Az áldomáspohárnak szinte szakrális szerepe volt az adásvételek, ingatlanforgalom érvényének szentesítésénél. A katolikus egyház szentmiséin a pap privilégiuma volt a bor áldozása. A város vallásváltása miatt a XVI. századi katolikus kegytárgyak szétszóródtak, nem maradtak az utókorra. A diósgyőri várkápolna 1563-ban inventáriumában azonban szerepel „egy aranyozott ezüst kehely, paténával selyemszálakkal díszített kehelyfedővel (Calix cum patena argentea deaurata cum coopertorio ex tela alba sericis filis picta)".[67] Ebben a kehelyben véljük felfedezni azt a gyönyörű késő gótikus sodronyzománcos Mátyás korabeli kelyhet, amely ma a Herman Ottó Múzeum Történeti Gyűjteményének féltett kincse (leltári száma: HOM TGY 53.804.14.), melyet a diósgyőri református egyház adott el a múzeumnak a század elején. Ha a két kehely azonos, akkor több mint négy évszázadig szolgáltatták benne ki a bort, mint keresztény szentséget, előbb a katolikus egyház szentmiséin az uralkodó és udvara, majd a zálogbirtokos főurak jelenlétében, illetve a zálogbirtokosok úrvacsoráin, később a református híveknek a diósgyőri egyház úrvacsoráin.

Megmaradt viszont az Avasi református egyház klenódiumai között az az úrasztali pohár, amelyet a Városkönyv tanúsága szerint egri vitézlő Bazsó Farkas (1589–

[64] OL Reg.Dec. Borsod 1577/6, 1678/5, 1579/13, 1583/19, 1594/13.
[65] BmLt 501/1 3. k. 365. o.
[66] BmLt 501/1 2. k. 98. o.
[67] OL UeC 87/68.

90-ben az egri vár provizora)[68] házastársa Sabai (a pohár felirata szerint: Bai) Anna csináltatott és ajándékozott a miskolci anyaszentegyháznak 1588-ban.[69] A XVI. századi felső magyarországi ötvösmunkákkal rokon serleg[70] az Avasi egyház kincstárában a legrégibb tárgyként emlékeztet a bor fogyasztásának legszentebb alkalmára,

AZ UR IESIIS CKRISTUSTUL ZEREZTETETT ZENT VACSORANAK TIZTELETIRE.

A bor szakrális kultuszára mutat az a tiltakozás is, amelyet az egri (káptalani) ügyész nyújtott be a vármegyénél a miskolci bírák, esküdtek és az egész miskolci tanács elem, akik „egyetértésben Bellény András borait kivontatták a piactérre, a büntető/kivégzőhelyre — mégpedig ezen város hirdetett pellengérhelyére, ahová a büntettet és gaztettet elkövetett elítélt személyt szokták kivezetni — a hordók dongáit és a kádakat szétvágva, a borokat kifolyatva, állatokkal itatták fel, sőt lábukkal is megtaposták, az isteni parancs ellenében teljesen szétfolyatták a földre. A szentség iránt tiszteletlenségből tették mindezt, mely szentséget nemcsak az Ótestamentumban [kellett tisztelni], ahol kinyilatkoztatás történt a kenyér és bor szentségéről, hanem még inkább most kell nagyobb tisztelettel viseltetnünk az Úr vérének és testének szentsége iránt. (Ex Consensu vina Egregii Andreae Bellény ad forum publicum et locum supplicii nempe submediastrum hujus oppidi ignominiosum, in quem locum ciminosum et facinorosum quemlibet condemnatum ducere solent, extrahi, ubi dissecantes circulos et dolia vina effusa animalibus ebibenda, et pedibus conculcanda, contra dispositionem Divinam, in terram effundi permiserunt. Ideo de irreverentia Dei sacrae, quem etiam non solum in veteri Testamento, ubi de Sacramento panis et vini in figura significatum fuit, nunc autem eo magis in Sacramento Corporis et Sanguinis Domini major reverentia debet adhiberi.)[71]

A miskolciak azonban ezzel a tettükkel nem a Sákramentumon kívántak gyalázatot elkövetni, hanem egészen más, a szentségek tiszteletén kívül eső ügyben ütközött össze az Egri Káptalan, illetve nemes Bellény András és a város kommunitása: a bor értékesítésében.

Érték és mértékek

A XVI. században termelt miskolci bor minőségéről, értékéről már a kortársak is meg voltak győződve. Komoróczy György a lengyelországi borkereskedelem-

[68] *Szabó J. Gy.* 1982. 33. o.
[69] M.jk. 310.
[70] *Fügedi* M. 1993. 178. o.
[71] BmLt soln z.k. 660.

ről szóló monográfiájában említi, hogy „az erdélyi borok hírét messze túlhaladta a borsodi borok híre ... 1581-ben írja a pozsonyi Kamara, hogy az jutott tudomására, hogy ebben az évben a miskolci borok a legkiválóbb termést árulják el."[72] 1563-ban a Szepesi kamarának is az a véleménye, hogy a miskolci szőlőhegyek „nemes borokat teremnek (nobilia vina procurant)".[73] 1707-ben II. Rákóczi Ferenc rendelete alapján országos osztályozást készítettek a borok minőségéről, amelyben az I. osztályú borok között Ónodot, a II. osztályú szőlők között Miskolcot írták össze, sok más hegyaljai helységgel együtt.[74]

1563-ban Ferdinánd király is legjobb minőségűnek nevezi azt a 68 hordó bort, amelyet Fánchy Borbála a miskolciak pincéiből elvitetett (sexaginta octo vasa vini optimi selecta).[75] Balassa Zsigmond latin nyelvű levelében írja a diósgyőri uradalom borainak minőségéről Nádasdy Tamásnak: „Küldtünk két hordóval azokból, amely jó borok itt a mi pincénkben voltak, most már arra vagyunk kíváncsiak, milyenek voltak Nagyságod pincéjében? (Misimus itaque cum duobus vasis quae hic in nostro cellario Bona vina erant et habebantur, jam ignoramus qualiter erant in cellario S. et M. d. Vrae.)"[76]

Hogy a borok minősége nem mindig találkozott a kortársak tetszésével, példa rá Hevessy Mihály miskolci református prédikátor nyugtája, melyet 1589-ben adott a helyi lelkésznek járó (és a református lelkészt az új vallásra történt áttérés után is megilletett) oktáva borról: „átvettem oktávában 24 egri köböl bort két új hordóban, melyek közül az egyik teljesen romlott volt, a másik pedig hamisított, ha valaki kételkedik benne, kóstolja meg meg fog győződni róla" (in octava cubulos Agrienses viginti quatuor in duobus vasis novis, quorum alterum est mere foeditum, alterum vero sophisticatum, si quis dubitat, gustet et rem ita esse certe sibi persuadet).[77]

A miskolci bor XVI. századi árgörbéjét nemcsak azért nem tudjuk megrajzolni, mert a század második harmadától nem áll rendelkezésünkre a borárakra vonatkozó adat, hanem azért sem, mert az árakhoz nem tudunk egységes vagy biztosan átszámítható mértéket rendelni. A század elején a bártfai borregestrum alapján Fügedi Erik számította ki a bártfai félhordók (240 budai icce = 203,615 liter) szerinti észak-magyarországi borárakat.[78] Táblázata szerint 1500-ban egy félhordó miskolci bor ára: 3,50 forint, 1510-ben 6 forint, 1520-ban 16,67 forint. Ezt az adatsort kiegészíthetjük, hiszen 1510-ben még kétszer vettek bort Miskolcon, egyszer 10 forintért ismeretlen mennyiséget, másodszor egy egész hordóért

[72] *Komoróczy* 1944. 15. OL. Cam. Scep. Bengina Mandata 1581. jan. 22. No 9.
[73] OL NRA 266/10.
[74] *N. Kiss* 1973. 386. o.
[75] *Szendrei* 1890. III. 242. o.
[76] OL P 707 Missiles Balassa Zsigmond 1554.
[77] OL Reg.Dec. Borsod 1579/13.
[78] *Fügedi* 1972. 68–74. o.

és egy ternariusért 33,93 forintot adtak. 1501-ben 15 félhordó és 1 ternarius miskolci bor 94,25 forintot ért. Ha elfogadjuk Fügedi Erik számításait, a félhordó (5 octavele = 240 icce), a ternarius (7,5 octavele = 336 icce) és az egész hordó (10 octavele = 480 icce) arányáról,[79] 1501-ben 5,7, 1510-ben 9,7 forint volt egy félhordó miskolci bor ára Bártfán.

Egy bártfai félhordó miskolci bor ára 1500 és 1520 között

Év	Ár forintban
1500	3,5
1501	5,7
1510	6,0
	9,7
1520	16,67

Az árak egyértelmű emelkedést mutatnak összhangban a korszakra jellemző árnövekedéssel, amikor az 1501–1510 és 1511–1520 közötti átlagos borárak 10,6%-os emelkedését regisztrálták a bártfai borjegyzékek alapján.[80]

A század második felében, az 1560-as években az űrmértékek ismeretlensége miatt bizonytalanság mellett is kirajzolódik a bor töretlenül magas értéke, árának valószínű növekedése.

1563-ban a Kamara úgy értesült, hogy Fánchy János, a meghalt zálogbirtokosnő fivére a mohi pünkösdi vásáron kb. 50 hordó bort árult ki 400 forintért,[81] vagyis hordóját kb. 8 forintért. Ugyanekkor a zálogbirtokosok hatalmaskodása miatt Szerafin Kristóf miskolci nemes 3 hordó borát 50 forintra (1 hordó = 17 forint), 2 hordó lőréjét 12 forintra (1 hordó lőre = 6 forint) értékelte,[82] ami a lőre (vinis dilutis) 1/3-os árát és értékét mutatja a boréhoz viszonyítva. Balázs deák 2 félhordó borát 9 forintért veszi meg/vissza Rácz Pétertől, a földesasszony servitorától.[83] Eskora Márton, Miskolc bírája azonban a tőle elvitt 1 egész és 1 félhordó bort 90 forintra becsüli, amely a félhordó 30 forintos árával hihetetlenül magasnak tűnik.[84] Az árak közötti különbségeket természetesen nemcsak a mértékek különbözősége okozza, hanem a borok minősége, fajtája közötti különbség, illetve a bor tulajdonosának saját készítménye iránti esetleges elfogultsága is.

A borárakra vonatkozó források következő „bokra" az 1580–90-es évek köré csoportosítható. Az 1580-as évek második felében az 1585. évi aszály, rossz ter-

[79] Uo. 48. o.
[80] Uo. 67. o.
[81] OL NRA 266/8.
[82] NRA 723/33.
[83] OL NRA 723/33.
[84] OL NRA 723/14.

més éreztette hatását, erről a Városkönyvben az alábbi bejegyzést találjuk: „Az 1585. esztendőben mikoron volnánk, az Úristen oly nagy ostora szállott az Alföldre, hogy sem széna, sem búza nem termett sehol. 1586-ban mikor jutnánk, Zabari Demeter bíróságában, őfelsége oly nagy drágaságot eresztett reánk, hogy az búzának mérték 2 forinton szapuját. Annak felette oly nagy éhség volt ez Alföldön és Miskolcon is, hogy az emberek az megholt dögöt megnyúzták és megötték, és ez is megvolt, hogy sok emberek éhhel megholtanak, és az is megvolt, hogy az kenyérnek szük voltáért az emberek füvet szedtenek és az megfőzvén, táplálták gyomrukat."[85] A drágaság, ínség legtragikusabb következményét szintén a Városkönyv őrizte meg az utókornak: „Végre ezen drágaságban ilyen dolog is történt, hogy az egyik ember az ő gyermekét megölte és eltemette, melyre az éhség vitte."[86]

A drágaság szinte egy új időszámítás kezdete lett Miskolcon, amellyel például 1594-ben egy szőlőcsere időpontját határozták meg a kortársak számára a legtermészetesebb módon. „Balog Pálné akara Kerekes Pállal örököt vallatni néminemű szőlőről, melyet még az drágaság előtt cserélt volt meg a Gál Benedek leányától Zsófitól."[87]

A tragikus gabonahiány mellett borban is súlyos hiány mutatkozott az 1580-as évek második felének sorozatos rossz termései miatt, amint Révay Ferenc kamarai jószágigazgató 1588-as, az észak-kelet-magyarországi végvárak állapotáról készített jelentésében írja: „Borban ezen a vidéken különösen nagy a hiány, de ugyanúgy volt ez a múlt évben is, és az idén is terméketlen szüretnek nézünk elébe. (Vini praesertim per totum hunc tractum magna penuria, cum et praeterito anno parum (sic!) ad modum pervenerit, et etiam praesentis anni sterilis sit futura vindemia.)"[88]

A diósgyőri servitorok egyik erőszakos fellépése során a miskolci nemes, János deák borait 1586. Boldogasszony nap tájában elvitték, s a károsult a házától elvont 6 hordó bort 133 forint 50 dénárra értékelte, vagyis hordóját 22, 25 forintra.[89] Később szőlőjének szedőhelyéről (valószínűleg szüret után) 4 gönci hordó borát szállították el tudta nélkül 28 forint értékben, s ugyanennyit ért 4 ökre is (ökrönként és hordónként 7 forintot). A bor (must) becslését a város megbízottai végezték felkérésre, s ők is 6–7 forintban állapították meg egy hordó árát.

Már 1581-ben van adat, hogy Csabán őfelsége katonái által elvitt borért 25 forintot, illetve 10 forint kártérítést kértek,[90] amennyiben a bor hordós bort jelentett, illetve ugyanekkor számítottak „haton lőréjéért", vagyis 1 hordó lőrét 6 forintban. Ezek az árak mutatják, hogy a drágaság előtt és után nem volt jelentős árkülön-

[85] M.jk. 268.
[86] Uo. 270.
[87] Uo. 395.
[88] *Révay* 1588. 41. o.
[89] BmLt 501/c XVIII. V. 28.
[90] BmLt SO1/12. k. 73.

bözet a bor értékében, illetve a bor és a lőre aránya is alig változott, az akkori 1/3-ról 1/4-re.

1590-ben Petneházy János edelényi lelkésznek a miskolci török adóba való fizetése fejében elvették 1 hordó borát, melyet 10 forintért adtak el (fuisset divenditum), a sértett viszont 25 forint károkozásért indított pert az erőszakos törökadószedő, Bakos Balázs ellen (damnum salvo actu potentiario pro flor.25. pati noluisset).[91] Az 1581-ből és az 1590-ből való forrás megerősíti, hogy 1 hordó bor ára az 1580-as évtizedben 10 és 25 forint között mozgott. Ezt az értéket erősíti a bécsi Kamarai Levéltárban található jelentés, melyben Kielman és Pesthy Ferenc 1564-ben megírják Kassáról az uralkodónak, hogy miután átadták a diósgyőri várat az új zálogbirtokosnak, Perényi Gábornak, az felajánlotta nekik, hogy borából bizonyos mennyiséget 3000 forint értékben hajlandó átengedni a kamarai megbízottaknak, akik ezen háromszáz hordó bort vették a Kassa, Szendrő és Szatmár várai katonái számára, s örömmel nyugtázták, hogy ezen tranzakciójukkal 2000 forint hasznot hajtottak őfelségének, vagyis ugyanezt a bormennyiséget ekkor 5000 forintért vásárolhatták volna meg máshunnan (Trecenta vasa vini in sortem dictae summae ab eodem Gabriele de Peren acciperentur, ex quibus procul dubio, Sacra Majestas vestra circiter 2000 florenorum lucrum habere posset).[92] Egy másik közel egykorú, de keltezetlen jelentésében ismét hivatkozik erre a borvásárlásra Pesthy Ferenc, s itt utalást tesz a boroshordók méreteire is: „amilyenek nálunk vannak" (vasa vini qualia apud nos habentur).[93] Könnyen kiszámíthatjuk, hogy Perényi boráért a Kassán használatos hordónként 10 forintot fizettek, míg a korabeli ár ugyanezért 16,6 forint lett volna.

Nemes Bellény András a városi tanács tagjai által Miskolc pellengérhelyén szétfolyatott 4 hordó boráért 80 forint kárt szenvedett, vagyis egy hordó bora 20 forintot ért 1593-ban.[94] A század végén 1596-ban a város kommunitása Bakos Balázstól is erőszakkal vette el Vörös János kocsmáltatásra szánt borát, s a kár 65 forint, vagyis 1 hordóért 32,5 forintot számítottak fel.[95]

A bor árával szorosan összefügg a mértékek rendszere. Ha erre az ingoványos talajra merészkedünk, nem remélhetjük, hogy süppedés (elsüllyedés?) nélkül átvághatunk rajta, próbálkozásunkat csupán az mentheti, hogy a Miskolcon használt XVI. századi bormértékek ismerete nélkül nehéz tájékozódni a bor forgalmában. A mértékek nyelvének, amely a borforgalom résztvevői kommunikációjának alapja volt, rengeteg dialektusa ismeretes. Miskolcon is volt helyi, de más mértékektől nem független mértékhasználat, de mást használtak a diósgyőri várban, mást az

[91] BmLt 501/1 2. k. 560.
[92] ÖStA HKA HFI1 RN 11. fol. 416–417.
[93] ÖStA HKA HFU RN 10. fol. 247.
[94] BmLt 501/c X. I. 157.
[95] BmLt SO1A 3. k. 331–332. o.

egri, megint mást a kamarai decimatorok, és külön mértékkel mértek a bártfai és egyéb kereskedők.

Az egyik legelső miskolci helyi bormértékre a bártfaiak figyeltek fel 1520-ban, amikor egy bizonyos miskolci Ágostontól 5 hordó bort vettek, melyek hat bártfai félhordót tesznek ki (vasa vinorum quinque que se extendunt ad sex media vinorum).[96] A miskolci hordó 6/5 bártfai féllel, vagyis 290 iccével azonosítható.

Az 1563-as jobbágypanaszok és kamarai iratok az adatok egész sorával szolgálnak, melyek között Észak-kelet Magyarországon a legnagyobb múltja, illetve a XVI. századból tekintve inkább jövője a gönci hordónak van. A gönci hordó első említését Bogdán István, a téma monográfusa 1564-ben lelte fel Diósgyőrből,[97] Balassa Iván, a hegyaljai szőlőkultúra monográfiájában pedig 1576-ból ismeri.[98] A diósgyőri vár már említett, két példányos 1563. május 19-én felvett leltárának első, a királyi biztosok által is aláírt és megpecsételt példánya a várbeli élelmek között (Victualia in arce) a búza (358 köböl) és liszt (88 köböl) után szerepel: borok közönséges gönci hordókban — 48 hordó (Vina vasis communibus Gunczyen. vasa 48.).[99] Az inventárium másodpéldányán — ismét csak a másoló tévedéséből, vagy korrekciós szándékával — már ez áll: borok gönci félhordókkal — 48. (Vina vasis mediocribus Gönczien. — 48.)[100] Ez az elírás, kiigazítás mutatja, hogy 1563-ban Diósgyőrben már ismeretes volt gönci félhordó is. Hogy a gönci és a gönci fél nemcsak az uradalom központjában volt használatos, igazolja egy már idézett inventárium, amelyet a 300 forintot érő Görbeszőlő tulajdonosainak házánál, Balassa János gyermekeinél vettek fel 1577-ben. A leltár nemcsak a gönci félhordó legkorábbi miskolci előfordulása, hanem a különféle hordóméretek egymáshoz viszonyításában is ad némi támpontot, illetve igazolja, hogy egyetlen szőlőbirtokos gazdaságában is jó barátságban élhettek együtt a különféle mértékek.[101]

1. 25 db régi üres hordó, melyet gönci félnek hívnak, 5 forint
2. 6 db régi nagyobb boroshordó, 3 forint
3. 5 db régi kapa, 1 forint
4. 7 db rossz kapa, 65 dénár
5. 1 db nagy hordó, 75 dénár
6. 9 db kád, 9 forint
7. 2 db korcsolyás, 35 dénár
8. 1 db asztal, 1 forint

[96] *Fügedi* 1972. 43. o. Bártfa vs. 1t. 4994.
[97] *Bogdán* 1991. 181. o.
[98] *Balassa* 1991. 538. o.
[99] OL UeC 87/68.
[100] OL UeC 87/68.
[101] BmLt 501/1 2. l. 352.

(25. vasa vacua antiqua, quae Gönczy fél vocantur, pro florenis 5.
Sex vasa vinaria similiter antiqua et majora, pro florenis 3.
Quinque Kapákat antiquos pro floreno 1.
Alios Ligones deteriores septem pro den. 65.
Unum vas magnum pro denar. 75.
Cadones seu dolia Novem pro flor. 9.
Duas Korcholás trahend. pro denar. 35.
Unam mensam pro flor. 1.)

A leltárban a gönci félhordó már régi, vagyis nem 1577-ben kezdték el használni. A három hordóár valószínűleg háromféle méretet takar, vagyis a régi boroshordó legalább kétszer nagyobb, mint a gönci fél, a nagyhordó pedig több, mint háromszor. Ha az árak viszonyszáma alapján megbecsüljük a hordók méreteit, feltéve hogy a hordó értéke nagyságának arányában növekszik, a 20–50–75 arányt feleltethetjük meg a gönci fél XVI. századi értékének (210 budai icce = 176,25 liter),[102] az alábbi becsült hordómértékeket kapjuk:

Hordófajta űrmérték (icce)	űrmérték (liter)
gönci fél (20 dénár)	210 176
boroshordó (50 dénár)	480 440
nagyhordó (75 dénár)	720 660

A diósgyőri várban 1563-ban a bort gönci (fél?) hordóban tartották. Balassa Farkasnak, a vár kapitányának asztaltartására, kérésére 50 helyi félhordó bort utaltak ki, vagyis megkapta a kért hetenkénti hordót (quincquaginta vini vasa media eiusmodi ibi solent esse).[103] A bécsi udvarban készült kapitányi utasításban eredetileg 20 félhordót ajánlottak fel a kapitánynak, aki azt válaszolta, hogy kevesli a bormennyiséget, mivel ezen a helyen a boroshordó nem nagyobb 7 akósnál (non ultra continetur akones septem ad summum).[104] Ha az akót a korban legnépszerűbb 64 budai iccés budai akóval azonosítjuk, akkor a diósgyőri hordót 448 iccésnél nem becsülhetjük nagyobbra. Szinte magától adódik a megoldás: a 420 iccés gönci hordó! A Diósgyőrbe került kapitány a gönci hordóval, mint helyi szokásos mértékkel találkozhatott 1563-ban. Ennek ismeretében a diósgyőri vár inventáriumában inkább a „közönséges" (communibus) gönci hordót tekinthetjük a helyes mértéknek.

Nemcsak Balassa Farkas kapitány, hanem Kielman és Pesthy Ferenc királyi komisszáriusok is kicsinek találják 1564-ben a diósgyőri hordókat, mondván hogy

[102] *Bogdán* 1991. 181–182. o.
[103] OL NRA 266/11.
[104] OL NRA 723/22.

várban 1563-ban több mint 38 kishordó átalagot írtak össze, melyet errefelé a félhordónak hívnak (ultra triginta octo vascula vini quae hic media vocantur).[105] Valószínűnek tűnik, hogy ismét csak a gönci félről van szó.

A bizonyosan használt gönci, gönci fél, illetve 500 icce körüli boroshordó mellett a Városkönyv említi az átalagot is: Albert Lászlóné hagyatéki leltárában 4 üres hordó, 4 kád és 1 lőrével félig teli hordó mellett.[106] Az átalag (= kisebb hordó) a leltár szerint 10 köblös. Miskolcon a XVI. században az usualis köböl megegyezett a kassaival,[107] ezért az átalag 160 iccésre, a gönci félnél is kisebb nagyságra becsülhető.

A hordómértékeknek, a kortársak számára természetes sokféleségére mutat Szalay Ambrus diósgyőri jószágkormányzónak Nyáry Pálhoz írt levele 1606-ból, amelyben két 53 köblös, egy 49 köblös, egy 35 köblös, két 33 köblös és egy 13 köblös hordót említ, melyek a vár pincészetében (köelikban) várják a földesurat: „Az mi penig az Báthory Uram eö Naga zamara valo Borokatt illety, en Gengeosrol megh hozattam Dyosgörben az keölikban zép modgiával helben rakattam, az dinye bor ketteö, az Egik Eöttwenhárom köbleös, az masodik Negwen kilencz köbleös. Az kilenczed Borys ketteö, mijndenik harmincz harom, harom köbles, Maiorsag Bor Egy tizen harom köblös. Annak felette Nagnak holtt meg Egy jobagia Azzony, Níró Benedekne, Nagod zamara hagiott Egy bort. cub.35. Aztis el hozattam, mind a Miskoczy Pénzes borokal egietemben zépen az keölikban rakattam."[108] Ha 16 iccés kassai köblöt számítunk: 848, 784, 560, 528 és 208 iccés hordókat kapunk, amelyből az utolsó egyezik a 210 iccés gönci féllel.

Az űrmértékek dzsungelében az egyetlen biztosnak tűnő tájékozódási pont az icce, amelyen a korszakban Miskolcon a legáltalánosabban használt budai iccét értik. A város, amely a szőlőbirtok feletti bíráskodási, jogbiztosító hatalommal él, a mérték felett is hivatali jogot gyakorol, elősegítendő a bor forgalmának megbízható dokumentálását. A város már 1584-ben statútumot hoz a mértékhitelesítésről, mely szerint a tanács tagja ingyen hitelesítheti mértékét az iccét és feltehetőleg gabonamértéknek használt negyedet.[109]

A híg űrmértékek között a köböl meghatározása már korántsem olyan egyértelmű, mint az iccéé. A kora újkorban ismeretes a miskolci köböl mértéke, amely a XVI. században a kassai borköböl nagyságával egyenlő. A dézsmajegyzékekben helyi köbölnek (cubulus loci) ismert mérték a kassaihoz hasonlóan 16 iccés, csak a XVII. század elejétől lesz 20 iccés a miskolci köböl.[110] A köböl mértéke közelebb visz a hordómértékek meghatározásához is. 1585-ben Miskolcon

[105] ÖStA HKA HFII RN I I. 1564. november 15. fol. 416.
[106] M.jk. 140.
[107] *Bán* 1978. 70–71. o.
[108] OL P 707 No. 8251.
[109] M.jk. 221.
[110] *Bán* 1978. 70–71. o.

„adósságért úgymint 7 forintért miskolci köbölben 30 köböl bort" adnak az adósok.[111] A 30 miskolci = kassai köböl (480 icce) megfelel egy gönci hordónál is nagyobb egységnek. Az adósok a jövendő szüretre ígérik a bort vagyis mustot, amely megfelel a János deák perében említett 1586-os gönci hordó bor-must (420 icce) 6–7 forintos becsértékének.

Az 1606-ban, a diósgyőri uradalmi pincében is 33–35 köblös hordókat említenek a kilencedbornál és a miskolci jobbágyasszony boránál (míg a Gyöngyösről hozatott bor 53 és 49 köblös hordóban áll!), így talán megkockáztathatjuk, hogy a Miskolcon és környékén az egyik általánosan használt hordót a gönci hordónál nagyobb, 500 icce körüli hordóval azonosítsuk, amelybe 30–35 miskolci–kassai köböl, vagyis 350–400 liter bor fért. Az egri vár hordóméreteinek vizsgálata során az egri egyházmegye dézsmakerületeiben is a 300–400 liter közötti hordómérték volt a leggyakoribb (35%).[112] A „fél bor, félhordó" természetesen ennek felét jelenthette.

A szőlő-bor forgalmánál a bor mértékei mellett a kor embere valószínűleg ismerte a szőlőbirtok nagyságának becslésére használt mértéket is, de erre a korabeli területmértékre csak egyetlen adatot sikerült találnunk. Az Országos Levéltár Urbaria et Conscriptiones fondjában őrzik azt a sine dato vagyonleltárt, amely valószínűleg 1570–80 körül keletkezett vitézlő Zalatnay Bertalan javairól.[113] Zalatnay Bertalannak, a király harmincadosának, aki uralkodói adomány folytán malommal és szőlőkkel bírt Miskolcon, a vagyonleltár szerint Miskolc és Diósgyőr promontóriumán 4 közepes nagyságú szőleje van, melyeknek művelését egy nap alatt 150 ember végezheti el, és egy évben bő termés esetén 50 hordó bort terem, a szőlők becsértéke: 600 forint (Vineae quattuor in promonthorio oppidi Myskolcz et Dyösgyeör habitae, mediocrem habentes magnitudinem, quarum culturam uno die opera centum et quinquaginta hominum absolvi potest. Ac in spatio unius anni cum abunde proferunt fructus proveniunt vini vasa quinquaginta, quae aesimatione pecuniali valere flor. sex centum id est R.600.). A közepes méretű szőlők (melyek egyike bizonyosan Miskolcon van a Szentgyörgyön) átlagos ára 200 forint, amelynél alig van értékesebb szőlő a korabeli Miskolcon, igaz Zalatnay Bertalan deák szőlője dézsmamentes, így tulajdonos a termésnek nem 80%-át, hanem a teljes mennyiséget megtarthatta. A 150 emberkapáló nagyságú szőlőterületből egy szőlőre kb. 40 kapás nagyság jut, vagyis egy 40 kapás nagyságú, 200 forint értékű szőlőbirtok 12–13 hordó bort termett, így egy kapás nagyságú nemesi szőlő kb. 1/3 hordó terméssel 50 forint átlagértékű volt. Mivel más területmérték hiányzik, hogy összevethetnénk ezzel az adattal, és a hordómérték sem ismeretes, a birtokösszeírás egyedül a kapásnak, mint területmértéknek a XVI. századi használatát dokumentálhatja.

[111] M.jk. 256.

[112] *Kovács* 1975. 6–7. o.

[113] OL UeC 115/77.

Kocsmák és kocsmáltatás

A megtermelt, járadékként kapott, vásárolt, esetleg hatalmaskodással vagy egyéb úton megszerzett bor a tulajdonosának, a saját fogyasztást nem tekintve, csak az értékesítés után hozott hasznot.

A szabad kereskedelem viszonyait megelőzően, a föld földesúri tulajdonának időszakában a termelvények eladásának lehetőségeit is részben a jobbágy-földesúri viszony szabályozta. A bor értékesítésének a földesúri birtokjogból következő intézménye az educillatio, a kocsmáltatás, a gazdasági év bizonyos periódusában a földesúr (más időszakában a jobbágy) kizárólagos jogává tette a földesúr joghatósága alatt álló helységekben a bor eladását, kimérését. Bár ezt a földesúr és jobbágyai közötti megegyezésen alapuló boreladási rendszert általában az urbáriumban is lefektették, Miskolc első urbáriuma (1563.)[114] nem tartalmazza ezt a szerződést, sőt az 1595 körüli, tanúvallatásban előadott urbárium sem.[115] Annál gyakrabban hivatkoznak rá a kamarai utasítások a diósgyőri vár és uradalom rövid kamarai kezelése alatt (1563–64). A királyi biztosok jelentésükben tudatják az uralkodóval a Balassa-féle zálogbirtoklás alatt kialakult gyakorlatot: „Hogy a borok kocsmáltatásában Balassa Zsigmond és felesége milyen rendet követett, alaposan megvizsgáltuk: úgy mondják, minden egyes évben Szent György vértanú ünnepétől kezdve egészen Szent Mihály arkangyal napjáig minden mezővárosban, faluban és birtokon a borokat a maguk számára kocsmáltatták, azonban egy fél bort egy dénárral drágábban adtak, mint ahogyan a jobbágyok borai árultattak. (A festo Beati Georgy martiris incipiendo usque festum Beati Michaelis archangeli, in omnibus oppidis, pagis et possessionibus, vina pro se educillari fecisse, medium vini uno denario carius quam subditorum vina educillabantur)."[116] A vizsgálat mutatja, hogy más uradalmak, birtokok gyakorlatához hasonlóan a földesúr itt is a tavaszi-nyári időszakot vindikálta magának, amikor a belső fogyasztás — a mezőgazdasági munkák miatt is — jóval magasabb, mint télen. A gazdasági év őszi-téli időszaka maradt az uradalom mezővárosának és jobbágyainak. A kamarai jelentésből az is kitűnik, hogy a kocsmáltatás lényegéből fakad: a jobbágy kénytelen az év bizonyos időszakában akár drágábban is megvenni a kocsmabort, mintha ő árulná.[117]

A mezőváros és a magánszemélyek kocsmáltatása is szétvált időben egy vármegyei jegyzőkönyvi bejegyzés tanúsága szerint, ahol megkülönböztetik a földesurak kocsmáltatásának (ipsorum Dominorum educillatio), a város kommunitása javára történő borkimérésének (ad rationem Communitatis Oppidanorum horum Myskolcziensium educillatio Vinorum), és minden más városi magánszemély

[114] OL UeC 87/73.
[115] OL UeC 106/75.
[116] OL NRA 266/7.
[117] OL NRA 266/20.

borárulásának időszakát (vina educillare, tunc, cum privato cuilibet Oppidano licere).[118]

A Kamarának a komisszáriusok jelentésére adott véleményezésében (a lapszélen: Megjegyzés — Kocsmáltatás) az alábbiakat állapítja meg: „A jog megőrzésével az őfelsége javára történő kocsmáltatás abban az időszakban halad továbbra is, amelyet az előző földesúr már bevezetett, mégpedig Szent György napjától Szent Mihály napjáig. Hozzátéve, hogy ha a szükség úgy hozná, hogy a jobbágyoktól a vár fenntartására bort kell begyűjteni, azok ellenkezés nélkül kötelesek eladni a megfelelő áron (a die divi Georgy Martirys ad diem divi Michaelis Archangeli Eo addito, quod quis casus necessitatem attulerit, vina ab eis ad arcis sustetantionem colligenda, dent non inimiti precio competenti)."[119] A Kamarának egyébként is az a véleménye, hogy a borkilenced alapján történő kocsmáltatás a fő jövedelmi forrás az uradalom mezővárosaiban és falvaiban (secundum Nonas educillationem vini ponimus principalem proventum in Oppidis Gyewr, Miskolcz, Mohy, Keresztes, Kewesd et in pagis).[120]

A kocsmáltatást, az uradalmi bor árulását a diósgyőri tisztviselők végezték, végeztették, főként a privilégiummal rendelkező piaci házaikban. Az 1563-as urbárium 17 óvárosi nemesi háza közül Gorbay Ambrus, Sándor Benedek, Fánchy János, Nagy István, Balassa János bizonyosan a zálogbirtokosok legszűkebb köréhez tartozó családtagok, familiárisok, servitorok voltak, akik mind uruk, mind saját boruk eladására kiválóan használhatták kúriájukat.[121]

Amint a szőlőbirtoklás, illetve egyéb ingatlanok (kúria, pince) birtoklásában és a dézsma adminisztrációjánál a földbirtokosok és servitoraik kapcsolata igen szoros volt, ugyanígy elképzelhetetlen a kocsmáltatás a vár tisztviselőinek, a birtokosok embereinek tevőleges közreműködése nélkül. Természetes, hogy a földesúri bor és saját boruk kocsmáltatása sokszor együtt folyik. A diósgyőri birtokosváltás idején a régi birtokosok rokona, Fánchy János, felismerve a kocsmáltatási jog kizárólagosságában rejlő előnyöket, kéri az uralkodótól, hogy számára egy rövid időre engedélyezze a kimérést: „Kérem a borok kocsmáltatását a saját hasznomra május 20. és június 2. között (educillationem Vinorum a 20 die mensis May usque secundum diem mensis Juny ad propriam meam rationem fieri opto)."[122] Fánchy János, aki sok minden mellett a vár kapitányságáért is folyamodik, a Kamarától éles visszautasításra talál: „Ami Fánchy Jánosnak a május 20. és június 2. közötti kocsmáltatását illeti, az őfelsége tulajdonába átment várhoz tartozó mezővárosokban: méltánytalannak tartjuk a kérést, megtudtuk ugyanis bizonyos emberektől, hogy a várhoz tartozó mezővárosban [ti. Mohiban] Pünkösd táján

[118] BmLt 501/1 2. k. 725–726. o.
[119] OL NRA 266/20.
[120] OL NRA 266/20.
[121] OL UeC 87/73
[122] OL NRA 723/7

tartják a vásárt, s itt kb. 50 hordó bort mért ki közepes áron, s 12 nap alatt 400 forint haszonra tett szert."[123]

A Kamara válaszának ismeretében érthető a Pünkösd körüli időpont, mint a kocsmáltatásra igen megfelelő terminus iránti kérelem. Fánchy János és György, mint Balassáné örökösei, a címzettjei annak a Miskolc város levéltárában őrzött oklevélnek, melyben az uralkodó utasítja őket, térítsék meg a nővérük által elvitetett 68 hordó bor árát.[124] A Fánchy fivérek az uralkodóhoz írt kérvényükben azzal védekeznek, hogy 32 félhordó bort (triginta duo vasa mediocria vini) nővérük saját pénzén vette vala és úgy hagyta rájuk (soror nostra propriis pecuniis coemerat nobis quae legavit).[125] A Kamara biztosai szerint a Fánchyak alig hagytak valamit a borokból a várban, s az onnan elszállított bort Ónodban rakták le Perényi Gábornál, s kérik az uralkodót, hogy ott a bort lefoglalhassák.[126]

A kamarai tisztviselők 1563-ban a kifosztott várban a gyalogosok és lovasok zsoldját kiegyenlítendő, a kocsmáltatásnak ahhoz a formájához nyúltak, amely nem idegen a korszak történetében: pénzen vett bor kiárusításához. Pesthy Ferenc királyi megbízott bizonyos személyektől, köztük nagyságos Thurzó Ferenctől, kölcsönt vett fel rövid lejárattal (summam pecuniae mutuo contraxi ad breve tempus satisfactionem) és az így nyert 700 forinton bort vásárolt (emi), melyet szétosztott kocsmáltatásra az uradalom mezővárosaiba és falvaiba, s boron nyert haszonból kifizette a katonák egy havi zsoldját (quae ad educillandum in oppida et pagos distributi ex horum vinorum lucro Equitibus et peditibus unius mensis stipendium dare potuissem).[127] A 700 forinton vett borral nyert haszon elegendő volt 58 lovas és 22 gyalogos egy havi zsoldjára, akiknek 3, illetve 2 forint havi sallárium járt (összesen 218 forint). Nem nehéz kiszámítanunk, hogy Pesthy Ferencnek a kényszer szülte tranzakciója során 31%-os hasznot hozott a 700 forint értékű bor kocsmáltatása.

A diósgyőriek mértéken felüli kocsmáltatása a miskolci polgárok egyik legsúlyosabb gravamenje volt, amint panaszukból kiderül: „és mynemeo zokatlan az zegeny varasnak privilegiomya ellen, és teörwentelen bor arwlások, honnan mynekeonk zegenyeknek semmy segetseg nynchen az Bor arwlasnal, kybeol olttalmazhatnak fyzeteseonkeot."[128] Egy másik panaszukban az idegen bor behozatali tilalmára vonatkozó kiváltságára hivatkozik a város kommunitása, amelyet a rendkívüli kocsmáltatással (insolita educillatione) megsértenek a vár urai és tisztviselői.[129] A Kamara azonban nem tartja megengedhetőnek, hogy a város lakói ked-

[123] OL NRA 266/8.
[124] BmLt 1501/b Sp. I. 2. k. 14.
[125] OL NRA 723/38.
[126] OL NRA 266/7.
[127] OL NRA 266/7.
[128] OL NRA 723/23.
[129] OL NRA 266/13.

vükre árulhassák a bort, mivel a kocsmáltatás a fő jövedelem, amelyből a vár fenntartatik (Vinorum educillatio cum sit praecipuus proventus unde arx sustentatur), időnként azonban mégiscsak megengedhetőnek tartja, hogy a polgárok is szabadon kocsmáltassanak (tamen ad tempus certum fieri poterit limitatio, quo ipsis civibus libera relinquatur educillatio).[130]

. A diósgyőri officiálisok a kocsmáltatást sem csak a törvényes keretek között művelték, amint I. Ferdinánd 1564. január 25-i okleveléből kitűnik.[131] A Pesthy Ferenc felsőmagyarországi jószágkormányzó, Nagy Márton adminisztrátor és Ferenc deák diósgyőri tisztviselőknek felrója az uralkodó, hogy a miskolciak „minden borát, ellenkezésük dacára, meglehetösen alacsony áron a magatok számára lefoglaljátok, eladjátok, vagy túlságosan magas áron velük kiárultatjátok. Ráadásul a leghitványabb, romlott és összerázott borokat, melyeket máshonnan hoztatok be közéjük, pintenként osztva szét minden egyes házba, rájuk tukmáljátok (vos autem huiusmodi vina ipsorum omnia ipsis inuitis, oblato uili aliquo precio, pro uobis uiolenter occupare, alienis diuendere uel pro nimis magno precio per ipsos educillari facere uelletis. Insuper uilissima quaeque foetida et corrupta aliunde in medium ipsorum aduecta vina, per pinthas in singulas domos praefinito certo precio distribuentes ipsis imponeretis)".

Az oklevél nemcsak a törvénytelen kocsmáltatás technikáját dokumentálja, hogy szinte látjuk a vár tisztelőit, amint végigjárva a házakat pintenként kimérik kelletlen vásárlóiknak az olcsó, nyúlós bort, hanem a borfoglalás intézményét is, amely a kilencedbor beszedése mellett a legbiztosabb módja a kocsmáltatás alapját képező kocsmabor előteremtésének.

Orosz István a földesúri borelővételi jogról írva[132] részletesen szól a borfoglalás hegyaljai gyakorlatáról a XVI–XVII. században, amely során a földesúr szabott, és Hegyalján nem is mindig alacsony áron mindenki más előtt elsőbbséget élvez a borok megvásárlásánál, amelyre az 1550/36. tc. törvényileg is feljogosítja.[133] A Kamarának a kocsmáltatásra vonatkozó utasításában erre vonatkozott a jobbágyok borának megfelelő áron (precio competenti) való felvásárlása, ha a szükség úgy kívánná (casus necessitatem attulerit).[134] Ferdinánd a jogtalan kocsmáltatást tiltó oklevelében azt is felemlíti, hogy a diósgyőri vár tisztviselői nem engedik, hogy a miskolciak idegeneknek bort adjanak el, hanem boraikat, melyeket sürgető szükségből más helységbelieknek eladtak, a kocsikról leszedetik (vina ipsorum, quae iam antea urgente necessitate extraneis diuendidissent, de curribus ipsorum extraneorum deponi fecissetis).[135]

[130] OL NRA 266/13.
[131] BmLt 1501/b Sp. I. 2. k. 10.
[132] *Orosz* 1965. 93–94. o.
[133] *Orosz* 1965.
[134] OL NRA 266/20.
[135] BmLt 1501/b Sp. I. 2. k. 10.

A borfoglalás a diósgyőri uradalomban is szorosan összefüggött a bor kocsmáltatásával. A Fánchy Borbála által lefoglaltatott több mint 60 hordó bort a miskolciak 100-ra javították a földesasszony halála után (Franciscus Pesthy in propria persona fassus est, quod non sexaginta quinque vasa vini, sed centum occupare fecerat),[136] majd a Kamara az egyéni panaszokat is beszámítván 225 hordóra teszi az 1560-as évek elején elvitt mennyiséget.[137] Ezek között a rabláson túl természetesen volt a borfoglalás legális módján elsajátított mennyiség is, így érthető a Fánchy fivérek védekezése, amikor a nővérüket azzal mentették, de hiszen ő vette a borokat.

Erőszakos borfoglalás miatt a század végén (1595 körül) is panaszkodnak a miskolciak a bíró és esküdtek tanúvallomásában: boraikat elveszik a földesurak, anélkül hogy fizetnének érte (absque certa solutione preacii),[138] ami a város pusztán hagyásának (desolati) is egyik fő okává lett. 1607-ben Czikó János miskolci nemes emel panaszt a vármegyei törvényszék előtt enyingi Török István ellen, mert 1603-ban Szent Lukács nap tájban Török István agilis jogállású servitora és gyalogos katonája, Pap János (Agilis Joannes Pap, alias servitor et pedes) ura speciális megbízásából (speciali commisione) megtámadta kocsiját az úton, s tőle 6 vagy 8 kád bort (sex vel octo scaphia vinorum) elragadott, 100 forint értékben.[139]

A földesurak és servitoraik kocsmáltatásához az uradalom megteremtette a megfelelő hátteret: országos hírű vásár (Mohiban), a miskolci mezővárosi piac, jó pincékkel épült kúriák és a diósgyőri vár dézsmabor befogadására alkalmas pincészete. Vas István kiszolgált diósgyőri várnagy a letelepedéséhez kért ház szomszédságában említi a vár hárskerti pincéit,[140] de a várbeli pince inventáriumát is idéztük már, ahol annak kifosztása után is 48 gönci hordó sorakozott. Már idéztük azt az 1606-ban Diósgyőrben kelt levelet, melyben bedeghi Nyáry Pál provizora számol be urának a borok tárolásáról.[141] A vár pincéjébe rakott kilencedbor, majorsági bor mellett a miskolci pénzes bor valószínűleg a borfoglalással vásárolt mennyiséget jelenti. A provizor megemlékezik Nyáry Pál meghalt jobbágyáról, Nyiri Benedeknéről is, aki egy 35 köblös hordóval hagyott földesurára bort. Nem tudjuk, hogy Nyiri Benedeknek, aki az 1578 és 1594 között volt dézsmaadó Miskolcon, az özvegye vajon csak borát hagyta földesurára, vagy háramlása útján ingatlanait is. A pincében mindenesetre békében megfért a jobbágy urára maradt hordós bora mellett a birtokszomszéd(?) földesúr Gyöngyösről származó bora, valamint az uradalom kocsmáltatásának alapját képező kilenced-, majorság- és foglalt (pénzes) bor.

[136] OL NRA 723/41.
[137] OL NRA 266/13.
[138] OL UeC 106/75.
[139] BmLt 501/14. k. 702.
[140] OL NRA 266/12.
[141] OL P 707 No. 8251
[142] *Orosz* 1965. 16. o.

A borfoglaláson túl a dézsma adminisztrációja során a törköly megcsapolásával szereztek további bormennyiséget a vár officiálisai. A Hegyalján csepegésbornak nevezett[142] must elsajátítása is a törvényes kilenced felett juttatott bort a földesúrnak és a vár tisztviselőinek.

A bor, és a — szintén kilencedből származó — búza eladása a földesúr számára sokszor az egyetlen lehetőséget jelentette, hogy készpénzhez jusson. 1559. június 14-én özvegy Balassáné azt írja Diósgyőrből Nádasdy Tamásnak, az ország nádorának arról az ötszáz forintról, mellyel Bebek Ferencnek tartozik: „Az V' forintot kéz pénzből meg adom neki a búza és az bor jöwedelemért es az Miskolczon valo iöwedelemert, ezt penyg kys azzon nap elöt eg hettel awag ketthöwel".[143] A miskolci jövedelem valószínűleg a készpénzben kapott cenzus, amelyet a levél szerint augusztus végén, szeptember elején kapott meg a diósgyőri úrnő 1559-ben.

Hogy a földesúri bor miskolci kocsmáltatásának mennyire feltétele volt a város piacán álló kőház, arról egy 1646-ból való vármegyei jegyzőkönyvi feljegyzés tanúskodik. A XVII. század közepére a diósgyőri uradalmat többszörös elzálogosítások folytán már nemcsak a nagy főúri családok birtokolják, hanem több vármegyei nemesi família, melyek szintén földesúri jogon bírják a nekik zálogba vetett portiot. Ekkor a diósgyőri zálogbirtokos, Lónyay Zsigmond tiszttartója, Szinthai István tiltakozik a vármegye előtt, hogy „némely maguk erejében és házuk szabadságában bizakodó miskolczi és diósgyőri földesurak jövő Szentgyörgy napkor a diósgyőri urak kocsmáltatásának szokott rendin és idejekor a magok házak és udvarokból czégéreket akarnak kitenni s a borokat az alatt árultatni".[144] Hasonló cégér alatti (sub signo) bormérésről, csapszékről (vina per spinam distrabantur) beszél egy kamarai jelentés is 1564-ből nagyságos Balassa János házánál.[145] A kamarai jelentés és a jegyzőkönyv tanúsítja, hogy a ház és telek szabadsága, dézsmamentessége szorosan összefüggött az ott folytatott kocsmáltatás szabadságával, amely sokszor a dézsmamentességnél is nagyobb anyagi előnyökhöz juttatta birtokosát.

A Derék /Piac utcai kúriák között is az egyik legfrekventáltabb kocsmahely az 1560-as években a diósgyőri zálogbirtokos fivérének, Balassa Jánosnak említett háza volt. Az idézett kamarai jelentésben panaszolják a kiküldöttek, hogy Miskolc és Mezőkövesd, a diósgyőri uradalom mezővárosai vonakodnak az uradalmi bort cégér alatt kocsmáltatni, pedig, lévén a pénzbeli szolgáltatásuk csekély, már Balassa idején is elsősorban a kocsmáltatásból tartották fenn a várat. Annál inkább segítik a miskolciak Balassa Jánost, akinek házánál hetente 5–6 hordó borát verik

[143] OL P 707 Missiles Balassa Zsigmond(né) 1559.
[144] BmLt 501/1 4. k. 483.
[145] ÖStA HKA HFU RN 11. fol. 350–351. o.

csapra és mérik ki, a diósgyőri vár földesurának, az uralkodónak nem csekély kárára. (Cumque proventus pecuniarii sint perexigui, et ex edutillatione vinorum arx potissimum sustentari etiam tempore Balassae consueuerit, dicta duo oppida penitus recusant ullum vinum Maiestatis Vestrae inter ipsos sub signo distrahi, cum interim Johanni Balassae, qui certam domum in oppido Myskolcz habet, continue vina per spinam distrabantur, ut unaqualibet hebdomada quinque vel sex vasa vini facile divendi et absumi dicantur. Civibus non tantum controvenientibus, sed etiam vinis a se suppeditatis, illius eonopolium alentibus.)[146]

A kúria, a nemesi privilégiummal felruházott ház, az eximált telek a diósgyőri pálos és a tapolcai bencés kolostoroknak is lehetővé tette a különféle jogokon megszerzett boraik eredményes árulását a késő középkortól. A pálos rend birtokaival együtt a XVI. század közepén a rend pusztulása a miskolci Piac utcán álló „barátok házát" is a zálogbirtokosok zálogbérletébe juttatta, ezzel az egyik legnagyobb forgalmú miskolci boráruló hely került földesúri rendelkezés alá. A tapolcai apátság háza, amely a pálosokéval együtt szerepel a 17 óvárosi nemesi ház között az urbáriumban (1563), miután az 1570-es évektől a Kamara (illetve a szendrői vár) tulajdonába ment át a XVII. század elejéig, az új birtokos, a Szepesi Kamara céljait szolgálta. 1633-ban egy miskolci tanúvallomás során így emlékeznek a házban folyt borárulásra:

Kérdés: „Az Miskolczy keö házatt kit király házának is hínak, tudgyake minemü szabadsággal való ház voltt. eleitül fogvan és regenten haborgatake az Dios Györi Urak vagy az bor arultatasban vagy egyéb dolgokban?

Válaszok: soha nem háborgatták ... tudom, hogy szabados volt ... az elöt senki sen hatalmaskodott rayta ... mind eltigh szabados volt, Bortis árultanak benne."[147]

1626-ban a diósgyőri vár és uradalom akkori urai, a Nyáry testvérek (István, Miklós és Haller Györgyné Borbála) panaszolják a vármegyénél, hogy „vitezleö Egry Istvan uram a Miskolcz várassában az piaczon leveö király alias Püspeök házánál korczmát árultat az eö Nagyságok korczmája ellen, holott soha ennek elötte annal az háználl az urak korczmaja ellen Szent Giörgy napiatul fogva Szent Miháli napigh korczmát nem árultanak".[148] A püspök/király házánál Miskolc főutcáján mindig a soros tulajdonos tartott kocsmát, de a ház kiváltsága nem vonatkozhatott az egész évi kocsmáltatásra, hiszen a tavaszi-nyári időszakot a földesurak kívánták maguknak megtartani. Az apátság házának mindenkori tulajdonosai viszont ragaszkodtak a kúria mentességével összefüggő szabad borkiméréshez, így tiltakozhattak az 1570-es években a Szepesi Kamara tisztviselői Borsod vármegyénél, hogy nem engedik meg nekik az apátság házában kocsmáltatást (protesta-

[146] Hm ÖStA HKA HFtI RN 11. fol. 350–351. o.
[147] Hm XIII-3/c 51. C1. III. TTT No. d/2587.
[148] BmLt 501/a. IV. 733.

tur Senyey in persona Camerariorum Scepuensium: Quod vinum educillare non permittunt in Domo Abbatiae, in Miskoltz, et petit: quod amplius ne fiat).[149]

Bár a kocsmáltatás végső soron a bor eladását, vagyis kereskedelmi forgalmát célozta, az értékesítésnek azonban ez sajátos, feudális módja volt, megkülönböztetendő a kereskedelem más, szabad formáitól. Fügedi Erik szerint: „a földesúri kocsmáltatás, a borkimérés minden esetben sokkal nagyobb hasznot biztosított, mint a bor eladásának más formái. Rezsiköltsége csupán a tárolás és kezelés, a kimérés a falusi bíró dolga volt. A nagyobb készletet felhalmozó földesúr ily módon egy személyben kiskereskedő is volt, és a jobbágyoktól behajtott bor egy részét saját jobbágyainak a nagy- és kiskereskedőt, illetve a termelőt együttesen megillető haszonnal adta el. Fennmaradt számadásaink egyöntetűen azt mutatják, hogy a kimérés mindig sokkal nagyobb haszonnal járt, mint az eladás."[150]

A kocsmáltatás csak Szent György és Szent Mihály napja között volt földesúri jog, a gazdasági év hátralévő részén a város kommunitása és lakosai osztoztak. A miskolciak csak akkor árulhatták borukat, ha iccéjüket a város megpecsételte, vagyis hitelesítő jeggyel ellátta. Az a 225 hordó bor, amelyet a diósgyőriek erőszakosan elvontattak a miskolci pincékből, mind értékesítésre várt azon felül, amit a család maga is elfogyasztott. Az értékesítés lehetőségei a miskolci szőlőművelő és -birtokos polgár számára jóval korlátozottabbak voltak, mint a személyzettel, nagy tárolási kapacitással, szállítóeszközökkel, széles körű személyes és társadalmi kapcsolatokkal rendelkező földesurak esetében.

Az értékesítésben azonban egy olyan intézmény támogatta a miskolci polgárt, amelyre a földesúri joghatóság nem vagy csak korlátozottan terjedt ki, s melyre a földesúr nemhogy nem támaszkodhatott, hanem egyenesen meg kellett vele küzdenie: a város kommunitása.

RÖVIDÍTÉSEK

BmLt 501/1 Borsod vármegye levéltára
BmLt = Borsod Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár
BmLt 1501/a = Miskolc város levéltára, Miskolc város jegyzőkönyvei
BmLt 1501/b = Borsod vármegye levéltára, Acta Politica
BmLt 501/c = Borsod vármegye levéltára, Acta Judicialia Prothocollata
BmLt 501/1 = Borsod vármegye jegyzőkönyveinek XIX. századi másolatai 1–3. kötet
HmLt = Heves Megyei Levéltár
HmLt XII-3/c = Az Egri érsekség gazdasági levéltára. III. Classis: A papi tizedekre vonatkozó iratok

[149] BmLt 501/14. k. 77.
[150] *Fügedi* 1972. 85. o.

Kassa lt. = Kassa város levéltára, Archiv mesta Kosic, Kosice (Kassa), Szlovákia
Sch. = Schwarzenbachiana
OL = Magyar Országos Levéltár
OL D1 Mohács előtti gyűjtemény
OL NRA = E 148 Neoregestrata Acta
OL P 108 = Az Esterházy család hercegi ágának levéltára. Repositorium
OL P 707 = A Zichy család zsélyi levéltára
OL Reg.Dec. = E 158 Dézsmajegyzékek
OL UeC = E 156 Urbaria et Conscriptiones
ÖStA = Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien
HKA = Hofkammerarchiv
Sp. Ref. Lt. = Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei – Levéltár
LRB = Liber Redituum Borsodiensis

IRODALOM

Balassa Iván 1991. Tokaj szőleje és bora. Tokaj
Bán Péter 1978. A Borsod vármegyei tizedjegyzékek bormértékei a XVI–XIX. században. Archivum (A Heves Megyei Levéltár Közleményei) 69–75. o.
Bél Mátyás 1720 k.: De vino Miskolcziensi. Membrum historico-chorographicum et oeconomicum. Kézirat. Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteménye: 620. K.0.8. 30–50 ff.
Bogdán István 1991. Magyarországi űr, térfogat, súly- és darabmértékek 1874-ig. Budapest.
Borovszky Samu 1909. Borsod vármegye története. Budapest
Czeglédy Ilona 1988. A diósgyőri vár. Budapest.
Feyér Piroska 1981. A szőlő- és bortermelés Magyarországon (1848-ig). Budapest.
Fügedi Erik 1972. A bártfai XVI. század eleji bor- és lókivitel kérdése. Agrártörténeti Szemle X. 1–2. 41–89. o.
Fügedi Márta 1993. Az avasi egyház műkincsei. In: *Dobrossy István* (szerk.): A miskolci Avas. Miskolc. 177–193. o.
Gyulai Éva 1995. Szőlőbirtoklás Miskolcon a 16. században. Miskolc.
Gyulai Éva 1996. A későközépkori és korai újkori Bábony. Sajóbábony birtokosai és adózói 1329–1700. In: *Rémiás Tibor – Ringer Árpád* (szerk.): Sajóbábony monográfiája. Sajóbábony (megjelenés alatt).
Gyulai Éva – Tóth Péter 1993. Az Avas topográfiája és toponímiája a XIV–XVII. században. In: *Dobrossy István* (szerk.): A miskolci Avas. Miskolc. 21–47. o.
Kandra Kabos 1888. Bakócs-codex vagy Bakócs Tamás egri püspök udvartartási számadáskönyve 1493–96 évekről. Adatok az Egri Egyházmegye történetéhez. Eger. IV. füzet. 333–452. o.
M. Kiss Lajos 1955. Az első borsodi parasztmegmozdulás 1406-ban. Újabb adatok Miskolc 18. századi építkezéseihez. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 1955. dec. 6–8. o.
N. Kiss István 1973. Szőlő-monokultúra a Hegyalján, XVI–XVIII. század. Agrártörténeti Szemle XV. 3–4. 383–390. o.
Komoróczy György 1944. Borkivitelünk Észak felé. Kassa.
Kovács Béla 1975. Hordómértékek az egri vár dézsmaterületén a 16. században. Archivum (A Heves Megyei Levéltár Közleményei) 4. 5–23. o.
M.jk.: Miskolc város jegyzőkönyve I. 1569–1600. Közreadja: *Tóth Péter.* Miskolc. 1990.

Orosz István 1965. A földesúri borelővételi jog Tokaj-Hegyalján a XVI–XVII. században. Acta Universitas Debreceniensis de L. Kossuth Nominatae Series Historica IV., Debrecen 3–18. o.
Révay Ferencz 1588. Jelentése a magyarországi végvárak állapotáról, 1588-ban. Történelmi Tár 1894. 29–50. o.
Szabó János Győző 1982. Az egri várkapitányok rövid életrajza. Az Egri Vár Híradója 17. 5–33. o.
Szendrei János 1890. Miskolc város története és egyetemes helyirata. III. Kötet: Oklevéltár. Miskolc

SZÁNTÓ LÁSZLÓ

A SOMOGYI ÖSSZEGEZÉS KAPOSVÁRI VITÁJA

Forrásközlés

Márkus István[1] 1956 szeptemberében megjelent agrárszociográfiai tanulmányáról és annak Kaposvárott megrendezett vitájáról készült jegyzőkönyvről[2] túlzás nélkül állítható, hogy — bár „csak" egy vidéki városban megrendezett agrárpolitikai vita anyagáról van szó —, az fontos kordokumentum, amely egyfajta látleletet tár az olvasó elé a magyar mezőgazdaság és az agrártársadalom válságos helyzetéről. A fenti állítást nemcsak a forrásanyag tartalmi értékei indokolják, hanem az a körülmény is, hogy ezen a vitafórumon több mint ezer ember vett részt, és számosan a korabeli társadalom különféle rétegeinek képviselői mondták el véleményüket az agrárgazdaság és -társadalom, az ország égető kérdéseiről.

[1] *Márkus István* (sz.: Budapest, 1920.) szociológus, a bölcsészegyetemen folytatott tanulmányait követően 1945-től a Valóság c. folyóirat, később annak megszüntetéséig a Kelet-Európai Tudományos Intézet munkatársa volt. Az 1950-es évek elején bebörtönözték, szabadulása után agrárszociográfiai írásaival tűnt fel. A forradalom leverése után ismét börtönre ítélték, ahonnan 1961-ben szabadult. Egész pályafutását végigkíséri a magyar vidék viszonyainak kutatása, az agrárszociológia művelése. Főbb művei: Mit láttam falun? (1967.), Forradalom és szabadságharc 1848–1849 (1969.), Kifelé a feudalizmusból (1971.), Nagykörös (1979.), Európa élretör (1986.).

[2] A tanulmányt a Csillag c. folyóirat tette közzé, s annak egy sokszorosított példánya a kaposvári vitaestről készített jegyzőkönyv mellékleteként is megtalálható. Feltételezhető, hogy a vitaest szervezői a stencilezett másolatokat eljuttatták a meghívottak egy jelentős részéhez. Magának a jkv.-nek az eredeti példánya az MSZMP Somogy megyei Bizottsága Archívumának Somogyi ellenforradalom c. gyűjteményében maradt fenn. Bár a dokumentum nincs datálva és szignálva, mégis a kutatások alapján joggal állíthatjuk, hogy hiteles rögzítése az agrárpolitikai fórumon történteknek.

Szóbeli adatközlések nyomán majdnem teljes bizonyossággal állítható az, hogy a jegyzőkönyv hangfelvétel alapján készült, s nem kizárt, hogy az ÁVH megyei szervének közreműködésével. Az anyag ma már a Somogy Megyei Levéltárban (a továbbiakban: SML) található a XXVII. 518. f. MSZMP Somogy Megyei Bizottságának iratai 1957–1989, Tematikus gyűjtemény c. levéltári jelzettel ellátva.

A forradalom kirobbanásának előestéjén, azaz 1956. október 19-én megrendezett kaposvári vitafórum létrejötte közvetlenül kapcsolódott ahhoz a politikai-közéleti és szellemi folyamathoz, amelynek keretében megfogalmazódtak a Magyar Dolgozók Pártja, pontosabban a Rákosi Mátyás főtitkár (majd első titkár) és köre által vezérelt „szocializmus építés" súlyos következményeiből eredő társadalmi problémák, s azoknak a megoldását kereső különféle javaslatok. Hazánk gazdasági adottságainál fogva az egyik legfontosabb vitakérdés magától értetődően az volt, hogy a magát szocialistának nevező agrárpolitika miért és hogyan eredményezte a magyar mezőgazdaság válságos állapotának kialakulását? A politikai elnyomó gépezet segítségével kikényszerített részleges kollektivizálás, és az agrártársadalom szigorú, sőt könyörtelen gazdasági megsarcolásának következményei ellehetetlenítették a parasztság különböző rétegeit. Somogy megye lakosságát az agrárgazdaság túlsúlya miatt hatványozottan sújtották e politika negatív következményei, s így a megye közvéleménye[3] talán az átlagosnál is nagyobb várakozással figyelt a mezőgazdaság fejlődési lehetőségeiről, a termelőszövetkezetekről folytatott politikai vitákra. A számos forrásközlés és a még számosabb feldolgozás[4] jóvoltából ma már közismert, hogy a szellemi-politikai pezsgés mind a hatalmat monopolizáló kommunista párt — az MDP — berkeiben, mind pedig azon kívül egyaránt jelentkezett, s a reformerők a DISZ Petőfi Körének nyilvános vitáin egyre kritikusabban tárták fel a válság felé sodródó társadalom feszítő problémáit. A belpolitikai fejlemények somogyi visszhangját illetően is fontos emlékeztetnünk arra,

[3] A közvélemény kifejezés használatát természetesen megszorítással kell érteni. A megyei pártbizottság által kiadott Somogyi Néplap c. újságban csak 1956 szeptemberétől jelentek meg gyakrabban olyan írások, amelyek többé-kevésbé valósan tükrözték a helyi társadalom hangulatát és véleményét. Ugyanakkor egyes pártbizottsági és más szervek által készült bizalmas jelentésekből – különös tekintettel az ún. ÁVH Hivatalos emlékeztetőkre – szintén érzékelhetők a valódi közhangulatot kifejező megnyilvánulások, mint a jéghegy csúcsai.

[4] A DISZ Petőfi Körének szervezésében lefolytatott viták publikált jegyzőkönyvei és számos egyéb forráspublikáció (I. ezeket az irodalomjegyzékben!) áll az olvasó rendelkezésére a szellemi erjedés folyamatának megismeréséhez. Ugyanakkor nagyon sajnálatos, hogy – néhány egyedi közlést nem számítva – még mindig nem publikálták a Magyar Dolgozók Pártja vezető testületi üléseinek iratait.

hogy a demokratikus mozgalomnak a kaposvári származású Nagy Imre volt miniszterelnök neve lett mintegy a „zászlaja",[5]

A magyar agrárgazdaság és -társadalom helyzetének kérdései iránt különösen fogékonyak voltak a paraszti származású első generációs értelmiségi fiatalok, valamint az egykori népi mozgalomból táplálkozó humán értelmiségiek. A második világháború előtti falukutató mozgalom mintájára merültek fel olyan gyakorlati tervek ezekben a körökben, hogy a helyes agrárpolitika megalapozása céljából hasonló vizsgálódást kellene elvégezni a kollektivizálás által új útra térített magyar falvakban. Ezen elképzelések megvalósításának a jegyében került sor arra a somogyi tanulmányútra,[6] amelynek indítékáról ekképp nyilatkozott visszaemlékezésében Márkus István szociológus: „1955-ben történt a következő. Bent jártam a Művelt Nép szerkesztőségében [...], ott dolgozott Galgóczi Erzsébet is. Vele jó barátságban voltam, bementem hozzá, már nem is tudom miért. Akkor ott megjelent egy számomra máig ismeretlen somogyi tanító [...], és elmesélte az én jelenlétemben, hogy újra kezdték Somogyban vad erőszakkal a kollektivizálást abban a faluban is, ahol ő dolgozik, mint tanító. Talán meg sem mondta a nevét, annyira el akarta önmagát konspirálni. Szörnyű dolgokat mondott el arról, hogyan verik be gumibottal az ő falujában az embereket a termelőszövetkezetbe [...]. Mivel ott voltam, s én is végighallgattam ezt a panaszáradatot, mihelyt elment ez a fiatalember, mindjárt elhatároztuk Erzsivel, hogy lemegyünk Somogyba abba a faluba, amelyet a fiatalember emlegetett. Egy-két napon belül sikerült megszervezni a dolgot úgy, hogy lemehettünk és találtunk egy rettenetesen megfélemlített falut, ahol senki nem volt hajlandó szóba állni velünk, ami közvetett bizonyítéka volt annak, hogy ez a tanító igazat kellett, hogy mondjon."[7] Tehát csak 1956 kora nyarán alakult odáig a politikai helyzet, hogy Király István, a Csillag c. irodalmi

[5] Ismeretes, hogy *Nagy Imre* Kaposváron született 1896. június 7-én. A diákévek után az orosz fronton teljesített katonai szolgálatot, ahol fogságba került, s tagja lett az OK(b)P-nak. 1921-ben tért haza Magyarországra, s biztosítási tisztviselőként dolgozott a megyeszékhelyen, közben aktív tagja lett az SZDP-n belüli balszárnynak, majd az abból kiszakított MSZMP-nek. Kaposvári kommunista tevékenysége miatt büntetőeljárás indult ellene is, majd illegalitásba vonulva elhagyta az országot, s előbb Ausztriában, később pedig a Szovjetunióban a Kommunisták Magyarországi Pártjának emigráns szervezeteiben végzett pártmunkát. A kommunisták egyik legelismertebb agrárszakértője lett, s a felszabadulás utáni hazai politikai pályafutását döntően ez a körülmény határozta meg. Politikai pályájának utolsó szakaszai ma már jól ismertek mind a szakmai, mind pedig a szélesebb közvélemény előtt. A somogyiak körében iránta megnyilvánuló tisztelet annak is köszönhető volt, hogy az 1945 és 1954 közötti időszakban nagyon szoros kapcsolatot tartott szülőföldjével.

[6] Lásd erről részletesen *Márkus* tanulmányának bevezetőjét!

[7] *Márkus István* visszaemlékezése. SML XXXII. 10. f. 1956-os gyűjtemény, 18. cs.

folyóirat[8] felelős szerkesztője megbízást adott Márkus Istvánnak, Sántha Ferencnek, Szabó Istvánnak és Lázár Istvánnak[9] egy, a somogyi termelőszövetkezetek helyzetét feltáró szociográfiai munka elkészítésére.

Joggal vetődik fel rögtön az a kérdés, hogy az ország milyen adottságokkal rendelkező tájegységére érkezett a négy fiatal író? Az a tény eléggé közismert, hogy Somogy megye hazánk agrárjellegű tájai közé tartozik s egyike volt annak a két-három vármegyének, ahol a feudális eredetű nagy- és középbirtokos rétegek a XX. század közepéig megőrizték túlsúlyos gazdasági szerepüket. Az 1935-ös birtokösszeírásból kiderül, hogy Somogyban a 100 kat. holdnál nagyobb földtulajdonnal rendelkezők birtokolták az összes földterület 57,8%-át. A kései feudalizmusból megörökölt, szélsőségesen polarizált birtokmegoszlás több tényező hatásának eredményeként az 1920–1930-as években lényegesen nem módosult.[10] Ez azt is jelenti egyúttal, hogy a földtulajdon mintegy 30%-át birtokló kis- és középparasztság — az 5–50 kat. hold nagyságú birtokkal rendelkezők — többségének gazdasági és szociális helyzete viszonylagosan stabilizálódott.

Az 1945-ös földreform végrehajtásának országos eredményei közismertek. A Somogy megyei birtokviszonyok átalakulásában természetesen kiemelkedő je-

[8] Az irodalmi és kritikai folyóiratot 1947-ben alapították az MKP-ban működő, illetve hozzá közel álló írók és költők. 1950-től a Magyar Írók Szövetségének központi folyóirata lett, 1953-ig *Aczél Tamás* volt a főszerkesztője, majd *Király István* a felelős szerkesztője. Az 1956-os forradalomban jelentékeny szerepet betöltött írókkal szembeni kemény politikai megtorlás és ideológiai hadjárat körülményei között megszűnt, s helyette 1957 őszén indították meg a Kortárs c. havi folyóiratot.

[9] *Lázár István* (sz.: Sárospatak, 1933.) József Attila- és Rózsa Ferenc-díjas író, újságíró. Az 1950-es évek közepén az Irodalmi Újság és az Életképek munkatársa – ebben a minőségében vett részt a somogyi tanulmányúton –, majd 1960-tól a Köznevelés, azután pedig 1964-től a közelmúltig a Valóság c. folyóirat szerkesztője, majd főszerkesztője volt. Főbb művei: Angliai vakáció (1964.), Kiált Patak vára (1974.), Vélemények és vallomások (1978.), Örkény István (1979.), Kis magyar történelem (1989.).

Sánta Ferenc (sz.: Brassó, 1927.) József Attila- és Kossuth-díjas író. Főbb művei: Téli virágzás (novellák – 1956.), Farkasok a küszöbön (elbeszélések – 1961.), Az ötödik pecsét (regény – 1963.), Húsz óra (regény - 1964.), Az áruló (regény – 1966.), Isten a szekéren (novellák – 1970.), Kicsik és nagyok (novellák – 1982).

Szabó István (Cserszegtomaj, 1931. – Budapest, 1976.) paraszti származású József Attila-díjas író. Elsősorban novellái ismertek, első kötete 1956-ban jelent meg Lázadó címmel.

[10] A XX. századi magyar agrárviszonyok – egyebek között a birtokmegoszlás – alakulásáról tájékozódhat az olvasó pl. *Gunst, Orbán* munkáiból, a somogyi agrártársadalom helyzetéről pedig *Kanyar* és *Benke* publikációiból (l. az irodalomjegyzéket!). A folyamat általunk jelzett irányáról pl. *Orbán Sándor* ír részletesen, s megállapítja, hogy több tényező együttes hatásának eredőjeként a parasztság egyes rétegei között nem növekedett a polarizáció a két világháború közötti időszakban. Másfelől az is tény, hogy ugyanabban a korszakban valamelyest növekedett a törpebirtokosok aránya Somogyban. L. *Orbán,* 13–19. o.

lentősége volt a nagybirtokrendszer megszüntetésének.[11] Ez egyfelől abban nyilvánult meg, hogy a 0–5 kat. holdas törpebirtokok száma a korábbinak kevesebb mint 40%-ára csökkent, s arányuk az összes birtokosok 71,3%-ról 40,7%-ra zsugorodott. Az 1940-es évek végén érvényesített, s politikai töltettel felruházott paraszti földbirtokkategóriák szerint a kis-, illetve középparasztinak minősült 5–25 kat. holdas birtokkal rendelkezett a gazdálkodók 57,4%-a, tehát e rétegeknek meghatározó szerepe volt a megye agrárgazdaságában és -társadalmában. Az ugyanekkor felgyorsított kollektivizálás néhány év alatt jelentős, de nem gyökeres változásokhoz vezetett a somogyi agrárgazdaság birtokstruktúrájában.

Az önálló termelőszövetkezetek, valamint a termelőszövetkezeti csoportok tömeges szervezésének eredményeként Somogyban az 1953 júniusi állapot szerint 305 mgtsz és tszcs 23 044 taggal 158 321 kat. holdas földterületen gazdálkodott. Az újabb, 1955–56-os tsz-szervezési kampány nyomán mindössze annyi érdemi változás történt, hogy 329-re nőtt a tsz-ek és tszcs-ok száma. A két, nem kevés erőfeszítéssel, de annál több fájdalommal és sérelemmel együtt járó hatalmas kollektivizálási kampány tehát nem tudta megszüntetni Somogyban sem a magánparaszti gazdálkodás túlsúlyát.[12] Az egyéni tulajdonban lévő gazdaságok szerkezeti megoszlása természetesen változott, mégpedig olyan irányban, hogy a birtokkal rendelkezőknek már több mint fele csak 0–5 kat. holdon gazdálkodott, s egy évtized alatt 10%-kal csökkent a kis- és középbirtokos paraszti rétegek aránya. A különféle birtokösszeírások egyike sem nyújt biztos támpontot a gazdagparaszti birtokok részesedésének pontos bemutatásához, de a somogyi agrárgazdaságban betöltött szerepüket érzékeltetik a következő számarányok: 1935-ben az összes földterület 2–3%-át birtokolták, 1949-ben a gazdasággal rendelkezőknek kb. 1,5, 1956-ban pedig 0,3%-át alkották.

Visszatérve az írók vállalkozásához, bízvást állítható, hogy ahhoz nem kis politikai bátorságra volt szükség még 1956 nyarán sem. Ismeretes az, hogy az MDP Központi Vezetősége határozatban ítélte el egyes irodalmi körök „revizionista és szocialistaellenes" tevékenységét, vagy pl. témánk szempontjából sem érdektelen említeni azt a tényt, hogy a TTIT Országos Elnökségét ugyanekkor kötelezték arra, hogy nyilvánosan határolódjon el a Kossuth Klubban folyó vitákon megnyil-

[11] Az 1945-ös földreform végrehajtásának somogyi eredményeiről a különféle egykorú források, statisztikai kiadványok nem szolgálnak pontos és egybehangzó összesítő adatokkal. A téma helytörténeti irodalma (*Kanyar,* 291–302. o.; *Benke* 17–18. o.) ezzel a problémával küszködve kísérelt meg elfogadható számszerű értékelést adni a földreform-rendelet végrehajtásáról.

[12] Somogy megyében az egyéni parasztok gazdálkodtak a földterület 42,9%-án, ugyanakkor a termelőszövetkezetek csak 14,7%-át birtokolták. (Az 1956. június 30-i állapot szerint.) Érdemes azt is megemlíteni, hogy – a megye korábbi uradalmas jellegéből adódóan – állami vállalatok kezén volt a földterület kb. egyharmada. In: Somogy megye fontosabb statisztikai adatai. 1957. KSH Somogy Megyei Igazgatósága. Kaposvár, 85. o.

vánult „ellenséges" fellépésektől.[13] A somogyi tanulmányút nyomán a fiatal írók mindegyike elkészítette a meglátogatott faluról, illetve falvakról a saját „jelentését", s azok alapján írta meg Márkus István a Somogyi összegezés c. tanulmányt, amelyet szeptemberben publikált a megbízást adó Csillag c. folyóirat. A megye mezőgazdaságának akkori állapotáról történeti megalapozással felrajzolt látlelet részletes tartalmi elemzése nem feladata e bevezető írásnak, ugyanakkor szükségesnek látszik annak beágyazása az 1945 utáni évtized agrárelméleti és -politikai vitáinak összefüggéseibe. Ennek előtte azonban érdemes nyomon követni a tanulmány sorsának alakulását, és a terjedelmes jegyzőkönyv megszületésének körülményeit.

Az összegező írás megjelenése érthetően komoly visszhangot váltott ki Somogy politikai közvéleményében, mind a helyi hatalom, mind pedig az értelmiség köreiben. A tanulmány fogadtatásáról többnyire csak utólagos információk állnak rendelkezésre, melyek alapján megállapítható, hogy nem csak a szerzők és somogyi értelmiségi híveik, hanem a megye illetékes vezetői is szükségesnek tartották egy olyan fórum összehívását, amelyen a Somogyi összegezéshez kapcsolódva megvitathatják az agrárpolitika kérdéseit.[14] Ezen a ponton lép be történetünk színterére a Természet- és Társadalomtudományi Ismeretterjesztő Társulat, ugyanis annak Agrártudományi Szakosztálya rendezte meg az Írószövetséggel közösen a Kossuth Klubban, 1956. szeptember 25-én a Somogyi összegezés budapesti vitáját. Eddig nem került elő a vitáról készült közvetlen írásos feljegyzés vagy sajtótudósítás,[15] ezért álljon itt először egy részlet Márkus István visszaemlékezéseiből: „Itt főképpen — de nem egyedül Somogyból jött — agrárszakemberek és pátpolitikusok erősen támadták a cikket. Erre megint csak azért emlékszem, mert a Fő utcán[16] is emlékezetembe idézték, különben nekem ez elmosódik, mert halvány előzménye volt az igazi vitának, ami Kaposvárott zajlott le. Azt tudom, hogy meglehetősen éles volt a konfrontáció. Azonban ez nem abban az irányban alakult ki, hogy most már tárgyilag igaz vagy nem igaz, vagy mennyiben igaz, amit én a Somogyi összeg-

[13] A TTIT Országos Elnökségének nyilatkozata. Szabad Nép, 1956. július 10.

[14] Az agrárvita megrendezésének körülményeiről és a különböző csoportok ezzel kapcsolatos szándékairól egy-egy sajtóközlemény, illetve levéltári forrás kivételével csak a forradalom leverését követő megtorlás pártirataiból és a bírósági büntetőeljárások peranyagaiból tájékozódhatunk. Az előbbi csoporthoz sorolandók a megyei lap előzetes híradásai, és egy 1956. szeptember 29-én tartott pártbizottsági ülés jegyzőkönyve, az utóbbiakhoz pedig több megyei pártbizottsági ülés és jelentés anyaga továbbá *Kunszabó Ferenc, Petőcz Sándor* és másoknak a Somogy Megyei Bíróság irattárában fellelhető periratai.

[15] A tanulmánynak a Kossuth Klubban megtartott vitájáról valószínűleg részletesen szóltak a fent említett megyei pártbizottsági ülésen. A feltételes mód használata azért indokolt, mert csak az első titkár összefoglalóját tartalmazza a jegyzőkönyv. A későbbi MSZMP rendezvényeken is többször esett szó erről a vitáról (l. később!).

[16] *Márkus* megjegyzése utalás arra, hogy a forradalom leverése után, a *Kardos László* és társai ügyében lefolytatott peres eljárás során az ellene felhozott egyik vádpont a Somogyi összegezés megírása és az annak vitáin történt szereplése volt.

zésben megírtam vagy mi az, amit kihagytam, jóllehet a dolognak egy másik oldala lehetett volna. Ilyenek is elhangzottak, de a lényeg az volt, hogy ki az illetékes? Lehet-e az, hogy ilyen „szedett-vedett" pesti, ráadásul zsidó-gyanús értelmiségiek (ezt nem mondták ki természetesen, ezt nem lehetett kimondani, csak érzékeltették, valamilyen más szavakba formálták), ilyen polgári irodalmárok, újságírók —, ezek jönnek, s miközben mi véres verítékkel dolgozunk a magyar mezőgazdaság felemelésén, a közben keresztbe tesznek nekünk ilyen gézengúzok."[17]

A fővárosban rendezett vita napirendre került a Magyar Dolgozók Pártja Somogy Megyei Bizottságának szeptember 29-i ülésén.[18] A megyei első titkár vitazáró összefoglalójából kiderül, hogy a testületi ülésen többen is megtették észrevételeiket a Somogyi összegezéssel és annak budapesti vitájával kapcsolatosan, s ezek után az első számú pártvezető ekképpen fogalmazta meg álláspontját: „...Véleményem szerint feltétlenül helyes lett volna felszólalni és elmondani a véleményünket, azt, hogy Somogy megyében a Somogy Megyei Pártbizottság, a Titkárság is elítéli az erőszakoskodást, és azokkal szemben fel is léptünk, akik erőszakoskodtak, nem egyet leváltottunk. Nekünk nem szabad egy lépést sem hátrálni a viták elől." A történtekből azt a tapasztalatot szűrte le, hogy elébe kell menni az ilyen vitának, s ennek megfelelően azt javasolta, hogy meg kell engedni a tanulmány kaposvári vitájának megrendezését, s arra a párton belül alaposan fel kell készülni.

A fentiek alapján úgy tűnik, hogy már a budapesti vitán szóba került egy, a megyeszékhelyen tartandó agrárvita megrendezése, amelynek sikere érdekében az érintettek komoly előkészítő munkát végeztek. Az országos és a helyi politikai feltételek időközbeni átalakulása — közel egy hónap telt el ! — miatt azonban már nem csak a szűkkörű szakmai vitáról szól a történet. 1956 szeptemberében–októberében a kaposvári értelmiségi fiatalok egy csoportja lépéseket tett annak érdekében, hogy a Petőfi Kör mintájára létrehozzanak egy állandó közéleti fórumot. Több előkészítő baráti beszélgetés, és a megyei pártbizottság vezetőivel folytatott viták eredményeként október közepén határozták el a DISZ Zrínyi Miklós Körének életre hívását. Ebben tehát szerepet játszottak a Somogyi összegezés vitájának előkészületei is, amelyek során az Írószövetségnek és a TTIT Agrártudományi Szakosztályának, mint rendezőnek továbbá a megyei pártbizottságnak a képviselőivel tárgyaltak a Kör szervezői. A pártbizottság az utolsó pillanatig ragaszkodott ahhoz, hogy egy szokásos, a három rendező fél által meghívottak részvé-

[17] *Márkus* visszaemlékezése, 10–11. o.

[18] SML XXVII. 550. f. MDP Somogy Megyei Bizottságának iratai 1948–1956., 1/34. cs. 302–307. o.

telével és a nyilvánosság kizárásával megrendezendő politikai-szakmai értekezletre kerüljön sor.[19]

A jelzett szándék ellenére — a politikai légkör és az erőviszonyok rohamos megváltozásának jeleként —, a helyi lapban két egymást követő napon is előzetes híradás jelent meg a vitafórumról, melyek közül a másodiknak az alábbi részlete figyelemre méltó: „A Megyei Pártbizottság és a TTIT Központi Agrártudományi Szakosztálya Márkus Istvánnak a Csillag szeptemberi számában megjelent Somogyi összegezés c. írásáról vitát rendez. A vitát — mely minden más híresztelés ellenére nyilvános —, ma délután 3 órakor tartják a Kaposvári helyőrségi Tiszti Klubban. (Április 4. u. 4.)"[20] A közleményekből világosan kiderül, hogy a megyei pártbizottság befolyása meggyengült a Zrínyi Kör szervezésében résztvevő értelmiségiek körében, s ennek nyomán válhatott igazán ismertté a helyi közvélemény előtt a kaposvári vita terve. A körülmények alakulásáról így emlékezett meg Kunszabó Ferenc 1956. november 2-án, a Zrínyi Kör történetét ismertető cikkében: „A Somogyi összegezés vitájával kezdődött. A vita nyilvánosságát mi harcoltuk ki, mi vittük át az egybegyűlt tömeget a moziba."[21]

[19] Az említett pártbizottsági ülésen a megyei első titkár így fogalmazott a tervezett vitáról: „...Az a véleményem, meg kell engedni, hogy meglegyen Kaposváron. Előzőleg a párt berkeiben meg kell vitatni a Somogyi összegezés című cikket. Be kell vonni az értelmiséget is, és vegyen részt az értelmiség is a 19-i vitán. Elsősorban, akik közvetlenül nem vettek részt a tsz-fejlesztésben, vagy résztvettek a tsz-fejlesztésben, foglaljanak álláspontot ezekben a kérdésekben. Ez feltétlenül hasznos lesz és látják Budapesten, hogy a Somogy megyei értelmiség az igazságnak megfelelően állást foglal ezekben a kérdésekben." Uo.: 304. o.

[20] A Somogyi Néplap 1956. október 18-i számának címoldalán kiemelt helyen jelent meg híradás Helyes-e az eddigi út címmel arról, hogy a TTIT Központi Agrártudományi Szakosztálya vitát rendez a tsz-mozgalomról. A másnapi szám 3. oldalán publikálták az idézett újabb közleményt a vitafórumról.

[21] *Kunszabó Ferenc* (1932. február 6. Nyírpazony) többgyermekes agrárproletár családból származik, a kommunista ifjúsági mozgalomban, majd a Magyar Kommunista Pártban tevékenykedett. Négy évig a Lenin Intézetben tanult, ahonnan – akárcsak az MDP-ből – 1955 nyarán kizárták, mert bírálta az 1955. március 4-i KV határozatot, amelyben elítélték Nagy Imre „jobboldali opportunista elhajlását". K. F. ezután néhány hónapig különböző munkahelyeken próbálkozott, majd 1956 áprilisától a Somogyi Néplap mezőgazdasági rovatának munkatársa lett. Az 1956 nyarán-őszén kibontakozó kaposvári értelmiségi mozgalom vezéralakja volt, tehát egyik létrehozója a DISZ Zrínyi Miklós Körének. Kiemelkedő szereplője volt a forradalom első kaposvári eseményeinek, majd pedig az 1956. október 31-től november 4-ig Szabad Somogy néven megjelent helyi lap felelős szerkesztői teendőivel bízta meg a Somogy Megyei Forradalmi Nemzeti Tanács. Ebben a minőségében írta az idézett, visszatekintő jellegű cikket a Zrínyi Miklós Kör történetéről. 1957-ben 10 év börtönbüntetésre ítélte a Kaposvári Megyei Bíróság, majd az ítéletet a Legfelsőbb Bíróság 7 évre módosította. Az amnesztia után előbb hajógyári dolgozó volt, majd az MTA Szociológiai Kutatócsoportjában dolgozott. Ezt követően az Agrárgazdasági Kutatóintézetnél, azután az OSZK főmunkatársaként dolgozott. Jelenleg a Hunnia c. folyóirat felelős szerkesztője. Főbb művei: Sárköz (szociográfia – 1972.), Elnöktípusok a termelőszövetkezetekben (1974.), Jászföld (szociográfia – 1980.), És ég az oltár (1983.), Nevelő idő (1983.).

A politikai vitafórummá szélesedett agrárvita tartalmi kérdéseiről és hangulatáról a fennmaradt gyorsírói jegyzőkönyv és a helyi lap tudósításai[22] érzékletes képet nyújtanak. A Somogyi Néplap először az 1956. október 21-i kiadás címlapján számolt be részletesen a történtekről: „Fél háromkor már egyetlen üres ülőhelyet sem lehetett találni a Helyőrségi Tiszti Klub nagytermében. Megdőlt az aggódás, hogy hiába hirdettünk nyilvános vitát, úgysem jönnek el az emberek. Három előtt pár perccel az ülők egyszerre csak felálltak a székekről, s elindult a tömeg. Irány a Vörös Csillag mozi! Megteltek a sorok hamar, sőt pár percen belül több soros embergyűrű képződött a székek mögött. Hozzávetőlegesen 1200–1300 ember gyűlt össze. S hogy ez a szám nem magasabb, arról az épület nagysága tehet. Eljött sok termelőszövetkezeti elnök, tag és egyénileg dolgozó paraszt. Eljöttek a kaposvári munkások, hivatali dolgozók és értelmiségiek közül számosan. Jelen voltak a megyei, járási párt- és tanácsvezetők, mezőgazdasági funkcionáriusok, szakemberek. Vendégül láttuk Dobi István elvtársat, az Elnöki Tanács elnökét, Tildy Zoltánt, volt köztársasági elnököt, Z. Nagy Ferencet, az országgyűlés mezőgazdasági állandó bizottságának elnökét, s több miniszterhelyettest. Eljöttek Baranya, Zala, Hajdú-Bihar és Bács megyék párt- és tanácsvezetői, mezőgazdasági szakemberei is. A vita iránt megnyilvánuló érdeklődés — s a tény, hogy megyénk és Kaposvár népének minden rétegéből voltak ott —, bizonyítja, hogy a termelőszövetkezeti mozgalom, s egyáltalán az egész mezőgazdaság továbbfejlődése érdekli a népet, az egész nép ügye!"

A jelenvoltak szakmai, politikai, egyszóval szociológiai összetételével kapcsolatban említést érdemel a jegyzőkönyv eredeti példánya mellett található két névjegyzék. Valószínűleg mindkettőt a megyei pártbizottságon készítették, s az egyik a meghívandó tsz-vezetők és szakemberek névsorát, a másik pedig a megyéből, más agrárjellegű megyékből meghívandó agrárszakemberek, egyéb értelmiségiek és vezetők névsorát tartalmazza. Ennél több közvetlen adat nem áll rendelkezésre, ám a tudósítás első mondatai elégséges alapul szolgálnak a vitaest társadalmi és politikai súlyának megítéléséhez. A gyűlés szociológiai arculata azonban nem csak a vita tartalmasságát és hangulatát meghatározó körülmény volt, hanem rövidesen politikai kérdéssé változott a forradalom résztvevői elleni politikai-ideológiai hadjáratban (1. később!). A tudósítás, valamint a jegyzőkönyv tartalma alapján a Somogyi összegezés kaposvári vitája tehát olyan autentikus és reprezentatív fórumnak tekinthető, amely valódi lehetőséget teremtett a magyar agrártársadalom válságos helyzetéből fakadó problémák feltárására, és a lehetséges kivezető utak megvi-

[22] Az idézett terjedelmes beszámoló után a 23-i, keddi lapszámban folytatták a vitafórumon történtek ismertetését. Az október 21-i szám címoldalán az eseményhez kapcsolódó interjúkat is közöltek, melyek közül figyelemre méltóak a *Sási János* országgyűlési képviselő, a Mezőgazdasági Igazgatóság vezetője által elmondottak, aki egyetértését fejezte ki a vitában elhangzott javaslatok többségét illetően. Annál érdekesebb, hogy az 1957 júniusában tartott tsz-tanácskozáson (l. később!) ezzel éppen ellentétesen nyilatkozott meg az általa elmondott bevezető referátumban.

tatására. A nagyfokú érdeklődést minden bizonnyal a Márkus tanulmányában is hangsúlyosan taglalt körülmények, tehát az 1955/56-os tsz-szervezési kampány somogyi méretei és módszerei alapozták meg. S végül talán az a körülmény sem hanyagolható el, hogy az MDP központi lapja, a Szabad Nép éppen október 19-én közölt viszonylag részletes beszámolót a Kossuth Klubban 17-én, a Kertmagyarország c. tanulmányról rendezett vitáról.

A jegyzőkönyv tanúskodik arról, hogy a vita érdemi és tartalmas volt, továbbá következtetni lehet izgatott és forró hangulatára. A közismert vendégek, illetőleg a számos felelős beosztású személy jelenléte, valamint a hallgatóság nagysága és hangulata arra sarkallta a felszólalók többségét, hogy őszintén és élesen fogalmazzák meg mondandójukat a korszak agrárpolitikájáról, s annak erőszakos, elnyomó eszközeiről és elnyomorító következményeiről. A gyűlés közönsége vegyes fogadtatásban részesítette az elhangzottakat. A fent említett híradásokon túl nem maradt fenn olyan egyidejű forrás, amelyből további ismereteket szerezhetnénk a vita lefolyásáról és fogadtatásáról. A Somogyi összegezés vitájával foglalkozó későbbi pártdokumentumok szerzői a politikai elfogultságuk miatt úgy festették le a vitaest légkörét, hogy ott eleve ellenségesen fogadtak minden, a szocialista gazdálkodás melletti felszólalót vagy érvelést, mégpedig a gyűlés szervezőinek tudatos tevékenysége miatt. Álljon itt ismét egy idézet Márkus visszaemlékezéséből, aki közel négy évtized távlatából kísérelte meg felelevéníteni emlékeit Dobi és Tildy szereplése kapcsán: „Hogy melyikük beszélt előbb, azt már nem tudom, a Dobit úgy emlékszem kifütyülték [...] Ő mondta a magáét, miután meghallgattak egy-két felszólalást és éppen olyat, amely nagyon indulatos volt s akkor a Dobi megvédte a pártot, a kormányt, a tsz-mozgalmat. Akkor látszott, hogy a nép és az országvezetés között mekkora a szakadék [...] Ezek után — azt hiszem nem mindjárt Dobi után, még egy-két felszólalást megvárva —, megszólalt Tildy és sokkal diplomatikusabban, a maga elképzelése szerint a nép nyelvén [...] De nem volt sikere ezzel sem az én emlékezetem szerint. Őt figyelmesen hallgatták, tehát nem volt pfujolás meg fütyülgetés; meghallgatták, de azért az utána következő felszólalásokból is kiderült, hogy „nem kell már nekünk ez a duma", mert itt nem a nagy nemzeti megbékélésről van szól".[23]

Az agrárvita hatásának és utóéletének alakulását meghatározták a néhány nap múlva bekövetkező forradalmi események, majd azok leverése és a kommunista párturalom restaurációjának politikai érdekei és kívánalmai. Utóbbiak miatt az eseményt rövid idő múltán mint az „októberi ellenforradalom" megyei előjátékát aposztrofálták a helyi pártpropagandában.

A hatalom vezetői számára legalább két körülmény miatt igen lényeges kérdés volt annak bizonyítása, hogy a Somogyi összegezés és annak vitája úgymond a somogyi ellenforradalmi események szellemi előkészítője volt. A vitaest szervezői-

[23] *Márkus* visszaemlékezése, 15–16. o.

nek egy része tevékeny szereplője volt az októberi forradalom kaposvári eseményeinek, s a velük szembeni politikai büntetőperek egyik „bizonyító" anyagaként szolgáltak a vele kapcsolatos dokumentumok.[24] Talán ennél is fontosabb körülménynek tekinthető az a tény, hogy a somogyi termelőszövetkezetek több mint 90%-a felbomlott 1956 őszén.[25] Az 1949-es agrártulajdonviszonyok kvázi robbanásszerű helyreállása mindenképpen olyan tényező volt, amelynek meg kellett találni a „felelőseit", s így kézenfekvő volt a Somogyi összegezés, mint bűnbak kijelölése. Az MSZMP ideiglenes megyei vezetőségének december 20-i ülésén[26] elhangzott beszámolóban már az „ellenforradalmi erők nyomását" nevezik meg a felbomlási folyamat általános ösztönzőjeként, bár a napirend vitája során még szó esett az erőszakos szervezési módszerekről is.

Az agrárvita politikai megbélyegzése akkor következett be, amidőn az uralkodó párt vezetősége már a „kemény kéz" politikájával látta lehetségesnek a diktatúra végleges megszilárdítását. A politikai megtorlás ideológiai alátámasztását jelentette annak a kampánynak az elindítása és gyors kiszélesedése, amely bizonyítani kívánta az októberi–novemberi események ellenforradalmi jellegét. Az MSZMP IKB Szervező Bizottságának 1957 februári ülésére készített somogyi jelentésben, és az ülésről kiadott Tájékoztatóban pl. ezt írták a történtekről: „A cikk és a vita a termelőszövetkezetek nagyarányú feloszlásának ideológiai előkészítését biztosította. A vitán nemcsak a tsz-kérdésről volt szó, hanem nagy helyet foglalt el az ország politikai, gazdasági, kulturális ... stb. kérdéseinek provokatív megvitatása, s így a vita nemcsak a termelőszövetkezetek ellen, de a párt és a népi demokrácia elleni politikai és ideológiai támadást is jelentett."[27]

Nem sokkal ezután a helyi pártlapban ötrészes cikksorozatot jelentettek meg Somogyi extramagyarok tündöklése és bukása címmel, amelyben nem kevés figyelmet fordítottak a DISZ Zrínyi Miklós Köre „ellenforradalmi" tevékenységének bemutatására, s ennek kapcsán a vitaest hasonló funkciójának igazolására. Az első

[24] A *Kunszabó Ferenc* továbbá *Petőcz Sándor*, az MTI helyi szerkesztőségének munkatársa ellen indított büntetőeljárásban – amely a Kaposvári Megyei Bíróság, B.287/1957/4. számon iktatott ügye volt (a periratot a Somogy Megyei Bíróság irattárában őrzik) –, egyik lényeges vádpontként vizsgálták az agrárfórum megrendezésében játszott szerepüket. Más politikai büntetőperekben is jutott szerep az agrárvitának, néhány szervező esetében pedig a munkahelyi előmenetelt gátolták meg erre hivatkozva.

[25] A tsz-ek felbomlásának méreteiről pontos tájékoztatást nyújt az MSZMP IKB Szervező Bizottságának 1957. február 20-i ülésére készült somogyi jelentés, amelyből kiderül, hogy a 327 tsz-ből és 12 tszcs-ből 297 feloszlott, sőt a megmaradottakból is tömegesen léptek ki a parasztok. Tehát az országos átlagot jóval meghaladó mértékű volt Somogy megyében a kollektívnak nevezett gazdaságok összeomlása. In: Magyar Országos Levéltár Legújabbkori Gyűjteménye, 288. f. Az MSZMP Központi Bizottságának iratai 1957, 6/11. cs. 1–22. o.

[26] SML XXVII. 518. f. 1957 Az MSZMP Somogy Megyei intézőbizottsága (Végrehajtó Bizottsága) üléseinek jegyzőkönyvei, 4. cs. 1–27. o.

[27] MOL L. Gy. 288. f. 1957, 6/11. cs. 18. o.

cikkben pl. ez olvasható a szociográfiai írások szerzőiről: „Ezekben az időkben készülődött Márkus István író is néhány kebelbarátjával a Somogyi összegezés megírására, amelyben a termelőszövetkezeti mozgalomban elkövetett hibákat elferdítve, meghamisítva tárta a nép elé. Ennek az volt a célja, hogy a szocializmus építésében elért eredményeinket elhomályosítsa, zavart idézzen elő a társas gazdálkodás útján haladó és oda belépni szándékozó dolgozó parasztok között."[28]

Az agrárvitának már végleges politikai minősítését fogalmazták meg a megyei pártvezetés május 10-i ülésére készült előterjesztésben: „Az októberi ellenforradalmat megelőzően az ellenforradalom külső és hazai képviselői összefogtak és erre a leghűségesebb szövetségesre (ti. a szövetkezeti parasztságra — Sz. L.) vetették rá magukat, és indítottak nyílt támadást a szövetkezeti mozgalom ellen. Ezt kezdték meg az Írószövetségen keresztül szeptember 25-én a Kossuth-klubban, majd ezt követően október 19-én a Somogyi összegezés című vitán. Lényegében véve ez volt a tsz-ek szétbomlasztásának eszmei előkészítése, majd október 23-án s ezt követő napokban, amikor már elérkezettnek látták az időt a népi hatalom megdöntésére, a falu és a párt szétverése mellett elsősorban a szövetkezetek szétverésére törekedtek."[29] Ez a pártgrémium készítette elő a júniusban tartott termelőszövetkezeti tanácskozást, amelyet mintegy a Somogyi összegezés ellenpontozására rendeztek meg. A tanácskozás több hozzászólója is a fentihez hasonló szellemben idézte fel az 1956. október 19-i agrárfórumon történteket, s azt igyekeztek bebizonyítani a megye közvéleményének, hogy a budapesti írók úgymond „kiválasztották megyénket" a termelőszövetkezeti mozgalom szétbomlasztását célzó törekvéseik realizálása céljából. Talán nem lesz érdektelen idézni a megyei első titkár hozzászólásából, mert néhány — fentebb már említett, de most általa erősen hangsúlyozott érvet fejtett ki az esemény denunciálása érdekében: „Igen sok olyan prókátora volt a parasztságnak, akik az érdekeit kívánták védeni [...] Az író urak a Somogyi összegezés vitájában be akarták bizonyítani, hogy a parasztság számára a szövetkezés útja járhatatlan és a nyomor felé vezet. A parasztok érdekében, megbízásából beszéltek Márkus és társai, akik soha nem ismerték a paraszti életet és nem értettek a földhöz. Másrészt azok vettek részt e vitán, akik deklasszált elemek voltak és csak azok nem tudtak beszélni, akiknek érdekében folyt ez a vita. Az a tanácskozás nem így volt, mint ez a mostani, hanem az író urak előkészítették a felszólalókat és azt ragadták ki, amelyik negatív vonatkozású volt és

[28] Az átmenetileg Somogyország névre átkeresztelt helyi pártlap 1957. március 22–27-i számaiban publikálták a cikksorozatot. A megye közvéleményének ebből kellett megtudnia és tudomásul vennie a „somogyi ellenforradalom" tényét és az „ellenforradalmárok" kilétét. Feltétlenül meg kell említeni azt is, hogy ugyanekkor zajlott Kunszabóék pere, s gyakorlatilag ez a sorozat készítette fel a közvéleményt az ebben és más perekben hozott súlyos ítéletekre.

[29] SML XXVII. 518. f. 1957. 65. cs. 1. o.

nem azt, amelyik a termelőszövetkezeteinket jellemezte. A jelenlévő szövetkezeti tagok be tudják bizonyítani és ha megvizsgáljuk a tsz-ek helyzetét, láthatjuk, hogy az jövedelmező és jó."[30]

A tanulmány és a kaposvári vitaest politikai utóéletének, pontosabban a lényegesebb momentumainak[31] felvillantása után vissza kell kanyarodni ahhoz a korábban már felvetett kérdéshez, hogy a Somogyi összegezés miként illeszkedett a korszak agrárelméleti és -politikai vitáinak folyamába? Márkus szociográfiáját olvasva egyértelműen adódik az a következtetés, hogy felfogására döntő hatással voltak Nagy Imre agrárközgazdászi nézetei és az első miniszterelnöksége idején megvalósított agrárpolitikája. Ez a körülmény is indokolttá teszi a második világháború utáni időszakban lefolytatott, többnyire rövidre zárt agrárpolitikai viták vázlatos áttekintését.

A már hivatkozott történeti munkákból jól ismert, hogy az 1945-ben végrehajtott agrárreform gyökeres fordulat kezdetét jelentette a magyar mezőgazdaság történetében. Az 1948–49-ig tartó átmeneti időszakban lezajlott agrárgazdasági változások értékelése[32] nemcsak a különböző felfogású politikai pártok, hanem az azonos pártbeli szakemberek és politikusok között is vitákat eredményezett. A további fejlemények szempontjából döntő szerepe volt az uralkodó, majd egyeduralmi pozícióba került kommunista párt vezetőségében lezajlott politikai vitáknak, ezért e rövid kitekintésben nem kerül sor a többi koalíciós párt agrárpolitikai felfogásának bemutatására. A Magyar Kommunista Párt 1947 végén és 1948 első felében alakította ki, majd hozta nyilvánosságra a Gazdaságpolitikai irányelvek, valamint a Szövetkezetpolitikai irányelvek néven ismert dokumentu-

[30] Az 1957. június 23-i tsz-tanácskozás jegyzőkönyve, SML XXVII. 518. f. 1957, 67. cs. 45. o. Egyébként ekkor már a kaposvári születésű, és 1953-ig Kaposvárott, majd a megye különböző járásaiban pártfunkcionáriusként működő *Szirmai Jenő* volt a megyei pártvezető az 1956. december 8-i pártaktíva-értekezlet óta. Később, 1961-től nyugdíjazásáig az OTP egyik vezetője, hosszú ideig vezérigazgatója volt.

[31] Az esemény politikai utózöngéi közül egyet talán érdemes még felidézni. Ismeretes, hogy az általános politikai amnesztiát követően lassan-lassan publikálhattak, illetve szerepelhettek a korábban elítélt írók és tudósok. 1967-ben megjelent *Márkus István* Mit láttam falun? c. szociográfiai kötete, amelyben Helyzetkép és javaslat címmel publikálta a Somogyi összegezést is. Erre reagálva a Somogyi Néplap 1968. február 4-én igen nagy terjedelmű írást tett közzé, amelyben élesen bírálta a revizionistának minősített tanulmány újbóli megjelentetését, valamint annak tartalmát. Maga a megyei párt végrehajtóbizottság pedig a február 13-i ülésén, s az MSZMP KB-nak felterjesztett információs jelentésében azt állította, hogy a megye közvéleménye tiltakozik *Márkus* és *Kunszabó* közszereplése ellen, s erre hivatkozva intézkedést kértek a pártközponttól. SML XXVII. 518. f. 1968. Az MSZMP Somogy Megyei Végrehajtó Bizottsága február 13-i ülésének jkv-e. A Kunszabó Ferenc és Márkus István írók nyilvános szereplésének észrevételezése c. napirend.

[32] A kérdés történeti feldolgozását illetően l. az irodalomjegyzék megfelelő tételeit!

mait.[33] Ezek megfogalmazása során részben „belső", részben nyilvános vita alakult ki arról, hogy a földreform után megnövekedett számú, bár gazdaságilag gyenge pozícióban lévő parasztság mely rétegének és milyen módon történő támogatása segítheti elő az agárgazdaság modernizálását és felemelkedését. Politikai vonatkozásban mindenekelőtt az állt a viták hátterében, hogy csak a földosztással valamelyest megerősített szegényparasztságra támaszkodva kivitelezhető-e a falu „szocialista átalakítása", mint a felemelkedés útja, vagy pedig a középparasztsággal is együtt kell működni a kapitalizmus feletti győzelem érdekében. Tehát mely paraszti rétegek tekinthetők az agrártársadalom alapvető erejének, a kommunista politika falusi támaszának. A párt meghatározó vezetői — így pl. Rákosi Mátyás, Gerő Ernő —, kezdettől fogva elutasították vagy csak részlegesen és átmenetileg fogadták el Nagy Imrének azt az álláspontját, hogy a szegény- és középparasztság egykénti támogatásával, a különböző — magán, állami és kialakulóban lévő szövetkezeti — gazdálkodási formák mindegyikének fejlesztésével fokozatosan el lehet jutni a szocialista agrárgazdaság győzelméhez. Nagy Imre ezt a nézetét azzal támasztotta alá egyfelől, hogy a földreform utáni években a kis- és középparasztság számottevően megerősödött, tehát a falusi gazdaságban és társadalomban a fő tendencia a nivellálódás, nem pedig a differenciálódás. Ezért úgy vélte, hogy tévednek azok a pártvezetők, akik a szegényparasztság támogatására, illetve az ún. kulákság, tehát az amúgy is meggyengült gazdagparasztság korlátozására kívánják alapozni a szocialista mezőgazdaság győzelmét, mert hisz a velük szembeni korlátozó intézkedések egyúttal veszélyeztetnék a megerősödött középparasztságot, s ezzel a magyar mezőgazdaság felemelkedését. Nagy ugyanakkor arra is felhívta a figyelmet, hogy a gazdaság egyéb szektoraiban már létező állami túlsúly mellett a magánparaszti gazdaságban — bár a lehetősége még fenn áll —, nem fog felülkerekedni a tőkés fejlődés tendenciája. Azért is hangsúlyozta az egyéni gazdaságnak a szocializmus felé történő fokozatos közelítését, mert ezen az úton megőrizhető és hasznosulhat a magyar parasztság erős tulajdonosi érzetéből fakadó gazdasági potenciál.[34]

A pártvezetésen belül felerősödött, majd végleg eldőlt a vita a Kommunista Pártok Tájékoztatási Irodája értekezletének 1948 júniusi állásfoglalását követően,

[33] 1948. február 12-i keltezéssel jelent meg az Irányelvek a Magyar Kommunista Párt gazdaságpolitikájához című, majd néhány hónap múlva, 1948. április 22-én tették közzé a Magyar Kommunista Párt szövetkezeti irányelvei c. állásfoglalást. A két dokumentumot később publikálták A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948. c. kötetben. Bp., 1979. (második, változatlan kiadás; szerk.: *Rákosi Sándor* és *Szabó Bálint*), 537–547. és 564–576. o.

[34] A korábban megjelent szakirodalmi feldolgozások mellett elsősorban az alábbi, újabban megjelent publikációkra támaszkodtam a vita ezen szakaszának áttekintésében: A Nagy Imre vonal. Dokumentumválogatás. Bp., 1989.; *Sipos Levente:* Nagy Imre szövetkezeti tézisei. Múltunk, 1992. 4. 110–123. o.; *Zsarnóczai Sándor:* Nagy Imre agrárpolitikája. Múltunk, 1991. 2–3. 176–187. o.

amely a szocializmus felé való gyorsabb haladásra ösztökélte az egyes pártokat, illetve országokat. Közismert, hogy a Magyar Dolgozók Pártja főtitkári tisztségét betöltő Rákosi nyilvánosan először az 1948. augusztus 20-i kecskeméti beszédében fejtette ki, hogy a termelőszövetkezeti átalakulás az agrárgazdaság fejlődésének nélkülözhetetlen feltétele. Néhány hónappal ezután, az MDP Központi Vezetőségének novemberi ülésén a termelőszövetkezeti átalakulást már úgy határozta meg, mint négy év alatt végrehajtandó politikai feladatot. A továbbiak során lényegében már csak Nagy Imre opponálta következetesen és ismételten a végbemenő agrárpolitikai fordulatot, fenntartva azt a nézetét, hogy az agrárfejlődés nélkülözhetetlen feltétele az egyéni paraszti gazdálkodás támogatása. Tehát — vonta le a következtetést — helytelen és korai még a tömeges kollektivizálás, amely károkat fog okozni a mezőgazdaságban. Vitapartnerei vele ellentétben azt állították, hogy a középparasztság is a kapitalizálódás forrása, ezért a szegényparasztságra támaszkodva a kulákság, valójában pedig az egész magánparaszti gazdálkodás korlátozásával és felszámolásával kell minél hamarabb megvalósítani a szövetkezeti átalakítást, mely folyamat során szükségképpen éleződni fog a falusi osztályharc.[35]

Az ismertetett fejlemények és a későbbi történések még inkább igazolták azt, hogy Rákosi és szűkebb köre számára a szovjet mezőgazdaság kollektivizálásának útja és módszerei megkérdőjelezhetetlenek és „szentek" voltak, tehát hatalmi pozíciójuk szilárdsága miatt a Nagy Imre által képviselt agrárpolitikai irány nem képezett valóságos alternatívát az általuk megvalósított kollektivizálási politikával szemben.

A következő évek ennek a doktriner és dogmatikus politikai vonalnak az erőszakos érvényesítése jegyében teltek el. Ennek az antidemokratikus, sőt gyakran terrorisztikus eszközöket is rendszeresen alkalmazó pártpolitikának az irrealitását és/vagy irracionalizmusát semmi sem bizonyítja jobban, minthogy még ilyen brutális módszerekkel is csak a paraszti gazdaságok kb. egynegyedét lehetett beterelni a termelőszövetkezeti csoportok különböző típusaiba. Nincs lehetőség itt az 1953 júniusától alkalmazott kiigazítási politika agrárvonatkozású lépéseinek bemutatására, de annak rögzítése mindenképpen indokolt, hogy a Nagy Imre miniszterelnök által ismertetett kormányprogramban lényeges helyet foglaltak el az agrár- és élelmiszergazdaság fejlesztésének feladatai.[36] Az új kormánypolitika következménye volt egyfelől a jelentékeny méretű tsz-felbomlási és kilépési

[35] L. az előző jegyzetet, továbbá *Rákosi Sándor:* Dokumentumok az 1948–49-es agrárpolitikai vitáról c. közleményét! Agrártörténeti Szemle, 1988. 1–2. 187–220. o.

[36] Az 1953 júniusától érvényesített politikai korrekciós irányvonal agrárpolitikai összefüggéséről tájékozódhat az olvasó a korszak történeti irodalmából és a gyarapodó forrásközlésekből. (L. az irodalomjegyzék megfelelő tételeit!)

hullám,[37] másfelől viszont megállt a mezőgazdasági termelés visszaesése, sőt bizonyos mértékű növekedés bontakozott ki a kedvező gazdaságpolitikai intézkedések hatásának eredményeként.

Az új agrárpolitika részleges sikerei nyilván még ellenszenvesebbé tették a parasztság előtt azt az újabb kollektivizálási hullámot, amely Nagy félreállítása után bontakozott ki 1955–56-ban. A forradalmat megelőző reformmozgalom számára a hatalomból eltávolított Nagy Imre nézetei és politikája érthetően szolgáltak a legfőbb elméleti-politikai alapzatként. Sajátos ugyanakkor, hogy a magyar agrártársadalom helyzete és további sorsának perspektívái csak érintőlegesen kerültek terítékre a Petőfi köri vitákon, s igazából csak az 1956. október 17-én rendezett Kert-Magyarország vitán[38] esett szó részletesen az agrárfejlődés kérdéseiről. Ennek alapjául Pap Gábornak az Új Hang c. folyóirat szeptemberi számában megjelent írása szolgált. Ő maga nagyon hasonló gondolatmenet jegyében taglalta a mezőgazdaság akkori visszaesésének körülményeit és okait, mint tette azt Márkus István az összegező tanulmányában.

Az SZKP XX. kongresszusa utáni hónapokban az uralkodó párt vezető köreinek is szembe kellett néznie az ország, s benne az agrárgazdaság és -társadalom egyre válságosabb helyzetével. Az 1956. július 18–21-i központi vezetőségi ülésen elfogadott párthatározat, és a nyomában meghozott néhány kormányintézkedés[39] azonban jelezték, hogy a részlegesen kicserélődött pártvezetés sem tudott valódi megoldásokat felmutatni. A hivatalos pártkiadványokban csak szeptember–október folyamán jelentek meg az első olyan írások, amelyek legalább megkísérelték felvázolni egy-egy agrárgazdasági kérdés újszerű megoldásának módozatait, ugyanakkor az uralkodó párt nem adta fel azt a második ötéves tervi kettős célkitűzést,

[37] A tsz-ek felbomlásának és a tömeges kilépési hullámnak az arányait érzékeltetik az *Orbán Sándor* (1972. 130–131. o.) által közölt adatok, amelyek szerint a tsz-ek, tszcs-ok száma mintegy félezerrel, területük 650 ezer kat. holddal, tagjaik száma pedig 110 ezerrel csökkent 1954 nyaráig. Somogyban a tsz-ek közel 30%-a, azaz 80 megszűnt, a tagságnak pedig mintegy 60%-a lépett ki 1954 végéig. (A megyei pártbizottság másodtitkárának adatközlése az 1956. január 20-i, a Termelőszövetkezeti Tanács égisze alatt megrendezett aktívaértekezleten. In: SML XXVII. 550. f. 2/218. cs. 127. o.

[38] A vita jkv-ének megjelenési helyét l. az irodalomjegyzékben! Ezen a vitán szólalt meg először a nagy nyilvánosság előtt *Tildy Zoltán* volt köztársasági elnök, a kaposvári vitafórumon elmondott hozzászólásához hasonló szellemben. Ismeretes, hogy az 1948-ban történt kényszerű lemondása nyomán gyakorlatilag háziőrizetben tartották 1956 nyaráig.

[39] Az ülésen *Gerő Ernő* adta elő a Politikai Bizottság beszámolóját, amelyben igen „visszafogottan" szólt az agárpolitikában elkövetett hibákról. A középparasztság bizalmának megnyerése céljából az elszenvedett sérelmek korrigálását, – így pl. ún. kuláklisták felülvizsgálatát ígérte –, s egyúttal a tsz-mozgalom megszilárdításáról beszélt, mint alapvető agárpolitikai feladatról. A hivatkozott központi intézkedések köréből említést érdemel pl. a begyűjtés és kötelező felvásárlás után megmaradt termékek szabad forgalmazásáról szóló elnöki tanácsi, valamint a tsz-mozgalom fejlesztéséről szóló minisztertanácsi határozat kiadása. (Utóbbiról később még lesz szó!)

hogy az agrártermelés volumenének 27%-os emelése mellett kell megvalósítani a mezőgazdaság teljes kollektivizálását. Tulajdonképpen csak közvetlenül a forradalom előtti napok Szabad Nép-beli tudósításaiban találhatók arra vonatkozó információk, hogy egyes — nem első vonalbeli — politikusok elismerték a gyökeres változások szükségességét a kommunista párt agrárpolitikájában.

A Somogyi összegezés tehát egyértelműen illeszkedett a fent bemutatott szellemi és közéleti folyamathoz. Szerzője kritikus szemmel és történeti megalapozottsággal írt Somogy mezőgazdaságának távolabbi és közelebbi múltjáról, s foglalta össze a súlyosan elhibázott agrárpolitika negatív jegyeit és következményeit. A diagnózis alapján megfogalmazta az általa kívánatosnak és lehetségesnek tartott szocialista agrárfejlődésről vallott álláspontját, támaszkodva a somogyi falvakban szerzett tapasztalatokra is. A tanulmány egyik nagy erénye, hogy felhívta a figyelmet az agrárgazdasági és -társadalmi viszonyok differenciált megközelítésére olyan korban, amikor politikai-hatalmi célok jegyében, a „falusi osztályharc" aspektusából kellett tekinteni a magyar falura. Talán az a törekvés is vezérelte a szerző tollát, hogy a magánparaszti gazdaság korábbi eredményeinek hangsúlyozott felmutatásával is mintegy ellenpontozza az 1950-es évek első felének mezőgazdasági hanyatlását.

A szociográfiai írásokkal szembeni gyakori ellenvetés ezúttal is felvethető, hogy ti. a néhány — bár különböző tájegységekben elhelyezkedő —, somogyi falu állapotának elemzése elégséges alapul szolgált-e a megye mezőgazdasági viszonyainak reális bemutatására. Nem véletlen (sőt!), hogy ez a körülmény adott ürügyet a viták során pl. a hivatalosság néhány képviselőjének a bíráló észrevételek megtételére. Ebben az összefüggésben ki kell térnünk Földeáki Bélának a Csillag 1956 októberi számában megjelent hozzászólására, aki a fenntartásait ekképpen fogalmazta meg: „Márkusékkal azonban nem tudok mindenben egyetérteni, leginkább abban, hogy a négy községben végzett vizsgálat tényei és adatai az egész megyére általánosíthatóak lennének. Márkusék elég ügyesen választották ki a négy községet, megnézték a megye minden jelentősebb tájegységét. Mivel azonban magát a megyét nem próbálták megismerni, nem vették észre például, hogy az Igal–Ráksi–Magyaratád–Toponár vonalon gazdálkodó szövetkezetek olyan állattenyésztési eredményeket érnek el, amelyekkel nem csupán a régi kisparaszti szintet, de sok tekintetben a régi uradalmi szintet is felülmúlják."[40] A kritikai megjegyzés érthető, de itt feltétlenül utalni kell arra, hogy pl. az említett Ráksi községben működött Új Élet Tsz. a megye egyik — propagandisztikus célokból —, messzemenően támogatott szövetkezete volt. Ennél perdöntőbb annak hangsúlyozása, hogy a korábban már hivatkozott helytörténeti feldolgozások szerint is komoly visszaesést szenvedett el Somogy mezőgazdasága az 1950-es években. Részben hasonló végkicsengésű volt a másik hozzászóló, Ordas Iván mondandója, amikor

[40] Csillag, 1956. 10. 725. o.

egyebek között arról írt, hogy amennyiben Márkuséknak a tsz-ek szabad, önálló gazdálkodására vonatkozó javaslatai megvalósulnának, akkor csak a háztáji gazdaságok fejlődnének a jövőben.[41]

A korabeli politikai és gazdasági rendszer centrális jellegéből adódóan ez a merítési bázis kellő alapul szolgálhatott az '50-es évek közepére kialakult viszonyok kritikus számbavételére, s a lehetségesnek tartott valódi szocialista szövetkezeti politika felvázolására. A Márkusék által felrajzolt helyzetkép és a mezőgazdaság — benne a szövetkezetek — fejlődését célzó javaslatok részletes elemzése és kritikai értékelése nem feladata a források közlőjének, aki befejezésül csupán azok publikálásra vonatkozó néhány megjegyzésre kíván szorítkozni.

Márkus szociográfiai írását a Csillag 1956 szeptemberi közlése nyomán változatlanul, betű- és formahíven tesszük ismételten közzé. A kaposvári vitáról készített gyorsírói jegyzőkönyv szövegén csak a szükséges helyesírási javításokat, valamint az elengedhetetlen nyelvtani egyeztetéseket végeztük el. A kiegészítéseket szögletes zárójelbe helyeztük, továbbá az eredeti szövegben található értelmetlen, zavaros, illetve kétséget kizáróan nem azonosítható szavakat, mondatokat változatlanul közöljük. A jegyzőkönyvben a többnyire csak új sorkezdéssel jelzett bekezdéseket változatlanul hagytuk.

Márkus István

SOMOGYI ÖSSZEGEZÉS

Nyár elején négyen hosszabb tanulmányúton voltunk Somogy megyében. Főképp a mezőgazdaság fejlődése, helyzete iránt érdeklődtünk.

Szabó István Vését[42], Lázár István Hedrehelyt tekintette meg közelebbről, Sánta

[41] Uo.: 728–730. o.

[42] Adatok az írók által tanulmányozott somogyi községekről:

Fonó: Kisközség a Kapos völgyében. 1949-ben 642 lakosa volt, határa 1737 kat. holdra, terjedt ki. Az 1945-ös földosztás után a gazdálkodók több mint háromnegyede tartozott a kis- és középparaszti rétegbe.

Hedrehely: 1949-ben 1268-an éltek a 4512 kat. hold nagyságú földterülettel rendelkező belső-somogyi községben. A második világháború előtt és után kis- és középparaszti birtokosok alkották a falu meghatározó társadalmi rétegeit.

Som: Kisközség a külső-somogyi dombvidéken, amelynek 1949-ben 831 lakosa volt. A falu határa 2693 kat. hold kiterjedésű volt, amelynek 1945 előtt mintegy felét, a földreform után pedig kb. kétharmadát szintén kis- és középparasztok birtokolták.

Vése: A dél-somogyi községnek 1949-ben 1652 lakosa volt, s 5687 kat. holdas földterülettel rendelkezett. Az 1945-ös földreform során a község határának közel felét kiosztották, s ennek következtében a gazdáknak mintegy 70%-a a kis- és középparaszti rétegbe tartozott 1949-ben.

Ferenc a Kaposvölgye állattenyésztő községeiben nézett körül, én a megye északi dombvidékén megbúvó Som nevű faluban jártam. Majd összeraktuk tapasztalatainkat. Kiderült, hogy noha a falvak, amelyeket megismertünk, földrajzi adottságaik, termelési és értékesítési lehetőségeik, osztályviszonyaik stb. tekintetében eltérnek egymástól, vannak bizonyos összevágó, egymásnak felelgető vonásaik.

Ezeket a közös, tehát egész Somogyra jellemzőnek tekinthető jelenségeket szeretném e helyütt felvázolni; ezekből kívánok levonni néhány következtetést.

1.

Somogyi vizsgálódásunk részint megerősítette, részint kibővítette azt, amit mezőgazdaságunk és parasztságunk múltjáról, kapitalizmus alatti sorsáról tudtunk.

Tudtuk, de most faluról, falura felidézhettük, hogy parasztságunk a felszabadulásig a nagybirtok szoros gyűrűjében, félfeudális gazdasági, társadalmi, politikai viszonyok nyomása alatt élt. A vizsgált somogyi községekben a nagybirtok a határnak felét-kétharmadát foglalta el. A parasztok többsége — Som községben például több, mint fele, Vésén és Hedrehelyen kétharmada — szegényparaszti sorban tengődött, s a szegényparasztság széles osztályán belül igen nagy volt a földtelenek és az egy-két holdas törpeparasztok aránya. A falu eltorzult társadalmi rendjében tíz vagy tizenöt hold birtoklása már különleges kiváltságnak számított, a parasztság egyes osztályai s rétegei szinte kasztokká merevedtek; ebben a helyzetben alakult ki a földes parasztság körében az egyke beteges tendenciája. A Kaposvölgy kivételével mindegyik bejárt somogyi vidékre jellemző, hogy a paraszti termelés lassan és nehezen bontakozott ki feudális jellegű kötelékeiből (például a háromnyomásos rendszer maradványaiból) s körülbelül a századfordulóig, néhol az első világháború éveiig kezdetleges, csaknem jobbágykori eszközökkel és módszerekkel dolgozott. Változást e tekintetben Somogyban a XX. század, főképp a két világháború közti időszak hozott.

Éppen ide kapcsolódik azonban az, amit eddig kevésbé tudtunk, s amit most nem árt hangsúlyozni. Hogy tudniillik a somogyi parasztgazdálkodás a XX. század folyamán mégiscsak fejlődött. A parasztság Somogy bejárt vidékein ebben az időben tért át a nagyjában-egészében önellátó jellegű gazdálkodásról, illetve (némely vidéken) az önellátást kiegészítő egyoldalú árugabona-termelésről a *többágú árutermelő gazdálkodásra*. (Kiemelés az eredetiben — Sz. L.) A megye egyes tájain különböző időpontban indult meg, különböző formát öltött és különböző fokig jutott el ez az átalakulás, de mindenütt megindult. A legfontosabb, hogy a megye számos vidékén, valószínűleg a falvak többségében fellendült a paraszti *állattenyésztés*. A régi külterjes tartáshoz való hazai fajtákat értékesebb, igényesebb külföldi és keresztezett fajták váltották fel; rendszerré vált a tejtermelés, a

szakszerűbb borjú- és csikónevelés, a zsír- és hússertés tömeges tenyésztése, -hízlalása, a nagyobb arányú baromfinevelés és -hízlalás. Ebben a korszakban lett a Kaposvölgye az ország egyik legfejlettebb szarvasmarhatenyésztő, bikanevelő körzetévé (Fonón pl. csaknem minden középparaszt díjat nyert törzskönyvezett teheneivel, bikáival országos versenyeken, kiállításokon). Ekkoriban tértek rá az eldugottabb, elmaradottabb Som község gazdái is a tehenészetre és — ami helyileg ennél fontosabb volt — a marhák export hízlalására. (Az 1930-as tizedben évenként 80–100–140 hízott marha ment ki ebből a kicsi, 800 lelkes községből.) Ugyanekkor fejlődött szabályszerű paraszti üzletággá Hedrehelyen a muraközi lovak tenyésztése, nevelése. Az állattenyésztés fellendülése és vidékenkénti specializálódó fejlődése *húzta maga után* a szántóföldi termelést. A parasztság egyre több takarmányt termelt, már nemcsak árpát és kukoricát, hanem tájanként változó fajtájú szálastakarmányt is. Ez elősegítette azt, hogy a paraszti földeken többé-kevésbé szabályos vetésforgó alakulhasson ki. Több lett a trágya is, a takarmányfélék termelése s a vetésforgó alkalmazása is javította a talajt; növekedtek tehát a terméseredmények. (Jellemző, hogy a kenyérgabona termésátlagai az erősen állattenyésztő jellegű kaposvölgyi falukban magasabbak voltak, mint a megye más vidékein.) A szántóföldi termelésben is megindult a tájankénti, „övezeti" specializálódás; Somogy egyes tájain a búza, másutt a kukorica, ismét másutt a burgonya kezdett fő termékké váltani, aszerint, hogy a talajadottságok és értékesítési lehetőségek hol mit írtak elő. A Balaton vidékén és még néhány körzetben megindult a szőlők, gyümölcsösök felújítása és telepítése (így Somon is).

A termelés átalakulása, a fokozott árutermelésre való áttérés változást hozott 1900 és 1944 között a szóban forgó somogyi falvak osztályviszonyaiban. Leginkább a kaposvölgyi falvakban, legkevésbé a gazdaságilag elmaradott Vésén figyelhető meg ez a változás; az alakulás iránya azonban az elmaradott községekben is ugyanaz volt, mint a fejlettebbekben.

E folyamat eléggé bonyolult, mert két — sokban ellentétes — tendencia fonódik össze benne.

Mindenütt folytatódott a falu társadalmának *differenciálódása;* felduzzadt egyfelől a szegényparasztság, ezen belül nőtt a falusi proletárok és félproletárok aránya, kialakult és megerősödött másfelől a bérmunkást alkalmazó nagygazdák osztálya. De más is történt. Ugyancsak az árugazdaság fejlődése következtében mindegyik bejárt faluban *erősödött a saját erejükkel dolgozó gazdák, a középparasztok osztálya is.* Hiszen éppen ők voltak azok, akik a nagygazdák mellett elsősorban tértek át a külterjes állattartásról az istállózó állattenyésztésre, takarmánytermelésre, a többágú, pénzhozó áru-gazdálkodásra; birtokuk és állományuk értéke és hozama emelkedett, felszereltségük megjavult, pénzbevételük nőtt, ennek megfelelően életmódjuk és tudatuk is „polgárosult". Ezzel párhuzamosan — elsősorban a viszonylag fejlett árugazdaság körzetében, a Kapos-völgyében, de Somon és kisebb mértékben

Hedrehelyen és Vésén is — a *kisparasztok* az 5–8–10 holdasok rétege is felzárkózott a középparasztok mellé, abban az értelemben, hogy földjeit jobban művelte, egyre több lovat, fajtatehenet, disznót, baromfit nevelt, tehát szintén többágú árutermelő gazdálkodásra tért át. A föld elaprózódása s egyéb okok folytán ebben a korszakban is újabb-újabb kisparaszti rétegek csúsztak le a szegényparasztság alsóbb rétegeibe, a megmaradó kisparasztok viszont a 30-as évek végén jobban gazdálkodtak, több haszonállatot tartottak, több és többféle árut vittek piacra, mint 20–30 évvel korábban elődeik. A kisparaszti gazdaság általános termelési színvonala tehát emelkedett, közelebb jutott a középparaszti gazdaság típusához. Ennek következtében a kisparasztság mint réteg (ide érthetjük — falvanként változó határral — a 4–10 hold közötti birtokosokat és a hasonló helyzetű kisbérlőket) erősebben elkülönült az önállótlan törpebirtokosoktól, méginkább a szegényparasztság földtelen, bérmunkás és szolga rétegeitől, s ha nem is olvadhatott össze a nálánál módosabb 15–20–25 holdas középgazdákkal, sok tekintetben közelebb került hozzájuk.

Miért hangsúlyozzuk ezt? Miért emeljük ki — ellentétben az iskolás felfogással, a szemináriumi tanmenettel —, hogy a somogyi falvakat a XX. sz. első négy évtizedében nemcsak a nagybirtok túlsúlya, hanem a paraszti árutermelés bizonyos fokú fejlődése, s ezen belül az állattenyésztés központi szerepe és belterjes irányú átalakulása is jellemezte? Miért húzzuk alá, hogy az árutermelésre való áttérés nemcsak a parasztság szélső osztályait duzzasztotta fel, hanem a középparasztság és kisparasztság viszonylagos erősödését is magával hozta?

Azért, mert mindezt tudnunk kell, ha meg akarjuk érteni a felszabadulás utáni alakulást és a mai somogyi helyzetet. Hiszen nyilvánvaló: a felszabadulás utáni viszonyok Somogyban sem az égből pottyantak. Az alakult át Somogyban, *ami volt.* A mezőgazdaság további fejlődését, a falusi osztályviszonyok további alakulását sok tekintetben az előzmények determinálták. A Somogyban 1944-re kialakult mezőgazdasági termelőerők és osztályviszonyok a legnagyobb mértékben meghatározták azt, hogy honnét indult el és hová juthatott el a paraszti mezőgazdaság és a falusi társadalom 1945 és 1949 között.

2.

A felszabadulás mindegyik megismert somogyi faluban hatalmas változást hozott. A földosztás nagyméretű volt. A mezőgazdasági termelés sorsát és a parasztság osztályviszonyait illetően a következő általános jelenségeket emelhetjük ki:

A mezőgazdaság Somogyban gyorsan kiheverte háborús sebeit és 1948–49-re (néhány ágat, elsősorban a lótenyésztést kivéve) lényegileg regenerálódott.[43]

A gyors regenerálódást, s az új gazdaságok hirtelen, rohamos megerősödését nemcsak az új gazdák fanatikus szorgalmával, vehemens emelkedési vágyával magyarázhatjuk. Szerepet játszottak más, mélyebb okok is.

Egyfelől: figyelembe kell vennünk, hogy a mezőgazdasági cikkekre való igényt, a mezőgazdasági *áru-keresletet* a háború nem csökkentette, ellenkezőleg — éppen a pusztulás s a városi éhezés következtében — megnövelte. A parasztivá vált magyar mezőgazdaságnak meg kellett termelnie ezenfelül azt is, amire önmaga regenerálása érdekében volt életbevágóan szüksége. Az árviszonyok (ideértve természetesen az ún. fekete árakat is) ennek megfelelően úgy alakultak, hogy rendkívüli mód érdekeltté tették mind a régi, mind az új gazdát termelése helyreállításában és fejlesztésében.

Másfelől: a somogyi paraszti mezőgazdaság *képes is volt* arra, hogy önmagát gyorsan regenerálja, s alkalmazkodjék a megnövekedett külső és belső áruszükséglethez. Képes volt rá, mert a háború előtt elég magas szintre futott fel, és 1945-ben elég tartalék-készlettel, felszereléssel, megmentett és megkímélt jószág-állománnyal rendelkezett ahhoz, hogy súlyos károkat is hamar kiheverjen, sőt a nagybirtok romjain berendezkedő új gazdaságok ezrei, tízezrei számára is igaerőt, induló jószágállományt, vetőmagot, trágyát, felszerelést stb. biztosíthasson.

Az egyes falvak 1945–48-as termelésének képe azt mutatja, hogy az *új* gazdaságok bizonyos mértékig rugalmasabbak lettek, mint a régiek; hamarabb tértek át például a nagybirtokon megszokott ipari növények termelésére, szívesebben kísérleteztek, mint a régiek. De a régi parasztgazdaságok is mozgékonyabbá váltak. Általános tapasztalat, hogy — ha esetleg egy esztendő késéssel — a középparasztok, régi kisparasztok jelentős része is rákapcsolt az átmenetileg magas jövedelmet nyújtó ipari növények termelésére.

A fő dolog azonban az, hogy a szóban forgó somogyi falvak gazdálkodása 1945 után egészben véve éppen *abban az irányban* fejlődött tovább, amerre az előző évtizedekben elindult: az intenzívebb, állattenyésztő-takarmánytermelő gazdálkodás irányában. A kenyérgabona 1945–46-os átmeneti kiterjedése után ismét a kukorica és a szálastakarmányok vetésterülete növekedett; az új gazdaságok, ahogy erősödtek, úgy vették át a parasztgazdaságban helyileg kialakult arányokat és vetési sorrendet. Leggyorsabban és legbiztatóbban megyeszerte a szarvasmarha- és a sertéstenyésztés fejlődött. A paraszti gazdálkodás fokozottabban árutermelő jellegűvé vált, egyrészt azért, mert ez volt felszabadult fejlődésének ter-

[43] *Márkus* megállapításaihoz hasonló következtetésekre jutott *Orbán Sándor,* aki a somogyi parasztság második világháború utáni rétegződését elemző tanulmányában a különféle ösztönző tényezők hatásával magyarázta a paraszti termelés regenerálódását. In: A mezőgazdasági népesség rétegződése Somogyban (1945–1949.). Agrártörténeti Szemle, 1965. 1. 1–59. o.

mészetes iránya, másrészt azért, mert át kellett vennie a felosztott nagybirtok árutermelési ágazatait.

Ennyit röviden a gazdálkodásról. Térjünk át a falusi osztályviszonyok felszabadulás utáni átalakulásának fő vonalaira.

A nagybirtok felosztása során a falusi proletariátus és félproletariátus lényegileg megszűnt; a földosztás mindegyik vizsgált községben 6–8–10 holdas kisparasztokat teremtett. A következő évek során az újgazdák többsége valóban önálló kisparaszttá is erősödött. A nagygazda-osztály, olcsó béreseit, részesmunkásait elvesztve — helyenként kisebb vagy nagyobb mértékben — átmenetileg meggyengült. Gyorsan emelkedett viszont — az újgazdákkal együtt, rendszerint náluk is nagyobb mértékben — a régi középparasztok és kisparasztok zöme. A somogyi falvak társadalmi viszonyait tehát az 1945 utáni években, a földosztás és a mezőgazdasági fellendülés következtében bizonyos *társadalmi kiegyenlítődés* (nivellálódás) és *általános,* csaknem mindenkire kiterjedő emelkedés jellemezte.[44]

Az osztálykülönbségek természetesen nem szűntek meg a falun. Ha a hatholdas paraszt gyarapodott, a húszholdas legalább kétszer, ha nem háromszor annyira gyarapodhatott, a negyven holdasról nem is szólva. Figyelembe kell venni továbbá, hogy az újgazdák gyorsan erősödő rétege mellett ott volt a másik, lábra állni nem tudó, önállótlan réteg is; minden faluban egy sereg ember, ki továbbra is arra szorult, hogy bérmunkát vállaljon. A 6–8–10 holdas új birtokok — a családi szaporodás és földosztás következtében — néhány év alatt máris aprózódni kezdtek. (Somon pl. 1949-ben már mintegy harminc olyan — részben fiatal házas — ember élt, kinek kevés volt a földje az önálló gazdálkodáshoz, igatartáshoz.) S ennek az új falusi félproletár rétegnek megvásárolható munkaerejére immár nemcsak a régi nagygazdák lestek, hanem az újonnan megerősödött középparasztok is, kiket éppen a mezőgazdasági termelés új konjunktúrája, az árutermelés új kiterjedése vetett felszínre, segített gazdagodni. A nivellálódás folyamata mellett törvényszerűen

[44] A korszak agrárviszonyaival foglalkozó szerzők (*Orbán, Kanyar, Donáth, Benke*), ha nem is teljes egyöntetűséggel, de hasonló módon értékelik a parasztság helyzetének alakulását. A különbség abban a tekintetben mutatható ki, hogy súlyosabb kérdésként kezelik a földnélküli és a szegényparaszti rétegek akkoriban is eléggé kilátástalan helyzetét. A témával összefüggésben figyelemre méltó az MDP Somogy megyei Bizottsága mellett működött Parasztbizottság szervezőjének 1949. március 12-én kelt feljegyzéséből való részlet: „Ezek az újgazdák az elmúlt 4 esztendő során – ha nem is olyan mértékben, mint a kulákok vagy középparasztok – de jelentősen megerősödtek, [...] nagy általánosságban az ország többi részeihez viszonyítva a Somogy megyei újgazdák nagyon jól állnak. Ez fokozottan érvényes a parasztság többi rétegeire. Tényként kell leszögezni, hogy a Somogy megyei parasztságnak soha nem voltak olyan rendezettek gazdasági és életkörülményei, mint most. Ez a helyzet rányomja bélyegét Somogy megye politikai életére. A megyében még nem bontakozott ki úgy, mint az ország keleti vármegyéiben, a falusi osztályharc." SML XXVII. 550. f. 2/207. cs. 2. o. Az utolsó mondatból természetesen arra is következtethetünk, hogy a megyei szervező az „lanyha falusi osztályharc" magyarázataként talán a valóságosnál kedvezőbb képet festett az újgazdák helyzetéről.

működésbe lépett tehát a falun a másik tendencia: a differenciálódás a gazdagokra és a szegényekre, kizsákmányolókra és kizsákmányoltakra szakadás irányzata is. Most már a feudális nagybirtoktól megtisztított terepen, az általános paraszti földtulajdon és az eleven árutermelés talaján.

A lényeges azonban az, hogy a szóban forgó években, 1948–49-ig kétségkívül a kiegyenlítődés és általános emelkedés tendenciája volt az erősebb, a differenciálódás irányzata gyengébb, a kevésbé jelentékeny. Somogy falvaiban — ez jól rekonstruálható — ezekben az években az emelkedés és gyarapodás lendületében élt a parasztság többsége; a falvak átalakult társadalmának erős törzsét a maguk földjén, a maguk erejével gazdálkodó régi és új kisparasztok és középparasztok széles tömbje alkotta. A régi és új nagygazdák s a régi és új szegényemberek kevesen voltak és viszonylag jelentéktelen szerepet játszottak a falusi társadalom két pólusán.

Ilymód az 1948–49-re kialakult agrárviszonyok voltaképpen előírták azt az utat, amelyet a mezőgazdaság szocialista átalakítása során Somogyban követni kellett volna. Előírták mind pozitív, mind negatív értelemben.

Minthogy a paraszti árutermelés viszonylagos fejlettsége következtében és a földosztás s az utána végbement nivellálódás-emelkedés következtében Somogy falvaiban a középparasztság és az ugyancsak középparaszti módon élő s gondolkodó régi és új kisparasztság lett az abszolút többség, a falusi társadalom fő ereje — a kollektív gazdálkodásra való átmenetet csakis *velük szövetségben,* reájuk is erősen támaszkodva lehetett volna itt végrehajtani.

Minthogy a paraszti gazdaságokat — ideértve az újgazdák frissen megerősödött kisüzemeit is — itt általában a többágú termelés, a szántóföldi takarmánytermelés és kapástermelés viszonylag jelentős aránya, főképpen pedig a többágú állattenyésztés központi szerepe jellemzi, a kollektív gazdaság *olyan típusait* kellett volna előtérbe állítani, amelyek a mezőgazdaság fejlődésének ebbe a vonalába kapcsolódnak be és elsősorban ezen a téren múlják felül a paraszti üzemeket.

Minthogy a falvakban a paraszti társadalom két szélső osztálya — a maradék szegényparasztok és a nagygazdák osztálya — a földosztás utáni években viszonylag csekély súllyal bírt, minthogy továbbá a falvak zömét alkotó önállóan gazdálkodó kisparaszti-középparaszti tömegeket ezekben az években már semmiféle *közvetlen* gazdasági ellentét nem állította szembe a nagygazdákkal, ennélfogva a nagyüzemi gazdálkodásra való átmenet *fő hajtóereje* semmiképp sem lehetett a szegényparasztok és a nagygazdák közötti érdekellentét és osztályharc.

A termelőszövetkezeti mozgalom első lendülete addig futott — és csakis addig futhatott — előre Somogyban, amíg a maradék szegényparasztság tömegéből, erejéből, harcos szándékából s a másik oldalon a korlátozás alá vetett kulákság (és maradék úri birtokosság) földjéből, vagyonából tartott. Mihelyt a kisparasztokra, középparasztokra (köztük a megerősödött új gazdákra) került sor, mihelyt az ő

belépésükre, anyagi, szellemi teremlőerőikre lett szükség — a termelőszövetkezeti fejlődés megtorpant. S hogy mégis tovább vitethessék: az 1948–49-ben valóban önkéntesnek indult mozgalom helyét átvette a gazdasági és politikai nyomás különféle formáival dolgozó adminisztratív nagyüzem-szervezés.

A keserves következmények nem is maradtak el.

3.

Mi történt 1949 és 1953 között a somogyi mezőgazdasággal? A megye négy tájának egy-egy falujából gyűjtött adatok fő vonásokban egyöntetűen felelnek erre a kérdésre.

A termelés 1945–48 beli meglepően gyors regenerálódása és lendületes fejlődése 1949–50-ben megállt. 1950 után a paraszti földművelés és állattenyésztés mind a négy vizsgált faluban (Hedrehely, Vése, Som, Fonó) visszaesett. 1952-ben a visszaesés meggyorsult, az elhagyott, műveletlen és alig-művelt szántóföldek területe növekedett, a szarvasmarha-, ló-, és sertésállomány nemcsak hogy nem szaporodott, de csökkent.[45]

Ki kell emelni az 1949–53-as termelési visszaesés néhány vonását.

Az egyéni gazdasággal folytatott politika a somogyi falvak termelésének *éppen azon ágaira mérte a legsúlyosabb csapást, amelyek a helyi parasztgazdaságnak mintegy központi ágai, tartópillérei, s amelyeknek az ország áruellátása szempontjából a legnagyobb jelentőségük van.* A somogyi parasztgazdaság — láttuk — néhány évtizede az intenzív állattenyésztés, s az ezzel összefüggő takarmányos-vetésforgós földművelés irányában fejlődött. Az 1950–53-as évek gazdaságpolitikája ezt a fejlődést törte derékba (anélkül, hogy a párhuzamosan alakított termelőszövetkezetek ugyanekkor átvehették és továbbfejleszthették vagy csak az elért színvonalon tarthatták volna az állattenyésztést és a szántóföldi termelés ezzel összefüggő formáit). Fonón a félszázados törzskönyvezett marhatenyésztés és bikanevelés ment elsősorban tönkre. Somon főképp a marhahízlalásnak fellegzett be. Hedrehelyen legnagyobb mértékben a muraközi lovak nevelése sínylődött, Vésén a disznóállomány apadt le főképpen. Igen, mert éppen az állattenyésztés legfejlettebb, leginkább specializált, takarmányozásra és gondozásra leginkább igényes ágai a *legérzékenyebbek,* ezeknek folytatása kötődik a legtöbb bonyolult termelési és nem termelési feltételhez. Tehát akkor is összeomolhatnak, visszaeshetnek, ha a csapások nem közvetlenül érik őket.

A visszaesés másik fontos vonása, hogy a *talaj termőerejét is érintette.* A föld termőereje mindegyik bejárt somogyi faluban csökkent. Egyrészt mert a kevesebb

[45] Az országosan is hasonló agrárgazdasági fejleményekről tájékozódhatunk a korábban már hivatkozott történeti irodalomból.

jószág, mint ismeretes kevesebb trágyát termel. Másrészt mert 1951–53-ban — a tulajdon megbizonytalanodása és egyéb okok miatt — sem az egyéniek, sem a termelőszövetkezetek nem hordták ki rendszeresen a meglévő trágyát sem a földekre. Harmadrészt, mert megromlott a helyileg kialakult vetésforgó, s a föld egy részébe két vagy több éven át gabona után került a gabona, kukorica után a kukorica, és így tovább. Negyedrészt, mert mindenütt csökkent — kisebb vagy nagyobb mértékben — a talajjavító, nitrogéngyűjtő takarmányfélék vetési aránya. Ötödrészt, mert csökkent a kapásnövények termőterülete és a meglevőt is kevesebbszer kapálták, ami a gyomok elburjánzásához vezet. Hatodrészt, mert minden faluban száz és száz holdak hanyagolódtak el.

A visszaesés harmadik fontos vonása (összetevője is, eredménye is) az, hogy ezekben az években *lecsökkent, majd csaknem teljesen elmaradt a parasztgazdaságok százainak egyenként csekély, de összességében óriási jelentőségű akkumulációja.* Jövedelmét — akár egyéni gazdaságból, akár termelőszövetkezeti munkából és háztáji jószágból, akár ipari munkából vagy egyéb mellékkeresetből származott — inkább ruhára, kosztra, kerékpárra, búrorra, rádióra fordította a paraszt (részben innen ered a falusi fogyasztás és életszint emelkedése a legroszszabb években is), a befektetéstől, a felszerelés és jószágállomány felújításától, javításától viszont, érthetően, tartózkodott. A termelőeszközök beszerzése, javítása, gazdasági épületek emelése, az állatállomány megtartása, eltartása, felújítása, betegségekből való kigyógyítása, továbbszaporítása, terménytartalékok, vetőmagkészletek megtakarítása, tárolása, elosztása stb., stb., ennélfogva túlnyomóan *állami feladattá* változott; önszántából a feladatokat sem az egyéniek, sem a tsz-tagok többsége nem vállalta ekkoriban.

Az egyéni paraszti termelés és tenyésztés romlása a vizsgált falvakban a paraszti gazdaságok felét-kétharmadát érintette érzékenyen, s a termelés szintjét — nem túlságosan szigorú becslés szerint 30–40 százalékkal vetette vissza. Ezt a kiesést 1950 és 53 között korántsem ellensúlyozta, de *nem is ellensúlyozhatta* a kollektív, nagyüzemi termelés fellendülése. Nem ellensúlyozhatta, mert az 1949–50 táján alakított termelőszövetkezetek (Hedrehelyen is, Vésén is, Somban is) *szegények* voltak és termelésük is szegényesen, kezdetlegesen indult. Általában a falu legszegényebb családjai — lábra nem állt újgazdák, földtelen vagy törpebirtokos fiatalok — álltak össze bennük, kik két kezükön kívül alig hozhattak valamit a szövetkezetbe. A föld nagyobb részét — leadott kulákföldekből, az úribirtok maradványaiból — az államtól kapták; állatállományuk minimális. Ha a szántóföldi termelésben ki is tettek magukért — mint ahogy a somi Béke 1950–51-ben kitett — a tsz 300–400 holdjának tisztességes gabonatermelése semmiképp sem pótolta azt a hiányt, amit egy-egy faluban másik több száz hold elhanyagolása, s a paraszti árutermelés és állattenyésztés általános sorvadása okozott.

Az 1951–52-ben kezdődő második felfejlesztési időszakban a tsz-ek *még kevésbé* ránthatták ki a somi, hedrehelyi, fonói termelést és állattenyésztést a kátyúból. Nem pedig azért, mert ebben a második periódusban, a „nagy felfejlesztés" szakaszában a hirtelen területi és létszámbeli növekedés gondjaival, a kényszerrel összeverbuvált, kedvetlen emberek szervezésének, fegyelmezésének, munkába állításának gondjaival, a szükségtelenül összeadott lóállomány téli eltartásának gondjaival, az elengedhetetlenül szükséges épületek megszerzésének és felépítésének gondjaival, s ezer hasonló bajjal küzdöttek. Ezek a szövetkezetek, amelyekbe az erős gazdasági nyomás és a teljes tönkremenéstől való félelem hozta be az új tagok jelentékeny részét, nem virágzó kisgazdaságok és munkára kész családok százaiból szerveződtek össze, hanem kisgazdaságok *roncsaiból* és parasztcsaládok munkaerejének *törmelékeiből*.

A somogyi példák is megmutatják, hogy mezőgazdasági politikánk 1953 előtt bűvös körbe keveredett: a kollektív gazdaságok gyorsütemű létrehozása érdekében *éppen azokat az anyagi és szellemi termelőerőket* nyomta el és kapcsolta ki, amelyekre a szövetkezeti gazdaság megalapozásához, a közös termelés lendületes megindításához, az első évek átmeneti nehézségeinek leküzdéséhez szükség lett volna.

4.

A termelőszövetkezet-szervezés 1950 és -53 közötti somogyi módszereiből és eredményeiből önként következik, hogy a parasztok zöme abban a percben, amikor a bekényszerítő és benntartó nyomást lazulni érezte, amikor a kilépést s az egyéni gazdálkodásra való visszatérést engedélyezték: otthagyta a szövetkezetet.[46]

Jellemző, hogy mindenütt elsősorban azok a parasztok — főképp az önálló kisparasztok és középparasztok — léptek ki, akiket 1951 és 1953 között, az egyéni parasztgazdaság általános korlátozása idején, az erőltetett felfejlesztés során vittek be a szövetkezetekbe; elsősorban azok a szövetkezetek bomlottak fel teljesen (vagy majdnem teljesen), amelyek ugyanebben az időszakban keletkeztek. Pl. Som községben feloszlott az Új Élet nevű, 1952 őszén alakított tsz, a régebbi és erősebb Béke tsz-ből pedig kilépett az 1952-ben oda beszervezett kisparasztok s középparasztok nagy többsége; megmaradt viszont a Béke 1950 óta kitartó, főképp szegényparasztokból verbuválódott törzstagsága. Hedrehelyen ugyancsak a régebbi tsz magva maradt vissza, s a később beléptetett tagok váltak ki. Mindez arra vall, hogy a megyén végigvonuló kilépési hullám fő okát nem a rendeletben kell keressük, amely a kilépést engedélyezte. A parasztok azért éltek a rendelet-adta lehetőséggel, azért vállalták a kilépéssel járó tetemes terheket és hátrányokat is, mert

[46] A folyamat méreteiről l. a 37. sz. jegyzetben közölt adatokat!

nem a jó meggyőződés vitte őket egy-két évvel korábban a szövetkezetbe, s mert azok a szövetkezetek, amelyeket éppen ily módon, az önkéntesség elvének súlyos és rendszeres megsértésével hoztak létre vagy duzzasztottak fel, szükségképpen rosszak is voltak.

Az 1953 nyári-őszi kilépési hullám lényegében az 1951–53-as beléptetési hullám visszahatása volt. Kétségtelen, hogy ebben az időben a szocializmus falusi ellenségei is akcióba léptek, s azon dolgoztak, hogy a kilépési-bomlási mozgalom minél szélesebb, minél erősebb legyen; természetesen nem bánták volna, ha Somogy falvaiban egyetlen termelőszövetkezet sem marad. Kétségtelen az is, hogy a kilépési hullám, kibontakozván, magával ragadott a megyében sok ezer olyan parasztot — szegényparasztokat is —, akik annak idején önként és szívesen léptek a kollektív gazdálkodás útjára, magával ragadott és felbomlasztott jó néhány reményteljesen fejlődő szövetkezetet is. A kilépési mozgolódás azonban azért csaphatott túl medrén s válthatott helyenként indulatoktól fűtött, elkeseredetten határozott mozgalommá,[47] mert a falvak kisparaszti-középparaszti többségének jogos elkeseredettsége, az előző évek falusi politikájával szembeni tiltakozása, a termelőszövetkezeti szervezés tapasztalatilag megismert módszereivel szembeni ellenszenve kapott teret benne. A kilépési hullám a kisparasztokból és középparasztokból álló falusi többség *kritikája* volt az előző évek falusi politikája, a termelőszövetkezeti szervezés addigi módszerei, az ily módon kialakított termelőszövetkezeti gazdaságok fölött.

Hasznos volt-e, vagy káros, hogy a párt s a kormány 1953-ban lehetővé tette a kilépést és a szövetkezetek egy részének feloszlatását?

Somogyi tapasztalataink arra vallanak, hogy elsősorban és főképpen szükséges volt. Szükség volt rá azért, hogy a mezőgazdasági termelés — ahogy például Somban, Hedrehelyen, Fonón is történt — a földjüket, felszerelésüket és munkakedvüket visszanyert egyéni parasztok munkája nyomán regenerálódhassék, hogy ismét művelés alá kerüljön a sok ezer holdra rúgó elhagyatott vagy elhanyagolt „tartalékföld", hogy az állattenyésztés úgy-ahogy lábraálljon, a falvakból megindult elvándorlás áramlata megforduljon, a mezőgazdaság általános munkafegyelme visszaálljon, tízezernyi családi gazdaság hajlandó legyen „akkumulálni", pénzt, erőt fektetni a földbe, jószágba, épületbe, felszerelésbe ... és így tovább. Szükség volt rá továbbá azért, hogy a megmaradt termelőszövetkezetek (mint a somi Béke, a hedrehelyi Búzakalász), megszabadulván a kényszerűségből belépett, kényszer-

[47] A kilépési hangulat jellemzésére álljon itt egy részlet a számos, ilyen adatot is tartalmazó ÁVH-jelentés egyikéből: „Ugyancsak a nagyatádi járáshoz tartozó somogyszobi Kossuth Termelőszövetkezet tagsága f. hó 6-án erőszakosan akarta feloszlatni a csoportot. [...] 50 tag követelte a csoportelnöktől, hogy tartsák meg a csoport feloszlatási gyűlést. [...] Az ügyben a rendőrség azonnal intézkedett, 4 fő ellen az eljárást megindította." In: SML XXVII. 550. f. 2/204. cs. 5. o. Az ÁVH Somogy Megyei Parancsnokságának Hivatalos Emlékeztetője. 1953. november 4.

redetten dolgozó, vagy egyáltalán nem dolgozó papirostagok tömegétől, megszilárdulhassanak; hogy a szövetkezet-fejlesztés számszerűségre törő, bürokratikus és adminisztratív módszerei helyett előtérbe kerülhessenek a szövetkezetek megerősítésének gazdasági módszerei; hogy végre megkezdődhessék az igazi, gazdaságilag is, politikailag is egyedül hasznos versengés a kollektív és egyéni gazdaság között.

Somon például két esztendő elég volt ahhoz, hogy az 1951-től 1953 tavaszáig rendkívüli mód lecsökkent és leromlott marhaállomány ismét megközelítse az 1949-es szintet, a földeknek legalább egy része — hosszú évek után — megtrágyáztassék, a végzetesen elhanyagolt szőlők, gyümölcsösök, veteményföldek trágyát és gondosabb kezelést kapjanak, a szántóföldi szálastakarmány-termelés felújítása megkezdődjék stb. S ezzel párhuzamosan a 100 családról ismét 30 családra zsugorodott, 1950-es alapítású Béke tsz — az 1952–53-as visszaesés és megrázkódtatás után — ismét erősödni kezdett. Ahhoz elég gépe volt a szomszédos gépállomásnak, hogy a Béke gabonatermelését 1955-re csaknem teljesen gépesítse, sőt most már segítséget nyújthatott a kapálásban s — bár kis mértékben — helyileg oly jelentős fűkaszálásban és takarmány-betakarításban is. Végre megkezdődött a tsz földek rendszeres trágyázása, s beállíthattak — öt év után — egy egyszerű vetésforgót. A terméseredmények a szántóföldeken emelkedtek. 1955-ben — ami a gabonát illeti — jócskán meghaladták az egyéniek átlagát. 1955 őszén jutottak odáig, hogy — immár takarmányuk is lévén — megkezdhessék jószágállományuk kicserélését és feljavítását, lerakhassák a jövendő szövetkezeti tehenészet és nagyobb arányú disznóhízlalás alapját. 1954-ben és 55-ben a tagság jövedelme — részben állami segítség révén — lényegesen magasabb volt, mint (az első, 1950–51-es évet kivéve) bármikor; a „munkaegység" kezdett értékessé válni; ez természetesen hozzájárult ahhoz, hogy a szövetkezet törzsét alkotó 12–15 parasztcsalád elszánja magát, hogy minden erejét a közös munkába fekteti, a családtagokat is bevonja ... és így tovább. Noha semmiképp sem állíthatjuk, hogy 1953 és -55 ősze között Som mezőgazdasága tökéletesen rendbejött volna, annyit bízvást elmondhatunk, hogy az 1953 tavaszáig tartó leromlási folyamat megállt, a szántóföldi termelés és állattenyésztés lassan és tapogatózva bár, de mindkét szektorban fejlődni kezdett.

Így volt ez a megye községeinek többségében. Bizonyíték rá a kaposvölgyi szarvasmarhatenyésztés bizonyos fokú regenerálódása, bizonyíték a megyei mezőgazdasági osztály idevágó adatgyűjtése. Somogy megye mezőgazdasága — mindkét szektort ideértve — az 1955-ös évben a lábadozó betegre emlékeztet: a nagy legyöngülés és heveny láz utóhatása még tartott, de már megkezdődött a gyógyulás, az erőgyűjtés, a felépülés folyamata.

5.

Nem tudom, mi késztette az illetékes felsőbb szerveket arra, hogy 1955 őszére fordulva újabb, minden addiginál erősebb kollektivizálási rohamot indítsanak Somogy megyében.[48]

Hogy ez a roham miféle módszerekkel folyt és milyen közvetlen gazdasági és politikai gyümölcsöket termett, megítélheti az olvasó Som esetéből. Itt nagyjából a következő történt. 1955 őszén megjelent a faluban egy „brigád". A brigád tagjai: megyei és járási párt- és állami funkcionáriusok. Az első napokban szelíden, szépen folyt az agitáció. A parasztokat — elsősorban az 1953-ban kilépetteket — házuknál keresték fel, elmondották, hogy Somnak ismét termelőszövetkezeti községnek kell lennie, lépjen be maga is János bácsi. Néhányan beléptek, a többség nem. Ellenérveik nagyjából a következőképp szóltak: egyszer már beléptünk, de megjártuk. Odabent a szövetkezetben jóformán semmit sem kerestünk, viszont amikor 53-ban kiléptünk, 2–3–4000 forintot vetettek ki ránk, azon a címen, hogy ennyivel kell hozzájárulnunk a tsz adósságához. Az adósságot nem mi csináltuk, mégis ki kellett fizetnünk a 2–3–4000 forintot. Nohát kifizettük, éppen mostanra, 1953 óta, mióta kiléptünk, erre kerestünk, meg az adóra, beszolgáltatásra, meg arra, hogy egy kicsit lábraálljunk. Most lépjünk be újra? Lássák be az elvtársak, hogy nem emberséges dolog, ha ezt követelik tőlünk. Látjuk mi, hogy a Béke javult, erősödött valamit -53 óta. Dehát azért mi idekint is megkerestünk annyit, amennyit a Béke tagjai odabent. Hadd erősödjenek ők is tovább, mink is. Meglátjuk ki viszi többre. Meg nézzék csak az elvtársak, volt itt egyszer már nagy fejlesztés. És mi lett belőle? Az, hogy a jó szövetkezet is elromlott. Ezt akarják mégegyszer? Kérjük magukat, ne erőltessék a dolgot, nem okos dolog ez. Lássák, van 10–15 ember, aki kis rábeszélésre belépett. Ezzel is erősebb lett a Béke. Minek akarnak most mindjárt többet? Talán maguk jutalmat kapnak azért, ha minket beerőltetnek?

Körülbelül így beszéltek a somiak és nem lehet tagadni, hogy igazuk volt. Annyira igazuk volt, hogy voltaképpen a brigád tagjai is tudták, hogy igazuk van. Hiszen ők is tapasztalt és jószándékú emberek voltak. Mégis ottmaradtak a faluban — öt-hat hétig — és folytatták az agitációt. Addig maradtak ott, amíg nem jelenthették, hogy Som ismét termelőszövetkezeti község lett.

[48] A kampány országos és somogyi jellegzetességeiről l. *Orbán* és *Benke* munkáit! A helyi vezetők beállítottságát és az általuk alkalmazott módszerek egyikét pregnánsan érzékeltetik a megyei tanács v.b. elnökhelyettesének itt következő mondatai: „Az M.T. (Megyei Tanács – Sz. L.) felvetette a tanácsok felé a tsz-ek továbbfejlesztésének kérdését. Egyesek részéről komoly ellenállás volt tapasztalható, mely annak tulajdonítható, hogy az 1954-es tanácsválasztásnál olyan parasztok kerültek a tanácsba, akik nem értettek egyet a tsz-fejlesztéssel. Ahol a meggyőző munka nem vezetett eredményre, a tanácselnököket leváltottuk." Hozzászólás az 1956. január 20-án tartott tsztanácskozáson. In: SML XXVII. 550. f. 2/218. cs. 129. o.

Mert azzal küldték ki őket, hogy addig kell maradniok. Ha nem így tettek volna, megszegték volna az utasítást, a párt- és állami fegyelmet. Hogy tehát ne vétsenek a fegyelem ellen, véteni kényszerültek a józan ész és a leninizmus alapelvei ellen. A második vagy a harmadik héten áttértek az agitáció következő módszerére: az egyéni gazdáknak cédulákat küldtek ki a tanácstól, miszerint 300 forint büntetés terhe mellett jelenjenek meg. (Magam is láttam ilyen cédulát, némely paraszt egész sorozatot őriz, minthogy napról-napra, estéről-estére becitálták.) A berendelt parasztokat egyenként bocsátották a brigád színe elé — volt akire éjfél után került sor. Az érvelés lényege az volt, hogy aki nem lép be, ellenszegül a párt akaratának, ellenszegül a szocializmus építésének, aki pedig ellenszegül, az magáról állítja ki a bizonyítványt, hogy nem akarja a szocializmust, aki pedig nem akarja a szocializmust az tulajdonképpen ellensége a szocializmusnak, aki pedig ellenség, az ... ne is várjon kíméletet. A beszélgetésekben — mint vallatások esetén — a barátságos fellépés és ígérgetés, olykor szitkozódással és durva fenyegetőzéssel keveredett. A parasztok lassan bár, de megpuhultak.

Miután 15–20 tekintélyes, makacskodó középparasztot és erős újgazdát ezzel a szívós módszerrel beléptettek, a többség — a szervezők szándékának megfelelően — belátta, hogy „nincs mese", további procedúrára tehát nem volt szükség. Végeredmény: a Béke 30 családból ismét mintegy 80 családra nőtt, megalakult ezenkívül két kisebb termelőszövetkezet, főképp középparasztokból, egyenként 12–15 család 150–150 hold földdel.

A faluban — a pártitkárt és a Béke elnökét is beleértve — mindenki tudja és megmondja, hogy ez az eljárás rossz, törvénytelen, gazdaságilag és politikailag káros volt. A helyi elvtársak nem is hajtották volna végre. Nyilván ezért volt szükség máshonnét iderendelt szervezőkre, olyan brigádra, amelyet egyedül a kitűzött 80 százalékos kollektivizálásért tettek felelőssé, a következményekért nem. Tóth István elvtárs, a megyei Néplap hasábjain akként nyilatkozott, hogy „minden a szervezésen múlik".

Az új 1955-ös tsz-fejlesztési kampány (aminek során mintegy 100 új termelőszövetkezeti községet hoztak össze Somogyban)[49] bizonyos tekintetben különbözik a régitől, az 1951–52-es kampánytól. Egyrészt igaz az, hogy 1955-ben több volt a mezőgazdasági gép a gépállomásokon, több a szilárd, immár jól gazdálkodó, jó terméseredménnyel és jövedelemmel dicsekedhető szövetkezet, mint 1951–52-ben. Az újonnan alakított és kiterjesztett termelőszövetkezetek is nagyobb anyagi, szervezeti és szellemi segítségre számíthattak, mint akkor. Másfelől azonban az is igaz, hogy 1951–52-ben, illetve -53 tavaszán az egyéni gazdaság a gyors leromlás

[49] Az újabb kollektivizálási kampány számszerű országos adataihoz (l. *Orbán*, 1972, 162. o.) hasonlóak voltak a somogyi tsz-szervezés eredményei: egy 1956. szeptember 18-án kelt megyei pártbizottsági jelentés szerint pl. csak 1955-ben 106 új tsz és tszcs alakult a megyében. In: SML XXVII. 550. f. 2/219. cs. 419. o.

megállíthatatlannak látszó folyamatában sodródott, a megterhelés nőttön nőtt, a törzsállomány pusztulóban volt, a parasztság érdekeltsége az egyéni termelésben rohamosan csökkent — akkor tehát elsősorban a gazdasági nyomás (és ezzel párhuzamosan a középparasztok felső rétegére is kiterjedő kulákkiszorító, sőt likvidáló politika) vitte a parasztokat a szövetkezetbe. Most, 1955-ben viszont — mint tudjuk — magához tért és ha lassan is, de ismét alapozódni, fejlődni, jövedelmezni kezdett, ismét perspektívát nyert az egyéni gazdálkodás. Ennél fogva a maguk lábán álló kisparasztok, középparasztok zömét gazdasági helyzete nem szorította afelé, hogy feladja a maga üzemét, sem az ugyancsak lassan szilárduló tsz-ek nem kecsegtethették azzal, hogy hamarosan jobb életviszonyokat lel bent, mint kint.

Arra persze a Somogy megyei kampány irányítóinak nem volt hatalmuk, hogy a kiszemelt falvakban és körzetekben felemeljék a parasztság terheit, s általánosan növeljék a gazdasági nyomást. (Bár egyet és mást tettek ez irányban is.) Arra sem volt módjuk, hogy egyik hónapról a másikra gyökeresen megjavítsák a szövetkezet gazdálkodását, állattenyésztését, munkaszervezetét, jövedelmezőségét stb. (Bár ez irányban is történtek fontos és dicséretreméltó intézkedések Somogyban 1954 és -55 folyamán.) Ha tehát érthetetlen okból — egyszer már célul tűzték ki a termelőszövetkezetek és szövetkezeti falvak tömeges szaporítását, *s számszerűen is meghatározott, határidőre kitűzött cél elérése érdekében kénytelenek voltak pontosan azokhoz a módszerekhez folyamodni, amelyekhez folyamodtak.* Más módszerek az adott viszonyok között nem álltak rendelkezésre.

Fel kell tennünk — ennyivel tartozunk is a somogyi pártbizottság és megyei tanács kommunista vezetőinek —, hogy az erőszak tömeges alkalmazását nem „tervezték be" eleve. Hiszen ők is tudják, hogy az erőszak káros, az erőszak helytelen, az erőszak törvényellenes, bizonyára Leninnek azt a tételét is ismerik, amelyben kimondja, hogy a mezőgazdaság szövetkezeti átszervezése terén mindennemű erőszak alkalmazása *ostobaság*. Minthogy azonban a célt *helytelenül,* az 1955-re kialakult somogyi viszonyok felületes elemzése alapján, vagy a helyi viszonyok elemzését meg sem kísérelve jelölték ki, s később kommunista kötelességüknek tartották, hogy az egyszer kijelölt irányból semmiféle menetközben felmerülő akadály vagy belátás le ne térítse őket — *törvényszerűen* erőszakhoz kellett nyúlniuk. Sőt: nyíltabban és általánosabban kellett alkalmazniok a közvetlen kényszer különféle formáit, mint 1951–52-ben, a parasztság általános romlása idején tették.

Az tudniillik, hogy a mezőgazdaság nagyüzemi átalakítása során a meggyőzés játssza-e a főszerepet, vagy az erőszak, hogy a parasztság többsége csakugyan önként lép-e a szövetkezés útjára, vagy a kényszer különféle nyílt és burkolt formáinak engedve sodródik-e rá — ez egyáltalán nem attól függ, hogy eleve *akarnak-e* erőszakot alkalmazni a felelős szervek vagy nem akarnak. Ha a mezőgazdaság szocialista átszervezésének útját jól — azaz tudományosan, a mezőgazdasági terme-

lőerők és termelési viszonyok adott állapotának, fejlődési irányának helyes elemzése alapján, és a parasztság többségével egyetértésben — jelölik ki, erőszakra nincs szükség. Ha az utat rosszul határozzák meg, az erőszak — minden jószándék és fogadkozás ellenére — elkerülhetetlenné válik.

6.

Summázzuk az elmondottakat és tegyünk javaslatot.

Röviden áttekintve a somogyi paraszti termelés és falusi osztályviszonyok felszabadulás előtti fejlődését, arra a következtetésre jutottunk, hogy a megye agrárviszonyait nemcsak a feudális nagybirtok túlsúlya s a parasztgazdaság feudális jellegű elmaradottsága jellemezte, hanem a paraszti árutermelés — s ezen belül, külön fontossággal az állattenyésztés — bizonyos haladása is. A paraszti árugazdaság kibontakozása pedig nemcsak a szokványos értelemben vett differenciálódáshoz vezetett, hanem a középparasztság megerősödését, sőt a kisparasztság bizonyos fokú középparasztosodását is magával hozta.

A mezőgazdaság termelőerőinek viszonylagos fejlettségében s a város és falu közötti árucsere viszonylag magas fokában leltük meg annak legfőbb magyarázatát is, hogy a nagyarányú földosztás után, s a termelőerők egy részének háborús pusztulása után a parasztgazdaság oly rohamosan regenerálódott, s az új gazdák termelése oly gyorsan felzárkózhatott a régiek mellé. Az így kialakult fellendülés során — mint megállapítottuk — még fokozottabban kidomborodott a somogyi parasztgazdaság árutermelő jellege s a falu társadalmának új arculatát elsősorban a nivellálódás és az általános emelkedés folyamatai alakították ki. 1948-ra a szóban forgó somogyi falvakban (melyeknek helyzetéből bátran általánosíthatunk a megyére) a régi és új közép- és kisparasztokból összeálló középparaszti jellegű tömb volt a többség és a fő társadalmi erő.

A mezőgazdaság nagyüzemi átszervezése érdekében eddig tett intézkedéseknek (s a mögöttük lévő koncepciónak) fő hibája a jelek szerint az volt, hogy sem a parasztgazdaság árutermelő fejlettségét és jellegét, sem a középparaszti jellegű többség súlyát és igényeit nem vették igazában figyelembe.

Tapasztalataink azt mutatják, hogy a termelőszövetkezetnek azt a *típusát,* amelyet a minta-alapszabály[50] körülír, s amelyet az irányító szervek mint gyorsan és általánosan megteremtendő fő típust állítottak a parasztság elé — ezt a termelő-

[50] A mintaalapszabály többszöri módosítása is tünet értékű jelzése volt a tsz-szervezés átgondolatlanságának és a sietségének. Végül is az 1953-ban elfogadott új szabályozás egy majdnem kolhoztípusú formát preferált, amely erőteljes kötelezettségeket rótt a szövetkezésre kényszerült parasztokra, mind a belső viszonyokat, mind pedig az állami szervekhez való viszonyt illetően. A szovjet mintától való eltérés leginkább a háztáji föld, az aprójószágok és a korlátozott számú egyéb állatfajták tartásának engedélyezésében nyilvánult meg.

szövetkezeti formát a maradék szegényparasztság többnyire elfogadta, a kisparaszti-középparaszti zöm viszont többnyire nem fogadta el. Nem fogadta el, mert nem látta bebizonyítva, hogy ez a nagygazdaság a termelés minden ágában, közte a létfontosságú állattenyésztésben, kapástermelésben és a takarmánytermelésben is fölényben van. Nem fogadta el, mert nem látta bebizonyítva, hogy ez a nagygazdaság valóban az önkéntes összeálláson, a kis közösség közös tulajdonban, az önkéntes, kollektív erőfeszítésen alapszik, s kielégíti a belépők jogérzetét és demokratikus igényeit.

A középparaszti többség 1950 táján már érezhető ellenkezése az illetékeseket nem arra késztette, hogy a megoldás gyökeresen új formáin gondolkozzanak, hanem arra, hogy a meggyőző szavak mellett a kényszer különböző — nyílt és burkolt, egyszerű és bonyolult — formáit is elővegyék. Ilyenek voltak Somogyban: a középparaszti és kisparaszti gazdaság általános korlátozása, a nagygazda-osztálynak és a középparasztság felső rétegének kiszorítása, s a többiek ezáltali megfélemlítése, az egyéni parasztok állampolgári jogainak jelentékeny korlátozása, a velük szemben alkalmazott állami bánásmód eldurvítása, és így tovább. Ez a megoldás alkalmas volt ugyan arra, hogy elősegítse az egyéni gazdaságok összeroppanását és feladását, s ezzel a földeknek nagyüzemi keretekbe való összevonását — arra azonban nem volt alkalmas, hogy gazdaságilag megalapozott, legalább az egyéni gazdaság nívóján felszerelt nagyüzemeket hozzon létre, s azok megalapozásában és fejlesztésében érdekeltté tegye az oda papírforma szerint bevont parasztok többségét. Ennélfogva az egyéni termelés gyorsan hanyatlott, az új termelőszövetkezetek többsége viszont igen lassan és nehezen fejlődött. Az így kialakult torz helyzet újabb bizonyítékot szolgáltatott a vonakodó parasztoknak ellenérzésük igazolásához. S ahogy a parasztok ellenkezése nőtt — úgy nőtt meg a további kényszer szükségessége s ezzel a termelés további leromlásának veszélye is.

Ebből a bűvös körből — tapasztalataink szerint — sem 1953, sem 1955 nem vitte ki a somogyiakat. Az 1953-as lazítás: életbevágóan szükséges volt, mert megindította mind az egyéni gazdálkodás, mind a megmaradt kollektív termelés regenerálódását, kenyérhez és lélegzethez juttatta a megyét. De nem oldotta meg a főkérdést: a mezőgazdaság igazi fellendítésének s a nagyüzemi gazdálkodásra való önkéntes áttérésnek kérdését. 1955-ben — előtérbe kerülvén ismét a nagyüzemi átszervezés ügye — elölről kezdődtek a régi bajok. Az 1955–56-os somogyi kampány lefolyása és eredménye — véleményem szerint — újabb bizonyítékkal támasztja alá azt a tételt, hogy a hiba nem a módszerekben, hanem az elgondolásban van; a helytelen módszerek a helytelen elgondolás következményei.

Rátérek a javaslatra:

E javaslatot annak tudatában teszem meg, hogy a mezőgazdasági politikát irányító szervek, a pártvezetés, a kormány tudományos intézmények segítségével, szakemberek, tapasztalt szövetkezeti parasztok bevonásával jó idő óta keresi a

megoldást ugyanerre a problémára.[51] És ugyanabban az irányban keresi, amelyben ez a cikk is tapogatózik. E javaslat tehát — mely a nemrég tett somogyi út eredményein kívül az ország más vidékein több esztendő alatt szerzett tapasztalatokra is támaszkodik nem kíván több lenni, mint hozzájárulás az amúgy is folyó, természete szerint kollektív tudományos munkához.

Hazánkban meg kell teremteni a mezőgazdasági termelőszövetkezeteknek azt az új, az eddig kialakulttól sokban eltérő *típusát,* amelyet a következő fő vonások jellemeznek:

A) *Gazdasági* tekintetben *valóban fölényben legyen* az egyéni parasztság felett. Fölénye ne csak abban testesüljön meg (mert ez még nem fölény), hogy gabonából holdanként — a gépi művelés nyomán — többet termel, mint a leromlott paraszti átlag. Hanem abban, hogy a gazdaság terület-egységre átszámítható *összhozama* — ideértve tehát az állatállomány szaporulatát és hozamát is — lényegesen több legyen, mint a paraszti kisgazdaságok összhozama.

Olyan termelőszövetkezetre, a termelőszövetkezetnek olyan általános típusára van szükségünk, amely termelési tekintetben a magyar mezőgazdaság történelmi fejlődési útjába, az extenzív egyoldalú talajzsaroló termeléstől az intenzív, sokoldalú, vetésforgós, takarmánytermelő, állattenyésztő gazdálkodás felé vezető útjába kapcsolódik be. Tehát *eleve olyan gazdasági struktúrával,* olyan vetéstervvel, olyan felszereléssel jön létre, hogy megszületése, első évekbeli munkája máris egy-egy lépést, mégpedig *világos, mindenki számára észrevehető lépést jelentsen mezőgazdaságunk intenzív irányú fejlődésének útján.*

B) Ez a termelőszövetkezeti típus egyéb tekintetben is *meg kell feleljen a kisparaszti — középparaszti sorban élő falusi középréteg igényeinek. Nemcsak az anyagi igényeknek.* Eleve olyannak kell lennie, hogy a kistulajdonból átlépő parasztban ne szüntesse meg a tulajdon érzését, hanem elfogadtassa vele, hogy a kollektív tulajdon *igazibb tulajdon, becsesebb tulajdon* az egyéninél.

Fel kell keltenie, magasra kell fokoznia a tagként belépők *érdekeltségét.* Éspedig nemcsak abban az értelemben, hogy érdemes legyen — a nagyobb részesedés érdekében — több munkaegységet teljesíteni, hanem abban az értelemben

[51] A párt- és az állami szervek vezetői köreiben formálódó új elképzelésekről a nyilvánosság néhány sajtónyilatkozatból, folyóirat- és sajtócikkből tájékozódhatott. (Ilyen volt pl.: *Gyenes Antal:* Az egyszerűbb szövetkezeti formák szerepe termelőszövetkezeti mozgalmunkban c. írása, Társadalmi Szemle, 1956. 9., továbbá *Fazekas Bélának* A jugoszláv termelőszövetkezetekről címmel a Közgazdasági Szemle, 1956. 10. sz.-ban megjelent cikke.) A Márkusék által felvetett javaslatokhoz több tekintetben hasonló elképzelések fogalmazódtak meg abban az előterjesztésben, amelyet az MDP KV Mezőgazdasági Osztálya dolgozott ki a Politikai Bizottság részére 1956. október 22-i keltezéssel. A dokumentum szerzői elismerték az agrárszféra válságos helyzetének tényét, s olyan intézkedések életbe lépését javasolták, amelyek fellazítanák az erősen kötött gazdasági kereteket. Ezzel utat nyitnának egy, a tsz-ek és az egyéni gazdák belterjes gazdálkodását eredményező folyamat előtt. In: Agrártörténeti Szemle, 1988. 1–2. 221–227. o. (Közli: *Pál József*)

is, hogy a tagság elemi, eleven érdekének érezze a szövetkezeti termelés *fejlesztését,* gazdaságosabb, munkaigényesebb, intenzívebb termelési és tenyésztési ágak bevezetését, elemi érdekének tartsa a beruházások, felújítások *saját erőből* való elvégzését, a szövetkezeti termelés kiterjesztését, és így tovább.

C) Ennek a szövetkezeti formának olyannak kell lennie, hogy *mindenütt, különösebben tehetséges vezetők rendkívüli erőfeszítése nélkül is, hatalmas állami befektetések és kölcsönök nélkül is megszülethessék és egészségesen fejlődhessék.* A parasztság *meglevő* anyagi és szellemi erejéből kell felépülnie. Minél kevesebbe kell kerülnie az államnak, minél több helyi anyagi és szellemi erőforrást kell megnyitnia és kiaknáznia.

D) Ennek a szövetkezeti típusnak olyannak kell lennie, hogy ahol megszületik és fejlődésnek indul, rövid időn belül *felkeltse maga iránt a kisparaszti-középparaszti zöm* (mégpedig elsősorban a jó gazdák, a szorgalmas és tehetséges emberek) *érdeklődését.* Világosan jelezze a bizalmatlanná vált, a szövetkezéstől elvadított parasztok előtt azt is, hogy a magyar szövetkezeti mozgalomban valami új dolog kezdődik. Ez a szövetkezet legyen képes arra, hogy pezsgést vigyen a falu életébe, versenyre késztesse mind az eddig szervezett szövetkezeteket, mind az egyéni gazdaságokhoz ragaszkodó parasztokat. Vonzza, új állásfoglalásra ingerelje, magához rántsa a falu legjobb erőit, újszerű perspektívát állítson a mezőgazdaságból és falusi életből már-már kiábránduló paraszt fiatalság felé is, és így tovább.

Ezek volnának a követelmények. Mi hát a konkrét javaslat?

Valószínűleg sokkal egyszerűbb, mint gondolnák. Mert pusztán csak arról van szó, hogy — fenntartva és szigorúan hangsúlyozva a mezőgazdaság szocialista fejlődésének perspektíváját — fogadjuk el parasztjaink néhány józan tanácsát.

Mert parasztjaink már ezerszer megmondták, milyen szövetkezetet tartanának helyesnek ők. Csak éppen elengedtük szavukat a fülünk mellett.

Mit kívánnak a parasztok?

Röviden szólva három követelésük van.

Az első az, hogy ha szövetkeznek, *ne szóljon bele abba senki, hogy hányan állnak össze, és kit vesznek maguk közé.* Ne tiltsák meg nekik, hogy bevegyék maguk közé akár a legvastagabb nagygazdát, ha akarják; viszont ne varrjanak a nyakukba senkit, akit nem kívánnak maguk közé venni. És azt válasszák meg maguk közül vezetőnek, akit ők jónak látnak — ne szóljon bele ebbe senki kívülálló.

A második követelése az, hogy — bizonyos egyelőre eltörölhetetlen vetésterületi kötöttségektől eltekintve, de ezeket is a minimumra szorítva — *úgy gazdálkodhassanak, ahogy akarnak.* Ne írjon nekik elő senki vetési arányt, technikát, állatállomány-fejlesztési sorrendet stb. Adjon az állam jó tanácsokat, de ne írjanak elő nekik semmit. Elégedjen meg az állam annyival, hogy a szövetkezet teljesíti közterheit és szerződéses kötelezettségeit, a többit bízzák rájuk.

A harmadik követelés az — s alighanem itt van a kollektív gazdaság új típu-

sának lényege —, hogy a szövetkezet, ha bizonyos területi nagyságot elér, *megvásárolhassa és saját tulajdonában tarthassa mindazokat a mezőgazdasági nagy és kisgépeket, amelyek a korszerű mezőgazdasághoz kellenek, s melyeket saját keretében ki tud használni.* Illetve szabadon döntsön afölött, hogy saját gépeket kíván-e tartani, vagy a gépállomás gépeit kívánja igénybe venni.

E kívánságok bátran teljesíthetők.

Állítani merem, hogy éppen ezeknek a kívánságoknak teljesítése alapján alakíthatjuk ki a szövetkezeteknek azt az új típusát, amelyre szükségünk van.

Cikkemet július közepén, tehát a Központi Vezetőség nagy jelentőségű ülése előtt írtam. Az ott hozott határozatok az e tanulmányban tárgyalt kérdéseket is mélyen érintik. Rendkívül fontos, hogy a termelőszövetkezetek nagyobb tervezési, gazdasági-vezetési önállóságot kaptak. Óriási jelentősége van annak, hogy ezentúl — szállítási célokra — vontatótraktort is vásárolhatnak, tarthatnak tulajdonukban. A júliusi KV ülésen hozott idevágó határozatok s azóta nyilvánosságra került újabb intézkedések és hivatalos tervek — úgy vélem — lényegében ugyanabban az irányban jelölik ki termelőszövetkezeti mozgalmunk további fejlődési útját, amelyez ez a cikk is javasol. A KV határozatainak szelleméből és betűjéből ugyanakkor az is következik, hogy ezen területen is megindulhat a szabadabb tudományos kutatás és véleménycsere, mód nyílik arra, hogy az eddig sérthetetlennek kezelt gyakorlatot az élet s a tudományos kutatás állandó ellenőrzése alá helyezzük.

Éppen ezért helyesnek gondolom, hogy fenntartsam az itt közölt javaslat ama pontjait is, amelyek túlmennek az eddig elfogadott elveken és intézkedéseken. Amit javaslok, lényegében: *az önállóság* még nagyobb foka — *lényegesen nagyobb foka* a szövetkezetek számára. Kétségtelen, hogy ennek a megoldásnak vannak bizonyos veszélyei — a szövetkezeti termelés részlegesen ellenőrizhetetlenné válhat, a központi tervezés és irányítás lazulhat, felütheti fejét a kis kollektívák bezárkózásának, gazdasági és politikai elszigetelődésének tendenciája, és így tovább. Vannak azonban előnyei is. És — véleményem szerint — ezek az előnyök a fontosabbak. Ezek esnek döntően a latba.

Mik az általam javasolt szövetkezeti forma előnyei az érvényben levővel szemben? Először is az — s ez nem mellékes —, *hogy jobban megfelel a kisparaszti-középparaszti többség igényeinek, követeléseinek,* mint emez. Másodszor az, hogy jobban oldja meg *a közös állattenyésztés megalapozásának és fejlesztésének* nehéz kérdését. Harmadszor az, hogy jobban lehetővé teszi *a meglevő paraszti termelőerők általános átmentését* a kollektív üzembe, s jobban kiváltja — vagy kiválthatja — *a saját erőből történő további akkumulációt, a termelési technika önkéntes, közös fejlesztését.* Negyedszer és nem utolsósorban: feleslegessé tesz egy sereg adminisztratív intézményt, *feloldhatóvá tesz egy sereg kötöttséget és terhet,* amelyeket — tudva, nem tudva — azért tartunk fenn, hogy ne legyen paradicsom az egyéni gazda élete. Egyszóval: — ha nem tévedek — jobban megoldja azt a fela-

datot, hogy a kollektív, nagyüzemi termelést ne az egyéni termelés korlátozása és sorvasztása útján segítsük életre, hanem ellenkezőleg, az egyéni gazdaság virágzása, termelőerőinek fejlődése alapján hozzuk létre.

Az általam javasolt — pontosabban: számtalan paraszt által javasolt, általam csak közvetített — szövetkezeti forma véleményem szerint azért jó, mert *következetesen* alkalmazza az *önkéntesség* és a *fokozottság* elvét, *olyan agrárviszonyok* között, amelyeket gazdaságilag a paraszti árutermelés (s ezen belül az állattenyésztés) viszonylagos fejlettsége, az árutermelő kis- és középparaszti üzemek nagy aránya, az intenzív irányú haladás jelentékeny foka és feltétlen szükségessége, társadalmilag pedig a középparasztság (s a középparaszti jellegű kisparasztság) nagy aránya és gazdasági-társadalmi-politikai súlya jellemez.

Gondolja meg bárki: van-e más út arra, hogy a szövetkezetet a paraszt — és most nem a régen szövetkezeti útra lépett egykori szegényparasztra, hanem a ma is kívül élő kisparaszti-középparaszti zömre gondolok — *magáénak tartsa, sajátjaként szeresse, fejlessze, gyarapítsa. Csak akkor tartja magáénak, ha valóban az övé.* És csak akkor valóban az övé, ha a föld, a gép, a termés, a jövedelem, a bevitt és újonnan megszerzett jószág, az épület, mind *kézzelfoghatóan, jogilag is leszögezetten, megvédhetően,* egyenként és összességében az övé, az összeszövetkezett parasztoké.

Szövetkezeti kapitalizmus lesz ebből? — tehetik föl a kérdést. Hadd válaszoljak egyetlen ellenkérdéssel. Kit, kiket fog kizsákmányolni az összeszövetkezett, 300–500–1000 és 2000 holdas gazdaságaiban saját gépeivel dolgozó parasztság? Ki lesz az a jó bolond, aki bérmunkás lesz náluk, amikor tag is lehet ugyanott, vagy egy másik hasonló szövetkezetben? (Nem szólva arról, hogy az ipar és a továbbtanulás ezentúl is elszívja a mezőgazdasági népesség jelentékeny részét.) És ha mégis akadna ilyen — nem lehet-e egyetlen egyszerű rendelettel lehetetlenné tenni az ilyenféle kizsákmányolást?

Annak, hogy áttérjünk erre a szövetkezeti típusra — amelynek helyessége és szükségszerűsége önként következik a mezőgazdasági termelés hazai fejlettségi fokából, parasztságunk mai osztályviszonyaiból, a tulajdonhoz való viszonyból, tudatából, igényeiből — egyetlen akadálya lehet. A dogma, avagy: az elméleti bátortalanság.

Reméljük most már ezt az utolsó akadályt sikerült elhárítani az útból.

A kaposvári vita jegyzőkönyve

Fábián Zoltán elvtárs:[52]

Kedves elvtársak! Kedves Barátaim!

Kissé elfogódottan állok itt az elnökségben a mai vita megnyitásán. Úgy hiszem, ha végignézek az itt megjelenteken, olyan vitának leszünk ma a részesei, amely e falak között régen volt. Úgy hiszem, hogy az itt megjelentek a kendőzetlen igazságra akarnak fényt deríteni, mert csak ennek ismeretében oldhatjuk meg a ránkváró feladatokat. Annak reményében nyitom meg a mai vitát Erdei Sándor elvtárs helyett, az Írószövetség nevében, hogy az itt elhangzó vitán fényt derítenek olyan problémákra, amelyeket eddig nem láttunk tisztán és megmutatják, hogy hogyan kell rendbetenni dolgainkat. Amint a helybeli lap tájékoztatásából tudják, Márkus Istvánnak, a Csillag című folyóirat szeptemberi számában megjelent Somogyi összegezés című tanulmánya felett indul meg a vita. Hogy könnyebb legyen a vita megindítása, Márkus elvtárs néhány bevezető szóval intonálja az együttlétünket.

Szeretném felhívni a jelenlevőket, hogy mindenki tömören, röviden mondja el hozzászólását. Nyilván nagy dolgok fognak elhangzani.

Megnyitom vitaestünket.

Márkus István elvtárs:

Minek köszönhető e rendkívüli érdeklődés? Úgy is mondhatnám, hogy az igazmondás utáni vágyódás és az igaz dolgok meghallgatása fűtötte át a megjelenőket. Fábián Zoltánnak igaza van abban, hogy azokat a feladatok[at], amelyek országos viszonylatban is a mezőgazdaság előtt állanak, másképp, mint a helyzet őszinte feltárásával el sem kezdhetjük. Szeretnék néhány kérdést feltenni, hogyan keletkezett ez a cikk és mit találok benne fontosnak és hogyan képzelem el, mint a cikk szerzője, ezt a vitát. A cikk azért keletkezett, mert sokan az Írószövetségben, és ezen kívül Budapesten és vidéken évek óta úgy érezzük és látjuk, hogy valami a magyar mezőgazdaságban nincs rendjén. Kezdetben arra voltunk hajlandó, hogy felfüggesszük ezt a gyanút. Későbbiek során észrevettük azt, hogy kisebb-nagyobb kijavítható hibák lennének csak, de rájöttünk, hogy valami mélyen fekvő hiba van a dolgok mélyén. Ezért határoztuk el alaposabb tudományos műszerrel a mezőgazdaság helyzetét vizsgálni, és megkerestük a hibák közötti összefüggést. Ezért jöt-

[52] *Fábián Zoltán* (sz.: Nyíregyháza, 1926.) József Attila-díjas író A paraszti élet és a városokba került parasztfiatalok sorsának érzékeny ábrázolója volt az 1950-es, -60-as években. Főként novellásköteteivel keltett figyelmet. (Utak – 1952; Hegedűszó – 1956.) Akkoriban tagja volt a Magyar Írók Szövetsége elnökségének, s ebben a minőségében helyettesítette vitavezetőként Erdei Sándor főtitkárt.

tünk Somogy megyébe is és töltöttünk négyen itt két hónapi időtartamot. Somogy megyei vizsgálódások teljesen igazolták azt, amit előre sejtettünk, hogy a hiba az alapelvekben van. Azok számára, akik a cikket nem olvasták vagy olvasták és nem mindenre emlékeznek, szeretném kiemelni, ami a cikkben van. Lényeges mondanivalója az, hogy az a tsz-forma, amelyet 1948–49 óta a párt és a kormány, mint egyedül valót állított előtérbe és elterjesztésére sem az anyagi, sem a politikai eszközöket nem sajnálta, ez alapjában véve hibás és parasztságunk igényeivel összevetve nem megfelelő.[53]

Miért hibás? Mélyebben bele kellett mélyedni a mi parasztságunk igényeinek vizsgálatába. Erről szól az első, második fejezet. Ez nem az én egyéni munkám volt, hanem közös munka. Arra a következtetésre jutottunk, hogy a mi mezőgazdaságunk az elmúlt négy-öt évtized folyamán túlhaladt azon a fokon, ahol a Szovjetunió mezőgazdasága tartott,[54] több ágú, erősen állattenyésztő mezőgazdasággá fejlődött és különösen jellemző ez a dunántúli tájon, de az ország más vidékein is. Ennek a mezőgazdaságnak nagyüzemi átszervezése úgy mehet egészségesen, ha a mezőgazdaság összhozama a nagyüzem[ben] felül tudja múlni a kisüzem termelését.

A másik az, hogy a mi parasztságunk éppen azért, mert a paraszti mezőgazdaság 1945 óta erősen árutermelő, a mi parasztságunk nem azonos Kelet-Európa parasztságával, kulturáltabb, igényesebb, amely a nagyüzem olyan formáját fogadná el, amely a Magyarországon fejlett paraszti gazdálkodásnál többet tud nyújtani. Nem árt kimondani azt, hogy nem igaz az, hogy nálunk a faluban a kulákság vagy a szegényparasztság játssza a szerepet. Nem arról van szó, hogy nincsenek kizsákmányoló nagygazdaságok, vagy a szegényparasztság ne lenne politikailag fejlett és öntudatos. De arról van szó, hogy a mi falvainkban a földosztás előtt és óta a parasztságnak nagy tömege a középparasztság, és a tsz-ek megteremtésében, gazdálkodásában ezek tapasztalataival kell számolni. Másként merül fel a nagyüzemi gazdálkodás fölénye. Nálunk nem elég, hogy a gépállomások segítségével a szántóföldi művelést valamiként biztosítjuk, mert ebből trágyázás, állattenyésztés nem fejlődik. Fölényt a nagyüzem akkor teremthet meg magának, ha abban teljes odaadással dolgoznak a parasztok. Tehát nálunk az önkéntesség tízszeresen előfeltétel.

[53] Márkusnak a korabeli tsz-formától elhangzott végkövetkeztetését meghamisítva fordította ellene *Pintér István* Az 1956. évi ellenforradalom falun. c. írása, amikor is azt a kitételt, hogy „az a tsz-forma, amely..." leegyszerűsítette a „tsz-forma" alakra, s így kívánta bizonyítani azt, hogy Márkusék tsz-ellenes izgatást folytattak Somogyban. In: Századok, 1960. 5–6. 839. o.

[54] Márkus természetesen azokra a gazdasági és társadalmi feltételekre célzott, amelyek a Szovjetuniót jellemezték az 1930-as évek elején, tehát az ottani tömeges kollektivizálás időszakában.

El kellett ítélni a mezőgazdaság kollektivizálásának eddigi módszereit. A mezőgazdaság általános visszaesése, 1951–52–53-ban meginduló pangása igazolták azt, hogy valami alapvető hiba van. Arra a következtetésre jutottunk, hogy a mezőgazdaság tervében volt a hiba, mert valami szigorú határidőt jelölt ki a párt, olyant, amit a parasztság nagy tömege nem fogadott el. Ebből szükségszerűen adódott az, hogy a vezetők ezt a határidőt betarthassák, erőszakot kellett hogy alkalmazzanak. Ha a tervet teljesíteni akarták, akkor eljutottak oda, hogy gazdasági, vagy politikai nyomást vegyenek igénybe. Az erőszak tehát nem az egyes emberek hibájából adódott, nem a természetük rosszaságából, hanem a dolog lényege volt olyan, amely erőszak alkalmazására kényszerítette őket.

Kérdés, hogy mi a megoldás? A megoldás nem lehet más, mint ennek a szövetkezeti formának a fellazítása. Nem arról van szó, hogy a régi tsz-eket vagy a középparaszti tsz-eket ott kellene hagyni vagy nem támogatni vagy engedni őket felszámolni. De arról van szó, hogy a jövőben a szövetkezésnek más formáit, a parasztsághoz közelebb álló formáit segítsük. Az a kérdés, milyenek azok a formák?

A magyar szövetkezeti mozgalomnak másik útját segítsük kidolgozni, és legalább olyan erővel támogassuk, mint az egyedül üdvözítő tsz-eket támogattuk. Engedjük meg, hogy a parasztság a szövetkezésnek olyan más formáját, amit maga helyesnek tart, megvalósíthassa, és akár 10–15 féle egymás mellé rendelt, de különféle utakon tudja megvalósítani. Ilyen formában próbáltam megszövegezni a parasztság kérdését. A parasztság azzal szövetkezhessen, akivel akar. A másik dolog az, hogy a szövetkezetben lényegében nagyobb kötöttségtől eltekintve, teljesen úgy gazdálkodhassanak, ahogyan jónak látják.

Tehát először azzal szövetkezzenek, akivel akarnak, úgy gazdálkodjanak, ahogyan akarnak, és harmadszor, hogy a szövetkezet gépeket vásárolhasson és akkor megvalósíthatjuk a szövetkezeti mozgalom újjáteremtésének feltételeit. A szövetkezetnek minden formáját próbálják ki, kísérletezni kell és ehhez meg kell adni a támogatást.

Azt szeretném, hogy a vita a maga való összefogásában mutatja meg a Somogy megyei parasztok és vezetők tapasztalatai alapján, hogy miért volt helytelen az eddigi út és olyan javaslatot tegyenek, amelyeket a Somogy megyei vezetők szinte azonnal megvalósíthassanak, és abból törvényjavaslat vagy rendelet legyen.

Fábián Zoltán elvtárs üdvözli a megjelent Dobi István és Tildy Zoltán elvtársakat. A vitát megnyitja, felkéri a jelenlévőket, hogy mondanivalójukat röviden, tömören adják elő.

Görög János elvtárs, a somogytúri Új Élet Tsz elnöke:[55]

Ne vegyék rossz néven az elvtársak, én nem vagyok író és ha tőlem nem olyant hallanak, amellyel teljesen egyetértenek, szeretem a magyar parasztot, mert fajtám. És lehet, hogy elfogódott vagyok.

Hat-hét éve meglévő hibákat ismerjük valamennyien. A magyar parasztságunk millió sebtől vérzik, és nem tudtuk eddig meggyógyítani. Íme elérkezett az idő, amikor megkezdhetjük gyógyító munkánkat. A magyar szövetkezet 6–7 éve tönkrement, és vele a dolgozó parasztság is. Tönkretették az egész magyar magtermelésünket, szőlészetünket, exportunkat és végül tönkretették pártpolitikánkat is, amelynek keretén reméltük a magyar népnek megfelelő, ideális kommunizmus kialakulását, klasszikus közgazdasági élet kibontakozásával és tartósságával.

Tervszerű számítással tették lehetetlenné a magyar mezőgazdasági és kertészeti szakemberek ezreit. Kiölték a magyar parasztság zömében a földhöz való ragaszkodást, szeretet, az alkotó és termelő készséget. Évek hosszú során át zaklatták és zsarolták őket, 1947-től kezdve megtöltötték velük az ország valamennyi börtöneit, rabgazdaságait. Ezerszámra hurcolták el őket az Andrássy út 60-ba,[56] meg ahol csak érték a legkülönbféle trükkökkel tették lehetetlenné őket. Tönkre tették egyszerű családi életüket, és sárba tiporták a magyar parasztság becsületét.

Úgy gondolom, pártunk és kormányunk adósa a dolgos magyar parasztságnak. De adósok vagyunk mi valamennyien, mert nem előbb cselekedtünk és mert nem mertük előbb kézbe venni parasztságunk ügyének rendezését. De még most sem késő, elérkezett tehát az idő, de mielőtt rátérnénk Márkus István kezdeményezésének megvitatására, előbb kötelességszerűen kérjünk bocsánatot sokat szenvedett és verejtékezett parasztságunktól, akiknek szíve-lelke és szeretete a föld rögéhez van kötve, aki sokszor keserű szájízzel, verejtékezve és könnyezve túrta a földet és termelt, hogy nekünk az ország egész területén legyen mit enni, és emellett szó nélkül viselte a súlyos állami terheket, zaklatásokat és meghurcoltatásokat és bebörtönzéseket.

Hogy bocsánatot kérünk tőletek, országunk minden parasztjától, és most innen Kaposvárról üzenjük nektek, a szélrózsa minden irányában dolgozó becsületes

[55] *Görög János* kertészeti szakember 1955-ben lett az újonnan szervezett tsz elnöke. Egyébként aktívan politizáló ember volt, aki a megyei vezetőkkel kialakított intenzív kapcsolat útján igyekezett minél több támogatást szerezni a termelőszövetkezetének. Szerette volta azt is elérni, hogy ezt az agrárvitát Somogytúron rendezzék meg. A forradalom idején a községi forradalmi tanács elnökének választották meg, s ezért, valamint a tsz felbomlása miatt egyéb ürügyekkel vád alá helyezték, s végül több hónapos huzavona után pénzbüntetéssel sújtották, a megyéből pedig távoznia kellett.

[56] A széleskörben gyűlölt és rettegett Államvédelmi Hatóság központja volt a nevezett épület.

magyar parasztoknak, hogy a mai naptól kezdve a Kormánnyal és Párttal[57] egybeforrva, jogászok és közgazdászok, írók és miniszterek, agronómusok és orvosok, mérnökök, gyári dolgozók és pártfunkcionáriusok, tudósok és parasztok a virágzó magyar mezőgazdaság helyreállításáért, és a magyar parasztság ügyének rendezéséért harcolunk. (Nagy taps)

Tisztelt Közgyűlés!

Márkus István írásával alapjában egyet értek, abban is, hogy hazánkban a mai termelőszövetkezeti forma helyett feltétlenül ki kell alakítanunk egy megfelelő, sokkal jobb termelőszövetkezeti típust, és abban is, hogy a túlzott kollektivizálás következtében nemcsak Somogy megyében, hanem az egész országban a termelési produktum erősen visszaesett, ideértve az állattenyésztés hozamának csökkenését is.

Az új szövetkezeti forma kialakítására tett javaslataival is lényegében egyet lehet érteni. Azonban nem érthetek egyet Somogy megye területén végzett termelési munkára vonatkozó vádiratával, amely mindazokat a megyei és járási dolgozókat, pártfunkcionáriusokat érinti, akik a szervezési munkákat végezték. Megjegyezni kívánjuk, hogy én ebből a munkából nem húztam részt, miután én kimondottan szakmai téren dolgoztam — és ma is. Azonban volt egy irányelv, amely leszögezte, hogy Magyarország 1956-ra szövetkezeti ország lesz. Erre egy ember sem ment jószántából. Nem akarom vádolni ezzel sem a megye, sem a járás vezetőit, mivel a kollektivizálás nem az ő gondolatuk volt.

Ahhoz, hogy a parasztok életéről írjanak, nem elég annyi időt köztünk tölteni, mint Márkus Istvánék töltöttek. Ehhez egy-két év szükséges.

Márkus István írása szükséges volt, hogy a parasztban bátorságot, kezdeményezést teremtsen.

Egyet értek azzal, hogy egy 16 oldalas tanulmány nem ölelheti fel egy ország mezőgazdasági életének problémáit.

Meg kell említeni a tsz-ek gazdálkodása mellett az állami gazdaságok súlyos problémáit is, amelyek csak ráfizetéssel dolgoznak.

A fentiek megjavítása érdekében az alábbiakat javaslom:

1.) Elfogadom Márkus elvtárs javaslatát az alábbi módosítással:

Az FM és a tanácsszervek vitassák meg, hogy melyek azok a tsz-ek, amelyek életképesek. Járásonként legfeljebb 10 tsz-et kiválasztanának, amelyek életképesek, és minőségi és mennyiségi termelésre alkalmasak.

A többit pedig felszámolni javaslom!

2.) Javaslom a gépállomások felszámolását és a gépparkjuk átadását a megmaradó tsz-eknek. A gépállomás pedig, mint javító részleg működjön a járásban.

[57] Ebben az egy esetben az eredeti írásmóddal, azaz nagy kezdőbetűkkel közöljük a két szót annak érzékeltetésére, hogy a korabeli dokumentumokra jellemző gyakorlat tünet értékűen fejezte ki a politikai viszonyok és viszonyulások egyik sajátosságát.

3.) Számolják fel a tsz-ek nyakára küldött olyan vezetőket, funkcionáriusokat, akik akadályozzák a termelői munkát.

4.) Javaslom az ÁGM[58] Minisztérium felszámolását, és az FM keretén belül egy főigazgatóság létrehozását.

5.) Az állami gazdaságok szakmai irányító kézbe való kerülését, és számolja fel az Á.G.M. a szakértelemmel nem rendelkező gazdasági igazgatók kinntartását. kerüljenek ide képzett szakemberek.

6.) Javaslom a magtermeltetést országos viszonylatban szakemberek kezébe adni. A budapesti Mages. központ vezetőjének, *Kovács Miklósnénak* leváltását, aki nem sokat tett a magtermelés régi szintre való felemelése érdekében.

7.) Javaslatot teszek a KV-nak arra, hogy az elpusztított faiskolákat pótolják, hogy azok régi hírnevüknek megfelelőek legyenek.

8.) Javaslatot teszek a megyei kertészeti felügyelőségek felállítására, a magyar gyümölcs- és szőlőkultúra, valamint kertészeti kultúra fellendítésére.

9.) Javaslom a budapesti Egressy úti kertészképző és bajai kertészképző működtetését.

Javaslom, hogy a mai értekezésen elhangzott javaslatok megvitatására üljenek össze országunkban azok, akik arra hivatottak, és tegyék lehetővé országunknak mielőbbi magas szintre való felemelését, és a parasztok újbóli földhöz való ragaszkodását, ezen keresztül a termelési kedv fokozását.

A következő probléma az: emellett változtatnunk kell, hogy az állam a mezőgazdasági termelés irányító szerepét elsősorban ne a piaci árak szabályozásával biztosítsa, ill. ne a túlzó adminisztratív beavatkozással biztosítsa, hanem a piaci árak szabályozásával.

Ezután felvetődik természetesen, hogy a Központi Vezetőség 1955 márciusi határozatát, amely erőteljes fejlesztést ígért, felül kell nagyon gyorsan vizsgálni, és ki kell mondanunk, amit ma már itt kimondtak, hogy először meg kell teremteni a termelőszövetkezetek, a szocialista mezőgazdaság átszervezésének gazdasági és politikai alapjait. Ha ezt megteremtjük és meg fogjuk teremteni, egészséges úton kezdünk lenni, akkor el fogjuk érni, hogy a paraszt tényleg önként fog szerveződni, és el fogjuk érni, hogy a funkcionáriusoknak sem lesz álmatlan éjszakájuk, mint ahogyan volt számtalan éjszakájuk, akiknek egy kis becsületük van, azok miatt a hibák miatt, amit elkövettünk.

A gazdasági alapnál nem elsősorban a hitelekre gondolok, másodsorban sem, hanem elsősorban gépekre, műtrágyára stb. Tudjuk jól, hogy azokat a hiteleket, amit adtunk sok esetben és elvettünk a munkásosztálytól, helytelenül egyes rossz termelőszövetkezeteknek is adtunk, és elősegítettük azt, hogy ezeknek a termelő-

[58] Az Állami Gazdaságok Minisztériumáról volt szó, amely 1952. január 5-től működött, majd 1953. július 4-től beolvasztották a Földművelésügyi Minisztériumba. Még ugyanazon év november 1-től ismét létrehozták az Á.G.M.-át, s az egészen 1956. december 31-ig fennállt.

szövetkezeteknek a tagjai, vezetői nem azon törték a fejüket, hogy hogyan tudnák gazdaságosabbá tenni a termelőszövetkezetet, mert hiszen azt mondták, úgy is fognak nekünk hitelt adni, kisegítenek bennünket a bajból.

Hajcsár József, Alsóhetény Búzakalász Tsz:[59]

Kedves Elvtársak! Szeretettel köszöntöm a körünkben megjelent Dobi István elvtársat. Szeretettel köszöntöm a Somogy megyei gazdatársaimat és az itt megjelent elvtársakat.

Elvtársak! Nagyon jól tudjuk, hogy a magyar parasztságot majdnem 10 éven keresztül teljesen leigázták, hogy a magyar parasztság hiába dolgozott, soha nem tudott eleget termelni, hogy a magas beszolgáltatásának eleget tudjon tenni. Így következett be, hogy a termelőszövetkezetek erőszakos megalakításával nagyon elkedvtelenítették a magyar parasztságot. A magyar parasztságnak teljesen a termelőszövetkezet a tönkretevője, és az egész országnak. Mi, Somogy megyei gazdák kérjük, hogy azokat a tsz-eket, amelyeket erőszakosan szerveztek meg, inkább ma, mint holnap oszlassák fel, hogy egyénileg tudjon mindenki gazdálkodni. Mi sokkal többet tudtunk az államnak biztosítani, mint egyéni gazdák, mint munkakedv nélkül dolgozzunk a tsz-ekben. Mi úgy gondoljuk, hogy a magyar parasztság 10 év leforgása alatt egyénileg dolgozott volna, nem lett volna sem az állattenyésztés, sem a mezőgazdaság visszaszorítva, és felülmúltuk volna még Dániát is. A magyar parasztság mindent meg tud termelni és meg is termel, csak az a baj, hogy ennek gyümölcsét más ország élvezi.

Kérem a Somogy megyei dolgozó parasztság nevében, hogy kérésünket haladéktalanul teljesítsék, mert csak akkor lehet boldog a magyar parasztság, ha egyénileg gazdálkodik, és nem a ránk erőszakolt tsz-ben. Végül úgy fejezem be: adj Isten, hogy így legyen.

Mészáros János Megyei KSH dolgozója:[60]

A második ötéves terv célkitűzései között egyik legfontosabb feladata a mezőgazdaság szocialista átszervezése, és az egész mezőgazdaság hozamának 27%-os emelése.

Hozzászólásában foglalkozik a határozat végrehajtással, hogy milyen mértékben vannak meg a szükséges gazdasági és politikai feltételek. Jellemzi Somogy

[59] A Gölle nevű belső-somogyi község határában állott egykori uradalom területén működött ez a tsz. A hozzászólóról egyéb adatot nem sikerült fellelni.

[60] *Mészáros János* a KSH S.M. Igazgatóságának vezetője volt, s ebben a minőségében segítséget nyújtott Márkuséknak az adatgyűjtésben. Ezért továbbá a hozzászólása miatt 1957 júliusában, a vezetők politikai felülvizsgálata során a megyei pártbizottság alkalmatlannak minősítette, sőt a megyéből is távoznia kellett.

megyének a gazdasági, társadalmi viszonyait. 1935-ben a mai megye területére átszámítva 729 földbirtokos a földbirtokkal rendelkezők 7%-a birtokolta a megye földterületének 58,6%-át. 1945-ben földreform során 39.531-en részesültek földjuttatásban. A részesültek 55%-a 3,15 kat. holdat [kapott]. A földjuttatásban zömmel olyan gazdák részesült[ek], akik egyébként is 5–10 kh-as kategóriába tartoztak.[61] 1949 évben ilyen agrárviszonyok mellett kezdődött meg Somogyban a mezőgazdaság szocialista átszervezése. Az 1949-es évben valóban önkéntesnek indult mozgalom eredményeként 1950 decemberében 127 tsz működött, amelyek tagjai főleg szegényparasztok voltak.

A középparasztság köréből ritkán választottak tsz-elnököt. A tanácsválasztások alkalmával és azóta is igen kevesen kerültek tanácsapparátusba vezetőnek. Nyilvánvaló ezáltal is lebecsülték a középparasztság szerepét, súlyát a tsz-mozgalom beindításában. Ezután következett a kulákkorlátozás politikája, amellyel sok középparasztot, és természetesen velük a rokonság elágazásait is, nagy mértékben sújtottak. A kulákkorlátozás politikája következtében megindult a birtokok elhagyása, és megindult a tsz-mozgalom adminisztratív szervezése. Szembetűnő, hogy a 95 I., II. típusú tsz-ből mindössze csak kettő maradt. 1954. évtől kezdve fokozatosan alakultak tsz-ek, és 1955 őszén újból rohamosan megindult a szervezés, már 308 tsz működött. Az alakított tsz-ek zöme nem önkéntes alapon alakult, hanem az ismeretes kényszerítő eszközök hatására lettek összeverbuválva. 1953-ban a parasztság termelési kedve ugyan megnövekedett, ezt igazolja a vásárolt termelési eszközök értéke, amely 1954-ben közel hatszorosára emelkedett, még 1955-ben is növekedett.

A begyűjtési rendeletek állandóan változtak, amely szerint beindult termelőszövetkezeti mozgalom károsan csökkent. Parasztságunk tönkrement, elszegényedett.

A rendeletek tömkelege is azt a látszatot keltette, mintha a parasztság tönkretétele lenne a cél s teljes megsemmisítve bekényszeríteni a tsz-be. A paraszt ma már csak a mának él, holnapra nem gondol. Nem tervezhetjük, hogy jövőre annyi meg annyi sertést, szarvasmarhát akar tartani, hiszen évről évre változó a begyűjtési rendelet. Még sokan most sem tudják, hogy mennyi kötelező szabad kukoricát kell beadni.[62] A tsz-ek nem pótolják a terméskieséseket. 1949 óta többször megfordultam, főleg a tabi járásban. Azt tapasztaltam, hogy a parasztság ugyanazokkal az elkopott mezőgazdasági felszerelésekkel szánt, vet, kapál, mint korábban. A gazdasági épületek, istállók, pajtákat nem tatarozzák. Talajerő utánpótlás a

[61] A hivatalvezető által elmondottakat, úgy tűnik, hogy hiányosan és pontatlanul rögzítették a jegyzőkönyvben. Az adatokat illetően l. *Kanyar* 1980., 293–302. o.

[62] A „kötelező szabad kukorica" fogalmát a MNK Minisztertanácsának 31/1956. (IX.16.) M.T. sz. rendelete alapján értelmezhetjük, amely előírta, hogy a tsz-ek és az egyéni gazdálkodók a beadási és egyéb kötelezettségeik teljesítése után fennmaradó kukoricafeleslegüket csak felvásárlási vagy hízlalási szerződés útján értékesíthették.

földterületeken ismeretlen. Rablógazdálkodás folyik ezeken a területeken, amely a későbbi években is nagy mértékben érezteti hatását. Sokat beszélnek a Kaposvölgye szarvasmarhatenyésztéséről. Versenyszerződéseket kötnek, bizottságokat alakítottak a kérdés tanulmányozására. Az Állatforgalmi Vállalat szerződéses állatok átvételére negyedévi tervszámot dolgozott ki. 1956. évi szállításra már 1955 őszén megkötik a szerződést. Szekeres György, Karád Kossuth L. u. 17. sz. alatti lakossal 1955. márc. 20-án kötötték meg a szerződést. A szerződéskötés napján 100 kg súlyú bikaborjúra, hogy azt 400 kg súlyúra felhízlalva 1956 aug. hónapban leadja. 300 Ft előleget a szerződés megírásakor megkapta. Közben felesége megbetegedett, amelyet községi igazolvánnyal igazolt, meghalt, így a bikaborjút 300 kg súlyban okt. 9-én adta le. Levonták tőle a 300 Ft-ot és 300 Ft kötbért is.

A tsz-szervezés ütemével nem tartott lépést a tagosítás.[63] 1953. december 31-ig meglévő tsz-ek 31%-ában voltak és 29,3-ban pedig részleges tagosítás, 40%-ában pedig egyáltalán nem volt. A tsz-ek nagy részében a földterület még ma is több száz parcellában van, az egyéni gazdák apróbb földterületei közé beékelődtek. Így annak megművelése, betakarítása nehézkes. További káros következménye a szétszórt, parcellás rendszernek, hogy miután nem ismernek minden egyes földet, tévedésből az egyéni gazda területét művelik vagy trágyázzák meg. (Ilyen eset ugyanis előfordult a nagyatádi Rákóczi Tsz-ben, ahol a földterület 400 db-ban van, Somogyjádon 900 db-an.)

Azokban a tsz-ekben, ahol már korábban részleges vagy teljes tagosítás volt, ott a helyes vetési sorrend, a trágyázás következtében már magasabb termésátlagot tudtak elérni. Pl. a ráksi Új Élet Tsz 1952. évben hármas vetésforgó szerint gazdálkodva búzából 12,1 q-ás termésátlagot takarított be. 61,3%-al magasabbat, mint az egyéni gazdaságok átlaga. Sok tsz-ben a szakszerűtlenül kezelt több éves trágyát nem hordták ki a szántóföldekre, mint pl. a hedrehelyi Búzakalász Tsz-ben, ahol az ötéves értéktelen trágyát vagy inkább szemetet 1956 januárjában kezdték kihordani.

Több tsz-ben a trágyahiány pótlására igénybe veszik a háztáji állomány trágyáját is, sőt egyes állami vállalatoktól alomszalmáért cserélnek, pl. a somogyjádi Aug. 20. Tsz. A közös állatállomány fejlesztését egyéb szempontok is akadályozzák. Kevés a közös istálló. Kimerültek azok az elhelyezési lehetőségek, amelyek a volt uradalmi és kulák istállókat jellemezték. Több tsz-ben a közös állatállomány mind egyéni istállókban, 5–10-es csoportokban van elhelyezve. Így az állatok gondozása,

[63] A feudális birtokviszonyok felbomlása óta ismert tagosítási eljárás, amelyre minden olyan országban szükség volt, ahol jogi eszközökkel nem akadályozták meg a birtokok felaprózódását, a jelen esetben is elvileg a termelés igényeinek megfelelő méretű földbirtoktagok, a táblás gazdálkodás feltételeinek kialakítását célozta. Valójában az 1940-es évek végétől egyik eszközévé vált a parasztok tsz-ekbe való kényszerítésének az által, hogy a már tsz-, illetve tszcs-tagok tulajdonában lévő földek táblásítása miatti földcserék során többnyire a kisebb aranykorona értékű, és a községek határainak távolabbi földterületeken adták ki a csereföldeket.

takarmányozása nehézségbe ütközik. Férőhely probléma megoldására minden tsz-ben új istállók megépítését tervezték. A szükséges hitelkeretet azonban csak 40–50%-ban kapták volna meg, így a tsz-ek azok megépítését nem vállalták. Pl. hedrehelyi Búzakalász Tsz. Az állattenyésztés fellendítéséhez elsősorban a tehenészetet kell helyreállítani. Somogy megyében a felszabadulás előtti években híres szarvasmarhatenyésztés volt, különösen a Kapos völgyében.

A szarvasmarhatenyésztés és általában az állattenyésztés fellendítésének alapja a takarmánytermelés, amelynek mértéke azonban évről évre ingadozó, csökken, különösen a tsz-ekben.

Előfordult olyan eset is, hogy a rétek kaszálását nem közösen végzik, mint pl. a somogytúri Új Somogy Tsz-ben, ahol a tsz-tagok 2/5-öd részért kaszálták le a közös rétet. Természetesen mindez hozzájárul az egyébként is elég súlyos takarmányhiány növeléséhez.

Következőkben javasolja: legfőbb dolog a bizalom megteremtése. E nélkül nincsen munkakedv, termelés kényszeredetten halad. Szüntessük meg a megkülönböztetett bánásmódot a szegény- és középparaszt között. Vezető megválasztásánál tanács-, tsz-vezető ne csak a vagyoni helyzet alapján, a származás alapján határozzanak. Csak az értelmes falubeli szegény [-és] középparasztok kerüljenek a község élére vezetőnek. A vezetők megválasztásánál teljes körű jogot kell biztosítani a falu lakosságának. Eddig a gyakorlat az volt, hogy általában nem azt választották meg elnöknek, akit a falu dolgozói akartak. Egyébként is elfásultak az emberek, nem sokat törődtek azzal, hogy kit választanak meg, hiszen mindegy is volt, mivel a felsőbb szervek úgy táncoltatták őket, ahogyan akarták.

A tsz-ek szervezésénél bízzuk a község parasztjaira, hogy társulásban óhajtanak résztvenni, kikkel akarnak dolgozni. Ebben a felsőbb szerveknek csak tanácsadási joguk lehessen. Csehszlovákiában már 1952-ben tagjai voltak, és még ma is tagjai az 50–80–100 kat. holdas parasztok. Nálunk ezt miért nem lehet megcsinálni? A rokonsági kapcsolatok községekben nagyon szerteágazóak, majdnem a fele falu sógor, koma stb. Nem vették észre az illetékesek, hogy kulákká, különösen igazságtalanul kulákká nyilvánításával 50–100 kh-as dolgozó parasztokat is elidegenítettek tőlünk. Még alig 1 esztendeje megbélyegezték azokat, akik házat, balatoni villát, vityillót vagy motorkerékpárt vásároltak. Mintha törvényszerű lenne, hogy ebben az országban szegény emberek lakhatnak.

Országos probléma a kenyérgabona-termés. A vetésterület csökkenésén kívül ennek a legfőbb oka a talajerő-gazdálkodás elhanyagolása. A tsz-ek, egyéniek részére kötelezően előírjuk a kenyérgabona vetési kötelezettséget, az évről évre változó kenyérgabona vetési arány bizonyos mértékben befolyásolja a vetésforgót, ugyanakkor az állattenyésztés fejlesztéséhez szükséges takarmányalap nincsen biztosítva. Véleményem szerint a kenyérgabona vetésterületet bizonyos mértékben csökkenteni kell. Egyszer meg kell kezdeni, meg kell alapozni a magasabb

terméseredmények eléréséhez szükséges feltételeket. Az első esztendőben nyilván kisebb területen kevesebb gabona terem, a termésátlagok a korábbi évek súlyos rablógazdálkodása következtében még nem növekednek, de néhány év múlva több takarmány, több jószág, több istállótrágyával, kedvező előveteményekután olyan mértékben nőhet a termésátlag, hogy pótolja a területcsökkenésből eredő terméskiesést.

Berend József elvtárs, a budapesti Agrártudományi Egyetem dékánja:[64]

Tisztelt vitaülés! Kedves Elvtársak!

Úgy látom, nagyon sokan vannak itt olyanok, akik hívei a szövetkezeti mozgalomnak, és nagyon sokan, akik nem hívei. Amikor itt Somogy megye területén a tsz-mozgalmat létrehozó parasztok színe előtt állok, őszintén megmondom, hogy én magam híve vagyok a szöv. mozgalomnak. Meg kell mondanunk azt, hogy Somogy megye területén ezelőtt 36 évvel, 1919-ben itt voltak a történelmi jellegű és jelentőségű tsz-ek.[65] Ezeket a hagyományokat elvtársak a Somogy megyei parasztoknak gondolkodás nélkül lemondani nem volna helyes. Én nem akarok érzelmeket táplálni ezekhez a megnyilvánulásokhoz, de véleményem szerint nagyon meg kell gondolnunk a tsz-ek jelenlegi helyzetével kapcsolatos problémákat. Azt mondtam az előbb, itt vannak olyanok, akik hívei a tsz-nek s vannak, akik nem hívei. Lenin elvtárs azt mondta, hogy a művelt szövetkezeti parasztok rendje ez, ami a szocializmus rendje. A lenini szövetkezeti terv elsősorban az önkéntességen, és az ennek alapját képező szövetkezeti önkéntességen alapul.

Az úgynevezett tsz-mozgalom szervezési módszere, amikor 30–40 jószándékú becsületes melós kiment a falura és agitálták és rábeszélték a dolgozó parasztokat és középparasztokat, hogy lépjenek be a tsz-be, minél több tsz-t alakítsanak, ezt nem tartom helyesnek. Mint, ahogy Márkus elvtárs is kifejtette, egyes periódusi[66] elszegényedett parasztok szövetkeztek össze, és ezért voltak eredménytelenek a szövetkezetek Somogy megyében. Azok az ún. adminisztratív módszerek sajnos nemcsak Somogy megyében, hanem az egész országban, Csehszlovákiában, Romániában és Lengyelországban is érvényesültek. Meg kell nézni, hogy mi a helyes, és ezért idézem Márkus elvtársnak az első ilyen irányú kísérletezést.[67]

[64] A hozzászólóról nem sikerült további információkat fellelni.

[65] Somogy uradalmas jellege miatt a nagyszámú agrárproletárság körében eléggé népszerűvé váltak a kommunisztikus-szocialisztikus földhasználatot hirdető eszmék. Ezzel is magyarázható, hogy az országban elsőként hoztak létre 1919 márciusának elején szövetkezeteket egyes somogyi uradalmakban.

[66] A pontatlanul rögzített mondatban nyilván arra utalt a hozzászóló, hogy a tsz-szervezés első hullámában zömmel a volt cselédek és a szegényparasztok hoztak létre közös gazdaságokat.

[67] . Az ugyancsak pontatlanul leírt mondat értelme az volt, hogy *Berend* üdvözölte Márkus tanulmányát, mint az első próbálkozást a tsz-probléma megoldására.

Ennek a szövetkezeti szervezési módszernek az alkalmazása sajnos a sztálini módszerek súlya alatt rossz módszerré vált, és antidialektikus és idealista módszer volt.

Elvtársak! Én az kérdezem, hogy mit tettünk annak érdekében, hogy ezeket a szövetkezeti parasztokat meggyőzzük arról, hogy ez a helyes módszere a szövetkezésnek, és a szocializmus építése ezt a módszert kívánja megvalósítani.

El kell mondanom, hogy amikor 1945-ben az ország felszabadult a fasizmus alól, a szabadságunkkal együtt jelentkezett a gazdasági szabadságnak is az a módja, hogy rátértünk a termelőszövetkezetek szervezésére, akkor ez az út volt helyes, csak a módszer volt rossz. Rossz volt, mert ezek a parasztok az új gazdasági helyzetben elsősorban bevitték forradalmi elméletüket és teljes lelkesedésüket a földszövetkezetekbe.[68] Ezekből a földművesszövetkezetekből, amint látjuk, alig 12 év múlva állami üzletek lettek, és nem a magyar agrárproletárság forradalmi gazdasági várai. Én magam 10 esztendeig dolgoztam a szövetkezeti rendszernek olyan vonalán, mint pl. a felszabadulás előtt a tejszövetkezetek voltak. Véleményem szerint ezek a szövetkezetek nagyon helyes gazdálkodást vittek véghez. Sajnos felszámoltuk ezt a tejszövetkezeti mozgalmat, ami a 30-as években a Horthy-rendszer elmaradt mezőgazd. termelési viszonyai között fellendítette a tejszövetkezetet európai nívóra. Nagyon helyesnek tartottam, hogy ezekben[69] a tejszövetkezetekben és hangyákban dolgozó parasztokra volt a szövetkezet autonómiája felépítve.

[68] A második világháború után a 131.000/1945. sz. F.M. rendelet szabályozta először a földművesszövetkezetek megalapítását. Ismeretes, hogy a Magyar Kommunista Párt politikai gyakorlatában ezeknek egyre inkább azt a szerepet szánták, hogy az újgazdákat s a szegényparasztokat tömörítve előkészítsék a nagy múltú Hangya-szövetkezetek (l. a következő jegyzetet!) kiszorítását, majd felszámolását. 1948-ban aztán a politikai feltételek adottá váltak az országosan egységes, a földművesszövetkezetekre épített hálózat létrehozására. Ezek tevékenységét a Szövetkezetek Országos Szövetsége volt hivatott összefogni. Az egyesítés, illetőleg annak kapcsán a birtokos paraszti rétegeknek a szövetkezetekben még meglévő befolyása elleni fellépés politikai alapállását és módszereit világosan tükrözik az alábbi sorok: „A kulákok ellen szívós, jól előkészített és kiemelten harcot kell vívni. Csak így szüntethetjük meg befolyásukat a falu dolgozó parasztjaival szemben. Ennek a célnak elérése végett azokon a helyeken, ahol erős kulák befolyás van, a helybeli kulákok bűneiről adatokat gyűjtünk, ezek alapján röpcédulákat készítünk, és a közgyűlés előtt házagitációval alaposan megdolgozzuk a falut. Elterjesztjük a röpcédulákat és aztán tömegerővel szorítjuk ki a kulákokat a szövetkezetből." Részlet a 43. sz. jegyzetnél már idézett mezőgazdasági feljegyzésből. In: SML XXVII. 550. f. 2/207. cs. 7. o. (A korabeli somogyi földművesszövetkezetekről l. *Kanyar,* 1980. 317–328. o.!)

[69] A Magyar Gazdaszövetség alakította meg 1898-ban a Hangya Termelő, Értékesítő és Fogyasztási Szövetkezeti Központot a mezőgazdasági árutermelés szervezése és összefogása céljából. 1937-ben 1480 helyi szövetkezet tartozott a hálózathoz. 1945 után ez a gazdasági szervezet is a politikai harcok egyik színterévé vált, s 1948-ban véget ért félévszázados története.

A Földművelésügyi Minisztérium, a Hangya Szövetkezet és az Országos Központi Hitelszövetkezet együtt hozták létre 1922-ben az Országos Magyar Tejszövetkezeti Központot.

Sajnos el kell mondanunk, hogy amit 1945-től 48-ig felépítettünk és megjavítottunk, ezt 48-ban le kellett rombolni, mert elkezdődött a Sztálin-korszak tetőfoka, amely azt hirdette, hogy magasabb fokú szövetkezeteket hozzunk létre.[70] Ez annyit jelent, hogy a legmagasabb fokú szövetkezetek létrehozását nemcsak országunkban, hanem Lengyelországban, Csehszlovákiában és Romániában meg kellett valósítani. Ez a magasabb fokú szövetkezés nem a parasztok autonómiájára épült fel, és éppen ezért nem tudott megvalósulni a szövetkezeti demokrácia. A parasztok számára szövetkezeti demokráciát ígértünk, és sajnos sorozatosan történt meg az, hogy a közgyűlésen az elvtársak által hozott határozatok a tsz-mozgalom fellendítésére vonatkozólag nem lettek végrehajtva, és a tsz-demokrácia nem tudott jól érvényesülni. Azért, mert a tsz-vezetőség mögött a felsőbb szervek, a bürokratikus szervek szóltak bele a tervezésbe, a pénzgazdálkodásba, ami azt eredményezte, hogy a tsz-demokrácia áldemokráciává vált.

A magyar szövetkezeti mozgalom megújulása abban rejlik, hogy sikerül-e az én véleményem [szerint], sikerül-e a mi szöv. mozgalmunknak a demokratikus szövetkezeti demokrácia megvalósítása és kialakítása. Ehhez szükséges feltétlenül a tervgazdálkodás harmóniájának kialakulása, és, hogy a választott szövetkezeti szerveknek legyen a feladata ezt megvalósítani. Az én véleményem szerint szükséges a tsz-eket létrehozni és megtartani, csak olyan szövetkezeti módszerben, amit a tagok maguk választanak. Szükséges, hogy a pénzgazdálkodás szövetkezeteinkben egységes alapon, egy séma szerint történjen. Mert csak így lehet magasabb fokú szövetkezetet kialakítani. Szükséges még az is, hogy a szövetkezeti parasztok a szövetkezeteken belül a saját jó szándékukkal találjanak oda, hogy szükséges-e és helyes-e szövetkezeti autonómiában élni.

Vadicskó József, a kadarkúti Szabadság Termelőszövetkezet tagja:[71]

Kedves elvtársak!

Elnézést kérek, hogyha nem hallják úgy a beszédemet, ahogy kellene, mert egy kicsit megbetegedtem. Igyekszem úgy beszélni, hogy mindenki megértse, igyekszem azért is, mert nem írtam le a beszédemet előre, csak a városban járva

[70] L. erről az 50. sz. jegyzetet!

[71] A hozzászóló pályafutásáról nem sikerült egyéb adatokat felkutatni, akárcsak az általa említett pártfegyelmiről, mert a korabeli MDP-iratokból kiselejtezték a nem kizárással végződő ügyek anyagait. A beszédében említett szervezési módszerek híre eljutott a pártközpontba is, amire ekképpen reagált az illetékes osztály: „Értesültünk arról, hogy Csurgó községben a helyi pártszervezet részéről a tsz-csoprortok szervezése terén erőszakot alkalmaznak. Értesülésünk szerint Kálmán Rozália terrorizálja a helyi pártszervezetet és a rendőrség segítségével, fegyveres fenyegetéssel kényszerítettek újgazdákat a tszcs-be való belépésre. A rendőrségen (Bellér János főtörzsőrmester és még két rendőr) megverték azokat, akik nem voltak hajlandók az erőszak ellenére sem a tszcs-be belépni. Azokat az újgazdákat, akik nem léptek be a csoportba, kilakoltatták a lakásukból, amelyek még most is üresek." In: SML XXVII. 550. f. 2/201. cs. 57. o. A Mezőgazdasági és Szövetkezet-

hallottam, hogy ma itt vita lesz, ami a Somogy megyei dolgozó parasztok életével foglalkozik. A déli vonatról lemaradtam. Gondoltam, hogy az esti vonattal megyek haza. Én is azért jöttem, hogy elmondjam itt a véleményemet, amit 10 év alatt, illetve 11 év alatt tapasztaltam a párt és kormány határozatainak megvalósításáról és azok végrehajtásáról.

1948-ig mint egyéni paraszt dolgoztam, majd szakszervezeti iskolára mentem és a DÉFOSZ-hoz[72] kerültem, ahol mint a dolgozó parasztság védelmezője dolgoztam. Elmondok egy példát, amint 1948-ban „szerveztük a tsz-eket", amikor Rákosi 1948-as kecskeméti beszéde után hozzákezdtünk a tsz-ek szervezéséhez. Megtörtént 1949-ben, ahol én DÉFOSZ járási titkár voltam, a csurgói járásban, telefonon értesítést kaptam, hogy menjek be a járási pártbizottságra. Bementem, ott találtam a járási titkárt, két rendőrt és a rendőrőrs parancsnokát. Elmentünk Elvtársak termelőszövetkezetet alakítani. Elindult a két rendőr, utána mi ketten a járási titkárral. Amikor megláttam, hogy a rendőrök hozzák a dolgozó parasztokat aláíratni a belépési nyilatkozatot, két órán belül otthagytam az egészet, én nem szerveztem a parasztokat így a tsz-be. Ekkor pártfegyelmi indult ellenem. Békés, aki volt a káderosztály vezetője, pártból való kizárással fenyegetett. Nem akarok erről beszélni tovább.

A termelőszövetkezeti mozgalomról annyit. Szüleim egyénileg dolgozó parasztok voltak, és mint funkcionárius 1949-ben híve voltam — és ma is híve vagyok — a termelőszövetkezeti mozgalomnak. Igyekeztem a szüleimet meggyőzni, hogy lépjenek be a tsz-be. 1945-ben kaptak földet és 1950-ben beléptek a kadarkúti Szabadság Tsz-be. Jelenleg is a Szabadság Tsz tagjai. Erről a tsz-ről szeretnék beszélni, tekintve, hogy 56-ban én is tagja lettem a tsz-nek.

Kedves Elvtársak! A kadarkúti Szabadság Termelőszövetkezeti 9 éve dolgozik, 9 év van a háta mögött. Nem bizonyította be azokat, amit be kellett volna bizonyítani a nagyüzemi mezőgazdaság terén. 800 holdas területen gazdálkodik. 1956-ban négy vagon árpát etettek meg a sertésekkel és azok nem híztak meg. Az árpa elfogyott, el lett pazarolva, egy darab sertést nem adtak be az államnak. Mind

---

politikai Osztály vezetője, Hegedüs András írta ezt a levelet a megyei párttitkárnak, felszólítva arra, hogy intézkedjen az ilyen esetek elkerülése végett. Itt meg kell jegyeznünk, hogy Molnár Zoltán megyei párttitkárt és az egész pártbizottságot 1950 júniusában leváltották balosnak minősített magatartás miatt, tehát feltételezhető, hogy a csurgói párttitkárnő nem egészen a saját feje után cselekedett.

[72] DÉFOSZ – Dolgozó Parasztok és Földmunkások Országos Szövetsége. Az egyeduralmát kiépítő kommunista párt vezetősége a Parasztszövetség megszüntetése (l erről a 86. sz. jegyzetet!) után a paraszti érdekképviseleti szervezetek egybekényszerítésével hozta létre az egységes szervezetet. Az eredetileg megengedett érdekvédelmi tevékenysége sorvadt el és szűnt meg azáltal, hogy később leválasztották róla egyes szakmák, illetve szakágazatok szervezeteit, s végül a Politikai Bizottság hozott döntést arról, hogy 1952. június 30-ával szűnjön meg a tagságától és funkciójától teljesen megfosztott DÉFOSZ.

ahhoz vezet Elvtársak, hogy a 800 hold — amely színe a község földjeinek — ki lett kapcsolva a termelésből, és lehet mondani, hogy nem adtak az államnak semmit, de követeltek tőle és követelnek most is, és az ilyen termelőszövetkezetekre az állam ráfizetett. Ezt őszinte szívvel mondom.

Olyan emberek álltak a termelőszövetkezet vezetésére, akik nem tudták bebizonyítani a nagyüzemi mezőgazdaság fejlettségét, és nem tudták irányítani ezt a gazdaságot.

Elvtársak! Olyan emberek vezettek, akik 5 hold földön képtelenek voltak megteremteni a saját számukra a kenyeret, ez lett elvtársak az elnök, a brigádvezető, és képtelen volt a 800 hold földet a vetésforgók szerint hasznosítani, hogy fokozatosan termeljen az államnak és ne követeljen az államtól.

Magáról a tsz vezetéséről: Említettem a 49-es években a szervezés módszereit. 1955 őszén Kőkúton is megindult a termelőszövetkezet szervezése. A községben 1100 lélek van és megalakult öt termelőszövetkezet. Míg a tsz-ek meg nem alakultak, úgy a járástól, mint a megyétől megjelentek a parasztoknál hogy így lesz, meg úgy lesz, ezt segítünk, azt segítünk. Megalakult a termelőszövetkezet, de sem a megyétől, sem a járástól nem jöttek.

Elvtársak! Csak azt szeretném mondani, hogy a községnek magának a beszervezését nem így képzelte el az egész parasztság, hogy két héten keresztül a nyakán ültek, és utána nem segítettek még abban sem, amit annak idején ígértek.

Szvisztuni László főagronómus Fonó községből:[73]

Engedjék meg az Elvtársak, hogy a dolgozó parasztokkal együttes véleményünket előterjesszük. Én a cikkben lévő javaslatokkal, amelyeket Márkus István elvtárs felvetett, teljes egészében egyetértek. Mégpedig azért, mert jelenleg az a helyzet, hogy a termelőszövetkezetek a kereskedelmi gazdálkodásból, az értékesítési, a fogyasztási gazdálkodásból ki vannak zárva. A helyzet jelenleg az, hogy ha a termelőszövetkezet a termelését szétossza, a beadás, adózás, közös alap, valamint osztalék alapján, akkor nem marad semmi. Az a javaslatunk, hogy hagyják egységes kézben a szövetkezeteket, mert jelenleg Fonó községben az a helyzet, hogy a földművesszövetkezet boltja, kocsmája, T.N.V.,[74] a tanács kezelésében lévő malom és külön tejipari vállalat intézi a dolgozó parasztok ügyét. A szövetkezetet ellenőrizze maga a dolgozó parasztság a községben, mert saját maga kell, hogy

[73] *Szvisztuni* (Szigeti) *László* (sz.: Kaposvár, 1920.) 1945-ig napszámosként, majd tejkezelőként dolgozott, később a magyarországi hadműveletek idején átment a Vöröshadsereghez, ezt követően pedig politikai nevelőtiszt lett a VI. honvéd gyalogezrednél. Ezután a megyei pártbizottság munkatársa volt, 1952-ben pedig Somogyvármegye Földhivatalának, utóbb az Állami Gazdaságok Somogy Megyei Alközpontjának a vezetője lett.

[74] T.N.V. – Terményforgalmi Nemzeti Vállalat.

megválassza vezetőségét, mint lent, mint fent. Pl. azért nem megy előre a mesterséges borjúnevelés, mert a fölözéseket kivették a gazdák kezéből. Másik, hogy nem fejlődött ki a tenyészállat-tenyésztés, az egyik oka, hogy a kereskedelemben az állatforgalmi vállalat és nem a dolgozó parasztok szerepelnek.

Véleményem az, hogyha a termelést egyetemlegesen előre akarjuk vinni, akkor úgy a termelés, mint az értékesítés és fogyasztás összes gazdasági funkcióit a szövetkezet kezelésébe kell adni. A szövetkezetek valóban legyenek demokratikusak. Milyen legyen a szövetkezeten belül a termelés, értékesítés, fogyasztás és háztáji gazdálkodás kapcsolata? Jelenleg Fonóban az a helyzet, hogy ha egy gazdának van felesleges pl. bora otthon 1–2 éves, akkor azt a községen belül nem értékesítheti. Feltétlen biztosítani kell azt, hogy minden körülmények között az élet mindennapi szükségletét mind a fogyasztás, mind az értékesítés terén a szövetkezeteken keresztül végezze a dolgozó parasztság. Tehát, ha egységes szövetkezetek lesznek, egységes lesz a vezetés, akkor minden kényszer nélkül lehet bemutatni a dolgozó parasztoknak a szövetkezés előnyét.

Horváth Lajos, a Megyei Statisztikai Hivatal ipari előadója:[75]

Végre elérkezett az az idő, amikor a gazdálkodó ember a párt és a kormány vezetői előtt nyíltan és őszintén elmondhatja véleményét az országos politikai és gazdasági helyzetről.

A közelmúltban az események pergése arra enged következtetni, hogy már többé nem kell félni attól, hogy az őszinte és a segíteni akarás szándékával kimondott szó bárkit hátrányos helyzetbe hozhat. Felszólalásomat az elmondottak alapján óhajtom megtenni a vitaanyaggal kapcsolatban.

Tekintettel arra, hogy a vitaanyag foglalkozik a hedrehelyi Búzakalász Termelőszövetkezet helyzetével, amelyet én is nagyon jól ismerek, mert szüleim ebben a tsz-ben dolgoznak 1952, azaz az átalakulás éve óta. Sőt édesapám elnöke volt 1955. év végéig — ez jogosít fel engem arra, hogy nem a száraz tények, hanem az élet mindennapi eseményei alapján elmondjam véleményemet a Csillagban megjelent Somogyi összegezés című vitaanyagnak a hedrehelyi tsz-ről napvilágot látott múltjáról és jelenéről.

Néhány szót kívánok szólni a tsz szervezéséről. Az 1949 utáni időben kialakult gazdasági helyzet Hedrehelyen is úgy, mint az ország többi községében azt eredményezte, hogy a dolgozó parasztság széles tömege a gazdasági nyomás és ad-

[75] A fiatal statisztikus politikai magatartását 1957-ben, az MSZMP-be való átjelentkezésekor felülvizsgálták. Egyike volt azon kevesecknek, akik nem mentegetőztek a vitaesten elhangzott hozzászólásuk tartalma miatt, sőt továbbra is kitartott akkori álláspontja mellett. Természetesen nem találták alkalmasnak a kommunista párttagságra, sőt hamarosan elbocsátották a munkahelyéről is. Ügyéről l.: SML XXVII. 519. f. MSZMP Kaposvár Városi Bizottságának iratai, 1957. 2. cs. 21. o.

minisztratív intézkedés következtében mind jobban elszegényedett, tönkrement. Szüleim és az alakító bizottság többi tagja a teljes létbizonytalanságot látva más kiutat nem találtak, mint a termelőszövetkezet megalakítását. Én, mint aki a közgazdasági egyetem másodéves hallgatója, akkor nem tudtam jobban tanácsot adni szüleimnek, mint az előbbiekben említett megoldást. Meg kell mondani, hogy már az alakítás első napjaiban többek között én voltam az, aki meg akarta gátolni szüleimnek, ill. édesapámnak azt a szándékát, hogy a termelőszövetkezet további szervezésében részt vegyen. Ugyanis már alapításkor a belépő tagok névsorából józan paraszti ésszel arra a megállapításra jutottam, hogy ezekkel az emberekkel nem lehet egy egészséges és gazdaságosan működő szövetkezetet kialakítani. Elemezve a belépő gazdák életkörülményeit, nem volt nehéz megállapítani, hogy ezek az emberek és szüleim a nyomasztó adó és begyűjtési terhek alól menekülve kedvtelenül választották ezt a látszólag kevesebb bizonytalanságot ígérő megoldást, nem is beszélve arról, hogy az egyéni gazdálkodás megszüntetése, nem válogatva módszerekben, már napirendre került. Meg kell mondanom őszintén, amit az egyetemen tanultam a termelőszövetkezet szervezésének önkéntességével kapcsolatban, kint az életben szöges ellentétben állott a Lenin elvtárs által is leírt elvekkel. Ezt alátámasztom a következőkkel:

Én, amikor meggondolásra intettem édesapámat a termelőszövetkezet megalakítása ügyében, akkor a tanácstitkár azzal fenyegette meg szüleimet, hogy lesz gondja, hogy a fiuk az egyetemen tovább [ne] végezhesse tanulmányait. Szégyellem magamat, hogy engedtem az előbb említett fenyegetés megvalósulásának szüleim gondolkodásmódjában. Én ezek után még csak annyit akarok mondani a szervezéssel kapcsolatban, hogy véleményem szerint az ilyenfajta szervezés az emberi jogok és önérzet legdurvább megsértését és sárbatiprását jelenti. Nem is beszélek a transzferálás,[76] vagy ahogy mondjuk, a végrehajtás községünkben is alkalmazott aljas módszereiről. Több gazdát úgy kényszerítettek a termelőszövetkezetbe [az] 1955. évben, hogy csaknem minden állatától vagy ingóságától megfosztották, ill. azt mondták, ha aláírod a belépési nyilatkozatot, mentesülsz adó- és begyűjtési hátralékaidtól. Nem kell mondani, miért adósodtak el a gazdálkodók, hiszen az adó- és

[76] A transzferálás az adó-, illetve begyűjtési hátralékkal rendelkezőkkel szemben alkalmazott eljárás volt. Ún. repülő brigádok kiszálltak a falvakba, s a helyszínen kobozták el hátralék címén a talált mezőgazdasági termékeket. A korabeli iratokban csak az akkori jogszabályok szerint is törvénysértő eseteket jegyezték fel, amelyek közül érdemes beleolvasni a BM. Somogy Megyei Főosztálya Társadalmi Tulajdonvédelmi Alosztályának 1953. december 18-án kelt Jelentés a Segesd községben történt transzferálások ügyében c. iratába: „A kiküldött brigádok a helyi tanács vezetőivel karöltve a transzferált dolgok egy részét – különösen a ruhaneműek, háztartási cikkek, edények stb. – értékesebb részét vagy szabálytalan módon megvásárolták, vagy egyszerűen ellopták, illetve elsikkasztották [...] Miután a szabálytalan transzferálás, a holmik elsikkasztása az egész község lakossága előtt ismeretes, a szegény- és középparasztság a kulákság iránt sajnálatot fejeznek ki." In: SML XXVII. 550. f. 1/146. cs. 41. o.

begyűjtési kötelezettségek embertelenül magasan, gazdasági teherbíró képességüket messze meghaladó módon voltak megállapítva. Nem volt a történelemnek olyan szégyenteljes korszaka, mint az 1951–52-es év, amikor a gazdálkodó parasztoknak, akik az égő napsütésben fáradtságot nem kímélve, sok esetben napi 10–14 órát dolgoztak a nép kenyeréért, ugyanakkor ezektől az emberektől vették el a betevő falatjukat. Ezeket én csak azért mondtam el, hogy megmagyarázzam mi az oka annak, hogy a hedrehelyi Búzakalász Tsz nem biztosítja tagjai számára a megélhetést. Tehát a szervezés és újból csak a szervezés az oka a termelőszövetkezetek botrányos gazdasági helyzetének. Persze lehetne beszélni és kell is beszélni a jelenlegi érvényben lévő tsz-gazdálkodás kialakult formájának jó avagy rossz formájáról. Magyarországon megvalósították azokat a szövetkezeti formációkat, amit a SZU-ban, és nem vettük figyelembe az ország társadalmi, gazdasági, politikai adottságát. Feltétlen szükség van arra, hogy revízió alá vegyük szövetkezeti politikánkban megvalósított vezetési módszereket, figyelembe véve a szövetkezetben dolgozók véleményét és igényeit. Nemcsak országos adottságokat kell figyelembe venni, hanem a helyi viszonyokat is. El kell érni, hogy a szövetkezet tagságán keresztül a szövetkezet választott vezetői irányítsák a tsz munkáját. Meg kell szüntetni a parancsolgatások és az utasítások végzetes módszerét.

A szövetkezeteket irányítsák a dolgozó parasztok, és nem a munkásokból falura küldött úgynevezett kiemelt káderek, akik lehet, hogy a saját szakterületükön jól megállották helyüket, azonban az is biztos, hogy a mezőgazdasági kérdésekben teljesen járatlanok. A mezőgazdaság vezetését brossúrákból, jól vagy rosszul megírt szakkönyvekből két-három hónapos tanfolyamon megtanulni nem lehet. És a jövőben nem lehet a mezőgazdaságot, mint az egyik legjelentősebb népgazdasági ágat különféle gazdasági vagy politikai kalandorvállalkozások színterévé tenni. Lehetővé kell tenni, hogy a mezőgazdaságot mind országos, mind helyi viszonylatban olyan emberek vezessék, akik mint szakemberek megállják a helyüket, és helyesen látják a szükségleteket és igények helyzetét.

A következőben foglalkozni kívánok a falu népének egységét megbontó körülményekkel. 1945 előtt a kormány politikája a parasztság gazdaságilag különböző rétegeit igyekezett szembeállítani egymással. Ezzel az volt a célja, hogy a lényeges gazdasági kérdésekről elterelje a parasztok figyelmét. 1945 után az ország vezetői 49-ig a parasztság rétegeit helyes politika alapján igyekeztek egy egységes demokratikus politikának megnyerni. 1949 után ebben a tekintetben megváltozott a helyzet. A parasztság egyes rétegei közé a sztálini személyi kultusz következménye képpen éket vertek. Így történt meg, hogy most 1956-ban a parasztság százait kell rehabilitálni vagy kellene. Meg kell mondani, hogy ez megyénkben

vontatottan halad,[77] a parasztság bizalma megingott, bizalmatlanul fogadja a párt és kormány határozatait, hivatkozva a múltra. Könnyebb volt a parasztság ellen elkövetett intézkedések megtétele és azok végrehajtása, mint azok káros következményeinek felszámolása. Nem elég csak önkritikát gyakorolni zárt ajtók mögött, elvétve a sajtón keresztül is, hanem a hibák elkövetőit arra kell késztetni, hogy szembenézzenek tetteik következményeivel. Jelenleg nemcsak az egyéni gazdálkodók és a tsz-tagok között van válaszfal, hanem a tsz-ekben lévő dolgozók között is. Az egyéni gazdálkodók, látva a tsz-ek rossz gazdasági eredményeit, nyugodtan tételezik fel azt, hogy az ország terheiből nagyobb részt kell vállalniuk, mint egyébként. Ez megmutatkozik beadási és adórendszerünkben is. Ugyanis a tsz-ek 100 kh szántó területére lényegesen kisebb, mondhatnám csak fele a beadási kötelezettség. Ez sérti az egyéni parasztokat. A tsz-ekben ellentét van a szegényparasztok és középparasztok között. Ugyanis a középparasztok spekulációs módszereikkel jobban kiépítették háztáji gazdaságukat, mint a szegényparasztok. Ez a körülmény életszínvonalukban jelentkező lényeges különbségekben is megnyilvánul. Szeretném, ha a kormány és a párt vezetői erre a tényre felfigyelnének, és a mezőgazdasági politika helyes kialakítása során ezt figyelembe vennék. Az elmondottakkal az volt a célom, hogy Márkus elvtárs vitacikkét nagyobbrészt hedrehelyi problémákkal felzárkózva kiegészítsem, és világossá tegyem azok számára is, akik a gyakorlati munkában nem vesznek részt. Meg kívánom jegyezni, hogy a legjobb szándék vezetett akkor, amikor felszólalásomat megtettem, segítő kezet akartam nyújtani azoknak, akik a mezőgazdaság szocialista átszervezésének területén.[78] Remélem megértik felszólalásomból, hogy a szövetkezeti mozgalom gondolata mellett vagyok, éppen azért hangsúlyozni kívánom, hogy olyan szövetkezeteket szeretnék, ahol az emberek jókedvvel és megelégedéssel végeznék munkájukat saját maguk és a népgazdaság érdekében.

[77] Mint, ahogy korábban erről már szó volt, *Gerő Ernő* az MDP KV 1956. július 18–21-i ülésén ígéretet tett a középparasztokkal szemben elkövetett sérelmek jóvátételére, egyebek között az ún. kuláklisták ügyében orvoslást ígért, s ennek nyomán született kormányintézkedés a rehabilitációról. A folyamat politikai akadályairól az alábbiak olvashatók egy 1956. október 18-án kelt megyei tanácsi feljegyzésben: „1. Sok elvtárs nem úgy tekinti a jelenlegi intézkedést, mint a korábbi helytelen politika maradványainak felszámolását, mint az elkövetett törvénytelenségek jóvátételét. Bensőleg nincs meggyőződve sem a mostani intézkedés helyességéről, sem pedig arról, hogy ez nem csupán manőverezés, hanem komoly elhatározás a párt részéről. 2. Attól tartanak az elvtársak, hogy újabb változás jöhet, s akkor jobboldali cselekedetnek számít, amit most tesznek s tudvalevő, hogy ezért a múltban hamarabb következett be a felelősségre vonás, mint a baloldali túlzás miatt." In: SML XXIII. 1. f. Somogy megyei Tanács iratai, 1956. A V.B. Igazgatási osztálya: Feljegyzés a rehabilitálás végrehajtásáról és a volt kitelepítettek ügyeiről. 3. o. Az irat teljes szövege megjelent a szerzőnek Az 1956-os forradalom Somogyban – Válogatott dokumentumok c. kötetében. Kaposvár, 1995. Somogy Megyei levéltár, 35–37. o.

[78] A mondatot befejezetlenül rögzítették a jegyzőkönyvben.

Birkás Lajos begyűjtési miniszter[helyettes]:[79]

Nem mint begyűjtési miniszterhelyettes kívánok szólni, hanem úgy, mint Somogy megyében egy időben — a Somogy Megyei Pártbizottságon dolgozó megyebizottsági munkatárs, ki a Somogy megyei választók által 1953-ban megválasztott országgyűlési képviselője Somogy megyének. Elvtársak, van aki sajnálja, hogy én képviselője vagyok a megyének — lehetséges, hogy adtam okot arra, hogy az illető sajnálkozzon. Rendkívül komoly problémát kell, hogy megvitassunk, a magyar mezőgazdaság helyzetét és jövőjét. Az igaz, hogy elég komoly hibákat követtünk el. A munkánk során megfeledkeztünk azokról a tanulmányokról, amelyeket társadalmi munkánk során be kellett volna tartani. Dolgozó parasztságunk nélkül nem lehet felépíteni a szocializmust. Mikor a mezőgazdaság szocialista átállításának nagy munkájához kezdtünk, sajnos olyan eszközökhöz fordultunk, melyet nem lett volna szabad használni, — már itt az elvtársak felvetették. Nem tartottuk be mindig az önkéntesség elvét, és nem vártuk meg azt, hogy a dolgozó parasztság maga belátása alapján válassza a közös gazdálkodást.

A dolgozó parasztok között vannak még olyanok, akiknek nem tetszik a közös gazdálkodás, lehet, hogy sokan nem értenek egyet velünk, és mi mégis egyedül csak arra törekedtünk, hogy termelőszövetkezeteket létesítsünk. Helytelen az a dolog elvtársak, hogy most nem segítjük ki dolgozó parasztságunkat azokból a bajokból, melyeket a közös gazdálkodásban, vagyis a szervezés folyamán munkánkban követtünk el, csaknem teljesen magára hagytuk a parasztságot. Elvtársak megmondom, hogy én még annak a híve vagyok, hogy a nagyüzemi gazdálkodást tovább fejlesszük, tehát a nagyüzemi gazdálkodás híve vagyok.

Megmondom azt is, hogy én mondtam illetékes helyen először azt is, hogy Somogy megyében a termelőszövetkezet szervezésénél, a népnevelő munkamódszernél bizonyos mértékben hiba van. Hibáink ellenére elvtársak meg kell mondani, hogy a parasztságunk maga is követett el hibát, de a tények azt igazolják, hogy a termelékenység fokozása nem érte el a megfelelő szintet. Az igaz, hogy a termelőszövetkezeteink jelentős része nem éri el azt a termelési színvonalat, amelyet elvárunk, nem tudja biztosítani azt, amit termelésben el kellene érni. Van egy sereg termelőszövetkezetünk — én teljesen egyetértek Márkus elvtárs tanulmányával —, hogy nem ismertük a termelőszövetkezet helyzetét, ha megismerjük, akkor nem okoztunk volna magunknak olyan bajt, amelyet elkövettünk. Olyan adott helyzetben vagyunk, amelyből meg kell találni a kivezető utat. Akkor, amikor arról van szó, hogy a legfőbb ügyünk a közös ügy, akkor közösen kell segítsünk rajta, a problémákat közösen kell megoldani.

[79] Helyesen *Birkás Imre,* 1951–53-ban a megyei pártbizottság szervezési osztályvezetője, majd titkára volt. 1957 után ismét az FM Földbirtokpolitikai Főosztályát vezette, 1957-től 1966-ig tagja volt az MSZMP Központi Ellenőrző Bizottságának.

Elvtársak meg kell azt is mondani, hogy a földrendezésnél is vannak némi kis hibák, ha vannak hibák, akkor nekem is van abban részem. Én a Földművelésügyi Minisztérium Földrendezési Főosztályán dolgoztam, egy év alatt sok olyan intézkedést kellett tenni, ami bizony nem a teljes hibátlan munkára vezetett.

A termelőszövetkezeteknél, és akik már termelőszövetkezetekben dolgoznak, ha nem is akarnak teljesen, ill. közösen gazdálkodni, akkor legalább a szántást, vetést végezzék együtt. Vannak olyan dolgozó parasztok is, akik azt mondják, hogy mi nem akartunk közösen gazdálkodni, minket csak úgy kényszerítettek ide, engedjenek ki bennünket. 1949-ben megkezdtük a nagyüzemi gazdálkodásra rátérni, és azóta is hol jól, hol pedig rosszul próbáltunk dolgozni, úgy voltak a parasztok, hogy 1949 óta sok esetben benn voltak hervasztva a termelőszövetkezetben. Ez a rossz vezetőségnek is tudható be. Elvtársak, a zenekarral tudnám ezt hasonlítani: ha a prímás rosszul játszik, akkor a banda is falsot fog. Igyekezni fogunk elvtársak arra, hogy ezután a prímás megfelelően értsen a kottához.

Nem akarok hosszú időt igénybe venni, nem követek el illetlenséget, ha megkérem az elvtársakat arra, adjanak még egy kis időt ahhoz, hogy néhány példát felsoroljak:

Elvtársak, úgy a termelőszövetkezetekben, mint az egyéni gazdaságokban nem tudták megtermelni azt a mennyiséget, amit kellett volna. Azonkívül egy csomó szervezeti hiba is van. Nekem az a javaslatom elvtársak, hogy akik a jó szervezés hiányában bajt zúdítottak a dolgozó parasztságra, álljanak oda és segítsék őket. Nem lehet senkit se kényszeríteni arra, hogy közösen gazdálkodjon, ha ő nem akar. Találjuk meg a módját annak, hogy miként szerettethetjük meg a termelőszövetkezetet. Nagyban segítette a termelőszövetkezetek rossz gazdálkodását az is, hogy adtunk mi agronómusokat a termelőszövetkezetekbe, de ezek mind fiatalok, tapasztalatlanok és szakmailag is bizony elég gyengék voltak. Ezek a fiatal agronómusok nem tudták elvégezni a rájuk háruló feladatokat.

Országunk még elég nagy területén egyénileg dolgozó parasztok dolgoznak. 1954 decemberben még 567.000 parasztnak 7.800.000 kh földje volt. Ezek a parasztok értenek a gazdálkodáshoz, ugyanakkor értenek a termelőszövetkezeti gazdálkodáshoz is, ha akarnak, de még nem akarnak. A parasztokat én úgy értékelem, hogy a legreálisabb emberek, mert hússzor meggondolják azt, amit egyszer cselekednek.

Ez a termelőszövetkezeti probléma nemcsak Somogy megyében van, hanem az egész ország területén megvan. Arra kell törekednünk, hogy a most meglévő állapotokat minél előbb fel kell számolni és ezeken a bajokon minél előbb kellene segíteni.

Kékesi Jenő, Beleg Petőfi Tsz elnöke:[80]

Meg kell mondanom elöljáróban, hogy én a KV határozatára jelentkeztem pártmunkára és kerültem a belegi tsz-hez. Parasztgyerek vagyok. Előzőleg mint újságíró dolgoztam, és tisztán nem ismertem még akkor a tsz-ek életét, mert ha lementem és beszéltem a tsz elnökével vagy párttitkárával, de őszintén nem merték megmondani az igazat. Szeretném levezetni, hogy engem a parasztok hogyan fogadtak. Bizalmatlanok voltak velem szemben. Később azonban megszerettek.

Márkus elvtárs vitacikkével egyetértek. Egyet azonban szeretnék megmondani, hogy a magyar parasztnak történelmi tradíciója az, hogy ragaszkodik ahhoz, ami az övé. A magyar paraszt, aki cseléd volt, arra vágyott mindig, hogy egy hold földet vegyen. A felszabadulástól ezt meg is kapta. Ezután bekövetkezett az, hogy 1948-ig önkéntesen léptek be a tsz-ekbe. Később elszakították a földtől a parasztot. 1953-ban a tsz-ek egy része felbomlott, az életképesek azonban megmaradtak. 1955-ben ismét fokozatosan megindult a tsz-ek szervezése. Ennek következménye az lett, hogy a parasztság nagy része nem meggyőződésből lépett be, és Gazda Nagy János, az egyik tsz-tagom pl. azt mondta, hogy nézze elnök elvtárs én szeretem magát, de jobban dolgozni nem tudok, mert a bottal hajtott kutya sem fogja meg a nyulat.

Az önkéntesség elvét, azt mondják a faluban, hogy megsértették. Ez nem tudom, hogy történhetett, mert 3 nap alatt szervezték meg a tsz-t. A mi tsz-ünk új tsz, amely komolyabb gazdasági nehézséggel nem küzd. Osztalékunk 34–40 Ft körül lesz. De a középparaszt nincs megelégedve vele. A legsúlyosabb hibákat abban látom, hogy a demokratizálás ellen vétettünk.

Márkus elvtárs cikkében azt írja, hogy komoly felszereléssel, állatállománnyal rendelkezzen egy meginduló tsz. Kérdem én, hogy a középparaszt rendelkezik-e olyan állatállománnyal, felszereléssel, hogy az a tsz-en belül középparaszti életszínvonalat tudjon biztosítani. Ha ezt meg akarjuk valósítani, akkor feltétlen állami támogatásra, hitelre van szükségünk. A mi tsz-ünk 30 kocával rendelkezett, azonban a begyűjtési tervünket ezzel teljesíteni nem tudtuk volna. A tagságnak javasoltam, hogy hitelt vegyünk igénybe, és vásároljuk meg a malacokat. A tagság ezt nem javasolta. Később én megírtam a kérelmet, és a malacokat meg is vásároltuk. Ez az állomány jelenleg 180 ezer Ft-ot ér.

Az én egyéni meglátásom az, ha a párt és a kormány vezető elvtársai megszívlelnék és olyan irányban intézkednének, hogy az a paraszt, aki nem óhajtja a közös gazdálkodást, az lépjen ki. Hangsúlyozom, ez az én egyéni véleményem. Akinek

[80] *Kékesi Jenő* (sz.: Ambrózfalva), 1931.) 1951-ig agronómusként dolgozott, majd 1955-ig a BM. Határőrségnél előbb politikai tiszt, később a Hazáért c. belügyi lap szerkesztője volt. Egyébként 1956 után mezőgazdasági üzemekben töltött be vezetői tisztségeket, s végül nyugdíjazásáig a Somogy Megyei Gabonaforgalmi Vállalat igazgatója volt.

tetszik a közös gazdálkodás, az válassza ezt az utat. A dolgozó paraszt, ha látja azt, hogy a szövetkezeti gazdálkodás jobb, akkor önkéntesen oda fog belépni.

Békefi Lajos, a somogyvári Szabadság Tsz elnöke:[81]

Kedves Elvtársak! Mi itt azért jöttünk össze, hogy megbeszéljük és véleményünket nyilvánítsuk, hogy a mezőgazdaság továbbfejlesztését a jövőben milyen mértékben hajtsuk végre. Amit Márkus elvtárs tanulmányában is felvetett, azzal teljes egészében én is egyetértek. Most pedig egy-két problémát szeretnék felvetni. Több felszólaló foglalkozott azzal, hogy igen sok esetben a tsz-ek elnökeinek üzemi munkásokat állítottunk be. Nem hiszem, hogy jól dolgozott volna, amit általában ezeknek a tsz-eknek a gazdasági helyzete is mutat. Nyilvánvaló, hogy a mezőgazdasági munkákat nem lehet elsajátítani egy-két hónap alatt. Az igaz, hogy lehetnek jó vezetők ezek az elvtársak, azonban a mezőgazdasági munkához egyre kevesebbet értenek.

Nagyon sokan vannak olyanok a tsz tagjai között, akik 8 általános iskolát végeztek, majd végeztek egy 5 hónapos tanfolyamot, esetleg 1 éves tanfolyamot, és mégis agronómusoknak nevezik őket. Ezzel lejáratjuk az egyetemet végzett agronómusaink tekintélyét. Az én véleményem az, hogy a tsz-ek eredményes gazdálkodását csak megfelelő képzettséggel és gyakorlattal rendelkező mezőgazdasági szakemberekkel tudjuk biztosítani.

Egy másik probléma a tsz-ek részére a gépállomási rendszer helytelensége. Valamikor azt a nézetet vallottuk, hogy a mezőgazdaságot úgy tudjuk fejlett mezőgazdasággá változtatni, és, hogy a tsz-ek is jobban tudnak dolgozni gépállomási rendszerrel. Azt tartottuk 1952-ben, hogy a mezőgazdaság szocialista átszervezését csak úgy tudjuk végrehajtani, ha a termelőszövetkezetek a gépállomásokkal együtt hajtják végre a feladatukat. Az igaz, hogy jelenleg gépállomásokon vannak a traktorok, azonban a gépesítés nem megfelelő, nincsenek modern gépek, s a gépállomás gépeinek jelenlegi igénybevétele is a tsz-nek igen sokba kerül. Nagyon helyeseljük a Minisztertanácsnak a határozatát,[82] melyiket szeptemberben adott ki a tsz-ek gépesítésével kapcsolatban. Az igaz, hogy egy zetor 70 ezer Ft, azonban ez idővel megtérül azzal, amit esetleg a gépállomásoknak fizetnének ki.

[81] *Békefi Lajos* (sz.: 1928.) agrárproletár családból származott. Először mezőgazdasági technikumi, majd agráregyetemi végzettséget szerzett. 1955–1959 között volt a somogyvári tsz elnöke, később a holládi, majd pedig a balatonszentgyörgyi egyesített tsz elnöke lett.

[82] A korábban már hivatkozott 1.091/1956. (IX.11.) sz. M.T. határozat a tsz-mozgalom fejlesztésére irányult, s egyebek között arról rendelkezett, hogy a mg.-i tsz-ek a gépállomások és a növényvédő állomások gépparkjából traktorokat és tehergépkocsikat vásárolhassanak, illetőleg arról is, hogy 1957-től meghatározott keretszámban biztosítani kell a tsz-ek számára az ilyen gépi eszközök vásárlási lehetőségét.

A mezőgazdaság átszervezésével kapcsolatban véleményem az, hogy vannak olyan fajta tsz-ek jelenleg, amelyeket fel kell oszlatni, de vannak olyanok, amelyeket azonban meg kell erősíteni, de azt a kormány mutassa meg, hogy milyen formában lehet olyan tsz-eket fejleszteni, amelyekkel biztosítani lehet a parasztság megélhetését.

dr. Somogyi Jenő járási főállatorvos:[83]

Tisztelt Nagygyűlés! Többéves tapasztalatom meggyőzött arról, hogy a bekövetkezett mezőgazdaság, a nagyüzem többet és jobban, olcsóbban termel, mint a kisparcellás. Ebből következik, ha jobban akarunk élni, ha azt akarjuk, hogy az életszínvonal emelkedjen, akkor virágzó, sok virágzó szövetkezetet, nagyüzemi mezőgazdasági egységet kell teremteni. Földdeáki elvtárs egyszer a Csillagban[84] többek között azt írta, hogy csak az a tsz boldogulhat, csak az a termelőszövetkezet termelhet, amelynek a tagsága egyénenként és összességében a termelőszövetkezetet, annak földjét, házait, felszerelését és állatállományát magáénak tartja.

Elvtársak! A termelőszövetkezetek megalakulása óta állandóan, napról napra igyekeztem, különösen az állattenyésztésben dolgozókat meggyőzni arról, hogy az az állat, amelyet kezel, az az övé, az ő tulajdona. Sajnos, nem nagy sikerrel. Hogy ez így volt, próbálom megmagyarázni.

A régi nagybirtokon, mikor Szent György-napkor a cselédet megfogadták kocsisnak, bevitték az istállóba és azt mondták: Pista ez a 2 csikó a tiéd, majd meglátjuk, hogy hogyan gondozod. Ha megfogadták a tehenészt, azt mondták: ez a 10 tehén a magáé, magától függ, hogy hogyan fejlődnek. Elmondhatom elvtársak, ha akkor bementünk az istállóba, akkor a kocsis, tehenész azt mondta: doktor úr nézze meg, hogyan fejlődnek az állataim! Mi történik ezzel szemben a termelőszövetkezetekben? Ha valamelyik termelőszövetkezeti tagot sikerül rábírni az állatgondozásra, erre vigyázz, mert Te vagy érte a felelős. A közösé, a tsz-é, az államé, tehát megkülönböztettek közös állományt és háztáji vagy egyéni állatot. Így is érzett a termelőszövetkezeti tag és boldog volt, ha az állatokat otthagyhatta.

Most rátérek Márkus elvtársnak a vitacikkében a bizonyos 3 pontra, amelyről azt írja, hogy ez a parasztság követelése. Első volt, hogy ott alakítsanak tsz-t, ahol akarnak, azt vegyék maguk közé, akit akarnak. Ez helyes, mert csak összetartó, egyszerű embereknek a társulásával lehet megértés, csak így tudják egymást megérteni, és csak azok tudnak itt együtt dolgozni.

A másik pontban Márkus elvtárssal csak bizonyos mértékig értek egyet. Pl. már Balatonkilitiben a Dózsa Tsz kezdetben már jól dolgozott, olyan termelőszövetkezet volt, amelyik évről évre fejlődött, kialakított magának korszerű sertésfiaz-

[83] A felszólaló pályafutásáról nem találtunk további adatokat.

[84] *Somogyi Jenő* a bevezetőben idézett Földdeáki-cikkre hivatkozott.

tatót, tehénistállót stb. Egyszóval lerakta a korszerű, modern nagyüzemi mezőgazdaság minden alapját. És csodák csodája, ekkor megtorpant a termelőszövetkezet fejlődése. Ekkor kimentem hozzájuk és megtárgyaltuk az intézőbizottsággal, hogy mi az oka a megtorpanásnak, rámutattam a hibákra. Megmondták őszintén, doktor úr eddig bírtuk ésszel a tsz vezetését, most már fejlődött, szaporodott a taglétszám, a földterület emelkedett, nem vagyunk elég képzettek annak vezetésére, okosabb ember kellene most már, aki a felfejlődő nagyüzemet továbbvezesse. Tehát visszatérve arra, hogy valóban termeljen a termelőszövetkezet, de csak addig, amíg szakmailag bírják a vezetők. Segítségre van szükségük, képzett mezőgazdászra. Ha a mezőgazdász munkaegységet kap a tsz-ben, akkor a mezőgazdásznak nem lesz tekintélye, és nem fogadják meg tanácsát. Véleményem szerint egy ilyen tsz-be megfelelő szaktudással és megfelelő tekintéllyel bíró mezőgazdásznak kell lenni, aki tanácsokat ad, aki az intézőbizottsággal, a tsz vezetőségével megtárgyalja a kérdéseket, tanácsot ad. Ezzel nem sérti meg a tsz demokráciáját, viszont ott áll mellettük a szakember, aki jó tanácsaival elősegíti a tsz munkáját.

A harmadik pont, hogy a tsz-ek gépet vásárolhassanak. Ez helyes, mégpedig azért, mert tudjuk, hogy a gépállomás a jelen viszonyok között, ha megfeszül, akkor sem tudja a termelőszövetkezet igényét kielégíteni. Nap-nap után előfordul, hogy a tsz tagsága kapával, villával várja a traktort, órákon át és elveszik jó néhány munkaórájuk. És lehetséges, hogy a gép az úton defektet kapott. Sokszor látjuk azt, hogy a gépállomás gépei, mikor kimennek elromlanak, és hosszú időt vesz igénybe, amíg azt kijavítják.

Jó és eredményes munkát végezhet az a gép, amely a szövetkezet tulajdonában van. Maga a géptulajdon, a közös géphasználat már magában véve egy szövetkezési forma, és így összetartja a tsz-t. Vannak Hollandiában és Belgiumban paraszti szövetkezetek, amelyeket pontosan a gépek, a közös gépi munka köt össze, természetesen összekötik az értékesítési és beszerzési szövetkezetekben is. Ennyit kívántam mondani, és ha ezzel előbbre visszük a munkát, akkor nagyon örülök neki.

Dobi István elvtárs:

Kedves Elvtársak!

Én nem erre az értekezletre indultam. Tildy Zoltán — volt köztársasági elnök elvtárssal Baranya megyében jártunk. Néhány ipari telepet néztünk meg és Baranya megyében egy termelőszövetkezetet.

Tudtam az értekezletről, és a visszafelé jövet elhatároztam, hogy bejövünk. Úgy gondoltam, ha már megjelentünk, felszólalok, a termelőszövetkezetek problémáiról, dolgairól én is szólok néhány szót. A vitában nem úgy, mint az Elnöki Tanács elnöke veszek részt és nem is úgy, mint a Termelőszövetkezetek

Tanácsának[85] elnöke, hanem úgy, mint parasztember, mint paraszti foglalkozású ember veszek részt. Parasztember vagyok. A felszabadulás után úgy, mint több száz és ezer nincstelen, magam is földhöz jutottam Komárom megyében. A felszabadulás előtt két hold földem volt.

A mezőgazdasági termelés, a parasztság helyzete a felszabadulás előtt is foglalkoztatott, mindig igen nagyon érdekelt. Felszólalásomban visszapillantást vetek a paraszti élet, paraszti sors, valamint a középparasztság helyzetére, valamint foglalkozni kívánok azokkal is, akik cselédek voltak. A felszabadulás előtt Magyarországon is az volt a helyzet, hogy sok parasztember közölte, hogy egészségtelen a magyar földbirtok megoszlása. Nemcsak azért, mert 3 millió parasztot érintett, 3 millió parasztot neveztek nincstelennek, és a nagybirtokosok kezében 1000–2000 hold volt, nemcsak azért, mert a paraszti birtokok szétaprózottak voltak, a parasztság legnagyobb akarat ellenére sem tudott országunk különböző tájegységeiben termelni. Áll ez a növénytermesztésre, áll ez az állattenyésztésre is egyaránt. Ha igaz az, hogy a felszabadulás előtt egészségtelen volt a földbirtok megoszlása, akkor a nagybirtok felosztása után még jobban felaprózódott, még egészségtelenebb volt, mint akkor.

Ilyen egészségtelen földbirtok megoszlásról, mind amilyen a mi országunk földbirtok megoszlása — kérdezem én a szakemberektől, kérdezem én komolyan gondolkodó paraszti foglalkozású emberektől —, hogy a világpolitikai versenyben, illetve a világ mezőgazdasági népeinek versenyében, a termelésnek a versenyében, akkor, amikor körülöttünk nagyüzemi rendszerű gazdálkodások alakulnak ki termelőszövetkezetek formájában, távolabb tőlünk a nyugati országokban, Angliában részvénytársasági formában, nagyüzemi gazdálkodás Kanadában és Amerikában, mindegyik területen és helyen használják a modern technika vívmányait a mezőgazdasági termelésben, ahová az atomenergia békés célokra való felhasználása esetén — minthogy arra sor kell, hogy kerüljön —, előfordul, hogy bevonul a mezőgazdaság termelésébe is. Akkor tehát, amikor az egész világon törekszenek az ottani adottságoknak megfelelő eredményre, ezzel a technika vívmányait igénybe venni. Semmi körülmények között nem tudjuk megállni a helyünket az ilyen mezőgazdálkodó országok mellett, a világpiacon a mezőgazdaság termelésének a versenyében.

[85] A Termelőszövetkezeti Tanácsot az 1951. évi 33. tv. alapján hozták létre, mint a Minisztertanács mellett működő tanácsadó szervet. 1967-ig, a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsának megalapításáig létezett. Ez utóbbi már érdekképviseleti csúcsszerve volt a tsz-eknek,

A felszabadulás előtti középparasztok életéről szólok egy néhány szót. Nagyon elevenen emlékszem elvtársak, a Parasztszövetségnek[86] voltam országos szervező titkára, amikor 1942-ben az megalakult. Itt Somogyban is, a legjobban gazdálkodó és politizáló parasztembereknek az egész sora állt sorompóba a Parasztszövetség mellett, illetve tömörült a Parasztszövetség keretein belül. De nemcsak Somogyban volt ez, hanem így volt az egész országban, szinte néhány hét alatt a Csallóköz egész vidékét — ami azelőtt nem tartozott hozzánk —, meghódították a Parasztszövetségnek. Egyöntetűen állapították meg a parasztság vezetői, a dolgozó parasztságból az ország minden vidékén, hogy ez az életforma, amelyben mi, illetve a középparasztság él, embertelen életforma. Embertelen törvények között él, és csak úgy tudja magát valahogyan fenntartani, hogy reggel korántól este későig a család apraja nagyja összefog és dolgozik. Élesen emlékszem az összehasonlításokra is, amit annak idején tettünk így foglalkozási ág élete, sorsa, illetve lehetősége között. Vettünk egy 25 kh-al rendelkező középparaszti birtokot, amit ha az akkori árakat tekintetbe vesszük, mindent egybevetve ilyen 70–80-as pengő[87] értéket képviselt ez. Szoktuk mondani, ha egy illatszertárosnak van 70–80 ezer forintja, az beépíti az illatszertárba, illetve illatszertár üzletébe, ott az üzletvezető dolgozik csak, gazda tehát, ő a főnök, a gyermekei iskolába járnak, felsőbb iskolákba, a feleség nem vezet háztartást, háztartási alkalmazottat tart.

Egy másik összehasonlítás: az akkori paraszti vezető emberek — amivel tökéletesen egyetértek —, a középparasztság, aki körében megjelentek, illetve megjelentünk, hogy nézzünk meg egy 40 esztendős paraszti foglalkozású asszonyt, és nézzünk meg városon másik foglalkozású, különösen a polgárok körében nézzünk körül, hasonlítsuk össze a két embert, akkor tudjuk megállapítani igazában a két asszony életkörülményeit. Én magam, ahogy mondtam, agrárproletár voltam. Életem nagyobbik felét ebben a foglalkozásban töltöttem el, az volt az apánk sorsa is és minden famíliámé. Hogy milyen embertelen élet, milyen embertelen sors volt, arról nem beszélek, de soha senkinek nem kívánom, azoknak sem azt a sorsot, akik századokon keresztül népünk millióinak a túlhajtott és szorgalmas munkájuk dacára olyan életkörülményt tartottak. Egyet azonban még ezzel a sorssal kapcso-

[86] 1941. szeptember 28-án alakult meg a Magyar Parasztszövetség, amelynek elnökévé és főtitkárává a Független Kisgazdapárt vezetőit, Nagy Ferencet, illetve Kovács Bélát választották meg. Dobi István ekkor a szervezet földmunkás tagozatában tevékenykedett. A birtokos paraszti rétegekre támaszkodó érdekképviseleti szervezet volt, amely az agrárgazdaságot uraló nagy- és középbirtokos réteggel szemben fogalmazta meg és képviselte – eléggé óvatosan, de határozottan – a sajátos paraszti érdekeket és igényeket. Néhány év alatt országos szervezetté tudott válni, s így pl. Somogy megyében is minden nagyobb községben működött a helyi csoportja. 1947-ben, a politikai-hatalmi viszonyokban beállt fordulat közepette kényszerűen beszüntette működését.

[87] Itt és a következő mondatban az eredeti, hibás szöveget változatlanul közöljük. Dobi nyilván arról szólt, hogy hasonló, tehát mintegy 70–80 ezer pengő értékű volt a példájában említett 20–25 kat. holdas birtok és az illatszertár.

latban, amikor dolgozott volt pengő 50-es napszáma, illetve napszámbére, de mindennap megvolt az aggodalma, hogyha elfogy itt a munka, vajon mi lesz velem azután. Ha volt valaki munkanélküli, ha élt valaki fűtetlen lakásban, hogyha valaki, aki nem tudta iskolaszerekkel ellátni gyermekeit, ha volt valaki, aki nem tudott gyermekeinek cipőt venni a lábára, nem tudja mi a munkanélküli agrárproletár sorsa.

A felszabadulás után földet kaptunk — akiknek jutott —, és gazdálkodni kezdtünk. Én magam már ugyan ebben nem vehettem részt, másképp alakultak a körülményeim. Életre való nép, élelmes nép, hiszen úgy is szokták rájuk mondani, hogy még a jég hátán is megél. Tehát a munkájuk után a szorgalmukból. Igaz, hogy az akkori körülményeket is tekintetbe kell venni. 3-4 esztendő alatt módos emberek lettek nagyobb részben, illetve nagyobb részük topogott egy helyben, előre jutni a maga tehetetlensége folytán vagy egyéb okok folytán, amik az életben megkörnyékezhetnek embereket, továbbjutni nem lehetett.

Biztos az, hogy előbb mondtam, ilyen egészségtelen földbirtok megoszlásnál, mint amilyen több és több volt, az új gazda kerülne bele a hálójába a szerencsésebbeknek, akik jobban boldogulnak. Biztos az, hogy évről évre fogyna ezeknek az új gazdáknak a száma, minthogy fogyott a felszabadulás előtt gazdálkodó embereknek is a száma. Nézzünk csak meg minden községi elöljáróságon egy-egy katasztert ezzel kapcsolatban, és látni fogjuk, hogy amikor a nagyapának még 30 kh földje, 4 ökre és jó lovai voltak, az unokának már igen sok esetben, ha egy gyenge lova, de voltak, akik teljesen elkoptak, elnyelték a kis halakat.

Termelőszövetkezeti gazdálkodást kezdtünk, ez olyan természetes a mi országunkban, hiszen népi demokrácia lett az országunkban, a szocializmust építjük, ami egyben hozza magával, hogy a mezőgazdaságban is szocialista termelőmunka folyik nagyüzemi gazdálkodásban összefogva a parasztemberekkel.

Hiba volt az, hogy a termelőszövetkezetet úgy szervezték, hogy az agitációs munkára mentek rá. Elvtársak, az erőszaknak nem lehetünk hívei. Az erőszak nem vezethet jóra. Ha meggondoljuk azt, hogy a termelőszövetkezetbe a gazdák akaratuk ellenére voltak bekényszerítve és azt nem vettük figyelembe, ez azért történt, mert nem volt alaposan meggondolva és nem volt alaposan mérlegelve. Ha megbeszéltük volna a problémákat úgy, mint ahogy most az elvtársak itt elmondták és tanácskoztak a termelőszövetkezeti dolgokról, akkor más eredmények születtek volna. Természetes, hogy most azok a hibák, amik megvannak, nehezen lehetséges, hogy kijavítsák, hosszú idő kell hozzá, hogy rendbejöjjön és a parasztság rendesen termeljen.

Elvtársak, ha figyelembe vesszük, hogy a mi országunkban a szocializmust építjük, akkor nem vetődhet fel az a gondolat, hogy mi húzódozunk a termelőszövetkezetektől. A termelőszövetkezetben is ugyanúgy lehet gazdálkodni, mint ahogy

az egyéniek dolgoznak, természetes, hogy meg kell találni a maga módját. Itt megvan minden lehetőség, csak élni kell tudni vele.

Rózsafáról[88] jöttünk, tegnap meglátogattuk a termelőszövetkezetet, itt vannak hibák, pedig ezelőtt jól gazdálkodó egyéni parasztok voltak. Mikor elbeszélgettünk a termelőszövetkezeti elnökkel, ő is azt mondta, hogy őket is úgy szorították be a termelőszövetkezetekbe, már 1953 óta voltak, illetve azóta tagjai a termelőszövetkezetnek. Elbeszélgettem velük és azt mondták, hogy most már kezdenek rendbejönni, csak meg ne változtassák azt a szövetkezeti formát.

Én a szövetkezeti sorsot ismerem. Hosszú esztendőkön keresztül járom az országot, alig múlik el hónap anélkül, hogy öt vagy hat termelőszövetkezetbe el ne menjek, de nem úgy elvtársak, hogy áttekintek rajtuk és beszélgetek velük: megnézem a gazdaságot, ha az időszak olyan, hogy ki tudok menni a mezőre, vagyis a határt megjárom, így próbálok közelebb jutni ahhoz a munkához, ami a szövetkezeti paraszt élete és munkája.

Rózsafán kint voltam és érdeklődtem arról, hogyan élnek, a válasz kicsit vontatottan ment és azt mondták, hogy nekik semmi bajuk nincsen. Megkérdeztem tőlük, hogy már elfeledték-e azt a régi formát, megszerették-e az új szövetkezeti formát, erre sem adták meg az egyenes választ. Az bizonyos, mert ők is mondták, hogy soha sem volt annyi idejük vagy annyi pénzük, hogy a feleségükkel együtt elmehessenek egy-egy szórakozóhelyre.

Ők kértek arra, hogy menjek el a határba, nézzek körül és megláthatom az ő életkörülményeiket. Egyáltalán nem értek egyet az állatorvos úrral abban, hogy egyforma szőrű emberek tudnak csak egy gazdaságban békében élni egymással, mert Rózsafán vannak agrárproletárok is, de kiegyenlítődött az élet, ház nélkül ember nincs, háztáji gazdaságuk pontosan annyi van és annyi állat, mint a volt középparaszt embereknek. Nincs okuk a békétlenségre, mondta a tsz elnöke. Elgondolkodtunk rajta, miért is lenne, hiszen minden rendben megy náluk. Ha így nézzük közelebbről jószándékkal, építeni, alkotni akaró szándékkal a parasztembereket, akkor látjuk meg, hogy a szövetkezeti gazdálkodás alapja megvan, ha a szövetkezeti emberek is igyekeznek megteremteni. Attól függnek az eredmények, hogy hogyan állanak a munka mellé.

De nemcsak Rózsafán, Borsodivánkán[89] is külön e célból látogattam meg 1950 után másodszor az ottani Petőfi Tsz-t. A nagyobbik fele ennek is középparasztokból tevődik össze. Az eredményeik jók. Ők mondták el, hogy soha nem emlékeznek arra, hogy 14 mázsás búza átlagtermés lett volna a község határában. Ez nem lebecsülendő eredmény az idei időjárási viszonyokhoz képest. Az állattenyésztésükben hasonló a helyzet. Több, mint 14 literes átlaguk van, és ha 1950-től eddig az ember nem látta az ő létüket, alkotásukat, most elmegy oda, egy nagyon

[88] Baranya megyei kisközség (az egykori szigetvári járásban).

[89] Borsod megyei kisközség (az egykori mezőkövesdi járásában).

szép gazdasági központ, nagy üzemi épületek állnak rendelkezésükre. Kérdésünkre ők azt felelték, hogy ők már nem is tudnának e nélkül az életforma nélkül élni, a társas élet nélkül, úgy megszerették. Én tudom, hogy ha valaki meg akar győződni a valóságról, annak, amit elmondtam rendelkezésére áll egy egész sor jól gazdálkodó tsz, körülnézhet ott, megismerheti a szövetkezeti paraszti életformát, megismerheti az eredményeiket, amellyel ők a népgazdaságot boldogítják.

Azt mondtam, hogy a szövetkezeti gazdálkodás lehetőség. Ezzel a lehetőséggel lehet így is élni és úgy is élni. Teljesen egyetértek azzal, hogy amelybe úgy szorították be a parasztembereket. Ez elítélendő és biztos, hogy megvan a tanulsága és le lesz vonva, és soha nem fordulhat elő a mi országunkban, hogy a parasztembereket akaratuk ellenére kényszerítsék be a tsz-be. A jó tsz-ek példája nyomán előbb-utóbb be kell látni az egyénileg dolgozó parasztembernek, hogy a magyar dolgozó parasztság egyetlen útja a szövetkezet.

Elvtársak! Nem akarok több tsz-t, amelynek kiváló eredményei vannak, és valóban jó paraszti szövetkezeti életforma, egészen magas életszínvonal van a benne élő parasztemberek számára, felsorolni, mert jól jövedelmez a gazdaságuk. Csak egyet akarok megemlíteni, azt, hogy a szövetkezeti minta alapszabály szerint minden tsz-tagnak van háztáji gazdasága. Aki ért a paraszti munkához, aki ismeri az árakat, a körülményeket, nem nehéz kiszámítani, hogy függetlenül a közös gazdaságból származó részesedéstől, havi 1000–1500 Ft-ig minden egyes szorgalmas tag kivehet a háztáji gazdaságából. Csak tehene kell, hogy legyen a tsz-tagnak. Mely tagnak nincs tehene — nem akarom általánosítani, hogy nem törekszik és nem törekedett és nem is akarja, hogy legyen —, márpedig ha van, miért nem lehet az 14 literes tehén. Azt tudom, hogy igen sok szövetkezetben 3–4 litert fejnek a közös gazdaság teheneitől, de a háztájiban még 20 literes tehenekkel is találkozunk. Ellenben azok a tsz-ek, amelyek rosszul gazdálkodnak, akár úgy szorították össze őket, azért, akár pedig ölükbe hullott, gondolkodjanak el rajta, hogy micsoda nemzeti érték kopik és csúszik el kezükön, és ebből lelkiismereti kérdést kell csinálni. Természetesen vissza is lehet fordítani ezt a tételt úgy, hogy gondolkodjanak az állami vezetők, hogy gondolkodjon a pártszervezet, hogy miért csinált ilyen tsz-eket, amelyből a népgazdaságunknak és az egész nemzetnek nincs haszna, hanem inkább kára. Érdemes volna néha a mezőgazdászainknak, az íróembereknek is és mindenkinek, aki a tsz gazdálkodás iránt érdeklődéssel van, a Balatonvidéki tsz-eket, szőlőtermő szövetkezeteket is megnézni. Elvtársak én 1950-ben voltam ott, néhány szövetkezetben újra voltam ott tavasszal, és nem ismertem rá arra a szőlőre, illetve arra a szövetkezetre, amit 1950-ben olyan jól megnéztem, és nem adtam volna érte egy hajítófát, mert úgy nézett ki, ami már tönkremegy és így hozták rendbe. Azt mondom, hogy arra kellene törekedni, hogy testhezállóvá tegyük a tsz-eket.

A gépállomásról szóltak itt az elvtársak egyik-másik, de van Márkus István

cikkében is, ami következtében ma ez az értekezlet, illetve vita van, hogy legyen a tsz-nél a termelőeszköz, illetve a munkaeszköz. Ilyen gondolkodás, ilyen törődés, ha jól tudom az FM-ben, a párt mezőgazdasági osztályán is felvetődött,[90] és több, mint valószínű, hogy a legközelebbi jövőben jelentős lépés történik ilyen irányban a gépellátást illetően szövetkezeteinkben. Nem lehet nyugodt az a gépállomás, kérni tőle a munkaeszközt, azonban nem lehet biztos abban a tsz, hogy akkor kapja meg a gépállomástól, amikor a legjobb ideje van.

Az agronómusoknak a tekintetében is nagyon régen felvetettük már, hogy ez a megoldás, hogy a gépállomáson van az agronómus, a tsz-ekre nézve nem lehet megfelelő, nem lehet gazdaságos. Nyilvánvaló volt az, hogyha a tsz-be tartozik az a munkagép, amit most a gépállomástól kell kérni, megnyugtató, a termelőmunka folyamatossága jobban biztosítható.

A termelőszövetkezetek önállóságáról is volt itt szó. Az utóbbi időben felvetődött — kintlétünk alatt —, két termelőszövetkezetben az önállóság kérdése. Sokat panaszkodtak itt, hogy az önállóságuk meg van sértve, illetve az egyáltalán nincs. Ez őket bántja és zavarja a termelőmunkában. Felvetettem, hogy miért panaszkodnak, hiszen a tsz jól áll. Jó az állatállományuk, szép eredményeket értek el a növénytermesztésben. A válasz az volt rá, azért van ez, mert nem tartjuk be azokat a rendelkezéseket, amelyek munkánkat gátolnák.

Tehát mindazok a törekvések, amelyek a termelőszövetkezetek munkájával kapcsolatosak, arra irányulnak, hogy minél jobban a dolgozó parasztság igényeinek megfelelővé tegye a termelőszövetkezetet.

Mohácsi Károly elvtárs:[91]

Kedves barátaim!

Úgy gondolom, hogy ez az elmúlt 10–12 esztendő most már megadja a jogalapot arra, hogy ne mindig a múltat pocskondérozzuk, hanem kezdjünk neki dolgozni, helyreállítani a magyar mezőgazdaságban lévő problémákat. Álljunk neki a mezőgazdaság átszervezéséhez, enélkül nem tudunk továbbmenni. Most nem veszi vita alá a sztálinista, rákosista kolhozrendszert, illetve a mi nyelvünkön a termelőszövetkezeti mozgalmat. Távol áll tőlem az a gondolat, hogy tapsra törekedjek, azonban én is a magam gondolatát szeretném az itteni vitához hozzátenni, talán előbbre jutunk. A magyar parasztban erősen bent él a tulajdonjog érzete. A szövetkezeti mozgalomban ezt látják, hogy egyszerűen elveszik tőlük a tulajdonjogot, ezt az érzést el is vesztik.

[90] Lásd erről az 51. sz. jegyzetet!

[91] A Bács-Kiskun megyei agrárszakember később a magaskordonos szőlőtermesztés elterjesztésében játszott kiemelkedő szerepet, a Szekszárdi Mezőgazdasági Kombinát igazgatója volt nyugdíjazásáig.

Én azért bátorkodom az élet következtetését levonni, mert három esztendő óta én is jártam az országot, azelőtt mint diák voltam, s utána otthon. Tudom, hogy mi az én gondolatom. Azért mondom, aki belépett a szövetkezetbe, elveszti az ingóság felett a tulajdonjogát, de ki fizeti azt vissza, mert most már a szövetkezet tulajdonában van. Aki belépett 8–10 hold földdel a szövetkezetbe, 25 esztendő múlva azt mondja, hogy közös, gondolhatja magában, hogy ezek után miért nem az övé mégis a szövetkezet, mert gazda a járás, gazda a megye, gazda a gépállomás, csak éppen a gazda nem gazda, akié lenne. Visszatekintve elmondja, hogy Márkus elvtárs helyesen mondotta, hogy a komplesszumnak vége van, lenini önkéntesség elvét megszentségtelenítették, a szocializmus eszményét Magyarországon. A gépállomások rendszerét igen-igen sürgősen felül kell vizsgálni. Nem értek egyet Márkus elvtárssal, aki azt mondja, hogy a szövetkezetnek akkor kell odaadni a gépeket, ha majd erősek lesznek. Az a véleménye, hogy meg kell szüntetni a gépállomásokat és a gépállomáson dolgozó alkalmazottakat, nincsenek a gépek karbantartva, amelyeket rájuk bíztak, nem vigyáznak rájuk, az összes gépi felszereléseket a szövetkezet kezelésébe kell adni. Mindenki jogot akar, a magyar paraszt is, amikor azt gondolta, hogy nem terjed a két mezsgyén túl. A magyar paraszt jobban akar élni, csak lehetőséget kell adni, a magyar mintájú szövetkezet, ha a magyar parasztság megkapja, akkor az lesz, hogy jó céllal hozták létre. Javasolja, hogy emeljük a szövetkezeteket életképessé, maradjon meg ebben a formában. De, aki onnan ki akar lépni, engedjük ki. Azok a szövetkezetek, akik nem tudnak a népgazdaság javára szolgálni, azok oszoljanak fel.

Ha vizsgáljuk, hogy a meglévő termelőszövetkezeteink miért nem tudnak és miért csak egy része tud jól dolgozni, megállapíthatjuk, hogy erőszakosan szerveztük, és nem vettük figyelembe, hogy azok vajon a kollektív szellemnek megfelelnek-e?

A gépállomásokkal kapcsolatban meg kell említeni, hogy a Bács-Kiskun megyei gépállomások nincsenek a legjobban felszerelve korszerű gépekkel. Ahhoz, hogy korszerű és a követelményeknek megfelelő gépállomás legyen, 340 millió forint beruházásra volna szükségünk, azonban ez nem valószínű, hogy a közeljövőben megvalósulásra kerülne.

Meg kell említeni feltétlenül a begyűjtés terén lévő problémákat is. Azt nem mondhatjuk, hogy ezt szüntessük meg, mert az államnak ez elképzelhetetlen, azonban a begyűjtési rendszeren feltétlenül változtatni kellene. Ugyanis úgy a termelőszövetkezeti parasztok, mint az egyénileg dolgozók sokszor azt teljesíthetetlennek látják. S bizony nagyon el vannak keseredve, hogy az utolsó szemet is beszolgáltatásba kell vinni. Véleményem szerint, meg kell javítani a gazdálkodást, és ne osszuk fel a termelőszövetkezeteket. Véleményem szerint a szövetkezeti mozgalom fejlődéséhez szükséges, hogy mindenki szabadon válassza meg a maga számára a legmegfelelőbb formát. Véleményem szerint alapos változtatást kell

végrehajtani a földművesszövetkezeteinknél is, elsősorban, hogy ne legyenek állami boltok, és ne adjunk mi nekik előre termelési irányszámokat, hanem értékesítési irányszámot, mert ez ellenkező esetben súlyos gazdasági következményekkel járna. Minden esetben figyelembe kell venni a helyi adottságokat. Befejezésül még csak azt szeretném elmondani, hogy a jövőben a szövetkezetbe mindenki akkor lépjen be, amikor akar és akkor lépjen ki, amikor jónak látja.

Tildy Zoltán elvtárs:

Kedves Barátaim!

Én igyekszem betartani a rendet, és kérem a brigádvezető barátomat, hogy nyugodtan csengessen le, ha az időt túlléptem és akkor abba fogom hagyni. Hosszú út után vagyunk. Fáradtak és álmosak. Lehet, hogy amit mondok az is álmosnak fog tűnni, de nem tudtam megállni, hogy ezen a gyűlésen ne mondjak egypár szót. Sokat látott és próbált embertől fogadják el szívesen e pár szót.

Örömmel tölt el, hogy szerte az országban sok szó esik a magyar mezőgazdasági termelés és a magyar földművelés problémájáról. Én szívesen hallgatom a beszédet, és szeretném, ha az országban mindenki szívesen hallgatná, azok is, akiknek nem tetszik az itt-ott felcsapó keserűség. Gondoljanak arra, hogy aratni is kell azt, amit az ember vet, és gondoljanak arra, hogy az a sok zaklatás nem tűnik el teljesen nyom nélkül az emberek lelkéből. Én jobban szeretném azt, hogy semmi szenvedély nem lobbanna fel, mikor e kérdéseket tárgyaljuk. Nem kis dologról van itt szó. Az egész jövőnkről, az ország jövendőjéről.

Önök, akik itt vannak, földművelő emberek, felelősek az egész nemzetért, az ipari munkásságért. Szeretném, ha mindenekfelett a felelősségnek szava szólalna meg. Jó, hogy vannak szekértőink és hallunk jó hozzászólásokat, jó, hogy vannak egyszerű magyarok és kiválnak az ő gondolataikkal. Engem legjobban az egyik paraszt beszéde lepett meg. Kilobbant belőle az, ami a magyar parasztembert jellemezte. Nehogy igaz legyen ebben az országban, amit egy fiatal írónk írt a két világháború között:

„Két ember élt itt ebben a hazában, mind a kettő magyar volt és nem akartak tudni egymásról."

Ne az legyen most, hogy iparellenes tendencia nyilvánuljon meg, nehogy az ipari munkásság között vagy vezetőik között fellobbanhasson mezőgazdaság és földművelő ellenes tendencia. Ne legyen az, ami Magyarországon volt a 30-as években, amikor az országgyűlésben sokszor haraggal szólaltam fel a nagy ipari trösztök ellen. Ma más a helyzet. Iparunk többé nem ipari vállalatok tulajdona, hanem az egész nemzeté. Voltak viták, hogy mit mikor, milyen mértékig csináljunk meg, meddig bírja a nemzet ereje, hogy nagy létesítményeket létesítsünk-e. Lehetnek és vannak olyan viták, amikor azon vitatkozunk, hogy 4–500 milliót

odaadjunk-e a mezőgazdaságnak, ami egy nagyüzemi ipar fejlesztéséhez szükséges. Felelősséget érzünk az egész magyar mezőgazdaságért.

Én elszomorodva csak egyet láttam ezeken a vitákon: nincs félelmetesebb dolog, amikor egy egész ország hallgat, amikor a nép is hallgat. Tisztán látja mindenki, hogy ez a nép akkor is gondolkodott, amikor hallgatott és megvolt az ítélete. Mikor kicsit megnyílnak a zsilipek, most szól. Mély szomorúság az, amit láttam, hogy bizalmi válság nagy terhe alatt él a mi népünk. Az ország vezetői felé mondom ezt. Én elfelejtettem az elmúlt 8 esztendőt, mert el akartam felejteni. Nincs bennem más, mint a maradék erőm, és szolgálni akarom ezt a népet és ezt az országot. Azt szeretném tanácsként mondani mindenkinek, akire valami felelősség hárul politikai vagy gazdasági téren, állítsák helyre a szavaknak a hitelét cselekedettel. Senki ki ne mondjon ígéretet, még ha népszerű is, amiben nem biztos, hogy be fogja tartani.

Egy tanácsot az ilyen gyűlések résztvevőinek: próbáljanak megfontoltan gondolkodni. Nincs lelkiismeretlenebb dolog a világon, mint játszani a nép keserűségével. Nincs szomorúbb dolog, mint aki ezt látja és odamegy gyújtogatni a keserűséget. Tudnák mondani én is néhány olyan mondatot, amivel fel tudnám szaggatni a sebeket, fel tudnám izgatni az emberek gondolkodását, ami tudom, hogy tetszene.

Meg kell mondanom, hogy itt e gyűlésen is vannak konok szövetkezeti és szövetkezet-ellenes arcok. Fél óráig figyeltem egy-egy arcot és ezt állapítottam meg.

Kedves Barátaim! Józan ítélet kell és türelem. Azt szeretném, ha ezek a viták folynának az országban tovább. Szeretném azt, hogy a viták leszűrt hangját hallja meg mindenki, aki felelősséggel tartozik az ország jövőjéért. Szeretném, ha a kormány nyugalmat adna ennek a népnek, e kérdés megfontolására hozna egy szövetkezeti törvényt, amelyet alkosson meg együtt a magyar néppel, akkor mindenki, aki becsületesen gondolkodik, és akit nem vezet semmi más a világon, mint a felelősségérzés, akiket nem vezet más, mint egy félpercnyi taps olyan beszéd után, amelyet jólesett hallgatni. Jól ismerem a somogyi népet, éltem itt Somogyban, és ez kényszerített arra, hogy itt most felszólaljak.

Hurtos István, a hedrehelyi Búzakalász Tsz elnöke:[92]

Kedves Elvtársak!

A mi termelőszövetkezetünkben is többször felvetődött az a kérdés, hogy elég sok olyan dolgot tettünk, amit nem lett volna szabad. Nekem is volt elég sok hibám. Azok az elvtársak, akik itt felszólaltak és elmondták problémáikat, mind a való életből vették, — az utóbbi időben az élet nagyon keserű volt a magyar parasztság részére.

Az egyik felszólaló, Horváth elvtárs fel is vetette azt a kérdést, hogy munkásem-

[92] *Hurtos István*ról nem sikerült egyéb információt felkutatni.

bert falura küldtek a dolgozó parasztok közé — ez nem tud úgy vezetni, mint ahogy azt kellene. Az, hogy valaki csak három hónapos iskolát végzett, azt nem tudhat annyit, mint az, aki egész életén keresztül azzal foglalkozott, én egyetértek. De azt elmondhatom elvtársak, hogy nem három hónapos iskola van mellettem, és én is szereztem jó és rossz tapasztalatokat. Én is sokat gondolkoztam azon, hogy a dolgozó parasztság életszínvonalát emeljük. Horváth elvtárs mégis azzal a csúnya szóval illetett minket, hogy mi csak kalandorságból kerültünk falura. Mondhatom azt, hogy szükség van a munkás és paraszt szövetségére és együttműködésére. Olvastam Illés elvtárs írását: amikor egy patak mellett vagyok nem találom meg a kivezető utat, hogy hogyan jussak át. Jött egy másik ember, és ő sem találta meg azt, hogy hogyan menjen át a patakon. Már neki a türelme fogyott is és káromkodni kezdett. Nekünk is meg kell találni a szövetkezeti életben a kivezető utat, mint ahogy azt Tildy elvtárs is mondotta.

Be kell azt vallani, hogy a mi termelőszövetkezetünk is úgy jött létre, hogy 1949-ben erőszakosan lett megszervezve. Horváth Lajos édesapja a mi termelőszövetkezetünkben van, és már el is beszélgettem vele egyes problémákról. Ebben az évben 200 kh-nál több búzánk van, 62 kh rozs, 110 kh őszi árpa.

Az valóban igaz, hogy trágyázás nélkül nincs termelés. Ez a probléma már itt is sokat felvetődött. Elmondhatom elvtársak azt, hogy az idén elég sok trágyát hordunk ki a földekre. Nálunk nincs olyan istálló és trágyatelep, ami ki nem lett volna már hordva. Szívesen adták nálunk a gazdák a trágyát, mert tudták, hogy a sajátjukat trágyázzák.

Végül még csak azt tudom mondani, hogy azok a termelőszövetkezeti tagok, kik ki akarnak lépni a termelőszövetkezetből, annak valami segítséget adjon az állam, mert bizonyos fokú károsodás fogja őket érni.

Lázár István író:

Kedves Elvtársak!

Kétszer jártam Hedrehelyen, egyszer júniusban és tegnap s ma. Egy-két apróságot szeretnék elmondani, ami a két út között és alatt bennem feltámadt. Egyik dolog, ha az ember végigmegy Budapesten az utcán 1956 júniusában és most — és jó füle van —, akkor megfigyelheti azt, hogy Budapesten óriási nagyot lépett előre az idő. Hedrehelyen — sajnos — az idő nem ment előre. Szeretném felhívni a Somogy megyei, a kaposvári járási, a hedrehelyi vezetőknek a figyelmét.

Másik dolog. Hedrehelyen most folynak a rehabilitások, amikor embereket kuláklistára helyeztek, nem kérdezték meg a lakosságot. Én úgy tudom, hogy most sem túlságosan kérdezik meg a lakosságot, hogy kit vegyenek le a kuláklistáról és kit ne. Hogy nem kérdezték meg a parasztságot, ebből az következik és következett, hogy amikor osztályharcot csináltunk, akkor tulajdonképpen az egész falut

szinte egyetlen egy egységfrontba kényszerítettük, ahol teljesen jó barátságban voltak a kulák és a szegényparaszt. Ami itt most folyik, érzésem szerint a demokratizmusnak még nagyon figyelembe nem vevése, amikor a tanácsülés összeül és döntenek, de a lakosságot nem kérdezik meg. Megkérdeztem, mi a véleményük ezzel kapcsolatban, azt mondták — röhögnek rajta. Felvetődik a parasztokban, rossz a termelőszövetkezet, ezért beveszik már a kulákokat.

Harmadik kérdés. Nagyon sürgősen ki kell alakítani az álláspontot, a széles körű vitát, aminek szükségességével tisztában vagyunk, és meg kell adni az irányvonalat a mezőgazdaság, a termelőszövetkezeti mozgalom fejlesztésére, mert a mostani bizonytalanság sem a termelőszövetkezetnek, sem az egyéni parasztnak nem jó. Az egyéni parasztok még mindig félnek a tagosítástól, a tsz-tagok pedig várják a tagosítást. Az álláspont kialakításához két dolgot szeretnék hozzáfűzni: az egyik dolog Nagy Imre nevéhez, a másik dolog Jugoszláviához fűződik. Nagy Imre nevéhez, hogy álláspontját, jobboldali elhajlását a legnagyobb nyilvánosság előtt kell megtárgyalni.

Hedrehelyen vannak olyanok, akik Nagy Imrében nagy embert látnak, és benne látják a jövő fényét. De úgy látják, ahogy Rákosi elvtárs szerette volna beállítani, — túlzottan jobboldalinak. A legnagyobb nyilvánosság előtt tisztázni kellene, hogy lássuk mit akart 1953-ban, mi volt az álláspontja, mert sokan félreértik.[93]

Úgyszintén Jugoszláviáról Hedrehelyen egész sor pletyka — mert csak annak tudom nevezni —, van arról, hogy milyen a jugoszláviai mezőgazdasági szövetkezés. Én arról nem tudok semmit, de felhívom a figyelmüket, itt van nem messze, nézzék meg, hogy milyen. Ha jobb, érdemes átvenni tapasztalataikat, és azt hiszem vitába kell szállni Dobi elvtárssal, amikor azt mondta, hogy kérték, ne vegyenek át szövetkezeti formát. Ha valaki nem akar, ne vegyen át, de ha valamelyik meggyőződik a másik szövetkezeti formáról és látja, hogy jobb, akkor próbálja meg.

Javaslatom volna. A termelőszövetkezetek bocsássanak ki pályázatot agronómusi állásra, hívják meg őket bizonyos próbaidőre. Amennyiben ez idő alatt összeszoknak dolgozni, dolgozzanak továbbra is együtt.

Hiányolom azt, hogy a Somogy Megyei Pártbizottság, a megyei vezetők részéről még eddig nem szólaltak fel, nem mondták el álláspontjukat, és nagyon sajnálom, hogy a végén akarnak vitázni, mert egynémely emberben még mindig megvan az a félelem, hogy nem mernek a vezetők előtt vitázni.

[93] Ismeretes, hogy Nagy Imre pártba való visszavételéről 1956. október 14-én jelent meg az MDP Politikai Bizottságának közleménye. A társadalom egyre szélesebb köreiben erősödött az az igény, hogy kerüljön vissza a kormány élére. Több ilyen somogyi vonatkozású adatot is találtunk azokban az ÁVH-s és pártbizottsági jelentésekben, amelyek a tsz-ek felbomlására utaló jelenségekről számoltak be. Így pl. a kaposvári járási titkár az 1956. július 24-én kelt jelentésében arról írt, hogy több községben dicsérőleg emlegették Nagy Imrét, és a hatalomba való visszatéréséről is beszéltek a parasztok. In: SML XXVII. 550. f. 1/35. cs. 269. o.; 2/16. cs. 334–337. o.

Végezetül a Termelőszövetkezeti Híradó 6. számából (szeptember) idéz: „... az emberek boldogan dolgoznak a tsz-ben... biztosítva látják jövőjüket." Elvtársak! Ilyen hazugság!

Tóth István elvtárs, a Megyei Pártbizottság I. titkára:[94]

A Megyei Pártbizottság részéről az elsők között adtam fel a jelentkezésemet hozzászólásra, azonban most kaptam az elnökségtől szót.

Az elnökséget vezető elvtárs első szava az volt, hogy igazságot hoztunk, igazat mondjunk. Igazat szeretnék mondani és fogok mondani.

A Megyei Pártbizottság egyetért Márkus István elvtársnak a Csillag-ban megjelent Somogyi összegezés c. cikkével. Ez a cikk a Somogy Megyei Pártbizottságot, engem magamat is rádöbbentett arra, amit talán eddig nem láttunk olyan világosan, élesen és mélyen, hogy milyen hibákat követtünk el az 1955–56-os termelőszövetkezeti mozgalom fejlesztésében. Annyi megjegyzésem van, hogy ez a cikk, ez a tanulmány egészebb lett volna, és ezt el kell még végezni, ha több termelőszövetkezetet lett volna módjában, idejében több idő állt volna rendelkezésre, hogy Márkus elvtársék megnézték volna és + – összevetésével még igazabb összegzést adtak volna a somogyi termelőszövetkezeti mozgalom fejlesztéséről, hibáiról.

Ami bennünket és engem illet, ki kell mondani, — amit a legutóbbi kommunista nagyaktíván is kimondtunk,[95] mélységesen hibásnak érzem magam, mélységesen hibásnak érezzük magunkat a Megyei Pártbizottságon, hogy a fejlesztés során megsértettük az önállóságot. Higgyék el azok a felszólaló elvtársak, akik jogosan bíráltak bennünket, hogy mélységes lelkiismeretfurdalást érzünk, hogy eltévesztettük azt a lenini elvet, amelyet nem alkalmaztunk Somogy megyében. Nem vettük figyelembe az egyéni parasztoknak a szövetkezethez való viszonyát, türelmetlenek voltunk az egyéni parasztokkal szemben, hogy meggyőzzük a szövetkezés helyességéről. Több helyen megengedhetetlen módon szervezték megyei, járási, községi vezető elvtársak a termelőszövetkezeteket. Ezek ismeretesek a Somogyi összegezés c. cikkből, külön nem akarom részletezni. A Somogy Megyei Pártbizottság volt többek között az, akik biztosan túlhajtották a Központi Vezetőségnek a mezőgazdaság szocialista átszervezésére vonatkozó határozatát.

[94] *Tóth István* 1953-ban lett a megyei pártbizottság első titkára, azt megelőzően a BESZKÁRT dolgozója, majd pártfunkcionárius volt Budapesten. A forradalom leverését követően távoznia kellett Somogyból s újra az egykori vállalatánál helyezkedett el. Az 1960-as évek végétől az egyik ágazati szakszervezet vezetője, országgyűlési képviselő volt, s beválasztották az MSZMP Központi Ellenőrző Bizottságába.

[95] Az említett augusztus 4-i pártgyűlés résztvevői a július 18–21-i KV-ülésen történteket tárgyalták meg. Az első titkár ott valóban elismerte a tsz-szervezés során elkövetett erőszakoskodás tényét, ugyanakkor hosszasan szólt a mezőgazdaság szocialista fejlesztésének eredményeiről. In: SML XXVII. 550. f. 1/9. cs. 491–495. o.

Elérkeztem a szocialista átszervezés kérdéséhez. Az a véleményünk és az a véleménye úgy gondolom a Somogy megyei parasztoknak, és ebben egyetértenek velünk, sokszor beszélgetés során, nem kétséges az, hogy a Somogy megyei parasztok is, a Somogy megyei termelőszövetkezetek is amellett vannak, hogy szocialista Magyarország legyen, hogy szocialista mezőgazdaság legyen, de nem akármilyen módon. És itt szeretném kifejteni a következőket: a módszerben, a formában az elkövetkezendő időben alapvető változásnak kell bekövetkezni. Azt tudom mondani, hogy még egyszer Somogy megye, a Somogy Megyei Pártbizottság nem fogja elkövetni ezeket a hibákat, és itt az 1200 ember előtt, paraszt, értelmiség, funkcionáriusok előtt mondom azt, hogy számon tudják kérni tőlem is és a Somogy megyei vezetőktől is, hogyha még egyszer ilyen hibákat követnénk el.[96]

A másik alapvető kérdés, amiről beszélni szeretnék: az a véleményünk, hogy a mezőgazdaságban elkövetett hibák alapvető oka egész gazdaságpolitikánkban keresendő. És ez adja is rögtön a feleletet, hogy a pártnak és a kormánynak, minden vezetőnek alaposan revízió alá kell venni az egész gazdaságpolitikánkat, különösen ami a mezőgazdasági részt illeti. A párt III. kongresszusa, a II. ötéves terv irányelvei mondották ki, hogy 1960-ra szocialista mezőgazdaságot kell csinálni. Hogy mire alapították, én nem tudom, azt tudom, hogy a kormány és a párt adta ki a százezres tervszámokat, és ezeket a tervszámokat hajtottuk mi túl helytelenül.

A következő probléma: a termelőszövetkezetek gazdálkodásában a jövőben a belterjesebb gazdálkodásra kell venni az irányt, és itt kell elmondani, hogy Somogy megyében a nagy hibák ellenére is — mert ki kell mondani, ez az igazsághoz tartozik —, sok termelőszövetkezetünk van, hála a termelőszövetkezeti tagoknak, szegény- és középparasztságnak, a tsz-ek egészséges vezetőinek, józan eszű parasztembereinek, az elmúlt évben fejlődtek ezek a termelőszövetkezetek. Nem akarok példát mondani, tudják az elvtársak, akik itt vannak. Még egyszer ismétlem, nekünk az elkövetkezendő időben Somogy megyében a fő irányt a meglévő termelőszövetkezeteknél a belterjesebb gazdálkodásra kell venni.

Utolsó kérdéshez értem Elvtársak! A gazdasági kötöttséget kell megszüntetni a termelőszövetkezeteknél. Sok tsz, még jó tsz-eink is, mint pl. a barcsi Vörös Csillag, a somogygeszti Új Barázda, a ráksi Új Élet Tsz, és sorolhatnám tovább, néha úgy tud jó eredményeket elérni, ha egy sor meglévő törvényt áthág a saját felelősségére, és az is az igazsághoz tartozik. Itt van pl. a gabona probléma. Ez mindenkinek égető problémája. Nem akarok az ellen szólni, hogy jelenleg meg kell szüntetni a gabona kötelező vetésterületét. Most rajtunk a sor, hogy elvessük,

[96] A hozzászólón már nem kérhették számon az 1958–61-es kollektivizálás idején az ekkor elhangzott ígéreteket. A forradalom leverése, a kommunista párt újjászervezése idején nem tartották alkalmasnak a megyei pártvezetői tisztségre arra hivatkozva, hogy az „ellenforradalom" alatt nem volt kellően erélyes továbbá azért, mert a párt újjászervezése lassan haladt az ő irányítása alatt.

hogy jövőre kenyere legyen a magyar parasztságnak, a magyar munkásosztálynak. De itt is fontolóra kell venni az elkövetkezendő időben, hogy szükséges-e a kötelező gabonavetésterv a termelőszövetkezeteknél, egyéni parasztoknál. A tények azt mutatják, hogyha a jövőben megfontoljuk, és talán nem tesszük kötelezővé a vetéstervet, jobban tudunk gazdálkodni, többet, jobbat tudunk kitermelni, és a parasztság megadja így és a tsz is a szükségeseket a hazának, a népnek.

Befejezésül Elvtársak, meg kell vizsgálni az elkövetkezendő időben a begyűjtés és az adó kérdését. A megyei párt-vb. több esetben szóvá tette a Központi Vezetőség felé, hogy a jelenlegi adózási rendszerünk nem megfelelő és különösen nem megfelelő az 5 holdon aluli kisparasztokra nézve. Kértük ennek felülvizsgálatát, úgy tudom, erre lesz is mód. Ugyanígy szükség van a begyűjtési rendszer felülvizsgálatára is, különösképpen, ami a kötelező szabadkukoricának a begyűjtését illeti. Azt hiszem, hogy egyetértünk mindannyian — az én meggyőződésem is az —, hogyha azt mondjuk a tsz-nek, az egyéni parasztnak, hogy a kukoricájával hizlalja fel a sertését, az állatállományát, előbbre fogjuk vinni az állattenyésztést. Hozzá kell tenni, ezek csak javaslatok, meg kell vitatni, úgy gondolom ésszerű javaslatok, addig is természetesen, amíg ez nem lesz törvény, nem lesz megvitatva, megfelelően vinni ezt a munkát tovább.

A következő probléma a termelőszövetkezeti demokráciának a kérdése. A Minisztertanács határozata[97] óta alapvetően javult a helyzet. Mik a javaslataink? Elsősorban — ahogy Márkus elvtárs is kiírta —, a termelőszövetkezetek vezetőinek megválasztásába ne avatkozzanak bele járási, községi funkcionáriusok, azokat a termelőszövetkezeti tagok, a közgyűlés válassza meg. Természetesen a jó tanácsot, a baráti tanácsot mindenkor szívesen kell venni, és ha jó, azt meg kell fogadni és hasznosítani.

A munkaszervezés normáit is a termelőszövetkezeti közgyűlés határozza meg. Ugyanis a munkaegység normái is a helyi viszonyoknak, a helyi sajátosságoknak megfelelően a közgyűlés által legyen eldöntve, nem kell attól félni, hogy rosszul fog dönteni. Ez előfordulhat, de elősegítik, hogy jó normák és munkaegységek legyenek a tsz-nél. Véleményünk, hogy megfontoltan, józanul kell gondolkozni itt, és ez a határozott véleményem nekem is és mindannyiunknak. A magyar mezőgazdaság iránt, a tsz-ek iránt, az egyéni parasztok iránt, és ahol erre lehetőség van és a gazdasági alap megvan, tegyünk meg mindent annak érdekében, okos, baráti szóval tartsuk meg a parasztokat a tsz-ben. Ahol pedig nincs meg a gazdasági alapja, úgy ott a tsz közgyűlése döntsön, hogy kimehessen a tsz-ből az illető dolgozó

[97] A fentebb már hivatkozott szeptemberi határozat lényege abban foglalható össze, hogy valamelyest lazítani kívánták a tsz-ek gazdálkodásának kötöttségeit, megjelentek a termelés anyagi ösztönzésének csírái s támogatni szándékoztak a lazább társulási formákat a földművesszövetkezetek „felélesztésével" is. Ugyanakkor semmilyen lényeges változást nem vezettek be a termelőszövetkezetek működésének egészére vonatkozóan.

paraszt. De ha kimegy, akkor adjuk meg a lehetőséget úgy, mint 1953 őszén, hogy az egyéni paraszt újból elkezdjen gazdálkodni a földjén.

Még egy probléma. Véleményünk szerint felül kell vizsgálni, hogy a második 5 éves tervben a mezőgazdaság átszervezésének ütemét, a 27%-os mezőgazdasági termelés emelését, a mezőgazdaságot átszervezni, 27%-al emelni a termelést nem megy, ezt ki kell mondani teljes nyíltsággal.[98] Ki kell mondani azt is elvtársak, hogy a mezőgazdaság átszervezésének különböző formáit kell megvizsgálni, lehetővé kell tenni, hogy a Somogy megyei parasztoknak megfelelő szövetkezeti formákat az eddiginél sokkal szabadabban, bátrabban alkalmazzák maguknak megfelelően, amit ők választanak.

Végül a Minisztertanács foglalkozott a társulások kérdésével. Az a véleményem, hogy ez nem oldja meg az átmenetet a társulások és a felfejlődött termelőszövetkezetek között. A dolgozó parasztoknak nagyobb szerepet kell adni a földművesszövetkezetekben, a földművesszövetkezet a mezőgazdasági termelést befolyásoló és a mezőgazdasági terméket értékesítő szerv legyen. A parasztokat messzemenően érdekeltté kell tenni az fmsz-ek vezetésében. Barcson a földművesszövetkezetben egyetlen egy parasztember sincs, holott egész Barcs igen nagy paraszti lakossággal rendelkezik.

Mélységesen érezzük a felelősséget és rajta leszünk, amíg a nép itt tart bennünket,[99] amíg a páttagok bizalmából itt vagyunk, hogy még egyszer ezek a hibák Somogy megyében ne ismétlődjenek meg. Ezekkel a gondolatokkal szerettem volna hozzájárulni az értekezlethez, és mélységesen megköszönjük a jelenlevő elvtársaknak a kiváló megjegyzéseiket és javaslataikat. Megköszönjük az író elvtársaknak, hogy elősegítettek bennünket, hogy alaposan, mélyen lássuk a hibákat és köszönjük Dobi elvtársnak, Tildy elvtársnak felszólalását. Reméljük, hogy a jövőben be fogja bizonyítani megyénk, hogy a somogyi parasztok, a somogyi termelőszövetkezetek a maguk magasságában, fényében fognak az elkövetkezendő időben dolgozni.

[98] Talán nem lesz érdektelen megemlíteni ezzel a kérdéssel kapcsolatban a Szabad Nép 1956. október 23-i számának 1–2. o.-án megjelent tudósítást. A megyei pártbizottságok első titkárainak és mezőgazdasági osztályvezetőinek az országos értekezletén több felszólaló – köztük *Fehér Lajos* – egybehangzóan fejtette ki azt az álláspontot, hogy a jövőben a mezőgazdasági termelés növelésének érdeke az elsődleges, annak kell alárendelni a tsz-mozgalom további kiterjesztését.

[99] 1956. október 30-án, a forradalom helyi eseményeinek legmozgalmasabb napján, egy több száz fős tüntetés során a tömeg követelésére *Tóth István* a megyei pártbizottság nevében lemondott, s a helyi hatalmat teljes egészében a Somogy Megyei Forradalmi Nemzeti Tanács vette át. A tömeg a pártvezetőket a megyei börtönbe kísérte védőőrizet céljából, amely akciót azután a SMFNT legalizálta oly módon, hogy másnap elrendelte az önvédelmi fegyverrel rendelkező ÁVH-s tisztek és pártfunkcionáriusok védőőrizetbe vételét.

Kunszabó Ferenc, Somogyi Néplap Szerkesztősége:[100]

Tisztelt értekezlet! Tegnap este Lengyeltótiban falugyűlést tartottunk. Ott a dolgozó parasztok azt kérdezték, hogy a párt és kormány meddig folytatja még a mezőgazdaság területén ezt a helyzetet. Egy kis példát mondok csak el: a községből 1945 előtt 20 kanna tejet vittek ki, ma csak kettő és fél kannával. Nem arra van szükség, hogy a begyűjtési miniszter kijelentse, hogy felülvizsgálta a begyűjtési rendszert. Itt a mezőgazdaság megváltozásáról van szó. A beadás miatt a dolgozó parasztok elszegényedtek. Szükség van arra, hogy a parasztság tudjon újra termelni, tehát nem beszédre van szükség, mert azt mondják, hogy jó a beszéd, de állj oda és csináld meg. Nekünk szállítani kell külföldre, de nem hiszem, hogy ezt így meg lehessen oldani, hogy a parasztság leromlódott, munkakedve elment. Ha szegény az ország és sokat kell behozni, és emellett nem tudunk kivinni. Most megkérem a kormányt, hogy az országgyűlésnek számoljon be arról, hogy mi van a magyar uránium telepekkel. Ez kellemetlen az biztos, de ha arról van szó, hogy ma már a nép nélkül vezetni nem lehet, akkor ezt meg kell tenni a kormánynak. Milyen mértékben szállítunk ki külföldre és mennyit kapunk ebből. Szó kell, hogy essék az alumíniumról is, amelyből szintén exportálunk. Tudnunk kell, hogy a nemzeti jövedelem milyen nagy, mert ez ideig csak azt tudtuk, hogy a mezőgazdaságban milyen gépeket fognak gyártani. Biztos, hogy az elmúlt években a mezőgazdaság politikai módjával sikerült tönkretenni a mezőgazdaságot. Most nagyon sok az „unk" „ünk" „tak" „tek", csináltak, tettek, de ki? Nem fejek követeléséről van szó, senki nem akarja, hogy olyan vérengzés legyen, amilyent rendeztek nekünk pár évvel ezelőtt. A vezetőknek legyen önkritikájuk és ha nem tudják ellátni feladatukat, akkor jöjjenek el onnan. Rajk Lászlóért felel Farkas Mihály és Farkas Vladimir, de azért nem beszél senki arról, hogy ki felel azért a sok milliárdért, ami elúszott itt.

Szeretnék pár szót szólni a megyei irányításról. Nem azt követeljük, hogy a Megyei Pártbizottság mondjon le, hanem azt, hogy vizsgálja meg magát, hogy a megyei és járási vezetés még ma sem látja, hogy hogyan kell a XX. kongresszus szellemében vezetni. Történtek olyan esetek, amikor tsz-izgatás miatt tartóztattak le embereket. Pl. az egyik esetben azért lett elítélve a tsz-tag, mivel azt mondta, hogy rosszabb az élete, mint a kutyának. (Felolvasta a bírósági véghatározatot.) Halász elvtárs a fonyódi járás főügyésze[101] elmondta, hogy megszűnt már az a módszer, hogy a pártbizottsággal együtt hozzák meg az ítéletet. Ez már csak a tszek vonalán áll fenn. Helytelennek tartom ezt.

[100] *Kunszabó* hozzászólásának, valamint az övé után közölt két felszólalásnak a szövege hiányzik a jegyzőkönyv gépelt első példányáról, csak a másolatban olvashatók. Ezért nem is tudtuk megállapítani azt, hogy pontosan mely felszólalók után kaptak szót a vitafórumon.

[101] Helyesen: a járási ügyészség vezetője.

Szeretném javasolni, hogy Nagy Imre elvtársnak küldjünk az értekezletről táviratot.[102] Ő volt, aki már 47–48-ban látta a mezőgazdaság fejlesztését. Ő volt, aki 1953-ban újból előre lépett, és megmutatta a helyes fejlődés útját. Ő volt Somogy megye képviselője. Javasolom, hogy Papp Ferenc, a TTIT munkatársa fogalmazza meg a táviratot és a gyűlés végén olvassa fel.

Ranga Lajos egyéni dolgozó paraszt, Taszár:[103]

Szeretettel üdvözlöm a megjelent értelmiséget, elvtársakat, gazdatársakat. Azt hiszem, az én indítványom a gazdatársakat érinti, azokat, akiket annyi sérelem ért. Sok bántalom és sérelem érte a dolgozó parasztságot, és azt hiszem, hogy azt más ember nem tudja átérezni, csak mi parasztok.

Azt akarjuk, hogy újból egy jó mezőgazdaság legyen, mert mi szívesen dolgozunk, ha megadják hozzá a kedvet. A kormány és a párt vegye tudomásul, hogy mi tudjuk, hogy a mi munkánkat semmibe vették ez idáig. Akkor, amikor kiosztották a földet, akkor az volt az irány, hogy aki a mezsgyecövekeket kiveszi, üssük agyon. Tehát a kis- és nagyparaszt szívesen dolgozott. Pl. a faluban Király József gazdatárs, akinek csak egy lova volt, mellé fogott egy tehenet és úgy túrta a földet, és jobb kenyeret evett, mint ma. Tudatára kell, hogy ébredjen annak, hogy mi dolgozunk, ha annak megvan a gyümölcse. Most, amikor a kapos-völgyi állattenyésztésről beszélnek, meg kell mondanom, hogy ez szorosan összekapcsolódik az egész mezőgazdasággal. Először a földművelésről beszélünk és a trágyatermelésről. Itt kell elindulni. Beszéljünk nyíltan és ne féljünk senkitől. Nem igaz, hogy minket, aki a szívét adja a földért, úgy kezelje a kormány és a párt, hogy kedvünk legyen dolgozni. Akkor nem lesz arra szükség, hogy a városba, üzemekbe menjenek dolgozni, mert ha érdemes a mezőgazdaságban dolgozni, akkor majd fiaink szívesen is dolgoznak, nem lesz arra szükség, hogy külföldről vegyünk fel bizonyos kölcsönöket. Követeljük, hogy álljanak elő azok az illetők, akik a mezőgazdaságot oda rántották le, ahol áll és mondják meg, hogy hibájukat elismerik, nem tudják vezető szerepüket ellátni, és olyan embereket válasszanak helyettük, akik a népből valók, ezek mellé jó szakembereket állítsanak s garantálom, hogy 5 év múlva azt a színvonalat érjük el, mit el akartak, hogy érjünk, de nem lett belőle semmi. Nem elég, hogy mi csak tapsoljunk, cselekedni kell. Kérjük a kormányt, a begyűjtési rendszert vizsgálja felül, és olyan begyűjtési rendszert állapítson meg, mivel meg leszünk elégedve, mert akkor jut is, marad is. A tsz-ekkel kapcsolatban annyit, hogy kérdezzék meg a tsz-tagot, hogy látja boldogulását, és ha a tsz-ben, akkor maradjon, mert az ott szívesen is dolgozik. Most, ha felülvizsgálják a tsz-

[102] A bevezetőben említett Kert-Magyarország vita résztvevői is küldtek egy hasonló tartalmú üdvözlő táviratot Nagy Imrének.

[103] A hozzászóló egyéni gazdáról nem találtunk további információkat.

eket, aki bentmarad, azt hagyják, de adjanak jogot és szabadságot a tsz-tagoknak is, hogy újból bizonyítsák a magyar mezőgazdaság eredményeit, és ha pár év múlva külföldről jönnek hazánkba, azt mondhassuk, hogy álljanak meg, mert itt van a Kánaán.

Ungár Lajos, karádi tsz:[104]

Szeretettel köszönti Dobi Istvánt, az Elnöki Tanács elnökét, a pártbizottság tagjait, s minden becsületes, vele együtt érző dolgozót. Egyetért a magyar írók tagjaival, nem csak egyetért, de köszönetét fejezi ki a Magyar Írók Szövetségének. Köszöni a dékán elvtárs felszólalását, aki elhozta tudását, aki segíteni is akar rajtunk. A tsz-ek jogosultsága szerint, aki tsz-be számítása szerint belép, az legyen komolyan szabad akarattal érvényesülhető dolgozó. Közös akarattal teremtsék meg a tsz gazdasági alapjait, fejlesszék a tsz-mozgalmat. legyen olyan fejlett szakvezető, akinek munkája példamutató lesz. Kéri az itt lévő kormánytagokat, pártvezetőket, az itt lévő tagságot, sürgősen cselekedjenek a tsz megerősítése érdekében. Éljen és virágozzon a szabad Magyarország.

Márkus elvtárs:

Kedves elvtársak! Azzal a kérdéssel [kezdem], hogy hogyan jutottunk el idáig, hogy egy ilyen vitán 1000-nél több ember együtt legyen, szabadon vitatkozzon millió kérdésről. Senki nem tudja nyugodtan elhallgatni a vita során felmerült dolgokat, ezeket tisztázni kell. Igen jelentős javaslatok hangzottak el, pl. Tóth elvtárs részéről. Hogy kik vitatták meg ezeket, nem kell külön részletezni. Vannak népünknek ilyen képviselői, akik különös lelkiismerettel, a néphez közelségüknél fogva meglátták a bajokat. Véleménye, hogy azok a gondolatok, amelyek a pártfunkcionáriusoknál jelentkeztek 1954-ben, azóta új kialakuló országos tapasztalatok alapján 2 esztendővel később vagyunk, és most tekintjük át azokat a problémákat. Felvetődik bennünk, vajon teljes-e az egyetértés? Igen, itt elmondhatjuk, hogy harcos szövetkezeteket építünk, mert a felszólalásokban elhangzottak, ez a meglátás komoly tapasztalatok alapján elénk tárul, használható formát önt magunk elé, új kísérletezést kell végrehajtani. Vannak itt olyanok is, akiknek az az álláspontjuk, hogy rendkívül sikeres vitatkozásra van szükség. Vannak olyanok is, akik félnek a vitatkozásoktól, hogy a párt- és az államapparátus ügye változik. Dobi elvtárs felszólalása terjedelmes volt. Dobi elvtárs legilletékesebb ember itt a teremben, régimódú felszólalása volt, nehezen tudja megmagyarázni a paraszti formát.

[104] A karádi tsz-tagról sem volt fellelhető további adat az általunk tanulmányozott iratanyagokban.

Meg vagyunk győződve arról, hogy Magyarországon lehet jó szövetkezetet csinálni, hivatalos anyaga, adottsága az átlagtermés. A szövetkezetekben emeltük a jövedelmet, azonban az nem jobb lenne, hanem rosszabb az egyénileg gazdálkodó parasztok átlagánál, hiányzik az az erő, amivel ki tudná magát rántani a nehézségekből. Szeretné, ha megértenénk egymást, a szövetkezés jobb formájáról, az egész mezőgazdaság alapelvéről van szó, ezt gyökeresen meg kell változtatni. Ő tudja jól, hogy Dobi elvtárs egyetért vele, a felszólalásában régi módon nem akart vagy úgy érezte, hogy nem tud a parasztság jelen helyzetéről igazi formát adni.

Tóth elvtárs rámutatott arra, hogy a magyar mezőgazdaságban az állattenyésztés fejlődése nem kielégítően halad előre. Ugyanakkor ezen a vitaesten nagyon sok szó esett a begyűjtésről is, nagyon sok vélemény hangzott el úgy, hogy rossz a begyűjtési rendszer.

Én a falusi helyzetet ismerem; a parasztság árutermelő, az árut állandóan cseréli, ezért törvényszerűen kell vele bánni. Ha a terményét piacon adja el — esetleg nem sikerül úgy eladni, ahogy szeretné —, még akkor sem zúgolódik, ha a termény értékének a kétharmadát vagy felét kapja meg, mert látja, hogy a piac ilyen, jövőre mást fog termelni. Ha gyűjtő szervek veszik át, akkor úgy érzi, hogy vele halálos igazságtalanság történt.

Elvtársak, nekem az a véleményem, hogy mielőtt valamit cselekednénk, előtte jól gondoljuk át, vitassuk meg. Vezetőink most megjönnek Belgrádból,[105] tapasztalatokat hoznak magukkal, és ha nekünk megfelelő, akkor vehetünk át tőlük módszereket. A jövő tervet csak úgy lehet kidolgozni, ha a pártbizottságok és a vezető szervek lemennek a dolgozókhoz, tapasztalatokat gyűjtenek, majd ezeket tudományos alapon ki kell dolgozni, és csak azután kerüljön megvitatásra az országgyűlésen. A kidolgozott terv hosszú időre szóló legyen, jónak kell, hogy legyen elejétől végéig.

Hiba volt az is, hogy ennek az országnak olyan vezetői voltak, akiknek irreális elképzeléseik voltak. Pl. a szocializmust csak erőszakkal lehet megvalósítani, mert a mi országunkban mind kispolgári elemek élnek, akik nem akarnak megrögzött szokásaiktól elszakadni; nekik nem kell a szép, a jó. Vezetőink így vélekedtek: „Ha kieresszük a gyeplőt akkor széthull az egész."

11 esztendő elegendő volt ahhoz, hogy megismerjük a szocializmus és a kapitalizmus közötti különbséget. A 11 esztendő tapasztalata arra is megtanított bennünket, hogy elsősorban önmagunkban kell hogy bízzunk. A szocializmust a saját tapasztalatunk szerint és a helyi szokásoknak megfelelően kell felépíteni. Döntő kérdés az, hogy a nép bízzon saját magában.

[105] Márkus arra utalt, hogy az MDP küldöttsége Gerő Ernő vezetésével október 15-e óta jugoszláviai látogatáson tartózkodott azzal a céllal, hogy helyreállítsák a normális párt- és államközi kapcsolatokat Tito Jugoszláviájával azok után, hogy majd egy évtizeden keresztül a legnagyobb ellenségként kezelték a szomszédos országot Sztálin direktívái nyomán.

Felmerült az a kérdés is, hogy a földművesszövetkezeteket ki ellenőrzi. Elvtársak itt megvan a tennivaló, sokat is kell ezen a téren dolgozni. Véleményem szerint csak akkor tudjuk szebbé és jobbá tenni, ha mi is a szó szoros értelmében dolgozunk érte, a szövetkezet legyen a szó igazi értelmében szövetkezet, a tanács, a párt a maga munkáját végezve legyen igazgatási szerv, illetve pártszervezet.

Fábián Zoltán elvtárs:

Én azt hiszem, hogy Márkus elvtárs összegzése után a további vita újabb dolgokat nem hozhat fel. Javaslom, hogy a vitát fejezzük be.

Néhány javaslat érkezett az elnökséghez. Ezeket a javaslatokat mostan nem ismertetem. Általában olyan természetűek, melyekre intézkedést kell tennünk. Magunkkal visszük és ígérjük, hogy intézkedünk. Javaslat érkezett arra, hogy Nagy Imre elvtársnak üdvözlő táviratot küldjünk e vita, illetve nagygyűlés alkalmából. Az elnökség a távirat megszövegezésével Papp Ferenc elvtársat bízta meg, felkérem, hogy a távirat szövegét ismertesse:

Kedves Nagy Imre elvtárs!

Mi, a Somogyi összegezés vita résztvevői, a magunk és Somogyország dolgos népe nevében forró köszöntésünket küldjük Önnek, megyénk volt országgyűlési képviselőjének abból az alkalomból, hogy összejöttünk megvitatni népünk egyik legnagyobb sorskérdését, a paraszti jövendő útját.

Innét kívánjuk, hogy Nagy Imre elvtárs minél előbb megkapja méltó helyét az ország politikai és gazdasági vezetésében, hazafisága és magas mezőgazdasági szaktudása minél előbb hasznot hajtson népünknek.

A vita résztvevői.

Befejezésül én is hadd mondjak el pár szót. Hálátlan dolog egy ilyen nagygyűlésen elnökölni, mert az azzal jár, hogy az ember hallgatásra van ítélve. Szeretném felvetni azt a bizonyos funkcionárius kérdést.[106] Nagyon megfogott az, amit Tóth elvtárs mondott, mikor azt mondta, hogy lelkiismeretfurdalása van azért, amik történtek. Nekünk íróknak is volt lelkiismeretünk. Saját újjászületésünk nélkül nem lehet tovább élnünk. Én is — mint már az előttem felszólaló elvtársak —, figyeltem az itt ülők arcát. Elsősorban azokét, akikről tudtam, hogy funkcionáriusok. Ezeken az arcokon — Tóth elvtárs hozzászólásáig —, nem láttam lelkiisme-

[106] *Fábián Zoltán* arra a vitára célzott, amely Háy Gyula írónak az Irodalmi Újság október 6-i számában Miért nem szeretem Kucserát? címmel közölt írása nyomán bontakozott ki. Háy azokról a funkcionáriusokról írt elítélően, akik semmihez sem értenek, de önmagukat a nép fölé helyezve kiváltságokat élveznek, s a néptől elidegenedett bürokrata módján akadályozzák a társadalom egészséges fejlődését.

retfurdalást. Márpedig vegyék tudomásul ezek az elvtársak, hogy a népet vezetni nem lehet anélkül, hogy önmagukat fel ne számolják, önmagukban mindazt a rosszat, aminek elkövetése megtörtént. Ami alól nem mentesíthet az, hogy annak idején azt kényszerből tették. Én úgy érzem, hogy ez a vita mindenkit meggyőzött erről. Szeretném külön hangsúlyozni, hogy teljesen jogosnak tartom Tóth István elvtárs ilyen értelmű felszólalását.

Befejezésül még annyit: van valami, amiről megfeledkeztem, hogy ez a vita így történhetett meg, elsősorban a Megyei Pártbizottság és a TTIT érdeme. Ők segítettek abban, hogy a mi gondolataink a teljes nyilvánosságra jussanak. Az ilyen irányú vitákat folytatni kell. Nemcsak a mezőgazdaságról, hanem más dolgokról is vitázni kell, nyilván Somogy megyében sok ilyen dolog van.

IRODALOM

Agrárgazdaság, agrártársadalom, agrárpolitika (Tudományos konferencia előadásai – 1984. III. 28.; szerk.: *Hegyi András*) 1985. Szeged

Agrárpolitika és agrárátalakulás Magyarországon (1944–1962). Szerk.: *Balogh Sándor* és *Pölöskei Ferenc*) 1979. Budapest.

Benke József 1974. Demokratikus és szocialista agrárátalakulás 1945–1970. Pécs

Berend T. Iván 1979. A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon 1945–1975. 3. kiad. Budapest.

Donáth Ferenc 1972. A magyar szövetkezeti nagyüzemi mezőgazdaság kialakulásának vázlatos története (1949–1970). Agrártörténeti Szemle, 293–330. o.

Donáth Ferenc 1977. Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása 1945–1975. Budapest

Erdei Ferenc összegyűjtött művei – Szövetkezeti írások. 2. 1979. Budapest.

Farkas Vladimir 1990. Nincs mentség. Az ÁVH alezredese voltam. Budapest.

Fekete Sándor 1989 (Hungaricus). Az 1956-os felkelés okairól és tanulságairól. Budapest. (első legális, hiteles kiadás)

A forradalom előzményei, alakulása és utóélete. Tanulmányok és kronológia. Párizs, Magyar Füzetek – New Jersey, Atlanti, 1987. (Adalékok az újabbkori magyar történelemhez. – Az 1959-ben megjelent kötet hasonmás kiadása.)

Gosztonyi Péter 1990. Föltámadott a tenger ... 1956. A magyar október története. Budapest.

Gunst Péter 1970. A mezőgazdasági termelés története Magyarországon (1920–1938). Budapest.

Hegedűs András 1988. A történelem és a hatalom igézetében. Életrajzi elemzések. Budapest.

„Hol zsarnokság van, ott zsarnokság van" (Dokumentumgyűjtemény, összeáll.: *Kardos Sándor* és mások) 1989. Budapest.

Az igazság a Nagy Imre ügyben. 1989. Budapest.

In memoriam Nagy Imre. Emlékezés egy miniszterelnökre. (Szerk.: *Tóbiás Áron*) 1989. Budapest.

Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez 1. Kúriai teljes ülések, ÁVH-s kihallgatások, „párt"-ítéletek, rehabilitációk, az 1956-os megtorlás iratai. 1. k. 1992. Budapest.

Izsák Lajos 1994. Polgári pártok és programjaik Magyarországon, 1944–1956. Pécs.

Izsák Lajos 1995. A Rákosi-rendszer. Történelmi Szemle, 1. 57–67. o.

Kanyar József 1980. Somogy megye agrártársadalma az első földreformtól a szocialista mezőgazdaságig (1920–1949). Budapest.
Káposztás István 1977. Dokumentumok a magyar mezőgazdaság történetéből 1945–1948. Budapest.
Litván György 1989. A Nagy Imre-csoport. Századvég, 1–2. sz.
Lommax, Bill 1989. Magyarország 1956-ban. Budapest.
A magyar mezőgazdaság a XIX–XX. században (1849–1949). Agrártörténeti tanulmányok. (Szerk.: *Gunst Péter*) 1976. Budapest.
A magyar népi demokrácia története 1944–1962. 1978. Budapest.
Magyarország a XX. században. 1986. Budapest.
Az MDP Mezőgazdasági Osztályának 1956. október 22-én keltezett javaslata a Politikai Bizottsághoz. (közli: *Pál József*) Agrártörténeti Szemle, 1988. 1–2. 221–227. o.
Méray Tibor: Nagy Imre élete és halála. 1989. Budapest.
Molnár János: Ellenforradalom Magyarországon 1956-ban. (A polgári magyarázatok bírálata) 1967. Budapest.
Nagy Imre 1954. Egy évtized. Válogatott beszédek és írások. 1–2. k. Budapest.
Nagy Imre A Központi Vezetőség ülése után. Szabad Nép, október 25.
Nagy Imre Egy magyar miniszterelnök. (Élettörténeti kronológia, dokumentumgyűjtemény, szerk.: *Dér Ferenc*) 1993. Pécs
Nagy Imre vonal. Dokumentumválogatás. (Vál.: *Dér Ferenc,* szerk.: *Kovács Lajos Péter*) 1989. Budapest.
Orbán Sándor 1961. Adalékok a Somogy megyei újgazdák helyzetéhez (1945–1948). Agrártörténeti Szemle, 1.
Orbán Sándor 1965. A mezőgazdasági népesség rétegződése Somogyban (1945–1949). Agrártörténeti Szemle, 1. 1–59. o.
Orbán Sándor 1972. Két agrárforradalom Magyarországon. Demokratikus és szocialista agrárátalakulás 1945–1961. Budapest.
A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. 1–7. k. (Sorozatszerkesztők: *Hegedüs B. András, Rainer M. János*) 1989–1994. Budapest.
Pető Iván – Szakács Sándor 1985. A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. 1. k. Budapest.
Rákosi Mátyás referátuma az MDP Központi Vezetőségének 1953 júniusi ülésén. 1990. Múltunk, 1. 141–162. o.
Rákosi Sándor 1988. Dokumentumok az 1948–49-es agrárpolitikai vitáról. Agrártörténeti Szemle, 1–2. 187–220. o.
Szabó Bálint: Az „ötvenes évek". 1986. Budapest.
Szakács Kálmán: Paraszti rétegszervezetek Magyarországon 1945–1951. 1988. Budapest.
Száz éve született Nagy Imre. Emlékszám. 1996. Múltunk, 1.
Szemle. Válogatás a brüsszeli Nagy Imre Intézet folyóirataiból. 1992. Budapest.
Szocialista országok nemzetközi szövetkezetelméleti konferenciája, Budapest, 1971. okt. 5–8. 1972. Budapest.
Tanulmányok a szocialista mezőgazdaság kialakulásáról. 1988. Budapest.
Tóth Tibor 1988. A magyar mezőgazdaság struktúrája az 1930-as években. Budapest.
Történelmi utunk. A munkabizottság állásfoglalása a jelen helyzet kialakulásának okairól. (Az MSZMP KB által kijelölt különbizottság jelentése) 1989. Társadalmi Szemle, különszám.
Törvénytelen szocializmus. A Tényfeltáró Bizottság jelentése. 1991. Budapest.
Tudományos ülésszak Nagy Imre munkásságáról. Nagy Imre – dokumentumok. 1992. Múltunk, 4. sz.
Varga László 1994. Az elhagyott tömeg. Tanulmányok 1950–1956-ról. Budapest.

KRÓNIKA

N. KISS ISTVÁN
(1921–1995)

Ismét elment egy olyan történész, aki még a nagy történetíró nemzedék kiemelkedő alakjaitól, Mályusz Elemértől és Szekfű Gyulától sajátította el a forrásfeltárási és értelmezési alapismereteket. Nagy tudású volt, közvetlen, tapasztalatait mindig kész volt megosztani másokkal. Tudta, hogy milyen sokat jelent a fiatalabbak számára, ha munkájuk során támaszkodhatnak egy idősebb kolléga útmutatására, legyen bár szó valamilyen technikai, paleográfiai nehézségről, vagy valamely készülő tanulmány előzetes megvitatásáról.

N. Kiss István nem tartozott a nagyközönség előtt ismert történészek közé, hiszen népszerűsítő műveket nem jelentetett meg. Mindig pontosságra törekvő, a statisztikai és matematikai módszereket következetesen alkalmazó munkássága azonban egyaránt ismertté tette nevét a hazai és külföldi gazdaságtörténészek körében. Elismertségét jellemzi, hogyha valaki Németországban kívánt gazdaságtörténeti kutatásokat végezni, netán valamelyik intézetben ösztöndíjra pályázni, N. Kiss István ajánlása nyomán mindig sikerre számíthatott.

Mindemellett, a szigorúan vett szakmai kérdéseken túlmenően, személyes jellegű visszaemlékezései, igen figyelemre méltó tanulságokkal szolgáltak a közelmúlt történéseit illetően, mivel életpályája egyáltalán nem nélkülözte a hullámvölgyeket.

N. Kiss István Budapesten végezte középiskolai tanulmányait. Ezt követően a Pázmány Péter Tudományegyetem latin–történelem szakára iratkozott be. A sikeres felvételi vizsgát követően 1940-től az Eötvös József Collégium inspiráló szellemi közegében, az egyetemi stúdiumokon kívül, további szakkollégiumokon vett részt, s egyúttal igen alapos német és francia nyelvismeretre tett szert. Doktori értekezését még a háború előtt megvédte.

Az egyetemi évek alatt került kapcsolatba az illegális kommunista mozgalommal, majd 1945 után, mint fiatal tanár, az új demokratikus hadsereg tisztjeinek történeti-politikai képzésében vállalt szerepet oktatóként. Ezen kívül az Eötvös Loránd Tudományegyetemen is tanított, de nyílt, mindig vitára kész szelleme, hamarosan kiváltotta az irracionális kommunista diktatúrát feltétlen engedelmességgel szolgáló elöljárói rosszallását. 1951-ben állásából felfüggesztették, s

mindennap várhatta a letartóztatást, vagy a kitelepítést. Munkát évekig nem kaphatott, s ez idő alatt felesége tartotta el családját. A nehéz időszakot azonban nem tétlenül töltötte, hanem az Országos Levéltár feudáliskori gyűjteményeinek gazdaságtörténeti vonatkozású anyagait vetette vizsgálat alá. E tevékenysége nyomán jelent meg később egy, a XVI. századi magyar adózási viszonyok kutatásához nélkülözhetetlen munkája, mely öt kelet-magyarországi vármegye dézsmajegyzékeit tekintette át. Ezután főként a hegyaljai bortermelés, illetve a XVI. századtól igen jelenetőssé váló hazai marhakivitel történetének különböző aspektusait dolgozta fel. Egyidejűleg a Rákóczi-szabadságharc gazdasági hátterének elemzésével, dikális összeírásokkal is foglalkozott.

Az 1970-es évek elején elnyerte a történettudományok kandidátusa címet. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Agrártörténeti Főosztályának munkatársaként 1977-től a Bibliographia Historiae Rerum Rusticarum Internationalis szerkesztői feladatait látta el. Ugyanekkor kezdte meg hazai mértéktörténeti kutatási programjainak munkálatait is. Élete utolsó időszakában az európai és hazai környezetvédelem történetével, a természeti környezet pusztulásával, az erdők visszaszorulásának társadalmi, gazdasági hatásaival foglalkozott. Tanulmányai, cikkei Németországban, Svájcban, Ausztriában, Franciaországban, Nagy-Britanniában és Olaszországban jelentek meg. Számos hazai és külföldi konferencián tartott előadást.

1986-ban vonult nyugalomba, s ezután találkoztam rendszeresen N. Kiss Istvánnal. Tanácsaira, segítségére mindig számíthattak a hozzá fordulók, s egy-egy német nyelvű forrással való birkózásom során én is gyakran igénybe vettem segítségét. Igen emlékezetes marad számomra, hogy egy beszélgetés alkalmával a háború utáni belpolitikai viszonyokra terelődött a szó. A diktatúra szellemét úgy érzékeltette, hogy az adott időszakban, s később is a csúcson maradó neves irodalomtörténész, egyetemi tanár, valamikori barátja, egy vitájuk során közölte vele, hogy csak azért nem viteti el az ÁVH-val, mert tudja róla, hogy baloldali érzelmű ember. Számomra mindennél többet mondott a megfélemlítésről, a kommunista diktatúra generációkat tönkretevő időszakáról ez a történet.

Egy életpálya lezárult, s bizonyára sokunknak számára hiányozni fog N. Kiss István. Művei, munkássága révén azonban bármely későbbi történésznemzedék segítséget kaphat a magyar és európai agrármúlt minél teljesebb megértéséhez, a megkezdett kutatások folytatásához.

Kurucz György

SZEMLE

LANDLORDS, PEASANTS AND POLITICS IN MEDIEVAL ENGLAND (FÖLDESURAK, PARASZTOK ÉS POLITIKA A KÖZÉPKORI ANGLIÁBAN)

EDITED BY: T.H. ASHTON

Cambridge University Press. London, New York etc. 1987. 446 o.

Ebben a gyűjteményes tanulmánykötetben a Past and Present című folyóiratban megjelent írásokat a cambridgei neo-marxista Ashton szerkesztette egy kötetbe. A magyar rendszerváltás alapján azt gondolná az ember, hogy pl. Angliában a neo-marxista munkákat a kukából guberálják ki, holott az a gyakorlat, hogy az antiquáriumokban az angol könyvek átlagos árának háromszorosáért lehet vásárolni ilyen könyveket. Hogyha alapvonalaiban szeretnénk jellemezni a kötetet, akkor azt mondhatnánk, hogy az idevágó orosz szerzőkre — Vinogradoffra és Kosminskyre támaszkodva — ezen írásgyűjteményben a szerzők igyekeznek a korai angol gazdaságtörténetet európaizálni és az analóg európai, kontinentális terminológia használatára tesznek kísérletet.

A marxista ihletésű tanulmányok elsősorban arra hívják fel a figyelmet, hogy a MacFarlain által kidolgozott brit individualizmussal szemben a korai angol történetben a norman hódítás után a kollektivizmus és a vérségi, törzsi rendszer faluközösségi kölcsönös kooperációira vonatkozó adatok ugyancsak fellehetők a korai angol történetben. Az első tanulmányban Robert A. Dodgshon arra hívja fel a figyelmet: a falualakítást és a korai mezőgazdasági forradalmat a nehézeke megjelenése indította el a maga hódító útjára. Ugyan Skóciában a közösségi erőfeszítést és társulást megkívánó nehézeke jelensége a XIX. századig fennmaradt, azonban az ún. „oxen team" maradványaira vonatkozóan a XVIII. századból is maradtak fenn nyomok Angliában. Dodgshon tanulmányának további részében erősen hangsúlyozza a korai angol faluközösség létét: továbbiakban ennek kollektív, közösségi jellegét hangsúlyozza MacFarlain brit individualizmusának tézisével szemben. Sőt mi több a nevezett szerző odáig is elmegy, hogy az angol faluközösségben egy ősi intézményt és a „törzsi szocializmus" maradványait is látja. A tanulmánykötetben egy későbbi helyen, egy a XIII. századra vonatkozó tanulmányban Zvi Razi — egy esettanulmány keretében — Holesowen nevű falura vonatkozóan említi, hogy

még a későbbi időkben is milyen erősen megfigyelhetők az angol faluközösségek közösségi vonásai, mely kollektivizmus szintén ellentmond MacFarlain hangoztatott brit individualizmusának.

Azontúl, hogy a szerzők jelzik a szokásos individualisztikus elképzelésekkel szemben jelentkező faluközösségi kollektivizmust, több más egyéb téma és gondolatkör jelentkezik a tanulmánykötetben. Így azt mutatják be, hogy a kis fészkes települések és a fészkes nemesség intézménye miként mutatható ki a brit társadalomtörténetben, majd pedig azon mozzanatot hangoztatják, hogy a földesúri „demesne" jobbágyokkal, „villian"-okkal veszi körül magát és ez egyben a korai angol történetben egy racionális, kapitalisztikus jellegű vállalkozói törekvés mozzanata volt, mert egyrészt a kisföldű jobbágy megélhetéshez, viszont a korai allodiális birtok ura és tulajdonosa egyben olcsó munkaerőhöz is juthatott.

A jelzett témakörökön kívül áll J.C. Holt tanulmánya és írásának tartalma, mely elsősorban a korai angol gazdaságtörténet európaizálására tesz kísérletet. Így e korra vonatkozóan nem a „demesne" nevű birtokról, hanem a korai allódiumról értekezik, majd pedig a feodum kialakulásának jelenségét elemzi. A patronimikus településképződésről is megemlékezik az angol gazdaságtörténet folyamatában. Írásának van egy része, mely többek révén hangoztatott kritikai hangvételt váltott ki, nevezetesen az öröklésben megmutatkozó zavarok, illetve annak folytonossága megszakadásának kérdése. Holt erre vonatkozóan azt jegyzi meg sietve, hogy az öröklés krízise nem a manoriális osztály esetében lépett fel, hanem az egykori, vérségi és törzsi szerkezetű birtokörökítésben következtek be zavarok, illetve az ilyen fajtájú leszármazás öröklése szűnt meg.

Az angol gazdaságtörténet vizsgált fázisában és korszakában a kis birtoktestek gyakorisága ugyan úgy megfigyelhető mint az európai kontinensen. Így elsősorban a „demesne" urai kis jobbágyok, „villain"-ok földjeivel veszik körül magukat és műveltetik kis allódiális birtokaikat. Továbbiakban az angol gazdaságtörténet e fázisában is jól látható a nemesség kisföldű változata, amit a fészkes nemesség terminusa formájában ismer a gazdaságtörténet a kontinensre vonatkozóan. Edmund King a Peterborough Abbey birtokai leírása esetében emlékezik meg a kisföldű lovagokról, majd pedig R. R. Cross is a kisbirtokú, fél vagy negyed holdas, illetve „virgate"-ájú kisbirtokos nemességről emlékezik meg. Úgy szintén e témakörbe sorolhatjuk J. R. Maddicott tanulmányát, aki a kisbirtokok esetében a soltészi felügyelet és birtokadományozás kialakulásáról emlékezik meg, sőt mi több a soltészi települési rendszerben a százados beosztást is jelzi. Ez a tanulmány ezért is értékes, mert a soltészi rendszer a korai angol történetben is adott volt és a populáris „sheriff" kifejezésen túl, a soltész „bailiff" nevét és terminológiáját használja, amire nagyon nehezen lehet az angol viszonyokra vonatkozó tanulmányokban rábukkanni.

A tanulmánykötet soron követő egysége, az, melyben a szerzők a korai kapi-

talisztikus tendenciákat jelzik az egykori angol gazdaságtörténetben. R. H. Britnell tanulmányában azt hangoztatja, hogy a „demesne" kis művelői kapitalista jellegű beruházásokat eszközölnek birtokukba, hogy ennek révén a rájuk háruló adózási követelményeknek eleget tudjanak tenni. John Hatcher tanulmányában a „serfdom" és a „villanaige" elemzése menetében arra a megállapításra jut, hogy mind a „demesne" birtokosai, mind pedig azok művelői számára egyfajtájú tőkebefektetés célszerű és értelemszerű. Így a „villain", a jobbágy a „demesne"-ét művelve egy kis parcellához jut, melyet művelve meg tud élni, ugyanakkor pedig a „demesne" birtokosa számára is megéri, hogy a „serf" vagy „villain" elem számára valami földet biztosítson, mert ennek révén és e rendszer segítségével ő is munkaerőhöz és munkáskézhez juthat.

A tanulmánykötetben még más kérdésekről is olvashatunk: a holtkéz, a „beneficium" és „praecarium" rendszerének kialakulásáról Angliában, vagy pedig arról, hogy a korai mezőgazdasági átalakulás az ökrös vonóerő helyett a ló vonóerő alkalmazása révén miként zajlott le, lásd: John Landon erre vonatkozó tanulmányát.

A tanulmánykötetet egy nagyon érdekes összegzés zárja le. Így Peter Gatrell tanulmányában elsősorban az orosz történetírás Anglia történetére vonatkozó eredményeit sommázza utalva Vinogradoff vagy pedig Kosminsky kutatásaira. Azonban nem csak az orosz kutatók Angliára vonatkozó elemzéseik eredményeit analizálja, hanem arra is kitér, hogy pl. a faluközösségi kérdés hogyan jelentkezett az orosz szlavofil gondolkodásban. Elemzi, hogy a faluközösségi kérdés miként jelentkezett az „okcidentalista" kelethívők és a „westernista zapadnyikok" körében azon túl, hogy jelzi Henry Sumner Maine és Foustel de Coulonges kutatásainak hatását az orosz gondolkodásmódra. Így az „okcidentalisták" esetében külön hangsúlyozza a narodnyikok szerepét és interpretációit e kérdésre vonatkozóan, lásd Hercen, Csernyisewszkij, Plechanov és részben Lenin elképzeléseit, majd pedig a „zapadnyikok" és a így a faluközösség genezisére vonatkozó fiskális szerzőkre és olyan szerzőre is, mint Csicserin kitér. Elemzésében még olyan kérdéseket is említ, hogy milyen helyet foglalt el a maga idejében Leninnek a Kapitalizmus keletkezése Oroszországban című munkája az orosz tudományban, majd pedig Csajanov tézisei elemzését is megkísérli a kötetet záró tanulmányban.

Mint ahogy bevezetőnkben is jeleztük a munka neo-marxista hangvételű és egyes kutatók még a „pre-szocializmus" gondolata használhatóságának téziséhez is eljutnak az angol gazdaságtörténet kutatása esetében. Sőt mi több: MacFarlain brit gazdaságtörténet téziseivel szemben ugyancsak hangoztatják, hogy az angol faluközösség létezése következtében valamikor a kollektivizmus is létezett a maga jelenségeivel egyetemben az angol társadalomtörténetben.

Tagányi Zoltán

ETHNOGRAPHIA

A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata. 1993/1. 288 o.

A Magyar Néprajzi Társaság nagymúltú, már a 104. évfolyamát megért tudományos lapja az Ethnographia, eddig is számos agráretnográfiai-agrártörténeti érdeklődésre számot tartó tanulmányt jelentetett meg. *Lukács László* szerkesztő is számtalan — a magyar néprajz anyagi kultúra területét érintő és képviselő — tanulmány készítője, aki az Ethnographia korábbi megjelenésének elmaradását szívós munkával és a szimpla szerzkesztői tevékenységet messze meghaladó aktivitással morzsolja le. Szerkesztői munkája révén az Ethnographia színesebb lett, mind külcsínben, mind tartalmában, ugyanakkor jó értelemben a nyugat-európai (osztrák, német) néprajzi központi folyóiratokhoz hasonlóvá is vált.

A fentebbi kötetben is több olyan írás található, amely az agrártörténeti kutatók érdeklődésére számot tarthat. Így: *Knézy Judit:* Adatok a jobbágyparaszti gondolkodás, szemlélet történetéből (57–79. o.) c. tanulmánya, amit a szerző elsősorban somogyi adataira, példáira támaszkodva írt meg. A jobbágyok gazdálkodása, terveik és illúzióik mellett foglalkozik a jobbágykérvények hangnemével, a jobbágyok véleményével a falusi értelmiségről, a hiedelmek kérdésével, valamint a robot, munkaerkölcs és a kényszercselekvések kérdésével. Rendkívül érdekesek a téma kérdésfelvetései. Adatait megbízhatóan kezeli, és nem rugaszkodik el a történeti adatokból kihámozható feleleteiben, noha többször kísért ennek a lehetősége.

A második jobbágyságra, a röghözkötésre különböző válaszokat adhattak a jobbágyok és a jobbágyi sorból, terhekből kivergődők. Különbségek adódhattak az eltérő mentalitás és a jogállásuk szerint is. A vállalkozók, szerződéses stb. jobbágyok, adózók különböző mentalitásúak voltak, amely mind a gazdálkodásban, mind a társadalmi kihívásokra adott válaszokban, reagálásokban megnyilvánult, amint azt a nyugat-európai nagy mentalitástörténeti kutatásokból ismerjük már. Érdekes lett volna megtudni, hogy a földesúri visszaélésekre válaszul vajon egyféle általánosítható, modellezhető válaszokat, választípusokat kaphatunk-e ezen vizsgálatok alapján.

A közölt tanulmány mindezek ellenére is úttörő, és új témát nyit meg az agrártörténeti kutatások sorában. Európai kitekintéssel és elméleti szintű összegzéssel méltán zárkózna fel a francia–amerikai–német kutatási eredmények mellé.

Lukács László cikke egy Fejér-megyei innovációt mutat be a XIX. század második feléből a méhészet területéről: Méhészeti újítások Csákváron — címmel (145–157. o.). Csákvár, az 1837-ben Székesfehérváron született Mayer Károly katolikus plébános méhészeti munkásságát rajzolja meg, az újfajta kaptárainak elterjedésével. Újításai, az Esterházy-uradalom méhészete és jól képzett német méhésze, valamint a kaptárakat gyártó asztalosmester munkája révén a kaptárra

történő eszközváltás időszakában Csákvár innovációs központ lett a XIX. század második felében, a XX. század elején. *Lukács* cikke egyben jó adalék a gazdálkodó, és a gazdálkodásban példamutató vidéki papságra, akik nem csak a megélhetésük jobbításában, hanem a követésre méltó eljárások elterjesztésében is óriási szerepet játszottak.

Lábadi Károly rövid írása: Izabella, a képíró, (181–189. o.) foglalkozik Habsburg Frigyes feleségének, Izabellának a fotóival, amit a béllyei uradalomban készített az 1890-es évek közepén a főhercegasszony. Ma már rendkívüli dokumentatív értékűek ezek a fotók, hiszen egy uradalom életét örökítette meg. Akkor, amikor a magyar néprajztudomány első komolyabb fotómunkássága is ebben az időben teljesedett ki Jankó János fényképezései révén.

Csoma Zsigmond

ETHNOGRAPHIA

A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata. 1994/1. 400 o.

Az Ethnographia 1994. 1. sz. kötetének címe: Tanulmányok és közlemények a felvidéki magyarság néprajzáról. Követi a szerkesztőbizottságnak azt a törekvését, hogy egy-egy számban egy tematika vagy egy-egy nagyobb néprajzi, illetve tájegység köréből hozzon tanulmányokat, mint pl. a Jankó János kötet, illetve korábban különböző konferenciák előadásait közzétevő számok. A felvidéki kötetben még a Szemle rovat is különös tekintettel volt a Szlovákiában élő magyarokról szóló közleményekre, az ottani néprajzi rendezvényekre.

A tanulmányok között egyetlen összefoglaló, az egész Felföld földrajzi, gazdasági- és köztörténeti, néprajzi-nyelvjárási kialakulását, helyét vázoló kísérlet van a többi inkább egy-egy szűkebben vett téma leírása.

Paládi Kovács Attila: A Felföld mint kulturális régió

Elemzi a Felföldet, mint földrajzi régiót, táji, történeti kialakulását, tagoltságának okait, helyét a Kárpát-medence egészében, felhasználva a földrajz, a társadalom- és gazdaságtörténet, néprajztudomány eredményeit, kiegészítve saját terepmunkáin és levéltári kutatásain szerzett tapasztalataival. Körvonalazza a régió, táji, kulturális régió, provincia, tartomány szavak eddigi értelmezését és az általa javasolt tartalmukat. A régió szót a provincia és táj szerves szinonimájaként használja. Hasonló módon a Felföld, Felvidék, Felső-Magyarország kifejezések eddigi előfordulásával és értelmezésével is foglalkozik, s közülük a Felföld elnevezést

tartja megfelelőnek e régióra, illetve ezen belül a Magas-Felföld és Dél-Felföld tagolódást. A Dél-Felföld korábban, a Magas-Felföld jóval később telepedett. Kiemeli, hogy ezen a tájon a földrajzi tagolódás alapvetően meghatározta a hagyományos földművelési, állattenyésztési és határ használati rendszert, de az anyagi kultúrát is.

Kiemeli, hogy a társadalmi tagozódás sokrétűségéhez mennyire hozzájárultak a különböző jogi helyzetű csoportok: köznemesség (nagyobb számban a déli részeken), „gömörőrök", német jogú városok és falvak, városi jogú helységek lakói, jobbágyok, késői vlach telepítéssel bekerült családok; ezenkívül a sokféle nyelvű közösségek (szlovák, német, magyar, ukrán, lengyel, rutén, cseh, cigány, zsidó) kultúrája, társadalma is hozzájárult a differenciálódáshoz. A nyelvhatárok változásainak történetében kiemeli, hogy a XX. századi országhatár változások, és a különféle adminisztratív intézkedések mennyire kedvezőtlen hatással voltak a nemzetiségekre.

Végül a Felföld magyarságának néprajzi sajátosságait foglalja össze: építkezési és települési mód, háztípus, emberi erővel történő teherszállítás, földművelés és állattartás munkaeszközei, vándoriparosok és batyuzó kereskedelem, táplálkozás, viselet, hímzés, hiedelmek, jeles napi szokások, népzene és -tánc tematikára vonatkozó adatok alapján. Jóllehet a térség bányászata, manufakturális ipara országos jelentőségű volt, az anyagi és szellemi kultúra területén — Gunda Béla megállapításai szerint is — a szerző Európa egyik sajátos reliktumterületének tartja pl. „ősi" gabonafélék, őrlő és sütőkövek alapján.

Nem ártana, ha az odavetett kevés példa helyett megmagyarázná mit ért sajátos reliktumterület-szón, miért inkább reliktum terület, mint Kárpát-medence vagy Európa számos más vidéke, és érdemes-e egyáltalán „reliktum"-ról beszélni, ehelyett inkább a XX. században még meglévő és leginkább hagyományosnak tűnő vonásokat kellene elemezni. Erre különösen alkalmas lenne az atlaszvizsgálatok felhasználása és kiegészítése.

Angyal Béla: A gutai tanyák és az ártéri gazdálkodás

A Komárom megyei Guta község lakóinak a Kis Duna és a Vág árterületén voltak gyümölcsöskertjei, ahol mesterséges halmokra építették a kinti lakó- és gazdasági épületeket. Késői kertkulturás, illetve ártéri tanya kategóriába sorolnánk az eddigi tanyakutatások alapján (Für Lajos, Andrásfalvy Bertalan). Írásos nyomai csak a XIX. század elején vannak az időszakosan lakott épületeknek, amelyek mellett nem voltak szántóföldek. A XIX. század végére váltak ezek állandóan lakott hellyé és egyre többen költöztek ki a legszegényebb lakosok közül. Ezek foglalkoztak a gyümölcsösök ápolásával, de idejük jelentős részét napszámban töltötték. A szerző leírja milyen gyümölcs tájfajtáknak kedvezett e terület és

hogy a termést a szomszédos falvak piacain adták el. Fontos adatokat közöl arról, hogyan szabályozták és befolyásolták a vizek járását különböző gátak, csatornaszerű terelők emelésével és miként rekesztették el a vizeket halászás céljából.

Az ártéri tanyák pusztulását az 1950–60-as évekre, a mezőgazdaság kollektivizálásának idejére teszi.

Danter Izabella: Az emberi élet fordulóihoz fűződő szokások és hiedelmek Mohiban

Az atomerőmű építése miatt később drasztikusan felszámolt református őslakosságú magyar község néprajzát az 1970-es években kutatta a lévai Barsi Múzeum szervezésében egy csoport. Ennek keretében gyűjtött szokásokat a szerző. E tanulmánya a házasságkötés és a halál köré csoportosuló szokásokat és hiedelmeket ismerteti. 1976-ban részt vehetett két lakodalomban is. Míg a halálhoz fűződő szokások, hiedelmek leírása meglehetősen szűkszavú, nyilván hagyományos elemei már a XX. században erőteljesen kikoptak a mindennapi életből. A lakodalom ebben az egykéző és a módosság érzékeltetésére sokat adó községben sok színjátékszerű elemet őriz, számos helyi jellegzetessége van. E községben már 15–17 éves lányokat férjhezadtak katonaságot megjárt férfiakhoz. A cikkben szó került az udvarlás szokásairól, a házasságközvetítő „ködmönös asszonyok"-ról, a háztűznézőről, kézfogóról, jegyben járásról, a lakodalom eseményeinek irányítóiról, a szószóló személyekről, a kétszeri hívásról, virágkészítésről, kelengye szállításáról, sütési-főzési előkészületekről, a rendkívül sokféle kalács készítéséről, a két násznép mozgásáról, a kontyolásról, menyasszony — majd újasszonytáncról, „fektetésről", „kásapénz szedéséről", „menyasszony látóról", „hajnaltűz járásról". Szép régi fotók illusztrálják a cikket.

Csáky Károly: A házasulók kora, társadalmi állása, családi állapota, vallása

A szerző az Ipoly középső és alsó folyása melletti néhány község idevonatkozó adatait dolgozta fel irodalmi, anyakönyvi adatok és visszaemlékezések alapján statisztikai táblázatokba rendezve a számszerű bizonyítékokat. A lakosság többnyire katolikus, ezek 1929-ig kizárólag csak katolikusok köréből nősültek és lehetőleg saját falujukból, a reformátusok messzebbre is elnősültek, illetve hoztak feleséget. A lányok fejét 20–24 éves korban kötötték be, a fiúk hasonló korban kötöttek házasságot. 23-féle gazdasági-társadalmi-foglalkozási csoportot különböztet meg a szerző megállapítva, hogy többnyire azonos szinten történt a házassági kapcsolat létrejötte. Külön elemezte az özvegyek helyzetét és esélyeit.

Liszka József: Szent Vendel kultusza a kisalföldi néphagyományban

A szerző megállapítja, hogy a skót származású, de német nyelvterületen népszerűvé vált szent XVIII. századi meghonosodásában, közvetítésében a jelenleg Délnyugat-Szlovákia területére eső vidéknek s egyáltalán a Kis-Alföldnek kulcsfontosságú szerepe volt. Községenként veszi sorra 57 helységben a szent tiszteletére emelt s eddig csak részben számba vett szobrokat és képoszlopokat. A datált objektumok alapján gondolja, hogy a XVIII–XIX. század folyamán jelentős juh- és nagyállattartó falvak emeltek szobrot sokszor fogadalomból. A német közvetítésre utal e vidékre az a jellegzetes juhászlapát ábrázolás, amely másutt nem terjedt el a Kárpát-medencében.

Fügedi Márta – Viga Gyula: A bodrogszentesi sírkövek és díszítményeik

A Délkelet-Szlovákiában fekvő református községben a XVIII. század óta működött kőfejtő a feljegyzések szerint, de az itteni andezit felhasználása középkori hagyományokon nyugszik. A község nevezetes kőépítkezéséről is. A sírjeleket is a helyi származású kőtömbökből készítették, de nem tanult sírkőfaragó mesterek színvonalán és mintakincsével, hanem a fából való sírjelek archaikus formájához, díszítéséhez hasonlóan. Mivel egyidejűleg mindkét alapanyagot felhasználták, nem lehet a fából és kőből való síremlékek között kronológiai sorrendet megállapítani.

Lukács László: Néprajzi kutatások a Garam és Ipoly mentén (1984–89)

Rövid öt évnyi időszakot ölel át a beszámoló, amikor minden komolyabb, tartalmasabb előzmény, helyi szerveződés hiányában Liszka József érsekújvári régész és néprajzos magyarországi tapasztalatait hasznosítva a CSEMADOK támogatásával létrehozott egy néprajzi szakcsoportot az önkéntes gyűjtők munkájának szakmai-módszertani irányítására és a magyar lakosságú falvak néprajzának feldolgozására. A magyarországi kutatók bevonásával havonta tartottak előadásokat, évente nyári szemináriumokat és az elkészült munkákat különböző kiadványokban jelentették meg. Ennek sikere volt az is, hogy az 1990-ben újra megalakult Szlovákiai Magyar Néprajzi Társaság elnöke Liszka József lett és több fiatal időközben elvégezte a néprajz szakot.

Kitekintés

Tagányi Zoltán: Mezőváros, falu, tanya

Ez a tanulmány már nem a Felföldről szól, hanem térben és időben kiszélesíti a mezővárosok és szórványaik (helyesebben tartozék-településeknek kellett volna a tanyákat neveznie) elemzését kialakulásuktól kezdve. Visszanyúlik a görög, római, bizánci városfejlődésre és folytatja a középkori városok kialakulásának agrárvonatkozásaival. Megállapítja, hogy a nyugat-európai városok éppúgy, mint a magyarországiak, kezdetben mezővárosi fejlődésen mentek keresztül, a város közelében intenzívebb, annál távolabb egyre extenzívebb művelésmódú területek tartoztak hozzájuk. Cáfolja, hogy a nagy-alföldi mezővárosi fejlődés és tanyaalakulás sajátosan magyar jellegzetesség lenne. Lengyel, orosz párhuzamokból úgy ítéli, hogy ott teljesen hasonló mezővárosi jogi helyzet alakult ki, a határhasználat, művelésmód, térbeli munkamegosztás és településszerkezet alapján. Külön kiemeli a mezővárosok önkormányzati szerepét, az egy összegben történő adózást. Résztelesen elemzi, hogy „német jogon", később „lengyel jogon" szerveződött városok sorsa miként alakult Mazoviában és másutt. A tanyaalakulásra svájci és skandináv példákat hoz hasonlóképpen, de nem részletezi, hogy ezek tartósan tartozéktelepülések maradtak-e vagy önálló szórvánnyá alakultak (farmtanya) rövid időn belül. A magyar ólaskertes és baromudvaros rendszerre hoz párhuzamokat Kelet-Európából. Nem mondja ki, de mintha az ólaskertes és tanyás településszerkezetet azonosítaná.

Elemzését a térbeli munkamegosztás széles körű feltárásával, részletezésével végezte el. Valójában az összehasonlítási szempontokon túl nem jutott, nem mutatott rá az egyes országokban vagy annál nagyobb körzetekben kialakult különbözőségekre.

Gunda Béla: Egy osztrák kaszahámor

Az ausztriai Deutschfeistritzben 1849–1984 között még működő kaszahámorról ír, amelyben sarlót, kaszát, szalmavágót gyártottak jelentős mennyiségben. Innen Svájcba, Olaszországba, Horvátországba és Magyarországra is szállítottak árut. Kaszakereskedők hozták át a Dunántúl vásáraira. A magyaroknak szánt kaszákon ellipszisbe foglalt „magyar kard" volt a mesterjegy. „Gráci kasza" néven vált ismertté.

A szerző kiemeli a hámorban végzett munka jó szervezését, igényességét.

Múzeumok, kiállítások rovat

A korábbi néhány Ethnographia mostohán bánt a múzeumi munkákkal, rendezvényekkel, köztük a kiállításokkal kapcsolatos híradásokkal. Jelen esetben a szerkesztők pótolták részben az elmulasztottakat és válogattak az 1989–1994. közötti időszak e vonatkozású eredményeiből.

Hankóczi Gyula: A Matyó Múzeum előtörténete. Mezőkövesdi lapok (1897–1944)

Cikkéből képet kapunk arról, hogyan érlelődött e népművészeti szempontból oly korán nevezetessé vált helységben a múzeum gondolat — hosszan, lassan — jószándékú, de műkedvelő s az eladási és múzeumi megőrzés kérdésében nem következetes emberek tevékenysége nyomán. Magán- és iskolagyűjtemények, alkalmi kiállítások, hímzőszövetkezet alakítása jelezte ezeket az állomásokat. Külön elemezte a népművészet szerepét a helyi értelmiség életében, s az itt megforduló híresség ek hatását a mezőkövesdi népművészet népszerűsítésére.

Flórián Mária: Kézművesség – népművészet című kiállítás a Soproni Múzeumban

Az 1989-ben megnyílt állandó kiállítás vezetője öt év késéssel került nyomdába és ebből az alkalomból készítette elemzését Flórián Mária. Kiemelte a magyarországi kézműiparosok kutatásában országos, illetve nemzetközi rangot szerzett Domokos Ottó szerepét, akinek Sopronhoz, illetve Sopron megyéhez fűződik életművének legalapvetőbb része. A kiállítás tárgyainak többségét is ő gyűjtötte. A rendező Kücsán József méltó módon követte eredményeit és mutatta be e terület iparosainak és paraszti művészkedőinek jelentőségét mind a szűkebb terület és környéke, mind az egész Kárpát-medence vonatkozásában. Ezzel hazánk egyik legszínvonalasabb, módszertanilag is követendő, rangos összegző népművészeti bemutatóját hozta létre.

Wohlné, Nagy Ágota: Amerikából jöttünk. Növények és állatok az Újvilágból. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Kiállítása

Amerika felfedezésének fél évezredes jubileumát hazánkban is számos rendezvény kísérte, így a Mezőgazdasági Múzeum kiállítása is, amelyről egyidejűleg katalógus is készült. Ez a bemutató nemcsak a felfedezést követő 2–3. évszázadban Európába került, hanem még a legutóbbi időkben meghonosodott állatokról és növényekről is megemlékezett érzékeltetve a bekerülés nehézségeit, majd a

jelentőségüket a gazdálkodásban, tájátalakításban, táplálkozásban és minden más vonatkozásban. A kiállítás mind szakmai színvonalát tekintve, mind tetszetős, vonzó megjelenítése miatt nagyobb figyelmet érdemelt volna a szakemberek részéről, mert a nagyközönség körében rendkívül nagy sikere volt.

Knézy Judit: A népi vallásosság barokk emlékei Zala megyében című kiállítás Keszthelyen a Balatoni Múzeumban

A barokk év kapcsán több múzeum is rendezett egyház- és művészettörténeti szempontok bevonásával barokk kiállítást. A népi barokk budapesti, a Néprajzi Múzeumban kivitelezett kiállítása mellett vidéken is készültek rangos bemutatók kevés pénzből és nehezebb körülmények között, de annál nagyobb lelkesedéssel. Petánovics Katalin több évtizedes kutatásait összegezte e tárgyegyüttes kiválogatásával és bemutatásával a saját gyűjteséiből, plébániák eddig ismeretlen rejtekhelyeiről, egyházi gyűjteményekből. A minden tekintetben kiváló bemutatóban különösen újszerű volt a búcsújárás stációinak érzékeltetése egy erre alkalmas hatalmas teremben. A rendezést a meghittség, a téma minden finom belső részletének ismerete és a megjelenítő erő jellemezte.

Két másik időszaki vallástörténeti kiállításról írt Szilágyi István: „Vasvár egyháztörténeti emlékei" címmel. Vasváron és „Wallfahrtsorte in Mähren und Schlesien" című Gross-Schweinbarthban látott rendezvényt ismertetve.

Lukács László: „Illő hagyományokkal felszerelve" Kiss Ilona magángyűjteményének textíliái a veszprémi Lackó Dezső Múzeumban

A kiállítás megnyitóján mondott szövegét közli. Ebben elmondta, hogy a rendszerváltást megelőzően — de azt követően is milyen nagy szerepe volt a — Csoóri Sándor által — néprajzi forradalomnak nevezett mozgalomnak. Ez az 1980-as évekre olyan magas színvonalúvá vált és komoly eredményeket elért néprajztudományra épített, hogy együtt emlegették a német nyelvterület és a skandináv országok fejlett néprajztudományával. Nemcsak nemzetközi és hazai konferenciák sora, megjelent köteteik és egyéb tudományos kiadványok, az ifjúság számára rendezett nyári egyetemek, gyűjtőutak, de színvonalas kiállítások, a népzenei- és táncház-mozgalom, a néprajzi film- és hanglemezgyártás fellendülése is jelezte ezt a törekvést. A néprajzosok a rokontudományok képviselőit (agrár-, társadalom- és művelődéstörténészek, szociológusok) rendszeresen hívták meg rendezvényeikre, közölték cikkeiket, szempontjaikkal igyekeztek kiszélesíteni saját látókörüket. A rendszerváltás után gombamódra megszaporodott történelmi, főképp politikatörténeti tárgyú könyvek közül sok nem képviselt megfelelő színvonalat, míg a néprajzi munkáknál — éppen az előzmények következtében — nem történt

ilyen színvonalesés — mondja Lukács László felelve a Frankfurter Allgemeine Zeitung 1989. október 7-i számában írt azon vádjára, hogy az 1980-as években Kelet-Európában emelkedett a történeti művek részaránya, szemben a szépirodalmi és néprajzi munkákéval.

Lukács László: Tájház Szentgálon

1993-ban már inkább a tájházak üzemeltetési, fenntartási gondjairól lehetett hallani szerte az országban, mint újak alakításáról. A Veszprém megyei Szentgálon mégis — szinte csodával határos módon — sor került néhai vitéz Tamás Gábor parasztember egykori lakóházában, azt tájházzá minősítve, a kisnemesi életforma bemutatására. Ugyanitt nyílt meg a híres és népszerű nyelvész Lőrincze Lajos emlékszobája is. Laczkovits Emőke rendezéséhez rendkívüli segítséget nyújtott Szentgál néprajzi és nyelvjáráskutató polgármesternője Sófalviné Tamás Márta — több mint egy évtizedes álmát valósítva meg. Szentgál nevétől elválaszthatatlan a néprajzos Vajkai Aurél is, akinek több évtizedes tevékenysége, könyvei, tanulmányai éltették a helységben a múzeumi gondolatot — tudósít Lukács László.

Pályázatok

A Lakitelek Alapítvány 1991. évi önéletíró pályázatára beérkezett anyag elemzését Demeter Zayzon Márta végezte el. Főként a XX. században születettel életéről készültek visszaemlékezések. Különös értéke e munkáknak a korábbi paraszti vallomásokkal szemben (melyek az 1945 utáni eseményeknél megálltak, vagy csak nagyon elnagyoltan, vázlatosan írtak róla, vagy szépítették), hogy bátran írnak az elmúlt 40 esztendőről is, többségüket mértéktartás, korrektség jellemzi. Elemzést ad a szerző a résztvevők koráról, egykori társadalmi-gazdasági helyzetéről, lakóhelyéről, a munkák tartalmáról, színvonaláról, a megírás indítékairól, erkölcsi tartalmáról, érzelmi hátteréről, a különféle emberi magatartásformákról, egyéniségekről. Szót kerít a megjelenés előtt álló kötet válogatási szempontjaira is: a leginkább forrásértékű, legjobb stílusú munkákról ír.

Kutatók, életművek, tudománytörténet

Ebben a részben három nagy jelentőségű, s a közelmúltban elhunyt külföldi kutatóról lehet elemzést olvasni. Gunda Béla az Egyesült Államokbeli Clark Wissler antropológus tevékenységében a néprajzi és lélektani szemlélet összekapcsolódását tette vizsgálata tárgyává. Lukács László Alfred Toepferről a hamburgi F.v.s. Al-

apítvány megteremtőjéről és a magyarországi német nemzetiségek kutatásában is fontos szerepet vállaló berlini tudósnőről Ingeborg Weber Kellermannról is.

Knézy Judit

TOLNAY GÁBOR

JÁSZ–NAGYKUN–SZOLNOK VÁRMEGYE MEZŐGAZDASÁGÁNAK EGYES KÉRDÉSEI 1920–1944 KÖZÖTT

Jászkunság füzetek 9. Szolnok, 1994. 363 o.

A szerző művében kifejezi a mezőgazdasági érdekképviselet és irányítási rendszer iránti elkötelezettségét, bemutatja az adott gazdasági egység (Jász–Nagykun–Szolnok vármegye) mezőgazdasági termelésének és irányításának sajátosságait az országos adatokkal egybevetve. A termelési tényezők egyesítését az adott területen véleménye szerint jórészt az Országos Mezőgazdasági Kamara területi szerve végezte el.

A vármegye gazdálkodását különös kettősség jellemezte, két jól elkülöníthető övezetre osztható, a nagybirtokra és az ún. jászkun redemptus helységek közép- és gazdagparaszti gazdálkodási egységére. A fejlődést meghatározó tényező még a kapitalizmuskori átalakulás, amire az 1895. évi mezőgazdasági statisztika és az 1911. évi állatszámlálás adatai szolgálnak bizonyítékul. A vármegye mezőgazdaságának jellegét több tényező befolyásolta, a földrajzi környezet (redemptió), az agrárgazdaság kapitalizmuskori fejlődése, a szerző ebből a szempontból legfontosabbakat tekintette át a mezőgazdasági statisztika tükrében.

Az első fejezetben az 1895. évi vármegyei birtokviszony összetételéről kapunk adatokat, a haszonbérletekről és a művelési ágak szerinti megoszlásról. A statisztikai adatok alapján azt állapította meg, hogy a vármegye birtokstruktúráját elsősorban a történeti fejlődés, a talajviszonyok, a gazdálkodás módja, az öröklési szokások, a tőkés fejlődés egészen eltérően alakították az országos adatokhoz viszonyítva. Ebben a megyében hamarabb megindult a birtokok aprózódása, sikerült a nagybirtokok jelentős részét is kiragadni a feudális rendszerű gazdálkodásból. Az új tulajdonosok (kereskedőtőke) már a rentabilitást tartotta szem előtt. A megyében az 50–100 kat. hold nagyságú birtok aránya a legmagasabb, ami mutatja a jászkun redemptió, az életképes középparaszti réteg prioritását. A nagybirtokok jelentős részén haszonbérleti gazdálkodást folytattak.

Az új gazdálkodási rendszerre való áttérést jelentették valóban a haszonbér-

letek és számuk növekedése, amit a szerző tendenciaként említ meg. A bérlőknek fontos szerepük volt a rentabilitásban, a szakképzett munkaerő alkalmazásában, a gépesítésben, a belterjességre való törekvésben.

Jász–Nagykun–Szolnok vármegyében a gabonatermelés prioritására utal, hogy első helyen szerepelt a szántóterület 72,46%-os részesedéssel, a rét- és legelő az országos tapasztalatokhoz hasonlóan visszaszorult. Mivel a takarmánytermelés pótlása nem történt meg, ez az állattenyésztés visszaesését vonta maga után. Összességében a vármegye nem vált ki lényegesen eltérő sajátosságokkal az országos átlagtól a művelési ágak szerinti megoszlásban.

A második fejezetben részletes betekintést kapunk a mezőgazdasági érdekképviselet törvényi szabályozásáról és az ebbe illeszkedő gazdálkodási egységek, a Tiszántúli Mezőgazdasági Kamarának feladatairól és hatásköréről a községi mezőgazdasági bizottságokon keresztül. Részletes betekintést kapunk a vármegye kamarai tisztségviselőiről, az ügyosztályok feladatairól, az Országos Mezőgazdasági Kamara összetételéről és szervezeti fejlődéséről a területi változások hatására. A szerző kritikai megjegyzése, hogy a gazdák nem ismerték fel minden esetben a kamarák jelentőségét, ezzel is magyarázható, hogy a vizsgált korszakban az érdekképviseleti rendszernek ez nem az egyedüli eleme volt.

Nem indokolt ugyanakkor és fogalmi szinten sem kívánatos, hogy a kamarák működésében a fasisztoid jelleget feltételezzük.

Érdekes fejezete a könyvnek a Nagyatádi-féle földreformmal foglalkozó rész, amely építve a vármegyei sajátosságokra, tovább pontosítja az eddigi ismereteinket. A földreform végrehajtása különös esetnek számított a redemptus jászsági helységekben, ahol az Országos Földrendezési Bizottság nem kívánt a középbirtokokhoz hozzányúlni. A földreform vármegyei végrehajtását értékelve, a szerző felhívja a figyelmet a földigények szűk körének a kielégítésére és arra hogy, egészségesebb földbirtok-megoszlás nem jött létre. A megyében nagy százalékban kaptak földet azon földmunkások, akik nem rendelkeztek szakszerű földművelési ismeretekkel.

A földhözjuttatottak döntő többsége vagyontalan volt, akik nem rendelkeztek a föld megműveléséhez szükséges eszközökkel. Súlyos volt az állattartás hiánya, a nagy távolság a lakhely és a juttatott föld között. A vármegyében a juttatás maximumának (3 kat. hold) átlagban 56%-át kapták meg. A fenti bírálatok mellett elismeri a szerző a kishaszonbérletek juttatásának pozitív hatását a kis- és középbirtokokra. Rámutat egyben a földosztás legsúlyosabb problémájára, a pénzügyi rendezésre, illetve hogy az csak mellékesen kezelte a legelőjuttatást.

A mezőgazdaság fejlesztésének fontosabb kérdéseit tárgyalja a negyedik fejezet. A kamara termelés-fejlesztési akciói a termőtalaj javítására koncentrálódtak, a takarmánytermelés fokozásában azonban nem volt sikeres. Ehhez a vármegye kedvezőtlen időjárási viszonyai is hozzájárultak.

A vármegye állattenyésztésére kedvezőtlenül hatott a kezdetleges legelő- és takarmánygazdálkodási állapot. 1938-ig a szarvasmarha-állomány csökkenése 15,1%-os volt. A szarvasmarhatartás gerincét a kisüzem jelentette, a fajtaváltásban a nyugati (elsősorban svájci) pirostarkára helyeződött a tenyésztés hangsúlya. A legeltető állattenyésztés visszaszorulása nem új keletű és több tényező együttes hatására vezethető vissza. Vitatható, a modernkori zöldmező-gazdálkodás ismeretében, hogy ez az ésszerű gazdálkodás irányába történt-e? Mindesetre felfogható a kapitalizálódás egyik magyar sajátosságának. Végeredményben, a vármegyei szarvasmarha-állomány alakulása alatta maradt az első világháború előtti darabszámnak, a legeltető állattartás visszaszorulóban volt. A kamara egyesületek támogatásával, a szakiskolákkal karöltve igyekezett a szarvasmarha-tenyésztést előmozdítani.

A vármegyében a lóállomány valamelyest csökkent, jelenlétük a 20–50 kat. holdas birtokkategóriában a legnagyobb. A sertésállomány az országos adatoktól eltérően a vizsgált negyven év több évében is meghaladta az 1895-ös szintet, míg a szarvasmarha és ló darabszáma nem érte el azt. Ennek legfőbb oka az volt, hogy a sertéstenyésztés független volt a legelőtől, a mezőgazdasági üzem szoros kapcsolatban állt az állattenyésztéssel, ez a legkevésbé a sertésállományra volt igaz.

A juhtenyésztés terén 1925-ig az országos adatoktól eltérően a vármegyei állomány meghaladta az 1911. évi szintet, azután viszont drasztikus visszaesés következett be. A területi kamara szakelőadásokkal, törzskönyvezési akciókkal, versenyekkel és tanfolyamok tartásával segítette az állattenyésztést.

Fontos részét képezte a kamarai munkának az a felismerés, hogy a termelést fejlessze (a munkaerő termelési tényező által), úgy, hogy a szakismereteket közvetlenül bevonja a termelésbe. Ehhez eszköz volt a folyóiratok, szakelőadások működtetése, a gazdasági tanfolyamok és iskolák szervezése. Ezek közül emelkedett ki az 1925-ben alapított Kisújszállási Téli Gazdasági Iskola, amely az ekkor szerveződő gazdaképzés legjobban működő típusa volt.

Az ötödik fejezetben az 1895 óta eltelt negyven év fontosabb átalakulási irányairól kapunk értékelést. Eszerint a törpegazdaságok számának emelkedésében az országos átlag mellett állt, a kisgazdaságok terén alatta és a középgazdaságok számarányának a változása területén nagyobb jelentőséggel bírt mint más vármegye. A vármegye haszonbérleti viszonyai számukat tekintve negyven év alatt megtízszereződtek, területi nagyságukat vizsgálva csupán két- és félszeresére nőttek. A művelési ágak arányában a szántó 3%-kal nőtt, a rét- és legelő együttes részesedési aránya 6%-kal csökkent. A földadó alá nem eső terület megduplázódott, az erdő és a nádas területe együttesen sem érte el az egy százalékot (0,7%).

A középgazdaságokban a rét- és legelő részesedése játszotta a legnagyobb szerepet, a törpegazdaságokban a kert és a szőlő, a kisgazdaságokban a szántóföld, a nagygazdaságokban az erdő és nádas volt meghatározó.

A szerző következtetéseit támasztja alá a több mint száz jól megszerkesztett táblázat és ábra, melyek adatai több esetben túlmutatnak a vármegye keretein, munkája gazdag forrásanyagon alapul. Nagy erényét abban látom, hogy a régió történetét országos viszonyokba ágyazva vizsgálja, szakszerű képet rajzol a kamarai tevékenységről.

Gazdag táblázataival, rendszerező összefoglalásaival, következtetéseivel megkönnyíti az adatok feldolgozását, vállalt feladatának megfelelve, teljes képet nyerhetünk egy érdekes gazdálkodási egység mezőgazdasági átalakulásáról.

Szávai Ferenc Tibor

KÖVÉR LAJOS – TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ (SZERK.)

KISKUNDOROZSMA
Tanulmányok

Szeged Város Önkormányzata megbízásából a Somogyi Könyvtár, Szeged, 1995. 750 o.

Terjedelme alapján akár monográfiát is tarthatna kezében az olvasó, azonban a szerkesztők már a bevezetőben leszögezik, hogy a könyv összeállítása során csupán vaskos tanulmánykötet megjelentetésére nyílt lehetőségük. Mindamellett Sztriha Kálmánnak hatvan évvel ezelőtt megjelent helytörténeti feldolgozásához képest, szélesebb keretek között, az újabb kutatások eredményeinek felhasználásával igyekszik a kötet bemutatni Kiskundorzsma és környékének gazdasági, társadalmi, természetföldrajzi, illetve kulturális viszonyainak alakulását. Hogy ez a munka felépítésében, szerkesztésében nem felelhet meg mindenben egy monográfiával szemben támasztható követelményeknek, annak okát a szerkesztők, főként az 1989-ben bekövetkezett változásoknak tulajdonítják. Egyes események, történeti folyamatok értékelése ugyanis meg kellett hogy változzon a kötelező ideológiai korlátozások enyhülése folytán. Ugyanakkor jellemző, hogy nem akadt szerző, aki a hatvanas–hetvenes évek, vagyis a közelmúlt történetének feldolgozását vállalta volna. Az óhatatlanul felmerülő technikai nehézségek mellett azután pénzügyi gondok is több évig hátráltatták az 1981-ben kezdődött vállalkozás mielőbbi befejezését.

A kötet három nagy tematikus egységre tagozódik, melyet függelék is kiegészít. A könnyebb tájékozódást részletes földrajzi és névmutató, valamint illusztrációs jegyzék segíti. A könyv végén található száznegyvennégy darab metszet, fotó, oklevélrészlet, valamint térkép, igen fontos adalékokkal szolgál az egyes fejezetekben tárgyalt témák értelmezéséhez. Különösen értékes a különböző középületek,

háztípusok, dorozsmai utcarészletek, szobabelsők, illetve a város történetében jelentősebb szerepet játszó családok fotóanyagaiból készült válogatás.

Az első tematikus rész két tanulmányból áll. A két szerző a település, illetve környékének természet- és gazdaságföldrajzi jellemzőit veti vizsgálat alá. A gazdasági életet, az agrárkultúrát, s a mindennapokat meghatározó talajtani, vízrajzi, éghajlati sajátosságokat igen szemléletesen elemzi Andó Mihály tanulmánya. A táj változó arculatának leírása, az itt élő népesség munkája során bekövetkező változások részletes rekonstrukciója, megfelelő bevezetéssel szolgál a második, „Történelem" címmel jelölt részhez. A természetföldrajzi viszonyok leírását követi Abonyiné Palotás Jolán tanulmánya „Gazdaságföldrajzi viszonyok" címmel. Itt a település közelmúltjának közigazgatási, oktatási, foglalkozási, infrastrukturális sajátosságait elemzi a szerző. Mindenképpen hasznosabb lett volna azonban — kronológiai szempontból is —, ha a szerkesztés során a történeti fejezetrész záró tanulmányaként jelenik meg ez az írás. Igazán sajnálatos, hogy az egyébként fontosnak tűnő adatokat közlő szerző, szinte alig jelöli meg forrásait. Egy alkalommal utal csupán arra, hogy saját gyűjtésű statisztikát közöl (53. o.). A helyi mezőgazdasági termelés utolsó évtizedeiről, a kollektív gazdálkodás, valamint a termelőszövetkezet felszámolásának legutóbbi időszakáról pedig igen szűkszavú leírást olvashatunk csupán (46–47. o.).

A település, illetve környékének történeti fejlődését tizenegy tanulmány tárgyalja mintegy 320 oldal terjedelemben. Az első tanulmány a magyar honfoglalásig ad áttekintést a különböző leletegyüttesekről. Az eddig előkerült régészeti leletek alapján Nagy Erzsébet megállapítása szerint (64. o.) Kiskundorozsma környéke a késő paleolitikum (Gravetti kultúra) időszakától kezdve adott otthont a különböző kultúrákhoz tartozó népcsoportoknak. Petrovics István a rendelkezésre álló gyér forrásanyag ellenére, az eddigi kutatási eredmények szemléletes összegzésével vázolja fel „Durusma" történetének a honfoglalás és a mohácsi csatavesztés közötti időszakát. A falu és az itt emelt monostor történetére nézve egyébként közvetlen írott források csupán a XIII. századtól maradtak fenn. A Garaiak voltak a legnevesebb birtokosok, és okleveles adatok szerint Dorozsma határa a XV. század végén mintegy 2720 királyi holdat tett ki. A hódoltság időszakában elpusztult Dorozsma azután többnyire pusztaként került említésre. Ezt az időszakot Tóth Sándor László dolgozta fel. Rákos István tanulmánya az újjáépítéstől 1848-ig terjedő változásokat elemzi, vagyis azt az időszakot, melynek során Dorozsma és a Jászkun Kerület sorsa szorosan összefonódott. A Német Lovagrendnek elzálogosított területek gazdasági, társadalmi viszonyai, majd pedig a megváltást követő változások, az eddigi feldolgozások, illetve részletes levéltári források tükrében kerül bemutatásra. Ez a tanulmány, különösen a XIX. század első felének agrártermelését tárgyaló adatai miatt figyelemreméltó. Kövér Lajosnak a forradalom és szabadságharc eseményeit tárgyaló rövidebb írását, Géczi Lajos és Sebesi Judit tanulmányai követik, melyben az önkényuralom és a dualizmus időszakát tekintik át. Nagy Miklós az

első világháborút közvetlenül követő szakasszal foglalkozik, illetve egy másik tanulmányban a két háború közötti időszakot tekintik át.

Az 1944 vége és az 1948 közötti időszakot Nagy István dolgozta fel. A politikai változásokat, pártalakulásokat, a Magyar Kommunista Párt hatalmi pozícióinak megerősödését a szerző általánosan ismert események alapján vezeti le, s úgy tűnik, hogy az országos választási eredmények nagyjából tükrözik a dorozsmai arányokat. Hiányolható azonban, hogy a szerző egyáltalán nem szól a helyi választási körülményekről, azokról a részletekről, melyek alapján megtudhatnánk, hogy az adott településen milyen eszközök hatására születtek meg az 1947-es választás eredményei. Fábián György tanulmánya az 1948 és 1960 közötti időszakot elemzi, rámutatva, hogy a politikai élet radikális átalakulásához képest, alig történt előrelépés a község társadalmi-gazdasági problémáinak megoldása terén.

A harmadik nagy tanulmánycsoport „Anyagi, tárgyi és szellemi kultúra" címen lett összegyűjtve. Juhász Antal írása az 1850 és 1914 közötti gazdasági viszonyokat elemzi. A múlt század második felétől már igen megbízható statisztikák születtek, így a földhasználatot, termelést, értékesítést, ipar- és kereskedelemügyet, hitelt, valamint szolgáltatásokat érintő fejlődési stációkról részletes és megbízható képet nyerhet az olvasó. A tanulmány külön érdeme, hogy a szerző további levéltári adatokkal egészítette ki az egyébként is rendelkezésre álló feldolgozásokat, nyomtatott forrásokat. Mindamellett, ha csak egy rövid összevetés erejéig is, talán jó lett volna megvizsgálni a többi környékbeli településhez, vagy más régiókhoz fűződő gazdasági kapcsolatrendszereket is. Ugyanezen szerző azután a híres dorozsmai kocsigyártás történetébe enged bepillantást „A dorozsmai kocsigyártó mesterség" című rövidebb tanulmányában. A kubikosokról és téglásokról, valamint a híres szélmalmokról, Katona Imre és Bucsuházyné Lovasi Margit egy-egy írása tájékoztat. A helyi népszokásokról, hiedelemvilágról Bellon Tibor közöl átfogó tanulmányt, majd Szabó József két nyelvészeti, illetve nyelvjárási értekezése következik. A kötetet Szabó Tibor művelődéstörténeti összefoglalója zárja.

A függelék tartalmazza a dorozsmai redemptusok 1745-ben és 1765-ben felvett névsorát, az 1851. évi birtokfelvallási jegyzőkönyvet, az adózók listáját 1872-ből, a közbirtokosság névsorát 1887-ből, valamint az első világháborúban elesett 569 dorozsmai férfi nevét. A kötet viszont nem tartalmaz irodalomjegyzéket, csupán a rövidítések jegyzéke utal néhány alapvető munkára. Az olvasó így kénytelen egy-egy tanulmány lábjegyzetei alapján összegyűjteni a különböző feldolgozások könyvészeti adatait.

Összességében megállapítható, hogy a jelzett problémák ellenére a kötetbe felvett tanulmányok megfelelő módon mutatják be Kiskundorozsma történetét. Az adott régió társadalom- és gazdaságtörténeti sajátosságainak árnyalt jellemzéséhez nélkülözhetetlen adalékokkal szolgál ez a munka.

Kurucz György

H.C.C. MEERTENS, L.J. NDEGE AND H.J. ENSERINK

DYNAMICS IN FARMING SYSTEMS CHANGE IN TIME AND SPACE IN SUKUMALAND, TANZANIA (A MEZŐGAZDASÁGI RENDSZEREK DINAMIKÁJA. VÁLTOZÁSOK IDŐBEN ÉS TÉRBEN A TANZÁNIAI SUKUMALANDBAN)

Royal Tropical Institute. Amsterdam. The Netherlands 1955. 84 o.

A tanulmánykötet a tanzániai mezőgazdaság modernizációjának menetét mutatja be, melyben holland kormányzati szervek is részt vettek a „Farming System Research" programmal. Az egész kérdés abból a szemszögből érdemel figyelmet, hogy Tanzániában az 1967-es Arusha Declaration után mindenütt termelőszövetkezeteket, „ujamaa"-kat hoztak létre olyan formában, hogy az elszórt településeken élőket szövetkezetekbe tömörítették és egyben kommuna-szerű településeken éltek a földművesek, akik infrastrukturális igényeiket ezen kommunák szolgáltatói központjai segítségével elégíthették ki. Azonban Tanzániában az „ujamaa" korszak nem tartott sokáig, mert a gazdasági liberalizáció bekövetkezett és így az Economic Recovery Program-hoz a tanzániai kormánynak sikerült IMF pénzügyi segélyhez jutni. Az 1986–1989 között bekövetkező gazdasági liberalizáció következtében itt több mezőgazdasági modernizációs és fejlesztési szerv tevékenykedett a tanzániai falu megújításán. Így került sor 1989 óta a holland „Farming System Research" (FSR) nevű holland kutatási akcióra és segélynyújtásra. Így ez a munka a hollandokat megelőző és a holland kutatói tevékenységet elemzi a tanzániai Sukumaland modernizációja esetében.

A munka elsősorban mezőgazdasági ökológiai leíró jellegű, azonban ebben a történeti múlt bizonyos társadalmi ás determináló erejű intézményei is megfigyelhetők a munka olvasása kapcsán. Így e történeti tényezők között szerepet játszik kb. 400–500 év óta tartó hamita nomádok máig is tartó betelepülése és mozgása a bantu földművesek körében. E hamita nomád, „bahima" hatások következtében a régi típusú erődítmény, a „kraal" jellegű építmények ezeken a területeken is megfigyelhetők. Ez nem csak a nomád múlt hagyományainak következménye, hanem annak is, mert ezt a vidéket is penetrálták az arab rabszolgakereskedők és velük szemben így védekeztek. A „kraal"-ok környékén a földek intenzíven voltak megművelve. Az ezektől távolabb eső területeken parlagváltós, vagy pedig bozótégetéses földműves technológiák uralkodtak, azonban a népesedési nyomás következtében kialakulhattak a parlagoló égetéses és ugaros művelést helyettesítő éves, állandó művelési vetésforgók. A „kraal"-ok közvetlen közelében, ahol a család kezén lévő földek intenzíven voltak művelve és ezeket övezték a legeltetéses földterületek, és az állatlegelők. Mindenki arra törekedett, hogy háza és portája körül csak saját

állatait legeltesse. Azonban a portától is távolabb eső földek és legelők szűkössé válása következtében is, az eddigiekben szabad legelők használatában viták alakultak ki és ezt közösségileg szabályozták; így ezek faluközösségi tulajdona is kialakult, és ezen legelőterületek használatát még a faluközösségi főnökök is szabályozhatták.

A munka elsősorban mezőgazdasági ökológiai jellegű leíró mű és különböző időkben és különböző területeken a művelés intenzívvé válását vizsgálják a szerzők. A régi, hagyományos kapaművelés növényei itt elsősorban a sorgó, a köles és az édesburgonya a cassaván túl. Ezen klasszikus kapásnövények után jelennek meg a monokulturás plantációs növények, olyanok mint a rizs, gyapot, cukorrépa és földimogyoró. Ezek művelésekor a régi kapa helyett az ökör vontatta eke jelenik meg. A plantációs kultúrák fejlettebb mezőgazdasági technológiát követelnek meg és megkívánják az eke és az ökörige használatát, melynek korai megjelenésére, 1919 után is vannak adatok. Ugyan az angol gyarmatosítók elsősorban nyersanyag szerzése céljából hasznosították ezen gyarmatukat, azonban a koloniális időben is voltak eredményes intézkedések és így a cece légy kiirtása és előfordulásának korlátozására is történtek sikeres lépések. Azonban a kezdeti fázisban az ekék ökörigés használata igen korlátozott volt és legtöbb esetben csak bérlet formájában használtak ökörvontatású ekéket, mert ezeket mindenki tudta beszerezni. A kezdeti korszakban a sorgó, köles és cassava művelése esetében az aratás és betakarítás után az ugarokat legelőkként használták, azonban ezen hagyományos növények akkor sem tűntek el, amikor megjelentek a plantációs kultúrák: a gyapot, kukorica, cukorrépa és földimogyoró termelése. A régi hagyományos növényeket, így pl. a cassavát és a sorgót elsősorban a kukorica köztes növényeként vetették. A plantációs kultúrák, például a kukorica művelése esetében is hagytak vissza hagyományos növényeket, ugyanis ha a kukorica nem vált be, akkor még mindig ott volt a cassava vagy pedig a sorgó termése. Általában a 60-as és 70-es évekre figyelhető meg nagyobb mértékben a plantációs kultúrák alkalmazása, az öntözéses rizsműveléssel, valamint gyapot és cukorrépa termelésével egyetemben. Ezen plantációs kultúrák feltűnése esetében azt láthatjuk, hogy a monokulturás termelés kialakítására törekednek, és a régi élelmiszernövények termelésével felhagynak. Elsősorban a gyapot-féle „cash crop" lesz az általános és a gyapotból származó jövedelmeiket fordítják élelmiszerek vásárlására és beszerzésére. Azonban a későbbiekben, a 80-as években, elsősorban a plantációs termékek késedelmes felvásárlása, valamint a felvásárlási piacok összeszűkülése következtében egyesek vagy felhagynak a gyapot művelésével és a városban igyekeznek maguknak munkát találni, vagyis megindul a városba való ingázás és városban való munkavállalás. Majd pedig továbbiakban a városi központok kisugárzása következtében a kukorica közé köztes növényként babot és borsót vetnek, majd pedig megjelenik a paradicsom és a zöldségek művelése.

Min ahogy jeleztük, Tanzániában hamita nomád beütések figyelhetők meg és ott ahol nomád „bahima"-ák láthatók, ott még manapság is vagy pedig a nem régi múltban is az állattartás szerepe még nagyobb volt. Így az 50-es és 60-as évekig a volt hamita nomád területeken, a régi Maswa tartományban az állatlétszám nagysága sokkal nagyobb és a nagyobb állatlétszám következtében több földet tudnak művelni és egyben birtokolni. Így a régi nomád hagyományok következtében egyesek hogyha monokulturás termelésre állnak át, akkor is a „cash crop"-ból származó jövedelmeiket elsősorban állatvásárlásra fordítják és hogyha pedig a megélhetéshez pénzre van szükségük, akkor az élelmet az eladott állatok pénzéből szerzik be. A volt nomádok nagyobb állatállományuk következtében vagy főnökök vagy pedig módosabb farmerek, akik hogyha monokulturás kukorica vagy gyapot művelésébe kezdenek, akkor ennek érdekében a falubeli társaktól, mint módos és vagyonosabb gazdák a „buyabe" nevű faluközösségi kalákamunkálatokat is megkövetelhetik.

Az első bevezető fejezet után — ahol mint láthattuk a tanzániai mezőgazdaság modernizációjának folyamatát elemezték a szerzők. Továbbiakban nagyobb madártávlatban mutatják be a szerzők a tanzániai mezőgazdaság fejlődésének ívét. Elméleti megfontolásaikban a boserup-i demográfiai nyomás szempontjából elemzik Tanzánia mezőgazdaságának fejlődését. A kapásművelésen alapuló égetéses, irtásos és parlagváltós rendszerek után az ekés művelés megjelenését elemzik a kötet írói. Elsősorban a népesedési nyomás következtében intenzifikálódott a tanzániai mezőgazdaság és így a brit kolonializmus korszakában, 1947 és 1956 között következett be, hogy az eke és a traktor használata feltűnt a mezőgazdasági művelésben, majd az állati trágya után megjelent a műtrágyák használata. Szintén a brit kolonizáció után (1919) jelent meg olyan plantációs növény és kultúra mint a gyapot vagy földimogyoró. E kezdeti korszakban pl. a gyapottermelők számára a gyapotfelvásárlói szövetkezeteket szervezték meg. A szövetkezetesítés következő fázisa 1967-ben a Tanganykan African National Union szervezete megalakulása után az ún. Arusha Declaration következtében: az „ujamaa"-ák megszervezése és kialakítása, Nyerere fellépésének eredményeként. A Tanganykan African National Union, a TANU 1977-ig volt uralmon, majd pedig a Nyererét követő kormányváltozások után, 1985-től kezdődően megkezdődött az Economic Recovery Program, ami a ma is érvényes mezőgazdasági termelési formát hozta létre a tanzániai falun, nevezetesen a kisparcellás, intenzív paraszti termelést. Akkor amikor a népesedési nyomás következtében kialakuló kisparcellás és egyben a lehetséges mezőgazdasági művelésről, a „sustainable agriculture"-ről beszélnek a szerzők, akkor az általános és szub-szacharai afrikai megoldásként idézik elsősorban Robert McC. Nettingnek a Kofyar falu példáját a nigériai felföldön, miszerint az egyedüli lehetséges megoldás Afrikában a kisparcellás, intenzív családi mezőgazdasági termelés.

Tagányi Zoltán

ENGLISH SUMMARIES

SÁNDOR SZAKÁCS

LAND REFORM AND SMALL-SCALE FARMING

The author has written the history of the distribution of lands after the Second World War and of the ensuing accomplishment of small-scale farming in three chapters.

The first chapter outlines the preliminary historical, political, economic, and social events. Then he reviews legal sources and decrees relating to the land reform, the process of distributing large- and middle-sized estates, how the distributed lands were passed onto peasant farmers, the results of land reform, as well as analyzing land use and ownership. A summary description of contemporary society following the land reform closes this chapter.

The second chapter, entitled The Conditions and Results of Production, is concerned with damage caused by the war, losses, and their consequences. It separately analyses the direct impact of land reform on agricultural production, the technical and financial conditions, the government's farming policy, state influence, interventions, and regulations. It deals with income changes and taxes, their interrelationship, including their impact on the most important productive force, i.e. the peasants' determination to produce. Finally, it surveys contemporary production capacities and standards of production by analysing the results of arable farming and animal husbandry.

The third chapter summarises the results of previous researches into labour systems. It starts with the analysis of the labour problems of privately owned farms, small-scale farms, poor peasant farms, on the basis of production conditions and special problems which had to be tackled by the newly established farms. This analysis is complemented by the review of labour problems in state farms and cooperatives which belonged to a far more unimportant sector.

This paper gives a concise and comprehensive picture of the development of farming and agrarian conditions between 1945 and 1949.

KATALIN VADKERTY

SETTLEMENT POLICY AND THE SOLUTION OF THE HUNGARIAN PROBLEM IN CZECHOSLOVAKIA

There lived as many as 750.000 indigenous Hungarians in the Southern Slovakian border region of the multi-ethnic Czechoslovak Republic founded in 1918. Bohemia was also surrounded by a German population of 750.000 inhabitants. For this reason, the home policy of successive Czechoslovak governments concentrated on disrupting the economic power of the two ethnic minorities. The notorious Land Act passed in April 1919 was largely influenced by this objective whereby it limited land ownership and provided that seized lands can solely be distributed to inhabitants of Slavic origin. In present-day Slovakia the majority of lands used for farming could be found in the Southern border hundreds mostly inhabited by Hungarians. The amount of seized lands was up to 20 to 25 per cent of the cultivated lands within an individual hundred. Such restrictions brought about the deliberate Slovakisation of regions invariably inhabited by Hungarians. The number of villages established by this settlement policy is over 130. Thus they disrupted the ethnic unity of Hungarian communities which had been intact for centuries, while the appearance of Slovak settlers resulted in the southward expansion of the Slovak language.

The Slovakisation of regions inhabited by ethnic Hungarians was temporarily halted by the Vienna Arbitration of 1938 when some of the former Hungarian territories ceded to Czechoslovakia after the First World War were returned to Hungary, but the Czechoslovak government reinstated as a winner of the Second World War actually declared the creation of a purely Slavic state the main objective of its programme. Consequently, it took appropriate measures for the preparation of the Slavic colonisation of regions predominantly inhabited by Hungarians and Germans. The first colonisation plans were based on the idea of expelling ethnic Hungarians and Germans, but the Western Allies declined this plan in the case of Hungarians. For this reason, a second land reform, including the forfeiture of lands applied to Hungarians in accordance with the declaration of their collective guilt, was first implemented. All lands could not be confiscated from the Hungarian peasants, because it would have led to the disarray of public food supplies, so they were allowed to saty in their houses and cultivate their lands.

The Czechoslovak government wanted to get rid of a Hungarian population of approximately 400.000 people by signing a treaty on mutual exchange of ethnic inhabitants with the Hungarian government on 27th February 1946 as well as by deporting Hungarians to the Czech territories with the pretext of using them for public labour projects. In accordance with the terms of the treaty 89.960 ethnic

Hungarians were settled in Hungary, whereas nearly 46.000 Hungarians, who had been forcefully deported to the Czech territories, were allowed to return to their previous homes by the order of the Soviet Union following the Communist takeover of February 1948.

On the basis of the said Slovak settlement projects approximately 250.000 Slovaks, i.e. at least 150.000 people and an additional 100.000 people working as civil servants and in different services, were settled in territories predominantly inhabited by Hungarians before 1945. As a result of this settlement policy, Southern Slovak regions became ethnically mixed while ethnic Hungarians were being expelled simultaneously.

ZSIGMOND CSOMA

TEACHING THE RESULTS OF EUROPEAN AND HUNGARIAN VITICULTURE AND VINICULTURE IN THE GEORGIKON OF KESZTHELY, THE FIRST HUNGARIAN AGRICULTURAL COLLEGE

Keszthely, a market town in Western Hungary, became a center of agricultural higher education at the end of the 18th century. On loosing the Court of Vienna's favour, Count György Festetics, a patriotic Hungarian officer, retired to his estate in Keszthely and founded an agricultural college called Georgikon at his own expense in order to promote Hungarian culture, language, and agricultural training. Prominent Hungarian agriculturists who then were the experts of European farming books also helped him with seeing his project to completion.

The level of education at a school is largely influenced by the quality of lectures, professional links, and by teaching itself. Therefore, the author has analysed the curriculum of viticulture and viniculture, a subject of special importance, in the light of notes taken the students during lectures.

There remained three handwritten summaries of lectures. One of them is entitled 'Oenologia' and was probably taken before 1826. The second one was written in József Schmidt's hand, one time student of Georgikon, and the third-one was taken down in 1837. Probably all three manuscripts are concerned with József Lehrmann's ideas, principles, and practices expounded in his lectures. Lehrmann was formerly active as the institute's Chief Gardener then he became a professor. The author of this article uses comparative methods in analysing all three manuscripts with special regard to contemporary Hungarian and European books and writings on viticulture and viniculture, including the lifework of some the contemporary authorities on vine-stock classification and researches.

In the light of his analysis the author has come to the conclusion that the teaching of viticulture and viniculture in this agricultural college was of considerably high level both theoretically and practically. Comprehensive researches, analyses, and evaluation of different grapes and wines were carried out in the vine-stock collection of Cserszeg Vineyard of the Georgikon as early as the 19th century.

The students learnt of new scientific results and methods from German, French, and Austrian books. Count György Festetics's renowned library also contained several works on contemporary European viticulture and viniculture. Ferenc Schams, a Hungarian author of several specialist books on vines and vine-growing, was quite well-known in Europe. He himself did not study or teach in Keszthely, but he could only publish his book with Antal Lencsés's support, a former professor of the Georgikon, in 1831. Contemporary Europe could become familiar with Hungarian vine growing regions and practices through Schams works.

MAGDA KATONA – YAR, MOHAMED

THE TRADITIONAL STRUCTURE OF FARMING IN AFGHANISTAN

According to Marx, there is no private ownership in the East. He meant Turkey, Persia, Afghanistan, and Hindustan when he spoke of the East.

Engels also confirmed that the non-existence of private landownership was a key to the problem of the East. Marx thought the legal concept of free landownership came about with the disruption of the organic social order in ancient times and it was established through the development of capitalistic production. However, the existing form of landownership did not suit the form of early capitalistic production. The appropriate form of landownership was created by itself whereby it subordinated farming to capital.

As a result of this, both feudal landownership and the property system of clans and mark communities associated with small peasant landownership transformed into the proper forms of capitalistic production even though the legal forms might be different. If it is not the private landowners that exert non-economic pressures on producers, it will not be the private landowners themselves but the state, as was the case in Asia, that will exert pressures on them as a landowner and sovereign entity. Accordingly, land tax and rent will coincide, or more precisely, there will be no land tax which is so different from such a form of rents. Under such circumstances it is not necessary for the state to create more stringent forms of economic or political dependence than those already existing in relation to its subjects. The most important landlord is the state itself. However, the state is aware of its community origin and the Islamic legal system, the shariat community concept is also

aware of it. Sovereignity takes the form of national landownership. For this reason, there exists no private landownership, although private and community possession and usufructuary rights do exist.

In any case, no private landownership existed in eastern society. It came about with the disintegration of primitive societies. Nevertheless, landownership in the East cannot be considered the same as private landownership in bourgeois societies. Private landownership has not got eternal categories. It appears in the appropriate forms of a social system.

Marx and Engels emphasised that precapitalistic formations could be traced back in Persia, Afghanistan, Hindustan, and in Central Asia. We found some most obvious formations in Afghanistan and we consider it rather unfortunate that only Chinese materials survived, apparently belonging to the periphery of such researches, although the theory of 'Asian form of production' was based on them. The concept of 'Asian form of production' was fervently attacked by the Imperialist Soviet ideology after 1937. Soviet researchers of the period either attributed unwarranted importance to the spreading of capitalistic terms of production or declared the oases cultures of Persia, Central Asia, and Afghanistan highly developed feudal states as well as claiming that nomadism, tribal order, and the existence of village communities could be deemed as some negligable phenomena of advanced feudalism. We cannot really describe the categories of an independent socio-economic formation on the basis of Afghanistan's much richer precapitalistic remnants let alone on the basis of Chinese materials. Our negation primarily relies on the fact that they cannot be regarded as direct remnants of an ancient socio-economic formation and its institutes. They were simply reorganised, never unwittingly or being attached to the peripheral phenomena of feudalism, by observing the ancient patterns. We can only accept Kosven's theory of patronymics (farmer, soldier, farmer-soldier patronyms), excluding the remains of 'Asian form of production' or 'phenomena characteristic of the periphery of feudalism'. What we are really concerned with is nothing else but precapitalistic remnants.

Afghanistan's farming is quite unique. Despite some superficial endeavours for modernisation in the 20th century, it retained its traditional structure and ancient features. However, these archaic structures cannot be deemed as the remains of an ancient society for they have disintegrated several times in the course of history, have been reorganised from time to time, yet retaining, by no means accidentally, numerous elements of traditional forms.

Afghanistan's farming conditions are influenced by the survival of several precapitalistic elements. Over half of the country's territory is barren and a large proportion of fields which could be cultivated are not farmed. High mountains virtually separate and isolate provinces. The country seems to be a thin fabric of oases and even the extended pastures do not form contiguous territories. Central

government has never been able to control Afghanistan's whole territory. Centres of local power have always existed. The organisation of irrigation and defense has been a common task in accordance with the large territorial divisions. Previously no classic form of feudalism ever existed although tribal, clan, and joint family systems have partly broken up by now. They have been replaced by some formations which are trying to integrate into some late, underdeveloped, and distorted capitalism by means of continuous alterations.

All forms of non-private ownership can still be found as reminders of the origin of the state which was established as late as the 18th century. Land tax and rent were the same until the first decades of the 20th century, so the special role of the latter in promoting the accumulation of capital, investments, and modernisation could not prevail.

Capitalistic conditions were established by the appearance of commercial and usurious capital in farming. No clear form of usurious capital ever existed and usurious loans were actually not spent on the improvement of farming. They were rather wasted on expensive customs. Usury distorted the structure of farming and excessive social burdens appeared with peasants running into debts.

The interrelationship between farming and ethnicity is rather odd in this multiethnic country. Ethnicity is an important element of society influencing the farming practice of certain groups.

Farming conditions are determined by husbandry and nomadic animal keeping. However, no clear form of nomadism has ever existed. Nomadic and semi-nomadic families form a minority as against the majority of rural population. Their proportion keeps decreasing and fewer animals are kept by them than by the actual farmers. Semi-nomadic people can obviously be regarded as peasants and shepherds working in some form of family based divison of labour. A large proportion of 'real' nomads used to be farmers but they lost ground. Consequently, they do their best to reach the status of a farmer even if the boom caused by the war quite often made it possible for shepherds to increase their incomes as opposed to peasants. Although traditional nomads used to prevail over peasants who were dependent on capital, the situation has changed by now. The members of 'modern' tribal aristocracy give up wandering when it takes to commercial activities. They move to cities where they become usurers or entrepreneurs as well as integrating into power. They actively take part in conflicts with peaceful or unpeaceful means.

Although 'big' nomads and ordinary nomads carried out their rural pursuits within their own tribal framework, tribal order and nomadism cannot be deemed as adequate terms. No tribal order prevails with a few nomadic transhumancing groups. It is a special characteristic of contemporary Afghan society that even a large proportion of the settled inhabitants live in tribal systems.

Tribal order does have an important role in present day Afghanistan. However,

these tribes cannot be considered the remnants of a classless clan system. Their evolvement is the result of a secondary process just like the making of rural communities. The patronymic groups of rural communities comprise 10 families, some 11 to 12 groups. They make up a subtribe called khel, taif, and quam. Several khels form larger units, tribes, and the tribes are united in tribal unions. No family bonds connect them and they even integrate and assimilate alien populations on the basis of ethnicity. For this reason, we call them a patronymic and ethnic group although their origin is rather heterogeneous from ethnic point of view. Such types of tribes are attached to the periphery of more developed societies. Yet they cannot be deemed as a phenomenon of 'advanced feudalism' which never existed in the region. The reason for the organisation of village communities and patronyms into larger tribes is to create a defence league against aggressive and strong states, including the inadequate arable lands. Military and defensive functions of such alliances make it possible for tribal order to survive in our days. The inadequate quantity of lands and underdeveloped conditions of farming have forced them to continue their constant struggle for survival. Wars of independence and of national defense against foreign invaders also contributed to this process. The preservation of tribal order was extremely facilitated by the operation of traditional tribal institutes as regional organs of power since there was no central power.

Afghan peasants mostly cultivate their lands within the framework of irrigation farming being largely attached to a given community. Tools are old and farming techniques are also hidebound. Monoculture is also typical. Land reforms of the 20th century of the privatisation of water rights have failed to bring about considerable changes. Damage caused by the war also contributed to serious setbacks in farming. As a result of the distribution of lands organised from above, small landownership has gained some ground, but farms are too small. Consequently, production is still dependent on community work and cooperatives. Land tax and rents have been standardised and usury has to some extent been restricted. However, not one modernisation pattern has reached its accomplishment, failing considerably to alleviate a permanent agricultural crisis. The civil war has also retarded the development of this underdeveloped and poor country for decades in the future.

The process of the detachment of private landownership will certainly continue in the future, but average farm sizes make it impossible for the peasants to farm their lands without the support of community, team work, sowing seeds, machines, irrigation equipment. Cooperative movement organised from below will thus spread. It is based on a system of community activities especially in the case of irrigation involving the league of patronymics. Tenants or labourers also cultivate their lands on the basis of communities similar to patronymics applying a similar system of division of labour.

ÉVA GYULAI

VALUE AND MEASURE. A CULTURAL HISTORY OUTLINE OF THE ROLE OF WINE AND GRAPES IN 16TH CENTURY MISKOLC

It was due to the high prices and great demand for wine that nearly all layers of the inhabitants of Miskolc, a market town in Northeastern Hungary belonging to the Diósgyőr Castle estates, occupied themselves with wine trade and wine growing in the 16th century. Originally Miskolc belonged to the royal estates, but from the 1540s onwards families of the higher nobility obtained the town as a leasehold. Many an inhabitant of the town, approximately 400 to 600 people, paid tithe from wine to the Catholic Church and landlords in the second half of the 16th century. The vineyards of the few noble families and well-off serfs were cultivated by cotters, labourers, and servants. Owners who were not so well-off did the usual jobs themselves, i.e. uncovering the vine-stocks in early spring, cutting, hoing three times a year, provining, manuring, picking, and covering. They produced pure wine by trading grapes in tubs, or by using winepresses. Second-wine was produced by pouring water on the skins of pressed grapes. The landlords of Miskolc drank vermouth, made with different herbs and spicies, too. The extraordinary cult of wine-growing set in with the conversion of Miskolc to Protestantism in the second half of the 16th century. The Reformed Church of Miskolc still possesses a guilded silver chalice used at taking communion, which was donated by a noble woman to the local Reformed Church in 1588.

The most common measures of wine in Hungarian viniculture were the so-called 'Gönc barrel' (352,5 l) and 'half Gönc barrel' (176,25 l) which were first mentioned in the inventory of Diósgyőr Castle in 1563. They were used with several other measures of barrel capacity in Miskolc. It is also known that wine was kept in five different sized barrels in the cellars of the estate. The 'Kassa köböl' (13,43 l) was a widely used measure of capacity for wine in Miskolc in the second half of the 16th century. However, it is rather difficult to give the exact price of wine in Miskolc, because available sources do not really denote the capacity of the barrels concerned. The price of Miskolc wine was between 10 to 25 Rhine florins in the preiod.

Wine trade was dependent on a firm knowledge of different measures. The simplest feudal practice of selling wine was obtaining licence to sell wine in a pub (educillatio), i.e. a set leasehold between landlord and serfs whereby the serfs' wine could be sold for a certain period of time on the basis of a contract with the landlord. The spring and summer periods for wine sales in the local pub was reserved for the landlord himself in the Diósgyőr Estate, too. This was the time when the landlord was selling his own wine acquired either from tithes paid in

kind by his serfs or produced by himself, or even by forcing his serfs to sell their wine to him, as they were obliged to offer their wine surpluses to the landlord according to a decree of the Royal Chamber sent to Diósgyőr in 1563. Serfs were allowed to sell their own wine in autumn and winter. The privileged noble inhabitants of Miskolc wanted to run their own pubs without any restrictions, so they often had conflicts over licences with the landlords of Diósgyőr. Sometimes as many as four to five barrels were sold in noble houses a week.

LÁSZLÓ SZÁNTÓ

DEBATE HELD IN KAPOSVÁR ON

A Summary Report of Agriculture in Somogy County

In September 1956 A Summary Report of Agriculture in Somogy County was published by a sociologist, István Márkus, in a literary periodical entitled Csillag. He described the agriculture of Somogy County which had been struck by crisis as a result of the fatally miscalculated agrarian policy of collectivisation in expressive and objective terms. The author expounded his criticism on the basis of a concept shared by Imre Nagy, the formerly dismissed prime minister, concerning the aggressive collectivisation policy of the Communist Party which resulted in an overall decline of farming and the pauperisation of the different layers of peasantry. His fundamental conclusions can be summarized by acknowledging that the rash collectivisation policy, disregarding the relevant conditions in Hungary, was inevitably aggressive as well as bringing about the decline of farming. In connection with the report which was received with extraordinary attention a debate was held on contemporary agricultural policy with the participation of national and local politicians and, last but not least, in front of and audience of 1000 people, in Kaposvár, on 19th October. Naturally, the heated political autumn of 1956 explains for the high attendance.

Márkus's report comprising the features of a sociographic study and the minutes taken during the night of the debate are very important and interesting sources of the recent past of Hungarian rural society, because these papers elucidate both the basic problems of the 1950s and the excited as well as expectant mood before the imminent revolution. Writers, journalists, specialists, members of cooperatives, private farmers speaking at the meeting were highly critical of the facts and reasons for the economic policy which had led to a crisis. National and local politicians commenting on the problems only partly acknowledged the weaknesses and were hardly aware of the real economic and political situation. Zoltán Tildy, the

former president of the Republic of Hungary, was the only exception who, however, tried to ease the agitated atmosphere.

After quelling the revolution which broke out a couple of days later, The Summary Report of the Agriculture in Somogy and its debate were referred to in the circles of the Communist Party reinstated in its previous power as the preparatory event of local 'counter-revolution'. Consequently, the author and several other people were imprisoned or fell victim to some administrative criminal proceedings in the course of the retaliations for the revolution. It was not admitted even decades later that some crucial elements of the subsequently corrected agricultural policy of socialism were rooted in the debates of 1956.

FELHÍVÁS A SZERZŐINKHEZ!

Az Agrártörténeti Szemléhez benyújtandó tanulmányok kéziratát az egységes szerkesztési elvek végrehajtása érdekében az alábbiak szerint kérjük összeállítani. A nyomdakész kézirat tartalmazza *sorrendben* magát a tanulmány szövegét, a jegyzeteket, az irodalom és rövidítések jegyzékét, ábrajegyzéket, kivonatot és a mellékleteket (rajz, térkép, grafikon, táblázat stb.).

1. A tanulmány szövege szabvány nyomdai oldalon készüljön (25 sor, 50 n). A főcímet nagybetűkkel, az esetleges alcímet normál betűkkel kérjük feltüntetni. A bekezdéseket 6 betűhellyel beljebb kérjük kezdeni.
   A szövegben előforduló személyneveknél a vezetéknév kurzívval (normál betű aláhúzva) írandó. Nem magyar szerzők esetében is mindig előre kerül a vezetéknév, vesszővel elkülönítve a személynév (pl. *Lázár Vilmos*, de: *Franz, Günther*). Szövegszerkesztő használata esetén kérjük az ékezeteket a magyar helyesírásnak megfelelően javítani!
   Földrajzi nevek esetében kívánatos a közigazgatási beosztást (megyét) zárójelben megadni [pl. Aszód (Pest m.)]. Olyan magyar helységek előfordulása esetén, melyek a határon túl vannak, zárójelben meg kell adni a mai nevet is (pl. Kolozsvár (Cluj-Napoca), Kolozs m. vagy Felsőőr (Oberwart), Vas m.). Ilyen helységnevek esetében mindig az 1913-as közigazgatási beosztást kell alapul venni!
   A kéziratot kérjük folyamatosan lapszámozni.
2. *Jegyzetek*: Mivel ezeknek az egész évfolyamban egységesnek kell lenniük, kérjük azokat az alábbi szempontok szerint összeállítani:
   1. *Szabó I.* 1961. 46. o.
   2. *Szabad Gy.* 1956. 31–43., 59. o.
   3. *Kakuk T. – Schmidt J.* 1988. 10–12. o.
   4. *Rácz I.* 1980. 153–154. o.
   Tehát a jegyzetben csak a szerző vezetéknevét és a keresztnév kezdőbetűjét (gyűjteményes kötet esetében a cím néhány kezdő szavát), a kiadás évét és az idézett hely lapszámát adjuk meg. A mű többi adatát az irodalomjegyzékben közöljük.
3. Levéltári, adattári anyagra való hivatkozás elsőrendű követelménye, hogy az idézett adat könnyen megtalálható legyen. Ezért a következő adatokat kérjük: a) a levéltár neve, a város neve (ha az a névből nem tűnik ki); b) Fond; c) Az irat jelzete; d) Állag; e) Az irat lapszáma csak akkor szükséges, ha kötetről, nagyobb füzetről, hosszabb szövegről van szó.

Példák: 21./ *Országos Levéltár*, Budapest, Mohács-előtti gyűjtemény (a továbbiakban: OL.DL. 36.993. és 32.996.)

22./ *Országos Levéltár,* Helytartótanács Levéltára, Departamentum Commerciale (Keresk. Osztály), (a továbbiakban: OL. Helytt. lt. dep. Comm.) 1790. Fons 16. pos. 40.

4. Az *irodalom* összeállításánál különbséget teszünk az önálló munkák, folyóiratokban és gyűjteményes kötetekben megjelent művek között. A megadott irodalmat a szerzők neve szerint alfabetikus sorrendben a dolgozat végén kell felsorolni. Pl.

Kakuk Tibor – Schmidt János 1988. Takarmányozástan. Budapest.

Rácz István 1980. A tanyarendszer kialakulása. In: A magyar tanyarendszer múltja. Szerk.: *Pölöskei Ferenc–Szabad György.* Budapest.

Szabad György 1956. A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra. Budapest.

Szabó István 1961. A parasztság történetének problematikája Magyarországon a kapitalizmus korában. Századok 96.

5. *A rövidítések jegyzékét,* az általános gyakorlatnak megfelelően mindenki maga készíti el.

6. *Mellékletek* (térképek, rajzok, grafikonok stb.) A térképekről, rajzokról pontos vázlatot kérünk. Az összes mellékletről egységes ábrajegyzéket állítsunk össze, mely 1. sorszámmal kezdődik. Minden felirat tartalmazza a következő adatokat:

   az ábra tárgya,
   származási helye (ha ismert) – helység, esetleg közelebbi, meghatározás,
   készítő neve (ha van),
   a készítés éve,
   amennyiben más kiadványból vesszük át az ábrát stb. bibliográfiai pontossággal kell feltüntetni a forráshelyet, pl. Törkölyverem. Pásztó (Heves m.) In: *Nováki Gyula:* Törkölyverem Pásztón a XVIII. század második felében. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1969–1970. 178. o.

   A térképek, ábrák, grafikonok, táblázatok helyét a szövegben zárójelben jelöljük meg.

7. *Idegen nyelvű kivonat.* Terjedelme 1/2 – 1 egész gépelt oldal. Ha szükséges, a szakkifejezéseket angol nyelven kérjük megadni.

TANULMÁNYOK

Szakács Sándor: A földreform és a kisüzemi mezőgazdaság (1945–1948) 79
Vadkerty Katalin: A telepítéspolitika a magyarkérdés megoldásában Csehszlovákiában (1945–1948) 183
Csoma Zsigmond: Az európai és a magyarországi szőlészeti-borászati ismeretek oktatása a keszthelyi Georgikonban (XVIII. sz. vége – XIX. sz. közepe) 190
Katona Magda – Yar, Mohammad: A mezőgazdaság hagyományos szerkezete Afganisztánban 243

KÖZLEMÉNYEK

Gyulai Éva: Érték és mérték. Miskolci adatok a szőlő és bor XVI. századi művelődéstörténetéhez 322
Szántó László: A Somogyi összegezés kaposvári vitája 353

KRÓNIKA

Kurucz György: N. Kiss István (1921–1995) 438

SZEMLE

Landlords, Peasants and Politics in Medieval England (Ism.: *Tagányi Zoltán*) 440
Ethnographia 1993. (Ism.: *Csoma Zsigmond*) 443
Ethnographia 1994. (Ism.: *Knézy Judit*) 444
Tolnay Gábor: Jász–Nagykun–Szolnok vármegye mezőgazdaságának egyes kérdései 1920–1944 között (Ism.: *Szávai Ferenc Tibor*) 452
Kövér Lajos – Tóth Sándor László (szerk.): Kiskundorozsma (Ism.: *Kurucz György*) 455
H.C.C. Meertens, L.J. Ndege and H.J. Enserink: Dynamics in Farming Systems. Change in Time and Space in Sukumaland, Tanzania (Ism.: *Tagányi Zoltán*) 458

ENGLISH SUMMARIES 461

FELHÍVÁS A SZERZŐINKHEZ 471

Terjeszti a Magyar Mezőgazdasági Múzeum

Előfizethető az Agrártörténeti Szemle Szerkesztőségénél (Budapest, XIV. Városliget, Vajdahunyad vár, Budapest 5. Pf. 129. 1367 – Magyar Mezőgazdasági Múzeum) postautalványon (igényelhető a Szerkesztőségtől), valamint átutalással a Magyar Mezőgazdasági Múzeumnak a Magyar Nemzeti Banknál vezetett egyszámláján. Az átutalási számlát a Szerkesztőség megküldi. A folyóirat példányonként megvásárolható a Magyar Mezőgazdasági Múzeum könyvárusítójánál nyitvatartási napokon (hétfő kivételével) 10^h–17^h között.

Az 1995. évfolyam előfizetési díja 448,- Ft áfával.

Külföldre terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat H-1389 Budapest, Pf.: 149.

Ára: 448,– Ft áfával

CONTENTS

Conference Held by the Agrarian History and Rural Sociology Committee of the Hungarian Academy of Sciences on the Occasion of the 50th Anniversary of the Land Reform of 1945 – Debrecen, 20th March, 1995

Pölöskei, Ferenc: The forerunners of the land distribution of 1945 3
Korom, Mihály: Similarities in the principles of land distributions in Poland and Hungary in 1945 11
Tóth, István: The making of the Land Reform Decree of 1945 23
Fehér, István: Land reform, settling, and policy vis-à-vis the national minorities in Hungary between 1945 and 1948 42
Romány, Pál: Land reform and agrarian structure 50
Orbán, Sándor: An assessment of land reforms implemented in the countries of the region 62
Szakács, Sándor: Changes in Japanese and Chinese post-war agriculture 69

STUDIES

Szakács, Sándor: Land reform and small-scale farming (1945–1948) 79
Vadkerty, Katalin: Settlement and the solution of the Hungarian problem in Czechoslovakia 183
Csoma, Zsigmond: Teaching the results of European and Hungarian viticulture and viniculture in the Georgikon of Keszthely, the first Hungarian agricultural college 190
Katona, Magda – Mohammad, Yar: The traditional structure of farming in Afghanistan 243

CONTRIBUTIONS

Gyulai, Éva: Value and measure. A cultural history outline of the role of wine and grapes in 16th century Miskolc 322
Szántó, László: Debate held in Kaposváron. A summary report of agriculture in Somogy County 353

CHRONICLE 438

REVIEWS 440

ENGLISH SUMMARIES 461

A kiadásért felelős az MTA Agrártörténeti és Faluszociológiai Bizottságának elnöke
Felelős szerkesztő: Szakács Sándor – Műszaki szerkesztő: Sándor István
Készítette: G-print Bt.
Megjelent: 41,3 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0002–1105